પ્રકાશક—
જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા,
ભાવનગર

શ્રી મુંબઈનિવાસી માનવંતા શેઠ ભીખાભાઈ પ્રેમચંદના
ધર્મપત્નિ અ૦ સૌ૦ લીલાવતી બ્હેનના તરફની
ઉદારદિલની આર્થિક સહાયથી.

મુદ્રક—
શા. ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
આનંદ પ્રી. પ્રેસ-ભાવનગર

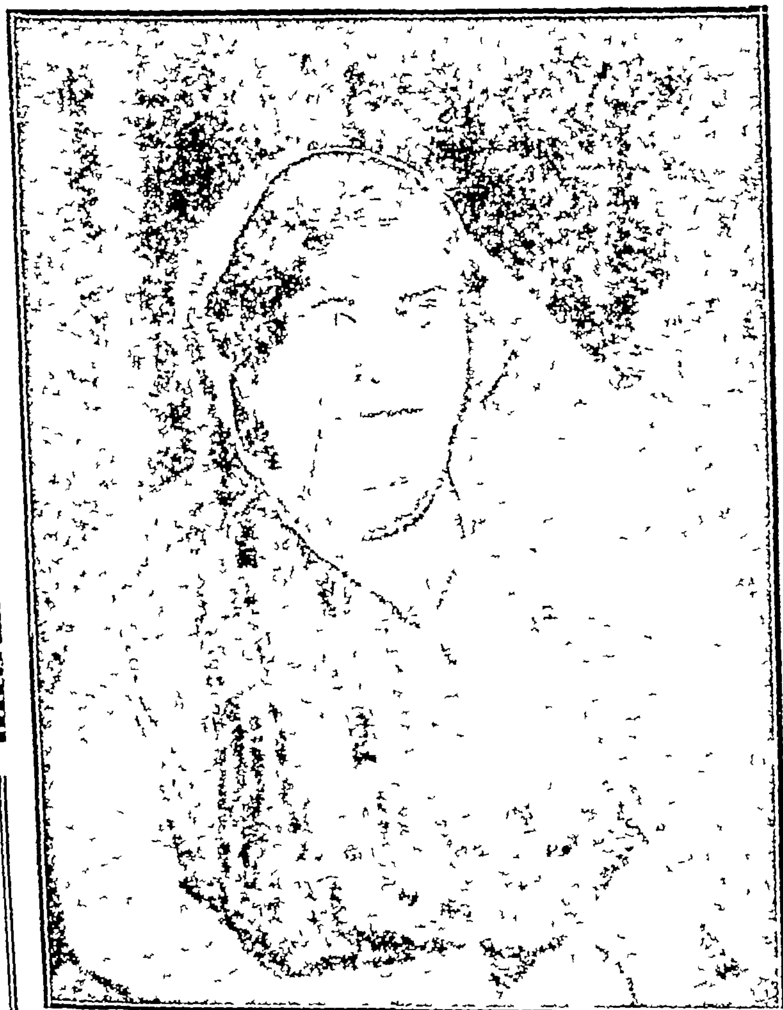
ઉદાર દીલની સખાવત

આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કાગળોમાં તેમજ છપાવવામાં જે ખર્ચ થયો તે જેવડી મોટી રકમની સખાવત શ્રી મુંબઈ નિવાસી સુપ્રખ્યાત શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ જેઓ અદ્વિતીય સખાવતી હતા અને જેમનું નામ આખા હિંદમાં નહીં પણ યુરોપાદિ દેશમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે તે ખરી રીતે ઉદાત્ત શેઠજીના સુપુત્ર નરરત્ન સર કીકાભાઈએ આ કામ પરત્વે કરી છે તેનો સદુપયોગ અમે અમારાથી બનતી રીતે કર્યો છે આ જમાનામાં સમાજને સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી જણાતાં તેનું ભાષાંતર (૧ ૫) આપણે કરાવ્યા બાદ તે છપાવીને બહાર પાડવામાં બનતો પ્રયાસ કર્યો છે એવા સખાવત-બહાદુર નરરત્નની ઉદારતા માટે અમે પૂર્ણ આભારી થઈને આ પુસ્તક સાથે તેમની ધર્મપત્ની શેઠાણી લીલાવતીનું નામ જોડીને અમે અધિક અનુગ્રહી થયા છીએ. એ નરરત્ને આવાં અનેક શુભ કાર્યો તન મન ધનથી કર્યાં છે. શત્રુંજય મહાતીર્થની સમાધાનીમાં પણ આગેવાની તરીકે ભાગ લઈ સારો લાભ લીધો છે હજુ પણ બીજા અનેક શુભ કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એમની સદ્બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરો અને તેમાં તેઓ કાર્યભૂત થાઓ. તથાસ્તુ

અ. સૌ. શ્રીમતિ લીલાવતી બ્હેન.

સુપ્રસિદ્ધ શેઠ જીકાભાઇ પ્રેમચંદના ધર્મપત્ની-મુંબઇ.

આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર

પ્રાસ્તાવિક બે બોલ.

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ, પ્રોફેસર ગ્લાઝેનાપના "જૈનીઝમ્સ" (Jainismus) નામના જર્મન બૃહદ્ગ્રંથનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરાવી પ્રકટ કરવા જે પ્રયાસ કર્યો છે તે જિજ્ઞાસુ જનસમાજ તરફથી ઉચિત આદર પામશે એવી આશા છે

આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવવામા અને છપાવી પ્રકટ કરાવવામા આ પ્રસ્તાવનાના લેખકની જ મુખ્ય પ્રેરણા હતી તથા અનુવાદ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ આ જનહસ્તકજ થઇ હતી તેથી આ પુસ્તક સાથે બે બોલ લખી આપવા માટે સભાના પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાતા તથા જૈનગ્રંથોના પ્રકાશનને પ્રાણવાન વેગ આપનાર શ્રાવકરત્ન ધર્મબંધુ શ્રી કુંવરજીભાઇની આદરભરેલી આજ્ઞા થવાથી આ બે શબ્દો લખવામા મને મારૂ કર્તવ્ય જ લાગે છે.

જૈનધર્મની સસ્કૃતિ અને સાહિત્યને લગતા છૂટા છૂટા વિષયો ઉપર તો અત્યાર સુધીમા શોધક વિદ્વાનો તરફથી, યૂરોપમા અને આપણા દેશમા અગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલીયન વગેરે ભાષાઓમા નાના મોટા સેકડો નિબધો અને લેખો લખાયા છે અને પ્રકટ થયા છે પરતુ એક જ પુસ્તકમા જૈનધર્મના જિજ્ઞાસુને પ્રારભિક પરિચય કરવા માટે જોઇતી બધી બાબતોનો સર્વ સામાન્ય સગ્રહ મળી આવે તેવુ એકેય પુસ્તક અત્યાર સુધી લખાયું નહોતુ એવા એક પુસ્તકની પુરતી કરવા માટે પ્રોફેસર ગ્લાઝેનાપે પ્રસ્તુત ગ્રથ લખવા પયત્ન કર્યો છે ગ્રથકારનો ઉદ્દેશ, આ ગ્રથમા કોઇ ખાસ નવી નવી શોધો પ્રકટ કરવાનો નથી, પરતુ જૈનધર્મીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય આદિ વિષયોમા, પશ્ચિમમા અને ભારતમા જે કઇ શોધખોળો અત્યાર સુધીમા પ્રકટ થઇ છે, અને તેના પરિણામ રૂપે જે કઇ વિચારો વિવેચક દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત થયા છે તેમને એકત્ર સકલિત રૂપમા સગૃહિત કરવાનો છે ગ્રથકાર, જૈન-સાહિત્યના મહાન્

અભ્યાસી પ્રો. હર્મન યાકોબીના ખાસ શિષ્ય છે અને જૈન-સાહિત્યના ઘણા સારા અભ્યાસી છે. કર્મગ્રંથ જેવા સૂક્ષ્મ અને તે સાથે શુષ્ક ગણાતા વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરી એમણે પોતાના યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ-ક્રમની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી, અને " કર્મ વિચાર " ઉપર Die Lehre Vom Karman in der Philosophie der Jainas (જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મ સિદ્ધાંત) એ નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ (Thesis) યુનિવર્સિટી આગળ રજુ કરી સ્નાતક પદવી (Doctorate) મેળવી હતી. સન ૧૯૨૮ માં એમણે ભારતની યાત્રા પણ કરી હતી અને તે વખતે આપણા દેશની કેટલીક જૈન સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓની ખાસ મુલાકાત દ્વારા જૈનધર્મ અને સંપ્રદાયોનો વિશેષ પરિચય મેળવ્યો હતો. તે વખતે એ અમદાવાદમાં પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં આવતાં એમની સાથે મારો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને તે બાદ જ્યારે હું જર્મની ગયો ત્યારે બર્લિનમાં એ પરિચય સવિશેષ વધ્યો. અનેક વાર વિદ્વાન્ મિત્રોને ત્યાં સાથે બેસીને જમવાનો અને કલાકોના કલાકો સુધી ગપ્પાં-વાતો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. એમણે પોતાની કોનિગ્સબર્ગ યુનિવર્સિટીમાં (જ્યાં એ હાલમાં પ્રોફેસર છે) આવવા અને એકાદ વ્યાખ્યાન આપવા માટે પણ સાદર આમંત્રણ કર્યું હતું. એ બધા ઉપરથી મને જણાયું કે પ્રો. ગ્લાઝેનાપ જૈન સંસ્કૃતિનો નક્કર સહાનુભૂતિપૂર્વક અધ્યયન કરનારાઓમાંના એક છે અને તેથી એમના આ ગ્રંથમાં ચિકિત્સક વૃત્તિ કરતાં સમાલોચક વૃત્તિનો જ એમણે ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેથી જૈન ધર્મના પ્રારંભિક જિજ્ઞાસુની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ એક સારો માર્ગદર્શક થઈ શકે તેમ છે.

અલબત્ત, આથી કોઈએ એમ તો ન જ માની લેવું જોઈએ કે આ ગ્રંથમાં કોઈ જાતની ભૂલ કે ભ્રાંતિ હશે જ નહિ. માત્ર સંશોધનની દૃષ્ટિએ પણ આમાંના અનેક વિચારો ભૂલભરેલા કે ભ્રાંતિજનક હોવાનો સંભવ છે તો પછી શુદ્ધ શ્રદ્ધાળુની દૃષ્ટિએ તો એમાં ઘણીએ એવી વિગતો જણાય ત્યારે કે જે આક્ષેપાત્મક કે ખંડનાત્મક જેવી જણાય, પરંતુ આ વસ્તુસ્થિતિ તો આવી જાતના ગ્રંથો માટે સદા આવું રહેવાની છે અને તે માટે હંમેશા વાદવિવાદને અવકાશ રહેવાનો છે. તેથી ખરા જિજ્ઞાસુઓનો એ મન્તવ્યમાં એજ ધર્મ રહે છે કે આવી જાતના ગ્રંથોમાં જે પોતાની માન્યતા કે પરંપરા કરતાં ભિન્ન પ્રકારના વિચારો કે પ્રતિપાદનો જણાય તો તેમનો ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાપૂર્વક ઊંડો અભ્યાસ કરવો અને વાસ્ત-

વિક સત્ય શુ છે તે નિર્વિકાર મને ખોળી કાઢવા અને તેને સપ્રમાણ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જ પ્રકાશમા મૂકવા પ્રયત્ન કરવો

પશ્ચિમના શોધકો, તેમજ તદનુયાયી એતદ્દેશીય શોધકો પણ જગતના જુના ધર્મો કે સપ્રદાયોનો અભ્યાસ, ધર્મજિજ્ઞાસુઓની માફક આધ્યાત્મિક તત્ત્વના અનુશીલનની દષ્ટિએ નથી કરતા પરતુ માત્ર ઐતિહાસિક તત્ત્વના અનુશીલનની દૃષ્ટિએ કરે છે. ઐતિહાસિક અનુશીલનમા મુખ્યતયા પ્રત્યક્ષ અને બહુ તો પ્રત્યક્ષસવાદી અનુમાન પ્રમાણને જ સ્થાન આપવામા આવે છે આગમ પ્રમાણ કે આપ્તવચનની માન્યતાને તેમા વિશિષ્ટ સ્થાન નથી એથી ઉલ્ટુ આધ્યાત્મિક અનુશીલનમા મુખ્યસ્થાન આગમ પ્રમાણ કે આપ્તવચનની માન્યતાને જ મળતુ હોય છે તેથી આ બે અનુશીલનની પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયામા ઘણો મૌલિક તફાવત રહેલો છે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે આ તફાવતને લીધે અમુક ધર્મ કે સપ્રદાયનો કોઇ એક મૂળભૂત સિદ્ધાત કે વિચાર, આપ્તવચનની માન્યતા પ્રમાણે સૌથી વધુ મહત્ત્વનો હોઈ સ્વયસિદ્ધ જેવો જણાતો કે મનાતો હોય તેજ સિદ્ધાત કે વિચાર આધુનિક ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની માન્યતા પ્રમાણે સર્વથા અસિદ્ધ કે અશ્રધ્ધેય ગણી શકાય છે. તેથી માત્ર આગમ-પ્રમાણસિદ્ધ કેટલાક વિચારોને ઇતિહાસ-પ્રમાણની પદ્ધતિએ પરખી જોવાના કે માત્ર ઇતિહાસ-પ્રમાણસિદ્ધ કેટલાક વિચારોને આગમપ્રમાણની કસોટીએ કસી લેવાના પ્રયત્નમા ભાગ્યેજ ઔચિત્ય રહેલુ માની શકાય જેટલે અશે આગમ અને ઇતિહાસનો સમન્વય કરી શકાતો હોય તેટલે અશે તેમ કરવામા સત્યનું વધુ સમર્થન થાય છે અને તેમ થવાથી સત્ય દર્શનની વધુ સમીપતામા પહોચાય છે પરતુ જ્યા એ બેનો સમન્વય ન થઇ શકતો હોય ત્યા જિજ્ઞાસુએ, એ બે પ્રમાણોની પોતપોતાની પદ્ધતિએજ આગળ ચાલવુ અને પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જાગૃત રાખી તત્ત્વાનુસધાન કર્યા કરવુ અને છેવટે જ્યા એ બેમા મહદ્-વિરોધ જણાતો હોય ત્યા પણ કોઇપણ પ્રકારના આભિનિવેશિક આગ્રહને વશ ન થતા "તત્ત્વ તુ કેવલિગમ્યમ્" એ પૂર્વર્ષિઓએ અનુસરેલી પ્રક્રિયાનુ અનુસરણ કરી મધ્યસ્થ ભાવને ભજવો

જગતના સર્વ ધર્મોમા આગમવચનને જ પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યુ છે અને આગમવચન એજ ધર્મોનો આત્મા ગણી શકાય, પરતુ આગમ-

વચન એ પણાભાગે કલ્પના જાળ કે તર્કના પાયા ઉપર રચાયેલું હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણું જ શંકાસ્પદ વિવાદાસ્પદ અને અતિ સંકુચિત બનાય છે ત્યારે ઇતિહાસ–વિજ્ઞાન જીવત ઉપકરણો, પ્રત્યક્ષવાદી સાધનો અને અવિચ્છિન્ન પરંપરાની સામગ્રીવડે સર્જાયેલું હોવાથી તેની પ્રામાણિકતા નિર્વિવાદરૂપે સર્વવ્યાપી સ્વીકારાય છે અને તેથી આધુનિક વિદ્વત્સમાજમાં ઇતિહાસ–વિજ્ઞાને લગભગ આગમપ્રમાણ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને તેને એક રીતે વાનપ્રસ્થ બનાવ્યો છે ઇતિહાસની આણ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની માફક સમ વિદ્વત્સમાજ ઉપર એક સરખી મનાય છે ત્યારે આગમવચનની આણ માત્ર કેટલાક માંડલિકોની માફક પોતપોતાના અતિ મર્યાદિત સાંપ્રદાયિક મંડળોમાં પણ અનેક વાદવિવાદો સાથે સ્વીકારાય છે

એ ઉપરાંત ઘણી વખતે આગમ–પ્રતિપાદિત કેટલાક વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ ઇતિહાસ–વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ જેટલું સ્પષ્ટતાપૂર્વક થઈ શકે છે તેટલું સ્વયં આગમવચન ઉપર જ નિર્ભર રહેવાથી નથી થતું એટલું જ નહિ પણ કેટલીકવાર તો કેવળ આગમવચનાવલંબન ઊલટું ભ્રમરૂપ થઈ પડે છે અને સ્પષ્ટ સત્યને અસ્પષ્ટ બનાવી મૂકે છે ઇતિહાસ–વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિના અભાવે ઘણીવાર કેવળ આગમાવલંબન બુદ્ધિને સંકુચિત બનાવી મૂકે છે અને તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને બદલે કેવળ કદાગ્રહ જ વધુ કેળવાય છે એથી વિરુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બુદ્ધિને વધુ ને વધુ વિકસિત બનાવે છે અને પરિણામે મધ્યસ્થભાવને ખીલવે છે કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન કારણભૂત છે આ રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનું મહત્ત્વ અનેક રીતે વધી જાય છે અને તેથી આધુનિક વિદ્વદ્વર્ગે વિદ્યાના સર્વ પ્રદેશોમાં તેને એક રીતે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે શોધક વિદ્વાનો જે જગતના ધર્મોનો અભ્યાસ કરે છે તે આગમવચનની સત્યાસત્યતા સમજવા ખાતર નહિ, પરંતુ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં ક્યા ધર્મને કયું સ્થાન છે અને ક્યા ધર્મે કેટલો ફાળો માનવસમાજના વિકાસક્રમમાં આપ્યો છે તે ખોળી કાઢવા ખાતર હોય છે અને આ રીતે ઐતિહાસિક પ્રમાણના આધારે સ્થાપિત થયેલા કોઈ પણ વિચાર કે સિદ્ધાંતનો વિદ્વદ્વર્ગ આદર સાથે સ્વીકાર કરે છે અને તેને લગતી જો કોઈ ભ્રાંતિ કે ભૂલ ચાલી આવતી હોય છે તો તેનું તુરત સંશોધન કરે છે પ્રાચીન કાળમાં જે સ્થાન ન્યાય કે તર્કપ્રમાણને પ્રાપ્ત હતું તે આજે ઇતિહાસ પ્રમાણને પ્રાપ્ત થયું છે. એટલે પૂર્વકાળમાં જેમ તર્કશાસ્ત્રનો પારગામી પ્રભાવક પુરુષ

ગણાતો તેમ આજે ઇતિહાસશાસ્ત્રનો પારગામી 'પ્રભાવક પુરુષ' ગણાવો જોઇએ

જૈન સમાજનો સાહિત્યોપાસક અને ધર્મોપદેશક જે ખાસ કરીને ત્યાગીવર્ગ છે તેમા આ ઇતિહાસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરાયે નથી અથવા અત્યલ્પ છે તેથી જૈનધર્મનુ જગતના ઇતિહાસમા કયુ સ્થાન છે તે પોતે જાણવા કે બીજાને જણાવવા અસમર્થ હોય છે અને એટલા માટે આ ગ્રથ જેવા ગ્રથો ખુદ જૈન સશોધકોના હાથે લખાઈ જગતને જૈનધર્મનો યથાર્થ પરિચય કરાવવામા મદદગાર થવા જોઇએ, તેને બદલે અન્ય દેશી અન્ય ધર્મી અને અન્ય ભાષાભાષી વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલા ગ્રથોદ્વારા જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાનપિપાસા પૂરી કરાય છે, પણ એમ કર્યા વગર છૂટકો નથી જ્યા સુધી આપણે આટલી બધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ન મેળવીએ અને જગતમા આપણે આપણા જ્ઞાનની છાપ ન બેસાડીએ ત્યા સુધી આપણે અન્યના જ્ઞાનબળ ઉપર જ અવલબીને રહેવુ પડશે.

આપણે ઇચ્છીએ તો આવા ગ્રથોના વાચનથી આપણે આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી શકીએ, પશ્ચિમના વિદ્વાનોની આલેખન અને વિવેચન પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી શકીએ અને પરિણામે આપણે પણ આવી જાતનુ નવીન સાહિત્ય સર્જી શકીએ

જૈન ભડારોમા હજીયે અગણિત પ્રમાણમા એવું સાહિત્ય-ધન દટાયેલુ પડ્યુ છે કે જે ઇતિહાસશાસ્ત્રજ્ઞ સશોધકોના પરિશ્રમની વાટ જોઈ રહ્યું છે જે દિવસે આપણે આપણા એ ધનને ખોદી કરી બહાર કાઢીશુ અને આધુનિક પદ્ધતિએ તેનુ સશોધન-પરિમાર્જન કરી અલકૃત રૂપમા જગત્ આગળ મૂકીશુ તે દિવસે આપણે આપણા જ્ઞાનની સાચી પ્રભાવના અને પૂજા કરેલી કહેવાશે તથાસ્તુ

शान्तिनिकेतन
फाल्गुन पूर्णिमा सवत् १९८७ } જિનવિજય.

આભાર પ્રદર્શન

હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મની તુલનામાં, ભારતવર્ષમાં જન્મ પામેલા ત્રીજા જૈન ધર્મ વિષે પશ્ચિમમાં લોકોએ એટલું ધ્યાન નથી આપ્યું. જો કે એ ધર્મે જન્મભૂમિના ઇતિહાસ, સાહિત્ય તથા કલા ઉપર કંઇ ઓછો પ્રભાવ નથી પાડ્યો અને તેના વિશિષ્ટ વિચારો અને આચારો વિષે ધર્મ સંશોધકોને નવું મહત્ત્વનો રસ પડે એમ છે. આ પુસ્તક એ ખાત્રી કરવાની અને વર્તમાન જૈન ધર્મ વિષે સારી અને સાચી હકીકતોવાળું તથા શક્ય સમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાની ઇચ્છા રાખે છે.

મારા આ કાર્યમાં મને જૈન-સંઘના પ્રસિદ્ધ પુરુષોની સહાયતા મળી છે તેમણે મને અનેક ગ્રંથો જોવા આપ્યા છે અને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા છે એ સહાયતા માટે મારે એમનો આભાર માનવો ઘટે છે. ધર્મમૂર્તિ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ધર્મમૂર્તિ ઇતિહાસ તત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ઇન્દ્રસૂરિ, મુનિ હંસવિજય, શ્રીયુત એસ. કે. ભંડારી (ઇંદોર) શ્રી જનારસીદાસ જૈન (લંડન), શ્રી ચંપતરાય જૈન (હરદોઇ) શ્રી છોટેલાલ જૈન (કલકત્તા) શ્રી લક્ષ્મીચન્દ જૈન (અલ્લાહાબાદ) શ્રી સી. એસ. મલ્લિનાથ જૈન (મદ્રાસ) શ્રી પન્નાલાલ જૈન (દિલ્હી) રાયબહાદુર જગમંદરલાલ (ઇંદોર) શ્રી પૂરણચંદ નહાર (કલકત્તા) તેમજ અખિલ ભારત જૈન મંડળ (ઇંદોર)

રાઇટ ઓનરેબલ પ્રો. યાકોબીએ (Geheimrat Jacobi, Bonn) અને પ્રો. આર સિમોને (R. Simon, Berlin) આ પુસ્તક ભલે ભાવે સુધારી આપ્યું છે. પ્રો. કિર્ફેલ (W. Kirfel, Bonn) પ્રો. શુબ્રિંગે (W. Schubring, Hamburg) પ્રો. લૅલ સુઆલીએ (L. Suali, Pavia) પ્રો. ઍફ. ડબ્લ્યુ ટૉમસે (F. W. Thomas, London) અને હર્બર્ટ વૉરને (Herbert Warren, London) મને જોઇતી ચિત્રો આપી છે. પ્રો. ડબ્લ્યુ કોને (W. Cohn, Berlin) રાઇટ ઓનરેબલ પ્રો. ડ્રીશે (Geheimrat Driesch, Leipzig) રાઇટ ઓનરેબલ પ્રો. યાકોબીએ બ્રૂકલીન ઇન્સ્ટીટ્યુટ મ્યુઝિયમે (Brooklyn) ઇંડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટે (Oxford) માનવજાતિ વિષેના સરકારી મ્યુઝિયમે (Staatlichen museum für Volkerkunde Berlin) તથા વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમના ભારત વિભાગે (Victoria and Albert Museum, Indian Section, London) પોતાની પાસેના સુન્દર સાહિત્યોના સંગ્રહમાંથી મને ઉતારો કરી લેવા દીધા છે, મારા પિતાએ જૈનમન્દિરોના ચિત્રોના ઉતારા આપ્યા છે એ માટે એ સૌનો આ સ્થળે આભાર માનું છું.

૨ ઑગસ્ટ ૧૯૨૫
બર્લિન. } હેલ્મુટ ફૉન ગ્લાસનૅપ.

સમાવેશ. (અનુક્રમણિકા)

અધ્યાય ૧ લો.

અધ્યાય ૨ જો.

ઇતિહાસ

અધ્યાય ૩ જો.

ગ્રન્થો.

અધ્યાય ૫ મો.

સંઘ.

અધ્યાય ૧

ભૂમિકા.

જૈન લોક, પોતાના નામના અર્થ પ્રમાણે અમુક જિનો એટલે કે વિજેતાઓના અનુયાયી છે. એ જિનો મહાવિરક્ત પુરૂષો હતા, એમણે બધા પ્રકારના દુ ખ ઉપર વિજય મેળવીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ અને ભવસાગરના દુ ખમાંથી મુક્ત કરનાર તથા શાશ્વત નિર્વાણપદનુ ઉત્તમ સુખ આપનાર ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો ગૌતમબુદ્ધ (નિર્વાણ ઇ પૂ ૪૮૦ના અરસામા) પહેલા સેકડો વર્ષ ઉપર ઉત્તરભારતમા જૈનધર્મ જન્મ પામ્યો, અને ધીરે ધીરે એ દ્વીપકલ્પના છેક દક્ષિણ ભાગ સુધી પ્રસર્યો કેટલાક સમય સુધી એ ખૂબ ફાલ્યોફુલ્યો, વિશાળ પ્રદેશોની વસતિના ધાર્મિક વિચારો ઉપર અને ઉત્કૃષ્ટ જીવન ઉપર એણે ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો, પણ પછી ફરી બળવાન થતા હિન્દુ ધર્મ અને બળાત્કારે પ્રવેશતા ઇસ્લામ ધર્મ આગળ એને નમતુ આપવુ પડ્યુ, પોતાના અનેક સ્થાનેથી એને વિદાય લેવી પડી અને પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણમા ૫ માથી ૧૨મા સૈકા સુધી જે પ્રધાનસ્થાન એ ભોગવતો હતો તે સ્થાન એનું ગયુ, અને છતા આજે ય એના અનુયાયીઓ સમસ્ત ભારતમા વિસ્તરેલા છે એમની સખ્યા છે તો થોડી, પણ પોતાના સસ્કારથી, સામાજિક સ્થિતિથી અને ધનસમ્પત્તિથી તેઓ જેવી તેવી સત્તા ભોગવતા નથી.

જૈનોના સમ્બન્ધમા આવનાર યુરોપિયન, સિકન્દરના સમયમા ભારતમા આવનાર ગ્રીકો અને ડીઆડોખન (Dia dochen) સૌથી પ્રથમ હોય એમ જણાય છે પણ આ સમયનુ જૈનો વિષેનુ કશુ વર્ણન આપણને મળી આવતુ નથી ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ 'નગ્ન જ્ઞાનીઓ'નુ જે વર્ણન આપ્યુ છે તે જૈન દિગમ્બર સાધુઓનુ હોય એમ સશોધકો ધારે છે, પણ તે સાચુ લાગતુ નથી એ વિષે ક્રિશ્ચિયન લાસન (Christian Lassen) જણાવે છે કે 'પ્રાચીન લેખકો જે નિશાનીઓ આપે છે, તે ઉપરથી તેમના

સ્ટિવન્સને (Rev. J. Stevenson) ૧૮૪૮ મા कल्पसूत्र અને नवतत्त्वने અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યા ત્યારપછી સસ્કૃતભાષાના આચાર્ય આલ્બ્રેષ્ટ વેબરે (Albrecht Weber) ૧૮૫૮મા शत्रुंजयमाहात्म्यમાથી અને ૧૮૬૬ મા भगवतीમાથી સુન્દર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા એ જ પડિતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થોમા પ્રવેશ કર્યો અને જૈન-સશોધનના વિવિધ પ્રદેશોના દ્વાર પોતાના સશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યા ૪ એનાથી પ્રેરાઇને એચ યાકોબીએ, ઇ લોઇમાને (E Leumann), જે ક્લાટે (J Klatt), જી બુહ્લરે (G Buhler), આર હોઇર્ન્લેએ (R Hoernle), ઈ વિણ્ડશે (E Windisch) વિવિધ પ્રકારના જૈનગ્રન્થો વિષે સશોધન કરવા માડ્યુ, અને એલ રાઇસે (L Rice), ઈ હુલ્ત્ચે (E Hultzsch), એફ કીલહોર્ને (F Kielhorn), પી પિટર્સને (P Peterson), જે ફર્ગ્યુસને (J Fergusson) અને જે. બર્જેસે (J Burgess) જૈનસમ્પ્રદાયના હસ્તલેખોના, શિલાલેખોના અને સ્મરણ મન્દિરોના સશોધન કરવા માડ્યા

શરૂઆતથી જ સશોધકોએ સાહિત્યો એકઠા કરવામા અને તેનો ઉપયોગ કરવામા માત્ર સન્તોષ માન્યો નહિ, પણ જૈનધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત ને ભૂલભરેલા હતા, અને એમ, રોમનદેવ જનુસના (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ પ્રસિદ્ધ (૨ ટિમોથી ૩ ૮, એક્સોડસ ૭ ૧૧) મિસરી જાદુગર જન્નસના (Jannes) નામ સાથે જૈન શબ્દને સયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ पालीताणाના નામને પેલેસ્ટિના (Palastina=અ Palastine) નામ સાથે સમ્બન્ધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી તો અનેક કલ્પના થઇ કઇક વધારે સભવનીય દેખાયાથી વળી એ પડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ-ધર્મનો સમ્બન્ધ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા આ દિશામા કઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યુ કે બૌદ્ધધર્મનો જન્મ જૈનધર્મમાથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન (Wilson), લાસન અને એ વેબર (A Weber) જેવા અનેકે

Huttemann), શ્રાડર (F O. Schrader), શુબ્રિંગ, યાકોબીનો શિષ્ય કિર્ફેલ અને ગ્લાઝન્આપ (H V. Glasenapp), વળી હેર્ટેલ (G. Hertel) અને તેની શિષ્યા શાર્લોટે ક્રાઉઝે (Charlotte Krause), પછી વળી હુલ્ત્ચ (E Hultnsch), સ્મીટ (R Schmidt) અને બીજા સંશોધકો, પ્રાગના (Prag, અ Prague) જર્મન વિદ્યાપીઠમા વિણ્ટરનિટ્સ (M Winternitz) અને સ્ટાઇન (O Stein), સ્વીડનમા (Schweden, અ Sweden) કૉર્પેણ્ટિયર (S Charpentier), હોલૅણ્ડમા ફ્ડેગૉન (B Faddegon), ઇગ્લૅણ્ડમા બાર્નેટ (L D. Barnett), ફ્લીટ (G F Fleet), સ્મિથ (V A Smith), શ્રીમતી સ્ટિવન્સન (Frau M Stevenson), સ્વ૦ ટૉની (C H Taurney), ટૉમસ ફ્રાંકુ- રાઇષમા (Frankreich, અ ફ્રેન્સ) એ ગેરિનો (A Guerinot), એલ્, મિલો (L de milloue), જે વીન્જો (J Vinson), ઇટા- લિયનમા (Italian, અ Italy) બાલિનિ (A Ballini), બેલોનિ–ફિલીપિ (F Belloni–Filippi), પાવોલીનિ (P. E. Pavolini), પુલે (F. L Pulle), સુઆલિ, સ્વ૦ ટેસિટોરિ (L Tessitori , ચેકોસ્લોવાકેઇમા (Tschechoslowakei) લેસ્ની (V Lesny) અને પૅર્ટોલ્ડ (O Pertold), રૂસ્લાણ્ડમા (Russland અ Russia) મિરોનોવ (N mironow) અને નૉર્થ અમેરિકામા (Nordamerica, અ north America) બ્લુમફીલ્ડ (M Bloomfield) શ્રમ કરી રહ્યા છે (અને તેમાના કેટલાક શ્રમ કરતા કરતા સ્વર્ગવાસી થયા છે)

ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામા તો ભારતવર્ષના જૈનોએ પણ પોતાના ધાર્મિક અને સામારિક જ્ઞાનગ્રથોને છપાવવા માડ્યા પોતાના સહધર્મીઓ પોતાના ધર્મના તત્ત્વ જાણતા થાય અને બીજા લોકો એ ધર્મની દીક્ષા લેતા થાય એ હેતુથી વળી સાથે સાથે એમણે પુસ્તકો અને નિબધો અગ્રેજી ભાષામા પ્રકટ કરવા માડ્યા. વળી ભાણ્ડારકર, ભગવાનલાલ ઇદ્રજી, ભાઉ દાજી, સતીશ્ચન્દ્ર વિદ્યા- ભૂષણ, ઍમ ઍન દાસગુપ્ત વગેરે હિન્દુઓ પણ ધીરે ધીરે એ ક્ષેત્રમા વધારે કાર્યકર્તા થયા છે

આગળ પ્રવાસી અલ-બીરૂનીએ (al-Biruni) ૧૦૩૦ના અરસામા ભારતવાસીઓ સમ્બન્ધે જે શબ્દો કહેલા તે જૈનોને પણ અનેક રીતે લાગુ પડે છે. " પ્રસગોના ઐતિહાસિક પરિણામો ઉપર તેઓ થોડુ જ ધ્યાન આપે છે અને પોતાના રાજાઓની વશાવળીઓની ગણનામા બહુ બેદરકાર છે જ્યારે તમે એમને ઝીણા પ્રશ્નો પૂછો અને તેના ઉત્તર એ જાણુતા ન હોય, ત્યારે એ કથાઓ કહેવા બેસી જશે " [1] જૈનધર્મનો ઇતિહાસ જૈનોને હાથે જે પુસ્તકોમા લખાયો છે, તેમાનો મોટો ભાગ કથામિશ્રિત છે ઐતિહાસિક હકીકતો વર્ણવાય તેના કરતા શ્રદ્ધાળુ વાચકને એકાદ કલાક ધાર્મિકવાચન આપી શકાય એ હેતુએ એ પુસ્તક લખાયા હોય એમ એના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જણાઇ આવશે આ લેખકના હાથમા અનેક પુસ્તકો એવા આવેલા છે કે જેમાની હકીકતો આજસુધી શુદ્ધ ઐતિહાસિક મનાતી આવી છે, તેમા પણ, યુરોપિયનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, કથાભાગનો ઝોક વધારે છે અને આ ખામી છતાયે જૈનોના ઘણા ઇતિહાસગ્રન્થોમા મહત્વનુ સાહિત્ય ભરેલુ છે, અને વિવેચનદૃષ્ટિ રાખીને ચાલીએ તો તેમાથી ઉપયોગી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય ઇતિહાસના અથવા એના આડમ્બરના ગ્રન્થો ઉપરાત બીજા પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રન્થો પણ ઇતિહાસશોધકને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, કારણકે એમા અમુક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ગુંથેલી હોય છે અથવા તો અમુક જુગના ભાવની છબી આકેલી હોય છે લેખકે પોતાના ગ્રન્થમા પોતાના નામ સાથે કુળની, પોતાના આશ્રયદાતાની અને એવી બીજી હકીકતો નોધેલી હોય છે, ત્યારે તેના આરમ્ભવાકયો માથી કે પ્રશસ્તિવાકયોમાથી મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે અમુક સાધુસઘના ગુરૂપરમ્પરાના પત્રકમાથી જેને पट्टावलि કહે છે તેમાથી પ્રખ્યાત પુરૂષોના જીવનકાળ વિષેના નિર્ણય કરવા માટેના ઉપયોગી સાધન મળી આવે છે, પણ ત્યાયે વિશ્વાસ તો વિચારીને જ મેલવો, કારણ કે લેખકો પોતાને લાગતી ઉણપો પોતાની કલ્પનાએ પુરી કાઢે છે અને એવી રીતે એ લેખકોએ મહાવીર સુધીનો અથવા એમનીયે પૂર્વે થઇ ગયેલા પાર્શ્વનાથ

શકાય એટલા પ્રમાણ હજી મળી શક્યા નથી, તેમાં અનેક સ્થળે અનેક છિદ્રો છે, અનેક અસ્પષ્ટતાઓ છે. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેના આચાર વિચારના વિકાસ સબંધે, તેણે જે તડકો છાયડો જોયેલો તે સબધે જે સૌ વાતો આજે અન્ધકારમા છે તેના ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ કદીયે પાડી શકાશે કે કેમ એ તો વળી શકાનો જ વિષય છે ત્યારે જૈનધર્મના સ્વરૂપનુ ચિત્ર આકવા આજસુધી જે બધા પ્રયત્ન થયા છે, તે હજી તો વિરલ ઐતિહાસિક ઘટનાઓને, શકાસ્પદ વાર્તાઓને અને વળી ધાર્મિક તથા સામાજિક કથાઓને એકઠી કરીને ઐતિહાસિક સૂત્રમા ગુથવા પુરતા જ થયા છે. તેવી જ રીતે ગયા અનેક સૈકામા જૈનોએ જે ચઢતી પડતી જોઇ છે તેના ઇતિહાસનુ ચિત્ર આકવાનો આ ગ્રન્થમા જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પણ તેમના ઇતિહાસનુ સમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાનો દાવો કરતો નથી લેખક બહુ બહુ તો, તીર્થંકરોના, ધર્મના વિકાસના, ઉન્નતિના અને અવનતિના ચિત્રની આછી ઝાખી રેખાઓ દોરવાના જ પ્રયત્ન કરી રહેશે વિગતવાર હકીકતોને વિવેચનાદૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત ગોઠવવાને અને ઓછા મહત્ત્વના નામની અને તારીખોની શુષ્ક તારીજ આપવાને બદલે થોડીક નિર્ણિત હકીકતો અને જૈનોમા મહત્ત્વની મનાતી થોડીક કથાઓની ટુકી માહિતી વાચક સમક્ષ રજુ કરશે લેખકની પરિસ્થિતિ તો એટલી ટુકી માહિતી આપી શકે એવી જ છે, પણ તે માહિતીએ કરીને, એમા અધુરા રહેલા કોયડાનો ઉકેલ લાવે અને અહીં દોરેલી ચિત્રની આછી ને ઝાંખી રેખાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ ને તાદૃશ ચિત્ર ખડુ કરે એવો જો કોઇ ઐતિહાસિક પાકશે તો આ લેખકના આનન્દનો પાર રહેશે નહિ.

વર્ષનું હતું તથા તેમનું કલેવર ૭ હાથ હતું. વળી જૈનો જુદા જુદા જે તીર્થંકરોનો સમય બતાવે છે તેમાથી માત્ર પાર્શ્વનાથનો અને મહાવીરનો જ સમય ઇતિહાસથી નિર્ણિત થઇ શકે એમ છે મહાવીર ઈ પૂ આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર અને પાર્શ્વનાથ ઇ પૂ આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલા મનાય છે, પણ અરિષ્ટનેમિ પાર્શ્વનાથની પૂર્વે ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર નિર્વાણપદ પામ્યા માનવામા આવે છે, અને એમની પૂર્વેના તીર્થંકરોને અનુક્રમે એટલે એટલે દૂર મૂકવામા અવ્યા છે કે તેની કાળગણના પણ થવી અશક્ય થઈ પડે આ સ્થિતિમા યુરોપિયન સશોધકે પહેલા બાવીશ તીર્થંકરોને ઐતિહાસિક પુરૂષો માનવાનુ કારણ નથી અને માત્ર છેલ્લા બે તીર્થંકરોના ઇતિહાસ સમ્બન્ધે સશોધન કરવા ધ્યાન આપવુ જોઇએ [૨]

જૈનગ્રન્થોમા મહાવીર વિષે ઘણાં વિશ્વાસયોગ્ય લખાણો મળી આવે છે, એટલુ જ નહિ પણ જૈનેતર ગન્થોમાં પણ એમને વિષે ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તેથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે મહાવીર ઇતિહાસ કાળમા થઈ ગયા બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ પરસ્પરને સત્ય ધર્મના શત્રુ માન્યા છે, અને એટલા માટે પરસ્પર વાદવિવાદ ઉઠાવ્યા છે, છતા બૌદ્ધોએ મહાવીરને પોતાના ગુરૂ ગૌતમબુદ્ધના સમકાલિન પુરૂષ હતા એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમ એમના અસ્તિત્વની સાબીતી આપી[૩] છે. મહાવીરથી પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથની ઐતિહાસિકતા વિષે પણ શકા લેવાનું કશુ કારણ નથી બેશક એમને સમ્બન્ધે આપણે જૈનગ્રન્થોમા જ ઉલ્લેખો જોઇએ છીએ અને એ ઉલ્લેખોમા એમના વિષે જે વર્ણન છે તે ધાર્મિક કથાઓથી જ ભરપૂર છે, છતા યે આ મહાપુરૂષના વર્ણનસ્વરૂપની આસપાસ વળગેલી ઉધઇએ એના ઐતિહાસિક ગર્ભનો નાશ નથી કરી નાખ્યો. તીર્થંકરોની ઐતિહાસિકતા સમ્બન્ધે સૌથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે એમના વ્યકિતત્વ અને એમના સિદ્ધાન્તો વિષેના આપણા જ્ઞાનવડે એમનુ જે ચિત્ર ખડુ થતું હોય, તે ચિત્રને ભારતવર્ષના ધાર્મિક સિધ્ધાન્તોના વિકાસની શાસ્ત્રીય ઘટનાઓની કસોટીએ

ચિન્ત્વન કરવા માટે વૃધ્ધાવસ્થામા વનની એકાંતમાં જવું જોઇએ એવી એમની ફરજના ધર્મ મનાયા

ચાર આશ્રમની બ્રાહ્મણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વેદ ભણ્યા પછી અને ગૃહસ્થજીવન જીવ્યા પછી બ્રાહ્મણે સસાર ત્યજી બ્રહ્મનિમગ્ન થવુ જોઇએ અને અન્તે નિર્ગૃહી ભિક્ષુક થવુ જોઇએ આ વ્યવસ્થાની ભાવના કેટલે અંશે આચારમા મૂકી શકાય એ સબંધે કઇ કહેવાનું નથી પણ એટલુ તો નક્કી છે કે તેની ઉપર લોકની ગમ્ભીર આસ્થા હતી, નક્કી છે કે એ વ્યવસ્થાની આજ્ઞાઓથી પણ આગળ ચાલનારા કેટલાક આતુર લોક હતા અને તે માનતા કે ગૃહસ્થના વાળ સફેદ થાય, તેની ચામડી ઢીલી પડે, તેની ઘુટી ફરતી દેખે ત્યારે જ એ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડે એમ નહિ, પણ તે પૂર્વે પણ પોતાનું સમસ્ત જ્ઞાનબળ સમર્પવા તેણે સસારનો ત્યાગ કરવો જોઇએ સરખા વિચારના એકઠા થતા અને સંન્યસ્તસંઘ સ્થાપતા એ સૌ અમુક નિયમોથી પરસ્પર સમ્બન્ધમા રહેતા અને દયાળુ ભક્તજનોના દાનવડે જીવનનિર્વાહ કરતા.

અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયાસ એ જુગમા દ્વિજ-જાતિના ઉન્નત આત્માઓએ સરખે પ્રમાણે કરેલા જણાય છે યજ્ઞ-યાગથી અલૌકિક શકિત પ્રાપ્ત થતી મનાતી ને એ શકિત પ્રાપ્ત કરનાર આ સસારમાથી નીકળી ઉત્તમ પદ પામતા મનાતા, એ શકિત પ્રાપ્ત કરવાને બ્રાહ્મણો કઠણ તપસ્યા કરતા બ્રાહ્મણો જ નહિ પણ ક્ષત્રિયો પણ પરલોકપ્રાપ્તિને માટે સસારત્યાગ કરતા. બ્રાહ્મણના કરતા ક્ષત્રિયને કુલાચારના ને જ્ઞાતિના બન્ધન ઓછાં હતા અને તેથી તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વધારે સ્વતત્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી શકતા તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક કઠણ પ્રશ્નોને એ ઉકેલી શકેલા, એવા પ્રશ્નો ઉપર એમણે પ્રથમ સ્પષ્ટી-કરણ કરેલુ જણાય છે, અને વળી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમા ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને નીચુ જોવડાવ્યુ હોય, બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષત્રિયો પાસે જવુ પડ્યુ હોય એવા પણ વર્ણન મળી આવે છે

ક્રાઇસ્ટ પૂર્વેના દશેક સૈકાનુ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપનિષદોમા

પ્રભાવની વિરૂદ્ધના તત્ત્વ હતા, ગુરૂપ્રભાવનો દાવો એમને અયોગ્ય લાગ્યાથી તેની સામે એ નવા સમ્પ્રદાયો થયા ખરા, પણ સંઘ-બંધનના નિયમો એમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા નહિ, તેમજ જ્ઞાતિભાવનાને ભુંસી નાખી નહિ સાધુસંઘની અંદરના ઉચ્ચ નીચના ભેદ એમણે ટાળ્યા, તથાપિ એની બહારના એ ભેદનો વિરોધે ય કર્યો નહીં કે એમને ફેરવ્યા ય નહીં. અને તેથી બ્રાહ્મણેતર ધર્મના ગૃહસ્થાશ્રમીઓમા જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એટલી જ પ્રબળતાએ પ્રવર્તતી આપણે જોઇએ છીએ, એટલુ જ નહિ પણ જન્મ, લગ્ન, મરણ અથવા બીજા પ્રસંગોને અનુસરતા સંસ્કાર કરાવવાના બ્રાહ્મણના અધિકાર સામે પણ એવો નજીવો વિરોધ કરવામા આવ્યો છે કે એ ગૃહસ્થો પોતાના ધર્મની વિશેષ ક્રિયાઓ પોતાના ધર્મના આચાર્યો પાસે કરાવે છે ખરા, તથાપિ પેલા સંસ્કારો કરાવવાને માટે તો બ્રાહ્મણોને બોલાવે છે (આમા એક વિરલ અપવાદ દેખાય છે અને તે આજસુધી શ્વેતામ્બર જૈનોનો જ છે)

નિર્વાણ પામવાની ઇચ્છા, સંસારની ઘટમાળમાથી છુટવાની-નવનવા કલેશભર્યા ભવના દુઃખમાથી છુટવાની ઇચ્છા એ જ આ સર્વે સન્યાસી સમ્પ્રદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનનુ મધ્યબિન્દુ હતુ છતાયે અતિ પ્રાચીનકાળમા આ વિચારશ્રેણિના તત્ત્વો છેક સાદા હતા. પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઋષિઓએ આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મ તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ પાડ્યો નથી, અને આત્મતત્ત્વ સમ્બન્ધે તેમણે બહુ વિચારો કર્યા નથી. Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern (ભારતીઓમા પ્રભુ ભાવનાનો વિકાસ) નામના પોતાના ગ્રન્થમા ૮ મે પૃષ્ઠેથી યાકોબી લખે છે એમ આત્મતત્ત્વ તેઓ એકભાવે માનતા નહોતા, પણ ગંધ, વાચા, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ પંચતત્ત્વના કે પ્રાણના સમૂહરૂપે માનતા એ પંચતત્ત્વ જ્યારે મળે ત્યારે વ્યક્તિસ્વરૂપ ધારણ કરે, જ્યારે પ્રાણી મરી જાય ત્યારે એ તત્ત્વોનો સમ્બન્ધ છુટી જાય અને છતાયે મરણ પછી પુનર્જન્મ થઇ શકે છે, જ્યારે પાછા એ પંચતત્ત્વ એકઠા થાય છે ત્યારે કર્મને બળે પૂર્વજન્મમા કરેલા પાપ કે પુણ્યના ફળ આપવાને બળે આ પંચતત્ત્વનો સંયોગ નિયમિત રૂપે બને છે જેમણે

પોતાના કર્મનો ક્ષય કર્યો છે અને એમ કરીને પુનર્જન્મના બીજનો નાશ કર્યો છે તેમની જ જન્મમરણની ઘટમાળ ટુટે છે અને જે એ ઘટમાળથી પર છે જેમાંથી આ સૌ ઉત્પન્ન થયેલુ છે જે આ સૌના મૂળમાં છે અને જે આ સૌને પોતામાં સંકેલી લે છે એવા બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અને સંન્યસ્તથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે બ્રહ્મમાં જે લય પામી જાય છે તે જ દુઃખમાંથી, પાપમાંથી અને બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે

સૌથી પ્રાચીન (બૃહદારણ્યક છાન્દોગ્ય તૈત્તિરીય ઐતરેય કૌષીતકી) ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલુ આત્મતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એક નવી ભાવનાને કારણે પછીના કાળના (કઠ આદિ) ઉપનિષદોમાં બદલાય છે એ ભાવના તે આત્મતત્ત્વના વ્યક્તિત્વની ભાવના. આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મતત્ત્વ હવે સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન થયા આત્મતત્ત્વ હવે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોના સમૂહ નથી પણ અચ્છેદ્ય અને શાશ્વત શુદ્ધ વસ્તુ છે ઉદા૦ કે મનુષ્ય, પશુ કે તરુ સર્વેમાં ચેતન પરમ આત્મા છે તેના પૂર્વભવના કર્મફળ તેને ભોગવવાના છે અને એ કર્મફળનો ભાર જ્યાંસુધી એના ઉપર છે ત્યાંસુધી એક ભવેથી બીજે ભવે એને ભટકવુ પડવાનુ છે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને [illegible] કર્મફળનો જ્યારે ક્ષય થાય અને એ આત્મસ્વરૂપને વિષે શુદ્ધ જ્ઞાન થાય તથા બ્રહ્મની સાથેનુ એનુ તાદાત્મ્ય અનુભવાય, ત્યારે જ મોક્ષ પમાય—પરમાત્મા સાથે ઉપાત્માનો અત્યન્ત અભેદ એ મોક્ષ.

ઉપનિષદોના ઋષિમંડળમાં આ આત્મતત્ત્વની ભાવનાએ અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન લીધુ બ્રહ્મજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત ઉપર જેમણે પોતાની ભાવના રચી નહિ તેવા વિચારકોએ પણ આત્મતત્ત્વની ભાવનાને તો મહત્ત્વનુ સ્થાન આપ્યુ છે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર વિવિધ સંપ્રદાયોએ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનના અને નીતિ મન્દિરો એ જ પાયા ઉપર રચ્યા. જીવની એકબીજાથી અને પ્રકૃતિથી કેવળ ભિન્નતા સ્વીકારનાર અને છતાંયે પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ નહિ સ્વીકારનાર (સાંખ્ય યોગ ન્યાય વૈશેષિક, જૈન આદિ) દર્શનો અન્ય મતત્વમાંથી આત્મતત્ત્વનુ કેવળ ભિન્ન થવુ

એને જ મુક્તિ માને છે, અને તેથી તેઓ માને છે કે વિવિધ જીવો શરીર વિના પણ રહી શકે છે અને ત્યારે પણ ભૌતિક જીવનને લગતા દુ ખ અને પાપ તેને વળગેલા રહે છે (?)

બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયમા અને ત્યારપછીના સમ્પ્રદાયોમા શાશ્વત અને પૃથક્ આત્મા વિષે કેવી ભાવનાઓ ઘડાઇ એ આપણે ઉપર જોઇ ગયા, પણ પ્રાચીન ભારતના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસની પુરી ઝાખી કરવાને માટે આત્મતત્ત્વના સમગ્ર લક્ષણો વિષેની વિશિષ્ટ ભાવના કેવી રીતે ઘડાઇ એ જોવાનુ હજી બાકી છે. યાકોબી અને શ્ચેર્બાટ્સ્કી (Th stcherbatsky, જણાવે છે, એ ને સર્વાશે સાચુ લાગે છે કે બૌદ્ધ સિધ્ધાન્ત પણ આ પ્રાચીન સિધ્ધાન્તમાથી જન્મ પામ્યો છે, એ સિધ્ધાન્ત આ છે—વ્યક્તિત્વ નથી, આત્મા નથી, પણ જે માનસિક-ભૌતિક વ્યક્તિત્વ રૂપે દેખાય છે તે ખરૂ જોતા પચ સ્કન્ધનુ બનેલુ છે અને ત્યારે આ પાચ સ્કન્ધ (પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તેના સ્થાન, Five senses and their objects, मन feeling, बुद्धि idea, चित्त aptitide & impulsion અને अहकार consciousness) પ્રાચીન ઉપનિષદોના પાચ પ્રાણમાથી યોજાયા હોય અને તે એ બને સિધ્ધાન્તો આ એક જ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ઘડાયા હોય કે વ્યકિતત્વ તે એવા પાચ તત્ત્વોનો માત્ર સમૂહ છે, મરણસમયે આ તત્ત્વોનો આ સમૂહ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે, કર્મના નિયમને બળે પાછો ફેરી એમનો સયોગ થાય છે, અને કર્મક્ષયથી નિર્વાણ પામે છે પ્રાચીન કાળના પ્રાણના સરલ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ગૌતમ બુધ્ધના સ્કન્ધનો જે સિધ્ધાન્ત પ્રકટ થયો, તે બેશક ઉન્નતિની દિશાએ એક પગલુ આગળ મૂકાયુ ગણાય, અને આ બે સિધ્ધાન્તોના પ્રકટીકરણ વચ્ચેના એક સિધ્ધાન્તનો વિકાસ થઇને બીજા સિધ્ધાન્તની પ્રાપ્તિને માટે વીતેલા-પાચસો વર્ષના અનુક્રાન્ત ઇતિહાસની હજી સુધી આપણને કશી માહિતી નથી તથાપિ આપણા આ અનુમાનને આધાર મળે એવો કઇક સભવ છે પ્રાચીન કાળની સરલ સ્થિતિ વર્ણવનાર ભવ્ય બૌધ્ધ ग्रनन्ता સિધ્ધાન્તમા

ઉત્તરીએ, ગૌતમની પહેલાના બુદ્ધના અનેક ભવમાના અસ્તિત્વ આજ સુધી ઘણુ કરીને કથાનકોમાં વર્ણવાયેલા, પણ ઓ..ને મતે અતિ મહત્ત્વના એ અસ્તિત્વ–વિષે વિચાર કરીએ તો આ-પણ અનુમાન કઈક સપ્રમાણ છે એમ લાગશે[1] ઉપનિષદ્‌ના પ્રાણ–સિદ્ધાન્ત અને ગૌતમના સ્કન્ધ–સિદ્ધાન્ત વચ્ચે બૌદ્ધ અનાત્મ વાદના કેટલાક પગથીઆ આવે છે, તેમાનુ એક તો (ઇ પૂ. ૮૦૦ ના અરસામાં રચાએલા) કાઠક ઉપનિષદ્‌મા (૪·૧૪) મળી આવે છે; શ્યોબોંદ્દક્ષી સ્પષ્ટરૂપે આગળી કરી દેખાડે છે કે ઘણુ કરીને ત્યા પ્રાણધર્મના તત્વોના સમૂહરૂપે માનસ સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ છે બન્ને પ્રકારના તાત્ત્વિક સમ્પ્રદાયોનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરનારૂ એ વચન સૌથી પુરાતન હોય એમ જણાય છે અને એ વિરોધ સબંધે મુદ્દે ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા ત્યારપછીના એક સૈકા સુધી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે

ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધકારમા ઘેરાએલો છે અને તેથી ક્યારે અને કોણે આત્માના સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરી તે નિશ્ચિત ભાવે આપણાથી કહી શકાતુ નથી સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમા આત્મા દેખાતો નથી પણ પછીના સમયના ઉપનિષદોમા સામાન્ય રીતે એનો સ્વીકાર થએલો છે તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે એની ઉત્પત્તિ ક્રાઇસ્ટ પૂર્વના સહસ્રાબ્દિની શરૂઆતમાં અથવા તો નિદાન એના પૂર્વાર્ધમા, થઇ હોવી જોઇએ. જૈનસમ્પ્રદાય પોતાના તત્ત્વદર્શનમાં જીવ અને પુદ્ગલ વચ્ચે ભેદ માને છે અને જીવને શાશ્વત સ્વતંત્ર માને છે તેથી આત્માના નવીન સિદ્ધાન્તની સ્થાપના સમયમાં એની પ્રથમ ઉત્પત્તિ હોવી જોઇએ. પ્રાચીન અને નવીન ઉપનિષદોમાં આત્મ તત્ત્વ વિષેના ભેદ સબંધના જે મત હતા તે ક્રાઇસ્ટ પૂર્વેની સહસ્રાબ્દિની શરૂઆતના સૈકામા સ્થિર થવા લાગ્યા, એટલે જૈનદર્શનની ઉત્પત્તિ પણ તેવામા જ થઇ મનાય. વળી જૈનોમા પણ એવુ સ્પષ્ટ ભાવે મનાય છે કે જીવ અને પુદ્ગલ એ ભિન્ન તત્ત્વ છે તથા પુદ્ગલના આવરણમાંથી જીવને મુક્ત કરતાં નિર્વાણ પમાય છે એવો સિદ્ધાન્ત તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે ઇ પૂ આઠમા

સૈકામાં પ્રસિધ્ધ કર્યો ત્યારે પાર્શ્વનાથે ઇ પૂ ૮૦૦ ને આશરે જૈનધર્મની સ્થાપના કરી એવું સ્વીકારીએ તો દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા કઇ અડચણ આવતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ તે જુગના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે, તેને એ સ્વીકારથી અનેક રીતે અનુકૂળતા મળે છે.

જીવાત્માના અસ્તિત્વ વિષેનો સિધ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે પ્રથમ પાર્શ્વનાથે જ સ્થાપ્યો કે કેમ? તેમના પછીના આચાર્યો તેમને અનુસર્યા અને તેમના સિધ્ધાન્તને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમા વણી લીધો કે કેમ? અથવા પાર્શ્વનાથે કોઇ પૂર્વાચાર્યનો એ સિધ્ધાન્ત પોતે સ્વીકારી લીધો અને એને પોતાની દર્શનપ્રણાલીમાં વણી લીધો કે કેમ? તે નિશ્ચિત ભાવે કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં હજીયે આપણે નથી જૈનધર્મના ઇતિહાસના આ મહત્ત્વના કોયડાનો ઉકેલ હવે પછીના સંશોધનથી વખતે થાય, એટલે આપણે એ તરફથી ખસીને પાર્શ્વનાથ તરફ જઇશું ને જે પરિમિત સાહિત્ય આપણી પાસે છે તે વડે એમનુ જીવન અને એમના સિધ્ધાન્ત વિવેચના દૃષ્ટિએ તપાસીશુ અને એમને વિષે છબી ખડી કરીશુ

પાર્શ્વનાથ.

મળી આવતા વર્ણનો પ્રમાણે પ્રખ્યાત इक्ष्वाकु કુળના રાજા અશ્વસેન અને એની રાણી वामाने ઘેર કાશીનગરમા पार्श्वनाथे જન્મ લીધો હતો પિતાના ભવ્ય દરબારમા યુવાવસ્થા આનન્દમા ગાળ્યા પછી ૪૦ વર્ષની વયે એમના મનમા ભૌતિક સુખોની અનિત્યતા વિષે વિચાર આવ્યા, જગતનો અને એના સુખનો ત્યાગ કર્યો ને મન્યસ્ત લીધુ થોડા સમયમા એમને આત્મજ્ઞાન પ્રકટ્યુ અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્યનો એ પ્રચાર કરવા લાગ્યા ૧૦૦ વર્ષના થયા ત્યારે બિહારમા આવેલ समेतशिखर ઉપર ગયા (અને એમના નામ ઉપરથી આજે પણ એ શિખર पार्श्वनाथ पर्वत કહેવાય છે), ત્યા અન્નજળનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો અને એવી સ્થિતિમા એક માસ રહ્યા પછી निर्वाण પદને પામ્યા

જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થોમા અનેકવિધ કથાઓ દ્વારા

આપેલી આ એમની જીવનકથા ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને કેવી રીતે અને કેટલે અંશે બંધબેસતી થાય એનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી, પણ પાર્શ્વનાથ પ્રસિદ્ધ કુળમાં જ ન્મ્યા હતા એમની યુવાવસ્થા આનન્દમા ગઇ હતી, એમને અનેક પ્રકારનાં ભૌતિક સુખ હતા; છતા એમણે વનવાસી સન્યાસીના ત્યાગપૂર્ણ પણ આનન્દમયી જીવનમાં આત્માનુ સાચુ કલ્યાણ જોયુ અને તે એમને મળ્યુ એ કથાઓના તથ્ય વિષે તો શકા લેવાનુ કશુ કારણ નથી. ઉંચી પદવી અને અતુલ સત્તા આપનાર સુખસપત્તિ થી પણ અસન્તુષ્ટ થઈ સારા ઘરના જુવાનો સસાર છોડી દે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્ચામા અને પ્રાપ્તિમા પોતાનુ જીવન સમર્પી દે એવી ઘટનાઓ ભારતવર્ષમાં ઠેઠ ઉપનિષદ્ પૂર્વેના જુગથી તે આજ સુધી કઇ વિરલ નથી, છતાં યે આ યુવાન સન્યાસીએ સત્તાનો ને શલ્યનો જે ત્યાગ કર્યો હતો, તે વિષે પછીના જુગના તેમના શિષ્યોએ અલૌકિક વર્ણન કર્યા છે અને એ વીરના ત્યાગને મહત્ત્વ આપવાને માટે એ વર્ણનને પુષ્કળ અલકૃત કર્યા છે

જૈનોના વર્ણવ્યા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તોનો આ મુખ્ય સાર છેઃ અસખ્ય અને અશાશ્વત વિશ્વના ત્રણ ભાગ છે— ઉર્ધ્વલોક એમાં દેવો વગેરે રહે છે; તિર્યગ્લોક એમાં મનુષ્ય તિર્યંચ વગેરે રહે છે અને અધોલોક તેમાં રાક્ષસો અને નરકવાસીઓ રહે છે એ શાશ્વત અવિનશ્વ જીવો અસખ્ય છે આ જીવો પોતે તો શુદ્ધ અશરીરી અને પવિત્ર છે; એમનુ જ્ઞાન નિરવધિ એમની શક્તિ અમર્યાદિત છે એ પોતે પરિપૂર્ણ છે અને પદવીમાં સૌ સરખા છે તથાપિ પ્રકૃતિએ મળેલા એ ગુણો ઘણા જીવોમા જણી વિકાસ પામતા નથી, ઘણાખરા જીવોને જગતમાં લાંબા ટુકા આયુષના દેહ મળેલા હોય છે કોઇને દેવના, કોઇને મનુષ્યના, કોઇને પશુના, કોઇને વૃક્ષના અથવા કોઇને નરકવાસીના મળેલા હોય છે; તૃષ્ણા અને દુઃખના ચક્રમાં સપડાયેલા હોય છે; તેમનુ જ્ઞાન, તેમની શક્તિ તેમની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સપૂર્ણ વિકસેલી હોતી નથી અને તેમનુ અનિવાર્ય પ્રારબ્ધ તેમના જીવનને ઉર્ધ્વસ્થિતિએ લઈ જઇને સુખ, પ્રભુત્વ અને

સધનતા આપે છે અથવા તો અધઃસ્થિતિએ લઈ જઈને દુઃખ, દાસત્વ અને નિર્ધનતા આપે છે જીવથી ભિન્ન અને ઇતર પ્રકારના પુદ્ગલ નામે તત્ત્વના સંયોગને પરિણામે જીવના ગુણોમા ફેરફાર થાય છે, અથવા વાસ્તવિક કહીએ તો એ સ્વાભાવિક ગુણો એને આવરણે ઢંકાય છે સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય પુદ્ગલ જીવો ઉપર સ્થાયી ભાવે અમર કરે છે, તેમને વિવિધ પ્રકારની ઇંદ્રિયોના વિવિધ પ્રકારના દેહ અપાવે છે, તેમના જ્ઞાનને, ઇચ્છાને, કર્મને નિયત કરે છે અને એકવાર ખુબ સુખ અપાવે છે તો બીજીવાર ખુબ દુઃખ અપાવે છે કર્મના અનિવાર્ય ફળ જન્મ મરણની નિરન્તર ઘટમાળ, ભવભવનો પ્રવાહ, સુખ દુઃખની ઉંચી નીચી સ્થિતિ ખુદ સંસારચક્ર એ સૌ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે ભિન્ન તત્ત્વોના સમ્બન્ધ સંયોગના પરિણામ સિવાય બીજુ કશુ ય નથી, એવો પાર્શ્વનાથનો મત છે અનાદિ કાળથી શરીર પામેલો પ્રત્યેક જીવ પોતાના વિચાર ઉચ્ચાર અને આચાર દ્વારા પુદ્ગલ-તત્ત્વોને પોતાના આવરણમા આકર્ષે છે, તે તત્ત્વો જીવના કર્મસ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેમનામા દૃઢીભૂત થાય છે અને જ્યા સુધી થોડેવત્તે અંશે જીવને ફળ આપે નહિ તથા તેને બદલે બીજાં નવા આવે નહિ ત્યાં સુધી એમનો ક્ષય થતો નથી

જીવ જ્યાં સુધી પોતાની વાસનાની બેડીમા બંધાયેલો રહે છે, જ્યા સુધી પોતાના કર્મમા રચ્યોપચ્યો રહી પુદ્ગલ સાથે સમ્બન્ધ રાખ્યે જ જાય છે, ત્યા સુધી એ પુદ્ગલમાથી મુક્ત થતો નથી જીવના નવીન પુદ્ગલનો પ્રવાહ બંધ પડે અને છે તે પુદ્ગલનો ક્ષય થાય ત્યારે જ એ પુદ્ગલના બનેલા કર્મે કરીને બન્ધાયેલુ જીવનુ આવરણ તુટે સમગ્ર આચાર વિચાર ઉપર જ્યારે અંકુશ મૂકાય અને સમસ્ત જીવનક્રમને બદલી નખાય ત્યારે જ આમ બની શકે પાચ ઇન્દ્રિયોના દ્વારને બહારની પ્રકૃતિના વિહારથી બન્ધ કરવા જોઇશે, વિચારને ખુબ સંયમમા રાખવા જોઇશે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર પ્રકારના કષાયનો નાશ કરવો જોઇશે, અને જીવનની ઇચ્છાનો ઝેરી વૃક્ષને જેમ અંકુરમાથી મારી નખાય, તેમ મૂળમાથી જ નાશ કરી નાખવો જોઇશે આ હેતુની સિદ્ધિને

સિદ્ધાન્તને આધારે રચાએલાં છે કારણ કે બૌદ્ધધર્મના અને બ્રાહ્મણધર્મના દર્શનોમાંના સિદ્ધાન્તોના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપો જે અતિ પ્રાચીનમાં ઉદ્‌ભવ પામ્યા હતા, તે કાળ સુધી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના મૂળ પહોચેલા જણાય છે

कल्पसूत्रने વર્ણને પાર્શ્વનાથના સંઘમા હજારો શિષ્યો ભળ્યા હતા, ૧૬૪૦૦૦ શ્રાવકોએ અને ૩૨૭૦૦૦ શ્રાવિકાઓએ એમને ગુરૂરૂપે સ્વીકાર્યા હતા, એમના સિદ્ધાન્તોને સત્યરૂપે સ્વીકાર્યા હતા ને સસારમા રહીને પાળી શકાય એટલા પાળ્યા હતા એ સિદ્ધાન્તો સર્વાંશે પાળી શકાય એટલા માટે ૧૬૦૦૦ પુરૂષો દીક્ષા લેઇને સાધુ થયા હતા અને ૩૮૦૦૦ સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઇ હતી, તથા એમણે સાધુસઘ અને સાધ્વીસઘ સ્થાપ્યા હતા જેમણે મોહના ને તિરસ્કારના, કુટુમ્બના, ધનમાલના ને દેશાચારના બન્ધન તોડી નાખીને પરલોકના કલ્યાણની પ્રાપ્તિને માટે સમસ્ત જીવન સમર્પ્યા તે निर्ग्रन्थ કહેવાયા સઘના શુદ્ધ શાસનને માટે અને તેના રક્ષણને માટે નિયમો રચાયા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી તેમના આઠ પટ્ટશિષ્યોમાના (शुभदत्त, आर्यघोष, वशिष्ट, ब्रह्मचार्ग, सोम, श्रीधर, वीरभद्र अने यशस) शुभदत्त સઘના મુખ્ય ગણધર થયા એમના પછી અનુક્રમે हरिदत्त, आर्यसमुद्र, प्रभ અને केशि ગણધર થયા ૮

पार्श्वनाथ નિર્વાણ પામ્યા અને केशि અધિકારપદે આવ્યા તે વચમાના ૨૫૦ (ખરી રીતે ૧૭૮) વર્ષમા પાર્શ્વનાથે સ્થાપેલા વ્રત દૃઢરૂપે પળાયા દેખાતા નથી, એટલે કે એ કઠિન વ્રતોમા શિથિલતા આવી ગઇ દેખાય છે આ સ્થિતિમા નિર્ગ્રન્થોને સદ્‌ભાગ્યે એક પ્રતાપી મહાપુરુષનો જન્મ થયો, એમણે એ સઘને જડમૂળથી નવા સસ્કાર આપ્યા આ પુરૂષ તે महावीर જૈનોના આ જુગના છેલ્લા તીર્થંકર

મહાવીર.

वर्धमान, પાછળથી જે महावीर મોટા વીર—કહેવાયા, તે ક્ષત્રિય सिद्धार्थना પુત્ર હતા અને વર્તમાન विहार પ્રદેશના पटना નગરની ઉત્તરે આવેલા (વર્તમાન बेसार) वैशाली પ્રદેશના મુખ્ય નગર

(क्षत्रियकुंड) કુંડગ્રામમાં જન્મ પામ્યા હતા. કથા પ્રમાણે એમના પિતા પ્રતાપી રાજા હતા અને પૂર્વપ્રદેશોના મહારાજાઓનો બધો ભપકો એમના દરબારમાં હતો. પણ એ કથનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે, અને વસ્તુસ્થિતિને ખુબ શણગારી દીધી છે, કારણ કે સિદ્ધાર્થ માત્ર મોટા જમીનદાર હતા અને ક્ષત્રિયોના સ્વાધીન વર્ગમંડળના પ્રમુખ હોવાથી રાજા કહેવાતા. પણ બેશક એમનું કુળ તો ઉંચુ હતું જ, કારણ કે તેમનાં પત્ની त्रिशला રાજકુળનાં હતા त्रिशला वैशालीना રાજા ચેટકનાં બેન હતા જેની પુત્રીના લગ્ન પાછળથી મગધના પ્રતાપી રાજા बिम्बिसार સાથે થયા હતા.

જે કુળ જાતિમાં મહાવીરનો જન્મ થયો હતો તે જાતિનું સંસ્કૃત નામ ज्ञाति પ્રાકૃત નામ नाय (नात) હતું તે ઉપરથી તે કુળના પુરુષો ज्ञातिपुत्रा (नातपुत्त) કહેવાતા. મહાવીરનું ગોત્ર काश्यप હતું

મોટા ઘરના જુવાનીઆ જે રીતે પોતાની જુવાનીનો સમય ગાળતા તેથી કંઇ જુદી રીતે વર્ધમાને પોતાની જુવાનીનો સમય ગાળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમણે સારા ઘરની સુન્દર કન્યા यशोदा સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને તેનાથી એમને એક પુત્રી अणोज्जा (प्रियदर्शना) થઇ તેનાં લગ્ન એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ જમાલિ સાથે કર્યાં હતાં અને તેને शेषवती(यशोमती) નામે પુત્રી જન્મી હતી.

પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયનાં હોવાથી વર્ધમાનના માબાપે ઉપવાસ કરીને દેહ ત્યાગ કર્યો તે વેળાએ મહાવીર ૨૮ વર્ષના હતા. પાર્શ્વનાથના વિધાન પ્રમાણે એમણે પણ સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ કુટુમ્બજનોના આગ્રહથી બેર સ્વાક મિ જ વર્ષ પછી પોતાના મોટાભાઇ नन्दिवर्धननी અને પિતૃનગરના રાજમંડળની અનુમતિ લેઈ એમણે દીક્ષા લીધી. ઘરનો ને સંસાર

દિગમ્બર કથા પ્રમાણે તો મહાવીરે કદી લગ્ન જ નહોતું કર્યું અને જુવાનીમાં—લગભગ નાનપણમાં—સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું એમણે સંસારત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ એમના માબાપ જીવતા હતા એવો દિગમ્બર મત છે

નો ત્યાગ કર્યો અને કુણ્ડપુરની પાડોશમાંના ज्ञातखण्डवन નામે ઉપવનમાં ગયા ત્યાં અશોકવૃક્ષ નીચે એમણે છટ્ઠનો તપ કરી, પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો એટલે પાંચ મુઠી વાળ ઉતાર્યા અને સાધુનો સ્વાંગ ધારણ કર્યો, પછી તેર માસ સુધી બદલ્યા વિના એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું, ત્યારપછી તો તે પણ ત્યજી દીધું ને દિગમ્બર તપસ્વી રૂપે રહેવા લાગ્યા એમ જણાય છે કે થોડો વખત તો પોતાની માતૃભૂમિ પાસેના કોઇ પ્રદેશમાં આવેલા પાર્શ્વનાથના સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘમાં જઇ રહ્યા, પણ પછી ત્યાંના બીજા સાધુઓ સાથે મતભેદ થતાં એ ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા ને પરિક્રમણ કરવા લાગ્યા

ટાઢતડકાની કશી પણ પરવા કર્યા વિના એમણે ત્યારપછી બાર વર્ષ કરતાંએ વધારે વખત સુધી ફેર્યા કર્યું કઠણ વનપ્રદેશોના દુઃખ સહ્યાં અને માનવીઓ વિગેરેની તરફના પરિસહ અને ઉપસર્ગ સહ્યાં સર્વ પ્રકારના કાયક્લેશ ઉઠાવ્યા ને સહ્યા, ધ્યાન ધર્યું અને જગત તથા આરબ્ધ વિષેના વિચારો ઉપર ચિન્તવન કર્યું બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી–બહુ બહુ ચિન્તવન કર્યા પછી અન્તે એમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ, એટલે કે સંસારના સ્વરૂપનું એમને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન થયું અને પરમકલ્યાણનો–નિર્વાણનો–માર્ગ એમને જડ્યો जृम्भिकाग्राम નામના સ્થળની પાસે रिजुपालिका નદીને કાંઠે शाल વૃક્ષની નીચે એમને આ જ્ઞાન થયું એ ચિરસ્મરણીય ક્ષણથી વર્ધમાન, (આજે એમનું સન્માનીય નામ महावीर છે) जिन એટલે વિજેતા થયા, અર્થાત્ જેમણે સંસાર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેવા થયા. अर्हत् થયા, तीर्थंकर થયા ત્યારથી પાર્શ્વનાથના ધર્મને સંસ્કાર આપી નવું સ્વરૂપ આપવું અને ધર્મસત્ય પ્રાણીમાત્રને સમજાવવું એ પોતાની ફરજ એમણે માની પછીના જીવનનો બધો ભાગ એમણે તે માટે ગાળ્યો અને દેવને ને માણસને, આર્યને ને અનાર્યને સૌને સત્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પોતાની માતૃભૂમિ બહારના સર્વે પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને અનેક જણ તેમના શિષ્ય થયા.

એવી રીતે ત્રીસ વર્ષ સુધી ઉપદેશ આપ્યા પછી અન્તે હસ્તિપાલ રાજાના રાજ્યમાં પાવાપુરીમાં એમણે દેહ ત્યજ્યો ને નિર્વાણ પામ્યા.

મહાવીરના જીવનકાળ સંબંધે કંઈ નિશ્ચિત મત આપી શકાતો નથી કારણ કે એમના નિર્વાણ વર્ષ માટે જૈનોમાં જ મતભેદ છે સામાન્ય મત એવો છે કે ઇ પૂ. ૫૨૭ મા એ નિર્વાણ પામ્યા. હેમચન્દ્રના પરિશિષ્ટપર્વને મતે મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ (પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ પ્રમાણે ઇ પૂ. ૩૨૨ અથવા ૩૨૧) પૂર્વે ૧૫૫ મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા, તે ઉપરથી યાકોબીએ નિર્ણય આપ્યો કે એ પ્રસંગ ઇ પૂ ૪૭૭ અથવા ૪૭૬મા બન્યો હોવો જોઇએ (હેમચન્દ્રે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનું વર્ષ કોઇ બીજુ લીધુ હોય એમ સ્વીકારીએ તો ૪૬૭ની પૂર્વે) બૌદ્ધ ગ્રંથોમા જણાવ્યુ છે કે ગૌતમ બુદ્ધના દેહત્યાગ પૂર્વ કેટલેક વર્ષે નિગ્ગંઠ નાતપુત્તનો દેહત્યાગ થયો હતો, એ પ્રમાણે આશરે ૪૭૭નુ વર્ષ લઈ શકાય એ સંબંધના યુરોપિયન સંશોધકના અભિપ્રાય પણ એકસરખા નથી આમ જૈનધર્મના ઇતિહાસનો આ અતિ મહત્ત્વનો પ્રસંગ ખરેખરી રીતે ક્યારે બન્યો એના સમ્બન્ધમાં હજી કંઇ પાકો નિર્ણય થયો નથી [૬]

મહાવીર સમ્બન્ધી આપણે જે જાણીએ છીએ, તે ઉપરથી મહત્ત્વની હકીકત તો એ મળી આવે છે કે એ મહાપુરૂષ હતા અને એમણે તે સમયના પુરૂષો ઉપર પોતાના માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળે બહુ ગમ્ભીર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એમના સમયમાં જે જે પ્રશ્નો ઉઠેલા તે સર્વે ઉપર એમણે પ્રબળ અને ગમ્ભીર વિચાર કરેલો અને બધા કોયડા ઉકેલવાના પ્રયત્નો કરેલા. એમની આસપાસની સૌ વાતોની સ્પષ્ટતા કરવા માટે પૃથક્કરણ કરવા માટે ને નિશ્ચયકરણ કરવા માટે તે સમયે એમની ખાસ આવશ્યકતા હતી. સંઘની વ્યવસ્થિતિ કરવા માટેના એમના પ્રયત્નો અને એમની દીર્ઘદૃષ્ટિને કારણે એ સમ્પ્રદાય સ્થાપી શક્યા. પોતાના ઉપદેશમા એમણે ઇહલોક અને પરલોક વિષે પદ પરિશોધન આપ્યુ છે સંસારજીવનમા પ્રાપ્ત થયેલી

રાજબુદ્ધિને બળે એ સૌ વાતોના ભેદને કળી લેતા અને અતિ ઉંચા જ્ઞાનને બળે એમની પાસે જે કોઇ ઉપદેશ લેવા આવતુ તે સૌને શુદ્ધમાર્ગ દર્શાવતા

એમણે પોતે ત્યાગી જીવન બહુ કઠોરભાવે પાળ્યું છે ને કઠોરભાવે પાળવાની બીજાઓને આજ્ઞા કરી છે. ઉંચે હેતુએ જીવનને સમર્પવા એમણે પોતાના વિલાસજીવનનો, આનન્દજીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો અન્તિમ સીમાસુધી એમણે કાયકલેશ સહન કર્યું હતુ, બધી વાસનાઓનો નાશ કર્યો હતો અને પ્રબળ આત્મસયમથી સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ પોતાના શિષ્યોને કઠોરભાવે આજ્ઞા કરી કે તમારે પણ એવુંજ જીવન ગાળવું અને એમ કરીને એમણે સન્યસ્ત ધર્મને ખુબ ઉંચે આણ્યો. સંન્યસ્તધર્મને કઠોરમાર્ગે એમણે દૃઢભાવે પગલાં કેમ ભરવા માંડ્યા એની સાબીતી, કથા એવી રીતે આપે છે કે તે સમયના બીજા સન્યાસીઓ માત્ર માથુ મુડાવતા અને સન્યસ્તના વસ્ત્ર ધારણ કરીને સન્તોષ પકડતા, ત્યારે મહાવીરે તો પોતાના વાળ એના મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો. મહાવીરની ઉંચી સન્યસ્તભાવના ગૌતમ બુદ્ધની ભાવનાથી જુદી હતી મહાવીરે ઉપવાસની અને તપસ્યાના બીજા પ્રકારોની આવશ્યક્તા માની હતી, પણ બુદ્ધે તો એને ભ્રમમાર્ગ માન્યો હતો એ માર્ગની અને વિલાસભર્યા તથા તેમા જ રચ્યાપચ્યા રહેવાના સસારજીવનના તિરસ્કૃત માર્ગની વચ્ચેના सम्यग् मार्गनो એમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો

બીજા એક વિષયમાં પણ આ બે મહાપુરુષો વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે લોકસમાજ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમા એ બે વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે ઍર્ન્સ્ટ લૉઇમાન (Ernst Leumann) એ સબધમા આમ કહે છે—“ મહાવીર સકુચિત પ્રકૃતિના હતા, બુદ્ધ વિશાળ પ્રકૃતિના હતા મહાવીર લોકસમાજમા ભળવાથી દૂર રહેતા, બુદ્ધ લોકસમાજની સેવા કરતા આ ભેદ કઇક અશે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના શિષ્યો જ્યારે પ્રસગોપાત બુદ્ધને જમવા

નોતરતા ત્યારે તે તેને ત્યાં જતા પણ મહાવીર તો એમ માનતા જે જનસમાજ સાથે સાધુને ખાસ સમ્બન્ધ ન ઘટે. વળી કંઇક અંશે આ ભેદ એ ઉપરથીયે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે બુદ્ધ વિહાર કરતાં કરતાં જેની તેની સાથે વાતો કરતા અને પોતાના જીવન વિચારો તથા જીવનઆચારોમાં ફેરફારો થતાં લોકને ઉપદેશ આપવાના અને તેમને ઉંચે લેવાના ભાવમાં પણ એ પ્રમાણે એ ફેરફાર કરી લેતા. માણસોથી દૂર રહેવાની વૃત્તિને કારણે તપસ્વી મહાવીરે સર્વજનના આત્માના ઉદ્ધારને માટે આવું કંઇ કર્યું નથી. આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કરવાને માટે અને શિક્ષા આપવાને માટે જાણી બુઝીને કોઈ મનુષ્યને એમણે બોલાવ્યો હોય એવું જણાઇ આવતું નથી અને જ્યારે કોઇ માણસ પોતાની મેળે ધાર્મિક ચર્ચા કરવાને માટે એમની પાસે આવતો ત્યારે એની વિચારશ્રેણિ સમજવાની એ ભાગ્યે જ પરવા કરતા, પણ માત્ર પોતાના મન્તવ્યના કઠણ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આકરો ઉત્તર દેઈ દેતા.”

ગ્રન્થોમાં મળી આવતી હકીકત પ્રમાણે બુદ્ધને જેટલી અને મહાવીરે લોકકલ્યાણની પરવા કરી નથી. એઓ લોકસમાજથી ઉંચે આસને રહેતા એ વાત ખરી, છતાંયે બ્રાહ્મણોએ જેમ પોતાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પોતાના ખાસ નાના મંડળમાં મુક્તિની મુદ્રા મારી સંતાડી રાખ્યું હતું તે પ્રમાણે સંતાડી રાખવાનો પ્રયત્ન મહાવીરે કદાપિ કર્યો નહોતો. સર્વે જિજ્ઞાસુને મહાવીર ઉપદેશ આપતા અને એ ઉપદેશનો લાભ અનેકને મળે એટલા માટે, સંસ્કારી સમાજ જ સમજી શકે એવી સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ, પણ પોતાને ઘેર વપરાતી હતી એ અર્ધમાગધી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા. તેમનો ઉપદેશ પામનારો લોકસમાજ બહુ મોટો હતો, એ જ બતાવી આપે છે કે પોતાના શ્રોતાજન ઉપર છાપ પાડવાની એમનામાં ભારે શક્તિ હતી. તેમના ઉપદેશે જે શ્રોતાઓ ઉપર છાપ પાડી હતી તે શ્રોતાઓ લોકસમાજના સર્વ વર્ગમાંના હતા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય જ નહિ પણ શૂદ્રો ય, આર્યો જ નહિ પણ અનાર્યો ય, પુરુષો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ ય એમનો ઉપદેશ સાંભળવા ભીડ કરતી. પણ વળી રાજવંશના લોકો પોતાના સ્વજનનો–

મહાવીરનો–ઉપદેશ સાભળવાને સૌથી વધારે ઉત્સુક હતા ઘણા મોટા રાજાઓ પોતાના અન્તપુર અને પોતાના દરબારીઓ અને અધિકારીઓ સમેત પોતાના યોદ્ધાઓનો ને સેવકોનો મોટો સાથ લઇને અને પ્રજાજનોના ટોળાએ ઘેરાઇને તીર્થંકરનો ઉપદેશ સાભળવાને જતા એના મોટા મોટા અત્યુક્તિ ભરેલા અલંકૃત વર્ણનો જૈન-ગ્રન્થોમાથી મળી આવે છે એમ કહેવામા આવે છે કે કમમા કમ ત્રેવીશ રાજાઓએ એમનો ઉપદેશ સાભળીને એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને એમની પૂજા કરી હતી

લોકને પોતાના ઉપદેશથી પોતાના કરી લેવાની જ ને તેમને પોતાના શિષ્યો બનાવવાની જ નહિ, પણ એ સ્થિતિ ચિરસ્થાયી રાખવાની પણ એમનામા શક્તિ હતી એમનામા યોજના ને વ્યવસ્થા કરવાની ભારે શક્તિ હતી અને એ શક્તિને બળે એમણે પોતાના શિષ્યોને માટે રચેલા સઘના નિયમો હજીયે ટકી રહ્યા છે મહાવીરના સમયમા સ્થપાયેલા સાધુસંઘોમા સૌ જૈનસાધુઓને બરાબર નિયમનમા રાખવાનુ બળ હજીયે સચવાઇ રહ્યુ છે એવું જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે કાળબળ જેના ઉપર કશીય અસર ન કરી શકે એવુ સ્વરૂપ પાર્શ્વનાથના સાધુસઘને આપ્યા માટે એ મહાપુરૂષ ઉપર આશ્ચર્ય દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા સિવાય નથી ચાલતુ

એમના સિદ્ધાન્તો મોટે ભાગે સન્યસ્ત પક્ષના છે એ ખરૂ, તથાપિ ગૃહસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા પણ એમણે સ્વીકારી છે માનવ-સ્વભાવના ઉંડા અભ્યાસી હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકયા હતા કે સસારત્યાગ અને સન્યસ્ત તો બહુ થોડા જ માણસો સ્વીકારી શકે, ધર્મોપદેશ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરનાર હતા તો બહુ, પણ તેમા અનેક જણ એટલા નિર્બળ સ્વભાવના હતા કે સન્યસ્તના કઠોર નિયમ પાળી શકે નહિ પાર્શ્વનાથ અને બીજા આચાર્યોની પેઠે એમણે પણ ગૃહસ્થો સઘમા પ્રવેશ પામી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી માત્ર મુખ્યવ્રત અને તે પણ સસારમા રહીને પાળી શકાય એવે સ્થૂલ ભાવે પાળવાની આજ્ઞા કરી આમ ગૃહસ્થોનો સઘની

યોજનામાં સમાવેશ કરી લીધો એ જૈન ધર્મના પ્રચારને માટે બહુ આવશ્યક હતું; મહાવીરના ધર્મમા સાધુસઘ અને શ્રાવક સઘ વચ્ચે જે નિકટનો સબંધ રહી રહ્યો, તેને પરિણામે પણ જૈનધર્મ ભારતવર્ષમા આજ સુધી ટકી રહ્યો છે બીજા જે ધર્મોમાં આવો સબધ નહોતો તે જન્મભૂમિમાં બહુ લાંબો કાળ ટકી શકયા નથી

કયા એકમતે જણાવે છે કે મહાવીરે કોઈ નવુ તત્ત્વજ્ઞાન સ્થાપ્યુ નથી, પણ પાર્શ્વનાથના જ્ઞાનને વિસ્તાર્યું છે અને એમના સઘને વ્યવસ્થિત કર્યો છે એમ જણાય છે કે પાર્શ્વનાથે પોતાના શિષ્યોને માટે જે વ્રત સ્થિર કર્યાં હતા તે બરાબર રીતે પળાતાં નહોતા. બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિને બળે મહાવીરે પાર્શ્વનાથના આધ્યાત્મિક વ્રતને એકવાર નિશ્ચિત ભાવે સ્પષ્ટ કર્યાં આપણે જોઈ ગયા એમ પાર્શ્વનાથે પોતાના સઘના સાધુઓને બ્રહ્મચર્ય પાળવાની આજ્ઞા આપી હતી પણ તેને અલગ ન રાખતા ચોથા વ્રતમા ભેળી નાખી હતી. સશય રહે નહિ એટલા માટે મહાવીરે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની આજ્ઞા સ્પષ્ટરૂપે આપી, અને તે કારણે પૂર્વાચાર્યે યોજેલા ચાર વ્રતોમા પાચમુ એક ઉમેર્યું પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયાભાવ રાખવાની જે આજ્ઞા પૂર્વે પાર્શ્વનાથે કરેલી તે આજ્ઞાને મહાવીરે આચારમા બરાબર રીતે મૂકવાની આજ્ઞા આપી. પાર્શ્વનાથના શિષ્યો એક અગવસ્ત્ર ને એક ઉપવસ્ત્ર રાખતા પણ એમણે સર્વવસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો એ એમની નવીનતા હતી. એકદરે જોતાં એ બે તીર્થંકરોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોના મૂળમા કઈ મહત્ત્વનો ભેદ હોય એમ જણાઈ આવતુ નથી. આમ હોવાથી પાર્શ્વનાથના સઘના શિષ્યોને પોતાના સઘમાં ભેળવી દેવામા મહાવીરને જરાયે મુશ્કેલી પડી નહિ અને પાર્શ્વનાથના સઘના તે વેળાના નેતા કેશિએ એક સવાદમા મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમને કહેલુ કે બને ગુરુના મત સમાનભાવ મળતા આવે છે [1]

પાર્શ્વનાથની પેઠે મહાવીર પણ ધર્મસશોધનના ને અર્ચાના

કાળમા થયા હતા સમસ્ત દેશમાં અનેક આચાર્યો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા ને શિષ્યમ ડળ ઉભા કરવા મ ડી પડયા હતા કેટલાક વેદધર્મની રક્ષા કરવાનો અથવા તો તેમા નવો પ્રાણ પુરુક-વાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણધર્મ સામે પ્રચણ્ડ વિરોધ કરી રહ્યા હતા ઉત્તર ભારતના લોકસમાજ ઉપર તે સમયે જે અનેક આચાર્યોએ પ્રભાવ પાડયો હતો, તે બધા વિષેની પૂરી માહિતી આજે આપણને નથી, માત્ર જેમણે મહ-ત્વના સ ઘ સ્થાપ્યા તેમના જ નામ આપણે જાણીએ છીએ, અને વળી તેમના સ બ ધની જે માહિતી આપણને મળે છે તે પણ નહિ જેવી અને અસ્પષ્ટ છે[१२] મહાવીર અને બુદ્ધ ઉપરાત તે વેળાએ गोसाल मक्खलीपुत्ते (स मस्करीपुत्र) પણ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો હતો,[१३] તે आजिविक સમ્પ્રદાય હતો અને તે કઇક મહત્ત્વ પામ્યો હતો, એમના સ બ ધમા વિશિષ્ટતા એ છે કે એકવાર એમને મહાવીર સાથે ગાઢો સંબ ધ હતો ગોસાલ એક ભિક્ષાચરના પુત્ર હતા અનેક અનુ ભવો લીધા પછી એ નિર્ગ્રંથસ ઘમા પ્રવેશ્યા, પણ એમા છ વર્ષ રહ્યા પછી પાછા એ સ ઘમાથી નીકળી ગયા અને પોતાનો જુદો સ ઘ સ્થાપ્યો સોળ વર્ષ પછી ફરી જ્યારે મહાવીરને મળ્યા, ત્યારે એ બેની વચ્ચે પ્રબલ વિરોધ જાગ્યો ત્યારપછી થોડા જ સમયમા ગોસાલે દેહત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાય છે, પણ એમના શિષ્યો એમના મૃત્યુ પછી પણ એમના સમ્પ્રદાયને વળગી રહ્યા જણાય છે, કારણ કે ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકામા પણ आजीविक અલગ સમ્પ્રદાય રૂપે પ્રસિદ્ધ હતો અને તેરમા સૈકામા પણ એ સમ્પ્ર દાયનુ નામ જણાય છે પણ પછીથી ઘણુ કરીને એ નામ દિગ-મ્બરોને અપાવા લાગ્યુ અને છેવટે એ બે સમ્પ્રદાય એક થઇ ગયા, ગોશાલ બેશક અતિ પ્રતાપી પુરૂષ હતા એમના વિરોધીઓ-બૌદ્ધો અને જૈનો-એમના ભ્રષ્ટ જીવન અને વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો વિષે આપણને જે કથાઓ કહે છે તે કેવળ સાચી જ છે એમ માની લેતા અનેક શ કાઓ ઉઠે છે, કારણ કે વિરોધી સ પ્રદાયો પોતાથી વિમુખનાની ઉપર સર્વ પ્રકારનુ દોષારોપણ કરવાના પ્રયત્નો કરે જ છે જૈન સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ અનેક સિદ્ધાન્તોનો

ગોશાલે પ્રચાર કર્યો છે ગમે તો એ સિદ્ધાન્તો એમણે જૈન સમ્પ્રદાયમાથી લીધા હોય કે ગમે તો એ મહાવીરની સાથે રહેતા હતા તે સમયમા એમણે પ્રતિપાદન કર્યાં હોય અને તે વેળાના પોતાના શિષ્યોને એ ઉપદેશ્યા હોય (એમ બનેલુ બહુ સભવતુ નથી) એમના અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિશેષે કરીને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જૈન સિદ્ધાન્તોથી સ્પષ્ટભાવે જુદો પડે છે આરબ્ધવાદના વિખ્યાત સિદ્ધાન્તનો એ પ્રચાર કરતા તે ઉપરાંત પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત વિષે એક વિશિષ્ટતા એમણે પોતાના સમ્પ્રદાયમા આણી હતી એમનો એવો મત હતો કે જીવને અનેક પ્રકારના વિવિધ ભવમા અવતરવુ પડે છે અને છેવટે નિર્વાણપદ પામતા પહેલા છેલ્લા ભવમા સાતવાર ખોળિયા બદલવા પડે છે એટલે કે કોઈ મૃત્યુ પામેલા દેહમા પેસીને નવેરૂપે જીવનચર્યા કરવી પડે છે આમ થયા પછી જ નિર્વાણપદ પામી શકાય છે પોતે પણ ૧૩૦ વર્ષના ગાળામા સાતવાર ખોળિયા બદલ્યા છે એમ ગોશાલ કહેતા છવાર ખોળિયા બદલ્યા પછી અંતે છેલ્લીવાર મંખલીના ગોશાલના શરીરમા એમણે પ્રવેશ કર્યો અને ત્યા સોળ વર્ષ રહ્યા આ સિદ્ધાન્તને આધારે ગોશાલ કહેતા કે મહાવીરના પૂર્વ ‘ ગોશાલ શિષ્ય હતા તેનુ તો મે માત્ર ખોળિયુ ગ્રહણ કર્યુ છે બાકી મારા જીવ સાથે એ ગોશાલને કઈ લેવા દેવા નથી કારણ કે એ તો મરી ગયો છે અને એનો જીવ દેવલોકમા પુનર્જન્મ પામ્યો છે

મહાવીરના શિષ્યમાથી માત્ર ગોશાલ જ તેમનાથી જુદા પડ્યા હતા એવુ કઈ નહોતુ એમના સઘમા બે વાર કલહ થયા હતા અને તથી તેમા ફાટ પડી હતી, પણ તે બહુ મહત્ત્વના કલહ નહોતા છતાયે એમાથી સમ્પ્રદાય વિષે ચર્ચા ઉભી થઈ હતી

પ્રાચીનતમ સંઘ.

મહાવીરના શિષ્યો.

કથામા વર્ણન છે તે પ્રમાણે મહાવીરે પોતાના ઉપદેશથી ૧૪૦૦૦ સાધુઓને, ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓને, ૧૫૯૦૦૦ શ્રાવકોને અને ૩૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓને પોતાના મતના કર્યા હતાં. આ ચારે તીર્થ અલગ અલગ પણ પોતાના કુશળ નેતાને અનુસરતા હતા

સાધુસઘના નેતા ૧૧ ગણધર હતા, પ્રત્યેક ગણધરના હાથ નીચે સેકડો મુનિ હતા મુખ્ય ગણધર गौतम इन्द्रभूति હતા, બીજા अग्निभूति, वायुभूति, अकम्पित, आर्यव्यक्त, आर्यसुधर्मा, मण्डितपुत्र, मौर्यपुत्र, अचलभ्राता, मेतार्य અને प्रभास હતા સાધ્વીસઘના નેતા चन्द्रना હતા, શ્રાવક સઘના નેતા शख ने शतक અને શ્રાવિકા સઘના નેતા सुलसा અને रेवती હતા.

સઘની વ્યવસ્થા જે ૧૧ ગણધરોના હાથમા હતી તેમાના ૯ તો પ્રભુના જીવનકાળમા જ નિર્વાણ પામ્યા હતા મહાવીર જે રાત્રે નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ અને તેથી સઘને તીર્થકરના ધર્મનો ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા * ત્યારપછી બાર વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા તેમના કેવળજ્ઞાનથી સઘને દોરવાનુ કાર્યમાત્ર સુધર્માના હાથમા આવી પડ્યુ. ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિના નિર્વાણ સુધી એમણે એ કાર્ય ચલાવ્યુ, પછી એ પોતે કેવલી થયા અને એમણે સંઘનો કાર્યભાર પોતાના શિષ્ય जम्बूस्वामीને સોપ્યો ત્યારપછી એ આઠ વર્ષ જીવ્યા અને પછી નિર્વાણ પામ્યા **ગુરૂ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી (૮) વર્ષ સુધી જમ્બૂસ્વામીએ સઘનો કાર્યભાર ચલાવ્યો;** પછી એમને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેઓ ૪૪ વર્ષ કેવળી રહી મહાવીર પછી

* ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા નથી—ઉપદેશ તો આપ્યો છે, ફક્ત મુનિઓને સારણા, વારણા કરવાનુ કામ તજી દીધુ—તે છદ્મસ્થાવસ્થાવાળા સુધર્માસ્વામીને સોપ્યુ

ક્રૂર પુત્ર अजातशत्रुએ (कूणिके) પિતાને મૃત્યુ કારણુ[1] આપ્યું, છતાંયે જૈનો એને શ્રધ્ધાની નજરે[14] જુએ છે, પણુ સૌથી મોટો ધર્મરક્ષક તો એના પછીનો રાજા उदायी હતો મહાન સિકન્દરે ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણુ કર્યું તેવા સમયમા नव-नन्द વ શે શિશુનાગ રાજાઓનુ રાજ્ય લઇ લીધુ, આ નન્દવ શના આશ્રય નીચે પણુ જૈનધર્મ ખીલ્યો અને લોકનિન્ધ છેલ્લા નન્દ પાસેથી તેનું રાજ્ય મૌર્યવ શના મહારાજા चन्द्रगुप्ते પડાવી લીધુ, ત્યારે પણુ એ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ ભારતવર્ષના પ્રથમ ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્તને તેમજ એમના પ્રતાપી અમાત્ય चाणक्यને પણુ જૈનો પોતાના ગણે છે તેઓ એમ માને છે કે ચાણુકય શ્રાવક ગનીનો પુત્ર હતો ગની જૈનધર્મનો આગ્રહી યોધ્ધો હતો ચન્દ્રગુપ્તને અમાત્યે એના હિતને સારૂ વિધર્મમાંથી કેવે પ્રકારે વાળ્યો એને વિષે આવી કથા છે—એની પાસે અમાત્યે સર્વે સમ્પ્રદાયોના આચાર્યોને બોલાવરાવ્યા તે સૌને રાજાના અન્ત પુરની પાસે રાખ્યા, એમની ધર્મશાળાની ચારે બાજુએ પાતળી રેતી પથરાવી દીધી રાજા તેમની પાસે આવ્યો તે પહેલા ચન્દ્રગુપ્તની રાણીઓના અન્ત પુર તરફ એ વિષયી આચાર્યો અન્ધકારમા ફરવા લાગ્યા પણુ જ્યારે રાજાની સાથે મુલાકાત થઇ ત્યારે તેની સાથે સ સારત્યાગના મહત્ત્વ વિષે મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યા તેઓ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે ચાણુકયે રાજાને અન્ત પુરની પાસે પડેલા એમના પગલા દેખાડયા ને તેથી ખાત્રી કરી આપી કે એ તો સૌ નાસ્તિક દમ્ભીઓ હતા બીજે દિને ચાણુકયે જૈનસાધુઓને બોલાવ્યા, આમણે આવીને અન્ત પુર તરફ નજરેય કરી નહિ, પણુ તેમને માટે નિયત કરેલાં સ્થાનોએ બેઠા ને રાજાના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા એ ઉપરથી ચ દ્રગુપ્તે જાણ્યુ જે સત્યધર્મના પાલક તો આ જ છે અને

---

૧ निरयावलीसूत्रमा કૂણિકે પિતૃવધના પાપને ધોવાનો પ્રયત્ન કર્યાનુ કહ્યુ છે તેમા લખ્યુ છે કે એણે પિતાને બેડીઓ જડી કેદમા નાખ્યો હતો, પણુ પાછળથી એણે પિતાની બેડીઓ કુહાડથી કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી પિતાએ માન્યુ કે પુત્ર મારો વધ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી કુળને પિતૃવધના કલ કમાથી ઉગારી લેવાને માટે પિતાએ આત્મહત્યા કરી

ત્યારપછીથી એમના ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ દેખાડવા માટે પછીથી રાજા એવો આતુર જૈન થયો કે દિગમ્બર કથા પ્રમાણે એણે રાજપાટ ત્યજી દીધું, સાધુ થયો અને પૂજ્યશ્રી ભદ્રબાહુની સાથે મૈસુર ગયો, ત્યાં શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામાં રહ્યો અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો [૧૫]

ચન્દ્રગુપ્તની પછી બિન્દુસાર (ઇ પૂ. ૨૯૮–૨૭૩) આવીએ છીએ. કથા એવી છે કે ચાણક્યને તેના પ્રતિસ્પર્ધી સુબન્ધુએ ક્રોધિત બનાવ્યો તેથી કરીને એને અધિકારપદ છોડવું પડ્યું એણે પોતાનું સર્વ ધન ગરીબોને આપી દીધું અને ઉપવાસના તપથી મૃત્યુ પામવાને હેતુએ નગરની બહારના એક ઉકરડા ઉપર જઈ રહ્યો. બિન્દુસારે એને સન્તુષ્ટ કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા અને તેની પાસે જઈને ક્ષમા માગવાની સુબન્ધુને સૂચના કરી. સુબન્ધુએ એક બાજુથી તો ક્ષમા માગી, પણ બીજી બાજુથી ઉકરડાની નીચે ગુપ્ત રીતે દેવતા મૂકાવ્યો તેથી ચાણક્ય બળી ગયો. ચાણક્ય મરી ગયા પછી દેવરૂપે થયો. પણ એ મરણ પામેલા અમાત્યે પોતાના વિરોધી ઉપર ભયંકર વેર વાળ્યું સંસાર છોડતાં પહેલાં એણે અનેક મૂલ્યવાન સુગન્ધી પદાર્થો એક કરંડીઆમાં ભર્યાં તેને સો તાળાંઓ વાસ્યાં અને પોતાના ઘરમા મૂકતો ગયો. ચાણક્યના નીકળી ગયા પછી સુબન્ધુએ એના ઘરની જડતી લીધી તેમાં આ કરંડીઓ મળી આવ્યો. તે કરંડીઓ ઉઘાડતાં અનેક સુગન્ધી પદાર્થો દીઠા તે સુંઘ્યા. તે મૂલ્યવાન્ દ્રવ્યોની અન્દરથી એક કાગળ મળ્યો તેના ઉપર આમ લખ્યું હતું 'જેણે આ પદાર્થોનો વાસ લીધા પછી સાધુજીવન સ્વીકાર્યું નથી, તેણે મૃત્યુને આમંત્રણ આપ્યું છે એમ સમજવું" મૃત્યુભયથી ત્યારપછી સુબન્ધુએ બધા ભૌતિક વૈભવ ત્યજી દીધા અને પૃથ્વી ઉપર અશાન્તભાવે ભ્રમણ કર્યાં કર્યું [૧૬]

મગધદેશના રાજાઓનો જૈનધર્મ સાથેનો સંબંધ આટલે સુધી માત્ર કથાઓના અલંકૃત વર્ણનથી અને પછી તે કથાઓને જે ગ્રન્થોમાં ઉતારી લીધેલી તે ગ્રન્થોથી જાણીએ છીએ પણ એ બાબતોને બીજા પ્રમાણોનો કશો આધાર મળતો નથી, પણ બિન્દુસાર પછી ગાદીએ આવનાર મહારાજા અશોકવર્ધનને

(ઇ પૂ. ર૭ર–ર૩ર) જૈનધર્મ સાથે જે સંબંધ હતો તે વિષેનાં પ્રમાણો વિષે કશો વિવાદ નથી. અશોક મહાપ્રતાપી રાજા હતો, દીર્ઘદર્શી હતો પોતાના વિશાલ રાજ્યમા ધાર્મિક અને નૈતિક જીવનની ઉન્નતિ થાય એટલા માટે એણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. એટલા માટે પોતાના રાજ્યના સર્વ સમ્પ્રદાયોને એણે ઉદારભાવે સહાયતા કરી પોતાના જીવનના ઉત્તરકાળમાં એણે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને એના રક્ષક તરીકેના ઘણા ચિહ્ન એ[૧૭] મૂકી ગયો છે; પણ જૈનો માને છે કે પહેલા એ જૈનધર્મ પાળતો. બૌદ્ધ-ધર્મ ઉપર પોતાનો સ્નેહ હોવા છતાયે, વિવિધ સમ્પ્રદાયોને સમાનભાવે પે પણ આપવાનુ એણે છોડી દીધુ નહોતું પ્રત્યેક સમ્પ્રદાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવા માટે ખાસ અધિકારીઓની યોજના કરી હતી પોતાના ધમ્મમહામાતાને આજ્ઞાઓ આપવા માટે એણે શિલાલેખોમા જે શાસન કોતરાવ્યાં છે, તેમાના ૭ મામા એણે જૈનો વિષે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એમને વિષે લિપિબદ્ધ ઉલ્લેખ એ પ્રથમ જ છે. લેખમા એ આમ સૂચવે છે—

"देवान पियो पियदसि राजा આમ ઇચ્છે છે–મારા ધમ્મમહા-માતા અનેક પ્રકારના દયાધર્મના કર્મ આચરે તેમજ જેઓ સંન્યસ્ત ધર્મ પાળે છે તથા ગૃહસ્થ ધર્મ પાળે છે તેમના તરફ સમદૃષ્ટિએ જુએ, અને વળી વિવિધ સમ્પ્રદાયો તરફ પણ સમ-દૃષ્ટિએ જુએ મે આજ્ઞા કરી છે કે તેઓ (બૌદ્ધ) સઘની વ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે, તેમજ મે આજ્ઞા કરી છે કે બ્રાહ્મણો અને આજીવિકો ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે, મે એવી પણ આજ્ઞા કરી છે કે નિગથો (જૈનો) ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે, મે એવી આજ્ઞા કરી છે કે વિવિધ સમ્પ્રદાયો ઉપર દૃષ્ટિ રાખે "

ત્યારપછી શાસનમા આગળ ચાલતા એ ધર્મિષ્ટ મહારાજા પોતાની પ્રજાને માતાપિતા તથા વડીલો પ્રત્યે આદરભાવ રાખ-વાની તથા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, દુખી અને દરિદ્રી પ્રત્યે દયાભાવ રાખવાની સૂચના કરે છે, અને દયાભાવના, દાનના, સત્યના, શુદ્ધિના, મૃદુતાના અને ધાર્મિકતાના કર્મ આચરવાની તેમને આજ્ઞા કરે છે, અને જીવહિંસાના નિષેધની આજ્ઞાનુ સ્મરણ કરાવે છે

"મારા પુત્રો અને પૌત્રો રાજ્ય કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર તપતા હોય ત્યાંસુધી પળાય અને માણસ તે પાળે એટલા માટે આ આજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે માણસ[૧૮] જે એ પાળશે તો ઇહલોકમાં તેમજ પરલોકમા એનુ કલ્યાણ થશે."

અશોકનો પુત્ર કુણાલ અંધ હોવાથી મહારાજાની પછી એમની ગાદીએ એમના ભાઇ દશરથ અને સમ્પ્રતિ આવ્યા. રાજ્યના બે ભાગ થયા, પૂર્વભાગમા દશરથે રાજ્ય કર્યું, પશ્ચિમ ભાગમાં સમ્પ્રતિએ. જૈનકથામા માત્ર સમ્પ્રતિનુ નામ છે, એણે ઉજ્જનમા રાજ્ય કર્યાનુ અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનુ વર્ણવ્યુ છે પ્રખ્યાત સાધુ સુહસ્તીએ એ રાજાને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી તથા એ રાજાએ અનેક જૈનમન્દિરો બંધાવ્યા હતાં એવી પણ કથા છે મન્દિર બંધાવનાર તરીકે પાછળથી એની એટલી બધી ખ્યાતિ થયેલી કે જે મન્દિર બન્ધાવનારનુ નામ ન જડે, તે મન્દિર એણે જ બન્ધાવેલુ મનાય વળી એવી પણ કથા છે કે એણે ધર્મપ્રચારનુ કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક કરેલુ અને આર્યેતર પ્રદેશોમાં પણ એણે જૈનવિહાર બન્ધાવેલા.

પછીના મૌર્યરાજાઓના સમયમા અને એમના પછી જેમણે મગધ ઉપર રાજ્ય કરેલુ તેમના સમયમા જૈનધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે બહુ થોડુ જ જાણવામા આવ્યુ છે ચીના યાત્રાળુ હ્યુએનત્સાંગે (Hiuen Tsiang) ઇ. સ ૬૩૯મા પણ વૈશાલીમાં રાજગૃહમા, પાણ્ડ્રામાં અને પુણ્ડ્રવર્ધનમા અનેક નિર્ગ્રન્થો[૧૯] જોયેલા. ત્યારપછી જૈનધર્મે પોતાના કાર્યક્ષેત્રનુ મધ્યબિન્દુ પોતાની જન્મ ભૂમિમાથી ધીરેધીરે ખસેડ્યુ ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યુ

ઓરિસ્સામા જૈનધર્મ

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ કલિંગદેશમા પ્રસર્યો હોય એમ જણાય છે પછી ઓરિસ્સામાં આવેલા કટક પાસેના ખણ્ડગિરિમાંથી મળી

આવેલા શિલાલેખ* ઉપરથી જણાય છે કે રાજા ખારવેલે અગ્રજિનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની) એક પ્રતિમા કરાવી હતી અને સાધુઓ માટે ગુફાઓ કોતરાવી હતી ખેરવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર સમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રજાના હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી; ઘણું કરીને તો સમદર્શી હતો પણ ચીનો જાત્રાળુ હુએનત્સ્યાગ (૬૨૯–૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય સ્થાન કહે છે, [૨૦]તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યા તેનુ પરિબળ લાબા સમય સુધી ટકી રહ્યુ હતુ

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમા જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમા તેમા અનેક રૂપાન્તરો પણ થયા. બિહારમા ચન્દ્રગુપ્તનુ રાજ્ય ચાલતુ હતુ તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે સઘના ગણધર ભદ્રબાહુ હતા એમણે જાણ્યુ કે આ સ્થિતિમા વસતિથી બહુ સાધુઓનુ પોષણ થઇ શકે એમ નથી તેમ સાધુઓથી બધા વ્રત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઇને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવુ એમને ઠીક લાગ્યુ, બાકીના સાધુઓ મગધમા જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર તેમના ગણધર થયા દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસીમાએ પહોચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મગ્રન્થો બરાબર રીતે સાચવી શકાયા નહિ આથી ધર્મગ્રન્થોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ એ હેતુએ પાટલીપુત્રમા સઘ ભરાયો. પણ બધા ગ્રંથોને એકઠા કરવાનુ કાર્ય આ સંઘથી બની શક્યુ નહીં, એમણે કરેલો સગ્રહ માત્ર અમુક અશે જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમા પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સઘના એ નિર્ણયને

---

* એ લેખને હાથીગુફાનો શિલાલેખ કહે છે, ભગવાનલાલ ઇદ્રજીને મતે મૌર્ય-સવત ૧૬૫ મા એ લખાયેલો છે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ગણનાએ એ વર્ષ ઇ પૂ. ૧૫૭–૧૫૬ આવે. એ લેખના એ વર્ષ સબધે બીજાઓ વાધો લે છે

"મારા પુત્રો અને પૌત્રો રાજ્ય કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર તપતા હોય ત્યાંસુધી પળાય અને માણસ તે પાળે એટલા માટે આ આજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે માણસ[૧૮] એ એ પાળશે તો ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા એનુ કલ્યાણ થશે."

અશોકનો પુત્ર કુણાલ અંધ હોવાથી મહારાજાની પછી એમની ગાદીએ એમના કાકા દશરથ અને સમ્પ્રતિ આવ્યા. રાજ્યના બે ભાગ થયા, પૂર્વભાગમાં દશરથે રાજ્ય કર્યું પશ્ચિમ ભાગમાં સમ્પ્રતિએ. જૈનકથામા માત્ર સમ્પ્રતિનુ નામ છે એણે ઉજ્જનમા રાજ્ય કર્યાનુ અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનુ વર્ણવ્યુ છે પ્રખ્યાત સાધુ સુહસ્તીએ એ રાજાને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી તથા એ રાજાએ અનેક જૈનમન્દિરો બંધાવ્યા હતાં એવી પણ કથા છે મન્દિર બંધાવનાર તરીકે પાછળથી એની એટલી બધી ખ્યાતિ થયેલી કે જે મન્દિર બન્ધાવનારનુ નામ ન જડે, તે મન્દિર એણે જ બન્ધાવેલુ મનાય. વળી એવી પણ કથા છે કે એણે ધર્મપ્રચારનુ કાર્ય ઉત્સાહસેર કરેલુ અને આર્યેતર પ્રદેશોમાં પણ એણે જૈનવિહાર બન્ધાવેલા.

પછીના મૌર્યરાજાઓના સમયમાં અને એમના પછી જેમણે મગધ ઉપર રાજ્ય કરેલુ તેમના સમયમા જૈનધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે બહુ થોડુ જ જાણવામા આવ્યુ છે ચીના જાત્રાળુ હ્યુએનત્સાંગે (Hiuen Tsang) ઇ સ. ૬૩૯મા પણ વૈશાલીમાં, રાજગૃહમા, નાલન્દામાં અને પુંડ્રવર્દ્ધનમા અનેક નિર્ગ્રંથો[૧૯] જોયેલા ત્યારપછી જૈનધર્મે પોતાના કાર્યક્ષેત્રનુ મધ્યબિન્દુ પોતાની જન્મ ભૂમિમાથી ધીરેધીરે ખસેડયુ ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યુ

ઓરિસ્સામા જૈનધર્મ

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ બંગાળદેશમા પ્રસર્યો હોય એમ જણાય છે પછી ઓરિસ્સામાં આવેલા કટક પાસેના ઉદયગિરિમાથી મળી

આવેલા શિલાલેખ* ઉપરથી જણાય છે કે રાજા ખારવેલે અગ્રજિનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની) એક પ્રતિમા કરાવી હતી અને સાધુઓ માટે ગુફાઓ કોતરાવી હતી. ખેરવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર સમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રજાના હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી, ઘણુ કરીને તો સમદર્શી હતો પણ ચીનો જાત્રાળુ હુએનત્સ્યાગ (૬૨૯–૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનુ મુખ્ય સ્થાન કહે છે, [20] તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યા તેનુ પરિબળ લાબા સમય સુધી ટકી રહ્યુ હતુ

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમા જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમા તેમા અનેક રૂપાન્તરો પણ થયા. બિહારમા ચન્દ્રગુપ્તનુ રાજ્ય ચાલતુ હતું તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. તે વખતે સઘના ગણધર ભદ્રબાહુ હતા એમણે જાણ્યુ કે આ સ્થિતિમા વસતિથી બહુ સાધુઓનુ પોષણ થઇ શકે એમ નથી તેમ સાધુઓથી બધા વ્રત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઇને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવુ એમને ઠીક લાગ્યુ, બાકીના સાધુઓ મગધમા જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર તેમના ગણધર થયા. દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસીમાએ પહોચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મગ્રન્થો બરાબર રીતે સાચવી શકાયા નહિ આથી ધર્મગ્રન્થોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ. એ હેતુએ પાટલીપુત્રમા સઘ ભરાયો. પણ બધા ગ્રંથોને એકઠા કરવાનુ કાર્ય આ સંઘથી બની શક્યુ નહીં, એમણે કરેલો સગ્રહ માત્ર અમુક અશે જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમા પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સઘના એ નિર્ણયને

---

* એ લેખને હાથીગુફાનો શિલાલેખ કહે છે, ભગવાનલાલ ઇદ્રજીને મતે મૌર્ય-સવત ૧૬૫ મા એ લખાયેલો છે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ગણનાએ એ વર્ષ ઇ પૂ. ૧૫૭–૧૫૬ આવે એ લેખના એ વર્ષ સબધે બીજાઓ વાધો લે છે

સ્વીકાર્યો નહી. આ સ્થિતિમા મગધમા રહેલા અને વિદેશ જઈ આવેલા સાધુઓ વચ્ચે સાધુઓની જીવનચર્યાના ધર્મો વિષે વિવાદ ઉભો થયો. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પાર્શ્વનાથના સમ્પ્રદાયના સાધુઓને વસ્ત્ર પહેરવાની છુટ હતી, પણ મહાવીરે પોતે તો વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો હતો. શુરુનુ અનુકરણ કરીને મહાવીરના શિષ્યોએ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો પણ એમ જણાય છે કે દિગમ્બર રહેવુ ઇષ્ટ મનાયેલ છતા એમ આચરવુ અશક્ય મના યેલુ મગધમા રહેલા સાધુઓએ નગ્નતાનો એકેવારે ત્યાગ કર્યો અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવા માડ્યાં. બહાર ગયેલા સાધુઓએ મહાવીરે પાળેલો આચાર આચર્યો, એટલુ જ નહિ પણ સૌને માટે આવશ્યક માન્યો. જ્યારે પાછા એ મગધમાં આવ્યા અને પોતાના બન્ધુઓને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરતા જોયા, ત્યારે એમણે એમને ધર્મથી પતિત થયેલા માન્યા; મગધમા રહેલા એ નગ્ન પ્રવાસીઓને અત્યાગ્રહી માન્યા ને માન્યુ કે ધર્માજ્ઞાને એ સીમાપાર ખેચી જાય છે આ ઉપરથી એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચે ભેદ પડ્યો; ધર્માજ્ઞાને અક્ષરશઃ માનનાર દિગમ્બર કહેવાયા, તેમા છુટ છાટ મૂકનાર શ્વેતામ્બર કહેવાયા. આ ભેદ તેમનામા પડ્યો ને પછીથી ચિરન્તન થઈ ગયો.

હજી એ જૈનધર્મમાં એ ભેદ છે જ, પણ એનાં મૂળ એ ભારતવર્ષના દુષ્કાળમા જ રોપાયેલા કે કેમ તે નિશ્ચિતરૂપે હજી કહી શકાતુ નથી. વખતે એમ પણ હોય કે મૂળથી જ જૈન ધર્મમાં બે મત હોય. એક અત્યાગ્રહી, તે મહાવીરની આજ્ઞાને માનનારો અને બીજો કઇંક કુમળો, તે પાર્શ્વનાથની નરમ આજ્ઞાને પાળનારો. સાધ્વીઓને માટે તો શરૂઆતથી જ આજ્ઞા હતી કે તેમણે નગ્ન નહિ રહેવુ; તે ઉપરથી એવુ તો જણાય છે કે નગ્ન રહેવાની એ આજ્ઞા સર્વસામાન્ય સ્વીકારાઇ નહોતી. ભારતવર્ષના વિશાળ પ્રદેશોમાં એ ધર્મ પ્રસર્યો અને જુદે જુદે સ્થળે સ્થપાયેલા દૂર દૂરના સઘ પોતપોતાને વિશેષભાવે વધ્યા. એથી પણ કાળ વહેતાં એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ ને તીક્ષ્ણ થયો. કાળે કરીને આ મતભેદનો વિકાસ એવી સીમાએ પહોંચ્યો કે જ્યાં

પછી એ બે વિરુદ્ધભાવવાળા સમ્પ્રદાયો વચ્ચે મેળ થઈ શકે એવી કશી આશા રહી નહી ત્યારે તેઓ છેવટના જુદા પડ્યા. કયા અને કેવી રીતે સમ્પ્રદાયોના સ્વરૂપભેદની સ્પષ્ટ રેખાઓ દોરાઇ એ કહી શકાતું નથી એ સંબંધે એ બે સમ્પ્રદાયો જે હકીકતો આપે છે તે પણ જુદી જુદી છે, કારણ કે અમારો જ સમ્પ્રદાય એ સાચો પ્રાચીન જૈનધર્મ છે અને પેલાનો સમ્પ્રદાય તો શુદ્ધધર્મનું માત્ર અપભ્રષ્ટ સ્વરૂપ છે એમ બને સમ્પ્રદાયના લોક કહે છે. શ્વેતામ્બરોને મતે દિગમ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ ૮૩ મા અને દિગમ્બરોને મતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ. ૮૦ મા થયો છે તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે કે એ બે સમ્પ્રદાયો ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના ચોથા ચરણમા જુદા પડ્યા હોય [૨૧]

તે સમયથી જૈનધર્મના એ બંને સમ્પ્રદાય પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા ગયા છે. એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયા છતા એમની વચ્ચેનો ભેદ માત્ર નજીવો છે સાધુઓના વસ્ત્રોમા જ એ ભેદ ખાસ દેખાઈ આવે છે ને તે પણ આજે તો નજીવો જ દેખાય છે, કારણ કે આજે તો નગ્ન દિગમ્બર સાધુઓ તો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે અને તે પણ એકાન્ત સ્થળોમા રહે છે એ બેના સામાજિક બંધારણોમા પણ ભેદ છે અને તેનુ મૂળ પણ વસ્ત્રો સંબંધેના મતભેદને લીધેજ છે એને પરિણામે તેમના મન્તવ્યોમા અને ક્રિયાકાણ્ડમા પણ ભેદ પડી ગયો છે, દિગમ્બરો માને છે કે સ્ત્રી નિર્વાણ પામી શકે નહિ તેમની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરો નગ્ન હોય ને તેથી તેઓ તેમની પ્રતિમાઓને વસ્ત્ર કે આભૂષણ પહેરાવતા નથી, શ્વેતામ્બરો પહેરાવે છે અને આ મતભેદને કારણે તેમની કથાઓમા પણ જે ભેદ પડ્યો છે તે પણ જોવા જેવો છે શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો માનતા નથી કે મહાવીર રાણી ત્રિશલાના ગર્ભમા આવ્યા તે પૂર્વે દેવાનન્દાના ગર્ભમા રહ્યા હતા, અને સંસારત્યાગ કર્યા પૂર્વે એમણે લગ્ન કર્યું હતુ, વળી તેઓ માને છે કે તીર્થંકર આહાર કરતા નહોતા ને તેની એમને જરૂર પડતી પણ નહોતી.

અનેક બાબતોમાં આ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો મતભેદનો ભેદ તરી આવે છે, અને તે મતભેદ પોતાની કથાઓમાં ઉતારેલો છે બન્ને એમ માને છે કે જમ્બુ પછી પુર્વધરો થયા ને ત્યારપછીના આચાર્યોને બધા શાસ્ત્રોનું સામટું જ્ઞાન હોઇ શકે નહિ. છતા પણ દિગમ્બરો માને છે કે શાસ્ત્ર મોઢે મોઢે ઘસાતાં વાક્યમાં આવે છે અને તેથી આજે તો શૂન્યવત્ થઇ ગયા છે, ત્યારે શ્વેતામ્બરો માને છે કે તેમાંનો મોટો ભાગ આજસુધી પણ ઉતરી આવ્યો છે, અન્ધકારના ને તોફાનના સમયસુધી પણ ઉતરી આવેલા શાસ્ત્રો પણ કદાચ સમૂળા નાશ પામશે એવો ભય ઉભો થવાથી શ્વેતામ્બરોએ વીર સંવત ૯૮૦ માં (અથવા ૯૯૩ માં) ગુજરાતમા આવેલા વલ્લભીનગરમાં દેવર્દ્ધિગણિને પ્રમુખ પદે સંઘ બોલાવ્યો. ને હવે ગ્રન્થોને ઉપલબ્ધ એવી રીતે ગોઠવ્યા કે જે હાલમાં તે સ્વરૂપમાં છે

જો કે શ્વેતામ્બરોને ધર્મગ્રન્થો છે ને દિગમ્બરોને નથી, જો કે તેમના મન્તવ્યોમા ને ભાવનાઓમા ભેદ છે, જો કે તે બે વચ્ચે વિરોધભાવ છે ને ઇર્ષ્યાભાવ પણ છે, છતાંયે એ સમ્પ્રદાયો વચ્ચે કલહ કદાપિ તીક્ષ્ણરૂપ ધારણ કરતો નથી. બને સમ્પ્રદાયનુ મૂળ સમાન છે, અને બે વચ્ચેનો ભેદ હમેશા સીમામા જ રહેલો છે, પરસ્પરનો આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ એ બે સમ્પ્રદાય કદાપિ ભુલ્યા નથી. આમ બનવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે એક સમ્પ્રદાયના લોકો બીજા સમ્પ્રદાયના આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનોએ બીજા સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે

૩ પ્રચાર અને ઉન્નતિ.

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મ.

બિહારમાંથી જૈનધર્મે પશ્ચિમ દિશા તરફ પગલાં ભરવા માંડ્યા તેની પ્રામાણિક હકીકતો લેખો ઉપરથી મળી આવે છે. યમુના નદીને કાંઠે આવેલી અને આજે કૃષ્ણભક્તિના ધામરૂપે થઇ પડેલી પવિત્ર મથુરા નગરીમાંથી એના શિલાલેખ મળી આવ્યા છે. એ સૌથી પ્રાચીન કાળના છે. ઇ પૂ ૨ જા સૈકાથી ઇ. સ. ૫ મા સૈકા સુધીના એ લેખ છે અને તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આ લાંબા સમય સુધી મથુરા નગરી જૈનધર્મનુ મુખ્ય ધામ બન્યું હતું જૈનધર્મના ઇતિહાસની અનેક શાખાઓ ઉપર એ લેખો સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે ઇ. સ. ૧ લા સૈકામા મૂકી શકાય એવા અનેક લેખો જણાવે છે કે તે સમયે પણ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયો સ્પષ્ટ રીતે છુટા પડી ગયા હતા શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયને લગતા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેમા પણ અનેક ભાગ પડી ગયા હતા તેમાં આપેલી ગણની, વિભાગની, કુલની, શાખાની અને આચાર્યોની પટ્ટાવલિની હકીકતો ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકતો સાથે મળતી આવે છે, અને એવી રીતે શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થોની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપે છે શિલાલેખોમા વાચક શબ્દ છે તે ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે વખતે પણ એમના ધર્મગ્રન્થો શ્રવણથી સગ્રહાયા હતા સ્મરણ સ્તમ્ભો ઉપરથી વળી એ પણ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧ લા સૈકામા તીર્થંકરોનો અનુક્રમ ગોઠવાઇ ગયો હતો અને તેમના ચિન્હ પણ નિશ્ચિત થઈ ગયાં હતા. તીર્થંકરોની ઉર્ધ્વ પ્રતિમાઓ થતી. તે ઉપરાત જૈનો ઇતર દેવદેવીઓની પૂજા કરતા, તેમા સરસ્વતીની—જ્ઞાનની દેવીની પણ પૂજા કરતા એ ધર્મવિષેની મહત્ત્વની માહિતીઓ તે સમયના સ્તૂપો ઉપરથી પણ મળી આવે છે ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવા યોજાયેલા સઘના સાધુઓની અને સાધ્વીઓની આજ્ઞા શ્રાવકો માનતા અને આજની પેઠે ત્યારે પણ એ શ્રાવકો મોટા વેપારી હતા [૨૨] બુઇલરે આ અને એવી બીજી ઘણી હકીકતો પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી લેખી પુરાવો

મળી આવે છે કે જૈનધર્મનાં મન્તવ્યો અને વ્યવસ્થા અતિ પ્રાચીન કાળના છે અને તેની અનેક હિલચાલોની પ્રવૃત્તિ આથી આધાર ભૂત કરે છે

જૈનધર્મનું વળી મોટું ધામ માળવામાં અને તેની રાજધાની ઉજ્જનમાં હતુ (૩૮)મા પૃષ્ઠ ઉપર જોઇ ગયા તે પ્રમાણે ત્યા રાજા સમ્પ્રતિ રાજ્ય કરતો હતો, એણે જૈનધર્મને બહુ મોટો આશ્રય આપેલો અને પછીના કાળમા પણ જૈન ગ્રન્થોમાં આ પ્રખ્યાત નગરને વિષે અને તેમના ધર્મના ઇતિહાસ વિષે અનેક વિગતવાર વર્ણનો આવે છે

અનેક કથાઓમાંની[૨૩] એક કથામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૧ લા સૈકામાં ઉજ્જન નગરમાં ગર્દભિલ્લ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એણે [illegible] નામના સાધુની (કાલિકાચાર્યની) રૂપવતી બેન (સરસ્વતી) જે સાધ્વી હતી તેને હરી લીધી. (ઉપાડી ગયો) હરેલો માલ (સાધ્વીને) પાછો આપવાની તે સાધ્વીના ભાઇની પ્રાર્થના રાજાએ સાંભળી નહિ, ત્યારે તે ભાઈ (કાલિકસૂરિ) શક રાજાના સુબા શાહનશાહને શરણે ગયો અને ગર્દભિલ્લ ઉપર એના લશ્કરને ચઢાઇ કરાવી. સુબાએ ગર્દભિલ્લને હરાવ્યો પદભ્રષ્ટ કર્યો અને દેશનિકાલ કર્યો શક રાજા અને તેના માણસો ઉજ્જનમાં જ રહી ગયા અને ત્યાં રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા. જૈનધર્મનો પ્રભાવ જામ્યો અને જ્ઞાની મહાત્માને (કાલિકસૂરિને) ચરણકમળે ભ્રમરગણની પેઠે સૌ નમવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી રાજા વિક્રમાદિત્યે શકો પાસેથી રાજ્ય પાછુ જીતી લીધુ એક કથામાં વર્ણવ્યુ છે કે વિક્રમાદિત્ય તે ગર્દભિલ્લનો પુત્ર હતો. ઇગ્લિશ કથામાં રાજા આર્થર ( ) જે ઉચ્ચ સ્થાન છે તેવુ ઉંચુ સ્થાન વિક્રમનુ ભારતકથાઓમાં છે, જૈનો એને પોતાના ધર્મનો અને મહાજ્ઞાની સિદ્ધસેન નો શિષ્ય માને છે એમ કહેવાય છે કે વિક્રમ સંવત્‌ની સ્થાપના ઇ પૂ. ૫૭–૫૮ માં એ રાજાએ કરેલી અને એ સંવત્‌ હજીયે ઉત્તર ભારતમાં–અને જૈનોમાં–પણ વપરાય છે ગર્દભિલ્લ શકો અને વિક્રમાદિત્ય વિષે જે હકીકતો આપેલી ઉપર જોઇ તે ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ કેટલી વાસ્તવિક

છે તે શંકાસ્પદ છે વિક્રમાદિત્ય સંબંધેની ઘણી કથાઓ તો બીજા એક વિક્રમાદિત્ય સબંધેની છે ને તે આને નામે ચઢાવી દીધેલી દેખાય છે, તે બીજો રાજા ગુપ્ત વંશનો ચન્દ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય, જેણે ઇ. સ. ૩૯૦ ના અરસામા ઉજ્જન જીતી લીધું હતું ને જેણે કાલિદાસને આશ્રય આપ્યો હતો

કથા એવી છે કે પછીથી વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહને પદભ્રષ્ટ કરી દીધો અને ત્યારપછી પોતાનો શક ઇ.સ ૭૮ મા વર્તાવ્યો આ શાલિવાહને પાછળથી દક્ષિણમા એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ કથા પ્રમાણે તે ચાર વર્ષની(?) એક બ્રાહ્મણ વિધવાનો પુત્ર હતો એ વિધવા ગોદાવરીમાં નાહવા ગઇ હતી, ત્યા એને નાગરાજ શેષથી ગર્ભ રહ્યો. પૈઠણમા એક કુંભારને ઘેર એ ઉછર્યો અને એને એના ઇષ્ટદેવે વિક્રમને બતાવી કહ્યુ કે 'એની પાસેથી રાજ્ય લઇ લેજે.' વિક્રમ એની સામે સમરાંગણમા ઉતર્યો, શાલિવાહને શબ્દ(મૃતિકા)માત્રથી હાથી, ઘોડા ને સૈનિક ઉત્પન્ન કર્યા, જાદુથી તેમને જીવતા કર્યા, તેમની સહાયતાથી વિક્રમાદિત્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો ને પોતે રાજા થયો[૨૪] વિક્રમની પેઠે શાલિવાહન પણ તીર્થંકરનો ભાવિક ભક્ત થયો હતો એવી કથા છે

ઉત્તર ભારતના રાજાઓનો જૈનધર્મ સાથે કેવો સમ્બન્ધ હતો એની ઐતિહાસિક માહિતી જૈન કથાઓમાથી કાઢી શકાય એમ નથી આપણી કાળગણનાને માટે ઉપયોગમાં આવે એવો ઉત્તરભારતના જૈનધર્મનો ઇતિહાસ અન્ધકારમા ઘેરાયેલો છે ત્યારપછીના કાળ સમ્બન્ધેની સ્થિતિ પણ સ્પષ્ટ નથી બેશક આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે તીર્થંકરનો ધર્મ વિશાળ પ્રદેશોમા પ્રસર્યો હતો અને ઉત્તર ભારતના વિવિધ રાજાઓએ એને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ પ્રામાણિક સંશોધનને માટે હજી ઘણી હકીકતોની જરૂર છે, કાળે કાળે એ ધર્મની સામે વિરોધ પણ થતો હુણ રાજા મિહિરકુલે ઈ સ ૪૮૦ ના અરસામા પ્રતાપી ગુપ્તવંશનો અન્ત આણ્યો, એણે પણ જૈન ધર્મનો વિરોધ કર્યો હતો. નિર્ગ્રન્થ સાધુઓ પોતાની આણ માનતા નથી એમ જાણવામા

આવતા એણે આજ્ઞા કરી ' કે એ પરદેશીઓને દિવસમાં પહેલી વે આહારસામગ્રી ખાવા માટે આપવામાં આવે તે જપ્ત કરવી.' હવે ધર્મના વિધાન પ્રમાણે બરાબર ચાલનાર જૈન સાધુ તો દિવસમાં એક જ વાર બપોરે ખાય અને તેમાં કંઇ વિઘ્ન આવે તો તે દિવસે કશું ન ખાતાં બીજે દિવસે બપોરે જ ખાય. આમ હોવાથી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તો સાધુઓનાં લાંઘણે મરણ થાય, પરંતુ એની દુષ્ટ ધારણા સફળતાએ પાર પડી નહિ; કથામાં છે કે અન્તે એ રાજા યુદ્ધમાં હાર્યો, કપાયો ને પોતાના કર્મનાં ફળ ભોગવવા એ નરકલોકમાં ગયો. ૨૫

થાણેશ્વરનો હર્ષવર્ધન (ઇ. સ. ૬૦૬–૬૪૭) બહુ પ્રતાપી રાજા હતો, લગભગ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં અને કનોજમાં પણ તેનું રાજ્ય હતું. સર્વ ધર્મના સાધુઓને અને ઉપદેશકોને આશ્રય આપવામાં અશોકની સમોવડીઓ હતો. તેના કુળના રાજાઓ મૂળથી જ ઉદાર અને સહિષ્ણુ હતા અને આ રાજા પણ એવો હતો; તેના પૂર્વજો શિવમાર્ગી હતા. તેનો પિતા સૂર્યપૂજક હતો અને તેની બહેન બૌદ્ધધર્મના હીનયાન સમ્પ્રદાયની હતી. એ રાજા પોતે એકે કાળે એ સર્વે ધર્મોને પાળતો અને પોતાના ઉત્તરવયમાં ચીના પ્રવાસી હ્યુએનત્સાંગના ઉપદેશથી બૌદ્ધધર્મના મહાયાન સમ્પ્રદાય તરફ વિશેષ ભાવે વળ્યો. પ્રયાગમાં એણે પાંચ વર્ષ સુધી ધર્મનો મહોત્સવ કરવાની યોજના કરી, ત્યાં બધા ધર્મના અને સાથે જૈન ધર્મના પણ ધાર્મિક પુરુષોને નોતરી પુષ્કળ દાન દીધું

ત્યારપછી ગોપગિરિમાં (ગ્વાલિયરમાં) રાજ્ય કરતા કનોજના રાજા આમને (૮ મા સૈકામાં) સિદ્ધસેનના પ્રખ્યાત શિષ્ય બપ્પભટ્ટિએ જૈન ધર્મની દીક્ષા આપી. બાલ્યાવસ્થામાં આમને અને તેની માતાને દરબારી ખટપટને કારણે તેના પિતા યશોવર્માએ દેશનિકાલ કર્યાં હતાં; બપ્પભટ્ટિએ એને ભવિષ્યવાણી ભાખેલી કે તું રાજા થઇશ, આથી જ્યારે એ રાજા થયો ત્યારે તેણે બપ્પભટ્ટિને પોતાના દરબારમાં આમન્ત્રણ આપ્યું ને બહુમાન કર્યું. લક્ષણાવતીના રાજા ધર્મ સાથે આમને કલહ હતો. બપ્પભટ્ટિએ આ કલહનો રુધિર પાડ્યા

વિના નીકાલ કરવાનો માર્ગ આમને સૂચવ્યો; બે રાજાઓના પંડિતો એકઠા થઇને શાસ્ત્રાર્થ કરે; જેનો પંડિત પરાજય પામે તેનું રાજ્ય સામાને જાય. ધર્મરાજા તરફથી બૌદ્ધ પંડિત वर्द्धमानकुंजर અને આમરાજા તરફથી બપ્પભટ્ટિ શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા બે પંડિતો વચ્ચે છ માસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો, પણ કશો નિર્ણય આવ્યો નહી અન્તે બપ્પભટ્ટિએ સરસ્વતીદેવીની આરાધના કરી, દેવીએ જૈન પંડિતને કહ્યુ કે–બૌદ્ધ પંડિતના સાત પૂર્વભવની તપસ્યાને ફળે કૃપા કરીને મેં પોતે એને અવિરત વાક્પ્રવાહની ગોળી આપી છે, એ ગોળી જ્યા સુધી એના મ્હોમા હશે ત્યાં સુધી એ અપરાજિત રહેશે, હવે ધર્મના દરબારમા કવિ वाक्पति હતો, તે બપ્પભટ્ટિનો મિત્ર હતો. અને તે વર્ધમાનકુંજરની સાથે શાસ્ત્રાર્થમા આવ્યો હતો. એ કવિમિત્રની સાથે મળીને બપ્પભટ્ટિએ એવી વ્યવસ્થા કરી કે હવે શાસ્ત્રાર્થ કરતા પહેલા તેમા ભાગ લેનાર સૌએ પોતાના મ્હો પખાળીને પોતાને આસને બેસવું. વાક્પતિએ એ પ્રમાણે શરૂઆત કરી ને એનું પરિણામ ધાર્યું આવ્યુ. કોગળા કરતા બૌદ્ધ પંડિતના મ્હોમાંની ગોળી નીકળી પડી અને તેથી શાસ્ત્રાર્થમા એમનો પરાજય થયો રાજા ધર્મે પોતાનુ રાજ્ય રાજા આમને સોપી દીધુ, પણ બપ્પભટ્ટિના કહ્યાથી રાજા આમે ઉદાર ભાવે રાજા ધર્મને તે પાછું સોપ્યુ

આમના રાજ્યકાળના ઉત્તર ભાગમા એના દરબારમા બપ્પનો પ્રભાવ ખુબ જામ્યો હતો તેમના મિત્ર વાક્પતિને કે જેમણે તેમના જ સમયમા गउडवहो નામે પ્રખ્યાત પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યુ હતુ, તેમને પણ જૈન ધર્મમા આણ્યા અને એમની જ પ્રેરણાથી વાક્પતિએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને સેવ્યુ એવી કથા છે ત્યારપછી બપ્પની પ્રેરણાથી આમે પ્રકાણ્ડ જાત્રાસંઘ કાઢયો, ને એ સંઘે બધા મોટા મોટા તીર્થના દર્શન કર્યા અને અન્તે રાજા ઇ સ ૮૩૪ મા મૃત્યુ પામ્યો ત્યારપછી પાચ વર્ષે બપ્પે પણ પોતાના આશ્રયદાતાની પાછળ પ્રયાણ કર્યું ને અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૬

વિવિધ ધર્મમતો પ્રત્યે ભારતમા જે શુદ્ધ સહિષ્ણુતા પળાતી હતી તે હર્ષરાજાની પછીના રાજાઓમા પણ આપણે જોઇ શકીએ

છીએ. જૈન મુખ્યાત રાજા ગ્રંથ (૯૭૪–૯૯૫) અને ભોજ પણ એજ પ્રકારે ધર્મસહિષ્ણુતા પાળવામાં પ્રખ્યાત હતા. ભોજરાજાએ પોતે નગરીમાં ૧૦૧૮ થી ૧૦૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, કથા એવી છે કે એ રાજાએ બધા ધર્મના પંડિતોના ઉપદેશ એકઠા કર્યા, પછી એ બધા ધર્મોના પરસ્પર વિરોધભાવમાં સત્ય શું છે ? તે શોધી કાઢવાને તે ઓએ સરસ્વતીની આરાધના ૬ માસ સુધી કરી ત્યારે દેવીએ એમને દર્શન દીધાં ને બધા ધાર્મિક તત્ત્વોમાથી સત્ય શોધી લેવાનો આ માર્ગ દેખાડ્યો.

"બુદ્ધના શાસ્ત્ર શ્રવણ કરો, જૈનોના નિયમોને સાચી રીતે પાળો, વેદોના પ્રમાણે જીવન આચરો, પરમ(બ્રહ્મ)ના ધ્યાનમા મગ્ન થાઓ."

પંડિતોએ ત્યારપછી આ નીચેનો શ્લોક પણ કહ્યો.

" ગમે તેવા જીવનીએ હિંસા ન કરો, સરસ્વતીની સેવા કરો, ગમ્ભીર ધ્યાનથી મુક્ત થઈ શકશો આ બધા ધર્મોનુ મૂળ છે "

આમ એ સૌ પંડિતો રાજાને તેના જીવન માટે શુદ્ધાચાર બતાવી શક્યા.[૨૭]

જે રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા નહોતા છતાંયે એ ધર્મના મા ર્ગમા કઈ વિઘ્ન નાખતા નહિ એવા પરધર્મસહિષ્ણુ રાજાઓના રાજ્યમાં તીર્થંકરનો ધર્મ ખુબ પ્રચાર ને ઉન્નતિ પામ્યો. આગ્રા અને અયોધ્યાવાળા હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં, કાશ્મિરમા, પંજાબમાં, ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં, મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં– એમ સમગ્ર ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના સૌ પ્રદેશોમા જૈનધર્મના પ્રચારના ચિન્હ મળી આવે છે આ વિશાળ પ્રદેશોમા જૈન મહત્ત્વ એટલી ઉન્નત સ્થિતિએ તો આવ્યે જ આવેલુ કે ત્યાં કોઇ રાજા જૈન હોય, કે ત્યાંની પ્રજા મોટે ભાગે જૈન હોય પણ જૈનોએ એક ઠરે ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલુ અને ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં તથા મધ્ય ભારતમા સરકારી જીવન ઉપર કોઇ રીતે ઓછો પ્રભાવ પાડેલો નહિ વેપારને કારણે એ લોક ધનિક છે, અને એ ધનિકતાને તથા તેમના આચાર વિચારને કારણે નગરોમાં અને રાજદરબારોમાં એમણે પ્રજા વર્ગથી ભાગ ભજવ્યો છે, ઉચ્ચ અધિકારે ચઢ્યા છે

ભૂતકાળમાં જૈનધર્મે જે સત્તા અને પ્રભાવ ભોગવેલો એની સાક્ષી એમના ભવ્ય મન્દિરો કરે છે. ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન ગૃહસ્થોએ મોટાં મોટા દાન આપીને એ મન્દિરો વિવિધ સ્થાને બાંધેલાં. સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં कांम्पिलमां, कोसममां, ललितपुरमां, (૧૧ મા સૈકામાં); પંજાબમા गोहनामा અને कटासमां, સિન્ધમા विराव પાસે; રાજપુતાનામા अहारमा, जैसलमेरमा, कालिंजरामा, रेनिमा (૯૪૨) અને ખાસ કરીને તો आवु પર્વત ઉપર, મધ્ય પ્રાન્તોમા अजयगढमा (૧૨ મા-૧૪ મા સૈકામા), वरोमा, भोजपुरमा (૧૨ મા–૧૩ મા સૈકામા), कुण्डलपुरमा, खडवामा, ओसियामा (૭૮૩) અને ઉનમા એવા મન્દિરો બધાવેલાં છે વળી આ પ્રદેશમા खजाहोना (૧૧ મા-૧૨ મા) સૈકામા અને ग्वालियरना મન્દિરો બંધાવનારની ધનિકતાના અને કલાદષ્ટિના પ્રખ્યાત સ્મારક છે

ગુજરાતમાં જૈનધર્મ.

પુરાતન કાળથી જૈનધર્મે ગુજરાતમા જેવું આધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવુ સારા ભારતવર્ષમા પ્રાપ્ત કર્યું નથી. અ ્ાં ૨૨ મા તીર્થંકર अरिष्टनेमिએ તપશ્ચર્યા કરેલી, અહીં એ નિર્વાણ પામેલા, અહિ પવિત્ર गिरनार અને शत्रुंजय પર્વતો ઉપર ઘણા ધર્માત્માઓ મોક્ષ પામેલા વીર સવત ૯૮૦ (૯૯૩) મા અહીં વલ્લભી નગરમા શ્વેતામ્બર સાધુઓનો સઘ મળેલો અને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રન્થોને વ્યવસ્થિત કરેલા, એ જ વાત પ્રમાણ આપે છે કે ગુજરાતમા પ્રાચીન કાળે પણ શ્વેતામ્બરો કેવુ ઉન્નત સ્થાન ભોગવતા હતા.

વિવિધ પ્રખ્યાત વ શના રાજાઓ ગુજરાતમા જૈનધર્મના છત્રધરો થઇ ગયા છે चावडा વંશના રાજા वनराजने રાજા થતા પૂર્વે (૭૨૦-૭૮૦) વનમા જૈન સાધુ शीलगुणसूरिએ ઉછેરેલો, અને તે પ્રભાવે એ રાજાને પાછળથી જૈનધર્મનો શિષ્ય બનાવેલો. જ્યારે રાજાએ अणहिलवाड पट्टन નગર વસાવ્યુ, ત્યારે જૈનમંત્રોથી ક્રિયા

કરાવી; ને તેમાં એક મંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં પોતે પાર્શ્વનાથનો શિષ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું[૧૮]

જૈનધર્મના આશ્રયદાતા સૌથી વધારે તો ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશના રાજાઓ હતા. એ વંશનો સ્થાપનાર રાજા મૂળરાજ (૯૬૧–૯૯૬) ધર્મે હતો તો શૈવ, પણ એણેય જૈન મંદિર બંધાવેલું ભીમ ૧લાના (૧૦૨૨–૧૦૬૪) રાજ્યકાળમાં મંત્રી શ્રાવક વિમલે આબુ પર્વતના ભવ્ય શિખર પ્રદેશ ઉપર ૧૦૩૨ માં પ્રખ્યાત જૈન મન્દિર બંધાવેલાં તે હજીસુધી યે વિમલ-વસહિ (વિમલનો વાસ) એ નામે આબુને પ્રખ્યાત રાખે છે[૧૯]

પણ પ્રખ્યાત હેમચન્દ્રને—એ પ્રભાવશાળી લેખકને પરિણામે જ ગુજરાતમાં જૈનધર્મે એકદમ મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હેમ ચન્દ્રનું પૂર્વાવસ્થાનું, નાનપણનું નામ ચંગદેવ હતું ગુજરાતના ધંધુકામાં એક જૈન વેપારીને ઘેર ૧ ૮૮ અથવા ૧૦૮૯ માં એ જન્મ્યા હતા.[૨૦] સાધુ દેવચન્દ્રનું ધ્યાન આ બુદ્ધિશાળી બાળક તરફ આકર્ષાયું એના માબાપની પરવાનગીથી એમણે એ બાળકને શિક્ષણ આપ્યું અને ૮ (૯) વર્ષની ઉમરે એમને વ્રત આપ્યું તે પ્રસંગે એમનું નામ સોમચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું જૈનવિદ્યાની સર્વ શાખાઓનું એમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, એ યુવકે પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિબળે મહત્ત્વનું બધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓમાં પણ એ પારંગત થયા. ૨૧ વર્ષે એ આચાર્ય થયા એમનું નામ હેમચન્દ્ર પડ્યું, તથા તેમના ગુરૂને સ્થાને એમને બેસાડ્યા. એમના જ્ઞાનથી અને કથાવાર્તામાં એમની નિપુણતાથી એ જ ચૌલુક્ય વંશનો રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪–૧૧૪૩) આકર્ષાયો અને આચાર્યની સાથે એણે મિત્રતા બાંધી.* આ રાજા પોતાના સ્વવિજયોથી વિખ્યાત થયો છે, તેમજ એણે ભવ્ય મકાનો બંધાવીને પણ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે વળી એને

* સિદ્ધરાજ શબ્દનો અર્થ જાદુગરનો રાજા છે એ નામ જયસિંહને એટલા માટે મળેલું કે એણે બર્બરક નામે રાક્ષસને જીતીને એની પાસેથી જાદુબળ સિદ્ધ કરેલું હતું

સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ સ્નેહ હતો. જો કે એ પોતે પાળતો તો શૈવધર્મ, છતાંયે અણહિલવાડ પટ્ટણના પોતાના દરબારમા જૈન સાધુને તેડાવ્યા. પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રેરણાથી હેમચન્દ્રે પોતાનુ પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ सिद्ध हेमचन्द्र (सिद्धराजने માટે हेमचन्द्रे લખેલુ) અને બીજા અનેક ગ્રન્થ લખ્યા. રાજાને ઉપદેશ આપીને એ સાધુએ પોતાના ધર્મની મહત્તા સાબિત કરી આપી જયસિંહે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તો નહિ, છતા યે હેમચન્દ્રની પ્રેરણાથી સિદ્ધપુરમા મહાવીરનું મન્દિર બધાવી આપ્યુ અને આચાર્યની સાથે નેમિનાથના દર્શન કરવાને ગિરનારની જાત્રાએ ગયો. કર્ણાટકથી આવેલા દિગમ્બર कुमुदचन्द्र અને શ્વેતામ્બર देवचन्द्र વચ્ચે એના દરબારમા મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, એ સાબિત કરી આપે છે કે એ રાજા જૈનધર્મમાં કેટલો રસ લેતો હતો. શાસ્ત્રાર્થમા વિજય શ્વેતામ્બરનો થયેલો, પણ એમાં કઇક દરબારી તર્કટ રચાયુ હતું એવી કથા છે. આટલું બધું છતાયે જૈનમદિરો ઉપર વાવટાઓની ગરગડીઓ ચઢાવવાની થોડા વખત એ રાજાએ મનાઇ કરી હતી, તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે જયસિંહ જૈનો ઉપર સદાસર્વદા કૃપાદૃષ્ટિથી જોતો નહોતો

જયસિહ ૧૧૪૩ મા અપુત્ર મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી એના ભાઇનો પુત્ર कुमारपाल ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો એના ઉપર પણ હેમચન્દ્રે સારો પ્રભાવ પાડ્યો એમણે રાજાને ધીરેધીરે જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષ્યો અને એમ કરતે કરતે અન્તે તેને જૈનધર્મની દીક્ષા પણ આપી કુમારપાલે ત્યારપછી માંસાહાર છોડી દીધો, પોતે શિકાર કરવો છોડ્યો ને પોતાના રાજ્યમા પશુહિસાનો, માસાહારનો, મદ્યપાનનો અને જુગારનો નિષેધ પ્રવર્ત્તાવ્યો. આ આજ્ઞાઓથી ગુજરાત નમુનેદાર જૈન રાજ્ય બનવા લાગ્યુ. એ યોજનાઓને બહુ સખ્ત રીતે પળાવવાના પગલાં લેવાયાં પશુહિંસ છોડી દેવાને માટે કસાઇઓને, તેમને ત્રણ વર્ષમા મળેલા નફાની સરાસરી રકમ આપીને, પોતાના ધધામા મળતો નફો છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી અને બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમા પશુને બદલે અનાજ હોમવાની આજ્ઞા કરી. રાજા પોતાને વ્રતમાર્ગે બરાબર ચાલે

એટલા માટે હેમચન્દ્રે એના ઉપર સખ્ત અંકુશ રાખ્યો હતો ને એટલા માટે ચાલતી આવેલી રાજ્યપ્રણાલીમાં પણ ફેરફાર કરાવ્યા હતા. એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાડવા राजशेखर પોતાના प्रबन्धोमां નીચેની કથા વર્ણવે છે “ કુમારપાલે પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ કર્યા પછી, થોડા જ વખતમાં આશ્વિન માસનો શુક્લપક્ષ આવ્યો. કંટેશ્વરી અને બીજી દેવીઓના પૂજારીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે ‘ મહારાજ ! કુળાચાર પ્રમાણે રાજાએ સપ્તમીને દિવસે ૭૦૦ બકરા ને ૭ પાડા, દુર્ગાષ્ટમીને દિવસે ૮૦૦ બકરા ને ૮ પાડા અને નવમીને દિવસે ૯૦૦ બકરાં ને ૯ પાડા દેવીને ચઢાવવા જોઈએ.’ આ સાંભળીને રાજા હેમચન્દ્ર પાસે ગયો અને એમને એ વાત કરી. આચાર્યે રાજાના કાનમાં કંઈક કહ્યું, તે ઉપરથી રાજા ઊઠીને પૂજારીઓ પાસે ગયો ને દેવીને નૈવેદ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. રાતને સમે દેવીમન્દિરમાં પશુને આણ્યાં, તેમને પૂરીને તાળાં માર્યાં ને વિશ્વાસુ રજપુતોને ચોકી કરવા રાખ્યા. બીજે દિવસે સવારે રાજા આવ્યો ને મન્દિરના દરવાજા ઉઘડાવ્યા. અંદર પવનથી રક્ષાયેલા વાડામાં પશુઓ નિરાંતે વાગોળતાં હતાં. તે જોઈને રાજા બોલ્યો — બ્રાહ્મણો ! દેવીને એમના ઉપર રુચિ હોત, તો તો એ એમને ક્યારનીયે ખાઈ ગઈ હોત, પણ એ તો એમ ને એમ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે દેવીને તો માંસ ઉપર રુચિ નથી માત્ર તમને રુચિ છે માટે હવે તો બસ કરો; જીવતા પ્રાણીની હિંસા કરવાની પરવાનગી આપીશ નહિ.’ બ્રાહ્મણોના માથા નમી પડ્યાં. રાજાએ પશુઓને છોડી દીધા, પણ પશુ કરતાં યે વધારે મૂલ્યવાન્ નૈવેદ્ય ચઢાવ્યું ”[૬૧]

કુમારપાલે જૈનોનાં ઘણાં તીર્થોની જાત્રા કરી અને દેવળ બંધાવ્યાં; જૈનધર્મને એણે સ્વીકાર્યો તે પૂર્વે ૩૨ દાંત વડે જે માંસ ભોજન કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે ૩૨ મન્દિર બંધાવ્યાં.

પોતાના રાજસ્વામીને આશ્રયે રહીને હેમચન્દ્રે અનેક સાહિત્ય ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે જૈનોના સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ એમણે પ્રખ્યાત योगशास्त्र લખ્યું છે, તે ઉપરાંત त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित નામે વિશ્વ—

ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ અને કુમારપાલ ચરિત નામે ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ લખ્યો છે, કુમારપાલ ચરિતમાં ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો ને ખાસ કરીને કુમારપાલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. लघ्वर्हन्नीतिशास्त्रમાં જૈનદૃષ્ટિએ રાજ્ય ચલાવવાની કળાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉપરાંત બીજા પણ ગ્રન્થો એ આચાર્યે રચ્યા છે. રાજ્યકાર્યભારમાં અને બીજી રાજનીતિમા પણ એ સાધુનો પ્રભાવ જણાઇ આવે છે પોતાની આશ્ચર્યજનક જાદુશક્તિથી એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યા વિષેની, અને સાચી પડેલી એમની ભવિષ્યવાણીની અનેક કથાઓ લખાયેલી છે ગુજરાત જીતી લેવાના હેતુએ એક શત્રુ કુમારપાલ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે પોતાના ભયભીત રાજાને આચાર્યે કહ્યુ કે 'જૈનધર્મની રક્ષપાલિકા દેવીઓ રાજ્યને બચાવશે' કુચ કરતી વખતે શત્રુરાજા પોતાના હાથી ઉપર રાતે ઉંઘતો હતો, ત્યારે તેના ગળાની માળા માર્ગમાં ઝાડની ડાળીએ ભરાઇ ગઈ, તેથી તેને ગળે ફાસો આવ્યો ને એ મરી ગયો.

૮૪ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી જીવન જીવ્યા પછી હેમચન્દ્રે ૧૧૭૨ મા ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી થોડે કાળે કુમારપાળે પણ તેજ રીતે દેહત્યાગ કર્યો એનો ભત્રીજો अजयपाल એની પછી ગાદીએ આવ્યો, તે દુરાગ્રહી શૈવ હતો એણે જૈનો ઉપર જુલમ કર્યો અને કુમારપાલના દરબારમાં મહત્ત્વના ગણાતા પંડિત रामचन्द्रને તપાવેલા ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી એમનો જીવ લીધો.

ચૌલુક્ય વંશનો અમલ પૂરો થયા પછી ૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમા ગુજરાતની રાજસત્તા ઉપર વાઘેલા આવ્યા તે વંશના રાજ્યકાળમાં वस्तुपाल અને तेजपाल નામે બે ભાઇઓની કુશળતાએ કરીને જૈનધર્મની બહુ ઉન્નતિ થઇ. તે બે ભાઇઓ પ્રધાનપદે આવેલા અને પોતાના કાર્યને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા [૩૨] તેજપાળની પત્ની अनुपमाની પ્રેરણાથી એ ભાઇઓએ પોતાનું અતુલ ધન એવી રીતે ખર્ચ્યું કે તેને બધાયે જોઇ શકે, પણ કોઇ લુંટી શકે નહિ, એમણે આબુ, શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર ભવ્ય દેવાલયો બન્ધાવ્યા, તે હજીયે એમના સ્મારકરૂપે ઉભાં છે.

દખ્ખણમા જૈનધર્મ

આજે તો મોટે ભાગે જીર્ણ થઇ ગયેલા દેવાલયો, તેમજ શિલાલેખો અને ગ્રંથો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રમા તેમજ કાનડી ભાષા બોલતા પ્રદેશોમાં એટલે કે વર્તમાન મુંબઇ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર ભાગમાં પુર્વમાં તથા હૈદરાબાદના અને મૈસુરના રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા અને એ ધર્મ ખુબ ઉન્નતિ પામ્યો હતો. એ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરનાર અનેક રાજાઓ જોઇએ તો પોતે જ જૈન હતા અથવા તો કમમાં કમ પોતાના અનેક પ્રજાજનોના એ ધર્મને દાનથી અને બીજી રીતે સારી રીતે આશ્રય આપતા

ઇસ્વીસનના શરૂઆતના સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની (આજના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં ગોદાવરીને કાંઠે) પ્રતિષ્ઠાન નગરીમાં હતી. તે વેળાની ત્યાંની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ જૈન-લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થ લખવામાં કર્યો અહીંના રાજા શાલિવાહને (પૃ ૪૫ જોઓ) સ્થાપેલા રાજ્યશકમાં થયેલા રાજા સાતવાહને પ્રાકૃત ગાથાઓનો એક પ્રખ્યાત ગ્રન્થ રચ્યો કે તેનો સમકક્ષ કોઈ એમ કહેવાય છે જૈનો એની પોતાના ચાર (વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, મુંજ ભોજ) વિદ્વાન રાજાઓમાં ગણના કરે છે આન્ધ્રવંશનો શાલિવાહન નામ ધારણ કરનાર રાજા પોતાના શકાનો જે દાવો જૈનો કરે છે, તે ખરે જ સાચો છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે, કારણ કે આન્ધ્રક માં રાજ્ય કરતા આજ વંશના રાજાઓ આખરી બૌદ્ધો હતા અને અમરાવતીના સ્તૂપમાં ગૌતમના ધર્મનું સુન્દર સ્મારક કરાવી ગયા છે એમાં તો કશી શંકા નથી.

પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠા સુધીના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. લેખો અને બીજા સ્મારકો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલતા સમસ્ત પ્રદેશમાં તેમજ કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠેઠ ઓરિસ્સા સુધી (પૃ ૭૮ જોઓ) એ ધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. આજના

મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા પ્રદેશોનો રાજકીય ઇતિહાસ હજી સ્પષ્ટ થવો બાકી છે, છતાંયે શેષગિરિરાવે પોતાના andhra Karnata Jainism મા જે કાવ્યસગ્રહ કર્યો છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આજના વિઝાગાપટમ, કૃષ્ણ, નેલોર વગેરે પ્રદેશોમા પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ પ્રસર્યો હતો અને એ ધર્મના દેવળ બંધાયા હતા

પણ જૈનધર્મે સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તો કાનડા પ્રાન્તના ઇતિહાસમા ભજવ્યો છે. એ પ્રાન્ત પ્રાચીનકાળે દિગમ્બર સમ્પ્રદાયનુ મુખ્ય ધામ હતુ. એવી કથા છે કે ૩૯ મા પૃષ્ટ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે બિહારમા જ્યારે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ભદ્રબાહુ કેટલાક સાધુઓને લઇ મૈસુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે એમણે એ ધર્મને આ પ્રદેશમા આણ્યો. દિગમ્બર કથા પ્રમાણે શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામા ભદ્રબાહુનો દેહત્યાગ થયો; અંત સમયે રાજા ચન્દ્રગુપ્ત એમની સાથે હતો અને તેમની શિષ્ય મંડળીમા ભળ્યો હતો, એ રાજા પોતે પણ પાછળથી સાધુ થયો હતો. બાર વર્ષ પછી ચન્દ્રગુપ્તે પણ પોતાના ગુરૂનુ અનુકરણ કરીને-ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો આ કથાને શ્વેતામ્બરો માનતા નથી, પણ લેવિસ રાઇસ (B Lewis Rice) એને ઐતિહાસિક માને છે; સંશોધકો આ કથાને બનાવટી ગણી કાઢે છે ને ધારે છે કે એના મૂળમા કશું ય ઐતિહાસિક સત્ય કદાપિ હોય તો તો ઇ સ પૂ ૧ લા સૈકામા થઇ ગયેલા બીજા જ ભદ્રબાહુની કથા આ પ્રખ્યાત ભદ્રબાહુને નામે ચઢાવી દેવામા આવી હોય અને તેથી ચન્દ્રગુપ્તને નામે કહેવાતી કથા પણ બીજા કોઇ સંબંધે હોય.

મોટે ભાગે समन्तभद्रे (કથા પ્રમાણે તો ઇ સ. ૧ લા, પણ ઘણું કરીને ઇ સ ૬૦૦ ના અરસામા), पूज्यपादे અને श्रकलके જૈનધર્મનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમા અને દક્ષિણમા કર્યો એવી કથા છે કે સમન્તભદ્રે યુવાવસ્થામા એવી તો કઠોર તપસ્યા કરેલી કે જીવન એમને અકારૂ થઇ પડ્યુ તેથી આહારત્યાગ કરી મૃત્યુ

શીખવાની તેણે ઇચ્છા કરી. પણ એમના ગુરૂએ એમને વાર્યા અને જૈનધર્મના ઉપદેશક બનવાની પ્રેરણા કરી, એમના એ કાર્યમાં અતિ આગ્રહને લીધે એમણે સમસ્ત ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો; (બિહારમાં) પાટલીપુત્ર, (પંજાબમાં) ઠક્કા, સિંધ, વૈદિશ, (મધ્ય ભારતમાં ભિલસા), કરહાટક (પશ્ચિમ ઘાટમાં સતારા જીલ્લામાં કરહાડ), બનારસ અને કાંચી (કાંજીવરમ) વગેરે સ્થાનોએ સમન્તભદ્રે મોટા અનુચર વર્ગ સાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરતા પ્રવાસ કર્યો એ લેખક પણ હતા. એમણે પ્રખ્યાત આપ્તમીમાંસા નામે જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સબંધી ગ્રન્થ રચ્યો છે, બીજા પણ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે એ જ રીતે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાંબા પ્રવાસ કર્યા ને છેક ઓરિસ્સા સુધી ફરી વળ્યા. એમનામાં અદ્ભુત જાદુશક્તિ હતી એમ પણ કહેવાય છે પણ એમનું મહત્વનું કાર્ય તો સાહિત્યના પ્રદેશમાં છતું જૈનતત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણતાથી ચર્ચા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ વૈદકના વિષય ઉપર અને વળી ખાસ કરીને વ્યાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો રચ્યા છે સમન્તભદ્રે પોતાના ગ્રન્થો લખવામાં કાનડી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેવી જ રીતે આમણે પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એ બિમાંથી એકેયના ગ્રન્થ અત્યારે મળી આવતા નથી. અકલંકે આપ્તમીમાંસા ઉપર પ્રખ્યાત ટીકા લખી છે અને બીજા પણ અનેક ગ્રંથ લખ્યા છે

ગંગ અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશીને આશ્રયે જૈન ધર્મ સૌથી વધારે ઉન્નતિને પામ્યો.**

ગંગ રાજાઓએ ઇ સ. ૨ જા થી ૧૧ મા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું; એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કોટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી ઉત્તરમાં મુંબઇ ઇલાકાના બેલગામ જીલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે કથા એવી છે કે 'ગંગ રાજ્યની સ્થાપના માટે આજે

જૈન સાધુ સિંહનન્દી એ કરી આપી હતી. ઉજ્જનના રાજા મહીપાલે સૂર્યવંશી રાજા પદ્મનાભને યુદ્ધમા હરાવ્યો. પદ્મનાભના પૂર્વજોને ઈન્દ્ર પાસેથી પાંચ રત્નો મળ્યાં હતાં, તે એની પાસે હતાં, એની પાસેથી એ રત્નો લઇ લેવાની મહીપાલને ઇચ્છા થઇ, પણ તે લઇ લે તે પહેલા પદ્મનાભે એ રત્નો પોતાના દદિગ અને માધવ નામના બે પુત્રોને આપી દક્ષિણમા મોકલી દીધા પેરુરમા એમને સિંહનન્દી મળ્યા એમણે એ બાળકોને પદ્માવતી દેવીની કૃપાથી રાજ્ય મેળવી આપ્યુ પદ્માવતીએ કૃપા કરીને એક ખડ્ગ આપ્યુ માધવે તેવડે પત્થરનો સ્તંભ કાપી નાખ્યો આ ચમત્કાર શુભ શકુનરૂપે મનાયો વાણ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને માધવે વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું, એ રાજ્યની રાજધાની કોલર નગર હતુ માધવની પછી દદિગનો પુત્ર क्रिरिय माधव ગાદીએ બેઠો, ને ત્યારપછી ઘણા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, પછીના સમયમાં तलकाद એમની રાજધાની થયુ હતુ, એ સૌ રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા રાજા मारसिंह ૨ જાનો અને राजमल्ल ૪ થાનો અમાત્ય પ્રતાપી चामुण्डराय હતો, તેણે જૈનધર્મને ખુબ આશ્રય આપ્યો શ્રવણબેલગોલમા એણે ઇ સ ૯૮૦ ના અરસામા અરિષ્ટનેમિનુ ભવ્ય દેવાલય બન્ધાવ્યુ તેમજ गोमतेश्वर ની પ્રકાણ્ડ પ્રતિમા બનાવરાવી વળી એણે ઘણા ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે વિદ્વાન नेमिचन्द्र એના ગુરુ હતા એ ગુરુના જૈનધર્મ વિષેના પુસ્તકો ઉપર દિગમ્બરોને એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે એ એમને सिद्धान्त चक्रवर्ती કહે છે ચામુણ્ડરાય વળી કાનડી કવિ रन्ननो મોટો આશ્રયદાતા હતો. चाल રાજા राजेन्द्रे ઇ સ ૧૦૦૪મા ગંગ રાજધાની તલકાદ જીતી લીધી, ત્યારથી એમનો પ્રતાપ ઝાંખો થઇ ગયો એ વંશના રાજાઓએ ત્યારપછી પણ રાજ્ય તો કર્યું, પણ આ ફટકા પછી ફરી એ ઉઠવા પામ્યા નહિ, એ ફટકો ત્યાના જૈનધર્મને પણ સખ્ત વાગ્યો

राष्ट्रकूट અથવા રદ્દ રાજાઓની રાજધાની પૂર્વે તો નાસિક પાસે આવેલા मोरखण्डमा હતી, પણ ૯ મા સૈકાની શરૂઆતમા હૈદરાબાદ

શોધવાની તેણે ઇચ્છા કરી. પણ એમના ગુરૂએ એમને વાર્યા અને જૈનધર્મના ઉપદેશક બનવાની પ્રેરણા કરી, એમના એ કાર્યમાં અતિ આગ્રહને લીધે એમણે સમસ્ત ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો; (બિહારમાં) પાટલીપુત્ર, (પંજાબમાં) ઠક્કા, સિંધ, વૈદિશ, (મધ્ય ભારતમાં ભિલસા), કરહાટક (પશ્ચિમ ઘાટમાં સતારા જીલ્લામાં કરહાડ) બનારસ અને કાચી (કાંજીવરમ) વગેરે સ્થાનોએ સમન્તભદ્રે મોટા અનુયાર વર્ગ સાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરવા પ્રવાસ કર્યો એ લેખક પણ હતા. એમણે પ્રખ્યાત આપ્તમીમાંસા નામે જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સબંધી ગ્રંથ રચ્યો છે, બીજા પણ અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે એ જ રીતે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાંબા પ્રવાસ કર્યા ને ઠેઠ ઓરિસ્સા સુધી ફરી વળ્યા એમનામાં અદ્ભુત જાદુશક્તિ હતી એમ પણ કહેવાય છે પણ એમનુ મહત્ત્વનુ કાર્ય તો સાહિત્યના પ્રદેશમા હતુ જૈનતત્ત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણતાથી ચર્ચા કરી છે, એટલુ જ નહિ પણ વૈદકના વિષય ઉપર અને વળી ખાસ કરીને વ્યાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો રચ્યા છે સમન્તભદ્રે પોતાના ગ્રન્થો લખવામાં કાનડી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેવી જ રીતે આમણે પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એ બિમાથી એકેયના ગ્રન્થ અત્યારે મળી આવતા નથી. અકલંકે આપ્તમીમાંસા ઉપર પ્રખ્યાત ટીકા લખી છે અને બીજા પણ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે

ગગ અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશોને આશ્રયે જૈન ધર્મ સૌથી વધારે ઉન્નતિને પામ્યો.[૩૩]

ગગ રાજાઓએ ઇ સ. ૨ જા થી ૧૧ મા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું; એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કોટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી ઉત્તરમાં મુબઇ ઇલાકાના બેલગામ જીલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે કથા એવી છે કે 'ગગ રાજ્યની સ્થાપના મોટે ભાગે

ર્યા છે, તેમનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે, તેમને દાન આપ્યાં છે અને કાનડી મહાપંડિત आदिपम्प (મરણ ૯૦૨) જેવા પંડિતોને તથા કવિઓને પોતાના દરબારમા બોલાવી આશ્રય આપ્યો છે. कल्याणीना कलचुर्य રાજાઓએ અને બીજા નાના રાજ્યોના અનેક રાજાઓએ પણ એ જ પ્રમાણે કર્યું છે

होयसल વંશના શરૂઆતના રાજાઓ પણ આગ્રહી જૈન હતા મૂળે તો એ રાજાઓ ચૌલુક્યોના માણ્ડળિકો હતા, પણ ૧૧૧૬ મા મૈસુરમાથી ચોલ રાજાઓને હાકી કાઢીને એમણે दोरसमुद्रमा (हलेबिद्मा) બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું તેમનું નામ નીચેની ઘટના ઉપરથી પડ્યા વિષે કથા છે તેમના પૂર્વજ सल રાજાએ પોતાના જન્મસ્થાન सासावूरમા (પશ્ચિમ ઘાટમાં अंगदि) પોતાની કુળદેવી वासन्तिकाની એના મન્દિરમા આરાધના કરી અને ત્યા પોતાના ગુરૂ જૈનસાધુ सुदत्त પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો અકસ્માત્ એક પ્રચણ્ડ વાઘ વનમાથી નીકળી આવ્યો અને સલ ઉપર તુટી પડ્યો સાધુએ પોતાનો દણ્ડ હાથમા લીધો અને તે સલને આપી કહ્યુ “ પોય-સલ ” (માર, શસલ) સલે વાઘને મારી નાખ્યો આ અલૌકિક ઘટનાનુ સ્મરણ રાખવા માટે એણે पोयसल નામ ધારણ કર્યું, ફરીને પાછળથી होयसल થઇ ગયુ રાજા वट्टिमदेव ? (૧૧૦૪–૧૧૪૧) સુધી હોયસલ રાજાઓ જૈનમાર્ગી હતા, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના સમુદ્ધારક रामानुज આચાર્યે એને વૈષ્ણવ ધર્મમા લીધો ને ત્યારે રાજાએ પોતાનુ નામ विष्णुवर्धन રાખ્યુ [૩૪] એની પહેલી રાણી शान्तलदेवी જૈનધર્મમા જ રહી એ અપુત્ર મરણ પામી તેના દુ ખમા જ તેનો પિતા પણ મરણ પામ્યો તેથી તેમજ જમાઇ પૈતૃકધર્મથી પતિત થયો તેથી એની માતા मचिकब्बेને એવો તો સખત આઘાત થયો કે તે એક માસના ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામી [૩૫] પછીના કેટલાક હોયસલ રાજાઓ પાછા જૈનધર્માવલમ્બી થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ધર્મનો પ્રભાવ એમના રાજદરબારમા પુષ્કળ દેખાય છે, અને એમના અનેક પ્રખ્યાત અમાત્યો અને સેનાપતિઓ તીર્થંકરના ભક્ત હતા ૧૪ મા

રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં થઇ એક સમયે એ વંશના રાજાઓ પશ્ચિમ હિંદના સમસ્ત પ્રદેશોમાં સૌથી બળવાન હતા. એ પ્રતાપી રાજાઓમાં અમોઘવર્ષ ૧ લો (ઇ સ. ૮૧૫–૮૭૭) પણ હતો, અને તે જૈન પંડિત જિનસેનનો શિષ્ય હતો. જિનસેને પાર્શ્વાભ્યુદય નામે ગ્રન્થ રચ્યો છે અને તેમા પાર્શ્વનાથનુ જીવનચરિત કાવ્યમા ગાયુ છે તેમજ એમણે આદિપુરાણ અને હરિવંશપુરાણ લખ્યા છે, એ બે પુરાણોને દિગમ્બરી જગતના ઇતિહાસના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો લખે છે અમોઘવર્ષે વળી જિનસેનના શિષ્ય ગુણભદ્રને પણ આશ્રય આપ્યો. ગુણભદ્રે પોતાના ગુરુએ અધુરૂ મૂકેલુ આદિપુરાણ સમ્પૂર્ણ કર્યું ને તેની પૂર્તિરૂપે ઉત્તરપુરાણ લખ્યુ રાજા પોતે પણ પડિત હતો ને દિગમ્બરી તો માને છે કે પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલિકા એણે જ લખી છે એ ગ્રથમા સસાર સમ્બ ધની ચર્ચા સાધુની દૃષ્ટિથી કરી છે પવિત્ર જીવન ગાળવાને માટે રાજ્યપાટ છોડી દીધા પછી અમોઘવર્ષે એ પુસ્તક લખ્યુ હોવુ જોઇએ. આ રાજાના પુત્ર અને અનુયાયી કૃષ્ણ રાજાએ, અકાલવર્ષે ગુણભદ્રના શિષ્ય લોકસેનને આશ્રય આપ્યો. લોકસેને ઉત્તરપુરાણ સમ્પૂર્ણ કર્યું અને આશરે શાકે ૮૨૦ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ વંશના પછીના એક રાજા કૃષ્ણ ૩ જાએ (ઇ૯ ૯૬૮) કવિ પોન્નને આશ્રય આપ્યો છે એ કવિએ સસ્કૃત અને કાનડી બને ભાષામા રચના કરી છે અને તેથી રાજાએ એને ઉભયભાષાકવિચક્રવર્તીનુ (બને ભાષાનો કવિચક્રવર્તી) પદ આપ્યુ છે પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટોનો પરાજય કરીને એમની સત્તાનો અન્ત આણ્યો. છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજે પોતાનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિષ્ફળ થતાં ધર્માર્થી જૈન બનીને ઈ સ. ૯૮૨ માં શ્રવણબેલગોલામાં ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામ્યો.

ચૌલુક્યોની બે શાખાઓ પડી. પૂર્વની કલ્યાણીમા અને પશ્ચિમની વેંગિમા રાજ્ય કરતી હતી તે જ કુળની વળી એક ઉપશાખાએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું છે ને જૈનોને આશ્રય આપ્યો છે તે વિષેની હકીકત પૃ ૫ ઉપર આપી છે દક્ષિણના ચૌલુક્યોએ પણ જૈન ધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો છે તેમણે જૈન ધર્મના દેવાલય બધા-

સૈકાના આરમ્ભના હોય એમ ધારવામા આવે છે એ જૈન લેખો છે એમ કેટલાક સશોધકો ધારે છે, કારણ કે તે સ્થાનોની પાસે જ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સહિત જૈનધર્મના દેવાલયોના ભગ્નાવશેષો મળી આવ્યા છે[૩૭] આ ધારણા સાચી હોય તો જૈન-ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભારતમા અતિ પ્રાચીનકાળથી થયો હતો એમ માનવાને પ્રમાણ મળી આવે

અવશેષો અને બીજા અનિશ્ચિત સાહિત્યો દ્વારા તામિલ પ્રદેશમા અને તેની પાસેના પ્રદેશોમા જૈનધર્મ પ્રસર્યાનો ઇતિ-હાસ પણ આપણે કઇક જાણી શકયા છીએ એટલુ તો નક્કી છે કે જૈનો એ પ્રદેશમા મહત્ત્વનુ સ્થાન ભોગવતા હતા અને ત્યાના સમાજ ઉપર ઉચ્ચ પ્રકારના સસ્કાર રેડી શકયા હતા સર વોલ્ટર ઇલિયટને[૩૮] (Sir walter Elliot) મતે દક્ષિણના વેપાર તેમજ કળાના ને કારીગરીના કામ ઉપર જૈનોનો પ્રભાવ ગમ્ભીર છે પણ જૈનોનો સૌથી વધારે ગમ્ભીર પ્રભાવ તો તામિલ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો છે બિશફ કાલ્ડવેલ (Bischof Caldwell) સાચુ જ કહે છે કે "જૈનોનો ઉન્નતિનો (આચાર વિચારની ઉન્નતિનો, રાજકીય ઉન્નતિનો નહિ) યુગ તે તામિલ સાહિત્યનો મહાયુગ છે[૩૯]" મદુરાના સાક્ષરમડળમા—કવિસમ્પ્રદાયમા—મોટે ભાગે જૈનો હતા, તે વખતના અનેક સુખ્યાત તામિલ ગ્રન્થો એ મડળના પડિતોએ લખેલા મડળ સમક્ષ રજુ થયેલા ને મડ-ળનુ અનુમોદન પામેલા હતા

મદુરાના એ સાક્ષરમડળનો કાળ નિર્ણિત થયો નથી તામિલ લેખકો એ કાળના ત્રણ જુગ પાડે છે, અને છેલ્લા જુગને ઇ સ ર જા સૈકામા મૂકે છે બીજાઓ એ જુગને કઇક પછીના કાળમા મૂકે છે જૈનોએ તામિલનો, કાનડીનો અને બીજી લોક-ભાષાઓનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કર્યો, તેથી પણ કઇક અશે, સસ્કૃત ભાષાનો બહુધા ઉપયોગ કરનાર તેમના પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણ પડિતો કરતા વધારે ઉંડે મૂળ નાખી શકયા હોય

પાણ્ડ્ય વશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપેલો અને

સૈકાના પ્રારંભમાં હોયસલ રાજ્યનો અસ્ત થયો અને તેની જ સાથે જૈનધર્મને મળતા મહાપ્રદ આશ્રયનો પણ અસ્ત થયો.

કાનડી લોકોના અને તેમના પાડોશના પ્રદેશના લોકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર જૈનધર્મની જે છાયા પડી છે, એનું વર્ણન કર્યું જાય એમ નથી. પ્રાચીન કાળે સર્વ સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમા તેઓ મુખ્ય અને અનેક રીતે એકમાત્ર અગ્રેસર હતા એમની કોઇ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકતુ નહિ. ત્યારે આશ્ચર્ય શું જે ૧૨ મા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી સમસ્ત કાનડી સાહિત્ય જૈન હતુ અને પછીના સમયમાં પણ કાનડી સાહિત્યમાં જૈનધર્મ મહત્ત્વને સ્થાને હતો. કાનડી ભાવનાઓની પ્રાચીન અને મહાન્ સૃષ્ટિ ઉપર પણ જૈનધર્મનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન પડ્યાં છે શિલ્પકળામા પણ એ ચિહ્ન તરી આવે છે આ ક્ષેત્રમાં પણ આ પ્રદેશના જૈનો બીજાઓની આગળ નીકળી ગયા છે, એ વાતના સાક્ષી એમના દેવાલયો, વસતીઓ, સ્તંભો, ગૈમ્મટની પ્રકાણ્ડ પ્રતિમાઓ અને બીજા સ્મારકો છે

દક્ષિણ ભારતમા જૈનધર્મ

મહાવંશ તે સિંહલદ્વીપનો મહાકાવ્ય-ગ્રન્થ ઇ. સ. ના ૫ મા સૈકામાં કવિ મહાનામે રચેલો એમાં વર્ણવ્યુ છે કે ' રાજા પણ્ડુકાભયની રાજધાનીના નગર અનુરાધપુરમાં પણ નિર્ગ્રન્થ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હતાં. આ હકીકત સર્વાંશે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તોપણ એ ઉપરથી એટલુ તો માનવુ જ ઘટે કે અતિ પ્રાચીન કાળથી જૈનધર્મનો પ્રચાર સિંહલદ્વીપમાં થયો હોય, અને ત્યારે તો એ પણ સ્વીકારી લેવુ જ ઘટે કે જૈનધર્મે પોતાના જન્મસ્થાનની અને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે આવેલી ભૂમિમાં તેવારે પગપેસારો કર્યું હોય.[3] સામાન્ય રીતે એમ માનવામા આવે છે કે ભદ્રબાહુના સમયમાં જૈનધર્મે મૈસુર બહાર દક્ષિણ દ્વીપકલ્પમા પ્રથમ પગલા ભરવા માંડ્યા. મદુરા અને રામનદ જિલ્લાઓમા બ્રાહ્મી લિપિમાં લખેલા શિલાલેખો મળી આવ્યા છે હજી પુરેપુરા ઉકેલી શકાયા નથી પણ તે ઇ. સ. ના ૩ જા સૈકાના અન્તના કે બીજા

વિરૂદ્ધ વેદના સિદ્ધાન્તો સામે પશુબલિને કારણે અને સમાજમાં બ્રાહ્મણો બીજા વર્ણો કરતા ઉંચુ સ્થાન દબાવી બેઠા હતા એ પરિસ્થિતિને કારણે જૈનધર્મને બ્રાહ્મણધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતુ. બૌદ્ધો अर्हम् તત્ત્વને સ્વીકારતા નહોતા, અને તીર્થંકરોને બદલે બીજા મહાત્માઓને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડનાર માનતા, એ તેમના સિદ્ધાન્તોને કારણે તેને બૌદ્ધધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતુ બૌદ્ધધર્મે થોડા વખત સુધી તો જૈનધર્મ ઉપર એવુ પ્રચણ્ડ દબાણ કર્યું કે તેને પોતાના ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો ખાલી કરવા પડ્યા, એની માતૃભૂમિ બૌદ્ધોનોજ પ્રદેશ થઇ પડી ને ત્યા એટલા બધા વિહાર બધાયા કે તેથી એ પ્રદેશનુ નામ જ विहार પડી ગયું, પણ વખત જતા ત્યાથી એને ઓસરવુ પડયુ દક્ષિણમા ને પશ્ચિમમા તો એ જૈનધર્મની બરાબરી કરી શકયો જ નહોતો અને कुमारिले (આશરે ઇ સ ૭૦૦) અને शकरे (ઈ સ. ૭૮૮-૮૨૦) ઉથલો મારીને બ્રાહ્મણધર્મ ફરી સ્થાપ્યો ને આખા ભારતવર્ષમાથી બૌદ્ધધર્મને ખસતો કર્યો આમ એ પોતાની જન્મભૂમિમાથી અસ્ત પામ્યો વૈદિક યજ્ઞકાણ્ડના પુનરૂદ્ધારક કુમારિલે અને માયાવાદના તથા બ્રહ્મવાદના સ્થાપનાર મહાન્ શકરે પણ વેદધર્મવિરોધી જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ પોતાના સર્વે શાસ્ત્રીય આયુધો વડે યુદ્ધ આરભ્યુ [૪૨] નવીન મત વિરૂદ્ધ પ્રાચીન મતે આક્રમણ કર્યું ને એ આક્રમણ ધીરેધીરે એવુ બળવાન થયુ કે તેના દબાણથી જૈનધર્મને નમતુ આપવુ પડયુ અને જો કે એણે બહુ બળથી પોતાનુ રક્ષણ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, છતાયે અનેક રીતે એ નબળો પડી ગયો ને ડગી ગયો

બ્રાહ્મણધર્મના પુનરૂત્થાનને પરિણામે વૈષ્ણવ અને શૈવ સમ્પ્રદાયો પણ નવે સ્વરૂપે બળ પામ્યા એ બને સમ્પ્રદાયો જૈનધર્મના ભયકર શત્રુઓ નિવડ્યા અને દખ્ખણમાં એટલે દક્ષિણ ભારતમા એમણે જૈનધર્મ ઉપર પ્રચણ્ડ પ્રહાર કર્યો

नानसम्बन्धे અને अप्पर (૭ મા સૈકામા) તેમજ सुन्दरमूर्त्ति એ (૮ મા કે ૯ મા સૈકામા), माणिक्क वाचकरे (૯૦૦ ના

કઇક અંશે એ ધર્મના આચારવિચાર પણ એમણે સ્વીકારેલા, તેથી તેમની રાજધાનીની નગરી મથુરા દક્ષિણ ભારતમા જૈનોનુ અગ્રસ્થાન થઇ પડેલુ પૂર્વ કિનારે ઇ સ. ૪ થી ૧૦ મા સૈકા સુધી રાજ્ય કરનાર મહાપ્રતાપી પલ્લવ રાજાઓ પણ જૈનો ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખતા એમની રાજધાની કાંચીનગર બધા ધર્મોનુ મુખ બિંદુ હતુ ત્યા મો ધર્મો સામે સામે રહેતા મત્તવિલાસ નામે તામિલ ભાષામા નોધ કાવ્ય છે એ કાવ્યમા નાયિકા મણિમેખલાને સાધુવેશ ધારણ કરીને કાંચીના પંડિતો પાસેથી વૈદિકમા વૈષ્ણવમા આજીવિકમા નિર્ગ્રન્થમા સાંખ્યમા વૈશેષિકમા અને લોકાયતના સિદ્ધાન્તો સમજી લેવાની અને તેમાથી જે એક લાગે તે સ્વીકારવાની તેનો પિતા આજ્ઞા કરે છે ચીનો યાત્રાળુ હ્યુએન ત્સાંગ ૭ મા સૈકામા કાંચી ગયેલો તેણે એ ભવ્ય નગરમા વિવિધ પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને સામે સામે જ હાલતા ફુલતા જોયેલા, અનેક જૈનોને જોયેલા એ વાત પણ એ કહે છે એ વાતથી પણ પ્રમાણ મળે છે કે કાંચી તે યુગમા જૈનનુ પણ આશ્રય સ્થાન હતુ કહ્યા છે કે સમર્થ દિગમ્બર પંડિત સમન્તભદ્રે (ઇ સ ૬ ના અરસામા) મન્દિરમા ચમત્કાર દેખાડીને ત્યાંના રાજા શિવકોટિને શૈવધર્મ માથી જૈનધર્મમા આણ્યો હતો અકલંક ઇ સ ૭૦૦ ના અરસામા બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થમા પરાજિત કરેલા તે ઉપરથી રાજા હેમશીતલ જૈનધર્મ સ્વીકારેલો ને બૌદ્ધધર્મને સિંહલદ્વીપમા હાંકી કાઢેલા ૪ રાજાઓએ શૈવમાર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે અને ખાસ કરીને તો મહાવીરના ધર્મના અનામી થયુ અને શૈવધર્મના અનન્યભક્ત ચોલ રાજાઓના તાબામા ૧૧ મા સૈકામા કાંચી નગર ગયુ અને ત્યા એમની રાજધાની થઇ ત્યારે ત્યાથી જૈન જાતિના અન્ત આવ્યો

૪ અવનતિ

હિંદુધર્મના ભરતીને ભગે જૈનધર્મનો ઓટ થયો છે મહાવીરસ્વામીના સમયથી જ જૈનધર્મને બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે યુદ્ધ કરવાનુ પડ્યુ છે વૈદિક બ્રાહ્મણધર્મની વિરુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મની

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. એકાન્તદ-રામય્યે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો, પણ જૈનોએ પોતાની શરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થંકરની પ્રતિમાનુ મસ્તક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધરાવ્યુ જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજા પાસે કરી આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર ફરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી કહ્યુ કે જૈનો પોતાના ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો મારૂ માથુ કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છુ. પણ જૈનો આ વારે સરતમા ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ-રામય્યે બન્ધાવેલા वीर-सोमनाथના શિવમન્દિરને (આજના ધારવાડ જીલ્લામા આવેલા) अब्लूरમા ભૂમિદાન દીધું.[૪૬]

લિંગાયતો પોતાને वीर-शैव કહે છે એમણે થોડા વખતમા તો કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમા સારૂ સ્થાન મેળવ્યુ. એમનો ધર્મ मैसुरના અને उम्मतूरના वोडेयर રાજાઓનો (૧૩૯૯–૧૬૧૦) અને केलडीना नायक રાજાઓનો (૧૫૫૦–૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો, આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમા મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે જૈન લોકો સાથેનો એમનો સમ્બન્ધ હમેશા દ્વેષભાવભર્યો રહ્યો જણાય છે. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૬૩૮ મા એક મતાન્ધ લિંગાયતે હલેબીડમાના જૈનોના એક મુખ્ય હસ્તિના સ્તભ ઉપર શિવલિગ કોતર્યુ જૈનોએ એ સામે વાધો લીધો ને છેવટે સન્ધિ થઇ સન્ધિની સરત એ થઈ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમા શૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તામ્બુલ આણવુ અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી[૪૭]

દક્ષિણ ભારતમા શૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમા પણ પ્રચણ્ડ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય रामानुज (૧૦૫૦–૧૧૩૭) (ત્રિચિનોપલી પાસે) श्रीरगમા વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના विशिष्टाद्वैत મતનુ

અરસામાં) અને એવા બીજા શૈવભક્તોએ પોતાનાં ભજનોથી ઘણાને જૈનધર્મમાંથી આકર્ષીને શૈવધર્મમાં લીધા. અપ્પરે તેવીજ રીતે પલ્લવ રાજા મહેન્દ્રવર્મ્માને શૈવધર્મમાં લીધો, અને ત્યારપછી એ રાજાએ કડલોરનું જૈનમન્દિર તોડી નાખ્યું ને શિવમન્દિર બાંધ્યું[૪૩] ચોલવંશના રાજાઓના દરબારમાં તો શૈવો ખાસ આદર પામ્યા. એમના પ્રભાવનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે મદુરાના પાણ્ડ્ય રાજાઓ, જે ત્યાં સુધી જૈન હતા તે પણ ત્યારે શૈવધર્મી બની ગયા. પાણ્ડ્ય રાજા કુબ્જે (૧૧ મા સૈકામાં ?) ચોલકન્યા રાજા રાજેન્દ્રની બેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને રાણીના પ્રભાવથી સુન્દરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો સુન્દર એવો દુરાગ્રહી શૈવ નિવડ્યો કે જેઓએ તેનું અનુકરણ કરીને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ તેમના ઉપર વિનાવિવેકે જુલમ કર્યો જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ તેવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને એણે શૂળીએ ચઢા વવાનો હુકમ કર્યો એવું કહેવાય છે કે આ આખ્યાયિકા ધર્મવીરોની પ્રતિમાઓ ઉત્તર આર્કોટમાં આવેલા ત્રિવત્તૂરના દેવાલયની ભીંતો ઉપર કોતરી છે

જૈનધર્મના બીજા પ્રચણ્ડ શત્રુઓ શૈવધર્મના લિંગાયત સમ્પ્રદાયીઓ નીકળ્યા बसव નામના બ્રાહ્મણે લિંગાયત ધર્મની સ્થાપના કરી અથવા તો એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો બસવ कलचुरि રાજા બિજ્જલનો (૧૧૫૬–૧૧૬૭) અમાત્ય હતો. જૈનો કહે છે કે 'બસવ બિજ્જલના બની મહાપ્રચણ્ડ બળે અનેક લોકને પોતાના એકેશ્વર સમ્પ્રદાયના શિષ્યો બનાવ્યા અને ગુરુઓની વિરુદ્ધના અને બ્રાહ્મણવર્ણવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધના પોતાના સામાજિક સમ્પ્ર દાયનો અતિશય પ્રચાર કર્યો લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય અત્યાચાર કર્યો તેમના જાનમાલનો નાશ કર્યો તેમનાં મન્દિરો તોડી નાખ્યાં અથવા તેમને પોતાના ધર્મના બનાવી લીધાં આ નવીન સમ્પ્રદાયના પ્રચારમાં આચાર્ય एकान्त-रामय्यनु નામ વિશેષ મહત્ત્વનું છે એમને વિષે એવી કથા છે કે એમણે જૈનો સાથે વિવાદમાં ઉતરીને એવી શરત કરી કે હું મારૂં માથું કાપી નાખું ને શિવની કૃપાથી એ સાત દિવસમાં પાછો જીવતો થાઉં તો

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. એકાન્તદ–રામય્યે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો; પણ જૈનોએ પોતાની શરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થંકરની પ્રતિમાનુ મસ્તક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધરાવ્યુ. જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજા પાસે કરી આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર ફરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી કહ્યુ કે જૈનો પોતાના ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો મારૂ માથુ કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છુ પણ જૈનો આ વારે સરતમા ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ–રામય્યે બન્ધાવેલા वीर–सोमनाथना શિવમન્દિરને (આજના ધારવાડ જીલ્લામા આવેલા) अब्लूरમા ભૂમિદાન દીધુ.[૪૬]

લિંગાયતો પોતાને वीर–शैव કહે છે એમણે થોડા વખતમા તો કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમા સારૂ સ્થાન મેળવ્યુ એમનો ધર્મ मैसुरના અને उम्मतूरના वोडेयर રાજાઓનો (૧૩૯૯–૧૬૧૦) અને केलडीना नायक રાજાઓનો (૧૫૫૦–૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો, આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમા મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે જૈન લોકો સાથેનો એમનો સમ્બન્ધ હમેશાં દ્વેષભાવભર્યો રહ્યો જણાય છે એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૬૩૮ માં એક મતાન્ધ લિંગાયતે હલેબીડમાના જૈનોના એક મુખ્ય દસ્તિના સ્તભ ઉપર શિવલિગ કોતર્યું જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સન્ધિ થઇ સન્ધિની સરત એ થઈ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમા શૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તામ્બુલ આણવુ અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.[૪૭]

દક્ષિણ ભારતમા શૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમા પણ પ્રચણ્ડ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય रामानुज (૧૦૫૦–૧૧૩૭) (ત્રિચિનોપલ્લી પાસે) श्रीरंगમા વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના विशिष्टाद्वैत મતનુ

સપાદન કરી રહ્યા હતા ને લોકને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યે જતા હતા. વિષ્ણુ કરતાં શિવ મોટા છે એવા મતનો પ્રચાર કરવાનું એમને ચોલ-રાજાએ કહ્યું રામાનુજને, એ આજ્ઞા પાળવી પાલવે એમ નહિ હતું, તેથી એ ત્યાંથી નાશી છૂટ્યા. હોયસલ રાજા બિટ્ટિદેવે એમને આશ્રય આપ્યો અને એમનો શિષ્ય થયો. પહેલાના પોતાના સહધર્મીઓ જૈનો પૈકી જેઓએ આ નવા ધર્મમાં આવવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાલીને પીલાવી નાખ્યા.[૪૮]

૧૩૬૮ ના એક લેખ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ત્યાર-પછી પણ જૈનો ઉપર વૈષ્ણવોનો જુલમ થયેલો. એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે વૈષ્ણવો પોતાને પજવે છે એવી ફરિયાદ જૈનોએ વિજયનગરના રાજા બુક્કરાય પાસે કરી. રાજાએ તે ઉપરથી આજ્ઞા કરી કે 'પોતાના રાજ્યમાં સૌ ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહે-વાની ને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે' લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે શ્રવણબેલગોલમાં ગોમ્મટની પ્રતિમાને કોઈ ભ્રષ્ટ કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨ માણસોનો ચોકીપહેરો મૂક્યો અને ખંડિત થયેલા દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા કરી.'[૪૯]

રામાનુજ પછી સો વર્ષે કાનડા પ્રદેશમાં એક બીજા વૈષ્ણવ આચાર્ય થયા. એમનું નામ મધ્વ અથવા આનન્દતીર્થ (૧૧૯૯—૧૨૭૮) હતું. એમણે દ્વૈતમતનો પ્રચાર કર્યો, પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઘણા લોક એમના શિષ્ય થયા. એ સમ્પ્રદાયે પણ જૈનધર્મને મોટો ધક્કો માર્યો.[૫૦] બેલારી જીલ્લામાં વસતા નિમ્બ નામે બ્રાહ્મણ જાતિમાં જન્મ પામેલા નિમ્બાર્ક નામના આચાર્યે (૧૩ મા સૈકામાં ?) વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર ભારતમાં મથુરા પ્રદેશમાં કરવા માંડ્યો. પણ એ આચાર્યે જૈનોને હાનિ કરી શક્યા હોય એમ જણાતું નથી. એક લેખ પ્રમાણે તો તેમના સમ્પ્રદાયને જૈનોએ ઉખેડી નાખેલો, અને પછીથી પાછો શ્રીનિવાસે તેનો પુનરુદ્ધાર કરેલો.[૫૧] પણ જૈનોના મહત્ત્વનો વિરોધી તો ત્યારપછી તેલુગુ પ્રદેશમાં જન્મ્યો. એ વિરોધી તે શુદ્ધાદ્વૈત સમ્પ્રદાયના સ્થાપનાર વલ્લભ (૧૪૭૯—૧૫૩૧) નામે

બ્રાહ્મણ હતા. મથુરામાં ઉપદેશાયેલા એ સમ્પ્રદાયનો ખુબ પ્રચાર થયો મથુરા પ્રદેશમા, રાજપુતાનામાં અને ગુજરાતમા એણે મૂળ નાખ્યાં. ખાસકરીને જે અનેક ધનવાન વેપારીઓ પૂર્વે જૈન હતા, તે આ સમ્પ્રદાયમા ચાલ્યા ગયા. વળી બગાળી આચાર્ય ચૈતન્યે (૧૪૮૫-૧૫૩૩) કૃષ્ણભકિતના ભજન ગાયા, તેમના ઉપદેશનો આધ્યાત્મિક પ્રવાહ સારા ભાગતમાં વહ્યો અને તેમા અનેક જૈનો તણાયા.

હિન્દુધર્મની ચઢતી થતી કળાને કારણે આજે જૈનધર્મના અનેક શિષ્યો તે ધર્મમા ચાલ્યા ગયા છે, એટલુ જ નહિ પણ અત્યારે એના જે શિષ્યો છે, તેમા પણ હિન્દુ ધર્મના અનેક આચારવિચાર પ્રવેશ પામી ગયા છે એવી જ રીતે જૈનધર્મમા હિન્દુધર્મના જે દેવદેવીઓને પૂર્વે સમૂળું સ્થાન નહોતું તે દેવદેવીઓ સ્થાન પામ્યા છે, તથા અનેક પારિભાષિક શબ્દો પણ વેદાન્તને પ્રભાવે તેમના સાહિત્યમા આજે સ્થાન પામ્યા છે ભાવનાઓમાં અને સામાજિક જીવનમા પણ જૈનો ધીરેધીરે હિન્દુભાવ સ્વીકારતા જાય છે.

મુસલમાન રાજ્ય નીચે જૈનો.

મુસલમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યા, ઇ સ. ૭૧૨ મા સિધમા મુસલમાન રાજ્ય સ્થપાયુ, महमूदगजनी (૧૦૦૧) અનેકવાર ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો, महमूदघोरीએ (૧૧૭૫) પણ ત્યારપછી એ દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરી, આ નવી સત્તાને બળે હિન્દ તેમજ જૈનધર્મ ઉપર જુલમ થવા માડ્યા. સુલતાન अल्ला-उद्-दीन महमूदशाह खिलजीએ (૧૨૯૭-૯૮) ગુજરાતપ્રાન્ત જીતી લીધો અને એના તરફથી ત્યા જે જુલમ ગુજર્યા તે ત્યાના લોક હજીયે યાદ કરે છે મૂર્ત્તિઓ અભડાવી, દેવળો તોડી નાખ્યા અથવા તેમની મસ્જીદો બનાવી દીધી, ગ્રન્થો બાળી મૂકયા, ખજાના લુટી લીધા અને ઘણા જૈનોને મારી નાખ્યા મતાન્ધ મુસલમાનોએ જ્યારે દ્રાવિડ રાજ્યો તોડી પાડ્યા ત્યારે ત્યા દખ્ખણમા

પણ એમણે એવા જ ભયંકર જુલમ કર્યા એ સમય જૈનોને માટે અતિશય સંકટનો હતો. શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં અનેક જૈનો ચાલ્યા ગયાથી તેમની સંખ્યા નાની તો થઇ જ ગઈ હતી તેમાં વળી આ મુસલમાનોએ પાછો ઘણાંક કરવા માંડ્યો. આ સંકટમાંથી બચવાને નાશી છુટવા સિવાય એમને બીજો કોઇ આશ્રય નહોતો. પોતાના ગ્રંથ ભણ્ડારોને એમણે ભોંયરામાં વાળી લીધા ને ત્યાં થોડા સાધુઓ સિવાય બીજું કોઇ પ્રવેશ પામી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી. તેમનાં દેવાલયોને મુસલમાની રાજાઓના કંઇક ઘાટ આપીને એ મતાન્ધોના જુલમમાંથી બચાવી લીધાં.

અનેક મુસલમાન રાજાઓએ જૈનોની અગ્નિથી અને તલવારથી ખુવારી કીધી છે, એ વાત ખરી, તેમને બળાત્કારે વટાળવા માટે જુલમ કર્યા છે એ વાત પણ ખરી, પણ એટલા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે મુસલમાનો અને જૈનો વચ્ચેનો સમ્બન્ધ સદૈવ વેરભર્યો હતો. એથી ઉલટું એમ પણ જણાય છે કે ઘણા જૈનો ઉપદેશથી પણ મુસલમાન થએલા पीर महाबीर खम्दायत નામે આરબ ઉપદેશક ૧૩૦૪ માં ભારતમાં આવ્યા, તેમણે પોતાના વાદવિવાદને બળે અને ઉપદેશને બળે દખ્ખણમાં અનેક જૈનોને મુસલમાન કર્યા હતા.[૫૨] મુસલમાનો અને જૈનો વચ્ચે મિત્રતા ભર્યો સમ્બન્ધ હતો એનાં પણ અનેક ઉદાહરણ મળી આવે છે એનો જે અલાઉદ્દીનને वलीद ઉપનામ આપે છે તેજ અલા-ઉદ્-દીને જૈનકવિ रामचन्द्रसूरिने મોટી ભેટો આપેલી[૫૩] અને સુલતાન फिरोझशाह तघलखे (૧૩૫૧–૧૩૮૮) श्रीपालचरितना લેખક रत्नशेखर ને માન આપેલું પછીનાં મહાન્ મોગલ બાદશાહોએ પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિતો પ્રત્યે ખાસ કૃપાભાવ રાખેલો. સમ્રાટ अकबर [૧૫૫૬–૧૬૦૫] શ્વેતામ્બર સાધુ हीरविजयसूरिनो મિત્ર બની રહેલો. જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને વિષે એ સમ્રાટ્ એટલો રસ લેતો હતો કે એ પોતે ગુપ્તપણે જૈનધર્મ પાળે છે એવી પણ શંકા લેવાતી. હીરવિજયસૂરિના પ્રસ્તાવથી અકબરે ૧૫૯૩ માં એક વખત કરી આપ્યું ને તેમાં ગુજરાતમાં આવેલા गिरनार, शत्रुंजय અને આબુ પર્વત ઉપરના, राजगृहना (રાજગૃહીના) પર્વતો ઉપરનાં, બિહારમાં આવેલા पारसनाथ (સમેતશિખર)

પર્વત ઉપરનાં તથા બીજાં શ્વેતામ્બર દેવાલયોને ધર્મસ્થાન તરીકે ઠરાવી આપ્યાં. બાદશાહે એ દેવાલયોની પાસે જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો, જૈનોને એમની પાસેથી ખુચવી લીધેલા એમના ગ્રથો પાછા સોપ્યા અને તે ઉપરાત બીજી અનેક રીતે કૃપાદષ્ટિ દેખાડી હીરવિજયના શિષ્ય विजयसेन સાથે અને खरतर ગચ્છના ગણધર जिनचन्द्र સાથે પણ અકબરને સમ્બન્ધ હતો जहागीर બાદશાહે (૧૬૦૫–૧૬૨૭) તેવી જ રીતે जिनचन्द्रने તથા એમના શિષ્ય जिनसिंहને પોતાના દરબારમા તેડ્યા અને શત્રુજયના રક્ષણ માટેનુ ફરમાન કાઢી આપ્યુ, વળી જિનસિંહને युगप्रधानનુ પદ આપ્યુ शाहजहाએ (૧૬૨૭–૧૬૫૮) પણ એવુ જ ફરમાન કાઢ્યુ, તેના પુત્ર (પ્રથમ ગુજરાતનો સુબો અને પછીથી એના ભાઈએ મારી નાખ્યો ત્યાસુધી થોડોક સમય બાદશાહ) मुरादवख्शे તથા બાદશાહ औरंगजेबે (૧૬૫૯–૧૭૦૭) દરબારી ઝવેરી शांतिदास જૈનને શત્રુજયનો પ્રદેશ, તેની બે લાખની આવક સાથે ઇનામમા આપ્યો એ જ રીતે अहमदशाहे (૧૭૪૮–૧૭૫૪) પારસનાથ પર્વત જગતશેઠ महतावरायને અને એના વારસોને આપ્યો કે જેથી જૈનો નિર્વિઘ્ને ત્યાની જાત્રાએ જઇ શકે [૫૪]

હિન્દુ રાજ્ય નીચે જૈનો.

ઉપર જણાવ્યુ તેમ મુસલમાન રાજાઓના રાજ્યમાં પણ જૈનો નિર્વિઘ્ને પોતાનો ધર્મ પાળી શકતા, ત્યારે મુસલમાન સત્તાથી અસ્પૃષ્ટ અને તેથી સ્વતન્ત્ર અથવા તો અર્ધસ્વતત્ર હિન્દુ રાજાઓના રાજ્યમા જૈનો પોતાનો ધર્મ સ્વતત્રતાએ પાળી શકે એ તો સહજ સ્વભાવિક છે બેશક તીર્થંકરના અનુયાયીઓનુ સખ્યાબળ અને તેમનું મહત્ત્વ પ્રતિસ્પર્ધી શૈવો અને વૈષ્ણવો સાથેના વિગ્રહથી ઘટી તો ગયુ જ હતુ. લેખો અને દેવાલયોથી પ્રમાણ મળે છે કે ભારતવર્ષના નૈઋત્ય પ્રદેશમા જૈનધર્મના આશ્રયદાતા રાજાઓ મરી પરવાર્યા નહોતા મહાવીરના ધર્મને આશ્રય આપનાર ત્યારેય હતા, એ વાત શ્રવણબેલગોલની ગોમ્મત પ્રતિમાનુ અનુકરણ દક્ષિણ કાનડામા બે સ્થાને થયુ છે

એ જ સાબિત કરી આપે છે. જેસલમેરમાં રાજા વીરપાલદેવે ૧૪૩૨ માં અને ઈડરમાં રાજા કિશનરાજે ૧૬૦૪ માં એ પ્રતિમા કરાવી હતી. એવી વાત તો વળી એ છે કે મૈસુરમાં જૈનધર્મને ૧૬ મા સૈકાની અધવચ ખ્રિસ્તીધર્મ સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. ૧૫૩૦ ના એક શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે શ્રીરંગપટ્ટનનો મુખી પેરિકિસ માં વટલાઈ ગયો હતો તેને સાધુ વિદ્યાનન્દે તે ધર્મ છોડાવી દીધો.[૫૫]

એમના મુખ્ય ધામ ગુજરાત ઉપરાન્ત બીજા પ્રદેશોમાં પણ હતા. ખાસ કરીને મધ્ય પ્રાન્તોમાં અને રાજપુતાનામાં પણ જૈનોનો પ્રતાપ વિશેષ હતો. આ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં એ મોટા વેપારીઓ ને શરાફો હતા અને તે રીતે તેમની સત્તા ભારે હતી વળી રાજ્યોમાં મોટે અધિકારપદે પણ હતા. જૈન સાધુઓ અલૌકિક જાદુ વિદ્યા જાણતા એમ મનાતું, અને કહેવાય છે કે ઉપદેશ રત્નાકરના અને બીજા ગ્રન્થોના લેખક મુનિસુન્દરસૂરિએ (મરણ ૧૪૪૬) એક સ્તોત્ર (સંતિકર) ના પાઠથી દુષ્કાળ અટકાવ્યો હતો તેમ જ શિરોહીમાં તીડના ઉપદ્રવથી દુર્ભિક્ષનો મનાતો નાશ અટકાવ્યો હતો.

જૈન સંઘના તે સમયના પ્રતાપને અને ધનને બળે કળાનાં પણ ઘણાં કાર્ય થયાં છે. ખાસ કરીને તુવાર વંશના રાજ્યકાળમાં (૧૪૪ –૧૪૭૩) ગ્વાલિયર પાસેના ખડક ઉપર તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ નિર્માણ થતી. ચિતોડનું અને રાણપુર (રાણકપુર)નું દેવાલય (બંને ૧૫ મા સૈકામાં) બંધાયું હતું અને રાજપુતાનામાં કીર્તિસ્તંભો બન્ધાયા હતા.

ઉદેપુરના સિસોદિયા રાજાઓએ જૈનો ઉપર જે કૃપાદૃષ્ટિ દેખાડેલી તે ઉપરથી રાજપુતાનાના હિંદુ રાજાઓ તેમની સાથે કેવો સમ્બન્ધ રાખતા તે જણાઈ આવે છે. બહુ પ્રાચીન કાળથી મેવાડના રાણા એમને આશ્રય અને અનેક હક આપતા આવ્યા છે. તેના બદલામાં જૈનોએ પણ એ રાજ્યની નિમકહલાલ નોકરી કરી છે. પ્રતાપસિંહને સમ્રાટ અકબરની સેનાએ હરાવ્યો હતો અને એણે પોતે પોતાની નાસતી સેનાને વિખેરી નાખી હતી તેવે

સમયે નવી સેના ઉભી કરવાને માટે એક જૈને એને પોતાનુ સર્વ ધન સોપ્યું હતુ. એથી પ્રતાપરાણો વિગ્રહ ચાલુ રાખવાને અને અન્તે વિજયી થવાને શકત બન્યો હતો. ઉપકારવશ થઇને એ રાજાઓએ જૈનોને પણ ઘણા હક્ક બક્ષ્યા છે ૧૬૯૩ મા મહારાણા રાજસિંહે સનદ કરી આપી તેમા જૈનોની જમીન ઉપર પ્રાણી-હિંસા કરવાનો નિષેધ કર્યો અને ઠરાવ્યુ કે એમના પવિત્ર સ્થાનમા જે પ્રાણી જાય તેમને રક્ષણ આપવું, અને જે પ્રાણી-ઓને કસાઇખાને લઇ જવાના હોય, તેમને જ નહિ પણ જે ત્યાંથી નાશી છુટી એમના રક્ષણ નીચે જતાં રહ્યા હોય તેમને પણ રક્ષણ આપવુ બાકરોલના એક સ્તંભ ઉપર મહારાણા જયસિંહે કોતરાવ્યું છે કે 'ચોમાસામા ઉભરાઇ આવતા અનેક જન્તુઓનો નાશ થાય નહિ, એટલા માટે આષાઢી એકાદશીથી માંડીને શરત્પૂર્ણિમા સુધીના ચોમાસાના ચાર મહિનામા કોઇએ તળાવનુ પાણી ઉલેચવુ નહિ, ઘાણી ફેરવવી નહિ કે માટીના વાસણ ઘડવા નહિ'[૫૬]

જાણવા જેવુ છે કે ૧૫ મા સૈકામા પણ ઉત્તર ભાગતમા જૈનધર્મનો પગ સ્થિર હતો કોંગરાનો (પંજાબમા) રાજા नरेन्द्रचन्द्र ૧૪૨૭ માં રાજ્ય કરતો હતો, તે એક પ્રકટ विज्ञप्ति પછી થોડા જ સમયમા જૈન થયો હતો.[૫૭]

સુધારા.

મુસલમાનોની મૂર્તિપૂજા વિરોધના વલણને લીધે હિંદુઓમા પણ અનેક ધર્મસુધારકો ઉભા થયા તેઓએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ પ્રચણ્ડ વિરોધ ઉભો કર્યો એવા પુરૂષોમા कबीर (૧૪૭૦ ના અરસામા), नानक (૧૫૦૦ના અરસામા) અને दादु (૧૫૭૫ ના અરસામા) એ મુખ્ય હતા, તેમણે ઉત્તર ભારતમા પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને પોતપોતાના અલગ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યા, એ સમ્પ્રદાયોએ મૂર્ત્તિપૂજા વિરૂદ્ધના મુદ્રાલેખવાળા પોતાના વાવટા ઉડતા કર્યા

તે સમયે જૈનોમા પણ મૂર્ત્તિપૂજા વિરૂદ્ધ કોલાહલ મચાવનાર ઉભા થયા અમદાવાદમા શ્વેતામ્બર પંથનો लोंकाशा નામે

પ્રસિદ્ધ લેખારી (લહીયો) હતો. એ ૧૪૫૧-૫૨ માં ગ્રંથોની વ્યવસ્થા રાખવાને એક મન્દિરમાં જતો આવતો. કાળે કરીને ખવાઈ ગયેલા એક ગ્રન્થ ઉપર એની નજર પડી. એનો સમૂળો નાશ ન થઈ જાય એટલા માટે એ ગ્રન્થની બીજી પ્રત કરાવી લેવાની એને જરૂર લાગી. એ મન્દિરનો વહીવટ તે વેળાએ જ્ઞાનજી નામે સાધુના હાથમાં હતો, તેમની પાસે એણે એ ગ્રન્થ માગી લીધો, જ્ઞાનજીએ ત્યારપછી બીજા ગ્રન્થો પણ એને આપ્યા. લોંકાશાએ એ ગ્રંથોની નકલો કરાવી લીધી. એ ગ્રન્થો વાંચવાથી એને જણાયું કે એ ગ્રન્થોમાં તો તે સમયે મન્દિરોમાં ચાલતી મૂર્તિપૂજા હતી જ નહિ, વળી જે આચારો તે વખતે જૈનધર્મમાં પળાતા તેમાંના પણ અનેક એ ગ્રંથો પ્રમાણે ધર્મસમ્મત નહોતા. આથી એણે વિશેષ સંશોધન કરવા માંડ્યું અને નકલ કરવા જે ગ્રંથો એણે આપેલા, તેમાંના ઘણા સૂત્રોની નકલ પોતાને માટે કરી લીધી. એ બધા ગ્રન્થોના સંશોધનથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અપભ્રષ્ટ થયેલા જૈનધર્મમાં સુધારો કરવો અને તેમે પાછો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આણવો. એકલા જ્ઞાનજીને તો એ ફેરવી શક્યો નહીં અને બીજા અનેક સાથે એણે એ વિષે વાતો કરી, પણ કોઈએ એને સમ્મતિ આપી નહિ, છતાં આખરે એ પોતાનું ધાર્યું કરી શક્યો કારણ કે શત્રુંજયની યાત્રા કરીને એક સંઘ અમદાવાદ થઈને જતો હતો તેને એણે પોતાના મતનો કરી નાખ્યો. પણ જ્યાં સુધી આચાર્ય થઈ શકે એવો સાધુ કોઈ મળે નહિ ત્યાં સુધી નવો સમ્પ્રદાય સ્થાપી શકાય નહિ. ભાણજી નામે એક શ્રાવક આ સમ્પ્રદાયનો સાધુ થયો, એટલે એ સંકટ ટળ્યું અને ૧૪૬૭માં એ પોતે પણ સાધુ થયો. લોંકાનો (લુંકાનો) અથવા તો લુમ્પાકના સંઘનો એ પ્રથમ ગણધર થયો ને ત્યારપછી એના શિષ્યો એ પદે આવ્યે ગયા.

પછીથી લોંકામતમાં પણ ભાગવિભાગ પડી ગયા. સુરતનો એક જૈન સાધુ થઈ ગયેલો તે વોરાના પુત્ર લવજીએ વળી લોંકામતમાં સુધારો કરવા ધાર્યું એણે જોયું કે લોંકાઓ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બરાબર ચાલતા નથી. એણે નવો સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો

ને સમય જતા એ સમ્પ્રદાય એવો પ્રસર્યો કે તે લોકામતના ધર્મ-સિધ્ધાન્તોનો રક્ષણકર્તા થઇ પડ્યો ૧૬૫૩ માં સ્થપાયેલો આ સમ્પ્રદાય ગુજરાતમાના અનેક શ્રાવકોને પોતાના શિષ્ય બનાવી શક્યો ને ઢુંઢિયા (શોધનાર) સમ્પ્રદાયને નામે પ્રસિધ્ધ થયો એ નામ માનપ્રદ છે ઢુંઢિયા પોતાને સ્થાનકવાસી કહે છે, કારણ કે ધર્મના સર્વ વ્યવહાર મન્દિરમા નહિ, પણ સ્થાનકમા (ઉપાશ્રયમા) કરે છે સખ્યામા આજે સ્થાનકવાસીઓને દિગમ્બરો મળીને મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો જેટલા લગભગ છે અને તેથી જૈનધર્મના ત્રીજા સમ્પ્રદાય જેવો એમના સમ્પ્રદાયને ગણી શકાય છતાયે એ સ્થાનકવાસીઓ પોતાને શ્વેતામ્બર જ માને છે, કારણ કે થોડાક મતભેદને બાદ કરતા ઘણી રીતે એ શ્વેતામ્બરોને મળતા છે એ સમ્પ્રદાય ૩૨ ધર્મગ્રન્થોને (સૂત્રોને) માને છે લોકાએ તો ૩૧ને જ સ્વીકાર્યા હતા, વ્યવહારસૂત્રને એણે બાતલ માન્યું હતુ પણ ત્યારપછીના સ્થાનકવાસીઓ એને પ્રમાણભૂત માને છે ધર્માચારમા તો સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતામ્બરોથી અનેક રીતે ભિન્ન છે તેઓ મૂર્તિપૂજાને માનતા નથી, મન્દિર રાખતા નથી ને જાત્રા ઉપર પણ બહુ શ્રદ્ધા રાખતા નથી એમનામા વળી પાછી શાખાઓ છે ને તે સાધુજીવન અતિશય પ્રબળભાવે પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે

લોકાએ અને ત્યારપછીના એના સમ્પ્રદાયવાળાઓએ માત્ર મૂર્તિપૂજા સમ્બન્ધે જ નહિ, પણ એકદરે આચારવિચાર સમ્બન્ધે સુધારો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. એ સમ્પ્રદાયના વિરોધીએ એના નવા આચારવિચાર સામે ગમે એટલો કોલાહલ કર્યો, પણ જૈન ધર્મમા ઠેઠ નીચેથી ઉપર સુધી સુધારો કરવાની જરૂર છે એનો સ્વીકાર કર્યા વિના તો એમને છુટકો ન જ થયો, કારણ કે વખત વહેતા સાધુઓના શાસનમા અને નિયમનમા ધીરે ધીરે શિથિલતા આવી ગઇ હતી મહાવીરે યોજેલા દૃઢ સૂક્ષ્મવ્રત બહુ શિથિલતાએ પળાતા, અને કેટલાક વિષયમા તો એ વ્રતની વિરૂદ્ધ જ આચરણ

૧૦

થતા હતા. ચાતુર્માસ સિવાયની બીજી ઋતુમાં એક સ્થાને લાંબા વખત સુધી રહેવાનો જે નિષેધ હતો, તેનુ ઉત્થાપન થયુ હતુ ચારિત્ર્યનુ મત બરાબર પળાતુ નહોતુ, સાધુઓ અનેકવાર સંસારના મોહમા તણાતા, મન્દિરોનો કબજો કરી બેસતા અને પોતાની ધાર્મિક ફરજો ચૂકતા. ઘણા ય ઉપાશ્રયના ગાદીપતિ શંકરાચાર્યની અને બીજા હિન્દુ આચાર્યોની પેઠે હાથીએ અને સુખપાલોએ ચઢીને વિહરતા, અનુચરો અને સેવકો રાખતા અને શ્રાવકશિષ્યો તરફથી દાનનુ અતુલ ધન વિલાસમાં ઉડાવતા. આ સ્થિતિની સામે વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન અનેક અન્તર્દર્શી નેતાઓએ કરેલો, પણ એમને કોઇએ એટલા અનુયાયીઓ નહિ મળેલા. ૧૭ મા સૈકામાં ગુજરાતના શ્વેતામ્બરોમાં જડવાદ બહુ પસરાઇ ગયેલો જણાય છે, એથી સામાન્ય રીતે સર્વત્ર શિથિલતા અને નિરકુશતા વ્યાપી ગઇ. ઉંચી ભાવનાએ અને શુદ્ધ ધર્મે પ્રેરાયેલા પુરૂષોએ પોતાના શિષ્યોનાં સબળ દળ બાંધ્યા અને તેમણે સાધુજીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાછી લાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પ્રાચીન અને સૂક્ષ્મ સાધુવ્રતને ફરી સ્થાપવા જે પુરૂષોએ સબળ પ્રયત્ન કર્યા તેમા આ મુખ્ય છે આનન્દઘન સત્યવિજય વિનયવિજય અને યશોવિજય (૧૬૨૪-૧૬૮૮) છેલ્લા બેએ તો ગ્રન્થો લખીને પણ પોતાના પ્રયાસ અનેક રીતે સફળ કર્યા. વિનયવિજયે લોકપ્રકાશ લખ્યો ને તેમા જૈનધર્મના સર્વે વિષયોના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કર્યો યશોવિજયે ગુજરાતીમા અને સસ્કૃતમાં સેંકડો ગ્રન્થ લખીને નામના કાઢી. આ આચાર્યોને અનુસરનારા સાધુઓએ કેશરીઆ વસ્ત્ર પહેર્યાં ને એ રીતે શ્વેત વસ્ત્ર પહેરનારથી જુદા પડ્યા. આજે પણ એ સંવેગી સમ્પ્રદાયનો સઘ છે અને પોતાની આદર્શ જીવનચર્યાને કારણે અત્યન્ત માન પામે છે

તેવી જ રીતે દિગમ્બરોમાં પણ અનેક ફેરફાર થઇ ગયા છે સાધુઓએ દિગમ્બર રહેવુ એવુ પ્રખર શાસન ઈ. સ. ના પહેલી સહસ્રાબ્દિના છેલ્લા સૈકાઓમાં શિથિલ થઇ ગયુ હતુ, એમ એ સમયના લેખકોની સખ્ત ફરિયાદો ઉપરથી જણાઇ આવે છે

મુસલમાનોએ દિગમ્બર યતિઓની ઉપર જુલમ ગુજાર્યો ને તેથી વિનાવસ્ત્રે ફરવુ એમને અશક્ય થઇ પડ્યું ત્યારપછી તેના મુનિઓ પણ લોકસમાજમા ભળવા લાગ્યા, તેથી પણ વસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ પડ્યો એ રિવાજને वसन्तकार्त्तिना (૧૨૦૦ ના અરસામા) લેખકે અનુમોદન આપ્યુ છે. જે દિગમ્બરો એને અનુસર્યા, તેઓ विश्व- (विश–અથવા विस–) પથી, એટલે કે સર્વ સામાન્ય, સરળ પંથને અનુસરનારા કહેવાયા પ્રાચીન સખ્ત મતને માનનારા તે આ રિવાજની વિરુદ્ધ થયા, એવો વિરોધ કરનારમા મુખ્ય पण्डित बनारसीदास હતા, તેમણે ૧૬૨૬ ના અરસામા આગ્રામાં तेरापन्थी નામે સમ્પ્રદાયની સ્થાપના કરી [૬૦]

વર્ત્તમાન સ્થિતિ.

રાજકીય જુલમોના અને વિરોધી ધર્મોના ત્રાસના વિઘ્ન બ્રિટિશ રાજ્યકાળમા ન હોવાથી જૈનો પોતાના ધાર્મિક આચારો સ્વતંત્રતાએ પાળી શકે છે. જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ તો હતા જ, તેમા વળી અંગ્રેજી રાજ્યે શાન્તિ ને વ્યવસ્થા દેશમા સ્થાપી તથા વેપારના સાધનો વધાર્યા, તેથી જૈનોની સ્થિતિ સુધરી ને વેપારીઓ ધનાઢ્ય થયા ભૂતકાળના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆએ અને શરાફોએ મોટા મોટા દાન આપીને તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામા અને દયા-ધર્મ કરીને સત્કર્મ સચી લેવામા કશી પાછી પાની કરી નથી શેઠ હઠીસિંહે ઇ સ ૧૮૪૮ મા અમદાવાદમા ૧૫ મા તીર્થંકર धर्मनाथनु શ્વેત મર્મરનુ મોટુ દેવાલય બન્ધાવ્યુ, તેમજ બીજા અતિ મૂલ્યવાન મકાનો છેલ્લા સૈકામા બન્ધાયા છે, તે એ સઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનુ પ્રમાણ છે

બહારનો આવડો મોટો પ્રતાપ છતા સઘનુ સખ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતુ જાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને ખોટી કહી શકાય એમ નથી, અને સર્વજ્ઞે પોતે જ એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી એવા ખ્યાલથી આ વસ્તુસ્થિતિ સબધે જૈનો પોતે પણ ખેદ કરે

છે મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીની સખ્યા ઓછી થવાનુ મુખ્ય કારણ તો એ છે કે અનેક જૈનો હિંદુ થઇ જાય છે લોકો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનુ સાચુ સ્વરૂપ બહુ ઓછુ જાણે છે, અને ધર્મના ગ્રન્થ તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રન્થનુ વાચન તો વળી એથી ઓછુ કરે છે જૈનધર્મની અને હિંદુધર્મની કેટલીક ધર્મ ક્રિયાઓ અને દેહ તથા આત્મા પુનર્જન્મ અને કર્મ આદિ ઉપરના સિદ્ધાન્તો સહેજસાજ ભેદ બાદ કરતાં લગભગ સરખા જ છે, ત્યારે જૈન લોકો તો ય શુ ને ન લોકો તો ય શુ એમ ઘણુ ઘણા માને છે હિંદુ આચાર વિચારનો સ્વીકાર કરવાથી વળી હિંદુ દેવતાઓની પૂજાનો પણ સ્વીકાર કરવાથી અને તેમના પર્વો પાળવાથી બ્રાહ્મણોના અને જૈન મુનિઓના ધર્મ બન્નેના ભેદની રેખા ધીરે ધીરે ઝાંખી થતી જાય છે અને તેથી અનેક જૈનોની ધર્મભેદની લાગણી નરમ પડતી જાય છે ને વસ્તિપત્રકને પ્રસગે પોતાને જૈન નહિ, પણ હિન્દુ લખાવે છે ભારતવર્ષનાં છેલ્લા કેટલાક વસ્તિપત્રકના આંકડા નીચે આપ્યા છે તે ઉપરથી આ રીતે જૈનોની વસ્તિ કેટલી ઝડપે ઘટતી જતી જાય છે તે જણાશે.

૧૮૯૧	૧૪ ૧૬ ६३૮	જૈનો
૧૯૦૧	૧૩ ३४ ૧૪૮	,,
૧૯૧૧	૧૨ ४८ ૧८	,,
૧૯૨૧	૧૧ ७८ ૫૬૬	,,

પ્રથમ સાધુઓએ અને ત્યારપછી છેલ્લા જમાનામા શ્રાવકોએ પણ જૈનધર્મની આ અવનતિ અટકાવવાના પ્રય નો કરવા માડ્યા છે આગળ જણાવેલા યશોવિજયને માર્ગે અનુસરનારા વિજયધર્મ આ દિશાએ પ્રબલ કરનાર શ્વેતામ્બર સાધુઓમા મુખ્ય હતા. તે આત્મારામજીને (૧૮૩૭-૧૮૯૭) નામે પ્રસિદ્ધ છે એમણે પોતાના સઘમા કઠોર નિયમન પાછુ પ્રવર્તાવ્યુ છે એટલુ જ નહિ સાથે સાથે સાહિત્યપ્રદેશમા પણ મહત્ત્વનુ કાર્ય કર્યુ છે એમણે લોકભાષામાં અનેક ગ્રથો લખ્યા છે, અને એમ કરીને જૈન સિદ્ધાન્તોના પ્રચારનુ ક્ષેત્ર વિશાળ કર્યુ છે આપણા સમયમાં આચાર્ય

विजयधर्मसूरिએ (१८६८–१९२२) જૈન સિધ્ધાન્તોના પ્રચાર માટે પ્રબળ પ્રયાસો કર્યા છે આ પ્રતાપી પુરૂષનુ પૂર્વાવસ્થાનું નામ मूलचन्द हतु, કાઠિયાવાડમા મહુવા ગામે એમનો જન્મ થયો હતો અને ૧૯ વર્ષને વયે આચાર્ય वृद्धिचन्द्रजीના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી શાળાની એમની કાર્યવાહીથી તો એમના માબાપ અને શિક્ષકો નિરાશ થયેલા, પણ એમની ધીશક્તિ અને ખતથી પછી એમના બધા સહાધ્યાયીઓ કરતા આગળ નીકળી ગયેલા કાઠિયાવાડમા, ગુજરાતમા, રાજપુતાનામા, નગરોમા અને ગામડામા સધ્ધર્મનો ઉપદેશ આપતા ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે વિચર્યા બ્રાહ્મણો નાસ્તિક કહીને જૈનોનો તિરસ્કાર કરે છે, પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મના મુખ્ય ધામ કાશીમા બ્રાહ્મણોનો એ તિરસ્કાર એમણે જીતી લીધો ને ત્યા જૈનપાઠશાળા તથા જૈન પુસ્તકાલય સ્થાપ્યુ ત્યારપછી એ બિહારમા ને બગાળમા વિચર્યા અને ૧૯૧૧ મા પાછા ગુજરાતમા આવીને એમણે પાલીતાણામા यशोविजय जैन गुरुकुल સ્થાપ્યુ વળી પાછા ત્યારપછી સયુક્ત પ્રાન્તોમા અને રાજપુતાનામા વિચર્યા અને જોધપુરમા પ્રથમ જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભરી. એમ સતત પોતાના પ્રયાસો કરતા કરતા એમણે ૧૯૨૨ મા દેહ ત્યાગ કર્યો વિજયધર્મસૂરિનું કાર્ય માત્ર સગઠનના ને લોકવ્યવહારના જ ક્ષેત્રમા સંકોચાઈ રહ્યુ નહોતુ, સાહિત્યના પ્રદેશમા પણ હતુ એમણે સસ્કૃતમા, ગુજરાતીમા અને હિન્દીમા અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે અને એમા જૈનધર્મના તાત્ત્વિક અને નૈતિક વિષયોનુ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉન્નત પ્રકારનુ નિરૂપણ બતાવ્યુ છે વળી અનેક ગ્રન્થોનુ અને લેખોનુ એમણે સશોધન અને સંસ્કરણ કર્યું છે, તે ઉપરથી ઇતિહાસનુ અને શિલ્પશાસ્ત્રનુ એમનું જ્ઞાન કેવુ વિશાળ હતુ અને એમની વિવેચના બુધ્ધિ કેવી તીક્ષ્ણ હતી એનુ પ્રમાણ મળી આવે છે વળી એમણે અનેક સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થોને નાશ પામતા બચાવવા એકઠા કર્યા, અને પોતે જ સ્થાપેલા यशोविजय जैन ग्रन्थमालामा છપાવી પ્રકટ કર્યા તેમજ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રથોનો ऐतिहासिक रामसग्रहमा સગ્રહ કર્યો ભારતના તેમજ યુરોપના લગભગ સર્વે જૈન સશોધકો

સાથે તેમનો અવિરત પત્રવ્યવહાર ચાલતો અને તેમને અગમ્ય અને કઠણ પ્રશ્નો ઉકેલી આપીને તથા પુસ્તકો અને લેખો મોકલીને તેમના અભ્યાસમાં સહાયતા આપતા. આ ગ્રન્થનો લેખક પણ અનેક અર્થે એમનો ઋણી છે મહુવાકથી એ પ્રતાપી પુરુષનો અંત અકાળે આવ્યો, પણ એમનું જીવનકાર્ય એમના શિષ્ય આચાર્ય વિજયેન્દ્રસૂરિ એમને જ અનુસરીને આગળ ધપાવી રહ્યા છે [૬૨]

સ્થાનકવાસીઓમાં સાધુ રત્નચન્દ્ર બહુ માનાસ્પદ ગણાય છે એ કાઠિયાવાડમાં મોરબીમાં જન્મેલા. પરણ્યા પછી ત્રણ વર્ષે એમના પત્ની મરણ પામ્યાથી પંદર વર્ષની વયે એમણે સંસાર છોડ્યો. એમણે સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે અને કેશરીચંદ ભંડારીએ તૈયાર કરેલો અર્ધમાગધી શબ્દ કોશ પ્રકટ કર્યો છે

જૈનો પોતાના ધર્મમાં રહે અને એમનામાં એકતા ભાવ જાગે એને વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ગયા સૈકાના છેલ્લા દાયકાથી ખુદ શ્રાવકોને પણ સમજાઈ છે [૬૩] રાયચંદ રવજીભાઈ (૧૮૬૮–૧૯૦૦) મોરબી રાજ્યના રહીશ હતા, ધર્મે સ્થાનકવાસી જૈન અને ધંધે ઝવેરી હતા. પોતાની માતૃભાષામાં કવિ તરીકે એમણે નામના મેળવી હતી અને તે કવિને નામે જ ઓળખાતા. વાડાબંધીના ભેદ તરફ દૃષ્ટિ નહિ રાખતા સમસ્ત જૈનધર્મના હિતને માટે સૌ જૈનોએ સાથે મળીને પ્રયાસો કરવા, એ વિચારને સૌથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનું સ્થાન એમણે આપ્યું

સૌએ મળીને સાથે પ્રયાસો કરવા એ વિચારને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ પ્રથમ દિગમ્બરોએ આપ્યું ૧૮૯૩ માં એમણે ભારતવર્ષીય દિગમ્બર જૈનમહાસભા સ્થાપી અને તેનું મુખ્ય ધામ (મધ્ય પ્રાન્તોમાં) મથુરામાં રાખ્યું ૧૯૦૩ માં શ્વેતામ્બરોની પહેલી કૉન્ફરન્સ મારવાડમાં ભરાઈ અને તેનું મુખ્ય ધામ મુંબઈ કર્યું ૧૯૦૬ માં સ્થાનકવાસીઓએ પહેલી કૉન્ફરન્સ ભરી અને તેનું મુખ્ય ધામ અજમેર ઠરાવ્યું આ બધી કૉન્ફરન્સોનો હેતુ એક જ પ્રકારનો છે દરેક સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓમાં એકતા થવું અને બિ[illegible]ના, મુક્તમા-

નોના તેમજ ખ્રિસ્તિ–પાદરીઓના આક્રમણથી ધર્મનુ રક્ષણ કરવુ કંઈક અશે કોન્ફરન્સોના અને કંઈક અંશે એ કોન્ફરન્સોને અનુસરનારા સ્થાનસ્થાનના મડળોના તેમજ સભાઓના વિવિધ પ્રયત્નોદ્વારા એ હેતુ પાર પાડવાની ધારણા છે દેશી તેમજ અગ્રેજી ભાષામા વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો તેમજ ચોપડીઓ અને ચોપાનીયા પ્રકટ કરવામા આવે છે પ્રાચીન ગ્રન્થો છપાવવામા આવે છે, પુસ્તકાલયો સ્થાપવામા આવે છે, પડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવામા આવે છે, શાળાઓ અને ઉપદેશકો તૈયાર કરનારી સસ્થાઓ સ્થાપવામા આવે છે, મદિરોનો જીર્ણોધ્ધાર કરાવવામા આવે છે, વિધવાશ્રમો, અનાથાશ્રમો, પાજરાપોળો વગેરે હિતકારી સસ્થાઓ સ્થાપવામા આવે છે અથવા તો ચલાવવામા આવે છે

સમસ્ત ભારતવર્ષના સમસ્ત જૈન સપ્રદાયોને એકત્ર કરવાના પ્રયત્ન માટે ઇ સ ૧૮૯૯ મા Jain young men's association સ્થપાયુ ને ૧૯૧૦ મા એણે પોતાનુ નામ भारत जेन महामडल રાખ્યું પરસ્પર લડતા સમ્પ્રદાયોમા એકતા સ્થાપવી અને ઉન્નતિને માટે ઉપાય યોજવા એ હેતુઓ આ મડળે અગ્રપદે રાખ્યા છે એ મડળનુ મુખપત્ર Jaina Gazette છે અને તે મદ્રાસથી પ્રકટ થાય છે ઇદોર રાજ્યના ઉંચા અધિકારી જગમદરલાલ જૈનીની યોગ્ય આગેવાની નીચે એ મડળ ઘણુ સારૂ કામ કરી શક્યુ છે ૧૯૧૩ ના ડીસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ મડળની ભરાયેલી સભામા પ્રોફેસર યાકોબીને जैनदर्शन दिवाकर નુ પદ આપ્યુ હતું એવુ એ સભાના નિવેદનપત્ર ઉપરથી જણાય છે

ઉપર જણાવેલા મડળો પોતાના ધારેલા અમુક હેતુએ જૈન ધર્મના સમસ્ત પ્રદેશમા કાર્ય કરી રહ્યા છે, ત્યારે વળી બીજા કેટલાક મડળો અમુક નાના કે મોટા કાર્યક્ષેત્રમાજ રહીને ધર્મની સેવા કરી રહ્યા છે મુબઇનુ श्री जीवदयाज्ञानप्रसारक फड જીવરક્ષા કરવાને અને અન્નાહારનો ઉપદેશ કરવાને હેતુએ કાર્ય કરે છે. એ મડળમા જૈનેતર લોકો પણ છે, દેશી ભાષાના તેમજ ઇગ્લેણ્ડ અને અમેરિકાથી આણેલા પુસ્તકોનો અને ચોપાનીઆનો એ

મંડળ ખુબ પ્રચાર કરે છે, અને દેશના રાજા મહારાજાઓને ને શેઠ શાહુકારોને પણ આમાં પશુ હોમવા વિરૂદ્ધ અરજીઓ કરે છે Jain Students association જેવાં મંડળો કેળવાયેલા જૈનોને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે અને Jaina Ladies Association સ્ત્રીઓને જૈનધર્મમાં રસ લેતી કરે છે ઈ સ. ૧૯૧૧ માં ખ્રીસ્તમાં સ્થપાયેલો प्रथम ब्रह्मचर्याश्रम અણુભાવનાઓ પ્રચારવાનો પ્રયત્ન કરે છે કાશીનુ स्याद्वादविद्यालय અને એવી બીજી સંસ્થાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનુ, ન્યાયનુ અને તત્વશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન પ્રચારવાનો ઉદ્યમ કરે છે યુરોપિયન પદ્ધતિએ જૈન સંશોધન કરવાને માટે પણ અનેક યોજનાઓ થઇ છે પાલીતાણાનો जैन विद्याप्रसारक वर्ग અમદાવાદની जैन विद्याशाला यशोविजय जैन ग्रन्थमाला रायचन्द जैन शास्त्रमाला धनराज जैन ग्रन्थमाला વગેરે એજીસીઓ પ્રાચીન જૈન ધર્મના પુસ્તકો સંશોધાય છે અને છપાય છે* એવા મંડળોને सेठ देवचन्द लालभाई झवेरी सेठ मनसुखभाई भगुभाई વગેરે શ્રીમન્તો તરફથી ધનની સહાયતા મળે છે વળી ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવા ગ્રંથો Jaina Religion Cyclopoedia Illustrated ardha magadhi Dictionary अभिधान राजेन्द्र એવા કોષો પણ ધનવાનોની સહાયતાથી પ્રસિધ્ધ થઇ શક્યા છે Bibliotheca Jainica અને Sacred Books of the Jainas નામે અંગ્રેજીમાં કરવા ધારેલા અનુવાદો અંગ્રેજી વાચકોને બહુ ખપ લાગશે. Sacred Books of the Jainasમાં બે શ્રેણિ રાખવાની યોજના છે એકમાં શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો લેવાશે, બીજામાં દિગમ્બરોના. મહાવીરના ધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને અને નવા જૈન કરવાને હેતુએ જૈનોની કલમે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા પુસ્તકોની સંખ્યા પણ નાનીસૂની નથી એવી રીતે પુસ્તકો લખી પ્રકટ કરનાર કેટલાક પ્રસિધ્ધ લેખકોના નામ આપુ जगमंदरलाल जैनी

---

*ભાવનગરખાતે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા અને શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા આ સંબંધમાં ઘણો પ્રયાસ કરે છે પુષ્કળ સંખ્યામાં ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે ૪૧ ને ૨૬ વર્ષોથી જૈન માસિક કાઢે છે આ હકીકતથી લેખક અજાણ હોવાથી તે નામ આપવામાં આવ્યા નથી.

पी सी नहार, ए बी लट्टे, रिखवदास जैनी, हिराचद लीलाचद झवेरी, चम्पतराय जैन, उ दो बरोडिया, केशरीनन्द भडारी, माणेकचन्द जैनी, बनारसीदास जैन અને विद्वान् मुनि जिनविजय વળી જૈનો પોતાના સાહિત્ય પ્રયાસો બીજી રીતે પણ સફળ કરે છે તેઓ जैन साहित्य समेलन વારંવાર ભરે છે, ૧૯૧૩ મા એ સંમેલન જોધપુરમાં ભરાયાની વાત તો પૃ ૭૭ ઉપર કહી છે જ, તેમજ વળી Jain Literature Society ૧૯૧૦ મા સ્થપાઈ છે, તેનુ મુખ્ય ધામ લડનમાં છે અને ભારતમા એની શાખાઓ છે, તે મડળ જૈન સાહિત્યના સશોધનનુ કાર્ય કરે છે અને પોતાના પુસ્તકો અગ્રેજીમા છપાવે છે

ઉપર જણાવ્યુ તે પ્રમાણે જૈનો પોતાના ધર્મની ઉન્નતિને માટે પોતાના દેશમા જ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે એમ જણાશે, પરતુ એ એટલેથી જ અટક્યા નથી, પણ ભારત બહારના લોકોને પણ એ ધર્મમા રસ લેતા કરવાને અગ્રેજી ભાષામા ભાષણો કરતા થયા છે આવો એક પ્રસગ ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામા બનેલો તે વખતે શિકાગોમા જગધ્ધર્મોનો મહા સઘ (Parliament of the world Religion) ભરાયો જૈનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા પોતાના પ્રતિનિધિને એ સઘમા અમેરિકા મોકલ્યો સઘના અધ્યક્ષે (પૃ ૭૬ મા જણાવેલા) સાધુ આત્મારામજીને ત્યા તેડાવવા આમત્રણ આપ્યુ હતુ, પણ ધર્મશ્રધ્ધાળુ હિન્દુઓ તેમજ જૈન સાધુઓ काळापाणीने ઓળગવાનો નિષેધ માને છે, તેમ એ પણ માનતા આથી તે એ આમત્રણને સ્વીકારી શક્યા નહિ, અને પોતાને બદલે પોતાના યુવાન પ્રતિનિધિ वीरचन्द राघवजी गाधीने (જન્મ ૧૮૬૪) મોકલ્યા એમણે અનેક રીતે પોતાના સહધર્મીઓના હિતને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે આત્મારામજીને હાથે પોતાના કાર્યને માટે તૈયાર થઇને વીરચદ શિકાગો ગયા અને સઘની સભાઓમા પોતાનો શ્રમ સફળ કરી બતાવ્યો (૧૮૯૩) સંઘની સભાઓની સમાપ્તિ થયા પછી એમણે અમેરિકાના અનેક નગરોમા પ્રવાસ કર્યો, ત્યા જૈનધર્મ વિષે ભાષણો આપ્યા અને Gandhi Philosophical Society

સ્થાપી. પછી એ ઇંગ્લેંડ ગયા, ત્યાં પણ અનેક સભાઓમાં ભાષણ આપ્યાં. પછી પાછા ૧૮૯૫ માં એ દેશમાં આવ્યા. અહીં એમણે સજીવન કરેલા હેમચન્દ્રાચાર્ય વર્ગમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો. ૧૮૯૬ માં વળી પાછા એ અમેરિકા ગયા; ત્યાંથી ઇંગ્લેંડ ગયા ને ત્યાં સાથે સાથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ કર્યો પછી જૈનોએ પોતાના અમુક હિતકાર્યમાં અમુક પ્રસંગનો લાભ આપી લેવાને એમને બોલાવ્યા, તેથી પાછા એ દેશ આવ્યા. ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી વળી પાછા ઇંગ્લેંડ ગયા તે ઠેઠ ૧૯૦૧ સુધી ત્યાં રહ્યા. તે વર્ષમાં એ દેશ આવ્યા ને આવ્યા પછી બે જ અઠવાડિયામાં ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ને દિવસે મુંબઇમાં મરણ પામ્યા.[૬૪]

ગાંધીએ ઇંગ્લેંડમાં પ્રયાસ કર્યાને પરિણામે ત્યાંના લોકમાં જૈનધર્મ વિષે જિજ્ઞાસા પેદા થઇ એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મના ત્યાં અનુયાયી પણ થયા. હર્બર્ટ વારન (Herbert Warren) નામે અંગ્રેજે ગાંધીને પ્રયાસે મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ ગાંધીએ આપેલા વિચારોને આધારે Jainism in western robe as a solution of the great life riddle નામે નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. વારને બીજા કેટલાક લોકને પણ જૈનધર્મમાં આણ્યા. જૈનધર્મને માટે અનેક રીતે પરિશ્રમ ઉઠાવનાર પ્રસિદ્ધ જગમન્દરલાલ જૈની થોડો વખત ઇંગ્લેંડમાં રહ્યા હતા. તેનો લાભ ઉઠાવીને ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ ને દિને વારને લંડનમાં Mahavira Brotherhood સ્થાપન કરી; પશ્ચિમમાં જૈનધર્મનું ધામ સ્થાપવું અને મહાવીરના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવો એ એ મંડળનો હેતુ છે. એ મંડળમાં હજી સુધી તો ચાર 4 (Herbert Warren alexander Gorden, mrs. Etel Gorden Louis D sainter) જ સભાસદો છે[૬૫] અને પશ્ચિમમાં જૈનભાવનાને એ કેટલું સ્થાન અપાવી શકશે એ તો હજી હવે જોવાનું છે; છતાં પે એ ઉપરથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થાય જ છે કે તીર્થંકરોના અતિ પ્રાચીન ધર્મમાં એવી આશ્ચર્યજનક જીવનશક્તિ છે કે તે આજને સમે પણ પરદેશમાંય નવા શિષ્યો બનાવી શકે છે

૩ અધ્યાય.

ગ્રન્થો.

પૂર્વકથન.

સર્વ કાળે જૈનોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ કાર્ય કર્યું છે જૈન લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, ચાતુર્માસમા વિહાર કરવાનો જૈન સાધુઓને ખાસ નિષેધ છે, તે સમયે તેઓ એક સ્થાને રહીને લખતા, વળી હેમચન્દ્ર અને એવા બીજા જૈન ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત થયેલા પ્રતાપી પુરૂષો એક સ્થાને રહેતા, તે પણ ગ્રન્થો લખતા. લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, તેને પરિણામે ગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના લખાયા છે અને વળી ભારત સાહિત્યના ઇતર ક્ષેત્રોમા જે વિષયો ઉપર ચર્ચા થઈ છે, તે વિષયો ઉપર આ લેખકોએ પણ ચર્ચા કરી છે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને તીર્થંકરના સ્તોત્રો એ સાહિત્ય મુખ્યત્વે છે તે ઉપરાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો તેમ જ લેખો વગેરે સાસારિક વિષયના ગ્રન્થો-દ્વારા પણ યથાશકય ધર્મને પોષણ આપ્યુ છે

ભારતની જુદી જુદી-આર્ય તેમજ આર્યેતર, દ્રાવિડિયન-ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓમા જૈનસાહિત્ય લખાયુ છે. ઈંડો-આર્ય ભાષાના વિકાસક્રમના ત્રણ પગથીઆ આપણે જાણીએ છીએ તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ પ્રાચીન અથવા संस्कृत

૨ માધ્યમિક અથવા प्राकृत અને अपभ्रंश

૩ અર્વાચીન અથવા भाषा

જૈનોએ એ ત્રણે કાળની ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અનુમાને કલ્પી લેવાય કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો સંસ્કૃતમા લખાયા હશે,

પણ એમ નથી એ કાળના ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે ત્યારે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ કેવો છે એ વિષે બે બોલ કહીએ.

ભારતવાસી આર્યોની સૌથી પ્રાચીન ભાષાઓના નમુના રૂપે ઋગ્વેદના મંત્રો છે અને છતાંયે એમાં જે ભાષા વપરાઇ છે તે બેશક એમની રચનાના કાળમાં પંજાબમાં ચાલતી લોકભાષા તો નહિ જ પણ એ માત્ર કાવ્યભાષા જ છે, બ્રાહ્મણ આચાર્યો વાપરતા તે ભાષા છે આર્યગોત્રોમાં રોજ બોલાતી ભાષાઓને પોતાની સાહિત્ય કલાને બળે એમણે સંસ્કાર આપ્યા. એ લોકભાષાઓને એક બીજા સાથે સંબંધ હતો, છતાં તેમાંયે કંઇક કંઇક ભેદ તો હતો જ એ અતિ પ્રાચીન ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડલમાં તેમ જ બીજા વેદોમાં અને વળી ક્રિયાકાણ્ડનું નિરૂપણ કરનાર બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં, આત્મા-પરમાત્મા વિષે વિચાર કરનાર આરણ્યકોમા અને ઉપનિષદોમા અને નૈતિક વિષયો સમ્બન્ધી ચર્ચા કરનાર સૂત્રોમાં એ ભાષાનો વિકાસ થયો. આ બધા ગ્રન્થોની સંસ્કૃત ભાષાને પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પાણિનિએ (ઇ પૂ. ૪ થુ સૈકુ ?) વ્યાકરણથી બાંધી લીધી અને એવુ અવિચળ સ્વરૂપ આપ્યુ કે તે હજી આજેય જેવી ને તેવી જ છે કાવ્યોની અને સાહિત્યની ભાષા મોટે ભાગે આ જ સંસ્કૃત ભાષા છે એથી બેશક એની શુદ્ધિ તો સચવાઇ જ રહી છે પણ લોકભાષાઓથી દૂર ને દૂર થતી ગઇ છે અને થોડાક પંડિતો જ વાપરી શકે ને સમજી શકે એની ઉંચી થઇ ગઇ છે

વેદના સમયની લોકભાષા પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મ ગ્રંથોમાં વાપરેલી ભાષાથી અનેક રીતે જુદી હતી. આમ આપણે સ્વીકારવુ જોઇએ કે અતિ પ્રાચીનકાળથી સાહિત્યની વિશિષ્ટ ભાષા અને લોકમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષા એમ બે ભાષાઓ સાથે સાથે જ પ્રવર્તતી હતી. ડૉ. યાકોબી[1] એ સમ્બન્ધે આમ કહે છે

વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાથી ભિન્ન આવી કોઇ લોકભાષા મૂળ પ્રાકૃત ભાષા હતી તેનાં પ્રબળ પ્રમાણ મળી આવે છે સંસ્કૃત

ભાષાનાં ઉચ્ચારણના નિયમથી કેવળ જુદા પ્રકારનાં ઉચ્ચારણનાં સ્વરૂપો અનેક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ સ્વરૂપો વેદમાં છે, વેદના મન્ત્રો બંધાયા, તે સમયે પંજાબમા બોલાતી મૂળ-પ્રાકૃત ભાષાના અનેક શબ્દો તે મન્ત્રોમા લેવાયા છે. વોલ્ટર પિટરસન સાચુ જ કહે છે[2] કે બોલનાર લોકને સમજાય નહિ એવા ભાષાના ફેરફાર વૈદિક ઋષિઓએ કર્યા હોય અને એવી રીતે પ્રાકૃતભાષા ઉભી થઇ હોય એમ તો માની શકાય જ નહિ; અર્થાત્ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાથી ભાષાશાસ્ત્રને સ્વાભાવિક નિયમે વિકાસ પામીને પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થાય એ તો સભવતુ નથી પણ પ્રાકૃત ભાષાના સંશોધનથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે એનું મૂળ નથી તો વેદની સસ્કૃત ભાષામા કે નથી સાહિત્યની સસ્કૃત ભાષામા એ સબધે જે વાકરનાગલ (Wackernagel)[3] આમ કહે છે વૈદિક ભાષાથી સ્વતન્ત્ર, પણ ઇંડો-ઇરાનિયન ભાષામાથી વિકાસ પામેલી લોકભાષાઓ ભારતવર્ષમા ખરૂ જોતા હતી જ, એના પ્રમાણ મધ્યકાળના સ્મારકોમા સચવાઇ રહેલી ભાષામાથી અનેક અને સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે

લોકભાષાઓ વિકાસ પામીને જેમ જેમ આગળ ચાલતી ગઇ અને એકવાર સમીપની, પણ સાહિત્યને પ્રતાપે સ્થિર અવિચળ થઇ ગયેલી સસ્કૃત ભાષાને પાછળ મૂકી અલગ માર્ગે દૂર થતી ગઇ, તેમ તેમ એ બે ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ વધતો ચાલ્યો, સાથે સાથે બને ભાષાઓ વાપરનાર પડિતોને માટે સસ્કૃત ભાષા રહી અને સસ્કૃત સમજી શકનારા પણ બોલી નહિ જાણનાર લોકસમૂહને માટે પ્રાકૃત ભાષા થઇ ત્યારે હવે સમજી શકાય છે કે ક્રાઇસ્ટપૂર્વેના ૫ મા સૈકામા પડિતવર્ગના આચાર્યોની સામે વિરોધ કરીને સમસ્ત જનસમૂહને માટે મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરવા નવા ધર્મોદ્ધારકોએ પોતાના ઉપદેશમા અગમ્ય સસ્કૃત ભાષાનો નહિ પણ લોકભાષાનો ઉપયોગ કર્યો મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધમા જે ભાષા બોલાતી તેનુ નામ માગધી હતુ આ ભાષા સસ્કૃત ભાષાથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ અંગમા જુદી પડે છે र નો ल અને स નો श થાય છે અને પ્રથમા એક વચનને છેડે अस ને બદલે ए આવે છે જૈન ગ્રન્થોમા જે ભાષા વપરાઇ છે તેમા આમાનો છેલ્લો જ ભેદ

સ્વીકારેલો છે, એટલે કે અર્ધો જ લેક સ્વીકારેલો છે, તેથી એને અર્ધમાગધી કહે છે શુદ્ધ માગધીથી આમ એ જુદી પડેલી ભાષાનો ઉપયોગ મહાવીરે કર્યો હતો એમ સર્વ જૈનગ્રંથો સ્વીકારે છે માગધી ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પણ બીજી ભાષાઓનાં પણ તત્ત્વો સ્વીકારેલાં એવી મિશ્રભાષા તે આ અર્ધમાગધી. બધાં સ્થળના અને તેથી પોતાની જન્મભૂમિના સીમાપ્રાન્તોમાં પણ વસતા લોકોને ઉપદેશ આપવાને હેતુએ મહાવીરે આ મિશ્રભાષાનો ઉપયોગ કરેલો. આના જેવાં બીજાં દૃષ્ટાન્તો નથી જ એમ નથી. આજે પંજાબમાં ઉપદેશકો પંજાબી અને હિંદી ભાષાઓની મિશ્ર ભાષામાં ઉપદેશ આપે છે. કથિત પરંપરા એવી છે કે મહાવીર જે બોલેલા તે જ ભાષામાં શ્વેતામ્બર ગ્રંથો લખાયા છે; પણ એ ગ્રન્થોમાં વપરાયેલી ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં તો અનેક સૈકા પછીની એ લોકભાષા છે, અને તેથી અર્ધમાગધી નથી. ખરી રીતે તો એ ભાષા માગધીને નહિ, પણ મહારાષ્ટ્રીને વધારે મળતી આવે છે અને તેથી યુરોપિયન સંશોધકોએ એને જૈનમહારાષ્ટ્રી એવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞા આપી છે. જૈનો એ ભાષાને સામાન્ય રીતે આર્ષ એટલે ઋષિઓની ભાષા કહે છે અને માને છે કે એ દેવોની ભાષા છે, અને એ પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃત અને બીજી બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે

બહુ પ્રમાણમાં જૈનોએ મહારાષ્ટ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે ભારતને પશ્ચિમ કાંઠે આજના મરાઠાઓના પ્રદેશમાં—મહારાષ્ટ્રમાં એ ભાષા બોલાતી. બધી સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મહારાષ્ટ્રી મોખરે છે અને બ્રાહ્મણ કવિઓએ પણ પોતાના કાવ્યોમાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે જૈનોએ તો પદ્યમાં જ નહિ, પણ ગદ્યમાં અને શાસ્ત્રગ્રન્થોની ટીકામાં પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે

દિગમ્બરોએ પોતાના ગ્રંથોમાં ભાષા વાપરી છે તે પાછળના કાળમાં લખાયેલા શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રગ્રન્થોને કંઈક મળતી આવતી દેખાય છે, છતાં બે મહત્ત્વના વિષયમાં (ત નો દ લખવામાં) એ શૌરસેનીને વધારે મળતી આવે છે આર. પિશલ (R Pischel) આ પ્રાકૃતને જૈન શૌરસેની કહે છે ડૉ. યાકોબીને[1]

મતે આ ભાષાનું મૂળસ્થાન હિંદુસ્થાન અને પંજાબ હતુ, અને એ પ્રદેશમા એ ભાષા એક વાર બોલાતી પણ ખરી

અપભ્રંશને ભારતના કેટલાક વૈયાકરણી પ્રાકૃતનું ઉપાગ માને છે, ત્યારે કેટલાક એને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે સ્વતંત્ર ભાષા માને છે, સાચી રીતે તો પ્રાકૃતની અને અર્વાચીન ભાષાઓની વચ્ચેની એ સાકળ છે કેટલાક જૈનોએ એમા પણ કવિતાઓ લખી છે, પણ ૧૦–૧૨ મા સૈકામા રચાયેલા થોડાક ગ્રન્થોને આધારે જ અપભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધે આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે જ જાણીએ છીએ

સમસ્ત જનસમૂહ પોતાના શાસ્ત્રો સમજી શકે એ હેતુએ જૈનો પોતાના ગ્રન્થ સંસ્કૃતમા નહિ, પણ પ્રાકૃતમા લખતા. પણ સમય જતા પ્રાકૃત ભાષાઓએ પણ સાહિત્ય ભાષાઓનુ એવુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે લોકને સમજાતી બંધ થઇ ગઇ, વળી શાસ્ત્રીય ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાએ સમસ્ત ભારતમા એવુ મહત્ત્વનુ સ્થાન લીધુ કે જૈનોએ પણ એ ભાષા વાપરવાનુ યોગ્ય માન્યુ

દિગમ્બરોએ તો બહુ પૂર્વેથી જ સંસ્કૃત ભાષામા લખવા માડ્યુ હતુ શ્વેતામ્બરોએ પોતાના ટીકાગ્રન્થોમા સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે; પ્રથમ हरिभद्रे (ઇ સ ૭૫૦ ના અરસામા) ટીકા લખવામા સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કર્યો, હરિભદ્રની પૂર્વે માત્ર થોડા જ ગ્રન્થો સંસ્કૃત લખાયા હોય એમ જણાય છે જૈન લેખકોની સંસ્કૃત ભાષા ભિન્ન પ્રકારની છે, કેટલાક લેખકો શુદ્ધ અને વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને સંસ્કૃત ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજાઓ, જનસમૂહ પોતાનુ લખ્યુ સમજી શકે એટલા માટે, પોતાના ગ્રન્થોમા લોકભાષાના પ્રયોગોનો પણ ઉપયોગ કરે છે

પ્રાકૃત ભાષાઓના વિકાસમાથી ધીરે ધીરે આજે ભારતમા બોલાતી અર્વાચીન ભાષાઓ થઇ ઇ સ. ના બીજા સૈકાની શરૂઆતથી આ ભાષાઓ સાહિત્યને યોગ્ય બની હતી પ્રથમ તો

એમણે પ્રાકૃતને પાછળ હડસેલી દીધી ને પછી સંસ્કૃતના સર્વોત્તમ પદ સામે પણ માથું ઉચક્યુ અને પરિણામે આ ભાષા ઉપરની એકવારના શિષ્ટ લોકોની ભાષા રૂપે જે ઉચ્ચ પદે હતી તે પદેથી ખસી પડી છે હવે તો માત્ર થોડાક પંડિતો જ સંસ્કૃત ભાષા બોલી શકે એમ છે અને થોડાક શિષ્ટ લોકો, એને સરળતાથી સમજી શકે એમ છે ને તેમની સંખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે

અર્વાચીન ઇંડો–આર્ય ભાષાઓ અનેક છે અને તેમને એક બીજાને સંબન્ધ હોવા છતાંયે તેમનામા બહુ ભિન્નતા છે એ ભાષાઓમા પંજાબી રાજસ્થાની હિન્દી બિહારી ઓરિયા બંગાળી ગુજરાતી અને મરાઠી એ મુખ્ય છે અને એકંદરે ૨૩ કરોડ જણ એ ભાષાઓ બોલે છે એમાની રાજસ્થાની, હિન્દી અને ગુજરાતી જૈનસાહિત્યને માટે મહત્ત્વની છે આ બધી ભાષાઓની અંદર સ્થાનિક વિભાષાઓ પણ અનેક છે એ બધી ભાષાઓ વિકાસનિયમે ક્રમેક્રમે આજ સુધી ઉતરી આવી છે એમાંની કેટલી પ્રાચીનરૂપે આજે પણ સાહિત્યના ઉપયોગમાં લેવાય છે ખરી પણ રોજના વ્યવહારમા બોલાતી નથી.

ભારતવર્ષની આર્યેતર ભાષાઓમાં દક્ષિણની દ્રાવિડિયન ભાષાઓ જૈનધર્મને કારણે ને હેતુએ મહત્ત્વ પામી છે ૯૦ મા પાના ઉપર જણાવ્યુ છે એમ જૈનોએ એ ભાષાનો બોલવામા જ નહિ, પણ સાહિત્યમા ય ઉપયોગ કર્યો છે કાનડીનો ઉપયોગ કરનાર અતિ પ્રાચીન કવિઓ જૈનો હતા; કાનડી સાહિત્યમા જૈન ધર્મનુ ઉંચુ સ્થાન ઇ સ. ૧૨ મા સૈકા સુધી જળવાઇ રહ્યું. તે સમયથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા લિંગાયતધર્મે સાહિત્યક્ષેત્રમા જૈનોની સામે હરીફાઇ કરવાં માંડ્યાં, અને છતાં યે ત્યારપછી લાંબા કાળ સુધી જૈનોએ કાનડી સાહિત્યને પ્રખ્યાત લેખકો આપ્યા છે તામિલ ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ જૈનોનુ એ જ સ્થાન હતુ; તામિલ સાહિત્યના અનેક ગમ્ભીર ગ્રન્થો જૈનોની લેખણે લખાયા છે આ પ્રદેશમાં પણ શૈવ વૈષ્ણવ ધર્મના આક્રમણથી જૈનધર્મને પાછાં પગલાં જેમ જેમ ભરવાં પડતાં ગયાં, તેમ તેમ તેના સાહિત્યને પણ સંકોચાતા જવુ પડ્યુ

ભારતવર્ષના સીમાપ્રાન્તોમા બોલાતી ઇરાનિયન અને મોગોલિયન ભાષાઓનો ઉપયોગ જૈન સાહિત્યમા કદાપિ થયો નથી ભારતમાં બ્રિટિશોનુ રાજ્ય થયા પછી અગ્રેજી ભાષાઓનો પ્રચાર ખૂબ થયો છે અને આ નવા જુગમા જૈનો પણ પોતાના સાહિત્યમા એનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તે પ્રાચીન સાધનોને આધારે પોતાના સિદ્ધાન્તોને નવીન રીતે ચર્ચવામા કે વિવાદ કરવામા કે માસિકોમા લેખો લખવામા જ મોટે ભાગે એનો ઉપયોગ કરે છે.

હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનો પણ અતિ પ્રાચીન કાળથી શ્રુતિપરપરાદ્વારા સાચવીને પોતાના ધર્મગ્રન્થોને ઉતારી લાવ્યા છે સૌથી પ્રાચીન લખાણ આપણા જાણ્યા પ્રમાણે ૪૩ મા પાના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખ છે એ લેખો ઈ પૂ ૨ જા સૈકા સુધી જવા જાય છે એ કાળના હસ્તલેખો તો મળી આવતા નથી, કારણકે ભારતવર્ષની ગરમ હવા લખેલા તાલપત્રો ને લાબુ આયુષ ભોગવવા દે એવી નથી એટલે પરિણામે જૈનગ્રન્થો સમ્બધના જે બધા હસ્તલેખો આજે જોઇએ છીએ તે બહુ પછીના કાળના છે, ૧૪ મા સૈકાના હસ્તગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે આજે વિરલ થઇ ગયા છે ભારતવર્ષમાથી મળી આવેલા પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થો ૧૧ મા સૈકાના છે, ભારતના એથીયે પ્રાચીન હસ્તલેખો નેપાલમાથી, પૂર્વ તુર્કસ્થાનમાથી અને જાપાનમાથી અનેક મળી આવ્યા છે, અને એમાના કેટલાક તો ઇ સ ૧ લા સૈકા સુધીના જેટલા જુના છે આ અતિ પ્રાચીન હસ્તગ્રન્થો બૌદ્ધ ધર્મના છે ઉમરમા એમની સ્પર્ધા કરી શકે એવા જૈન હસ્તલેખો હજી તો મળી આવ્યા નથી

જૈનો દેવનાગરી પૂર્વેની, તેને મળતી અને તેમાથી અપભ્રશ પામેલી લિપિ પોતાના ગ્રન્થોમા વાપરતા, દક્ષિણ ભારતની ભિન્નભિન્ન લિપિઓ પણ વાપરતા, મુસલમાનોએ દેશને જીતી લીધો ત્યારપછી ગ્રન્થોની નકલો કરતા ફારસી–આરબી શબ્દોએ દબાઈ ગયેલી હિદીમા એટલે કે ઉર્દુમા આરબી લિપિનો વખતે ઉપયોગ કરતા અને આજના નવીન જુગમા લૅટિન લિપિનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

પત્થર અને ધાતુના પતરાં ઉપર લેખો કોતરવામા આવતા. ભોજપત્ર ઉપર, લાકડાના પાટીયા ઉપર તાડપત્ર ઉપર અને કાગળ ઉપર લેખો લખવામા આવતા. કાગળ તો મુસલમાનોએ એ દેશમા આણેલા. કાગળ ઉપર લખેલ સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર છે ને તે ઇ સ. ૧૧૩૨ મા લખાયેલો છે, એમ ડૉ બુઇલર માને છે

લખાણની સ્વચ્છતામા અને શુદ્ધતામાં જૈન હસ્તલેખો બીજાઓના કરતા ચઢી જાય છે અનેક રંગની શાહીનો ઉપયોગ તેમા કરેલો હોય છે, અનેક પુસ્તકોમા નાનાં ચિત્રો ચીતરવાનો લેખકનો શોખ પણ એમાં તરી આવે છે એક એક પુસ્તકમાં અનેક લબચોરસ પાના હોય છે તેને એકબીજા ઉપર ગોઠવે છે, પછી તેમની ઉપર નીચે મજબુત ઢાંકણ (પાટલી) મૂકે છે અને પછી તે સૌને એક સાથે દોરીએ બાંધે છે પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં (તાડપત્રના) પાનામાં વચમાં ઘણું કરીને કાણુ પાડવામાં આવેલુ હોય છે, તેમા થઇને દોરી પરોવે છે અને પછી એના અમુક પાના અમુક રીતે બાંધી દે છે

જયા સેકાથી આજ સુધી હજી કેટલાક જૈન ગ્રન્થો એ પ્રાચીન હસ્તલેખોને સ્વરૂપે છપાય છે પણ હવે મોટે ભાગે તો યુરોપીયન પદ્ધતિએ છપાવા ને બંધાવા માંડ્યા છે

જૈનો પૂર્વ કાળથી સાહિત્યના આશ્રયદાતા હતા અને ધર્મ ગ્રન્થોની નકલો કરાવવામાં પુણ્ય માનતા, તેથી જૈન હસ્તગ્રન્થોનો મોટો સગ્રહ સચવાઇ રહ્યો છે; અને છાપખાનાં નીકળ્યા પછી તો થોકેથોકે જૈન ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે મન્દિરોમાં અને ઉપાશ્રયોમાં મોટા મોટા સરસ્વતી ભાણ્ડાગાર હોય છે (એને આજે ભાત્ર ભણ્ડાર કહે છે). અણહિલવાડ પાટણના ભણ્ડારો વિષે ભામેલી આમ લખે છે[૧]—

જે ભાણ્ડારો મે જોયા તે ઉત્તમ સ્થિતિમાં હતા, અમુક સખ્યામા ગ્રન્થોને બાંધ્યા હતા અને તેમાં જન્તુ ન પડે એવા પદાર્થો મૂક્યા હતા. (પૂર્વે એ હેતુએ ઘોડાવજના કકડા મૂકતા)

તેમને મજબુત પેટીઓમા ગોઠવ્યા હતા, અને સૌથી સુકી જગાએ એ પેટીઓને મૂકી હતી સંઘવીયપાડા ના ભાણ્ડારમા ૩૮૪ પ્રાચીન તાલપત્રો ઉપર લખેલા ગ્રન્થો છે, તેની પણ બનતી કાળજી લેવાતી મે જોઇ બીજી જગાએ ઉપાશ્રયમા ગ્રન્થોનો જે સગ્રહ મે જોયો તે પણ ઉત્તમ રીતે જળવાતો જોયો ગ્રન્થોને લાબા મજબુત સુતરાઉ કપડામા વીંટીને સભાળથી બાધ્યા હતા, જેથી એ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામા પણ કઇક શ્રમ પડે ”

વિશાળ જૈન સાહિત્યના ગ્રંથોની વિગતવાર માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તો પાનાના પાના ભરાઇ જાય, એટલે હુ તો સર્વ સામાન્ય અને અતિ મહત્વના ગ્રંથોની અહીં નોધ લઇશ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવો એ તો સાહિત્યોના અનેક સાધનો ના આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાને કરીને હજી અશક્ય છે વળી એવું કાર્ય તો એની વિશાળતાને કારણે અને એને પહોચી વળવાની અશક્તિને લીધે આ ગ્રન્થની યોજના બહારનું છે. જેને વધારે વિગતવાર હકીકત જોઇતી હોય તે એમ વિંટરનિટ્સના Geschichte der indischen Lifeiatar ગ્રથમાથી Die heiligen Texteder Jainas વાળા અધ્યાય ભાગ ૨ જા (પૃ ૨૮૯–૩૫૬), Essai de Bibliographie jain મા આપેલી વિગત અને જે એન ફેરકવારે (J. n Farquhar) કાળક્રમે ગોઠવેલો ઉપયોગી સગ્રહ outline of the Religions Literature of India જુએ

---

૧ શાસ્ત્રગ્રન્થો

શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.

જૈનોને મતે ધર્મના સિદ્ધાન્તો પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ સત્તામા આવ્યા હતા, અમુક તીર્થંકરોના સમયમા ધર્મની ઉન્નતિ થઇ ત્યારે ધર્મગ્રન્થો મોજુદ હતા, વચ્ચે (તીર્થંકરોના વચગાળાના સમયમા) સિદ્ધાન્તો લુપ્ત થતા ત્યારે ગુપ્ત રહેતા, પણ વળી દરેક તીર્થંકરના સમયમા પાછા ફરી નવે રૂપે પ્રકટ થતા

જુના મતના જૈનોમા એવી કથા ચાલે છે કે બધા તીર્થંકરોના સમયના ધર્મગ્રન્થો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા. (અને તેથી તીર્થંકરોની જીવનકથાઓ પણ મહત્ત્વના બધા વિષયોમા એક સરખી જ હતી, માત્ર નામ જ સૌના જુદા હતાં)

પૂર્વના તીર્થંકરોના સિદ્ધાન્તોની પેઠે મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પણ કેટલાક ગ્રન્થોમા ગોઠવાયા હતા. એમના ગણધર શિષ્યોએ ભાવિ જૈનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ અંગમા, અને તેમાંથી છેલ્લા અંગના ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યા. એક કથા પ્રમાણે તો એ ગણધરોએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યો અને પછી તેને વિસ્તારીને અંગ બનાવ્યાં. આ અને બીજા ગ્રંથોને આધારે સ્યાદ્વાદ શાસન મહાવીર પછી તરતના શિષ્યોએ સંઘના આચારમાં સારી રીતે પાળ્યુ, પણ એ શાસન-ગ્રંથોનો કેટલોક ભાગ પાછળથી કાળબળે અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયો.

શ્વેતામ્બરોને મતે ગ્રન્થોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાને માટે ઇ. સ. ૩૦૦ ના અરસામાં પાટલીપુત્રમાં સંઘ મળ્યો, (પૃ ૩૯ જુઓ) તે પ્રસંગે એમ જણાયુ કે ઉપદેશના મુખ્ય ગ્રંથો–૧૨ અંગ ગ્રન્થો, તેમાના ૧૪ પૂર્વગ્રંથો સમેત–પ્રમાણભૂત સ્થિતિમા રહ્યા નહોતા. ભદ્રબાહુને એ ગ્રંથોનુ સારી રીતનુ જ્ઞાન હતુ; પણ એ તે સમયે સંઘમા હાજર હતા નહિ કેમકે એ તો તે સમયે નેપાળમાં બાર વરસનુ વ્રત તપવા ગયા હતા. એમને સંઘમા તેડી લાવવાને સંઘે બે સાધુ મોકલ્યા. ભદ્રબાહુએ જણાવ્યુ કે મારાથી અત્યારે પાટલીપુત્ર અવાય એમ નથી, પણ તેને સ્થળે તે સમયે જો કોઈ શિષ્યો આવે તો તેમને બધા પૂર્વ શીખવું તેથી એમની પાસેથી પૂર્વ શીખી આવવાને સંઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલભદ્રને મોકલ્યા. બીજા સાધુઓ આ શીખવાને અશક્ત નિવડ્યા તેથી સ્થૂલભદ્રે એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધા; પણ સંઘને એ બહુ કામ ન લાગ્યાં, કારણકે ગુરૂએ એમને છેલ્લાં ચાર પૂર્વ બીજા કોઇને શીખવવાનો નિષેધ કર્યો હતો. આમ આટલો બધો શ્રમ લીધા છતાં શાસ્ત્રગ્રંથો અધુરા રહ્યા. આવી અપૂર્ણ સ્થિતિમાં સ્થૂલ

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા. પછી એ ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત થયુ, પણ બાકીના ગ્રન્થો તો હતા જ, તેમને વીર સંવત ૯૮૦ મા દેવર્દ્ધિને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમા મળેલા સંઘે નવેસરથી છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા (કારણ કે ત્યા સુધી બધા ધર્મગ્રન્થ શિષ્યપરપરાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા) મથુરામા સ્કન્દિલને પ્રમુખપદે (વીર સવત ૯૯૩ મા ?) મળેલા સઘે એ ગ્રન્થોને છેવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યા[૯] શ્વેતામ્બરોને મતે એમના આજના ગ્રન્થો એ સઘમા જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારમુ અગ તેમજ એના ૧૪ પૂર્વ જે સાચા શાસ્ત્રો હતા, તે લુપ્ત થઇ ગયા ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ ને ૧૦ પૂર્વ સચવાઇ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ જ રહ્યા ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી आचारांग રહ્યુ બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમા ૧૦ મુ, ૯ મુ, ૮ મુ અને ઘણુ કરીને ૭ મુ અગ હતુ, અને ત્યારપછી પાચ પુરૂષો એક અગ જાણતા એમાના છેલ્લા બેએ पुष्पदन्ते અને भूतवल्याचार्ये શાસ્ત્રગ્રથો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતા ય ગ્રથો બચી શકયા નહીં. આ વર્ણન પ્રમાણે ૧૧ અગના છેવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય[૧૦] ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલુ જ્ઞાન અગ કે બીજા કોઇ પ્રમાણભૂત ગ્રથો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયુ નથી પણ એ લુપ્ત થઇ ગયેલા ગ્રથોના પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રથો રચાયા છે

શ્વેતામ્બરો માને છે કે સાચા શાસ્ત્રો, જો કે સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમા તો નથી, તોય છે ખરા, પણ દિગમ્બરોને મતે તો સાચા શાસ્ત્રો કાયમના લુપ્ત થઇ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે સાચા શાસ્ત્ર નથી પછીના સમયમા લખાયેલા ગ્રથોનો સમૂહ

જુના મતના જૈનોમા એવી કથા ચાલે છે કે બધા તીર્થંકરોના સમયના ધર્મગ્રંથો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા. (અને તેથી તીર્થંકરોની જીવનકથાઓ પણ મહત્ત્વના બધા વિષયોમા એકસરખી જ હતી માત્ર નામ જ સૌના જુદા હતાં.)

પૂર્વના તીર્થંકરોના સિદ્ધાન્તોની પેઠે મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પણ કેટલાક ગ્રંથોમા ગોઠવાયા હતા. એમના ગણધર શિષ્યોએ ભાવિ જૈનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ અંગમા, અને તેમાથી છેલ્લા અંગના ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યા. એક કથા પ્રમાણે તો એ ગણધરોએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વમાં ગોઠવ્યો અને પછી તેને વિસ્તારીને અંગ બનાવ્યાં. આ અને બીજા ગ્રંથોને આધારે રચાયેલુ શાસન મહાવીર પછી તરતના શિષ્યોએ સઘના આચારમાં સારી રીતે પાળ્યુ પણ એ શાસન-ગ્રન્થોનો કેટલોક ભાગ પાછળથી કાળબળે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો.

શ્વેતામ્બરોને મતે ગ્રન્થોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાને સારુ ઈ સ. ૩૦૦ ના અરસામાં પાટલીપુત્રમા સઘ મળ્યો, (પૃ ૩૯ જુઓ) તે પ્રસગે એમ જણાયુ કે ત્રિપટના મુખ્ય ગ્રંથો-૧૨ અંગ ગ્રન્થો તેમાંના ૧૪ પૂર્વગ્રન્થો સમેત-પ્રમાણભૂત સ્થિતિમાં ચાલ રહ્યા નહોતા. ભદ્રબાહુને એ ગ્રંથોનુ સારી રીતનુ જ્ઞાન હતુ; પણ એ તે સમયે સઘમાં હાજર હતા નહિ, કેમકે એ તો તે સમયે નેપાળમા બાર વરસનુ તપ તપવા ગયા હતા. એમને સઘમાં તેડી લાવવાને સઘે બે સાધુ મોકલ્યા. ભદ્રબાહુએ જણાવ્યુ કે મારાથી અત્યારે પાટલીપુત્ર અવાય એમ નથી પણ તેને સ્થળે તે સમયે જે કોઈ શિષ્યો આવે તો તેમને બધા પૂર્વ શીખવુ તેથી એમની પાસેથી પૂર્વ શીખી આવવાને સઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલભદ્રને મોકલ્યા. બીજા સાધુઓ આ શીખવાને અશક્ત નિવડ્યા તેથી સ્થૂલભદ્રે એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધાં; પણ સઘને એ બહુ કામ ન લાગ્યાં, કારણકે ગુરૂએ એમને છેલ્લાં ચાર પૂર્વ બીજા કોઈને શીખવવાનો નિષેધ કર્યો હતો. આમ આટલો બધો શ્રમ લીધા છતાં શાસ્ત્રગ્રંથો અધુરા રહ્યા અને અપૂર્ણ સ્થિતિમા સ્થૂલ

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા પછી એ ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત થયું, પણ બાકીના ગ્રન્થો તો હતા જ, તેમને વીર સવત ૯૮૦ મા દેવર્દ્ધિને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં મળેલા સંઘે નવેસરથી છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા (કારણ કે ત્યા સુધી બધા ધર્મગ્રન્થ શિષ્યપરંપરાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા) મથુરામાં સ્કન્દિલને પ્રમુખપદે (વીર સંવત ૯૯૩ મા ?) મળેલા સઘે એ ગ્રન્થોને છેવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યા[૯] શ્વેતામ્બરોને મતે એમના આજના ગ્રન્થો એ સઘમા જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારમુ અંગ તેમજ એના ૧૪ પૂર્વ જે સાચા શાસ્ત્રો હતા, તે લુપ્ત થઇ ગયા ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ ને ૧૦ પૂર્વ સચવાઇ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ જ રહ્યા ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી आचारांग રહ્યુ બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમા ૧૦ મુ, ૯ મુ, ૮ મુ અને ઘણુ કરીને ૭ મુ અગ હતુ, અને ત્યારપછી પાચ પુરૂષો એક અગ જાણતા એમાના છેલ્લા બેએ पुष्पदन्तेઅનેभूतवल्याचार्ये શાસ્ત્રગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતા ય ગ્રંથો બચી શકયા નહીં આ વર્ણન પ્રમાણે ૧૧ અગના છેવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય[૧૦] ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલુ જ્ઞાન અગ કે બીજા કોઇ પ્રમાણભૂત ગ્રથો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયુ નથી પણ એ લુપ્ત થઇ ગયેલા ગ્રંથોના પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રંથો રચાયા છે.

શ્વેતામ્બરો માને છે કે સાચા શાસ્ત્રો, જો કે સમ્પૂર્ણ સ્વ-રૂપમા તો નથી, તોય છે ખરા, પણ દિગમ્બરોને મતે તો સાચા શાસ્ત્રો કાયમના લુપ્ત થઇ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે સાચા શાસ્ત્ર નથી પછીના સમયમા લખાયેલા ગ્રંથોનો સમૂહ

એમના ધર્મને આધાર આપવા માટે પૂરતા મનાય છે, પણ તેમના કર્તાઓના હિસાબે એ ગ્રંથો મુખ્ય નહિ પણ ગૌણ ગણાય.

૫ શ્વેતામ્બર ગ્રંથો

અત્યારે છે એ હિસાબે શ્વેતામ્બરોના ૪૫ ગ્રન્થો (આગમો) છે તેમાંના કેટલાક ગદ્યમાં છે, કેટલાક પદ્યમાં છે નીચે જે હકીકત આપી છે, તે ઉપરથી એ ગ્રંથોમાંના વિષયોનો સહજ ખ્યાલ આવી જશે, દરેક ગ્રન્થમાંના વિષયની વિગતવાર હકીકત જાણવાનુ વગ્રન શુબ્રિંગે પોતાના Grundriss der Indo-arischen Philologie und altertums kunde ની ભૂમિકામાં ક્યારનુ ય આપ્યુ છે આલ્બ્રેખ્ટ વેબરે પોતાના Indischen studien ના ૧૬ મા અને ૧૭ મા ભાગમાં Über die heiligen schriften der Jainas (૧૮૮૩–૮૫) નામના વિસ્તૃત પ્રકરણમાં વધીક જાણવા જેવી હકીકતો આપેલી છે

મુખ્ય નામ સંસ્કૃતમાં આપેલાં છે ને તેના પ્રાકૃત નામ કૌંસમાં આપેલાં છે

૧ ૧૧ અંગ

૧ आचारांग (आयारंग) એમાં સાધુઓના આચાર વિષે વર્ણન છે

૨ सूत्रकृतांग (सूयगडंग) એમાં પણ સાધુઓના આચાર વિષે વર્ણન છે અને પરદર્શનીઓ સામેનો વિરોધ છે

૩ स्थानांग (ठाणंग) એમાં જૈન ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે

૪ समवायांग (સમવાયાંગ) એમાં ઉપરના અંગની જેવી હકીકત છે પણ તે આગળ વધારી છે

૫ व्याख्याप्रज्ञप्ति અથવા विवाहप्रज्ञप्ति (विवाहपन्नत्ति) એને ભગવતી પણ કહે છે એમાં બધુ ધર્મજ્ઞાન સંવાદોથી અને કથાઓથી ઉપદેશ્યુ છે

૬ ज्ञाताधर्मकथाङ्ग અથવા ज्ञातृधर्मकथाङ्ग (नायाधम्मकहाओ)· એમાં કથાઓથી અને ઉપમાઓથી ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે

૭ उपासकाध्ययनाङ्ग અથવા उपासकदशा (उवासगदसाओ) એમા જૈન ધર્મના ઉપાસકો (શ્રાવકો) અને પવિત્ર પુરૂષોની કથાઓ છે.

૮ अन्तकृद्दशाङ्ग અથવા अन्तकृतदशा (अतगडुदसाओ) એમા અતે કર્મનો ક્ષય કરનાર સાધુઓની કથાઓ છે.

૯ अनुत्तरौपपातिकदशाङ्ग અથવા अनुतरौपपातिकदशा (अनुत्तरोववाइय-दशाओ) એમા સર્વોચ્ચસ્વર્ગમા ગયેલા આચાર્યોની, કથાઓ છે.

૧૦ प्रश्नव्याकरणाङ्ग અથવા प्रश्नव्याकरणानि (पन्हावागरणाइ)· એમા ધર્મના વિધિનિષેધ આપેલા છે

૧૧ विपाकसूत्राङ्ग અથવા विपाकश्रुत (विवागसूयम्) એમા કર્મ ફળના ભોગ (સુખ દુખ) વિષેની કથાઓ છે

૨ લુપ્ત થએલ ૧૨ મું અંગ અને ૧૪ પર્વ

दृष्टिप्रवादाङ्ग અથવા दृष्टिवाद (दिट्ठिवाअ) નામના લુપ્ત થએલા અગમાના વિષયની હકીકતો અને તેમનુ એકીકરણ આજના કેટલાક ગ્રન્થોમા છે તે ગ્રન્થને નીચે પ્રમાણેના પાચ ભાગમા સમાવી શકાય

क परिक्रम.

પરિક્રમના સાત વિભાગ છે અને એ. વેબરને મતે એમા ગણિતના ૧૬ હિસાબને નામે સૂત્ર બાધવાની, અને સાચી રીતે તાળો મેળવી શકાય એવી ચાવી આપેલી છે.[૧૧]

ख सूत्र.

સાચુ અને ખોટુ જ્ઞાન દેખાડનાર ૮૮ સૂત્રો છે.

ग अनुयोग.

ધાર્મિક ઇતિહાસના મહાપુરૂષોની કથાઓ એમા કહી છે.

૫ પૂર્વગત.

દૃષ્ટિવાદનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ આ જ છે, એમાં આગળ જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ છે જે આ પ્રમાણે છે

૧ उत्पादपूर्व (उप्पायपुव्व): એમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિષય છે

૨ अग्रायणीयपूर्व (अग्गेणीयपुव्व) એમાં મૂળતત્ત્વ, દ્રવ્ય આદિ વિષય છે

૩ वीर्यप्रवादपूर्व (वीरियप्पवायपुव्व) એમા દ્રવ્યની, મહાપુરુષો-ની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે

૪ अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व (अत्थिनत्थिप्पवायपुव्व) એમાં નિર્વચનના સાત પ્રકાર અને ન્યાયના સાત પ્રમાણવડે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય દર્શાવ્યો છે

૫ ज्ञानप्रवादपूर्व (नाणप्पवायपुव्व) એમા સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન વિષે ચર્ચા છે

૬ सत्यप्रवादपूर्व (सच्चप्पवायपुव्व) એમાં સત્ય અને અસત્ય વચન વિષે ચર્ચા છે

૭ आत्मप्रवादपूर्व (आयप्पवायपुव्व) એમાં આત્માના સ્વભાવ વિષે વર્ણન છે

૮ कर्मप्रवादपूर्व (कम्मप्पवायपुव्व). એમા કર્મ વિષે ચર્ચા છે

૯ प्रत्याख्यानप्रवादपूर्व (पच्चक्खाणप्पवायपुव्व) એમાં કર્મક્ષય વિષે ચર્ચા છે

૧૦ विद्यानुवादपूर्व (विज्जाणुप्पवायपुव्व) એમા દરેક વિદ્યાને તે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિષે ચર્ચા છે

૧૧ कल्याणवादपूर्व अथवा अवन्ध्यपूर्व (अवंझपुव्व) એમા ૬૩ શલાકા પુરુષોની જીવનકથાઓના મુખ્ય પ્રસંગોનું વર્ણન છે

૧૨ प्राणवादपूर्व (पाणावायपूव्व) એમા ઔષધ વિષે ચર્ચા છે

૧૩ क्रियाविशालपूर्व (किरियाविशालपूव्व) એમા સંગીત વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓનુ વર્ણન છે

૧૪ लोकबिन्दुसार (लोगबिंदुसार) એમા લોક વિષે, અમુક ધર્મ-ક્રિયાઓ વિષે અને ગણિત વિષે ચર્ચા છે

ङ चूलिका

ચૂલિકા તે ટીકા જેવી છે

३. १२ उपाङ्ग

उपाङ्ग (उवाग)મા ધર્મકથાઓ અને વર્ણનો છે એમ માનવામા આવે છે કે એકેક અગને લગતુ એકેક ઉપાગ છે, પણ એ વર્ગના ગ્રન્થોને એકમેક સાથે–તે તે અગને જો તેના તેના ઉપાગ સાથે મેળવીએ તો કશો સબધ જણાતો નથી ઉપાગો નીચે પ્રમાણે છે

૧ औपपातिक (ओववाइय) મહાવીરના દર્શને એક રાજા (કોણિક) ગયેલો તેનુ અને પછી દેવલોકમા જન્મ કેમ પામી શકાય તેની એમા કથા છે

૨ राजप्रश्नीय (रायपसेणइज्ज) પાર્શ્વનાથના શિષ્યે (કેશિએ) રાજા પ્રદેશીને જૈનધર્મમા આણ્યો, પછી તે રાજા સૂર્યાભ નામનો દેવ થયો અને મહાવીરનુ એણે સન્માન કર્યું તે વિષે એમા કથા છે

૩ जीवाभिगम એમા જગતનુ અને એમા જે જીવો વસે છે, તેનુ વર્ણન છે

૪ प्रज्ञापना (पन्नवणा) એમા જીવના ૩૫ ગુણ વિગેરે અનેક બાબતોનુ વર્ણન છે

૫ सूर्यप्रज्ञप्ति (सूरियपण्णत्ति) સૂર્ય અને ગ્રહ નક્ષત્રનુ એમાં વર્ણન છે

૬ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (जम्बुदीवपण्णत्ति) એમા જબૂદ્વીપનુ અને પ્રાચીન રાજાઓનુ વર્ણન છે

૭ चन्द्रप्रज्ञप्ति (चन्दपन्नत्ति) એમા ચન્દ્ર અને (પાછલાના જેવુ જ) ગ્રહ નક્ષત્રનુ વર્ણન છે

૮ निरयावलिका જે દશ કુમારો પોતાના ઓરમાન ભાઇ રાજા કુણિક (પૃ ૩૪) સાથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા ચેટકની સામે યુદ્ધમા ઉતર્યા, માર્યા ગયા અને નરકમા ઉપજ્યા એમની કથા છે એ સૂત્રને कप्पिया પણ કહે છે

૯ कल्पावतंसिका (कप्पवडंसियाओ) એમા આ રાજાના પુત્રો સાધુ થયા ને વિવિધ સ્વર્ગમા ગયા એની કથા છે

૧૦ पुष्पिका (पुप्फियाओ) એમા જે દેવોએ મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વ જન્મની કથાઓ છે

૧૧ पुष्पचूलिका (पुप्फचूलियाओ) એમા ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે

૧૨ वृष्णिदशा (वण्हिदसाओ) એમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ વૃષ્ણિવંશના દશ રાજાઓને જૈનધર્મમા આણ્યા એની કથા છે

૪ ૧૦ प्रकीर्ण

વિવિધ વિષયો ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પદ્યમાં કરેલી રચનાઓ ને प्रकीर्ण (पइण्णा) કહે છે

૧ चतुःशरण (चउसरण) એમા પ્રાર્થના, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે દર્શાવેલ છે

૨ आतुरप्रत्याख्यान (आउरपच्चक्खाण) એમા જ્ઞાનીઓના અંત સમયના પ્રયત્નોનુ વર્ણન છે

૩ भक्तपरिज्ञा (भत्तपरिण्णा) એમા એજ વિષય સબંધે વિધિ આપેલી છે

૪ संस्तारक (संथारग) એમા મૃત્યુની શય્યાએ જ્ઞાનીઓ જે પ્રકારનુ સુખ ભોગવે તેનુ વર્ણન છે

૫ तंदुलवैचारिक (तंदुलवेयालिय) એમાં શરીરવિદ્યા ગર્ભવિદ્યા વગેરેનુ વર્ણન છે

૬ चन्द्रविजय (चन्द्राविज्जा) એમા ગુરૂશિષ્યના ગુણ, પ્રયત્ન વગેરે વિષે વર્ણન છે.

૭ देवेन्द्रस्तव (देविन्दत्थव) એમા સ્વર્ગના રાજાઓની ગણના છે

૮ गणिविद्या (गणिविज्जा) એમાં ફલિત જ્યોતિષની ચર્ચા છે.

૯ महाप्रत्याख्यान (महापच्चक्खान) એમા પ્રાયશ્ચિતના સ્વરૂપનુ વર્ણન છે

૧૦ वीरस्तव (वीरत्थय) એમા મહાવીરની નામાવળી છે

૫. ૬ છેદ સૂત્રો

છેદસત્ર અથવા छेदग्रन्थ (छेअगथ) એમાં સાધુશાસનના વિધિ છે

૧ निशीथ (निसीह) એમાં સાધુઓના ધર્મ વિષે અને એમા દોષ થતા તેના પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૨ महानिशीथ (महानिसीह) એમા પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૩ व्यवहार (ववहार) એમા શાસનના વિધિ છે.

૪ आचारदशा (आयारदसाओ) અથવા दशाश्रुतस्कन्ध એમા આચારના વિધિ આપેલા છે. આ ગ્રન્થમાંનો ૯ મો અધ્યાય ભદ્રબાહુનુ રચેલુ કલ્પસૂત્ર છે. અને તેમા તીર્થંકરના જીવનચરિત, સાધુઓના આચાર વિષે નિયમો તથા સમ્પ્રદાયના નામ છે.

૫ बृहत्कल्पसूत्र એમા સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે

૬ पचकल्प (पचकप्प) એમા પણ ઉપર પ્રમાણે છે કેટલાક બીજાઓ जितकल्प ને ૬ ઠુ છેદસૂત્ર કહે છે

૬. ૨ સૂત્રો.

૧ नन्दी એમા જ્ઞાનના પાચ પ્રકાર વિષે ચર્ચા છે

૨ अनुयोगद्वार (अनुओगदार) એમા વિદ્યાસર્વસ્વનુ વર્ણન છે

વિધિનિષેધની આવી વિવિધતાઓ છતા બધા ગ્રન્થો કઇ રસિક નથી કારણકે એમા ઘણા વાકયો એક ને એક સ્વરૂપે ને શુષ્ક ભાવે વારવાર આવ્યે જાય છે અને દરેક વિધિને અન્તે સુન્દર સુભાષિતો કે એક બે દૃષ્ટાન્તો આપ્યા હોય છે, તે જુદે સ્વરૂપે હોય છે શાસ્ત્રગ્રન્થોમા જે કથાઓ કહી છે તે પણ નિરસ અને લાંબી હોય છે ઘણા ખરા ધર્મગ્રન્થોનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ છે જે તેમા અનેકાનેક પુનરુક્તિઓ આવે છે અને શબ્દોના જડ પદ્ધતિએ ચકાવા આવ્યે જાય છે એ સ્થિતિ એટલી હદે પહોંચે છે કે તે ગ્રન્થોના મૂળ લેખકોને કે પ્રતો ઉતારનારને પણ એ શબ્દો ને વાક્યો આખા ને આખા વારવાર ઉતારવા જરૂરના લાગ્યા નથી, એને બદલે તેમણે અમુક ચિન્હો મૂકયા છે અને બીજા કોઇ ગ્રન્થમાના અમુક રૂઢ વાકયો અને પુનરુક્તિઓ મૂકીને વાચકને બાકીનો ભાગ પોતાની મેળે સમજી લેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે સ્થાનો, પુરૂષો વગેરે સમ્બન્ધે વર્ણવતા પણ એવી જ યોજના કરી છે કે ગ્રન્થમા તેનુ એક જગાએ વર્ણન હોય અને ત્યારપછી જ્યારે જ્યારે એ સ્થાન કે પુરૂષ સમ્બન્ધે વર્ણન કરવાનુ આવે ત્યારે પ્રથમ વર્ણનની જગ્યાનો માત્ર નિર્દેશ કરી દે આવા વર્ણનોને वर्णक કહે છે, તેમા અનેક શબ્દો એકઠા ગોઠવીને મોટા મોટા વાકયો અને અનેક શિખામણો મૂકીને સ્પષ્ટતા કરવામા આવે છે આ શૈલીનો કાવ્યમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રન્થોને ઉંચી કોટિમા મૂકી શકાય એમ નથી માત્ર શ્રોતાને જ નહિ, પણ વકતાને પણ અતિશય નીરસ લાગે છે અને આજના વાચકને તેમા એવો રસ તો ભાગ્યે જ આવે કે જેથી તેને અત્યાનન્દ થાય

શ્વેતામ્બરોને પોતાને જ મતે એમાના અમુક ધર્મગ્રન્થો કેવળ જુદે જુદે સમયે રચાયેલા છે એમ માનવામા આવે છે કે અગ, ઉપાઙ્ગ અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો તો ગણધરોએ, ખાસ કરીને સુધર્માએ રચેલા, એમણે મહાવીરના શબ્દો સાભળીને તે શબ્દો ગ્રન્થી કરી લીધેલા, અને કેટલાક પછીના આચાર્યોએ લિપિબદ્ધ કરી લીધેલા ૪ થુ ઉપાઙ્ગ પ્રજ્ઞાપના आर्यश्यामे રચ્યુ

કહેવાય છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે એ આર્યશ્યામ કાલકાચાર્યનું (ઇ પૂ ૧ લું સૈકું પૃ ૪૪)જ બીજું નામ હતું તેવી જ રીતે નન્દીસૂત્ર દેવર્દ્ધિએ (ઇ સ. ૫ મા સૈકામા) અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આર્યરક્ષિતે (ઇ સ. ૧ લા સૈકામા) મહાવીરથી વીરમાં અને દશવૈકાલિક સૂત્ર શય્યંભવે રચેલ ગણાય છે એક સુવાળ સાધુ કે જે તેમના સંસારીપણે પુત્ર હતા તેનું મૃત્યુ છ માસમાં થવાનું હતું, તેને એટલા ટુંકા સમયમા ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી શકાય એટલા માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કરવામા આવી હતી એવી કથા છે ૪ થું છેદ સૂત્ર અને બીજા પણ છેદસૂત્રો ભદ્રબાહુએ (ઇ સ. ૩૦૦) રચ્યા મનાય છે[૧૪] અને હરિભદ્ર (ઇ સ. ૮ મા સૈકામા) મહાનિશીથ રચ્યું મનાય છે આમ આગમો છે તે ગ્રન્થો જુદે જુદે કાળે ને જુદી જુદી લેખકોએ લખાયેલા છે; એમાં એક કાળના વિચારોનું નિરૂપણ નથી પણ અનેક જમાનાઓનો ક્રમ છે

અંગ ગ્રંથો કેટલાંક અંગોમા ઘણી પ્રાચીન છે; પણ તે સંપૂર્ણ નથી, કારણ કે ૧૪ પૂર્વ સમાવનારું જે ૧૨ મું અંગ, તે તો અતિ પૂર્વકાળથી જ લુપ્ત થઇ ગયું કહેવાય છે ૧૨ મું અંગ હતું એમ તો કહી શકા નથી કારણ કે એને વિષે જે જે ઉલ્લેખો છે તે બધામાં એકવાક્યતા છે એટલું જ નહિ પણ એમાથી અવતરણો લેવાયેલાં અને એને આધારે અનેક ગ્રન્થો લખાયેલા કહેવાય છે[૧૫] ત્યારે એ દૃષ્ટિવાદનો લોપ કેમ થયો તેની આપણને ખબર પડતી નથી. વખતે એમ પણ હોય કે એમાંના વિષય પાછળના જમાનાને રુચિકર ન લાગ્યા હોય, કારણ કે તે સમયના-પણ પાછળથી નષ્ટ થયેલા વિરોધી સંપ્રદાયોના મતનું ખંડન એમા હોય; વખતે એમ પણ હોય કે એમાના વિષય બીજા ગ્રન્થોમા વધારે સારી ને સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચ્યા હોય આથી એનો અભ્યાસ ઓસરી ગયો હોય ને ધીરે ધીરે એ અંગ લુપ્ત થઈ ગયું હોય[૧]

૧ બારમું અંગ બાર વર્ષી દુકાળને અંગે મુનિઓ ન ભણવાથી ઘણું નષ્ટ પામ્યું ?

ત્યારે વર્તમાન ૧૧ અંગ, ઉપાઙ્ગમાના ૧૧,* અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો આગળ કહી ગયા એમ મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માએ રચ્યા કહેવાય છે એમ પણ કહેવાય છે જે એ ગ્રન્થો શ્રુતિપરંપરાથી ઉતરી આવતા હતા, તે પ્રથમ વીર સંવત ૯૮૦ મા દેવર્દ્ધિના નિર્ણય પછી લિપિબદ્ધ થયા અને તેની અનેક પ્રતો-નકલો કરી તેનો પ્રચાર કરવામા આવ્યો ગ્રન્થોને નિર્ણિત અને નિશ્ચિત પછીના સમયમા કરવામા આવ્યા એ વાત સાચી છે એમ જો સ્વીકારી લઇએ, તો પછી મહાવીર વિષે અને એમના સિદ્ધાન્તો વિષે એ ગ્રન્થોમાથી જે માહિતી આપણને આજે મળે છે, તે સબધે પાકી શકા ઉભી થાય આલ્બ્રેર વેબર લખે છે[૬] કે ધારો કે બાઇબલનો નવો કરાર ઇ સ ૯૮૦ સુધી (ખરી રીતે ૯૫૦ સુધી, કારણ કે આપણે ક્રાઇસ્ટના જન્મથી સવત ગણીએ છીએ, પણ જૈનો મહાવીરના નિર્વાણથી ગણે છે) લિપિબદ્ધ થયો જ ન હોય, ધારો કે જે માણસોને ક્રાઇસ્ટ સબધે પૂર્વે લિપિબદ્ધ કશુ ય મળ્યુ ન હોય, પણ માત્ર શ્રુતિ-પરપરાદ્વારા જ જ્ઞાન હોય તે માણસો પોપ સિલ્વેસ્ટર બીજાને (sylvester II) અધ્યક્ષપદે એ જ્ઞાનને લિપિબદ્ધ કરે, તો આપણી સામે ક્રાઇસ્ટનુ કેવુ ચિત્ર હોય એની કલ્પના કરો ” અને છતાયે ઉપરના વચનમા બતાવી છે એટલી બધી અશ્રદ્ધાએ આ શાસ્ત્રગ્રન્થો જોવાના નથી, કારણ કે એમ માનવાનુ કારણ જ નથી કે વલ્લભીના સઘમા લિપિબદ્ધ થયા પહેલા એ ગ્રન્થો કદી લખાયા જ નહોતા, ખરી વાત તો એ છે કે તે પ્રસંગે તો એમાના વિષયોનુ સ્વરૂપ છેવટનુ નિર્ણિત કર્યું અને ત્યાર-પછી તેની અનેક નકલો કરાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો આ હકીકત માનવાનુ ચોક્કસ કારણ પણ મળે છે કેમકે ઇ પૂ ૨ જા સૈકાના જૈન શિલાલેખો આપણી સામે જ છે તે ઉપરથી એમ તો સાબિત થાય છે જ કે જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ બહુ પૂર્વેથી કરતા ત્યારપછી એ પણ નહિ ભૂલવુ જોઇએ કે ભારતમા અ-તિશય વિકાસ પામેલી સ્મરણશક્તિને બળે અનેક ગ્રન્થો ગુરુમુખેથી

* ઉપાગો સુધર્મા સ્વામી વિરચિત નથી

શિષ્યપરંપરાએ અનેક સૈકાથી ઉતરી આવ્યા છે, કારણકે વર્ત માનપત્રો અને ટેલીફોન વિનાના જુગમાં એ જ શક્ય હતું

એમાં તો શંકા નથી જ કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પછીના સમયના વિચારો દાખલ થયા છે અને તેમાં ઘણા પ્રક્ષિપ્ત ભાગો પણ છે અને છતાં કહેવું પડે છે કે એ બહુ પ્રાચીન કાળના છે. ડા. યાકોબી એ સબબ પે જણાવે છે કે આ ગ્રંથોની ભાષા એમાં વપરાયેલા વૃત્ત અને એમાં આપેલી ઇતિહાસની મહત્વની હકીકતો એ સૌ પુરવાર કરે છે કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો ઇ. પૂ. ૩૦૦ ના અરસાના હોવા જોઇએ, અને તે સમયે પાટલીપુત્રમાં સંઘ મળીને ગ્રંથ નિર્ણય કર્યો હોય તે વાત સાચી હોય વળી એમ પણ માની લેવાનું નથી કે મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા અને પાટલીપુત્રમાં સંઘ મળ્યા એ બે વર્ષોના આશરે ૨ વર્ષના ગાળામાં માત્ર ગમે તેવી ઉડતી કથાઓ ઉતરી આવતી હતી સમ્ભવિત છે કે મહાવીરસ્વામીના જીવન અને ઉપદેશ વિષે જે જ્ઞાને એમના શિષ્યસમુદાયમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપ બહુ પૂર્વથી ધારણ કરી લીધું હતું એ ઉપરથી જ સમનુ પછીના વખતનું સૌ સાહિત્ય રચાયું હોય.

આમ શાસ્ત્રગ્રન્થોનો ઘણો ભાગ પ્રાચીન કાળે રચાયો હતો એમ લાગે છે છતાંય એટલું પણ નક્કી છે કે સુધર્માએ જે ગ્રંથો આજે શ્વેતામ્બર અને બીજા શ્વેતામ્બર ગ્રંથો માને છે એમના ઘણા કહેવાય છે તેમજ તે સ્વરૂપ તો ઘણા ફેરફાર પછી થયું છે એમના સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપ તો ઘણા ફેરફાર પછી થયું છે પછીના જમાનાના લોકો પોતાના વિચારને બંધબેસતા થાય એવા ફેરફાર એમાં કરતા ગયા છે* એ તો સ્વીકારવી લેવું જ જોઇએ વતામ્બરોના ગ્રંથો સાચા નથી એમ દિગમ્બરો જે માને છે એ ઉપરથી પણ આપણા આ અનુમાનને ટેકો મળે છે

---

* આ ... ... ચિન્તિત ... ... પણ તેના ... ... નથી

દિગમ્બર ગ્રન્થો

લુપ્ત ગ્રન્થો

બહુવાર આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિગમ્બરોને કોઇ પ્રાચીન ગ્રન્થો છે જ નહિ, એ સમ્પ્રદાય તો માને છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઇ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો પણ સાચા નથી આથી એ લુપ્ત થઇ ગયેલા પ્રાચીનગ્રન્થોની નવી સકલનાથી અને તેમાના વિષયોની કરેલી પુનર્યોજનાથી થયેલા નવા ગ્રન્થ તે જ દિગમ્બરોના ધર્મગ્રન્થ[૧૮] નીચેના વિવરણમા એમના જે ગ્રન્થો બતાવ્યા છે, તેમના નામ કઇક અશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોના નામને મળતા છે, વિષયો પણ કઇક અશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોના વિષયો જેવા જ છે, છતા યે અનેક સ્થળે બનેના વિચારોમા મોટો વિરોધ પણ છે નીચે એનુ થોડુક વિવરણ આપુ છુ એ ધર્મગ્રન્થોના બે સમૂહ છે ૧ अंग અને ૨ अंगबाह्य (અગ બહારના તે)

૧ अंग

શ્વેતામ્બરો પોતાના અગના જે નામ આપે છે તે જ નામ દિગમ્બરો પણ પોતાના અગના આપે છે મહત્ત્વનો તફાવત એ છે ૧૨મા અગ દષ્ટિવાદમા જે પરિક્રમ અને ચૂલિકાઓ આવે છે તે શ્વેતામ્બરો કરતા દિગમ્બરોના જુદા છે (જોશો પૃ ૯૫) અને તે નીચે પ્રમાણે છે

५ परिक्रम

૧ चन्द्रप्रज्ञप्ति એમા ચન્દ્રનુ વર્ણન છે,

૨ सूर्यप्रज्ञप्ति એમા સૂર્યનુ વર્ણન છે,

૩ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति એમા જબૂદ્વીપનુ વર્ણન છે

૪ द्वीपसागरप्रज्ञप्ति એમા દ્વીપો અને સાગરોનુ વર્ણન છે અને

૫ व्याख्याप्रज्ञप्ति એમા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનુ વર્ણન છે

૫ ચૂલિકા

૧ जलगतचूलिका એમા અમુક મત્રો ભણીને જળને કેમ થભાવી શકાય. એની પાર કેમ નીકળી શકાય, અગ્નિને કેમ ખાઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનુ વર્ણન છે

૨ स्थलगतचूलिका એમાં મત્રસાધનાથી કેમ દૂર દેશમા જઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનુ વર્ણન છે

૩ मायागतचूलिका એમા અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કેમ કરી શકાય એનુ વર્ણન છે

૪ रूपगतचूलिका એમા સિંહ હાથી વગેરે પ્રાણીના રૂપ કેવી રીતે ધારણ કરી શકાય તથા વનસ્પતિ અને ધાતુના રૂપ કેવી રીતે ફેરવી નંખાય એનુ વર્ણન છે

૫ आकाशगतचूलिका એમાં કેવી રીતે આકાશમા ઉડી શકાય એનુ વર્ણન છે

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે ભૂગોળ–ખગોળના જે ગ્રન્થોને શ્વેતામ્બરો ઉપાડ્ગ ગ્રન્થોમાં મૂકે છે, તેમને દિગમ્બરો પરિકર્મ ગ્રન્થોમા મૂકે છે દિગમ્બરો ઉપાડ્ગની ગણના ધર્મ ગ્રન્થોમા કરતા જ નથી.

૨ अंगबाह्य

એના ૧૪ प्रकीर्णक નીચે પ્રમાણે છે

૧ सामायिक એમાં ભક્તિના પ્રકાર વિષે વર્ણન છે

૨ चतुर्विंशतिस्तव એમાં તીર્થંકરોનાં જીવન શક્તિ, ગુણ વગેરેનુ વર્ણન છે

૩ वन्दना એમા ગુરૂ પૂજા વિષે વર્ણન છે

૪ प्रतिक्रमण એમા પ્રાયશ્ચિત વિષે વર્ણન છે

૫ विनय એમા નિયમન–વિનય વિષે વર્ણન છે

૬ कृतिकर्म એમા જૈન (પ્રતિમા) વગેરેના પૂજાવિધિનુ વર્ણન છે

७ दशवैकालिक એમાં સાધુજીવનના નિયમો છે.

८ उत्तराध्ययन એમા સાધુજીવનની મુશ્કેલીઓનુ વર્ણન છે.

९ कल्पव्यवहार એમા શાસન વિધિઓનુ વર્ણન છે

१० कल्पाकल्प (विधानक) એમા સાધુએ શુ શુ વાપરવું એનું વર્ણન છે

११ महाकल्प (सज्ञक) એમા जिनकल्पी અને स्थविरकल्पी (સ્વતત્ર અને સઘસ્થ) સાધુઓ માટેના નિયમો છે

१२ पुण्डरीक એમા પુનર્જન્મે દેવયોનિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનુ વર્ણન છે

१३ महापुण्डरीक એમા પુનર્જન્મે इन्द्रપદપ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનુ વર્ણન છે.

१४ निषिथिक એમા દોષોમાંથી આત્માની શુદ્ધિ કરવાનાં સાધનો બતાવ્યા છે કેટલાક આ સ્થાને अशीटिकसमને મૂકે છે.

આમાના ૭ મા, ૮ મા અને ૯ મા ગ્રન્થના નામ શ્વેતામ્બરના એ પ્રકારના ગ્રન્થના નામને મળતા છે ૧ લા થી ૪ થા સુધીના ૨ જા મૂલસૂત્ર (આવશ્યક)ના અધ્યયનના નામને મળતા છે

અર્વાચીન ગૌણ ગ્રન્થો.

જે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઇ ગયા છે તેમને સ્થાને દિગમ્બરોએ બીજા અનેક ગ્રન્થો ગોઠવ્યા છે અને તેમને પ્રમાણભૂત સિદ્ધાન્તગ્રન્થો માન્યા છે એ ગ્રન્થોને ચાર વર્ગમા ગોઠવ્યા છે (૧) ઇતિહાસ, (૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન, (૩) તત્ત્વજ્ઞાન અને (૪) નીતિ આ ચાર વર્ગના ગ્રન્થોને દિગમ્બરો પોતાના 'ચાર વેદ' કહે છે એ દરેક વર્ગમા કયા કયા ને કેટલા ગ્રન્થો છે, એની કશી સ્પષ્ટતા નથી આ બધા ગ્રન્થો ઇ સ ૯૦૦ પૂર્વે રચાયેલા છે, તેથી એમ માનવુ ઘટે કે આ ગૌણ ગ્રન્થો એ અર્વાચીન કાળના છે એ ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે

પોતાના શિષ્ય મહારાજા ચન્દ્રગુપ્ત સાથે શ્રવણ–બેલગોલા ગયેલા માને છે (પૃ ૩૬) ઇ સ ૫૮૭ મા મૃત્યુ પામેલા જ્યોતિર્વિદ वराहमिहिरના એમને ભાઇ માનવા એ તો ઇતિહાસમા ભૂલ કરવા સરખુ છે.

ભદ્રબાહુએ અનેક શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર निर्युक्तिઓ એટલે કે માગધી ટીકાઓ લખી છે એમના કલ્પસૂત્રને શ્વેતામ્બરો એટલે ઉચે સ્થાને મૂકે છે કે એની શાસ્ત્રગ્રન્થમા જ ગણના કરે છે કાયદા વગેરેની ચર્ચા કરનાર भद्रबाहु संहिता નામના એક ગ્રન્થના પણ એ કર્તા ગણાય છે વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એ જ્યોતિર્વિદ પણ હતા

ત્યારપછી ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરનાર સૌથી પ્રથમ उमास्वाति હતા એમ લાગે છે બ્રાહ્મણોના દર્શનને અનુસરીને એમણે સૂત્રપદ્ધતિએ સમસ્ત ધર્મની ટુકામા ચર્ચા કરી છે तत्त्वार्थाधिगमसूत्र નામે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ એમણે લખ્યો છે બને સમ્પ્રદાય એ ગ્રન્થને પોતાનો પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ માને છે એ વિખ્યાત પુરૂષ અમારા સમ્પ્રદાયના હતા એવો દાવો શ્વેતામ્બરો અને દિગબરો બને કરે છે પણ યાકોબી માને છે કે ઘણુ કરીને એ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના હતા, કારણ કે એમણે પોતે જ પોતાના એ ગ્રન્થ ઉપર જે ટીકા લખી છે તે ટીકા માત્ર શ્વેતામ્બરો જ પ્રમાણભૂત ગણે છે, ત્યારે દિગમ્બરો તો બીજાએ લખેલી ટીકાઓને પ્રમાણભૂત ગણે છે એ બને સમ્પ્રદાયો ઉમાસ્વાતિને સરખી શ્રદ્ધાએ પોતાના ગુરૂ માને છે, એ વસ્તુ એમ સાબીત કરે છે કે એમના સમયમા એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદભાવ પાછળના સમય જેવો હજી તીવ્ર નહોતો થયો ઉમાસ્વાતિના સમયનો હજી ચોકસ નિર્ણય થયો નથી, જૈનો પોતે એમને ઇ સન ની શરૂઆતમા મૂકે છે, પણ ઇ સ ૪ થા કે ૫ મા સૈકામા એ થયાનો વધારે સભવ છે[૨૦]

ઉમાસ્વાતિ પછી શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના મહત્ત્વના ધર્મજ્ઞ सिद्धसेन दिवाकर થયા કથા પ્રમાણે આ મહાન પણ્ડિત મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા (પૃ ૪૪) પણ ખરી રીતે ઇ સ ૬૫૦ પછી પ્રખ્યાત થયા હોય એમને વિષે જૈનો બહુ અદ્ભુત

કથાઓ કહે છે એ કથાઓ પ્રમાણે દિવાકર મૂળે તો બ્રાહ્મણ હતા, પણ વૃદ્ધવાદીસૂરિએ એમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા ને પછી એમણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ને ત્યારથી પોતાનુ નામ સિદ્ધસેન રાખ્યુ એકવાર એમણે બધા જૈનશાસ્ત્રોનો પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત અનુવાદ કરવાની યોજના, પોતાના ગુરૂ સમક્ષ મૂકી; આ પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે ગુરૂએ એમને બધાં જૈનમન્દિરોની યાત્રા કરવાની આજ્ઞા કરી. બાર વર્ષ સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરતાં એ ફર્યા અને છેવટે ઉજ્જયન ના શિવમન્દિરમાં આવ્યા. ત્યાં શિવને નમસ્કાર કરવાને બદલે શિવ લિંગની સામે પગ કરીને મન્દિરમાં બેઠા. આ જોઈને શિવભક્તોએ રાજા વિક્રમાદિત્યને ફરિયાદ કરી. રાજાએ પંડિતને એમના આપ રાધને કારણે ચાબુકોનો માર મારવાની સજા કરી, પણ થયુ એવુ કે પહેલી જ ચાબક મારતામાં તો રાજાના અન્ત:પુરમાંથી ચીસ સંભળાઇ કારણકે પંડિતે જાદુબળથી એવુ કર્યું કે ચાબુક પડે પોતાની ઉપર, પણ વાગે રાજાની પટ્ટરાણીને. આ ઉપરથી સિદ્ધસેનને છોડી મેલવામાં આવ્યા; એમણે શિવલિંગ તરફ હાથ ઉંચો કર્યો એટલે લિંગ ચીરાઇ ગયુ તેમાંથી પ્રકાશ નીકળ્યો ને તેમાં ભગ વાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાના દર્શન થયા.[૨૧]

ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખનાર જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ સિદ્ધ સેન જ હતા. એમણે ૩૨ શ્લોકમાં ન્યાયના સમસ્ત પ્રદેશને ઘેરી લીધો છે એ ગ્રન્થનો સમય નિર્ણય કરવા માટે મહત્ત્વની વાત એ છે કે વિદ્વાન બૌદ્ધ તાર્કિક धर्मकीर्तिના न्यायबिन्दु (ઇ. સ. ૭મા સૈકામાં) વાચ્યા પછી સિદ્ધસેને પોતાનો ગ્રન્થ લખેલો એમ યાકોબી જણાવે છે.[૨૨]

વીર સંવત ૯૮૦ મા (એટલે કે ઇ. સ. ૫ મા સૈકામા) વલ્લભીમાં શ્વેતામ્બર ગ્રંથો વ્યવસ્થિત થયા ત્યારપછી એ ગ્રન્થો ઉપર ખુબ ટીકાઓ લખાઇ છે ત્યા મળેલા સંઘના અધ્યક્ષ દેવર્દ્ધિએ પણ ટીકાઓ લખેલી જણાય છે બીજા મુખ્ય ટીકાકારોના નામ આ પ્રમાણે છે —૭ મા સૈકામા सिद्धसेनगणि ૮ મા મા હરિભદ્ર, ૯ મા મા शीलाङ्क ૧૧ મા મા शान्तिसूरि देवेन्द्र અને अभयदेव ૧૨ મા મા मलयगिरि. આમાંના ઘણા લેખકો ધર્મગ્રંથો ઉપર

ટીકા લખીને જ અટક્યા નથી, પણ એમણે બીજા મહત્ત્વના સ્વતંત્ર ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે પણ એ સૌમાં પ્રખ્યાત તો હરિભદ્ર હતા

હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હતા અને એમણે સકળ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો 'હું જે કાંઇ ન જાણતો હોઉં તે જે કોઇ જાણતો હોય તેવા ગુરૂનો શિષ્ય થાઉં' એવી એમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એક વાર એમણે એક જૈનસાધ્વીને કંઇક શબ્દો બોલતી સાભળી, પણ એનો અર્થ હરિભદ્ર સમજી શક્યા નહિ પૂછી જોતા તે સાધ્વીએ એમને એ અર્થ જાણનાર ગુરૂનો પત્તો આપ્યો હરિભદ્ર એ ગુરુપાસે ગયા ને એમના ઉપદેશે જૈન થયા પછી બધા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એ સૂરિ થયા એમના બે ભત્રિજા હંસ અને પરમહંસ એમના શિષ્ય થયા બૌદ્ધોને એમના જ શાસ્ત્રોથી પરાજિત કરવાને માટે એ બે જણ બૌદ્ધસાધુનો વેશ ધારણ કરીને, એમના મિથ્યાજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાને એક બૌદ્ધવિહારમા ગયા પોતાના સંઘમા પેસી ગયેલા આ બે સાધુઓના સાચા ધર્મ વિષે બૌદ્ધોને શંકા થઇ ને તેમની કસોટી કાઢી જોવા બારણાને પગથીએ તીર્થંકરની મૂર્તિ ચિતરી, એવી રીતે કે જેના ઉપર પગ મૂક્યા વિના બહારથી અંદર અવાય નહિ અને અંદરથી બહાર જવાય નહિ એ બે વેશધારી જૈનોએ ખડીવડે મૂર્તિમા ફેરફાર કરી નાખ્યો, (એટલે પછી એ જૈનમૂર્તિ રહી નહિ) અને એના ઉપર થઇને નિર્ભયતાએ ચાલતા થયા પણ બૌદ્ધો વાત કળી ગયા અને હંસ તથા પરમહંસ નાસી ગયા, પણ ત્યાના બૌદ્ધ રાજાની સેના એમની પાછળ પડી અને એમને મારી નાખ્યા પોતાના શિષ્યોનો આ પ્રકારે નાશ થયાથી હરિભદ્રે એ બૌદ્ધવિહારના એકંદર ૧૪૪૪ સાધુઓને મારી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે તેમને સૌને પોતાને જાદુબળે ઉકળતા તેલના કઢાયામા બાળી નાખવા એવી યોજના કરી, પણ આ યોજના એમના ગુરૂએ (કે એમની ધર્મમાતા સાધ્વીએ) વખતસર અટકાવી પાડી જે પાપ પોતે કરવા તૈયાર થયા હતા તેને માટે હરિભદ્ર વિમાસવા લાગ્યા અને જૈનધર્મની સ્તુતિના ૧૪૪૪ ગ્રંથ લખ્યા જૈનધર્મ અને નીતિના ગ્રન્થો ઉપરાત એમણે પોતાના સમયના વિવિધ ન્યાયસિદ્ધાન્તો વિષે પણ ગ્રન્થો લખ્યા.

શ્વેતામ્બરોમાં સૌથી પ્રખ્યાત લેખક તો હેમચન્દ્ર (૧૦૮૮ ૧૧૭૨) થયા. એમના સર્વતોમુખી જ્ઞાનને કારણે એ कलिकालसर्वज्ञ કહેવાયા. ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એમનો મુખ્ય ગ્રન્થ योगशास्त्र અથવા अध्यात्मउपनिषद् છે એ ગ્રન્થમાં એમણે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે વિશાળ ચર્ચા કરી છે એટલું જ નહિ પણ એમા યોગવિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે वीतरागस्तव નામે એક બીજો નાનો ગ્રન્થ હેમચન્દ્રનો છે એ ગ્રન્થમાં સ્તુતિરૂપે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે એમની એક બત્રીશી ઉપર मल्लिषेणे ૧૨૯૨મા स्याद्वादमंजरी નામે વિશાળ ટીકા ગ્રન્થ લખ્યો છે આ ટીકાગ્રન્થ પોતે પણ તર્ક ઉપર અનેક પ્રકારે ચર્ચા કરે છે

ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર લખનાર અનેક પ્રખ્યાત શ્વેતામ્બર લેખકો થઇ ગયા છે પણ તેમાંના થોડાનો જ અહીં ઉલ્લેખ કરી જઇશું देवेन्द्रसूरिએ (૧૩ મા સૈકામા) कर्मग्रन्थ લખ્યા છે અને તેમા કર્મના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ કરી છે गुणरत्ने (૧૪ ના અરસામા) હરિભદ્રના ન્યાયગ્રન્થો ઉપર ટીકા લખી છે धर्मसागर ૧૫૭૩ મા कुपक्षकौशिकसहस्रकिरण નામે ગ્રન્થ લખીને દિગમ્બરોની ખબર લીધી છે ૧૭ મા સૈકામાં થઇ ગયેલા વિનયવિજય અને યશોવિજય એ બે સફળ લેખકો વિષે તો ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યુ જ છે વિનયવિજયનો लोकप्रकाश તો જ્ઞાનચક્ર જેવો ગ્રન્થ છે અને તેમા જૈનધર્મના સર્વ ક્ષેત્રો ઉપર ચર્ચા છે યશોવિજયે ન્યાય અને તર્ક ઉપર અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે એમનો प्रतिमाशतक ગ્રન્થ ખાસ આકર્ષક છે એમાં મૂર્તિપૂજા વિષે લખ્યુ છે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા કરતા બનાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થો આજ સુધી યે લખાયા જાય છે અને એવો છેલ્લો ગ્રન્થ મારા જાણવામા આવ્યુ છે તે પ્રમાણે, ૧૯૧૭ મા વિજયધર્મસૂરિનો जैनतत्त्वादर्श પ્રકટ થયો છે

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરોએ પણ ધર્મ અને તેને અનુકૂળ શાસન વિષેના ગ્રન્થ બહુ ઉત્સાહથી લખ્યા છે એ પ્રદેશમાં લખનાર સૌથી પ્રાચીન લેખક કુન્દકુન્દ હતા. એ ઇ સ. ૧૦૦

પહેલા થઇ ગયા છે. કેટલાક તો એમને ઇ સ ની શરૂઆતમા લઇ જાય છે. આ સમ્પ્રદાયના કેટલાક આચાર્યોના ગ્રન્થો ધર્મના 'ગૌણગ્રન્થ' મનાય છે. (પૃ ૧૦૭ જોશો), તેવી જ રીતે આ આચાર્યના ગ્રન્થો પણ 'ગૌણગ્રન્થ' મનાય છે બીજા ધાર્મિક લેખકો સમન્તભદ્ર, પૂજ્યપાદ, અકલક, વિદ્યાનન્દ, નેમિચદ્ર વિષે આગળ (પૃ ૫૫) ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, એટલે અહીં તો એમના નામ ગણાવી ગયે જ બસ થશે. તે ઉપરાત બીજા મહત્ત્વના લેખકો प्रभाचन्द्र (૮૨૫ ના અરસામા), अमितगति (૧૦૦૦ ના અરસામા), आशाधर (૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમા), सकलकीर्ति (૧૪૬૪ ના અરસામા) અને श्रुतसागर (૧૫ મા સૈકાને અન્તે) થયા છે

એ બધા લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થો સસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત શ્લોકોમા લખ્યા છે, અને એ ગ્રન્થો ઉપર એમણે પોતે જ અથવા તો એમના શિષ્યોએ અને બીજા ટીકાકારોએ ટીકા લખી છે

પશ્ચાત ધાર્મિક ગ્રન્થોના અનુવાદ ભાષામા થયા છે, અને એ રીતે વર્તમાન ભારતભાષાઓનો ઉપયોગ જૈનસાહિત્યમા થયો છે ગુજરાતી અને બીજી ભાષાઓમા અનેક ધર્મગ્રન્થોના અનેક અનુવાદ થયા છે કેટલાક ગ્રન્થકારોએ પૂર્વે પણ પોતાની માતૃ-ભાષામા ગ્રન્થો લખ્યા છે श्रीवद्धदेव જન્મભૂમિનુ એમનું નામ तुम्बुलराचार्य કાનડામા થઇ ગયેલા ને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઉપર એમણે કાનડીમા ટીકા ૯૬૦૦૦ ગાથા (શ્લોક) મા લખી છે એ ગ્રન્થની રચનાનો સમય નિર્ણિત નથી થયો, પણ કહેવાય છે કે બારમા સૈકામાં રચાયો હતો, દુર્ભાગ્યે એ ગ્રન્થ અત્યારે પ્રાપ્ત નથી જેમ જેમ આપણે વર્તમાન સમય તરફ આવતા જઇએ છીએ તેમ તેમ જૈન ધર્મ વિષેના ગ્રન્થો અર્વાચીન ભાષામા લખાયેલા વધારે જણાતા જાય છે ધર્મજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવી તેનો જન-સમૂહમા પ્રચાર કરી શકાય અને શ્રાવકોને શુદ્ધ જ્ઞાન આપી શકાય એ હેતુએ જુદી જુદી લોકભાષામા અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે.

જૈનલેખકોએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ દેખાડીને, તેમનું પૃથક્કરણ કરીને કે તેના ઉપર પ્રકાશ પાડીને જ સન્તોષ પકડ્યો નથી, એમણે ભારતના બુદ્ધિક્ષેત્રના બીજા બધા પ્રદેશોમાં પોતાનો હાથ અનેક રીતે અજમાવ્યો છે

એ દેશના લેખકો વ્યાકરણને મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર માને છે, કારણકે અમુક અંશે એના ઉપર બીજા બધા વિષયોનો આધાર છે એના સંબંધે એક શ્લોક આમ છે

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥

'વ્યાકરણ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, વાણીના દોષોનું એ ઔષધ છે, સર્વ વિદ્યાઓમાં એ પવિત્ર છે, સર્વ વિદ્યાઓમાં એ ઉપર છે'

જૈન સંસ્કૃત-વૈયાકરણીઓ પાણિનિના પ્રામાણ્ય વ્યાકરણને જ મોટે ભાગે અનુસરે છે પૂજ્યપાદ દેવનંદીનું (પૃ ૫૦ જુઓ) जैनेन्द्रव्याकरण અને અમોઘવર્ષના સમયમાં (નવમા સૈકામાં) शाकटायने લખેલું शाकटायनव्याकरण એ બે વ્યાકરણ ઠીકી પ્રખ્યાત છે હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં) પોતાનું વ્યાકરણ सिद्धहेमचन्द्र એ શાકટાયનવ્યાકરણને અનુસરીને લખ્યું મધ્ય કાળમાં લખાયેલાં સૌ વ્યાકરણોમાં સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવો કીલ્હૉર્નનો મત છે[૨૪] જૈનોની ધર્મભાષા પ્રાકૃત છે એટલે એ ભાષાના વ્યાકરણ વિષે પણ એમણે ખુબ લખ્યું છે તેમજ વર્તમાન ભાષાઓના વ્યાકરણ પણ એમણે લખ્યાં છે શબ્દકોષ અને એ પ્રકારના ગ્રંથ પણ જૈનોએ સારી પેઠે લખ્યા છે વ્યાકરણના પ્રયોગો બીજા ગ્રંથોમાં કરી બતાવવાનું ભારતના વૈયાકરણીઓને બહુ ગમે છે હેમચન્દ્રનો कुमारपालचरित (द्व्याश्रय महाकाव्य) ગ્રન્થ એવી રીતના પ્રયોગોથી વ્યાકરણ ગ્રન્થ જેવો બની શકો છે, અને એવી રીતે એ વિચાર-આચારનું સંગમન કરે છે પ્રાચીનગ્રન્થ भट्टिकाव्य પણ એજ પ્રકારનો છે

કાવ્યકળા વિષે પણ અનેક જૈનોએ વિવિધ પ્રકારે લખ્યું છે, અને તેમાં वाग्भट (૧ મા સૈકામાં), હેમચન્દ્ર, वाग्भ

(૧૧ મા સૈકાને અન્તે) अरिसिंह, अमरचन्द्र (૧૩ મા સૈકામાં) એ ખાસ છે.[૨૫] હેમચન્દ્ર વગેરેએ છન્દશાસ્ત્ર વિષે લખ્યુ છે. અનેક લેખકોએ બીજાઓના પ્રખ્યાત સાહિત્યગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેવે પ્રસગે જૈનકાવ્યોની જ નહિ પણ બ્રાહ્મણકાવ્યોની પણ ટીકા લખી છે ને ત્યારે ધર્મની પણ આડ માની નથી તેમજ ટીકામા પોતાના ધર્મને આગળ કર્યો નથી[૨૬] સગીત સમ્બન્ધે પણ જૈનોએ ગ્રન્થ લખ્યા છે पार्श्वदेवना संगीतसमयसार અને सगीत रत्नाकर[૨૭] (૧૨૧૦ પૂર્વે) અને કાનડી ગ્રન્થ रत्नाकर जगलपदजाति[૨૮] એ ગ્રન્થોથી જણાઈ આવે છે

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે પૂર્વે અનેક જૈન રાજાઓ થઇ ગયા છે એમને માટે રાજનીતિના વિશિષ્ટ ગ્રન્થો પણ જૈન પણ્ડિતોએ લખ્યા છે

ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુ સહિતા રચી છે, તેમા જ્યોતિષ ઉપરાંત રાજનીતિ વિષે ચર્ચા છે, सोमदेवसूरिनो नीतिवाक्यामृत (ઇ સ. ૯૫૦ ના અરસામા), अनितगतिनो वर्धमाननीति (ઈ સ ૧૦૧૧ના અરસામા) અને હેમચદ્રનો अर्हन्नीति (૧૨ મા સૈકામા) એ ગ્રન્થો શુદ્ધ રાજનીતિના જ છે[૨૯] અર્હન્નીતિ ગ્રન્થ આપણી પાસે જે છે તે તો માત્ર સસ્કૃત ભાષામા જ છે અને તેનુ નામ लघ्वर्हन्नीति છે, પણ તેમા જે નોધો મળી આવે છે,[૩૦] તેના ઉપરથી જણાય છે કે મૂળે તો રાજા કુમારપાળને માટે હેમચન્દ્રે वृहदर्हन्नीतिशास्त्र એ નામનો ગ્રન્થ પ્રાકૃતમા રચેલો અને આ लघ्वर्हन्नीति તો એ મૂળનો સસ્કૃત સારાશમાત્ર છે

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસનો જૈનોમા વિકાસ થયેલો, તે તેમા વસનારાના સબધના એમના મતના નિર્ણયો ઉપરથી થયેલો એમના ઘણાખરા ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમા આ વિષય ઉપર અધ્યાયો લખાયેલા છે તે ઉપરાત ભૂગોળ અને જ્યોતિષ વિષય ઉપર જ થોડે કે ઘણે અશે લખાયેલા એવા પણ ગ્રન્થો છે[૩૧] ભદ્રબાહુએ (પૃ) અને કાલકાચાર્યે એ વિષય ઉપર ખાસ ગ્રન્થો લખ્યા મનાય છે

પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં જૈનોએ અપરિમિત સંખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે એટલે એથી એમ પણ જણાય છે કે ગણિતશાસ્ત્રમાં એ નિપુણ હોવા જોઇએ, અને એમનામાં એ વિષય ઉપર ગ્રન્થો લખનાર પણ થઇ ગયા છે મહાવીરના (ઇ સ ૯ મા સૈકામાં) ગણિતસારસંગ્રહ નામે ગણિત શીખનારા ગ્રન્થનો તો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ થયો છે [૩૩]

જીવ અને અજીવના સિદ્ધાન્ત વિષે તો એમના ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમાં પુષ્કળ ચર્ચા છે રત્નશેખરે પુદ્ગલ અને નિગોદ (સૂક્ષ્મતમ જન્તુ) વિષેના જૈન સિદ્ધાન્ત ઉપર નાના નાના અનેક લેખ (છત્રીશીઓ) લખ્યા છે [૩૪] શાન્તિસૂરિએ (૧૧ મા સૈકામાં) પોતાના જીવવિચારમાં જીવનશાસ્ત્ર ઉદ્ભિજ–શાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર સમ્બન્ધે સારી ચર્ચા કરી છે [૩૫] પ્રભાવ પૂજ્યપાદે પોતાના કલ્યાણકારકમાં વૈદક વિષય ચર્ચ્યો છે આ ગ્રન્થમાં ઔષધિની વનસ્પતિ વિષે ચર્ચા છે [illegible] સોમનાથે ૧૧૫૦ ના અરસામાં એનો અનુવાદ કાનડી ભાષામાં કર્યો. એજ વિષય ઉપર કાનડી ભાષામાં બીજો એક ગ્રન્થ મંગરાજનો ખગેન્દ્રમણિદર્પણ છે [૩૬]

અનેક જૈન લેખકોએ મંત્રશાસ્ત્ર વિષે પણ લખ્યું છે, કાનડી પંડિત પે (૧૩૦) રટ્ટમત નામે ગ્રન્થ લખ્યો છે; તેમાં વરસાદ ધરતીકંપ વિજળી અને વિવિધ પ્રકારનાં પૂર્વલક્ષણો વિષે ચર્ચા કરી છે હર્ષકીર્તિએ જ્યોતિષસારોદ્ધાર નામે તારાઓ સમ્બન્ધેનો ગ્રન્થ લખ્યો છે અને એમાં સ્વપ્નો, મંત્રો અને બીજી અનેક ગુપ્તવિદ્યાઓ સમ્બન્ધે ચર્ચા છે [૩૭]

ક્રિયાકાંડના ગ્રન્થોમાં મંદિર બાંધવાની તથા પ્રતિમાઓ કોતરવાની કળા વિષે વર્ણન છે સ્થાપત્ય અને શિલ્પશાસ્ત્ર વિષે પણ ગ્રન્થો જૈનોએ લખ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે પણ એવા ગ્રન્થો હજી સુધી મને મળી આવ્યા નથી.

જૈનોની સાહિત્યસેવા વિષે અહીં આપણે માત્ર દિગ્દર્શન જ કરી ગયા; એ નથી તો કોઇ રીતે સમ્પૂર્ણ, કે નથી તો સમ્પૂર્ણ

કરવાનો કશો પ્રયત્ન પણ આપણે કર્યો. પણ એ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે એમણે કેટલી વિવિધ દિશાઓથી સાહિત્યસેવા કરવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને વળી એ પણ જણાઇ આવશે કે ભારતમા સાહિત્યક્ષેત્રના કોઇ પણ પ્રદેશને એમણે જતો નથી કર્યો, આપણે હજી એ વિષે પૂરૂ જાણતા નથી, એટલે એ વિષયમા પૂરી માહિતી મળી આવે ત્યાસુધી જૈનોની સાહિત્ય સેવા માટે સમ્પૂર્ણ અભિપ્રાય આપતાં થોભવુ જોઇએ

કથાઓ અને કાવ્યો.

જૈનશાસ્ત્રો અનેક પ્રકારની કથાઓથી ભરપૂર છે, શાસ્ત્રોમા તીર્થંકરો, ઉપદેશકો અને સાધુઓ વિષે જે વર્ણનો છે તેમનો ઉપયોગ પાછળના લેખકોએ પોતાની સાહિત્યરચનામા કર્યો. અનેક ભાષાઓના અનેક ગ્રન્થોમાં એ પુરાણ વસ્તુને આધારે નવનવે ને તાજે સ્વરૂપે, સરળ અને સમજવે સહજ, તેમજ વળી કલાવિશિષ્ટ અને સમજવે શ્રમસાધ્ય સ્વરૂપે કથાઓને કાવ્યો લખાયા ઋષભદેવના, શાન્તિનાથના, અરિષ્ટનેમિના, પાર્શ્વનાથના, મહાવીરના અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનમાથી અનેક કથાઓ લઇને તેમને પોતાની પ્રિય ભાવનાઓની સહાયતાએ નવા નવાં સ્વરૂપ આપ્યા, વળી એમના જીવનમા નવા નવા પ્રસંગો મૂકયા, તેમના અને તેમના શિષ્યોના પાછલા ભવની કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો અને એ સૌને પોતપોતાના જમાનાને બંધ બેસતા સ્વરૂપ આપ્યા

જૈનોએ જીવનકથાઓ લખવાનો પ્રદેશ પણ બહુ વિશાળ લીધો છે એમણે ધર્માચાર્યોની, પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ રહેલાની, તેમજ લોકકથાઓમાના આકર્ષક અનેક પુરૂષોની પણ જીવનકથાઓ વિસ્તારથી લખી છે ૨૪ તીર્થંકરો ઉપરાત ૧૨ ચક્રવર્તીઓની અને ૨૭ વીરપુરૂષો (વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ) ની જીવનકથાઓ લખી છે વળી ભરત, सगर, राम, लक्ष्मण, रावण, बळदेव, कृष्ण, जरासंध વગેરે બ્રાહ્મણમાન્ય પુરૂષોને જૈનોએ પણ પોતાના માન્યા છે અને વળી બહુ ઉંચે

સ્થાને મૂકયા છે આ અને બીજા પુરૂષોના ઇતિહાસ જૈનોએ રામાયણમાંથી અને મહાભારતમાંથી લીધા છે ને પોતાનો હેતુ સાધવા તેમા થોડો ઘણો પોતાને મનમાનતો ફેરફાર કરી લીધો છે; અને વળી એ લેખકો એ સૌ પુરૂષોને જૈન માને અને તેમને જૈનરૂપે આલેખે એ તો ઉઘાડી જ વાત છે બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો આધાર લઈને નવુ સાહિત્ય રચવાના (કહેવુ જોઇએ કે દુરૂપ-યોગ કરવાના પણ) ઉત્સાહમા જૈનોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે જિનસેને હરિવંશ પુરાણ (૮ મા સૈકામાં) આદિ પંપે (૧૦ મા સૈકામાં) કાનડી ભાષામા विक्रमार्जुनविजय (જેને પંપભારત પણ કહે છે), શુભચન્દ્રે (૧૬ મા સૈકામાં) पाण्डवपुराण અને બીજા અનેક લેખકોએ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે, અને તેમાં મહાભારતમાંથી કૃષ્ણ વગેરેનુ વસ્તુ લીધેલુ છે, રામાયણમાંથી વસ્તુ લઈને શ્વેતામ્બર विमलसूरिએ (૩ જા કે ૪ થા સૈકામાં) પ્રાકૃત पउमचरिय દિગમ્બર रविषेणे (૬૬૦ ના અરસામાં) पद्मपुराण કાનડી કવિ તરૂણ પંપે (૧૧૦૦) रामचन्द्रचरितपुराण (અથવા पंपरामायण) અને બીજા અનેકોએ એ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થ લખ્યા.

જિનસેને આદિપુરાણમાં અને તેની પૂર્તિમાં ગુણભદ્રે (બન્ને ૯ મા સૈકામા) ઉત્તરપુરાણમાં, હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितમાં તેમજ બીજા અનેક લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થોમા ૬૩ મહાપુરૂષોના જીવનનો ઇતિહાસ વ્યવસ્થિત ક્રમે ગોઠવવાના પ્રયત્ન કર્યો છે

મહાવીરના સમય પછી સમ્પ્રદાયે જે પ્રગતિ કરી એનો ઇતિહાસ પણ લખાવાના પ્રયત્ન થયા છે કાળના પ્રવાહમા જૈન ધર્મે જે છાયા તાપ જોયા તેનુ વર્ણન કરવાને માટે પણ અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે બેશક આ ગ્રન્થોમાં ઐતિહાસિક વાસ્તવ તો ઘણુ જ છે અને છતા યે એમા કથાઓ ઉપકથાઓ એટલી બધી ગુંથી નાખી છે કે એ ગ્રન્થોના બધા વસ્તુને ઐતિહાસિક માનતા બહુ સાવધાન રહેવુ ઘટે. લેખકોને ભાનેય નહિ હશે એવી રીતે એમા સત્ય અને કલ્પના એકઠા મળી ગયા છે અને તારીખવાર-

નો ક્રમ કેવળ ઉલટસુલટ થઇ ગયો છે, આ પ્રકારના ગ્રન્થ ઢગલા બધ છે જૈનો चरित्र અને प्रबन्ध વચ્ચે ભેદ પાડે છે.[૩૮] બધા ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષોની તેમજ વીર સંવત ૫૫૭ માં સ્વર્ગ પામેલા आर्यरक्षित સુધીના પ્રાચીન ધર્માચાર્યોની જીવનકથા તે ચરિત્ર, ત્યારપછીના ધાર્મિક પુરૂષોની તેમજ રાજા, પ્રધાન, વેપારી વગેરે ઇતર મહાપુરૂષોની જીવનકથા તે પ્રબન્ધ વળી ઐતિહાસિક પુરૂષોની કથાઓ ગુજરાતી તેમજ બીજી આધુનિક ભાષાઓના रास મા પણ લખાયેલી છે. આ બધા ગ્રન્થોનુ ધ્યેય માત્ર ઇતિહાસ લખવાનુ નથી (અને તેમા કથાઓને ખુબ વણી કાઢી છે), પણ ધર્મોપદેશમા દૃષ્ટાંત દેવા માટે સાધન તૈયાર કરવાનુ પણ છે વાચકને ધાર્મિક અને નૈતિક બનાવવો, જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સાધુઓને ઉપદેશનુ સાધન કરી આપવુ, એ ઉદ્દેશે આમાના ઘણાખરા ગ્રન્થો લખાયા છે

હેમચન્દ્રે ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર લખ્યા પછી તેની પૂર્તિરૂપે परिशिष्टपर्व ગ્રન્થ લખ્યો, તેમા જૈનધર્મના સળગ ઇતિહાસનો સમાવેશ કર્યો છે અને ધર્માચાર્યોની કથાઓ લખી છે વળી આ ગ્રન્થની પૂર્તિરૂપે प्रभाचन्द्रे અને प्रद्युम्नसूरिએ (૧૨૫૦ ના અરસામા) प्रभावकचरित ગ્રન્થ લખ્યો અને તેમા હેમાચાર્ય સમેત ૨૨ જૈનાચાર્યોની જીવનકથા લખી मेरुतुंगे (૧૩૦૦ ના અરસામા) प्रबन्धचिन्तामणिમા અર્ધ-ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો અને કાલ્પનિક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો, હેમચન્દ્રે કુમારપાલ ચરિત્રરૂપે ઐતિહાસિક કાવ્ય લખ્યુ, અને બીજા અનેક લેખકોએ દાનવીરોની સ્તુતિરૂપ ગ્રન્થોમા ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે કલ્પનાઓ મેળવી નાખી, આપણા સમયમા દક્ષિણદેશમા राजावलिकथा નામે ગ્રન્થ દિગમ્બર देवचन्द्रे ૧૮૩૮ મા કાનડી ભાષામા લખ્યો, તેમા મૈસુરની રાજકન્યાની સ્તુતિ છે, તેમા પ્રાચીન કાળના લેખોનો આધાર લઇને, પોતાના સમયના યુરોપિયન સંશોધકને રસ પડે એવી રીતે જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા કરી છે

જૈન ઇતિહાસકોની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ઇતિહા-

સમાં બની ગયેલી ઘટનાઓને જ વર્ણવીને એ બેસી રહેતા નથી, પણ ભવિષ્યમા શુ બનવાનુ છે તેનુ પણ વર્ણન કરવાનુ સાહસ કરે છે એ ધર્મને મતે જગતનો જે ઇતિહાસ છે એ આપણે પછીથી જોઇશુ, અને એ ઉપરથી જણાઇ આવશે જે હવે પછી પ્રવર્તનાર દુષ્ટ યુગમાંની નિરાશાજનક સ્થિતિનુ પણ વર્ણન જૈન લેખકોએ કર્યું છે છેક છેલ્લે થનાર આવકનુ અને સાધુનુ નામ પણ એમણે આપ્યુ છે જૈનધર્મનો કેવળ લોપ થઇ ગયા પછી તેની પાછી નવેસરથી આવતા યુગમા સ્થાપના કરનાર તીર્થંકરોના જીવનચરિત્ર વર્ણવવા એ કેટલાક લેખકોનો પ્રિય વિષય છે

કથાઓ અને વાર્તાઓના પ્રદેશમા બહુ પૂર્વેથી જૈન સાહિત્યકોએ અતિ સફળ કાર્ય કર્યું છે કથાને માટે નવનવાં વસ્તુઓ શોધી કાઢવામા અને તેમને બધબેસતા સ્વરૂપ આપવામા એમણે હિન્દુઓની અને બૌદ્ધોની સ્પર્ધા કરી છે કથા સાહિત્યના પ્રદેશમા એમનુ લખાણ એટલુ બધુ છે કે હજી સુધીયે એ પોતાનુ મહત્ત્વ સાચવી રહ્યુ છે ભારતના લગભગ બધા મહત્ત્વના કથા અને વાર્તા—ગ્રન્થોનુ જૈનોએ સસ્કરણ કરી એમને પોતાના જેવા કરી દીધા છે બીજા સપ્રદાયની રચનામા અને આમના સસ્કરણમાં લેશ એટલો તફાવત આવે છે કે એ લોક પોતાનાં સસ્કરણમા પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો દાખલ કરે છે એવી રીતે એમણે वेताल पंचविंशति सिंहासन द्वात्रिंशिका शुक सप्तति વિગેરે ગ્રન્થોનાં સસ્કરણ કર્યા છે વળી આશ્ચર્ય તો એ છે કે એકના એક જ ગ્રન્થનાં અનેક સસ્કરણ થયાં છે ઇ સ. ૭૦૦ ને સુમારે થઇ ગયેલા બ્રાહ્મણ विष्णुशर्मांના વૈષ્ણવ પંચતંત્રનાં એવી રીતે અનેક જૈન સસ્કરણ થયાં જણાય છે અને વળી એ બધામા વસ્તુની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પુષ્કળ તફાવત છે એકમાં પ્રાચીન કથાઓ કઇક વિસ્તારથી લખી છે બીજામાં વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એવી રીતે નાના વાક્યોમાં લખી છે મૂળ કથામાના શ્લોક બને તે છે પણ મૂળમાંની કાવ્ય અને ક્લિષ્ટ સસ્કૃત ભાષાને ભોળી કરી નાખે છે તથા મૂળમાંના પાઠથી સ્વતત્ર રહીને તેમાંની વાર્તાઓ લોકશૈલીએ લોકભાષામા

કહે છે. ત્યારપછી કોઇ જુના ગ્રન્થને આદર્શમા રાખીને નવા વાર્તાગ્રન્થ સસ્કૃતમાં લખનારની, તેમજ લોક તરફ નજર રાખીને એ પ્રાચીન સસ્કૃત વાર્તાગ્રન્થના પોતાની માતૃભાષામાં -ગુજરાતીમા-અનુવાદ કરનારનીયે ખોટ નથી. મધ્યયુગમા યૂરોપના ગાયકો કથાઓનો પ્રચાર કરતા એવો પ્રચાર કરવાનું બની શકે એટલા માટે અને લોક પોતે ગાઇ શકે એટલા માટે જૈન સાધુ रत्नसुन्दरे એ આખો ગ્રન્થ લોકરાસાને ઘાટે રચ્યો છે, એ કવિ એક કવિસમ્પ્રદાયના નેતા પણ હતા. વળી તરત જ એમના એક પ્રશસકે એમના ગ્રન્થને નવુ સ્વરૂપ આપ્યુ, એમાના રાગને જરા લીસા કર્યા ને એમા થોડીક નવી કથાઓ ઉમેરી ત્યારપછી વળી वत्सराजे એ ગ્રન્થને જ આધારે એને જ મળતે સ્વરૂપે નવો ગ્રથ લખ્યો, પણ એમા કવિતાઓ ઘણી ઉચી અને છતાયે પોતાની માતૃભાષામા લખી. વળી ત્રીજાએ એ ગ્રથ સસ્કૃત પદ્યમા ઉતાર્યો અને આ સસ્કૃત કાવ્યને ચોથાએ-मेघविजये મૂળ સસ્કૃત ગ્રથને સ્વરૂપે ગદ્યપદ્યના મિશ્રણ રૂપે પાછો સંસ્કૃતમા ઉતાર્યો અને છતાએ રત્નસુદરના અને મેઘવિજયના ગ્રથ વચ્ચે પુરો સો વર્ષનો ય ગાળો નથી ”૩૯

બહુ પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ભારતની સર્વસામાન્ય કથાઓના વસ્તુને લઇને પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તેમાથી વાર્તાઓ યોજી કાઢી છે, એમણે એ રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમા જે અપરિમિત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેને પરિણામે તો એ બધી કથાઓ ને વાર્તાઓ આજસુધી સચવાતી આવી છે, કારણ કે જૈનોએ જો એ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો એ આજ સુધીમા તો ક્યારનીયે ભુંસાઇ ગઇ હોત પ્રાચીન વસ્તુનો આધાર લઇને જૈન લેખકોએ એવી વાર્તાઓ લખી છે, એના ચિહ્ન તો અનેક રીતે જોઈ શકાય છે અમુક ગ્રન્થમા ખાસ જરૂરની ન હોય એવી એકાદ વાર્તા, વિષયની ચર્ચામા કે ગ્રન્થને આરમ્ભે કે તેને અતે, એ લેખકોએ મૂકી દીધેલી જોઇએ છીએ પણ વળી ધાર્મિક વિચારને કારણે અનેક પ્રસગે વાર્તાની વિગતમા ફેરફાર પણ કરી નાખેલા હોય છે.

" એક રાજા ઘોડે ખેલતો નીકળ્યો, પણ અણઘડ ઘોડો ક્યાંનો ક્યા એને વનમાં લઇ ગયો. રાજા વનમાં ભૂલો પડ્યો, ત્યા એણે રૂપાળી રાજકન્યા જોઇ, અથવા બીજુ કાંઇ સાહસ થયુ " આવી શરૂઆત અનેક જૈનવાર્તાઓમાં હોય છે; હિંદુ સુપ્રખ્યાત વાર્તાઓમાં રાજા શિકારે ચઢે છે, પણ જીવહિંસાનો જૈનોમાં નિષેધ હોવાથી તેઓ સર્વસામાન્ય વાર્તાઓની વિગતોમાં આવો ફેરફાર કરે છે એમ ચારોબી ધારે છે [4]

જુની કથાઓને આધારે નવી કથાઓ રચવા ઉપરાંત જૈનોએ કેવળ નવી કથાઓ નવે સ્વરૂપે રચી કાઢી છે શુદ્ધ જૈનરચનાની એવી કથાઓ અને કથાનકો અનેક છે આ કથાઓના લેખકોએ પોતાની કથાઓ માત્ર કથા ઉપરના મોહને જ કારણે લખી છે એવુ નથી, સાથે સાથે બીજા પણ હેતુ હતા. પ્રખ્યાત હરિભદ્ર કથાના ચાર પ્રકાર પાડે છે; જીવનનીતિ, રાજનીતિ વગેરે શીખવનાર કથા તે અર્થકથા પ્રેમની વાતો કહેનાર કથા તે કામકથા, ધાર્મિક જ્ઞાન આપનાર કથા તે ધર્મકથા અને જીવનના એ ત્રણે પ્રદેશોની મિશ્ર કથા તે સંકીર્ણકથા. કેટલીક કથાઓમા રૂપિકસ્વરૂપે શુભ જીવનના નિયમો દેખાડવામાં આવેલા અથવા તો સંસારવિલાસનાં વિવિધ સ્વરૂપો આપવામાં આવેલા હોય છે અને ત્યારે ધનસંપત્તિ, ભોગવિલાસ અને ઘરબાર તજી સાધુ થવાની જે જૈનભાવના તેની વિરુદ્ધ પણ કેટલાક પ્રસંગો એ કથાઓમાં આવે છે તેવે પ્રસંગે કથાકાર ધર્મભાવનાને ઉંચી રાખવા માટે, પોતાની કથાના નાયકને સંસારના સૌ ભોગવિલાસ ભોગવાવ્યા પછી તેના જીવનને શોધ લાગે તેને સાધુ બનાવે છે અને એમ કરીને ધર્મભાવનાને પ્રબળ બનાવે છે જૈનકથાઓમા બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો વણાયા છે, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને પ્રબળ બનાવનાર વસ્તુ અનેક કથાઓમાં હોવામાં છે અનેક કથાઓને અંતે કોઇ સાધુ અથવા કેવલી આવે છે તે કથાના નાયકને સમજાવે છે કે 'તારે આ ભવમાં જે બધાં સુખ દુઃખ ભોગવવાનાં આવ્યાં તેનુ કારણ આમ છે પૂર્વ જન્મમા

કરેલાં પુણ્યના ફળ રૂપે તુ આ જન્મે સુખ ભોગવે છે, પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પાપના ફળ રૂપે તું આ જન્મે દુ:ખ ભોગવે છે.'

કથાઓ અને કથાનકો અનેક સ્વરૂપે છે, અનેક કદના છે. પશુપખીની અને આનદ ઉપજાવે એવી એવી નાની નાની કથાઓથી માંડીને તે ગદ્યમા, પદ્યમાં કે ગદ્યપદ્યમાં, નવે સ્વરૂપે રચાયેલી લાબી લાબી કથાઓ પણ અનેક છે આવી લાબી કથાઓ જો પદ્યમા હોય તો સાહિત્યમાં એ કાવ્ય કહેવાય છે.

જૈનોએ આ પ્રકારનું સાહિત્ય એટલું બધુ લખ્યું છે કે તેમાંના મહત્ત્વના ગ્રંથો સંબધે લખવા જેટલું પણ આ ગ્રંથના પરિમિત ક્ષેત્રમા બની શકે નહિ ત્યારે એમાંના થોડાજ ગ્રંથો વિષે અહીં સક્ષેપમા જ લખીને મારે સતોષ લેવો પડે છે.

जीवक (અથવા जीवधर) વિષેનો ઇતિહાસ તે (દિગંબરમાં) સૌથી વધારે લોકપ્રિય કાવ્યવસ્તુ છે સંસ્કૃતમાં એ કથા રચાઇ છે, તેમજ ગુણભદ્રના (નવમા સૈકામાં રચાયેલા) ઉત્તરપુરાણમાં પણ એ કથા છે પણ સૌથી સુન્દર તો તામિલ રચના છે, तिरुत्तकदेवर (સં. श्री दत्तदेव) ૧૦ મા કે ૧૧ સૈકામા થઇ ગયેલા, તેમણે એ કથા લખેલી કહેવાય છે એ કથા લખાયા સબધે એવી વાત ચાલે છે કે તિરૂત્તકદેવર મદુરાની પ્રખ્યાત પાઠશાળામાં ભણતા હતા એમના સહાધ્યાયીઓએ એકવાર એમને કહ્યું કે 'કામશાસ્ત્ર વિષે કશું લખવાની તારામા શક્તિ નથી' ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે 'હજીસુધી કામશાસ્ત્ર વિષે મે કશુ લખ્યુ નથી એ વાત સાચી, પણ પ્રસગ આવશે તો એ સબધે ગ્રન્થ લખીશ ત્યારે તેમા પ્રેમ તથા જીવનવિલાસની વાતો લખીશ' પછી એમણે जीवक चिन्तामणि નામે ગ્રન્થ લખ્યો, તેમા જીવકના ૮ લગ્ન વિષે, તેના એક મિત્રના ૧ લગ્ન વિષે તેમજ નાયકના વિજ્ઞાન, પૃથ્વી, સુખ અને નિર્વાણ સાથેના લગ્ન વિષે અલકારરૂપે ૧૮ ગાનોમાં વર્ણન કર્યું એ ગ્રન્થ રચાઇ રહ્યા પછી એક તેજોદ્વેષીએ એને વાચ્યો ને કહ્યું જે 'તિરૂત્તકદેવર પાકો દુરાચારી હોવો જોઇએ, અને એણે પોતાના કામજીવનના બધા અનુભવો એકઠા કરીને

આ જન્મમાં ઉતાર્યો છે, કારણ કે નહિ તો એ આવુ આબેહુબ વર્ણન કરી શકે શી રીતે ?' કવિએ તો આખુ જીવન પવિત્રતામા ગાળ્યુ હતુ, તેથી આ આરોપ સામે પોતાનો બચાવ કર્યો. પોતાની પવિત્રતાના પ્રમાણમા ધિકધિકતો લાલચોળ લોઢાનો ગોળો પોતાના હાથમાં એમણે લીધો અને કહ્યું કે " હુ પવિત્ર ન હોઉ તો આ ગોળો મને બાળી મૂકો !' આ પ્રકારની અગ્નિ-પરીક્ષાએ એ વાત સાચી પાડી કે " અગ્નિ સાધુને કશુ કરી શકતો નથી, સાધુ તો પોતાની પવિત્રતાએ પ્રકાશતો ઉભો છે "

ગુણભદ્રે લખેલા ઉત્તરપુરાણમાંની[४१] જીવકની અથવા જીવ-ધરની પ્રખ્યાત કથા સૌથી પુરાણી ગણાય છે એને આધાર અહીં સક્ષેપમાં એ કથા આપુ છુ

" રાજપુરના રાજા સત્યધરને એનો નિમકહરામ પ્રધાન કાષ્ઠાંગારક પદભ્રષ્ટ કરે છે ને મારી નાખે છે એની રાણીને તે વેળાએ ભારી આશા હતી તે નાશી છૂટે છે એક સ્મશાન ભૂમિમાં એ પુત્રને જન્મ આપે છે ગન્ધોત્કટ નામે એક વેપારીને પોતાનાં પાછલાં સઘળાં બાળકો જીવતાં નહિ, તે તેજ વેળાએ પોતાનાં તરતનાં જન્મેલાં તેમજ મરેલાં છોકરાંને બાળવાને ત્યા આવ્યો. રાજપુત્રને એ પોતાની સાથે લઇ જાય છે અને પોતાના પેટના પુત્રની પેઠે ઉછેરે છે એને કોઇએ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતુ કે મરેલાને બદલે તને જીવતો છોકરો મળશે, એ પ્રમાણે થયુ એટલે એ રાજપુત્રનુ નામ જીવધર પાડે છે ત્યાર પછી શેઠને બીજો છોકરો થાય છે, તેનુ નામ નન્દાઢ્ય પાડે છે એ બે બાળકો સાથે ઉછરે છે જીવધરની ચતુરાઇનાં અને શક્તિનાં લક્ષણ નાનપણમાંથી જ દેખાવા માંડે છે ત્યારપછી એ ઘણાં પરાક્રમ કરે છે અને એના પ્રારબ્ધમાં લખાયા પ્રમાણે આઠ સ્ત્રીઓ પરણે છે એકેકી કળામાં નિપુણતા બતાવીને એકેકી સ્ત્રીને પરણે છે એકને વાંસળી વગાડીને, બીજીને હાથી વશ કરીને, ત્રીજીને સાપનુ ઝેર ઉતારીને વગેરે. એક વખત કુતરાના અવતારમા હતો ત્યારે અવળચડા છોકરાંથી એને ઉગારી લઇ એને

વશ કરેલો તેની સહાયતાથી જીવધર અનેક પરાક્રમ કરી શકે છે. અન્તે એ કાષ્ઠાગારકને મારી નાખે છે ને બાપની ગાદીએ બેસે છે ત્યારપછી એ બહુ લાબા કાળ સુધી રાજ્ય કરીને યશ પ્રાપ્ત કરે છે છેવટે મહાવીરના ઉપદેશથી એ સસારત્યાગ કરે છે રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપે છે, કેવલી થાય છે ને અન્તે મોક્ષ (નિર્વાણ) પામે છે

જીવધરનુ અને કથામાંના મુખ્ય પાત્રોનુ પ્રારબ્ધ તેમના કર્માનુબધને અનુસરીને એકમેક સાથે જોડાયા છે, અને પોતાનાં પાછલા ભવના કર્મ પ્રમાણે સૌને ફળ મળે છે. જીવધર પોતાના સગાંસબધીથી સોળ વર્ષ વિખુટો રહ્યો, કારણ કે એણે પાછલા ભવમા એકવાર એક હસને તેના સગાંસબધીથી ૧૬ દિવસ વિખુટો રાખ્યો હતો. આ કથામાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પણ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે રાજકુમારી શ્રીચંદ્રા એકવાર કબુતરની જોડને ચરતી જોઇ બેભાન થઈ પડે છે પૂર્વજન્મમાં પોતે પણ કબુતરી હતી અને પોતાના કબુતર સાથે બહુ સુખમાં દિવસ ગાળતી, તે વાતનું એને સ્મરણ થઈ આવે છે. એના માબાપ શ્રીચદ્રા પાસેથી તેના પૂર્વજન્મની કથાના સ્મરણો સાંભળી લે છે, અને તે પ્રમાણે એક ચિત્રકાર પાસે તે ચીતરાવે છે પછી એ સૌ ચિત્રો ચૌટામા મૂકાવે છે જેથી તેના પૂર્વભવના સ્વામીને શોધી શકાય અને શ્રીચન્દ્રાને તેની સાથે પરણાવી શકાય નદાઢ્ય એ ચિત્રો જુએ છે, એને પોતાને પણ પાછલો ભવ સાભરી આવે છે અને તે સુદર રાજ્યકન્યા સાથે તે લગ્ન કરે છે

દિગબરોનુ એક બીજુ પ્રખ્યાત કાવ્ય भविसत्तकहा છે, ઘણુ કરીને દશમા સૈકામા થઇ ગયેલા દિગબર વેપારી નામે धनपाले એ રચેલું છે એમા ૨૨ घत्ता છે અને અપભ્રશ ભાષામા શ્લોકાનુબધ રચનાએ રચ્યુ છે એ ભાષામા કેવું ગમ્ભીર લખી શકાય, એનો આ કાવ્ય નમુનો છે[૪૨] એમાનું વસ્તુ સક્ષેપમા આ પ્રમાણે છે—कुरुजगल રાજ્યનો વેપારી भविसत्त પ્રવાસ કરતો કરતો સુવર્ણદ્વીપમા આવી પહોચે છે, ત્યાથી જતા માર્ગમા, એના ઓરમાન

ભાઈ બન્ધુદત્તના કપટથી એક બેટ ઉપર તે એકલવાયો થઈ પડે છે વિચિત્ર સંજોગોને બળે ત્યાં એને સુંદર રાજકુમારી મળી આવે છે, તેની સાથે એ લગ્ન કરે છે ત્યારપછી એ દંપતી બાર વર્ષ સુધી ત્યાં સુખમાં રહે છે એવામાં બન્ધુદત્તના વહાણ એ બેટ ઉપર આવી ચઢે છે ભાઈઓ એકમેક સાથે સમજી જાય છે ને બન્ધુદત્ત ભવિસત્તને ઘેર આવવા સમજાવે છે ઉપડવાની બધી તૈયારી થઈ રહી છે, ત્યાં તો આપણા નાયકને યાદ આવે છે કે બેટ ઉપર એક રત્ન રહી ગયુ ફરી પાછો વહાણમાંથી એ બેટ ઉપર એ રત્ન લેવા જાય છે, એવે સમે પેલો કપટી ભાઈ વહાણનુ લંગર ઉપડાવી લે છે અને ભાઈને મૂકી ચાલતો થાય છે ઘેર જઈને બન્ધુદત્ત પોતાની ભાભીને પરણવા પજવે છે ને લગ્નની તૈયારીઓ કરે છે કોઈ દેવની કૃપાથી ભવિસત્ત વિમાનમા બેસીને પિતાના નગરમાં આવી જાય છે પોતાના ભાઈના કારસ્તાનની સૌ કથાઓ રાજાને કહી સંભળાવે છે પોતાની સ્ત્રીને પાછી મેળવે છે, ત્યારપછી રાજકન્યા સાથે પરણે છે ને વળી ગાદીવારસ પણ બને છે કપટચારી બન્ધુદત્ત ત્યાંથી નાસીને પોતનાના રાજા પાસે જાય છે એ રાજા કુરુજંગલના રાજાને કહેણ મોકલે છે કે 'તમારે પરાજય સ્વીકારવો અને ભવિસત્તની બંને સ્ત્રીઓ મને સોંપી દેવી.' આ અપમાનભર્યા કહેણના ઉત્તરમા કુરુજંગલનો રાજા યુદ્ધનુ કહેણ કહાવી મોકલે છે ભયંકર યુદ્ધ થાય છે અને તેમાં પોતનાનો રાજા પરાજય પામે છે ત્યારપછી ભવિસત્ત લાંબાકાળ સુધી બંને સ્ત્રીઓ સાથે સુખાનંદમાં રહે છે, અંતે તેને એક સાધુ મળે છે તે એને એના પાછલા ભવની કથા કહે છે, તે ઉપરથી એને વૈરાગ્ય ઉપજે છે સાધુ થાય છે અને અનેક અવતાર પછી મોક્ષ પામે છે

સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલી કથાઓમાં, લોકપ્રિય પુનર્જન્મનુ મહત્ત્વ દેખાડવાને માટે બીજી કથાઓની પણ ગુંથણી કરી છે

શ્વેતાંબરોમાં ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં લખાયેલી કથાઓ અનેક છે અહીંમાત્ર પાદલિપ્તની તરંગવતી વિષે જ કંઇ ઉલ્લેખ કરીશ. ઇ. સ. ૧ લા સૈકામાં રચાયેલી, પણ ત્યારપછી આશરે હજાર વર્ષે એનુ

तरंगलोला નામે નવુ સસ્કરણુ થયુ, તેજ આપણી પાસે તો છે ઇ. લૉર્ઘમાને એનો Dienonne નામે જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો[૪૩] છે ત્યારપછી બીજી પ્રખ્યાત કથા હરિભદ્રની समराइच्चकहा છે, એમા વચ્ચે ગાથાઓ મૂકેલી છે. એનો જર્મન અનુવાદ કિર્ફેલ તરફથી થવાની આશા છે[૪૪] આ કથામા શત્રુભાવવાળા બે માણુસની નવ ભવની કથા વર્ણુવી છે કોઇ ભવે પિતા–પુત્રરૂપે અવતરે છે, કોઇ ભવે પતિ–પત્ની રૂપે અને કોઇ ભવે બીજે કોઇ સબધે એ જન્મે છે દુષ્ટ દરેક ભવમા શિષ્ટની પાછળ પડે છે અને તેને મારી પણુ નાખે છે. છેવટે શિષ્ટ મોક્ષ પામે છે

ત્યારપછી વળી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પણુ જૈનકથાઓ છે, અલકાર રૂપે ઉપમાઓ દ્વારા જૈનધર્મનુ જ્ઞાન આપવાના હેતુએ એવી કથાઓ લખી છે પ્રથમ તો ધાર્મિક સાહિત્યમા એવા પ્રયત્ન થયેલા, પણુ પછી તો સર્વ પ્રકારના સાહિત્યમા એવી કથાઓ લખાઇ છે ભવ્ય શૈલીમા લખાયેલી એવી કથા सिद्धर्षिએ उपमितिभवप्रपचाकथा નામે લખી છે (૯૦૬ મા એ કથા પૂરી થઇ) એમા ઉપમાઓવડે માનવજીવનનુ વર્ણુન કરેલુ છે, જુદા જુદા માણુસો દ્વારા જુદા જુદા ગુણુદોષનુ વર્ણુન કરેલુ છે અને એ બધાના એકીકરણુ દ્વારા, જૈન સાધુની ભાવનાને અનુકૂળ માનવજીવનનુ ચિત્ર ખડુ કર્યુ છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યાકોબી એને Bunyan Pilgrim's progress વર્ગમા મૂકે છે. ધાર્મિકવૃત્તિવાળા માણુસોમાં એ કથા હજી યે પ્રિય છે[૪૫]

बाणની પદ્ધતિએ પણુ કળાની દૃષ્ટિએ જૈનોએ કથાઓ રચી છે, પણુ એવા ગ્રન્થોમા ભાષા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયુ છે. સાહિત્યકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ગમે તો એ ગદ્યમા હોય કે ગમે તો પદ્યમા હોય કે ગમે તો એનુ મિશ્રણુ હોય सोमदेवનો यशस्तिलक અને धनपालनो तिलकमजरी (૯૫૦ ના અરસામા રચાયેલા તે) બંને આ પ્રકારના ગ્રન્થ છે

અત્યાર સુધી આપણે જે કથાસાહિત્ય વિષે વાત કરી, તેમા એનુ વસ્તુ એ મહત્ત્વનુ બિન્દુ છે ગદ્યમા જ રચાયેલી

કથા વિષે નહિ, પણ પદ્યમાં ને કાવ્યરૂપે રચાયેલી કથાઓ વિષે પણ આ વાત સમજવાની છે અનેક કથાઓની રચનામાં કાવ્ય સ્વરૂપ અતિ સુન્દર હોય છે, તો પણ વાચક જ્યારે એ કથા વાંચવા બેસે છે, ત્યારે કથાના તાર એવા ગુંચવાયેલા હોય છે કે તેમા [illegible] વાચકને તો રસ પડે જ નહિ. ત્યારપછી જૈન સાહિત્યમાં એવાં અનેક કથાકાવ્યો છે, જેનુ વસ્તુ એકવાર ગુપ્ત રહે છે એની એક એક ગાથામા આખો ભાવ ભરાઇ રહેલો હોય છે; એક એક ગાથામાં આધ્યાત્મિક અને અલૌકિક ભાવ ભરાઇ રહેલો હોય છે[૪૬] આવી કથાઓમાં કાવ્યકળાનુ અતિશય્ય હોય છે આ ક્રીડા એટલી સીમાએ પહોચી છે કે બે જૈન કવિઓએ કાલિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખી સમસ્યાપૂર્તિની કળા સાથે ખેલ કર્યો છે એમાંની એકીએકી ગાથામા મેઘદૂતના શ્લોક સાથે સબન્ધ રાખીને અરિષ્ટનેમિથી પાર્શ્વનાથ સુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે ને બેકીબેકી ગાથા તેમાં ઉમેરી છે એથી યે વધારે આશ્ચર્યજનક કળા તો દિગમ્બર શ્રુતકીર્તિએ (૧૧૨૫ ના અરસામા) પોતાના રાઘવપાણ્ડવીયમાં દેખાડી છે એમાં તો દરેકે દરેક શ્લોકમાં બે બે અર્થ નીકળી શકે છે અને એ રીતે એમાંથી રામાયણ અને મહાભારત સાથે સાથેજ વાચી શકાય છે[૪૭]

રસકાવ્યોમાં (Syrics) પણ જૈનોએ સારી નામના કાઢી છે પ્રાકૃતમાં એકેક ગાથામાં એવાં બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે એકેક કવિએ રચેલાં છે અથવા આપણે જે સ્વરૂપે હાલ જોઇએ છીએ તે સ્વરૂપે એનો સગ્રહ થયેલો છે આ બન્ને કાવ્યોના કર્તા વિષે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે કારણ કે એમાંના એકેમાં જૈન—વિશિષ્ટતાના કશા ચિહ્ન નજરે આવતાં નથી. લોક ભાવનાને અનુસરીને રચાયેલી સત્તસઈ તે હાલ સાતવાહન અથવા શાલિવાહનની ગણાય છે એ [illegible] હતો, અને જૈનો એને પોતાના ધર્મનો માને છે (પૃ ૪૫ જુઓ). એ કાવ્યમા મસ્ત શૃગારરસની ગાથાઓ છે એવુ કહેવાય છે કે વાણીની દેવી સરસ્વતીએ એકવાર શાતવાહનના મહેલમાં એક દિવસ વાસ કર્યો તે સમયમાં પોરેસ્વારથી માંડીને દાસીના

માવત સુધી-સમસ્ત સેનાએ પ્રાકૃતમા ગાથાઓ રચી કાઢી અને રાજાએ એમાથી ૭૦૦ સર્વોત્તમ ગાથાઓ વીણી કાઢી ને તેનો સગ્રહ કર્યો એમાની થોડીક ગાથાઓનો અર્થ નીચે આપુ છુ.[૪૮]

રાત્રિના લલાટભૂષણ ચન્દ્ર! આકાશના શિરોરત્ન! તુ રાત્રિએ પ્રકાશે છે,

મારા પ્રિયતમને જે કરે તુ સ્પર્શે છે, તે જ કરે મારો સ્પર્શ કર

"તુ આવશે" એ આશાએ મારી અર્ધી રાત એમને એમ ચાલી ગઇ,

છતા યે તુ આવ્યો નહીં અને બાકીની ઘડીઓ દુખના વર્ષો જેટલી લાબી થઇ

નમેરો મારો નાથ મને મૂકીને સવારે ચાલ્યો જશે એમ લોક મને કહે છે,

ત્યારે લાબી થા, અરે લાબી થા, મધુર રાત્રિ! જેથી સવાર થાય જ નહિ

એનુ સુદર સ્વરૂપ આખ સામે તરે છે, એનુ ચુમ્બન હજી યે હોઠ ઉપર બળે છે,

મારા હૈયામા એનુ હૈયુ છે, કાનમા હજીયે એનો શબ્દ છે, પ્રારબ્ધ અમને વિખુટા કરી શકે ?

એમાની ઘણીખરી ગાથાઓ શૃગારરસે લદબદ છે, છતા યે આખા સગ્રહમા એ જ ધ્વનિ ગુજે છે એમ નથી, કેટલાકમા બ્રાહ્મણદેવતાની સ્તુતિ છે, તો કેટલાકમા સર્વ સામાન્ય સુભાષિતો છે જુઓ —

આશાની પીછીવડે હૃદયપટ ઉપર ભાવિ ચિત્રો મન ચીતરે છે,

પણ હસતા બાળકની પેઠે પ્રારબ્ધ હળવે હાથે એ સૌ ભૂસી નાખે છે

એવુ હસ, જે વને કોઇ હસી કાઢે નહીં; એવુ બોલ જે શ્રોતાના કાનને મીઠું લાગે.

એવુ જીવ, જે જીવનમાં કીર્તિ મળે. એવુ મર, જે ફરી અવતરવુ ના પડે.

આપણે બીજા જે ગાથાસંગ્રહ વિષે કહેવાનુ છે, તે શ્વેતામ્બર જયવલ્લભનો (સમયનિર્ણય હજી થયો નથી, પણ ૧૩૩૪ ની તો પૂર્વે) વજ્જાલગ્ગ છે એમાં માત્ર કામ વિષેની જ ગાથાઓ નથી, પણ જીવનની ત્રણે કામનાઓ–ધર્મ, અર્થ, કામ–વિષેની છે, એટલે હાલના સંગ્રહ કરતાં વધારે વિશાળ છે એમાંનુ વસ્તુ અનેકમુખ છે આપણી સામે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ સુંદર નમુનો છે; ભારતવાસીઓના નૈતિક જીવન વિષે તથા શિષ્ટજન વિષે એમની ભાવનાઓ કેવી છે ? દુષ્ટતાને એ કેવા ધિક્કારે છે ? એ આપણે આ સંગ્રહથી જાણી શકીએ છીએ. સાચી મિત્રતાનો અને શુદ્ધ જીવનનો ખ્યાલ કવિ આપે છે દૃઢતાને અને વીર નિશ્ચલતાને જય આપે છે; કાર્યશક્ત પુરૂષોને વિષે ભવ્ય ગાથાઓ આપે છે પણ બાહ્ય પરિણામો પ્રારબ્ધને આધીન છે અને તેથી માનવજીવનની જે બીજી કામના—અર્થ—તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. નિર્ધનતાનાં દુઃખ હૃદયદ્રાવક ભાવે વર્ણવ્યાં છે; કેટલીક ગાથામા સ્વામીનુ વર્ણન છે કેટલીકમાં સેવકનુ છે; પણ જે પોતાના સ્વામીનુ રક્ષણ કરતાં વીર સૈનિકની પેઠે, યુદ્ધમાં પડે છે એને માટે સુંદર ગાથાઓ છે વજ્જાલગ્ગનો મોટો ભાગ કામ વિષે રોકાય છે સ્નેહની મૃદુ ભાવનાથી માંડીને તે મોહના મત્ત આવેગ સુધીની અનેક ગાથાઓ છે, પ્રણયીજનની વિરહવેદના અને તેમની જલ્પના વિષે પણ છે કુસુમવલ્લીમાંથી મધુ ચૂસતા ભ્રમર વિષે, પોતાના વૃન્દમાંથી વિખુટા પડી જઇ કેદ પકડેલા હાથી વિષે, રાજહંસ કે કુવિ (હંસ) વિષે સુંદર ચિત્રો આલેખ્યાં છે; એ શોમાં પુરૂષના સ્ત્રી ઉપરના સ્નેહની ભાવનાઓ છે શૃંગાર વિષયમાં યુરોપવાસીની કરતાં ભારતવાસીની ભાવનાઓ વધારે નિર્દંભ અને ખુલ્લી છે, આપણને કમ્પારી વછૂટે એટલી સીમા સુધી સ્નેહજીવનના નિયમ

વિરૂદ્ધની ગાથાઓથી ભારતવાસીને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. આ સંગ્રહમા વ્યભિચાર સંબંધી ગાથાઓની પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટ નથી, ગોવાળ તેમજ કૃષ્ણની સુંદર લીલાનુ ચિત્ર કવિએ સુંદર ભાવે ચીતર્યું છે અને આ વજ્જાલગ્ગમાં ઋતુઓ વિષે પણ વર્ણન છે[૪૯]

માનવજીવનનાં વિવિધ દૃશ્યો, પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને એવા અનેક વિષયો ઉપર કળાપૂર્ણ કાવ્યો સંસ્કૃતમાં અર્વાચીન ભાષા ઓમા લખનાર અનેક જૈનકવિઓ થઈ ગયા છે. આ પ્રકારના સંગ્રહ કાનડી ભાષામાં અનેક છે, આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે આ પ્રકારના સાહિત્યમા સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લીધો છે, कान्ति (૧૧૦૦ ના અરસામા) નામની સાધ્વીએ વિવિધ વિષયો ઉપર ગાથાઓ રચવામા પોતાની કુશળતા પ્રકટ કરી છે.

બુદ્ધિવિષયક કાવ્યોમાં પણ જૈન કવિઓની કૃતિઓ બીજા ધર્મના કવિઓ કરતા અનેક રીતે ભિન્ન નથી. આશ્ચર્યજનક તો એ છે જે આવા પ્રકારના અનેક કાવ્યો, જૈનો કહે છે કે જૈન કવિઓએ લખ્યા છે, બીજા ધર્મવાળા તેના તે જ કાવ્યો પોતાના ધર્મવાળાએ લખ્યા કહે છે तिरुवल्लुवर નામે વણકરના कुरिल નામે કાવ્યને માટે આવી જ તાણાતાણ છે પૂર્વે એમ માનવામાં આવતુ કે એ કવિ ૮ મા સૈકામાં થઇ ગયો હાલ એમ માનવામા આવે છે કે ઘણુ કરીને એ ૧ લા કે ૨ જા સૈકામા થઇ ગયેલો કુર્ટલમા ૨૬૬૦ ટુકી ગાથાઓ છે અને તે ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણે જીવનકામનાઓ ઉપર છે અમુક એક ધર્મના વિશેષ સિદ્ધાન્ત વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સ્પષ્ટ છે કે વૈષ્ણવ, શૈવ અને બૌદ્ધ તેમજ જૈનધર્મના અનુયાયી સરખી રીતે દાવો કરે છે કે એ ગ્રન્થ અમારા સિદ્ધાન્તો વિષે લખાયો છે બી શેષગિરિ શાસ્ત્રીઆર અને એમ. એસ રામસ્વામી માને છે કે કુર્ટલમાની કેટલીક ગાથાઓ એવી છે જે એ ગ્રન્થનો કર્તા કોઇ જૈન હોવો જોઇએ અને એ (જૈનો એને एलाचार्य કહે છે) કુંદકુંદના સમયમા હોવો જોઇએ, પણ એ વાતનો બહુ થોડો સંભવ છે[૫૦]

એ પ્રખ્યાત સુભાષિત સંગ્રહનો જર્મન અનુવાદ આપણું પ્રખ્યાત અનુવાદક ફ્રીડર્ટે પદ્યમાં કરેલો છે, એમાંથી ૬ સુભાષિતના ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપુ છુ [૧]

જે નારી દેવોને કંઇ આહુતિ આપતી નથી, માત્ર પોતાના સ્વામીને અનુરક્ત રહે છે, તેને દેવો એવુ વરદાન આપે છે કે એ એ 'વરસ' કહે તો વરસાદ વરસે.

જેને પોતાની પત્ની અનુરક્ત નથી તે સિંહ જેમ વિના સંકોચે શત્રુઓમાં ફરી શકે તેમ ફરી શકે નહિ.

જેના તરફ બાળક પોતાનો હાથ લાંબો કરશે, તે કોળિયો તને અમૃત જેવો મીઠો લાગશે.

જેને વાંસળીનો સુર મધુર લાગે છે, તેણે પોતાનાં બાળકની તોતડી વાણી સાંભળી નથી.

માતાને પોતાના પુત્રની કીર્તિના શબ્દો કાને પડે છે, ત્યારે એને જન્મ આપ્યો હતો, ત્યારના કરતાં બે વધારે આનંદ થાય છે

જેનામાં સ્નેહ નથી તેને બધુ પોતાને માટે લાગે છે; જેનામાં સ્નેહ છે તે પોતાનુ શરીર પણ બીજાનુ જાણે છે

તિરુવલ્લુવરની બહેને નીતિ ઉપર એવી જ આખ્યાનો રચી છે

એવો બીજો સુભાષિતસંગ્રહ નાલદિયાર છે [૧] એની ઉત્પત્તિ વિષે આવી કથા છે—એકવાર દુષ્કાળને દુઃખે ૮૦ ૦ જૈન સાધુઓ પોતાને દેશથી નીકળી ગયા અને મદુરાના પાંડ્ય રાજાના દરબારમાં ગયા. રાજાએ એમનો સત્કાર કરીને રાખ્યા જ્યારે દુષ્કાળ આવ્યો ગયો ત્યારે સાધુઓએ પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરી; પણ જેને લીધે પોતાનો દરબાર શોભી ઉઠ્યો હતો એવા એ પરદેશીને રાજા જવા દેતો નહોતો. સાધુઓને જ્યારે બીજો કશોય ઉપાય સૂઝ્યો નહિ, ત્યારે રાતના નીકળી ચાલ્યા. જતાં જતાં દરેક સાધુએ પોતે બેસતો હતો તે જગા ઉપર એકેક શ્લોક મૂકી દીધો. જે તાડપત્ર ઉપર એ શ્લોક લખાયા હતા, એ સૌ

તાલપત્રોને વહેતી નદીમા નાખી દેવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૪૦૦ તાલપત્રો પાણી ઉપર તરતા રહ્યાં ને નદીને કાઠે આવ્યા એ બધાને એકઠા કર્યા અને એ સગ્રહને નાલદિ-યારનુ નામ આપ્યુ થોડાક બીજા તાલપત્ર બીજે કાઠે પણ તરી ગયા અને તેના બીજા સગ્રહ પણ થયા છે

દિગમ્બર સાધુ अमितगति એ (૯૯૪ મા) લખેલા सुभाषित सन्दोह જેવા કાવ્યોમા જૈનધર્મના ઉપદેશની સ્પષ્ટ છાપ તરી નીકળે છે અમિતગતિએ આ ગ્રન્થમા મોહવિલાસની અનિત્ય-તાનું વર્ણન કર્યું છે, જરા અને મરણ વિષે ખ્યાલ આપ્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ વિરૂદ્ધ વિવેચન કર્યું છે, માસ, મદિરા અને મદ્ય સબધે, જુગાર વિષે અને વેશ્યાગમન સમ્બન્ધે નિવારણ કર્યું છે અને જૈનધર્મના વિધિઓ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ભૌતિક વિલાસો એકેએક વર્ણવ્યા છે અને તેની નિરર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે પવિત્ર સાધુને ઘટે એમ સ્ત્રી-સબધી એમણે કેવો બળવાન નિષેધ કર્યો છે તેનો આ નીચે નમુનો છે—

“જે વિવેકશૂન્ય પુરૂષ ભ્રષ્ટતાસ્વરૂપ, જીવજન્તુએ ભરેલા, (મનુષ્યદેહના) ત્રણ પ્રવાહી પદાર્થોના બનેલા, એકંદરે ઘણા જ ભ્રષ્ટ એવા ચર્મ, માસ, અસ્થિ, મજ્જા, લોહી, મેદ તથા જન્તુથી બનેલા, અને મળ, મૂત્ર, રૂધિર અને આસુ આદિ નવ અશુદ્ધિ પદાર્થોના દ્વારવાળા નારીદેહથી આનન્દ પામે છે તે નરકમા જન્તુ થઇને અવતરે છે”

“સર્વે દુખોના ભડાર, અજ્ઞાનના સ્થાન, સ્વર્ગપુરના આગળા, નરકધામના માર્ગ, લજ્જાના મૂળ, અવિવેકના ધામ, પવિત્રતારૂપ વનના કુઠાર, જ્ઞાનકમળના હિમ, પાપવૃક્ષના મૂળ અને નાગવિષની મત્રભૂમિ રૂપ નારીને કયો જ્ઞાનીજન સેવે ?” ૫૩

દુખન્ત્વાળાથી બળતા સમુદ્રમા જે અથડાયા કરે છે તેમની અશાન્તિ તથા દુખ એક બાજુએ અને જેણે સદ્વિચાર સેવ્યા

સાંકળો ને એના બધ સૌ છુટી પડે, જો માત્ર એ તારા પવિત્ર નામનો મહામંત્ર વિચારે તો.

નાટક

ભારતવાસીઓમા નાટ્યકળા બહુ સુન્દર રીતે ખીલી છે, કારણ કે એની રચનામાં વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસ કાવ્ય) એ બને પ્રકારના કાવ્યોનુ સારી રીતે સંયોજીકરણ થઈ શકે છે જૈન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમા પોતાની શક્તિ અજમાવી છે[૫૪] વસ્તુ તરીકે એમણે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે; રામચન્દ્રની કથા લઈને હેમચન્દ્રના શિષ્ય रामचन्द्रे रघुविलास અને हस्तिमल्ले વળી मैथिलीकल्याण નાટક લખ્યાં, છુવકની કથા (પૃ ૧૨૩) લઈને हरिचन्द्रे नीलाम्बरनाटक લખ્યુ ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયાં છે 'શ્વેતામ્બર जयसिंहे પોતાના हमीरमदमर्दन નાટકમા પાળકાના ચૌલુક્ય રાજા વીરધવલે મુસલમાન અમીર નામે મીલચ્છીકારને હાંકી કાઢ્યાનુ વસ્તુ લીધુ છે પછીથી ગાદીએ બેઠેલા સુલતાન समसुद्दीन इलतुमिशने (અલ્તમશને) એની પૂર્વેના રાજાએ અરબી મિર-શિકાર-શિકારમાં નિપુણ-એવો ઇલકાબ આપ્યો હતો અને એ મિરશિકાર શબ્દ ફેરવીને આપણા કવીએ મીલચ્છીકાર બનાવ્યો છે

मोहराजपराजय નામે આલંકારિક નાટક यशपाले ૧૨ મા સૈકાને અતે લખ્યુ પ્રદેશ એનો ગુજરાતવાડ છે અને મહાન હેમચન્દ્રે રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મમાં લીધા એ એનુ વસ્તુ છે રાજાએ મોહ ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો એ એમા ઉપમાઓ દ્વારા સમજાવ્યુ છે રાજા વિવેકચન્દ્રની કન્યા કૃપાસુન્દરી સાથે રાજા કુમારપાળ લગ્ન કરે છે વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે મહેલમાથી મોહરાજા હાંકી કાઢે છે પણ મોહના પરાજય પછી તે પાછો આવે છે

સ્ટેન કોનો Sten Konow વિવિધ લેખકોનાં બીજા આવાં આલંકારિક નાટકોના નામ આપે છે એમાંનુ એક તો આધુનિક

પંડિત પદ્મરાજે ૧૮૯૭મા મૈસુરમાં તીર્થંકર શાન્તિનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રસગે રચ્યુ હતું

સામયિક સાહિત્ય.

બધા દેશોમા તેમજ ભારતવર્ષમા અવાર્ચીન કાળમાં છાપખાના આવ્યા પછી અને અવરજવરના સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડ્યુ છે, એ વાત ખરી, પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિસ્તારમા લખાતુ, તેમાનુ બહુ થોડુંજ આજ સુધી ઉતરી આવ્યુ છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલુ, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમા ભૂલી જવાયેલું; નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રસ પડેલો નહિ તેથી એને માટે–તેને સાચવી રાખવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઇએ પરવા કરેલી નહિ.

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનુ વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કઈક અશે સચવાઇ રહેલું છે પર્યુષણ–સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે એ પણ જાણીતુ છે કે પર્વના આ છેલ્લા દિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માડવાળ કર્યા વિના, તથા કોઇ પણ જાતના પાપ પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના રહેવા દેતા નથી એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાના પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોકલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમા છેલ્લા સમયમા બનેલા બનાવની વિગતવાર નોધ લખાતી કોઈ કોઇ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી કાળિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખીને લખાયેલા इन्दुदूत અને चेतोदूत તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે. સાધુઓની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઇ કોઇ વાર ખુબ લાબો થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વીંટો ૨૦ વાર લાબો છે. તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુન્દર

છે તથા પોતાના ધનનો ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્માની શાન્તિ બીજી બાજુએ, એ બે વચ્ચે બહુ વિરોધભાવ છે ગ્રીષ્મઋતુના સૂર્યના તાપથી અકળાયા વિના માત્ર નિશ્ચયરૂપ છત્રી લઈને જે ચઢે છે; શિયાળાની રાત્રિની ઠંડીથી કમ્પ્યા વિના, વાદળાંની ગર્જનાને કે વનનાં તોફાનને ગણકાર્યાં વિના, ધ્યાનનિમગ્ન થઈને જે હિમ પર્વતને શિખરે પહોંચે છે

પણ જૈન કાવ્યોનો વિશાળ પ્રદેશ તો સ્તોત્રકાવ્યોનો છે એક, અનેક કે સર્વે તીર્થંકરોના પુષ્કળ સ્તોત્રો મળી આવે છે તે ઉપરાંત વળી દેવોનાં અને પવિત્ર પુરૂષોનાં સ્તોત્ર પણ મળી આવે છે વળી બીજી દિશાએ બીજી દૃષ્ટિએ લખાયેલી કવિતાઓ પણ છે; એમાંની ઘણીક મન્ત્રસિદ્ધિની પણ છે લગભગ સર્વે મોટા લેખકોએ એ પ્રકારનાં સ્તોત્ર લખ્યાં છે એમાંનુ એક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર તે માનતુંગનું ભક્તામરસ્તોત્ર છે એમના સમયનો નિર્ણય થયો નથી, પણ સ્તોત્ર ઉપરથી ધારી લેવાય કે શબ્દ યોજના સમયમાં એ થઇ ગયેલા અને મયુર તથા બાણ જે બે (૭ મા સૈકામાં) પ્રખ્યાત કવિઓની સ્પર્ધામાં એમણે પોતાનું સ્તોત્ર લખેલું કહેવાય છે કે મયુરને કોઢ થયેલો, અનેક ઔષધ વ્યર્થ ગયા ત્યારે એણે સૂર્યશતક લખીને સૂર્યદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને સૂર્યે એમનો કોઢ મટાડ્યા ચંડીની શક્તિની પરીક્ષા કરવાને બાણ પોતાના એકેક અંગને છેદતા ગયા અને ચંડીશતકનો એકેક શ્લોક રચતા ગયા, એ શતકના સર્વે શ્લોક એવા પ્રભાવશાળી હતા કે એમનાં છેદાયેલાં સૌ અંગ પાછા ઉગ્યાં. જૈનસાધુઓ પણ એવા ચમત્કાર કરી શકે છે એવું દેખાડી આપવાને માનતુંગે પોતાને સાંકળથી બંધાવ્યા. પછી એ ભક્તામર સ્તોત્રનો એકેકો શ્લોક બોલતા ગયા તેમ તેમ શ્લોકના ધ્વનિથી ૪૨ (૪૪) સાંકળોના બંધ એકેએક તૂટતા ગયા અને અન્તે છુ । થયા. એ સ્તોત્રના ટીકાકારો જણાવે છે કે ભક્તામર સ્તોત્રના જુદા જુદા શ્લોકોની શક્તિ ત્યારપછી પણ એવી રીતે પ્રકટ થયેલી છે

પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ વિષે સંસ્કૃત ભાષામાં વસન્તતિ

લઢા શ્લોકમા એ સ્તોત્ર રચાયેલુ છે. મારા પિતાની નકલમાથી થોડાક શ્લોક નીચે ઉતારૂ છું.

૧ દેવોના શિર ઉપર પ્રકાશતા ચુડામણિ કરતા યે વધારે પ્રકાશીત જિનના ચરણને ભક્તિભાવે સેવુ છુ, તે ચરણ સર્વત્ર પ્રકાશ આપે છે એ પાપરાત્રિનો નાશ કરે છે અને આપણા જુગના આદિમા એ ભવસાગરના માનવીના એકમાત્ર શરણસ્વરૂપ થયા છે

૨ આદિજિનને નમસ્કાર, એમની કીર્તિના ગાન ત્રણ ભુવનમા રણકે છે, આગળ ને આગળ ચાલ્યા જાય છે, વિમાનવાસી-ઓના મુખમાના—અધિદેવોના મુખમાના ગાન બીજા સૌ ગાનોના અને શબ્દોના કરતા વધારે પ્રકાશે છે

૩ તુ, જેનુ આસન પૂજવાને સૌ વિમાનવાસી આકાક્ષા રાખે છે મારૂ હ્રદય પણ એટલુ બધુ તલપે છે, પ્રભુ ! હુ દ્રઢ નિશ્ચય કરૂ છું તારી સ્તુતિ કરવા, તારી કીર્તિ ગાવા, તને પ્રાર્થનાએ ઘેરી લેવા, જેમ બાળક જળાદર્શમાથી ચન્દ્રચ્છાયાને લેવા તલપે તેમ તલપે છે.

૧૧ હે તીર્થંકર ! ધ્યાનનિમગ્ન થઈને નિશ્ચલભાવે જે તને નિહાળે છે, તેની આખ પછીથી બીજા કશાને જોવાની આકાક્ષા રાખતી નથી. જેણે એક જ વાર ક્ષીરસાગરમાંથી ચન્દ્રસમ પ્રકાશતો રસ પીધો છે, તે સમુદ્રના ખારા જળને પીવાની કેમ આકાક્ષા રાખે ?

૨૨ અસખ્ય માતાઓએ અસખ્ય પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, પણ તારા જેવા પ્રકાશમાન પુત્રને તો કોઈએ જન્મ આપ્યો નથી. આકાશમા સ્થળે સ્થળે તારાઓના બિબ સુન્દર પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે, પણ પૂર્વમા તો શુદ્ધ પ્રકાશવાળો માત્ર સૂર્ય જ ઉગે છે.

૪૦ ગભીર સસારસાગરમા જ્યા વડવાનળ પ્રજળે છે, મગર જ્યાં રહે છે, મચ્છ જ્યા રહે છે, ત્યા તારા ઉપદેશને માનનાર નિર્ભયતાએ પોતાના વહાણ હકારે છે, તેમના માર્ગમાથી પ્રચણ્ડ મોજાના પર્વત પણ ખસી જાય છે

૪૨ જો માનવીનુ માથું અને તેના અગ સાકળોથી બધાયા હોય, જો એના પગ હજારો બધથી બધાઈ ગયા હોય, તો ય એની

સાંકળો ને એના બધ સો છુટી પડે, જે માત્ર એ વારો પવિત્ર નામનો મહામત્ર વિચારે તો.

નાટક

ભારતવાસીઓમા નાટ્યકળા બહુ સુન્દર રીતે ખીલી છે કારણ કે એની રચનામાં વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસ કાવ્ય) એ બને પ્રકારના કાવ્યોનુ સારી રીતે સયોગીકરણ થઈ શકે છે જૈન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમા પોતાની શક્તિ અજમાવી છે[૫૪] વસ્તુ તરીકે એમણે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે; રામચન્દ્રની કથા લઈને હેમચન્દ્રના શિષ્ય रामचन्द्र रघुविलास અને हस्तिमल्ले વળી मैथिलीकल्याण નાટક લખ્યાં રુક્મિણીની કથા (પૃ ૧૨૩) લઈને हरिचन्द्रे जीवनगोरक લખ્યુ ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયા છે 'श्वेताम्बर जयसिंहे પોતાના हम्मीरमदमर्दन નાટકમાં ધોળકાના ચૌલુક્ય રાજા वीरधवले મુસલમાન અમીર નામે मीलच्छीकारने હાંકી કાઢ્યાનુ વસ્તુ લીધુ છે પછીથી આવીને બેઠેલા સુલતાન शमसुद्दीन इल्तुतमिशने (अल्तमशने) એની પૂર્વેના રાજાએ અરબી मिर-शिकार-શિકારમાં નિપુણ—એવો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો અને એ મિરશિકાર શબ્દ ફેરવીને આપણા કવીએ મીલચ્છીકાર બનાવ્યો છે

मोहराजपराजय નામે આલંકારિક નાટક यशःपाले ૧૨ મા સૈકાને અતે લખ્યુ પ્રદેશ એનો આબુહિલવાડ છે અને મહાન હેમચન્દ્રે રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મમાં લીધા એ એનુ વસ્તુ છે રાજાએ મોહ ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો એ એમાં ઉપમાઓ દ્વારા સમજાવ્યુ છે રાજા વિવેકચન્દ્રની કન્યા કૃપાસુન્દરી સાથે રાજા કુમારપાળ લગ્ન કરે છે વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે મહેલમાંથી મોહરાજા કાઢી કાઢે છે, પણ મોહના પરાજય પછી તે પાછો આવે છે

સ્ટૅન કોનો Sten Konow વિવિધ લેખકોનાં બીજા આવા આલંકારિક નાટકોનાં નામ આપે છે એમાનુ એક તો આધુનિક

પંડિત પદ્મરાજે ૧૮૯૭માં મૈસુરમાં તીર્થંકર શાન્તિનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રસંગે રચ્યુ હતુ.

સામયિક સાહિત્ય.

બધા દેશોમા તેમજ ભારતવર્ષમા અવાર્ચીન કાળમા છાપખાના આવ્યા પછી અને અવરજવરનાં સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડ્યું છે, એ વાત ખરી; પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિસ્તારમા લખાતુ, તેમાનું બહુ થોડુ જ આજ સુધી ઉતરી આવ્યુ છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલુ, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમા ભૂલી જવાયેલુ, નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રસ પડેલો નહિ તેથી એને માટે–તેને સાચવી રાખવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઇએ પરવા કરેલી નહિ

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનુ વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કંઈક અંશે સચવાઇ રહેલુ છે પર્યુષણ–સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે એ પણ જાણીતુ છે કે પર્વના આ છેલ્લા દિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માડવાળ કર્યા વિના, તથા કોઇ પણ જાતના પાપ પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના રહેવા દેતા નથી એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાના પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોકલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમા છેલ્લા સમયમા બનેલા બનાવની વિગતવાર નોધ લખાતી કોઈ કોઇ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી કાળિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખીને લખાયેલા ઇન્દુદૂત અને ચેતોદૂત તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે સાધુઓની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઇ કોઇ વાર ખુબ લાબી થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વીંટો ૨૦ વાર લાબો છે. તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુન્દર

ચિત્રો ચિતરવા અને કોઇ કોઇમાં તો મરછી, ગારૂડી, મઠ વગેરે વિષય સાથે કશો ય સમ્બન્ધ નહિ રાખનારી વસ્તુઓના ચિત્રો ચિતરવા (અને આજે પણ ભારતવર્ષનાં પુસ્તકોમાં એમજ થાય છે) વિજ્ઞપ્તિઓ ઇતિહાસના સંશોધનમાં પ્રમાણભૂત હોય છે ને તેથી થોડા વખતથી ભાવનગરની જૈન-આત્માનન્દ સભા એમનો સંગ્રહ કરીને ઇતિહાસમાળામાં પ્રકટ કરે છે છેક ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા પઠ્ઠાણના નગર કાંગાનો પ્રવાસ પંદરમા સૈકામાં એક સાધુએ કરેલો તેનું વર્ણન એક વિજ્ઞપ્તિમાં છે[૫૬]

વર્તમાન કાળે જૈન સાહિત્ય મહત્ત્વનુ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે એટલુ બધુ પ્રસિદ્ધ થાય છે કે તે એ બધાને આખ તળે લઇ શકાય પણ નહિ. પોતાનુ હિત સાધવનાર અનેક સાપ્તાહિકો અને માસિકો એ લોક કાઢે છે એમાંના સૌથી વધારે મહત્ત્વનાં નામ અહીં આપુ દિગમ્બરોના અનેક પત્રો છેઃ સુરતથી પ્રસિદ્ધ થતુ માસિક 'દિગમ્બર જૈન તેમાં અનેક ભાષાના લેખો હોય છે ' હિન્દી જૈન ગેઝેટ જૈન મિત્ર, સ્ત્રીઓને માટે જૈન નારી હિતકારી શ્વેતામ્બરોનુ હિત સાધનાર પત્ર જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ તરફથી મુખ્યત્વે કરીને મુમ્બાઇમા ' શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ પ્રસિદ્ધ થાય છે એમના બીજા પત્રો કાશીમા પ્રસિદ્ધ થતુ જૈન શાસન અને ભાવનગરમાં પ્રસિદ્ધ થતા ' જૈન ધર્મ પ્રકાશ અને આત્માનન્દ પ્રકાશ છે સ્થાનકવાસીઓ કો ન્ફરન્સ પ્રકાશ અને માસિક જૈન હિતેચ્છુ ' પ્રકટ કરે છે આરા માં જૈન સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી છે, તે બધી દિશાએ કામ કરી રહી છે તે કલકત્તામાં હિન્દી ભાષામાં ' જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર ' નામનુ માસિક પ્રગટ કરે છે ધી ઓલ ઇંડિયા જૈન એસોસીએશન મદ્રાસમાં જૈન ગેઝેટ' નામનુ માસિક અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરે છે

આ સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો ઉપરાંત આખુ વર્ષ ચોપાનીઆં, હેન્ડબીલ, લેખો વગેરે સામયિક સાહિત્ય ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમાં પૂબ મહલે જ થાય છે તેમાં સામાજિક પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા થાય છે અને જૈનદષ્ટિ સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે

૩ લેખો.

જૈન લખાણોમાં શિલાલેખોનુ અને તામ્રલેખોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કારણ કે લખાયેલા સાહિત્યની પેઠે એ પણ ભૂતકાળની ઘટનાઓના સાક્ષીરૂપ છે. સસ્કૃતમા, પ્રાકૃતમાં અને વિવિધ આર્ય તેમજ દ્રાવિડિયન ભાષાઓમા લખાયેલા એ લેખો ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પુરૂષોનુ કે ઘટનાઓનું વર્ણન આપે છે, સાદી કે કળામય શૈલીએ કથાઓ કે ઇતિહાસ કહે છે. એ લેખોનું વસ્તુ કેટલીકવાર એવુ વિવિધ હોય છે કે તેમા જાણે કોઇ વીર કાવ્ય કે પ્રશસ્ત નાટક આખુ ને આખું કોતરી કાઢયું લાગે!

એવા લેખો ઘણુ કરીને મન્દિરોમા કે સમાધિઓમા છત્રીઓમા મૂકેલા હોય છે એ લેખોમા પછીના જમાનાઓને જાણવા માટે દાનની મિતિ, શ્રદ્ધાળુ દાતાના નામ, એમના વશ અને કાર્ય લખેલાં હોય છે કેટલાક લેખોમાં ગુજરી ગયેલા રાજાઓનાં, મહાજનોનાં, પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓના, સાધુઓના, આચાર્યોના, સાધ્વીઓના, નિત્ય અથવા નૈમિત્તિક પ્રસગોનાં સ્મરણ કોતરેલા હોય છે, એટલા માટે કે એ મહત્ત્વનાં હોવાથી પછીના જમાનાઓને ઉપયોગી થઇ પડે

આપણને જે લેખો આજે મળી આવ્યા છે તે વિવિધ સ્વરૂપે છે, કેટલાક ટુકા ને મુદ્દાસર હોય છે, કેટલાકમા ભાષા ઉંચી અને સુન્દર હોય છે તથા કાવ્યશાસ્ત્રમા આપેલા બધા અલકારોએ અલકૃત હોય છે.

ઘણાખરા જૈનલેખો ॐ, સ્વસ્તિ શ્રી આદિ સ્વસ્તિવાચક શબ્દોથી સરસ્વતીની અથવા એક, અનેક કે સર્વે તીર્થંકરોની સ્તુતિથી આરભાયેલા હોય છે પછી અન્ત પણ તેવી જ રીતે કે 'સમસ્ત જગતનુ કલ્યાણ થાઓ!' એવા ભાવના પ્રાર્થનાવાકયોથી કરવામા આવે છે વળી કેટલાકના અન્તે, જે નિન્દાને પાત્ર હોય તેને અથવા જેણે મદિરને અર્પાયેલી ભૂમિ દબાવી દીધી હોય તેને શાપ પણ આપેલા છે, આવા એક લેખમા "૬૦૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જન્તુ થઇને અવતરજો!" એવો શાપ એવા કર્મ કરનારને આપેલો છે

અનેક લેખોમાં પ્રશસ્તિઓ હોય છે અને તેમાં નામાંકિત નરનારીઓનાં અતિશય યશોગાન ગાયાં હોય છે આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે સુન્દર પ્રાસાદિક ભાષાએ લખેલી હોય છે અને વર્ણનોમાં તથા ઉપમાઓમાં બરાબર પ્રાપ્ય દેશી હોય છે કોઇ શાહને વિષે લખવું હશે તો "કુલકુમુદમલિ, સરસ્વતીકર્ણકુંડલ, જૈનધર્મ સાગર તરંગકર ચન્દ્ર, કવિકામદુધા રિપુ-અગ્નિ' વગેરે શબ્દોથી શણગારશે; શાણીને વિષે લખવું હશે તો "લક્ષ્મી સમાણી ધન દાત્રી, રૂપરૂપનો રત્નભંડાર, કામદેવની વિજયપતાકા, સપત્નીઓને ભયકર હાથણી જેવી" વગેરે શબ્દોથી શણગારશે, સાધુના વિષે લખવું હશે તો "એમના ચરણકમળની ખુદ દેવો પૂજા કરે છે, પોતાની પવિત્રતાથી જગતને પવિત્ર તીર્થધામ બનાવે છે એમની વાણી કાનને ગોપુચ્છના તીંડણા જેવી સુંવાળી લાગે છે, એમની ગગનગામી કીર્તિ ચક્રદિશોમાં ભળી જાય છે" એવી રીતે શણગારશે.

કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં પવિત્ર શ્રાવક કે સાધુઓના અવસાન સંબંધેની, કેટલીકમાં વળી ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામેલાના અવસાન સંબંધેની મૃત્યુકથાઓ હોય છે પણ અનેક પ્રશસ્તિઓમાં ભાષાનાં અલંકારનો અભિપ્રાય કરેલો હોય છે અને અમુક સાધુ કે અમુક સાધ્વી આ ધરાધામ છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે એટલી સાદી હકીકત આપીને જ સન્તોષ માને છે

એના મૃત્યુલેખમાં સંસારની અનિત્યતા વિષેની સર્વસામાન્ય ભાવના ઉપર ભાર રાખીને કાવ્યરચના કરવામાં આવેલી હોય છે ત્યારે તેની ભવ્ય સરળતા અતિ સુન્દર હોય છે શ્રવણબેલગોલામા સાધુ નન્દીસેનની સમાધિ ઉપર જે મૃત્યુલેખ છે તે આને વિષે સારૂં ઉદાહરણ છે

"ઇન્દ્રધનુષની પેઠે વિજળીની પેઠે અને ધુમસના વાદળાની પેઠે સૌન્દર્યની અને ધનની તેમજ મોહની અને શક્તિની પ્રાપ્તિ તરલતાવાળી છે કોને એ સ્થિર છે ? માટે શ્રેષ્ઠતા ઇચ્છનારે જગતને વળગી ન રહેવું" એમ સાધુઓને કહેતા નન્દીસેન શ્રેષ્ઠ કર્મફળે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયા.

અધ્યાય ૪.

સિદ્ધાન્તો.

પૂર્વકથન.

જૈનોના વિશાળ સાહિત્યને વાચવાથી આપણે જાણ્યુ છે તે ઉપરથી તો એમ સમજાય છે કે એ ધર્મ બીજા બધા ધર્મોથી એક વાતે જુદો છે દેખીતી રીતે એણે કશોય મહત્ત્વનો વિકાસ નથી કર્યો બ્રાહ્મણ ધર્મમા વેદને અને ઉપનિષદને, કલિયુગના પ્રવર્ત્યાથી પુરાણને, અને તંત્રને પ્રભાવે અન્ય શાસ્ત્રોને પોતાનું કલેવર કેવળ ફેરવી નાખવુ પડયું છે, બૌદ્ધ ધર્મમાં નવાં સૂત્રો જન્મ પામ્યા, आर्य मार्गोनो સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થયો અને તે દ્વારા त्रिपिटिका મા ગુથાયેલો બુદ્ધનો ઉપદેશ વિસ્તાર અને પરિપૂર્ણતા પામ્યો, પ્રાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મમા લખાયેલા પ્રભુશબ્દના અર્થમા દેવાલય-ના સમ્પ્રદાયને બળે અને તેણે આપેલા જીવનપ્રણાલીના નિયમને બળે શિષ્યોની અનુકૂળતાને અનુસરી ફેરફાર થતા ગયા, પણ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સર્વકાળે એકના એક જ રહ્યા છે એ ધર્મના નિર્ણિત થયેલા જે સિદ્ધાન્તો આજે જોઇએ છીએ તે મુખ્યત્વે કરીને તો અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા પણ જોઇએ છીએ આવી સ્થિતિ કેમ છે એનું કારણ આપવુ એ એ ધર્મના સશોધનમા મચેલા પડિતોને પણ કઠણ થઇ પડે છે જૈનો પોતે તો એ સ્થિતિને વિષે સ્વાભાવિક રીતે એમ માને છે કે અમારા ધર્મના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે, અને તેથી કાળના પરિવર્તન સામે ટકી રહ્યા છે, વળી જેવે નિર્ણિત સ્વરૂપે અમને મળ્યા હતા તેવે જ સ્વરૂપે અમે એમને શુદ્ધભાવે સાચવી રાખ્યા છે, આથી જ એમા કશો ફેરફાર થયો નથી

એ શકાનો ઉત્તર આપવો એ આપણે માટે તો કઠણ જ છે. એટલુ માત્ર કહી શકીએ કે જે કાળે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું

સગઠન થયુ અને એમનો વિકાસ થયો તે કાળના ગ્રન્થો આપણી પાસે છે નહિ, અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રન્થો આપણી પાસે છે તેમા તો સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિંત થઇ ગયેલા છે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બન્ને સમ્પ્રદાયો ધર્મના મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમા કેવળ એકમત જ છે, તે ઉપરથી પણ એટલુ તો માનવુ પડે છે જ કે ઇ સનની શરૂઆતમાં એ બે સમ્પ્રદાય જુદા પડ્યા તે પૂર્વેથી જ ધર્મનુ આધુનિક સ્વરૂપ ઘડાઇ ગયેલુ હોવુ જોઇએ. પણ ત્યારપછી આગળ જઇને યાકોબી કહે છે કે ભદ્રબાહુના (ઇ પૂ. ૩૦૦ ના અરસામા) સમય પછી બહુ ફેરફાર થયો નથી, કારણ કે શ્વેતામ્બરો જણાવે છે તે પ્રમાણે એમણે ઘણા ગ્રન્થ રચ્યા છે અને દિગમ્બરો પણ એમના ઉપર અત્યન્ત પૂજ્યભાવ રાખે છે મહાવીરના સિદ્ધાન્તોમાં ભદ્રબાહુએ કેવે પ્રકારે કેટલે અંશે વિકાસ કર્યો એ કહેવાનુ આપણી પાસે સાધન નથી અને તેથી એમ પણ બનતે કહી શકાય કે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મૂળતત્ત્વ ભદ્રબાહુએ જે સ્વરૂપે મૂક્યાં છે, તે તે જ સ્વરૂપે મહાવીરથી ઉતરી આવ્યાં હતાં. ત્યારે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ફેરફાર દેખીતો કઈ થયો છે એમ માનવાનુ કઇ ખાસ કારણ નથી અને તેથી, અમારો ધર્મ ઠેઠ મહાવીરથી તે જ સ્વરૂપે આવ્યો આવે છે એવી જે તેમની માન્યતા છે તે માન્યતા સાચી પણ હોય. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે મહાવીરે પોતે એ ધર્મ કાઢ્યો નથી પણ એમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલા પાર્શ્વનાથનો ધર્મ એમણે સ્વીકારેલો અને તેમાં સમયને અનુકૂળ પરિવર્તન કરેલા. આ વિષે આપણી પાસે જો કે કશુ પ્રમાણ નથી, તો પણ સભવ છે કે વાત સાચી હોય. વળી તે ધર્મના સિદ્ધાન્તની ઘટના પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કારણ કે જીવને પુદ્ગલના અણુઓરૂપે કર્મ બધાય છે એ જે એમના ધર્મનુ મૂળતત્ત્વ. એના પ્રાચીન સ્વરૂપ ઉપરથી પણ માની શકાય છે કે એ ધર્મ ઇ. પૂ. ૮ મા ૯ મા સૈકામાં પણ હશે. આપણે ત્યારે એટલુ સ્વીકારી શકીએ કે એ ધર્મે પોતાનુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પાછળથી ધારણ કર્યું તો પ એનાં બીજ ઇ સ. ૮૦૦ ના

અરસામાં નંખાયાં હતા, પછી એણે ઇ. સ. ની શરૂઆતના અરસામાં સ્પષ્ટ રીતે આજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ત્યારપછી આજ સુધીનાં લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં અનેક વિષયો-પરત્વે વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા એ આવ્યો, વળી નવેસરથી ઘડાયો, પણ એમાં કશો ગભીર ફેરફાર થયો નથી.

આ વિચિત્ર સ્થિતિનું કારણ સિદ્ધાન્તોની ખુદ રચનામા શોધી શકાય એ વિષે યાકોબી આમ લખે છે:—“ પ્રાચીન સિદ્ધાન્તની નિશ્ચળતાના કારણ વિષે મારા માન્યામાં એમ આવે છે કે એ સિદ્ધાન્તોના ભાવ અને ભાષાને પછીના કાળના તત્ત્વશાસ્ત્રના ભાવ અને ભાષા સાથે મેળ નહિ હોય અને તેથી પૂર્વ સિદ્ધાન્તો ઉપર ઉત્તર સિદ્ધાન્તોની કશી અસર થયેલી નહિ અમુક પ્રમાણમા એ સિદ્ધાન્તો દૃઢ થઇ ગયા અને પર-પરાએ એ જ રૂપે દૃઢભાવે ઉતરતા ચાલ્યા જૈનોની તત્ત્વવિદ્યા મૃતભાષા જેવી છે એ શીખાય ને વપરાય, પણ એનો વિકાસ કરી શકાય નહીં.[૨] ”

જૈન ધર્મના આ નિશ્ચળ ભાવને કારણે તેનામા બીજો એક ગુણ આવ્યો છે બધા મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમા તમે એની એવી સમ્પૂર્ણ છબી આકી શકો કે જે છબી સર્વ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન જૈનધર્મને મળતી આવે, અને વિવિધ દેશના, કાળના ને વિષયના લેખકો કઇક જુદે સ્વરૂપે લખે છતા યે એ છબીની યથાર્થતામા કશોય ફેર પડે નહિ

આ ગ્રન્થમા જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના જે જે પ્રદેશની રૂપરેખા આકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તે પ્રદેશની માહિતી માટે હાલના પંડિતોના પુસ્તકોમાંથી અવતરણો લીધા છે વળી શ્વેતામ્બરના તેમજ દિગમ્બરના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રન્થોની પણ સહાયતા લીધી છે પણ શ્વેતામ્બરના સાધનો વધારે પ્રમાણમા પામી શક્યો છુ, એટલે સ્વાભાવિક પરિણામે જ આ ગ્રન્થમા શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાય મુખ્ય સ્થાન પામ્યો છે, જ્યા જ્યા દિગમ્બર સમ્પ્રદાય વિષે હું જાણતો હતો, ત્યા ત્યા એને પણ સાથે સાથે સ્થાન આપ્યુ છે

મારી રૂપરેખાને માટે મુખ્યત્વે કરીને ઉમાસ્વાતિનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને યાકોબીનો એનો અનુવાદ એ બે મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે આ અનુવાદને આધારે પરિભાષાનો ઉપયોગ, બન્યુ ત્યાં સુધી કર્યો છે 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને 'નીતિ' વિષેનાં જે પ્રકરણો આ અધ્યાયમા લખ્યાં છે તે Die Lehre vom Karman in der Philosophie der Jainas (જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા કર્મનો સિદ્ધાન્ત) એ નામે ૧૯૧૫ મા મે લખેલા નિબન્ધને આધારે લખ્યા છે ત્યારપછી તો એ નિબન્ધના કેટલાક પ્રકરણોમાં કંઈક સુધારો વધારો કરીને ફરી છપાવ્યા છે; આ ગ્રન્થમાં જે રૂપરેખા આપી છે તેમાંની કેટલીકની વિગતવાર હકીકતો એ નિબન્ધમાંથી મળી આવશે.[9] વિશ્વજ્ઞાન વિષેનું જે પ્રકરણ છે તે કંઈક અંશે Die Kosmographie der Inder (ભારતવાસીઓની વિશ્વવિદ્યા) એ નામે કીર્ફેલે લખેલા ગ્રન્થને આધારે લખ્યું છે, કંઈક અંશે નવી હકીકતો પણ મૂકી છે ઇતિહાસ અને જીવનચરિત વિષેનું પ્રકરણ તો નવું જ છે કારણ કે એનું પૂરું સંશોધન કોઈએ હજી કર્યું નથી; એને માટે મુખ્ય આધાર વિનયવિજયના લોકપ્રકાશ અને હેમચન્દ્રના 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત ઉપર રાખ્યો છે તેમજ વળી જ્યાં જ્યાં બીજા ગ્રન્થોના આધાર લીધા છે ત્યાં ત્યાં તે ગ્રન્થના નામ નોંધ્યાં છે

૪ઃ જ્ઞાનતત્ત્વ

અ જ્ઞાનસાધન.

જૈનોના માનવા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એકમાત્ર હેતુ એ જ છે કે આ જગતમાં આપણું પોતાનું સાચું સ્થાન ક્યાં છે? એનું જ્ઞાન આપણે પામીએ અને તે દ્વારા જેથી આપણું હિત થાય એમ હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાની અને અહિત થાય એમ હોય તેનો ત્યાગ કરવાની સ્થિતિમા આવીએ. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણને સહાયતા આપનાર સાધનને નાણી લેવું ઘટે. આવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રકારે પામી શકાય

જ્ઞાન પાચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા અથવા તો એની સહાયતા વિના પણ અન્તરાત્માને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પંહેલા પ્રકારનુ જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જગતના સૌ જીવને મળેલું હોય છે, બીજા પ્રકારના જ્ઞાનનું સાધન અમુક દેવોને કે સાધુઓને જ મળેલું હોય છે અને સિદ્ધોને, જેમણે પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય છે તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન મળેલુ હોય છે

परोक्ष જ્ઞાન (૧) स्मृति, સ્મરણુ, (૨) प्रत्यभिज्ञान—ફરી સ્મરણુમા લાવવુ તે, (૩) अनुमान—પચવાક્યની સહાયતાએ કરીને આમ સમજવુ તે—પર્વત ઉપર અગ્નિ છે કારણકે ત્યાથી ધુમાડો નીકળે છે, રસોડાની પેઠે, જ્યાથી ધુમાડો નીકળે ત્યા અગ્નિ હોય, પર્વત ઉપરથી પણ ધુમાડો નીકળે છે માટે ત્યા અગ્નિ છે. (૪) आगम-પવિત્ર પુરૂષોના તેમજ શાસ્ત્રોના શબ્દ

જેમના આત્મા પ્રાકૃતિક આવરણથી કેવળ મુક્ત છે અને બહારના સાધનની સહાયતા વિના જ સર્વને પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે, તે કેવલી કહેવાય છે, બધી વસ્તુઓનુ સમ્પૂર્ણ અને સાચુ જ્ઞાન તો માત્ર કેવલીને જ હોઇ શકે છે બીજા બધા જીવોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેથી મળતુ જ્ઞાન, એ સૌ થોડે અંશે પણ સ્ખલનાવાળુ હોય છે, એટલે એમને સર્વજ્ઞ જે જ્ઞાન આપે તેજ સાચુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનુ આપણા આ જુગમા તો એવો કોઇ સર્વજ્ઞ થયો નથી, એટલે જગતના ને જીવના કોયડાનો ઉકેલ જાણવાને માટે પાછલા જુગમા થઇ ગયેલા સર્વજ્ઞના શબ્દો શોધવા જોઇએ. એમના શબ્દો જૈનશાસ્ત્રોમા છે અને એ શાસ્ત્રોમા જગતના સૌ પ્રશ્નો ઉપર આપેલા અભિપ્રાય અત્યત પ્રમાણભૂત મનાય છે આ શાસ્રોને આગમ કહે છે, આ સૃષ્ટિને સરજે છે, પોષે છે, ને નષ્ટ કરે છે એવા કોઇ દેવ કે માણસે આ શાસ્ત્ર રચ્યા નથી, પણ જેમણે આ પૃથ્વી ઉપર આવીને પોતાના જ્ઞાનદ્વારા પોતાના આત્માને આવરનારા અજ્ઞાન-આવરણને છેદી નાખ્યુ છે એવા પરિપૂર્ણ ગુરૂઓએ આપેલા છે.

એ ધર્મગ્રન્થો જ્ઞાનના પ્રમાણભૂત સાધનરૂપ ગણાય છે કારણ કે તેના રચનાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ હતા અને એમાં લખેલી હકીકતો સાચી જ છે એવી સાબીતી હરકોઈ જીવને મળી શકે તેમ છે કારણ કે આધ્યાત્મિક વિકાસથી એવું જ પરિપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

પૂર્વ યુગના સર્વજ્ઞોએ આપેલા જ્ઞાનમાથી અમારા સિદ્ધાન્તો જન્મ પામ્યા છે એમ જૈનો માને છે, તેથી એમના તત્ત્વજ્ઞાનને એક બીજી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઇ છે એમના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લખાયેલુ એકેએક વાક્ય આથી શુદ્ધ સત્ય જ મનાય છે, એની સામે શંકા થઇ શકે જ નહિ એવુ મનાતુ આવ્યુ છે એ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આપણે ચર્ચા કરવાની તે તો સર્વજ્ઞ ગુરૂઓના ચાલતાં આવેલા વચનોને એકઠા કરવા, સ્પષ્ટ કરવા કે જરૂર પડે ત્યાં આખાં કરવા પુરતી જ કરવાની છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આ મતને કારણે એ તો માનવુ જ પડે કે સર્વજ્ઞ પુરૂષો થઇ ગયા છે અને એમના આ મત ઉપર બ્રાહ્મણ પંડિતોએ પ્રબળ પ્રહાર કર્યા છે એટલી જ પ્રબળતાએ જૈનોએ પોતાના એ મતનુ રક્ષણ કરવાના અને તેને દૃઢ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે જીવ પોતાને પણ જાણે, એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી એમણે એવો સિદ્ધાન્ત પણ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ભૌતિક આવરણ, વિકાર વિગેરે વિઘ્નો દૂર થઈ જાય કે તરત જ સર્વને જાણવાની આ શકિત પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે અગ્નિને બાળવાનુ કશુ જ ના હોય તો એ શેને બાળે ? બુઝાઇ જ જાય.

તત્ત્વ શાસ્ત્ર અને ન્યાય શાસ્ત્ર

બધી જાતિઓના તત્ત્વશાસ્ત્રની પેઠે ભારતવાસીઓના તત્ત્વશાસ્ત્રમાં પણ વસ્તુસ્થિતિના મૂળમાં એકમેકથી વિરોધી બે તત્ત્વો રહેલાં છે એક પક્ષ કહે છે કે-પદાર્થ જ સાચુ તત્ત્વ છે, એના ઉપર જે ફેરફાર થતા જણાય છે તે માત્ર અસત્ય દેખાવ છે કારણકે ઘાટને પદાર્થ માથે તો લેવા દેવા જ નથી સામી પક્ષ કહે

છે વસ્તુમા જે ગુણ જોઇએ છીએ તે ગુણ જ સત્ય છે, એ ગુણના મૂળમા હોઇ શકે એવો અચળ પદાર્થ તો કોઇ છે જ નહિ, કારણકે જગતમા અચળ કશુ નથી, સૌ ચલિત અને તેથી નાશવ ત છે

આ એમાનો પહેલો મત (જેને આપણે parmanandના મત સાથે સરખાવી શકાય તે) ઉપનિષદ્‌નો અને એને આધારે રચાએલા પ્રાચીન મતના બ્રાહ્મણ તત્ત્વજ્ઞાનનો, એટલે કે વેદાન્તોનો છે. પ્રખ્યાત छान्दोग्य उपनिषत्‌મા ૬, ૧, ૩, મા आरुणि પોતાના પુત્ર श्वेतकेतु ને નીચેના શબ્દોથી એ વાત એકેવાર સ્પષ્ટ કરી નાખે છે

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं,
स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

હે સૌમ્ય, માટીના એક પિંડથી માટીના બનેલા સર્વે પદાર્થોને જાણી લેવાય છે, જુદાં જુદાં નામ તો માત્ર વાણીના વિકાસ છે, બાકી માટી એજ સાચી વસ્તુ છે.

એ મતથી બરાબર વિરૂદ્ધ મત બુદ્ધનો છે (જેને કંઇક સ કોચથી Heraklitના મત સાથે સરખાવી શકાય). એમને મતે મૂળમા તો કશાનીअस्ति નથી સૌની માત્ર भवति છે. વસ્તુ નથી પણ માત્ર મૂળતત્ત્વો જ છે, તે માત્ર એક કાળે એકત્ર થાય છે. આ મતનુ સ્પષ્ટ ચિત્ર सम्युत्त निकाय ૫, ૧૦ મા મુકેલા ભિક્ખુણી वजिरा અને मार વચ્ચેના સ વાદમા આપ્યુ છે એ પવિત્ર સાધ્વીને ભુલાવીને ભય પમાડવા માટે માર એને પુછે છે કે પ્રાણીનું મૂળ શુ અને એ કયા જશે ? ભિક્ખુણી બોલ્યા

" વસ્તુ તુ શેને કહે છે ? માર, તું એક ભ્રમણમા ભમાયો છે ! એ તો માત્ર ઘાટનો સમૂહ છે, બાકી વસ્તુ તો છે જ નહિ. કારણ કે અમુક ભાગ એકઠા થઇને એક થયા ત્યારે એ ગાડું કહેવાયુ, તેમજ પ્રકૃતિના પાચ સ્કધ મળીને શરીરવાળુ જીવતુ પુતળુ થયુ તેનો લોક પ્રાણી શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે

જૈન મત વેદાન્ત અને બૌદ્ધ એ બે દર્શનોની વચ્ચેનો માર્ગ લેવા પ્રયત્ન કરે છે, બન્ને મત અમુક અશે સાચા છે, પણ એ

બન્નેએ પોતાના મત અતિ દૂર સુધી તાણી ગયા છે એમ જૈન મત માને છે તેથી એણે એ બન્નેની વચ્ચેનો અનેકાન્તવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો એ મતે પદાર્થ માત્ર કંઈક અંશે નિત્ય છે, કંઈક અંશે અનિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું ઘર જે તત્વોનું બનેલું છે તે તત્વો નિત્ય છે એના રૂપરંગ વગેરે બીજા ગુણો તે ઉભા થાય છે, વળી આત્મા જીવ છે આ દૃષ્ટિએ જોતા, પદાર્થ સામાન્ય રીતે જે સ્વરૂપે દેખાય છે તેથી વિરૂદ્ધની જ પરિસ્થિતિમાં હોય છે અને તેથી જે કંઇ છે તેના ઉપરનાં સૌ આરોપ તે સ્વાભાવિક રીતે જ નિરપેક્ષ નહિ પણ સાપેક્ષ છે માટે એનું અસ્તિત્વ અમુક અપેક્ષાએ અને અમુક સીમામાં છે

જે જે દૃષ્ટિબિંદુથી પદાર્થને જોઇ શકાય એ દૃષ્ટિબિંદુ અનેક છે જૈનો એના ૭ ભાગ પાડે છે ને તે દરેકને નય કહે છે વસ્તુના અમુક અંશોનો સ્વીકાર કરીએ, પણ બાકીનાનો નિષેધ ન કરીએ ત્યારે એ વસ્તુ સંબંધે જે જુદા જુદા અભિપ્રાય આપીએ તે નય કહેવાય. પહેલા ૪ નય રૂપ સંબંધે છે, બીજા ૩ શબ્દ સંબંધે છે

૧ નૈગમ–નય એ સામાન્ય અને વિશેષ ગુણમાં ભેદ કર્યા વિનાની દ્રવ્યની સ્થિતિ જુએ છે કેરીમાં એના વિશેષ ધર્મ તો છે જ પણ સાથે ફળ માત્રના સામાન્ય ગુણ પણ છે; અને એ દૃષ્ટિએ કેરીને જુએ છે

૨ સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ગુણ આરોપીને જ દ્રવ્યને જુએ છે પણ વિશેષ ગુણનો નિષેધ નથી કરતો.

૩ વ્યવહારનય માત્ર વિશેષ ગુણ આરોપીને જ દ્રવ્યને જુએ છે પણ સામાન્ય ગુણનો નિષેધ નથી કરતો.

૪ ઋજુસૂત્રનય પદાર્થની અતીત કે અનાગત સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના વર્તમાનમાં છે તેવો જ જુએ છે

૫ શબ્દનય પદાર્થનાં અનેક પર્યાયનામોના ધાત્વર્થની પરવા કર્યા વિના એક જ અર્થે એનો વ્યવહાર કરે છે (જેમ,

આત્મા, પ્રાણુ એવા ધાત્વર્થ જુદા જુદા થાય છે, છતાં ચે એ બધાનો એક સામાન્ય અર્થે વ્યવહાર કરે છે)

૬ समभिरूढनय ધાત્વર્થને અનુકૂળ રહી પર્યાય શબ્દોનો જુદો જુદો વ્યવહાર કરે છે

૭ एवभूतनय અમુક પ્રસગે પદાર્થનુ જે નામ છે તે તેની ક્રિયાને અનુકૂળ છે કે કેમ તે જુએ છે જેમકે શક્તિ એ શબ્દના ધાતુ ઉપરથી શક્ર (ઇંદ્ર) એ નામ પડયુ છે

આમાંના ગમે તે કોઇ નયનો દુર્વ્યવહાર કર્યાથી મિથ્યા સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉતરી પડાય. જૈનોને મતે, એમ આ ૭ નયમાંના એક એક નયની એક જ દિશા પકડ્યાને પરિણામે, જુદાં જુદા મિથ્યા દર્શન* જન્મ પામ્યા છે પણ જૈનધર્મે તો સાતે ય નયને શુદ્ધ રીતે એકમેક સાથે સમન્વય કરીને તે દ્વારા સત્ય શોધી લીધું ને એક દિશાએથી જોનારની પેઠે મિથ્યામાથી બચી શકયા

વસ્તુને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવી અને તે ઉપરથી જુદા જુદા નિર્ણય ઉપર આવવુ, એ પ્રણાલીને स्याद्वाद કહે છે. એ ન્યાય-પ્રણાલી ખાસ જૈનોની છે અને એ લોક એને એટલુ ઉંચુ સ્થાન આપે છે કે એને એ પોતાના ધર્મની મુખ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રણાલી માને છે સ્યાદ્વાદની પછી ૭ ભગી આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ स्यादस्ति—કઇક છે, જેમકે એક દૃષ્ટિએ ઘડો છે

૨ स्यान्नास्ति—કઇક નથી, જેમકે બીજી એક દૃષ્ટિએ ઘડો નથી

૩ स्यादस्ति नास्ति—કઇક છે અને નથી, એમ ત્રીજી દૃષ્ટિએ

૪ स्यादवक्तव्य—એ કહી શકાય એવુ નથી ચોથી દૃષ્ટિએ

૫ स्यादस्ति चावक्तव्य—છે પણ કહી શકાય એવુ નથી, પાચમી દૃષ્ટિએ

---

* ૧ લા નયની એકજ દિશા પકડ્યાને પરિણામે न्याय वैशेषिक, ૨ જા નયને પરિણામે वेदान्त, ૩ જા નયને પરિણામે જડવાદ અને ૪ થા નયને પરિણામે बौध દર્શનનો જન્મ થયો

૬ स्यान्नास्ति चावक्तव्य—નથી ને કહી શકાય એવુ નથી; છઠ્ઠી દૃષ્ટિએ.

૭ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य—છે, નથી ને કહી શકાય એવુ નથી; સાતમી દૃષ્ટિએ.

ઉપરના બધા સૂત્રને આરંભે स्यात् શબ્દ મૂકેલો છે, એનો અર્થ ' એમ હોય ' એવો છે અને નિર્ણયનો સબંધ દેખાડે છે તેનો વળી क्वचित् શબ્દનો ઉપયોગ ' કદાચ અરે ' એવા અર્થમા કરે છે એક જ કાળે એકમેકથી વિરુદ્ધ જતા નિર્ણયો સાચા હોઇ શકે, પણ અમુક મુખ્ય નિર્ણય સ્વીકારવાનો છે એમ જણાવવુ એ સ્યાદ્વાદનુ કામ છે જેમકે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એક માણસ પિતા અને પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય, પછી વધારે ઉંડા ઉતરતાં એ અમુકનો પિતા છે અને અમુકનો પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય સ્યાદ્વાદના પ્રયોગથી જૈનો એવુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કોઇ પણ વિધ્યાત્મક કે નિષેધાત્મક નિર્ણય એકેવારે છેવટનો ન હોય, પણ માત્ર અમુક સીમાબદ્ધ દૃષ્ટિએ જ સાચો હોય, કારણ કે તેને એક સાથે એક સબધ હોય અને બીજા સાથે બીજો હોય. ૬

સત્ય અને તેનુ જ્ઞાન

જૈનમતે તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વે દર્શનોમા સત્યનુ બીજ હોય છે; પોતાને જે સત્ય લાગે તે વિષે એક પક્ષપાતી અને નિરકુશ પદ્ધતિએ અને પ્રણાલીએ વિચાર કરવાથી અને તેમાં સર્વ પ્રકારના અસત્યો ભેળવી દીધાથી સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન એ પામી શકતાં નથી. પણ એ માને છે કે સાચુ જ્ઞાન જૈન ધર્મમાં છે કારણ કે

૧ જૈનધર્મ સર્વજ્ઞ ગુરૂઓ દ્વારા જન્મ પામ્યો છે

૨ શાસ્ત્રાર્થમાં કદી પરાજય પામ્યો નથી, કારણ કે એ અપરાજેય છે

૩ જ્ઞાનના કોઇ પણ પ્રકારના પ્રમાણવડે–પછી તે પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય કે અનુમાન હોય કે ગમે તે હોય, પણ તે વડે જૈન ધર્મમા કદાપિ દોષ્કાર કહી શકાય નહિ.

૪ જૈન ધર્મ દરેક પદાર્થને તેના સાચા સ્વભાવમાં ઓળખે છે

૫ દેવોથી તે વનસ્પતિ સુધીના સૌ જીવમાં અને અજીવમા નૈતિક ભાવના પ્રેરે છે ને સૌનુ હિત કરે છે

૬ જૈન ધર્મ એટલો બળવાન છે કે સર્વ અસત્યોનો નાશ કરી શકે.

આ એના ગુણને લીધે જૈન ધર્મ એકલામા જ એ શકિત છે કે જગતનો અને જીવનનો કોયડો સન્તોષજનક રીતે ઉકેલી શકે અને ભૂલેલા જીવને એના લખચોરાશીના ફેરામાથી મોક્ષ અપાવી શકે એ ઉત્તમ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરવાથી અ તે ત્રિરત્ન પામી શકાય છે, સ સારમા ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોમા એ સર્વોત્તમ છે સમ્યગ્‌જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર

પ ડિતો જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા જે પ્રણાલીએ ઉપદેશ આપે છે તે પ્રસ ગે પ્રસ ગે જુદી જુદી હોય છે પ ડિતોની શકિત ઉપર તો તેનો ઘણો આધાર છે તેમજ શ્રોતા વક્તા બ નેની સ્થિતિ ઉપર પણ આધાર છે સાધુ જ્યારે નગરની શેરીઓમા કે ઉપાશ્રયમા, બહુ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પામેલા એવા શ્રાવકોને ઉપદેશ આપે છે ત્યારે લૌકિક પ્રણાલીએ બોલે છે અને બને ત્યા સુધી કથાઓથી અને વાર્તાઓથી પોતાનો ઉપદેશભાવ સમજાવવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ જ્યારે ન્યાય અને તર્કની શાખાઓમા પ્રવીણ એ સાધુને ભારતપ્રિય શાસ્ત્રાર્થમા જૈનધર્મનુ સાચુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા કે પોતાનુ તત્ત્વદર્શન સ્થાપિત કરવા અને સામાના દર્શન વિરૂદ્ધ પોતાનો બચાવ કરવા જવાનુ હોય છે, ત્યારે શાસ્ત્રના પોતાના સૌ આયુધ સજીને જાય છે આ સ વાદપ્રણાલીને અનુસરીને જૈન-ધર્મનુ જ્ઞાન પ્રચારવા સાહિત્ય પણ ઘણું લખાયુ છે અને તે પણ અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે લોકપ્રિય ચોપાનિયાથી માંડીને તે ગ ભીર ગ્રન્થો સુધા પ્રસિદ્ધ થાય છે એ પુસ્તકો કદમા અને પ્રતિપાદન કરવાના વિષયમા અનેક રીતે ભિન્ન હોવા છતા એમાના જે પુસ્તકો સમગ્ર જૈનધર્મની ચર્ચા કરે છે તે તો એક જ પ્રણા-

લીએ કરે છે પ્રારંભમા મૂળતત્ત્વની વાતો કરે છે પછી એના ભાગવિભાગ પાડી દે છે પછી સમજાવવાને માટે પ્રસંગને અનુકૂળ મોટે કે વધારે ભારે સબંધ રાખનારી કોઈ વસ્તુનું દ્દષ્ટાન્ત આપે છે એટલું સમજાવીને વળી પાછા વિષયની એકેએક શાખામાં ભાગળ લઈ જાય છે અને અમુક વ્યવસ્થિત દૃષ્ટિબિંદુઓ લઇને વિષયને બરાબર સમજાવે છે એવાં ચાર દૃષ્ટિબિન્દુ આ પ્રમાણે છે નામ સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવ જીવને એ દૃષ્ટિબિન્દુએ આમ જોઈ શકાય. નામજીવ એટલે જેનુ નામ જીવ પડયુ હોય તે. સ્થાપનાજીવ એટલે જીવરૂપે જે ચિત્રાયો છે તે, દ્રવ્યજીવ એટલે જીવ પોતે જે છે તે તેના ઉપરના બીજા ગુણોને બાદ કરતા શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે તે, અને ભાવજીવ એટલે જે તે કાળે જે તે સ્વરૂપે જીવ છે તે. વળી દૃષ્ટિના બીજા ૬ બિન્દુ છે ભાવના, સબંધ ઉત્પત્તિકારણ, દેશ, કાળ ને વિભાગ. ચાકોબી આ સબંધમા કહે છે કે-આ જોકે પ્રાચીન Quis Quid ubi Quibus auxilus cur Quomodo Quando થાઇ આવે છે જેમકે (એ દૃષ્ટિબિંદુઓએ) આમ પૂછી શકાય. સાધો ધમ કર્યો ? ક્યાં જાય છે ? ક્યાથી આવે છે ? કયા દેશનો છે ? કવડો મોટો છે ? કયી જાતિનો છે ? ” વળી પાછા આ ૮ દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ એ સૌને બદલે મૂકાય છે જો કે આ ૮ કોઈ પણ પ્રકારે પાછલામા સમાઇ તો જાય છે; અસ્તિત્વ, સખ્યા, સ્થાન, મહત્ત્વ આયુષ, વિભાગ સ્થિતિ, મહત્વ કે લઘુત્વ.

જૈન દર્શન સમજાવવાને જે પ્રણાલી સ્વીકારવામા આવેલી છે તે ભારતવર્ષના વાચકને તો અનુકૂળ લાગશે, પણ ભારતની વિચારપ્રણાલીએ નહિ ટેવાયેલા યુરોપિયનને તે બહુ જ ભારે પડે છે જૈનધર્મના આજે અનેક ગ્રન્થો છે તે સૌનો સારાંશ આપવાનો આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમ કરતા ભારતપ્રણાલીનો સાક્ષાત્ સ્વીકાર નથી કરી લીધો, યુરોપીઅન વાચકને ઉપયોગી થઇ પડે તેવા સ્વરૂપમાં એને મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જૈન દર્શનની સાથે સબંધ રાખતા સિદ્ધાન્તોને અનુક્રમે મૂકવા અને તેમને સમજાવવા પછી તેના વિભાગ દેખાડવા અને પછી

એ બધાને સંબધમા ગોઠવવા, આથી શુષ્કતા કંઇક ઓછી થશે. કારણકે અહીં માત્ર જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનાં સ્વરૂપો જ નથી આપ્યા, પણ એ સિદ્ધાન્તોનો આત્મા જ મુખ્યત્વે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, સંસારનાં અને સ્વર્ગના સ્વરૂપો આળેખવા, તેના ભાગવિભાગ પાડવા અને તેનો સબધ દેખાડવા જે ધર્મપ્રણાલીએ પ્રયત્ન કર્યા છે એ ધર્મપ્રણાલીનો આત્મા ઓળખાવવામાટે પ્રયત્ન કર્યો છે

તત્ત્વજ્ઞાન.

ધર્મતત્ત્વ.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પદાર્થમાત્રનો તત્ત્વોમા સમાવેશ થઇ જાય છે, ૧ जीव, २ अजीव, ३ आस्रव, ४ बन्ध ५ सवर ६ निर्जरा અને ७ मोक्ष આ અનુક્રમે તત્ત્વોની ગણના દિગમ્બરો કરે છે, શ્વેતામ્બરો ૯ તત્ત્વો માને છે તે पुण्यने તથા पापने ૩ જે તથા ૪ થે સ્થાને મૂકે છે દિગમ્બરો આ બે તત્ત્વોને વિશિષ્ટ તત્ત્વો માનતા નથી, પણ માને છે કે પછીના તત્ત્વોમા એમનો સમાવેશ થઇ જાય છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ આળેખવાનો જે પ્રયત્ન અહીં કરવામા આવ્યો છે તેમા આ નવ તત્ત્વોનુ સ્વરૂપ પણ આળેખાશે પણ નજર નાખી જવાને હેતુએ અને દરેક તત્ત્વનુ ઝાખુ દર્શન કરી લેવાને હેતુએ અહીં એના વિષે કઇક સક્ષેપમા જોઇ લઇએ સાથે સાથે ઘણાખરા જૈન ગ્રન્થોના સ્વરૂપ અને વિષય ઉપર પણ નજર નાખી લેવાશે

જગતમા નિત્ય અથવા અવિનાશી તત્ત્વો બે પ્રકારના છે ૧ जीव અનત છે, ચેતન છે, અને એને સવેદન છે, ૨ अजीव એમા આકાશ, ધર્મ, અધર્મ (ગતિ અને સ્થિતિના સાધન), કાળ અને પુદ્ગલ એ પાચનો સમાવેશ થાય છે

પુદ્ગલના કાર્યને પરિણામે જીવ પોતાની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા ખોઇ બેસે છે અને નવા તથા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી જુદા પ્રકારના ભાવને પામે છે; વિવિધ કારણોને પ્રતાપે એ આસ્રવમા તણાય છે અને બંધમાં પડે છે

પુદ્ગલના કાર્યને લીધે જે પ્રારબ્ધ અને પુનર્જન્મ બધાય છે તેને અમુક શુભ કાર્યોથી રોકી શકાય છે; નવાં કર્મબંધન ન બાંધવા તેને સંવર કહે છે અને જુનાનો નાશ કરવો એને નિર્જરા કહે છે જીવ જ્યારે સર્વ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે ત્યારે લૌકિક સર્વ પ્રયાસોનો જે અંતિમ હેતુ–મોક્ષ તે પમાય છે

દ્રવ્ય

દ્રવ્ય એ નિત્ય પદાર્થો છે એનામાં અમુક અવિકારી ગુણો છે એના વિવિધ પ્રકારના પર્યાય વિકાસ પામે છે દ્રવ્યોના બે પ્રકાર છે ૧ જીવ અને ૨ અજીવ

જીવ અનાદિ અનન્ત જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે; અનંત છે જીવ એકમેકથી પૃથક્ છે સ્વતંત્ર છે પણ બીજા જીવોની અને દ્રવ્યોની સાથે સબંધમા છે પ્રકૃતિથી પ્રત્યેક જીવ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો પરિપૂર્ણ ધર્મવાળો, પરિપૂર્ણ નીતિવાળો છે એની શક્તિ અપરિમિત છે એ સદા શુદ્ધ છે અશરીર છે એની ગતિ ઉર્ધ્વ-ઉપરની દિશાએ સીધી છે

જીવના આ સ્વાભાવિક ગુણો, બીજી બધી ઉપાધિઓથી એ મુક્ત હોય છે ત્યારે જ પ્રકટ થાય છે પણ એ અનંત જીવોમાંથી માત્ર થોડા જ આમ ઉપાધિમુક્ત થયેલા હોય છે ઘણાખરા જીવ તો પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોનો વિકાસ કરી શકતા નથી, કારણકે એ સૌ બીજા અને જુદા એક તત્ત્વની ઉપાધિએ મેલા મેલા હોય છે આ તત્ત્વ તે અજીવ છે

અજીવ

જીવ ઉપરાંત બીજા પાંચ દ્રવ્ય છે અને તે પણ જીવની પેઠે

નિત્ય અને અવિનાશી છે, એમા ચેતન નથી એટલો જ માત્ર ફેર જીવ અને એમની વચ્ચે છે આ દ્રવ્યો તે આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને પુદ્ગલ છે.

૧ આકાશ.

આકાશમા સૌ પદાર્થોની સ્થિતિ છે, પણ બીજા કોઈ પદાર્થમા આકાશની સ્થિતિ નથી સૌને સ્થાન આપવું એ એનો ખાસ ગુણ છે બીજા બધા દ્રવ્યો અને આકાશ વચ્ચે ભેદ એ છે કે એ લોકમા જ નહિ, પણ લોકની યે પાર, અલોકમા પણ પ્રવર્તે છે. લોકાકાશના અસખ્ય પ્રદેશો છે

૨ ધર્મ, ૩ અધર્મ.

ધર્મ અને અધર્મ બને એક પ્રકારે ઇથર (Either) છે. એ ગતિના અને સ્થિતિના સહાયક છે. એનો અર્થ એવો છે કે ગતિને કે સ્થિતિને એ પ્રત્યક્ષ સહાય આપતા નથી, પણ એમના વિના ગતિ કે સ્થિતિ હોઇ શકતી નથી ધર્મને પાણીની સાથે સરખાવી શકાય, અને તે પાણી માછલીને તરવાની સહાયતા આપે છે, અધર્મને પૃથ્વી સાથે સરખાવી શકાય, એની સહાયતાથી જ પ્રવાસી આરામ લઈ શકે છે એ બે તત્ત્વો સમસ્ત લોકાકાશમા છે અને તેમા અસખ્ય પ્રદેશો છે

ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યનો સ્વીકાર તે જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા છે આ બે શબ્દોનો જે અર્થ જૈનદર્શનમા થાય છે તે સસ્કૃત ભાષામા નથી થતો અને તેથી શરૂઆતના જે સશોધકોએ જૈનદર્શન વિષે અભ્યાસ કરવા માડ્યો, તે એનો આ વિશિષ્ટ અર્થ સમજ્યા નહીં, તેથી એનો મૂળ અર્થ કરવા લાગ્યા ને ભૂલમા પડ્યા એનો સાચો અર્થ પ્રથમ એચ એચ વિલ્સને દેખાડ્યો અને ત્યારપછી જૈનોએ આ બે તત્ત્વ શા કારણથી માન્યા છે તેનુ કારણ યાકોબીએ દેખાડયુ.[૮]

૪ કાળ

બીજા દ્રવ્યોમાં ફેરફાર કરવો એ કામ કાળનું છે એ નવાને જુનું અને જુનાને નવું કરે છે કુભાર પોતાના ચાક ઉપર માટીનો પિંડ મૂકે છે તેને બનાવતો નથી, છતા પોતાની હાજરીથી તેને ગતિ આપે છે તેવી જ રીતે કાળ પણ પોતાની હયાતિથી બીજી વસ્તુઓમાં ફેરફાર થઇ શકે એને માટેની નિજવાઈ આપે છે તત્વજ્ઞાનના ગભીર વિચાર પ્રમાણે તો કાળ અનાદિ અનન્ત, અચ્છેદ્ય અખડ પ્રવાહ છે; પણ એને સમજી શકાય એટલા માટે એમા અસખ્ય સમય માન્યા છે એમનો એક સમય વર્ત માનકાળનો અને બાકીના ગમે તો ભૂતકાળના કે ગમે તો ભવિષ્યકાળના છે બીજા બધાં દ્રવ્યોની પેઠે કાળમાં પ્રદેશ હોતો નથી તેથી કેટલાક જૈનદર્શની એને દ્રવ્યની ગણનામાં લેતા નથી. બીજા એને દ્રવ્ય માને છે અને કહે છે કે એના અસખ્ય પર-માણુ એકમેક ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે અને એકમેક સાથે મળી ગયા વિના એકમેક સાથે આકાશમાં રહી શકે છે ગમે તેમ પણ એ અસ્તિકાય નથી, કારણકે જીવ અને બીજા ચાર અજીવ તત્વોની પેઠે એનામાં સખ્યાત, અસખ્યાત કે અનત પ્રદેશ નથી.

જૈનોની કાળગણના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે નાનામાં નાનો કાળ વિભાગ તે સમય પરમાણુ પોતાની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા કરી રહે એટલા કાળને સમય કહે છે, અસખ્ય સમય મળીને એક આવલિકા થાય છે ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા મળીને એક મુહૂર્ત, ૩ મુહૂર્ત મળીને એક અહોરાત્ર, ૧૫ અહોરાત્ર મળીને એક પક્ષ, ૨ પક્ષ મળીને એક માસ ૨ માસ મળીને એક ઋતુ, ૩ ઋતુ મળીને એક અયન, ૨ અયન મળીને એક સંવત્સર, ૮૪૦ ૦૦ સવત્સર મળીને એક પૂર્વાંગ ૮૪૦૦૦ પૂર્વાંગ મળીને એક પૂર્વ (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦ ૦૦[૧] સવત્સર) થાય છે અને એમ કાળ ગણના મોટી ને મોટી થતી જાય છે ને છેવટે ૧૯૪ આંકડા જેવડી મોટી થાય છે ત્યારપછી કાળગણના ચોક્કસ આંકડે નહિ, પણ માત્ર ઉપમાએ કરવામાં આવે છે એક યોજન પહોળો, એક યોજન લાંબો

અને એક જોજન ઉંડો કુવો એક અઠવાડીઆ સુધીમાં ઉગે એવડા વાળના કકટાથી ભર્યો હોય, તેમાથી એક એક કકડાને સો સો વર્ષે કાઢતા આખો કુવો ખાલી થતાં જેટલો કાળ લાગે એટલા કાળને બાદર अद्धा पल्योपम કહે છે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ તેથી અસખ્યગુણા વર્ષોનુ થાય છે તેવા ૧૦ કોટિકોટિ (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) પલ્યોપમ મળીને એક सागरोपम, ૧૦ કોટિકોટિ સાગરોપમ મળીને એક उत्सर्पिणी અથવા એટલા જ સાગરોપમની अवसर्पिणी થાય છે આવી અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી અનુક્રમે એક પછી એક આવીને पुद्गलपरावर्त्त થાય છે

૫ પુદ્ગલ.

સખ્ય, અસખ્ય અથવા અનત સૂક્ષ્મ, અલક્ષ્ય અને અચ્છેદ્ય પરમાણુ મળીને પુદ્ગલ સ્કધ બને છે બીજા બધા દ્રવ્યો નિરાકાર હોય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમા અમુક એક ગધ, અમુક એક રસ, અમુક એક વર્ણ અને અમુક બે સ્પર્શગુણ હોય છે

પરમાણુનો ગધ સારો કે ખોટો એમ બે પ્રકારનો હોય છે, રસ ખાટો, કષાયેલો, તિક્ત, કટુ અને મીઠો (ખારો એ મીઠાનો એક પ્રકાર જ મનાય છે) વર્ણ કાળો, લીલો, રાતો, પીળો અને સફેદ, સ્પર્શ ભારે, હલકો, નરમ, કઠણ, ઠડો, ગરમ, લીલો કે સુકો હોય છે

પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને રોકે છે, પણ અનેક સાથે મળીને જ્યારે એ સ્કધરૂપે બધાય છે, ત્યારે સખ્યાત કે અસખ્યાત પ્રદેશ પણ રોકે છે સ્થૂલરૂપ ધારણ કરેલો પુદ્ગલ સ્કધ અભેદ્ય પણ હોય છે, તેથી અનત પરમાણુઓનો સ્કધ પણ એક આકાશ-પ્રદેશમા સમાઇ જાય છે

પરમાણુઓના યોગથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પ્રકારનો સ્કધ બને છે ઘટનાને અનુસાર સ્કધના છ પ્રકાર છે—

૧ सूक्ष्म सूक्ष्म, અને તેથી અદૃશ્ય, જેમકે—પરમાણુ

२ सूक्ष्म અને તેથી એ પણ અદૃશ્ય, જેમકે-કર્મ-સ્કંધ.

૩ સૂક્ષ્મસ્થૂલ જે બધા પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોના બંધ, રસ, ગંધ કે સ્પર્શ પામી શકાય, છતાં યે અદૃશ્ય હોય તે.

૪ સ્થૂલસૂક્ષ્મ જેમકે-સૂર્યપ્રકાશ, અન્ધકાર છાયા અને જે દ્રવ્યોને જોઇ શકાય, પણ સ્પર્શી શકાય નહિ તે

૫ સ્થૂલ, જેમકે-ઘી, પાણી, તેલ જેવા પ્રવાહી દ્રવ્યો, જેને એકવાર જુદા પાડ્યા પછી પણ પોતાની મેળે એકઠાં થઇ શકે

૬ સ્થૂલસ્થૂલ જેમકે-પત્થર ધાતુ જેવા દ્રવ્યો, જે ત્રીજાની સહાયતા વિના ફરી મળી શકતા નથી.

સ્કંધને અમુક પ્રકારના આકાર હોય છે; એ આકાર કેટલાક એવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય (જેમકે-ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ) અથવા તો કેટલાક એવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય નહિ (જેમકે-વાદળનો આકાર).

સ્કંધની અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ સ્થિતિઓ કહી છે જેમકે-ઉષ્ણ પ્રકાશકિરણ (જે સૂર્યમાંથી નીકળે છે) અને શીતળ પ્રકાશકિરણ (જે ચન્દ્રમાંથી, રત્નમાંથી, અગ્નિકીટમાંથી નીકળે છે) અન્ધકાર છાયા અને શબ્દ. અન્ધકાર એ માત્ર પ્રકાશનો અભાવ નથી પણ પુદ્ગળસ્કંધમય મનાયો છે[11] પદાર્થની છાયા અને તેનું (દર્પણ પાણી વગેરેમાં) પ્રતિબિંબ પણ પૌદ્ગલિક છે અને તે સૂક્ષ્મ સ્કંધોના બનેલાં પદાર્થમાંથી નીકળે છે

આસ્તના બીજા તત્ત્વદર્શન શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે જૈનો તેમ નહિ માનતાં એને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્કંધ માને છે પરમાણુના સ્કંધ એકમેક સાથે ઘસાવાથી એ ઉત્પન્ન થાય છે શબ્દના બે પ્રકાર પાડ્યા છે ભાષારૂપે વ્યક્ત કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ વ્યક્ત કરી શકાતો નથી તે શબ્દ. પહેલા પ્રકારના વળી બે ભેદ છે અક્ષરવડે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ નથી સ્પષ્ટ કરી શકાતો તે શબ્દ. આ છેવટના પ્રકારનો શબ્દ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોનો તેમજ કેવલીનો હોય છે

ભાષારૂપે બોલી નથી શકાતો તે શબ્દ માણસ વાદ્યોની (એના ૪ પ્રકાર પાડ્યા છે) સહાયતાએ કરે છે, અથવા બીજી રીતે (જેમકે-વાદળાની ગર્જના) થાય છે[૧૨]

બીજા અજીવ દ્રવ્યોથી જુદા જ પ્રકારની ખાસ વિશિષ્ટતા પુદ્ગલમા રહેલી છે એ જીવની સાથે સયોજાય છે અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપમા ફેરફાર કરી શકે છે જીવ સાથે સંયોજાયેલો પુદ્ગલ સ્કધ કર્મસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. જૈનધર્મના એ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્ત વિષે વિગતવાર ચર્ચા નીચે કરેલી છે

કર્મ.

બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનોને પણ કર્મના-પાપપુણ્યના ફળને આપનાર કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા છે એક સુભાષિત છે કે -

પ્રારબ્ધભૂમિમા સારા અથવા નરસા બીજ જે વાવે છે,
તે પરિપક્વ થતા પાછા સારા નરસા ફળ લાવે છે[૧૩]

માણસે વાવ્યુ તેવું લણવું પડે, એ સિદ્ધાન્ત બીજા ધર્મોને અજાણ્યો નથી, પણ ભારતવર્ષમા એ સિદ્ધાન્ત સાથે પુનર્જન્મની સકલના બહુ પ્રાચીન કાળથી થઇ છે પ્રત્યેક આચાર, પ્રત્યેક ઉચ્ચાર, પ્રત્યેક વિચાર તેના કર્તાના સચિત સ્વરૂપ ઉપર અસર કરે છે પુણ્યપાપનાં ફળ માણસથી વર્તમાન જીવનમા પૂરેપૂરા ભોગવી લેવાતા નથી, તેથી તે ફળ મૃત્યુની પેલી પાર સુધી પણ પહોચે છે તેથી નવા ભવનુ કારણ બને છે અને અમુક યોનિમા અમુક કાળ માટે તે જીવે અવતરવું પડે છે. દરેક જન્મના કરેલા કર્મ પૂરાં થવા જોઇએ, અને તેથી આ ભવમા પૂરા ન ભોગવાય તે નવા જન્મમા ભોગવવા જોઇએ, માટે મૃત્યુ પછી નવે સ્વરૂપે જન્મ લેવો પડે છે, પણ દરેક ભવ આગલા ભાવના કર્મનુ પરિણામ છે તેથી આગલો ભવ થઇ ગયો હોવો જોઇએ એથી એવુ પ્રતિપાદિત થાય છે કે પ્રત્યેક ભવ તે અનાદિ અને (તે જ ન્યાયે) અનન્ત ભવમાળાની આગલા અને પાછલા ભવ વચ્ચેની કડી છે આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાથી સર્વે જીવોની શારીરિક અને આત્મિક

યોનિઓમાં રહેલી વિચિત્ર વિવિધતાઓ, તેમના જીવનસંબંધે અને તેમના સંચિત એ સૌ તેમના પૂર્વભવમાં કરેલા કર્મને આધારે છે, એમ ભારતવાસીઓ માની શકે છે; અને વળી એ જ શ્રદ્ધાને બળે નીતિમય જીવન ગાળવાનો હેતુ એને સ્પષ્ટ સમજાય છે તથા કર્મનો ત્યાગ કરવાની અને એમ કરીને પુનર્જન્મના ભવસાગરમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરી શકે છે.

ભારતવાસીઓના જુદાં જુદાં તત્ત્વદર્શનમાં કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે જુદા જુદા મત છે. વળાખરા હિંદુઓને મતે કર્મ એ અલૌકિક અદૃષ્ટ શક્તિ છે. એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય છે ત્યારે આ શક્તિ આત્માને વળગેલા સૂક્ષ્મ દેહરૂપે અવિકારી સાત્ત્વિક રૂપે જાય છે. પણ ભવ પ્રાકૃતિક તત્ત્વથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા આત્માને એ ઘેરતી નથી. જૈનો કર્મને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ માને છે. એમને મતે એ પુદ્ગલ છે અને જીવમાં જડાયેલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનું સ્પષ્ટ થયેલું પરિણામ છે. જેમ કે માણસ ઔષધની ગોળી લે ત્યારે તે ગોળી આખા દેહમાં જઈને વિકાર કરે તેમ આ સૂક્ષ્મ કર્મ-પુદ્ગલ પણ જીવન [illegible] અનેક પ્રકારના વિકાર કરે છે.

જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ અને વસ્તુસ્થિતિના સ્વાભાવિક નિયમે અનન્ત છે. જીવ કોઈ પણ કંઈ કરવા માંડે કે તુરત જ તેજ આત્મપ્રદેશમાં રહેલ કર્મ [illegible] અને તત [illegible] શરીરને [illegible] જીવને [illegible] જાય છે. દૂધમાં જેમ પાણી અને [illegible] જેમ અગ્નિ મળી જાય તેમ જીવમાં [illegible] તત્ત્વ મળી જાય છે. [illegible] જીવમાં [illegible] જાય છે [illegible] શક્તિ [illegible] જાય છે [illegible] શુદ્ધ [illegible]

[illegible] વિચાર [illegible] વિભિન્ન [illegible]

કારણે કર્મના વિષયમાં પણ જૈનદર્શન ખુબ ઉંડાં ઉતર્યાં છે. એમને મતે કર્મની ૮ मूलप्रकृति અને તેમાં યે વળી ૧૪૮ उत्तरप्रकृति છે. આ વિષય એટલો મહત્ત્વનો છે કે એ બધી પ્રકૃતિને અહીં ક્રમવાર ગણાવી જવી જોઇશે. એમાની ઘણી હકીકતો વિષે વિગતવાર વર્ણન પછીથી આવશે, એટલે અહીં બહુ આપવાની જરૂર નથી, અહીં તો ટુકામા ગણાવી જઇને જ સન્તોષ પકડીશ અને યોગ્ય સ્થળે વધારે વિગત આપતો જઇશ. વળી कर्मग्रन्थोमा उत्तरप्रकृतिनो જે ક્રમ આપેલો છે તે સરળતાને ખાતર શિથિલ કરીને ઉપર ઉપરથી એના માત્ર નામ મે ગણાવી નાખ્યા છે.

કર્મની મૂળપ્રકૃતિ નીચે પ્રમાણે ૮ છે—

૧ ज्ञानावरणकर्म, જ્ઞાનને આવરણ દેનારા–રૂંધનારા કર્મ

૨ दर्शनावरणकर्म, દર્શનને આવરણ દેનારા–રૂંધનારા કર્મ

૩ वेदनीयकर्म, સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ

૪ मोहनीयकर्म, શ્રદ્ધાનો ને ચારિત્રનો નાશ કરનાર કર્મ

૫ आयुष्कर्म, આયુષ્યનુ પ્રમાણ આપનારા કર્મ

૬ नामकर्म, જીવને જુદી જુદી યોનિ વિગેરે આપનાર કર્મ

૭ गोत्रकर्म, ઉંચા નીચા ગોત્રમા જન્મ આપનાર કર્મ

૮ अन्तरायकर्म, દાન, લાભ અને ભોગોપભોગ તથા વીર્ય સામે અન્તરાય મૂકનાર કર્મ

આ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉપમા આપીને આમ સમજાવી શકાય—૧ લા પ્રકારના કર્મ, ચક્ષુની દષ્ટિને રૂંધનારા વસ્ત્ર જેવા છે, ૨ જા પ્રકારના, રાજાના દર્શનને રોકનારા દ્વારપાળ જેવા છે, ૩ જા પ્રકારના, મધ ચોપડેલી તલવારનુ તીક્ષ્ણ પાનુ માણસ મોમા ઘાલે ત્યારે મળતા સુખ ને દુઃખ જેવા છે, ૪ થા પ્રકારના, માણસે પોતે ગાળેલો દારૂ જ્યારે એ પીએ ત્યારે તેને સારૂ નરસુ પારખવાનુ ભાન ભૂલાવે એના જેવા છે, ૫ મા પ્રકારના, માણસને ઇચ્છા

પ્રમાણે જતા રોકી રાખનારી સાંકળ જેવા છે, ૬ ઠ્ઠા પ્રકારના, પોતાની સામેના ચિત્રમાના માણસોને જુદે જુદે રગે ચીતરનાર ચિત્રકાર જેવાં છે, ૭ મા પ્રકારના, સારા નરસા ઘડા ઘડનાર કુભારના જેવાં છે, ૮ મા પ્રકારનાં, ભડારમાથી ધન વાપરતા અટકાવનાર ધનરક્ષક જેવાં છે[૧૪]

હવે આ ૮ પ્રકારના કર્મ વિષે સક્ષેપમા વર્ણન આપુ, અને વળી એમના ભેદ (ઉત્તરપ્રકૃતિ) પણ આપુ

૧ જ્ઞાનાવરણકર્મ–જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા જે જ્ઞાન હોય એ જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે, એટલે કે પદાર્થના સાચા સ્વરૂપનુ જ્ઞાન પામતાં એને અટકાવે છે જ્ઞાનના પાચ ભેદ છે તેને અનુસરતા પાંચ ભેદ આ કર્મમા પણ છે -

૨ દર્શનાવરણકર્મ–જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવાની જે શક્તિ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એટલે કે પદાર્થને એના સાચા સ્વરૂપમાં, વિશાએ કે સમસ્તે જોતાં એને અટકાવે છે દર્શનના ચાર ભેદ છે તેને અનુસરતા ચાર ભેદ દર્શનાવરણ કર્મના પણ છે કેટલાક માનસિક કર્મ એવાં છે કે જેમા ઇન્દ્રિયો નિષ્કર્મ રહે છે અને તેથી તે કર્મ જાણી શકાતા નથી. એવા કર્મના પાંચ ભેદ છે નિદ્રા કર્મ લઘુ તન્દ્રાના, નિદ્રાનિદ્રા કર્મ ગાઢ તન્દ્રાના, પ્રચલા કર્મ ગાઢ નિદ્રાના, પ્રચલાપ્રચલા કર્મ પ્રગાઢ નિદ્રાનાં, સ્ત્યાનર્દ્ધિ કર્મ નિદ્રામાં ભાન વિના થતા કર્મ

૩ વેદનીયકર્મ –જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે આનદ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એ કર્મ જીવને સાંસારિક સુખમા (સાતા) અને દુ:ખમા (અસાતા) નાખે છે એટલે એના બે ભેદ છે

૪ મોહનીયકર્મ જીવને પોતાના સાચા જ્ઞાનથી (શ્રદ્ધાથી) અને સાચા ચારિત્રથી દૂર રાખે છે એના બે વર્ગ છે અને એકંદરે ૨૮ ભેદ છે દર્શનમોહનીય કર્મ ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે મિથ્યા, મિશ્ર કે સમ્યક્ રૂપે એ આવરણ મૂકાય છે, એને અનુસરીને

એના ત્રણ ભેદ છે चारित्र मोहनीय કર્મ જીવને ધાર્મિક વિધિએ ચાલતા રોકે છે તેમા ૧૬ कषायना, ૬ नोकषायना અને ૩ वेदना મળી ૨૫ ભેદ છે,

કષાયના ૪ ભેદ છે क्रोध, मान, माया અને लोभ એ પ્રત્યેકના વળી ચાર ચાર પ્રકાર છે, તેથી એકદરે ૧૬ પ્રકારના કષાય છે.

નોકષાય તે કષાયના સહચારી છ પ્રકારે છે. તે हास्य, रति, अरति, शोक, भय અને जुगुप्सा છે

ત્રણ જાતિને અનુસરતા વેદના ૩ ભેદ છે (સ્ત્રી વેદ, પુરૂષ વેદ ને નપુસક વેદ)

૫ આયુષ્કર્મ देव, मनुष्य, तिर्यंच के नारकी જીવનની અમુક મર્યાદા જીવને બાધી આપે છે અને તેથી આ કર્મના ચાર ભેદ છે

એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે આયુષ્કર્મ જીવનકાળનાં વર્ષની નહિ, પણ જીવનક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાંધે છે જેમકે– તળાવમા તરવા પેસતા એને તરતા કેટલો સમય લાગશે તેને નહિ, પણ એમા કેટલુ તરવાનુ છે તેને નજરમા રાખીએ, તેમ જીવન જીવતા કેટલા વર્ષ જીવવાનુ છે એને નહિ, પણ હજી કેટલુ જીવન જીવવાનુ છે તેનો નિર્ણય આ કર્મ કરે છે

૬ નામકર્મ–જીવને જુદી જુદી યોનિમાં જુદે જુદે પ્રકારે જન્મ આપે છે. એના ૯૩ ભેદ છે

૧–૪ गतिनाम કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમા જન્મ આપે છે

૫–૮ आनुपूर्वी નામકર્મથી એક ભવ પૂરો થતા, જીવ ત્યાથી પોતાના નવા ભવને સ્થાને પહોચે છે ને ત્યા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમા જન્મ પામે છે [૧૫]

૯–૧૩ जाति નામકર્મથી જીવ ૧, ૨, ૩, ૪, કે ૫ ઇદ્રિય-વાળી યોનિમા જન્મ પામે છે

૧૪–૧૮ शरीर નામકર્મથી ઔદારિક વૈક્રિય આહારક તૈજસ કે કાર્મણ એ પાંચ પ્રકારના શરીરમાંથી એક કે અનેકને ધારણ કરે છે

૧૯–૨૩ बन्धन નામકર્મથી પાછલા ભવના કાર્મણ શરીર સાથે નવા ભવના શરીર સાથેનો સંબંધ લોઢાની નિસ્તર આબદ્ધ જળવાય છે શરીરના પાંચ પ્રકારને અનુસરીને આ કર્મના પણ પાંચ પ્રકાર છે

૨૪–૨૮ संघातन નામકર્મથી પાંચ પ્રકારનાં શરીર સંબંધી પુદ્ગળનો સંબંધ થાય છે

૨૯–૩૧ अंगोपांग નામકર્મથી ઔદારિક વૈક્રિય કે આહારક શરીરનાં હાથ, પગ, ગળુ, છાતી, પેટ, માથુ વગેરે અંગ તથા આંગળીઓ વગેરે ઉપાંગ બને છે (બીજા બે શરીરને અંગ હોતાં નથી).

૩૨–૩૭ संस्थान નામકર્મથી શરીરના છ પ્રકારના સંસ્થાન બંધાય છે

૩૮–૪૩ संहनन નામકર્મથી શરીરનાં છ પ્રકારના બાંધણ બંધાય છે

૪૪–૪૮ वर्ण નામકર્મથી ૫ પ્રકારના વર્ણ બંધાય છે

૪૯–૫ गन्ध નામકર્મથી ૨ પ્રકારના ગંધ બંધાય છે

૫૧–૫૫ रस નામકર્મથી ૫ પ્રકારના રસ બંધાય છે

૫૬–૬૩ स्पर्श નામકર્મથી ૮ પ્રકારના સ્પર્શ બંધાય છે

૬૪–૬૫ विहायोगति નામકર્મથી હાથી કે હંસ જેવી શુભ અથવા ઉંટ કે ગધેડા જેવી અશુભ ચાલવાની ગતિ મળે છે

૬૬ त्रस નામકર્મથી ઇચ્છા પ્રમાણે હલાવી ચલાવી શકાય એવાં શરીર પમાય છે

૬૭ स्थावर નામકર્મથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને વૃક્ષ રૂપ સ્થાવર શરીર પમાય છે

૬૮ बादर नामकर्मथी स्थूल शरीर पमाय छे

૬૯ सूक्ष्म नामकर्मथी सूक्ष्म अने आपणी इंद्रियोने अगोचर शरीर पमाय छे

૭૦ पर्याप्त नामकर्मथी पोपणुनी, शरीरनी, इंद्रियोनी, श्वासोश्वासनी, भाषानी तथा विचारनी शक्तिओनो परिपूर्ण विकास थाय छे

૭૧ अपर्याप्त नामकर्मथी उपर जणावेली शकितओनो विकास अपूर्ण रहे छे.

૭૨ प्रत्येक नामकर्मथी अमुक विशिष्ट जुदु जुदुं शरीर बंधाय छे

૭૩ साधारण नामकर्मथी पोताना वर्गना घणा जीवोनु भेळुं एक साधारणु शरीर बंधाय छे.

૭૪ स्थिर नामकर्मथी दांत, हाडका वगेरे स्थिर अंग बंधाय छे[१६]

૭૫ अस्थिर नामकर्मथी कान, वगेरे हालता अंग बंधाय छे

૭૬ शुभ नामकर्मथी शरीरनो नाभि उपरनो भाग बंधाय छे ने तेथी कोइने माथावडे स्पर्श करीए तो आनंद थाय छे

૭૭ अशुभ नामकर्मथी शरीरनो नाभि नीचेनो भाग बंधाय छे, ए अशुभ छे तेथी कोइने पगवडे स्पर्श थाय तो माठु लागे छे

૭૮ सुभग नामकर्मथी जेणे कशो उपकार न कर्यो होय तेना उपर पण प्रेमभाव उपजे छे

૭૯ दुर्भग नामकर्मथी प्रेमभावनो अभाव थाय छे

૮૦ सुस्वर नामकर्मथी मृदु स्वर बंधाय छे

૮૧ दुःस्वर नामकर्मथी कठोर स्वर बंधाय छे

૮૨ आदेय नामकर्मथी प्रबोधक थवाय छे ने तेथी तेनी वाणीनो बीजा स्वीकार करे छे

૮૩ अनादेय नामकर्मथी प्रबोधक थवातु नथी

૮૪ યશઃકીર્તિ નામકર્મથી માન અને કીર્ત્તિ મળે છે

૮૫ અયશઃકીર્તિ નામકર્મથી અપમાન અને અપકીર્તિ મળે છે

૮૬ પરાઘાત નામકર્મથી બીજાનો નાશ કે તેના ઉપર વિજય કરવાની શક્તિ મળે છે

૮૭ ઉપઘાત નામકર્મથી પોતાના શરીરના અંગો જ દુઃખ ઉપજાવે એવાં બને છે (જેમ તો શરીરમાં સારી રીતે ગોઠવાયાં ન હોય તેથી કે જેમ તો કસ્તુરી મૃગની નાભિ જેવાં મળ્યા હોય તેથી તેનો શિકાર થાય છે, તેને દુઃખ ઉપજે છે)

૮૮ નિર્માણ નામકર્મથી શરીર સુઘટ બનાય છે એટલે કે બધા અંગ વ્યવસ્થિત બનાય છે

૮૯ ઉચ્છ્વાસ નામકર્મથી સુખપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની શક્તિ આવે છે

૯૦ આતપ નામકર્મથી અનુષ્ણ શરીરમાંથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે

૯૧ ઉદ્યોત નામકર્મથી દેવોનાં તેમજ સાધુઓનાં તેમજ વળી ચન્દ્ર તારા રત્ન અગ્નિકીટ આદિનાં શરીરમાંથી શીત પ્રકાશ નીકળે છે

૯૨ અગુરુલઘુ નામકર્મથી શરીર નહિ હલકું તેમજ નહિ ભારે એવું બને છે એટલે કે ખૂબ ભારે નહીં તેમજ નિતાંત ભાર વિનાનું નહીં એવું બને છે

૯૩ તીર્થંકર નામકર્મથી જૈનધર્મના તીર્થ કરનું પ્રધાન પ્રાપ્ત થાય છે

૭ મા ગોત્રકર્મથી ઉંચા નીચા ગોત્રમાં જન્મ મળે છે, ઉચ્ચૈર્ગોત્રકર્મથી ઉંચા ગોત્રમાં અને નીચૈર્ગોત્રકર્મથી નીચા ગોત્રમાં જન્મ મળે છે

૮ મા અન્તરાયકર્મ પાંચ પ્રકારે જીવની શક્તિ મુંઝે અન્તરાય મૂકે છે તે નીચે પ્રમાણે—

૧ દાન અન્તરાયકર્મ દાન દેતાં અટકાવે છે માણસ દાનનુ મહત્ત્વ જાણે છે તેની પાસે દાન દેવાનુ કઇ છે પણ ખરૂ, દાન દેવા યોગ્ય વ્યક્તિ પણ સામે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન દઇ શકતો નથી

૨ લાભ અન્તરાયકર્મ દાન લેતા અટકાવે છે, દાન દેનાર વ્યક્તિ છે, દાન માગવાથી તેને દયા પણ આવે છે, દાન દેવા જેવુ કઇક તેની પાસે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન મળી શકતુ નથી

૩ ભોગ અન્તરાયકર્મ ભોજન જળ વગેરે જે દ્રવ્યોને એક જ વાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે

૪ ઉપભોગ અન્તરાયકર્મ ઘર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી વગેરે જે દ્રવ્યોને વારવાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે

૫ વીર્ય અન્તરાયકર્મ શરીરાદિકની શક્તિ સામે અન્તરાય મૂકે છે એ કર્મની સત્તાથી માણસ ગમે તેવો બળવાન હોય તોપણ ઘાસનુ તરણુ હલાવી શકતો નથી

ઉપર બધા મળીને ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ બતાવી ગયા તેના જૈનોએ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારના વર્ગ પાડ્યા છે સૌથી મહત્ત્વના ઘાતિકર્મ અને અઘાતિકર્મ એવા બે વર્ગ છે જીવના સ્વાભાવિક ગુણોનો જે નાશ કરે છે અને તેથી એના જ્ઞાન તથા દર્શન વિગેરેની સામે આવરણ મૂકે છે, અને શાન્તિનો નાશ કરે છે એવા જે કર્મ (૧ થી ૪) તે ઘાતિકર્મ ગણાય છે, અને આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનો નાશ નથી કરતા, પણ એનામા અસ્વાભાવિક ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવા જે કર્મ (૫ થી ૮) તે અઘાતિકર્મ ગણાય છે

પ્રત્યેક કાર્ય કરતા જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશમા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરમાણુઓને આકર્ષે છે, એ પરમાણુઓ કર્મસ્વરૂપે બધાય છે અને તે કર્મની સાથે જીવ સબધાય છે આપણે જે આહાર ખાઇએ છીએ, તે રૂપાન્તર પામીને લોહી વગેરે શરીરના ઇતર પદાર્થોનુ

સ્વરૂપ લે છે તેવી જ રીતે આ કર્મ પણ આઠ ભાગમા વહેચાઇ જાય છે એ મુખ્ય ૮ ભાગમાં ગયા પછી વળી પાછાં તેના વિભાગમાં જાય છે એમ વિવિધ કર્મપ્રકારમા વહેચાયેલો કર્મસમૂહ વિવિધ પ્રકારનો છે તેનો એનુ અતિ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરે છે, પણ એટલુ બધુ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવુ આપણે વિસ્તાર ભયથી પાલવે એમ નથી, છતા યે તેવા કર્મ બનેલા પરમાણુઓએ જીવના કેટલા પ્રદેશ રોક્યા છે, એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે એ સબધે જૈનમત એવો છે કે કર્મપ્રકારની સખ્યા જેમ નાની, કર્મસબધી જીવનો વિકાસ જેમ ઉંચો, તેમ કર્મપ્રકારને ભાગેના પ્રદેશની સખ્યા મોટી છેક થોડા વિકાસવાળા એકેન્દ્રિય જીવ કરતા પૂર્ણ વિકાસ પામેલા અને વિચાર કરનારા જીવમા વધારે કર્મપરમાણુ હોય છે હવે (ચાલુ જેવાના જીવના પ્રસગમાં હોય છે તેમ) આ મોટો પરમાણુસમૂહ છેક ઓછા કર્મપ્રકારમાં વહેચાઇ ગયેલો હોય છે (કારણ કે એવા પુરૂષોને ઘણાખરા કર્મ પછી બહુ બધન કરતા નથી), તેથી ભાગે અમુક પરમાણુઓ એથી વધારે વધારે કર્મપ્રકારમા વહેચાતા હોય તેવી રીતે સ્વાભાવિક રીતે જ આ કર્મપ્રકાર વધારે પ્રદેશોને રોકે છે આથી જણાઇ આવે છે કે જીવની સાથે સયોજાનારા અને કર્મપ્રકારમાં વહેચાઇ જનારા પરમાણુઓનો સમૂહ જીવના ગુણ ઉપર તેનો સર્વથા નાશ કરે તેવી અસર કરતો નથી.

ઉપરના વર્ણનને અનુકૂળ બીજી એક વાત એ છે કે ઔષધની ગોળીની અસર જેમ લાબા ટુકા સમય સુધી પહોચે છે તેમ કર્મની અસર પણ વિવિધ પ્રમાણમા લાબા ટુકા સમય સુધી પહોચે છે કર્મગ્રન્થોને મતે આ ૧૪૮ કર્મોમાંના પ્રત્યેકની સ્થિતિ લાંબામા લાબી (મિથ્યાત્વ જેવાં કર્મને માટે) ૭૦ કોટિ કોટિ સાગરોપમની અને ટુકામા ટુકી અતર્મુહૂર્તની છે

એક ગોળી ગળી હોય છે, બીજી એથી યે વધારે ગળી હોય છે એ જ પ્રમાણે કર્મફળ પણ સ્થિતિ પ્રમાણે ઓછી વધારે અસર કરે છે કર્મફળનો આ રસ ભાવના પ્રમાણ જીવમાં રહેલા કષાયની અસરના પ્રમાણમાં હોય છે કષાયના ૪ પ્રકારને અનુસરતા કર્મફળના રસના પણ ૪ પ્રકાર છે

જીવ જેમ પાપી, તેમ તેનાં કર્મની સ્થિતિ લાંબી, તેનાં અશુભ કર્મફળનો રસ બળવાન તથા શુભ કર્મફળનો રસ નિર્બળ, શુદ્ધિ જેમ વધારે તેમ કર્મની સ્થિતિ તથા અશુભ કર્મફળનો રસ ઓછો અને શુભ કર્મફળનો રસ વધારે

કર્મફળ સબંધે વિચાર કરતા હિન્દુઓ કર્મને ત્રણ વિભાગમા મૂકે છે·

૧ क्रियमाण એટલે વર્તમાનમા જે તાજા કર્મ દરેક પળે નવા નવાં કરવામા આવે છે અને ચાલતા સમૂહમા ઉમેરાય છે તે આથી પાપપુણ્યના સંગ્રહમા દરેક પળે ઉમેરો થયા કરે છે તે.

૨ प्रारब्ध એટલે જે કર્મોએ પોતાના ફળ આપવા શરૂ કરી દીધા છે અને જીવના નશીબરૂપ પ્રકટ થાય છે તે

૩ सचित એટલે જે કર્મો પૂર્વના કાર્યથી ગોઠવાઈ ગયા છે ને પાછળથી પ્રસંગ મળતા પોતાનો વિકાસ કરે છે તે[૧૭]

આ ત્રણ પ્રકાર જૈનોએ પણ સ્વીકાર્યા છે, માત્ર એમના નામ ફેરવીને અનુક્રમે એમણે ૧ बन्ध ૨ उदय અને ૩ सत्ता એ પ્રમાણે રાખ્યા છે

અમુક પ્રકારના કર્મસ્વરૂપે પરમાણુના સમ્બન્ધમા જીવનુ આવવુ તે બંધ, તેથી એ નારકીકર્મબંધ બાધે છે એમ કોઇને વિષે કહ્યું હોય તો સમજવુ કે એ પોતાના કર્મથી એવા પ્રકારના પરમાણુઓના બંધ બાધે છે કે જેથી પરિણામે-અન્તે તેને નરકમા અવતાર લેવો પડશે

કર્મના ફળનુ જે તે સમયે પ્રકટ થવુ તે ઉદય નારકી-કર્મબંધનો ઉદય થયો છે, એટલે જે જીવે એ કર્મબંધ બાધ્યા છે તે નરકમા અવતર્યો છે ને ત્યાની પીડા અનુભવે છે

કર્મ થયા ત્યાથી ભોગવાવાના શરૂ થાય અથવા બીજી રીતે ક્ષય પામે ત્યા સુધી સંઘરાયેલા કર્મ તે સત્તા કહેવાય.

નારકીકર્મો બંધાયા હોય પણ તે ભોગવવાના માંડ્યા ના હોય ત્યા સુધી એ સત્તારૂપે રહે છે

ક્યાં કર્મ બંધાય છે ? ક્યાં કર્મ તરત જ ભોગવવાના થાય છે ? અને ક્યાં કર્મ સાથે સાથે જ સઘળાં સત્તાસ્વરૂપ પામે છે ? એનુ વિગતવાર વિવરણ કર્મગ્રંથોમાં આવે છે આ બધા 'આત્મિક અભ્યાસ' મા (એક પ્રખ્યાત જૈન લેખકે આ નામ આપ્યુ છે) ઉંડે ઉતરવાનુ છોડી દઉં છુ અને જેને જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત વિષે વધારે માહિતી મેળવવી હોય તેણે ખાસ એ વિષેના ગ્રન્થમા જોવુ, ત્યાં એ વિસ્તારથી એ હકીકતો આપી છે

અમુક પરિસ્થિતિમા એવુ પણ બને કે અમુક કર્મ વહેલા પક્વતા (उदीरणा) પામે ને ત્યારે સાધારણ રીતે ફળવા લેઇએ તેના કરતા પણ વહેલાં ફળે. બીજા કેટલાક કર્મની સ્થિતિમા ઘટાડો (अपवर्तना) થાય છે અને કેટલાકમાં વધારો (उद्वर्तना) થાય છે કેટલાકનો રસ અથવા અનુભાગ બદલાય છે, એટલે કે અમુક પરિસ્થિતિમાં એક ઉત્તર પ્રકૃતિને બદલે બીજી પ્રકૃતિનાં ફળ ભોગવવાનાં થાય છે, પછી એ બીજી પ્રકૃતિનાં કર્મ બંધાયા હોય કે ન પણ બંધાયાં હોય. કર્મના આમ બદલાવાને સંક્રમ કહે છે પણ છતા યે આ પ્રકારનો સંક્રમ ઉત્તર પ્રકૃતિના કર્મમા જ થાય છે મૂળપ્રકૃતિનાં કર્મમાં તો નહિ જ, અને વળી ઉત્તર પ્રકૃતિના ય બધાં કર્મમાં નહિ.

કર્મ બાંધનારો જીવ.

દેહી જીવનુ શારીરિક જીવન.

શરીર અને ઇન્દ્રિયો.

જીવનો નવા પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે કે તરત જીવ નવો પૌદ્ગલિક દેહ ધારણ કરે છે અને તેને આત્મપ્રદેશોવડે ભરી કાઢે છે, કારણ કે તે તેમા વિસ્તાર પામે છે આમ એક ભવમાં હાથીના ને બીજા ભવમાં કીડીના દેહને સરખી રીતે ભરી કાઢે છે

જૈનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૫ શરીર છે:

૧ ઔદારિક શરીર, સ્થૂલ પુદ્દગલનુ ભૌતિક શરીર, મનુષ્યને અને તિર્યંચને આ શરીર હોય છે

૨ વૈક્રિય શરીર, સૂક્ષ્મ પુદ્દગલનુ ફેરવી શકાય એવુ શરીર. દેહી જીવની ઇચ્છા પ્રમાણે આ શરીરનો આકાર અને કદ ફેરવી શકાય. દેવોને, નરકવાસીઓને અને અમુક તિર્યંચોને આ શરીર સ્વભાવથી જ મળેલુ હોય છે, મનુષ્યને પણ ઉચી શ્રેણિએ જતા મળી શકે છે

૩ આહારક શરીર, સ્થાનાન્તર કરી શકે એવુ શરીર સારા અને શુદ્ધ દ્રવ્યનુ આ શરીર બનેલુ હોય છે, અને એને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કશાનો અન્તરાય નડતો નથી પ્રમત્તસયત સાધુને જ્યારે જગતને કોઈ બીજે સ્થળે કોઇ આચાર્ય (કેવળી) સાથે ધર્મના કોઇ વિકટ પ્રશ્ન સબધે વિચારણા કરવાની હોય છે, ત્યારે તે આ શરીર ધારણ કરે છે ને ત્યારે એનુ ઔદારિક શરીર ત્યા જ પડી રહે છે

૪ તૈજસ શરીર, આ શરીર ઉષ્ણપુદ્દગળનુ બનેલુ હોય છે અને જે આહાર ખાધો હોય તેની પાચનક્રિયા એ શરીર કરે છે સાધુનુ એ શરીર ઇતર પ્રાણી તથા પદાર્થને બાળી શકે છે

૫ કાર્મણ શરીર, કર્મપરમાણુઓનુ આ શરીર બનેલુ છે એમા દરેક પળે ફેરફાર થાય છે, કારણ કે જીવને નવા નવા કર્મબધન બધાયા જાય છે અને જુના ભોગવાતા જાય છે

આ પાચ શરીરોમાનુ પ્રત્યેક તે એના પછીના કરતા સ્થૂલ હોય છે, પછી પછીનામા પહેલાના કરતાં વધારે પૌદ્દગલિક પરમાણુ હોય છે જીવ સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યારે જુના ભવમાથી નવા ભવમા જાય છે, ત્યારે તેની સાથે સદા બે શરીર હોય છે તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર આ બને શરીરને સુખદુખ કઇ લાગતુ નથી અને તેમને કઇ અવયવ હોતા નથી અને કશો અન્તરાય નડતો નથી, અને તેની સામે

ગમે તે કંઇ હોય તેની પાર આવ્યાં જાય છે એટલે આખા જગતમાં ફરી વળે છે અને માત્ર તેની સીમાએ જઇને જ અટકી પડે છે એક ભવમાં આ બે શરીર ઉપરાંત એક જ કાળે બીજાં બે શરીર પણ હોય છે પણ વૈક્રિય અને આહારક શરીર એકઠાં થતાં નથી અને આહારક શરીર તો ઔદારિક શરીરની સાથે જ રહે છે પાંચ શરીરોમાંનું માત્ર ઔદારિક શરીર જ સામાન્ય મનુષ્યની આંખે જોઇ શકાય છે અને બધાં દ્રવ્યોની પેઠે એને રસ ગંધ વર્ણ અને સ્પર્શ હોય છે

દરેક જીવને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ઔદારિક શરીર હોય છે કેટલાક જીવને પોતપોતાનું જુદું જુદું શરીર હોય છે કેટલાક જીવને અનેક વચ્ચે એક સામાન્ય શરીર હોય છે આવું સામાન્ય શરીર અમુક વનસ્પતિને હોય છે (જેમકે કંદમૂળ, લસણ, ડુંગળી વગેરેને) ઘણા જીવોનાં ઔદારિક શરીર એવાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે જ્યારે એ મોટા સમૂહમાં મળે ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે અનેક તિર્યંચોને (ઓછા વિકાસવાળાને અને વનસ્પતિને) એવા પ્રકારનાં શરીર હોય છે

કેટલાક જીવનાં શરીર તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે હાલીચાલી શકે છે બીજાના (જેની ઇન્દ્રિયોનો ઓછો વિકાસ થયો હોય તેવાના) શરીર પોતાની મેળે હાલીચાલી શકતાં નથી પણ ઘણું કરીને બીજાને, બહારનાને બળે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઇ શકે છે તે સ્થાવર કહેવાય છે

શરીરના ઘાટને અનુસરીને જીવનું શરીર સુરૂપ કે વિરૂપ હોઇ શકે છે જૈનો આ ઘાટના (સંસ્થાનના) સુરૂપથી માંડીને વિરૂપ સુધીના છ પ્રકારના ભેદ કહે છે સુરૂપની ભાવના સમજવાને માટે મનુષ્યના શરીરને ધારવામાં આવે છે અને પછી બીજી હકીકત આમ સમજાવવામાં આવે છે.—મનુષ્યે પોતાની સામે પર્યંક આસનમાં બેઠેલા—એટલે કે પલાંઠીવાળીને બેઠેલા અને પોતાના હાથ નાભિએ મૂકેલા—મનુષ્યને કલ્પવો. પછી બે ઢીંચણને સાંધનારી ડાબા ખભાથી જમણા ઢીંચણને સાંધનારી અને તેવી જ રીતે જમણા ખભાથી ડાબા ઢીંચણને સાંધનારી અને પછી કપાળથી

હાથ સુધીની એમ ચાર રેખાઓ કલ્પવી. જો આ ચારેય રેખાઓ એકમેક સાથે સરખી થાય તો એનો ઘાટ સુરેખ–સુરૂપ ગણાય; નહિ તો બાકીના પાચ પ્રકારમાથી કોઇ એક પ્રકારનું ગણાય

એ છ સસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે

૧ समचतुरस्र સસ્થાન શરીર બરાબર સુરેખ હોય.

૨ न्यग्रोधपरिमण्डल સસ્થાન શરીરનો ઉપરનો ભાગ સુરેખ હોય, નીચેનો ન હોય, તેથી એ શરીરને ન્યગ્રોધવૃક્ષ સાથે સરખાવી શકાય, ઉપરનુ મોટુ ને સુરૂપ, નીચેનું નાનું અને વરવુ (વિરૂપ)

૩ सादि સસ્થાન નાભિ નીચેનુ શરીર સુરેખ હોય, ઉપરનું ન હોય

૪ कुब्ज સસ્થાન શરીર કુબડુ હોય, એટલે કે હાથ, પગ, માથુ ને ગરદન સુરેખ હોય, પણ છાતી ને પેટ ન હોય.

૫ वामन સસ્થાન શરીર વામણુ હોય, એટલે કે છાતી ને પેટ સુરેખ હોય, પણ હાથ પગ વગેરે ન હોય

૬ हुण्ड સસ્થાન આખુ શરીર વિરૂપ હોય

આ છ પ્રકારના શરીર સૌ જીવોને હોય છે, છતા યે દેવોને માત્ર પહેલા પ્રકારનુ અને નારકીઓને તથા સમૂર્ચ્છન દ્વારા ઉત્પન્ન થએલા જીવોને માત્ર છઠ્ઠા પ્રકારનુ સસ્થાન હોય છે; તિર્યંચોને અને મનુષ્યોને (તેથી સાધુઓને પણ) છ યે પ્રકારના સસ્થાન હોય છે

એ પણ મહત્ત્વની વાત છે કે ઉચો વિકાસ પામેલા અવયવવાળા જીવોને ઔદારિક શરીરમા હાડકા દૃઢ સમ્બન્ધે જોડાયેલા હોય છે એવો સબધ (सहनन) ૬ પ્રકારનો છે

૧ वज्रऋषभनाराचसहनन એ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો સાધો છે એ હાડકાને અમુક રીતે એકમેક સાથે જોડેલા હોય છે, તે

એની પાર વજ્ર (ખીલો) હોય છે અને એ બધાની ઉપર બંધ બાંધી લીધેલો હોય છે

૨ ऋषभनाराचसंहनन આ સાંધો ઉપરના જેટલો મજબૂત નથી કારણ કે એમાં વજ્ર નથી.

૩ नाराचसंहनन આ સાંધો વળી ઉપરના કરતાં પે નબળો છે કારણ કે એમાં તો બંધ પણ નથી.

૪ अर्धनाराचसंहनन આ સાંધો એક બાજુએથી ઉપરના જેવો છે, પણ બીજી બાજુએથી હાડકાંને એકમેક સાથે માત્ર દબાવીને તેમાં ખીલો મારેલો હોય છે

૫ कीलिकासंहनन આ સાંધો એનાથી પે નબળો છે, કારણ કે તેમાં તો હાડકાંને એકમેક સાથે દબાવીને તેમાં ખીલો મારેલો હોય છે

૬ सेवार्त-(अथवा छेवट्ठ) संहनन આ સાંધો તો છેક નબળો છે, કારણ કે તેમાં તો હાડકાંની ધારો જ માત્ર એકમેક સાથે અડેલી છે

આ સંહનનનું મહત્ત્વ જૈનદર્શનમાં ભારે છે પહેલાંના ૪ સંહનન હોય તો જ ધ્યાની ધ્યાન અને એકાગ્રતા સાધી શકે છે; માત્ર પહેલું સંહનન હોય તો જ એક પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી શકાય છે ને ત્યારે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે

*પ્રાણ

---

* સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પ્રાણ શબ્દનો ? અર્થ લેવાયો હતો તે જ અર્થ અહીં લેવાયો છે એટલે કે શ્વાસ, વાચા દૃષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ પાંચ માનસિક–શારીરિક જીવનની પાંચ પ્રક્રિયાઓ. પાછળથી એનો અર્થ માત્ર શ્વાસ એવો થવા લાગ્યો એટલે કે એના મુખ્ય અર્થ અને તેના પ્રકારને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. (આ નોંધ સમજાતી નથી.)

સંસારમા જન્મતા જીવને કેટલીક શારીરિક ઇન્દ્રિયો હોય છે. એને પ્રાણ કહે છે એકદરે ૧૦ પ્રકારના પ્રાણ છે.[૧૮]

૧ આયુ (જુઓ પૃ ૧૬૩)

૨–૩–૪ મનોબળ, વાગ્બળ અને કાયબળ
મનનુ, વાચાનુ અને શરીરનુ એ ત્રણ પ્રકારના બળ.

૫ उच्छ्वासनिश्वास (श्रानपान)

૬–૧૦ આખ, નાક, કાન, જીભ અને ચામડી–એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દ્વાર

સૌથી વધારે વિકાસ પામેલા શરીરને એ દશેય પ્રાણ હોય છે, ઓછા વિકાસ પામેલાને ઓછા પ્રાણ હોય છે, પણ છતા યે કમમા કમ આયુ, કાયબળ, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ ને ચામડી એ ચાર તો કોઇપણ જીવને હોય છે જ

શરીરને વધારે કે ઓછા ઇદ્રિયદ્વાર હોય તે ઉપરથી એવા શરીરવાળા જીવનુ વર્ગીકરણ કરવામા આવેલ છે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ઇંદ્રિયોવાળા જીવના તે પ્રકારે વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવમા વિચાર કરી શકનારા અને નહિ કરી શકનારા એવા બે ભાગ પાડવામા આવ્યા છે

૧ ઇન્દ્રિયવાળા તે એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય વળી એના બે ભેદ છે सूक्ष्म તે ચર્મચક્ષુએ જોઇ શકાય નહિ, बादर તે જોઇ શકાય

ચામડી ને જીભ એ ૨ ઇન્દ્રિયવાળા તે દ્વીન્દ્રીયઃ કીટ, શખ, જળો વગેરે, ચામડી, જીભ ને નાક એ ૩ ઇન્દ્રિયવાળા તે ત્રીન્દ્રિય જુ, કીડી, કરોળીયો આદિ, ચામડી, જીભ, નાક ને આખ એ ૪ ઇન્દ્રિયવાળા તે ચતુરિન્દ્રિય ભમરી, માખી વગેરે

૫ ચેન્દ્રિય જીવના વળી બે પ્રકાર છે વિચાર કરી શકનાર सज्ञी અને વિચાર નહિ કરી શકનાર असज्ञी સજ્ઞીની અદર મન હોય છે, અને તેથી કરીને પદાર્થની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષેની

સ્થિતિનો તે વિચાર કરી શકે છે જેની અંદર મન નથી હોતુ, તે માત્ર પ્રેરણાબળે જ પ્રેરાય છે અસંજ્ઞી ને સંજ્ઞી બને પ્રકારના તિર્યંચ પંચેંદ્રિયમા બકરૂ, ઘેટુ, હાથી સિંહ વાઘ વગેરે મન વિનાના ને મનવાળા તિર્યંચનો સમાવેશ થાય છે માત્ર સંજ્ઞીમા મનુષ્ય, દેવ અને નરકવાસીનો તથા મનવાળા તિર્યંચ પંચેંદ્રિયનો સમાવેશ થાય છે

આ બધા પ્રકારના જીવોનો પરિપૂર્ણ વિકાસ (પર્યાપ્ત) થાય અથવા અપૂર્ણ વિકાસ (અપર્યાપ્ત) થાય. અપર્યાપ્ત જીવોનાં શરીરની ઇન્દ્રિયોનો કે તેની શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થતો નથી.

જાતિવેદ

જીવના જાતિજીવન સબંધનો જૈનમત જોવા જેવો છે એમને મતે જાતિ ત્રણ છે અને તેને અનુસરીને જાતિવેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુસકવેદ જેને કોઈ જાતિલિંગ ના હોય તે આ છેલ્લા વેદમા આવે.

કફ જેમ ખાટુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે (આયુર્વેદને મતે), તેવી રીતે પુરુષવેદ પુરુષમા સ્ત્રીસંયોગની આવશ્યકતાને પ્રેરે છે એ વેદને ઘાસના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે, ઘાસ બળે છે ત્યારે અગ્નિ એકદમ સળગે છે ને પછી તરત જ ઓલવાઈ જાય છે તેવી જ રીતે પુરુષમાં પ્રથમ તો અતિશય કામ હોય છે પણ તૃપ્ત થતાં સમાઈ જાય છે [१८]

પિત્ત જેમ ગળ્યુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીવેદ પુરુષસંયોગની ઇચ્છાને પ્રેરે છે એ વેદને છાણના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે છાણમા દેવતા દબાયેલો હોય છે ત્યા સુધી એ પ્રકાશતો નથી, પણ એને ખૂબ ઉકેરવાથી અગ્નિ ખૂબ સળગે છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીમાં પ્રથમ તો કામ અતિશય હોતો નથી પણ સયોગ થતાં ખૂબ જાગ્રત થાય છે

ત્રીજા વેદમાં સ્ત્રી-પુરુષનો કશો ભેદ હોતો નથી અને તે અતિશય તીવ્ર છે એથી કરીને કફ અને પિત્તનુ મિશ્રણ થાંક

મેળવેલું દહીં (શ્રીખંડ) ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, એવું કાય આ વેદનું છે એને કોઇ નગરના અગ્નિ સાથે સરખાવી શકાય એ અગ્નિ સળગ્યે જ જાય છે, ઓલવાતો નથી ને જે મળે તે સૌને ભસ્મ કરી નાખે છે આ ત્રીજો વેદ સર્વ પ્રકારના જીવોમાં હોય છે, પણ દેવોમા હોતો નથી, પુરૂષ અને સ્ત્રી પંચેન્દ્રિય જીવમા હોય છે, પણ નારકીઓમા ને સંમૂર્ચ્છનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમા હોતા નથી

જન્મ અને મરણ.

જીવનો જન્મ ત્રણ પ્રકારે થાય છે.

૧ गर्भ દ્વારા પક્ષી, સાપ વગેરેમા ઇંડામાથી જન્મ થાય છે, માણસ, ગાય વગેરેમા જરાયુ (ઓર) સાથે બાળકનો જન્મ થાય છે, અને હાથી વગેરેમા જરાયુ વિના બાળકનો જન્મ થાય છે તે પોતજ કહેવાય છે.

૨ उपपात દ્વારા દેવો અને નરકવાસીઓ, એમને કર્મબળે જ્યા જન્મવાનુ હોય છે ત્યા એમને એમ ભવમા આવે છે, તેવી જ રીતે બીજા જીવોની પેઠે મરણ પણ પામતા નથી, પણ એમને એમ એમનો ભવ સમાપ્ત થાય છે

૩ सम्मूर्च्छन કફ, લોહી, મળ આદિમાથી ઉત્પન્ન થતા જીવો ગર્ભથી કે ઉપપાતથી જે જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી તે બધા આ પ્રકારના છે હેમચન્દ્ર (अभिधानचिन्तामणि, શ્લોક ૧૩૫૫ થી) લખે છે એમ પ્રવાહી પદાર્થોની ખટાશમાથી અમુક જીવો, ભીના પદાર્થો ગરમ થતા એમાથી, કાદવમાથી માછલા વિગેરે અને પૃથ્વીમાથી ખંજન (દેડકા વિગેરે) પેદા થાય છે જૈનો માને છે કે પુરૂષ અને સ્ત્રીના દરેક સંભોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પછી તરત જ મરણ પામતા મનુષ્યો પણ આ વર્ગમા આવે છે.[૨૦]

કર્મને અનુસરીને જીવનસીમા સુધી જીવ્યા પછી અન્તે જીવ મરણ પામે છે મનુષ્ય અને તિર્યંચ અમુક કારણે

(ઉપક્રમે) મરણ પામે છે; દેવો અને નરકવાસીઓ આવા કોઈપણ ઉપક્રમ વિના અકસ્માત્ મરણ પામે છે મરણ પામતાં જીવ એ ભવનાં પામ શરીરમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ સિવાયના બીજા શરીરનો ત્યાગ કરે છે, અને આનુપૂર્વી નામકર્મને બળે (પૃ ૧૬૩) નવા ભવમાં જ્યાં એને જન્મવાનુ હોય છે ત્યાં એ જાય છે મરણ અને જન્મ વચ્ચેના કાળને વિગ્રહગતિ કહે છે ને તે માત્ર થોડી જ પળોનો (૧–૨–૩–૪ સમયનો) હોય છે

જીવતા હોવા છતાં અમુક સંજોગોમાં જીવ પોતાના ઔદારિક શરીરનો ત્યાગ કરી શકે, એ શરીર બહાર અમુક વ્યાપાર કરી શકે અને પાછો એ શરીરમાં પ્રવેશી શકે આવા શરીરત્યાગને સમુદ્ઘાત કહે છે અને જે જીવમાં ઉંચા પ્રકારની શક્તિ હોય છે તેજ એમ કરી શકે છે એકંદરે સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત કહ્યા છે[૧૧] આહારક સમુદ્ઘાત વિષે તો આગળ (પૃષ્ઠ ૧૭૧) કહેવાઈ ગયુ છે બાકીનામાંથી તૈજસ–સમુદ્ઘાત વિષે કંઈક કહેવા જેવુ છે, એ સમુદ્ઘાત તૈજસ શરીરદ્વારા થઈ શકે છે એના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર છે કોઈ વિઘ્નમાંથી મુક્ત થવાને માટે જ્ઞાની શુભનો ઉપયોગ કરે છે તેવારે તેના જમણા ખભામાંથી એક શ્વેત બિબ નીકળે છે તે વિઘ્નને ટાળે છે ને પાછુ જ્ઞાનીના શરીરમા પ્રવેશે છે નગમતા મનુષ્યનુ કે વિષયનુ નિવારણ કરવાને માટે ક્રોધી સાધુ અશુભનો ઉપયોગ કરે છે, તેવારે એના ડાબા ખભામાંથી એક રક્ત બિબ નીકળે છે, તે વિરોધી પુરુષને કે વિષયને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે ઉપર કહ્યા તે સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ સંસારમાં વિચરતા જીવ કરે છે પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધનાને સારૂ કર્મક્ષય કરવાને હેતુએ પોતાનાં કર્મને બરાબર વ્યવસ્થિત કરવાને માટે, ૧૩ મે ગુણસ્થાને પહોંચેલા સર્વજ્ઞ કેવલિ સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ કરે છે

આધ્યાત્મિક.

દેહી જીવનું માનસિક જીવન

વીર્ય.

સ્વભાવથી જ જીવમાં વીર્ય અર્થાત્ અપરિમિત શક્તિ રહેલી છે પણ સર્વ કર્મપુદ્‌ગલથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ વીર્ય પૂર્ણ વિકાસ પામે છે જ્યાસુધી એમ નથી થતુ, ત્યાસુધી વીર્ય અનેક રીતે પરિમિત રહે છે. એ એમનું એમ પ્રકટ નથી થતુ, પણ દ્રવ્ય સાથે સંયોજાયેલું રહે છે, પ્રકટ થવાને કોઇ ઇન્દ્રિયને આધાર લેવો પડે છે, કાર્ય કરવાને માટે મન, વાચા કે કર્મનો આધાર લેવો પડે છે

દ્રવ્યની સાથે સયોજાયેલા વીર્યના આ સ્વરૂપને યોગ કહે છે જીવની અંદરના પરમાણુઓના આન્દોલનથી યોગ બને છે મન કે વાચાની ઇદ્રિયોને તથા કાયને માટે જે દ્રવ્યોની આવશ્યકતા છે, તે દ્રવ્યો યોગદ્વારા અદર આકર્ષાય છે, આ અવયવોને પલટાવી નાખે છે અને ત્યારપછી નીકળી જાય છે જીવના યોગ દ્રવ્યોસાથે યોજાયા જાય છે, તેથી નવા કર્મનુ કારણુ બને છે

જીવના યોગ ત્રણુ પ્રકારના છે તે મન, વાચા કે કાયદ્વારા પ્રકટ થાય છે અને તેથી એ ત્રણુ પ્રકારના કહેવાય છે.

મનોયોગ ના ચાર પ્રકાર છે જ્યારે કઇક સત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે સત્ય, અસત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે असत्य કહેવાય છે સત્યે ય હોય તેમજ અસત્યે ય હોય એને सत्यासत्य કહે છે, જેમકે અશોકવન, જેમા અશોક ઉપરાત બીજા પણુ વૃક્ષ હોય સત્યે ય ન હોય એમજ અસત્યે ય ન હોય, સત્યાસત્યના પ્રદેશ બહારનો હોય એને असत्यामृषा કહે છે જેમકે, 'દેવદત્ત મને ગાય આપે' તો ઠીક, એવો વિચાર

वाग्योग ના તેવી જ રીતે બોલવારૂપે ચાર પ્રકાર છે

(ધ્યાન, ધારણુા, સમાધિ વગેરે વિચારને અમુક સચમમા

લાવવાને અર્થે કિં દતત્ત્વદર્શનમાં વપરાયો છે એવા અર્થમાં યોગ શબ્દ અહીં વપરાયો નથી.)

કાયયોગના ૭ પ્રકાર છે ઔદારિક વૈક્રિય, આહારક ને કાર્મણ—એ ચાર શરીર એકલાં, કે બીજા કોઇ એકની સાથે મ ળીને ક્રિયા કરે, તેને અનુસરીને આ પ્રકાર પડેલા છે, તૈજસ શરીરનો સ્વતંત્ર યોગ ગણાતો નથી, કારણ કે એ શરીર કાર્મણ શરીર સાથે સદા સંયોજાયેલ જ રહે છે

નીચેના જીવોમાં વીર્ય અતિ પરિમિત સ્થિતિમાં હોય છે. જેમ જેમ ઇંદ્રિયો વધે છે, તેમ તેમ તે વધતુ જાય છે જીવોના ક્રમ પ્રમાણે યોગના ક્રમનો પણ વિકાસ હોય છે, એક ઇન્દ્રિય વાળા અવિકસિત સૂક્ષ્મ જીવને માત્ર ઔદારિક શરીરનો જ યોગ હોય છે, ત્યારે વિચાર કરી શકે એવા મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય જીવને પૂરા ૧૫ યોગ હોઇ શકે છે

અશુભ પ્રકારનાં કર્મબંધનને અટકાવવા માટે મનોયોગ, વાગ્યોગ અને કાયયોગને વ્યવસ્થિત કરવા પડે છે સતત આત્મ-સંયમદ્વારા મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ સ્થૂલ અને પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગ વાગ્યોગ અને કાયયોગને રોકવા પડે છે અને એથી સાધક અયોગી કેવલી થાય છે અને ત્યારથી ઇન્દ્રિયો સાથેના કોઇ પણ સમ્બન્ધ વિનાનુ, પુદ્ગલથી કેવળ મુક્ત અનન્ત વીર્ય સદાને માટે પ્રાપ્ત કરે છે

જ્ઞાનશક્તિ

પુદ્ગલની સંચિત સત્તાથી જીવ જ્યારે કેવળ મુક્ત થાય છે ત્યારે વર્તમાન ભૂત ને ભવિષ્યનુ સૌ જાણવાની એનામાં શક્તિ આવે છે જે એના ઉપર કર્મની સત્તા જામેલી હોય છે તો તેનુ આ અપરિમિત જ્ઞાન રૂંધાઇ રહે છે જાડુ મેઘાવરણ જેમ સૂર્ય પ્રકાશને ઢાંકી શકે છે એમ પુદ્ગલ જીવની સર્વજ્ઞતાને ઢાંકી શકે છે પણ જેમ સૂર્ય ઢંકાયા છતાં ય તેનો કંઇક પ્રકાશ મેઘા વરણમા થઇને આવે છે તેમ પુદ્ગલની પ્રતિકૂળ સત્તા હોવા

છતાંય ય જીવમાં એની જ્ઞાનશકિતનો કઇક અવશેષ સચવાઇ રહે છે; કારણ કે એટલો અવશેષ પણ જો એ ગુમાવી દે તો એનુ જીવ–સ્વરૂપ નાશ પામે જ્ઞાનનો આ અવશેષ જુદા જુદા જીવોમા જુદા જુદા પ્રમાણુમા હોય છે, કેટલાક જીવોમા અતિશય હોય છે, એટલે અનુપસ્થિત પૌદ્ગલિક પદાર્થોને તેમજ બીજાના વિચારોને તે પારદૃષ્ટિથી આત્માવડે જાણી શકે છે, પણ ઘણાખરાને એ અવશેષ છેક નજીવો જ હોય છે, અને તેથી એ ચર્મેન્દ્રિયો શિવાય આત્મદ્વારા જાણી શકતો નથી.

પદાર્થને બે પ્રકારે જાણી શકાય, ગમે તો એની રૂપરેખા, એના સામાન્ય બાહ્ય સ્વરૂપ દ્વારા જાણી શકાય, એવા જાણુવાને दर्शन* કહે છે, અથવા તો એના વિશેષ ગુણુ દ્વારા જાણી શકાય છે ત્યારે એવા જાણુવાને જ્ઞાન કહે છે આમ દર્શન તે अनाकार–उपयोग છે, જ્ઞાન તે साकार–उपयोग છે

સસારમાં વિચરતા જીવોમા એકકાળે દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય નહિ, પણ જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન હોય છે. મુક્ત જીવોમા અને સર્વજ્ઞોમા એ બને સાથે હોઇ શકે છે.

દર્શન ૪ પ્રકારના હોય છે

૧ चक्षुदर्शन આ દર્શન માત્ર ચક્ષુવડે જ થાય છે, તેથી જેને ચક્ષુ હોય છે તેને જ આ દર્શન થાય છે

૨ अचक्षुदर्शन આ દર્શન બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા અથવા મનદ્વારા થાય છે આ બે પ્રકારમાથી ગમે તે પ્રકારે બધા જીવોને દર્શન થાય છે

૩ अवधिदर्शन ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું દર્શન શારીરિક ઇન્દ્રિયોના આધાર વિના આ દર્શન પમાય

---

* જૈનધર્મમા दर्शन શબ્દના બે અર્થ થાય છે દૃષ્ટિ, મત, તાત્વિક સમ્પ્રદાય એવો એક અર્થ થાય છે અને તેથી सम्यक्दर्शननो (પૃ ૨૨ થી સરખાવશો) અર્થ સાચી દૃષ્ટિ, સત્ય જ્ઞાન એવો થાય છે બીજો અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે છે અને ખાસ જૈનોનો એ પારિભાષિક શબ્દ છે

છે દેવોને અને નરકવાસીઓને આ દર્શન જન્મથી મળેલું હોય છે, પણ વિકાસ પામેલા તેમજ વિવેકશીલ મનુષ્યો અને તિર્યંચોને ઉંચા આધ્યાત્મિક વિકાસને પરિણામે મળે છે

૪ કેવલદર્શન તે અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ (કેવલીનું) દર્શન. દર્શનને આવરણ કરનાર કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યારે જ આ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે

૧ મતિજ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી મેળવેલું હોય છે એના ચાર ક્રમ છે·

ક. અવગ્રહ પહેલી દૃષ્ટિ પડવી તે. " હું જોઉં છું કે કંઈક છે "

ખ ઇહા—જાણવાની ઇચ્છા " આ તે મનુષ્ય છે કે વાંકનું ઠુંઠું છે ? તેનો નિર્ણય કરીશ. "

ગ. અપાય—નિર્ણય. " મારો નિર્ણય છે કે એ વૃક્ષ છે કારણકે વિના હાલ્યે એ ઉભું છે અને શાખા છે વગેરે. "

ઘ. ધારણા—" પૂર્વે દેખેલા વૃક્ષના સ્મરણ સાથે આ વૃક્ષને સમાનતા છે તેથી એના વિષેનું સાચું જ્ઞાન મને થયું છે "

૨ શ્રુતજ્ઞાન શાસ્ત્ર સાંભળવાથી કે વાંચવાથી મળેલું હોય તે.

૩ અવધિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્ગલિક પદાર્થો વિષેનું મળેલું જ્ઞાન. દેવોને તથા નરકવાસીઓને આ જ્ઞાન જન્મથી મળેલું હોય છે પણ (એ જ પ્રકારના દર્શન પેઠે) ઉચ્ચ પ્રકારના વિકાસથી બીજાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે

૪ મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઇન્દ્રિયદ્વારની સહાયતા વિના બીજાના વિચારો જાણી લેવા તે. ઉંચા પ્રકારનો વિકાસ પામેલા મનુષ્યોને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ કેવલજ્ઞાન અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ જ્ઞાન. એ માત્ર પરિપૂર્ણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે

મનુષ્યોમા જે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે, તેમનેજ છેલ્લા બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે બાકીના ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તેવી દૃષ્ટિ વિનાનાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. છે-નથીનું ખોટુ જ્ઞાન વિવેકશૂન્ય અને ગમે તેવું હોય છે તેથી સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જ્ઞાન તે સાચું નથી અને તેથી એને अज्ञान કહે છે. ઉપરના ૫ પ્રકારના જ્ઞાન તથા આ ૩ પ્રકારના अज्ञान (मति-अज्ञान, श्रुत-अज्ञान તથા अवधि-अज्ञान અથવા તો विभगज्ञान) મળીને ૮ પ્રકારનાં જ્ઞાન થાય છે. એ રીતે જ્યા સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાસુધી સર્વ જીવો અજ્ઞાન હોય છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાની સાથે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જેને ખરી ખોટી દૃષ્ટિ હોય છે, તેનામા કઇક જ્ઞાન પણ હોય છે, કઇક અજ્ઞાન પણ હોય છે

સંસારી જીવોને ૪ માના પહેલા ૩ પ્રકારના દર્શન અને ૮ માના પહેલા ચાર પ્રકારના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કેવલીને માત્ર કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એમ જણાય છે કે એ દર્શનમા અને જ્ઞાનમા જાણે બીજા બધા સમાઈ જતા હોય, ગામની અદર તેની જમીન પણ સમાઇ જાય છે તેમ અથવા એમ પણ હોય કે એ દર્શનના અને જ્ઞાનના ઉદયથી બીજાં બધા અદૃશ્ય થઇ જતા હોય સૂર્યના ઉદયથી ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે અદૃશ્ય થઇ જાય છે તેમ

સમ્યગ્દર્શન.

જૈનધર્મના પરમ સત્ય વિષેનુ નિ:સંશય જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન, સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોના, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો ઉપર અને એ વચનો વિષે વ્યાખ્યાન આપનાર ગુરુના શબ્દો ઉપર આસ્થા રાખવાથી એ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શન જીવને સ્વભાવસિદ્ધ છે દર્શનમોહનીય કર્મને બળે એ દર્શન થોડે કે ઘણે અંશે લુપ્ત રહે છે, થોડે કે ઘણે અશે એ કર્મનુ બળ ઓછુ થાય છે, તેમ તેમ થોડે કે ઘણે અશે એ દર્શન પ્રાપ્ત થતુ જાય છે, એ કર્મનો કેવળ ક્ષય થાય છે ત્યારે સમ્પૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્પૂર્ણ મિથ્યાદર્શનથી તે સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન સુધીના એકંદરે ૬ પ્રકાર છે

૧ मिथ्यात्व—મિથ્યાદર્શન એના વળી ૫ પ્રકાર છે

क आभिग्रहिक અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તના માની લીધેલા સત્યમાંથી પ્રાપ્ત થયેલુ,

ख अनाभिग्रहिक, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા વિના ઉદાસીનતાથી પ્રાપ્ત થયેલુ,

ग आभिनिवेशिक, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત પ્રતિના દુરાગ્રહી મમતથી થયેલુ

घ सांशयिक, સંશયથી પ્રાપ્ત થયેલુ અને

ङ अनाभोग અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી એટલે કે સત્યને શોધવાની અશક્તિથી થયેલુ

૨ सास्वादन सम्यक्त्व—સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ આ સમ્યગ્દર્શનનુ ભાન થોડીક જ પળ થાય છે, વળી તરત જ જતુ રહે છે એ નામનો અર્થ આવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય; પોતે કદી ખીર ખાધી છે કે નહિ એવુ નહિ જાણનાર મનુષ્ય ખીરનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ ઉલટી થાય છે તેવી જ રીતે જેની મતિ મિથ્યાદર્શન પ્રતિ વળેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ તે ચાલ્યુ જાય છે

૩ सम्यग्मिथ्यात्व—મિશ્રજ્ઞાન—સત્ય અસત્યને વિનાવિવેકે સત્ય માની લેવુ તે. એના પ્રભાવથી સત્ય—અસત્ય વચ્ચે જીવ ઝોલા ખાય છે; જૈનધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે, તેના પ્રત્યે તેને નથી પક્ષપાત કે નથી તિરસ્કાર.

૪ क्षायोपशमिक—अथवा वेदक—सम्यक्त्व—એક પ્રકારનુ સમ્યગ્દર્શન. સમ્યગ્દર્શન તરફનુ આ એક પગથીઉં છે અને વળી એક પ્રકારનુ મિથ્યાત્વ (પ્રદેશોદયે) છે કે જેમાંથી આ ઝેર રહેલું સો ટકા દૂર કરવામાં આવ્યુ હોય છે જેમ દૂધ પાણી ભેળવેલા દૂધને ઉકાળી તેમાંનુ

બધું પાણી બાળી નાખીએ, એટલે તે દૂધ શુદ્ધ થાય છે તેમ સમકિત આવરણ દેનાર કર્મ દૂર થતા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ औपशमिक सम्यक्त्व—સમક્તિને આવરણ દેનાર કર્મને દબાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલુ સમ્યગ્દર્શન બેશક કર્મને દબાવવાથી કઈક દૂર થવાનો સભવ છે, પણ તેનો ક્ષય નથી થયો, તેથી આ દર્શનને પાછલે પગથીએ પડવાનો સભવ છે

૬ क्षायिक सम्यक्त्व—સમક્તિને આવરણ દેનાર કર્મનો સમૂળો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થતુ સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન

સમ્યક્ચારિત્ર.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની સત્તામાથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને પરમ શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાસુધી આમ નથી બનતુ ત્યાસુધી કષાયની, નોકષાયની અને જાતિવેદની સત્તાથી ચારિત્રનો નાશ થાય છે

૧ कषाय ના ૪ ભેદ છે—૧ क्रोध, २ मान, ३ माया ४ लोभ

એ દરેક ભેદના રસ તથા સ્થિતિને અનુસરીને ચાર ચાર પ્રકાર છે

૧ अनन्तानुबंधी, આ કષાયથી મિથ્યાત્વે બધાઈ રહે ને આજીવન ટકે તે સમક્તિનો ને ચારિત્રનો નાશ કરે છે

૨ अप्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને અટકાવે પ્રત્યેકનો (એટલે અશનો) ત્યાગ અટકાવે નહિ અને સમકિતને પ્રાપ્ત કરવા દે એ એક વર્ષ સુધી ટકે

૩ प्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને કાઇક અટકાવે સમ્પૂર્ણ આત્મસયમ આચરવા દે નહિ, પણ સમક્તિ અને દેશવિરતિ પામવા દે એની સત્તા ૪ માસ ચાલે છે

૪ सज्वलन, સમ્પૂર્ણ આત્મસયમ (સર્વવિરતિ) આચરવા દે,

પણ સમ્પૂર્ણ (યથાખ્યાત) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પામવા દે નહિ. એની સત્તા (૧૫) દિવસ ચાલે છે

કષાયના રસ કે અનુભાગના ભેદ ઉપમા આપીને સમજાવ્યા છે ક્રોધના ચાર ભેદ—પત્થર, ભોય, ધૂળ અને પાણી ઉપર દોરેલી રેખાઓ સાથે સરખાવ્યા છે પત્થર ઉપર દોરેલી રેખા બહુ પ્રયાસે ભુંસાય અને ત્યારપછીના પદાર્થ ઉપર દોરેલી રેખાઓ અનુક્રમે ઓછે ઓછે પ્રયાસે ભુંસાય. તેવીજ રીતે આજીવન ટકનારા ક્રોધની સત્તા અતિ તીવ્ર હોય છે અને નિવારવામાં કઠણ હોય છે, ત્યારપછીના પ્રકારના ક્રોધની સત્તા અનુક્રમે મૃદુ થતી જાય છે ને નિવારવામાં સરળ થતી જાય છે માનના ચાર પ્રકાર —પત્થરના સ્તંભ, હાડકાં, લાકડાં અને નેતરની લતા સાથે સરખાવ્યા છે; અને એની તીવ્રતા પણ અનુક્રમે સરખાવી છે માયાના ચાર પ્રકાર વાંસના મૂળ, ઘેટાના શીંગડા ગોમૂત્ર અને લાકડાની પાતળી છીપ સાથે સરખાવ્યા છે; એ દરેકની વક્રતા દૂર કરવી અનુક્રમે સરળ થતી જાય છે લોભના ચાર પ્રકાર જ઼ગુરજ (કિરમજ), ચેશ અને આંખ ખંજનના રંગ અને પીળા રંગ સાથે સરખાવ્યા છે આ બધા રંગ વસ્ત્ર ઉપર ચઢે; પણ જ઼ગુરજ ચઢ્યા પછી ભાગ્યેજ ઉતરે, ચેશ અને આંખ બીજો રંગ વધારે ઓછે શ્રમે ઉતરે પીળા રંગને ઉતારતા બહુ શ્રમ ન લાગે.

૨ નોકષાયના ૬ પ્રકાર છે ને તે દરેક જીવને શુદ્ધ ચારિત્ર આચરતાં કંઇક અન્તરાય કરે છે ૧ હાસ્ય હસવું ને વિલાસ ઉડાવવો તે; ૨ રતિ—સન્તોષ (આનંદ) કોઇ મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે મમતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતો પક્ષપાત; ૩ અરતિ—અસન્તોષ (અફસોસ) કોઇ મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે વિરોધભાવ અને તેથી ઉત્પન્ન થતો તિરસ્કાર; ૪ શોક ૫ ભય અને ૬ જુગુપ્સા.

૩ ચારિત્રના ત્રણ પ્રકાર વિષે ૧૭૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે જીવના સમકિત ને ચારિત્રના ત્રણ મુખ્ય ભેદ છે

૧ અવિરતિ—આત્મસંયમનો કેવળ અભાવ. તેની ૫ ઇન્દ્રિયોના તેમજ મનના વિષયો તરફ તેમજ એકેન્દ્રિયવાળા ૪ પ્રકારના

જીવોની, વનસ્પતિની અને ત્રસ જીવોની કુલ ૭ પ્રકારની હિંસા તરફ વૃત્તિ વળે છે, અને એ રીતે એના ૧૨ પ્રકાર થાય છે

૨ देशविरति—આંશિક આત્મસંયમ મુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવોની હિંસાથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થાય છે. કષાયના ચારે પ્રકારમાથી બે પ્રકારનો ત્યાગ કરે છે

૩ सर्वविरति—આત્મસંયમ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય શાન્ત થઇ જાય છે ત્યારે જ આ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એના જુદા જુદા પ્રકાર માટે પૃ ૧૮૫–૮૬ ઉપર લખ્યુ છે.

लेश्या.

જીવના અધ્યવસાયને અનુસરીને—તેમજ તેને બંધનમાં નાંખતાં કર્મને અનુસરીને લેશ્યાવાળા જીવના છ પ્રકાર માનવામા આવ્યા છે તેમાનો પહેલા પ્રકારનો જીવ સૌથી પાપી છે ને ત્યારપછીના એક એક પ્રકારનો ઓછો ઓછો પાપી છે, છેક છેલ્લા પ્રકારનો જીવ સૌથી સારો છે જીવના આવા ભેદ ઇન્દ્રિયથી તો અગોચર છે, છતા વર્ણ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શથી—એટલે કે આપણને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ એમનો ભેદ પાડ્યો છે આ પ્રકારને છ लेश्या કહે છે

વર્ણના નામ ઉપરથી આ લેશ્યાના નામ રાખવામા આવ્યા છે અને જે તે પ્રકારના જીવને જે તે પ્રકારની લેશ્યાનો રંગ આરોપવાની કલ્પના છે ૧ कृष्ण—કાળો, ૨ नील—ગળીનો, ૩ कापोत—ભુરો, ૪ तेजस—અગ્નિવર્ણો, ૫ पीत—પીળો અને ૬ शुक्ल—સફેદ

પ્રત્યેક લેશ્યાના જીવને બે પ્રકારે ઉપમા આપવામા આવી છે

છ મનુષ્યો જંબુવૃક્ષ જુએ છે, એના ઉપર પુષ્કળ ફળ છે બધાને ફળ ખાવાનુ મન થાય છે, છતા ઉપર ચડતા ભય લાગે છે ત્યારે એ જાબુ કેમ પામી શકાય? એના ઉપાય સૌ બતાવે છે ૧ લો કહે છે કે ઝાડને જડમૂળથી ખોદી પાડવુ ૨ જો કહે છે કે મોટી ડાળ કાપી નાખવી જોઇએ. ૩ જો કહે છે કે નાની

ડાખળીઓ તોડી પાડવી જોઇએ. ૪ થો કહે છે કે ફળના ગુચ્છ તોડી પાડવા જોઇએ. ૫ મો કહે છે કે માત્ર જાંબુ જ તોડી પાડવા જોઇએ. ત્યારે છઠ્ઠો કહે છે કે નીચે પડેલાં જ જાંબુ વીણી લેઇ ને ખાવા જોઇએ. ૧ લો જીવ કૃષ્ણ, ૨ જો નીલ, ૩ જો કાપોત, ૪ તેજસ, ૫ મો પદ્મ અને ૬ ઠ્ઠો શુક્લ લેશ્યાવાળો છે

વળી પણ બીજી ઉપમા ચોર સાથેની આપીને આ વાત સમજાવી છે છ ચોર કોઇ ગામ ઉપર તુટી પડવા ધારે છે ૧ લો ચોર બધા જીવને, ૨ જો માત્ર મનુષ્યોને, ૩ જો માત્ર પુરૂષોને, ૪ થો માત્ર હથિયારવાળાને, ૫ મો માત્ર લડનારાને મારી નાખવાનું કહે છે ૬ ઠ્ઠો માત્ર ધનમાલ લેવાની વાત કહે છે પણ કોઇને મારવા નહિ એમ કહે છે

દેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થમાં (ટીકા પૃ ૬૭) જુદી જુદી લેશ્યાવાળાનું આવું વર્ણન છે

" અનુકમ્પનવાળા, દયાહીન, ક્રૂર, મૂર્ખ, આળસુ, ક્રોધી સ્વભાવવાળા અને બીજાને દુઃખ દેવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે; કપટાચારી, દુરાચારી, ચપળ મનના, આરંભસમારંભવાળા લંપટ મનુષ્યને નીલ લેશ્યા હોય છે; વિવેકહીન, કાર્યકર્તા ભુંડાનો વિચાર નહિ કરનારા અને ક્રોધી મનુષ્યને કાપોત લેશ્યા હોય છે; વિવેકી, નવાં કર્મબન્ધનને નહિ કરનારા, દાતા, સ્નાનપાત્ર, ધર્મભાવનાવાળા મનુષ્યને તેજસ લેશ્યા હોય છે; દયાભાવવાળા, દાતા, આસ્તિકવાન, અને સમજદાર મનુષ્યને પીત લેશ્યા હોય છે; પવિત્ર, સદાચારી, ક્રોધ વિનાના અને સમદર્શી મનુષ્યને શુક્લ લેશ્યા હોય છે "

ઉપર કહેલા બધા ગુણો મુખ્ય છે, દરેક લેશ્યાના બીજા અનેક ભેદ એ ગુણોની તીવ્રતા મંદતાને અનુસરીને થાય છે વળી ચાટે કે પુરે અંશે જેમ જેમ આત્મસંયમ સધાતો જાય તેમ તેમ જીવનો વિકાસ થતો જાય છે, અને તેને અનુસરતા દરેક લેશ્યામાં ફેરફાર થતા જાય છે વળી ઉપર જણાવેલા ગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ દરેક લેશ્યા જીવની મનોદશા દેખાડે છે

છેવટે એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે મરણ સમયે જીવ જે લેશ્યામાં હોય તેજ લેશ્યામા નવે ભવે નારકી ને દેવતામા જન્મ પ્રસગે હોય છે, પછીથી લેશ્યા ફરી પણ જાય છે

જેમના કષાય અને યોગ ટળી ગયા છે એવા સાધુઓને તથા સિદ્ધોને લેશ્યા હોતી નથી.

જીવના ભાવ.

જે સમસ્ત જીવના સમ્બન્ધમા વિકાસ પામે છે તેને જૈન-દર્શન ભાવ કહે છે ભાવના પાંચ પ્રકાર છે

૧ पारिणामिक ભાવ કર્મથી કઇ ફેરફાર થઇ શકતો નથી એવો જીવસ્વભાવ તે આ ભાવ અને તેથી પારિણામિક સ્વભાવ, મોક્ષભાવ, અમોક્ષભાવ. (જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ)

૨ औदयिक ભાવ પ્રચલિત કર્મફળ ઉપર આ ભાવ આધાર રાખે છે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય, લેશ્યા વગેરે કર્મફળને અનુસરતા જે ગુણ જીવમા આવેલા છે તે સૌનો આ ભાવ છે.

૩ औपशामिक ભાવ આ ભાવમા કર્મની છાપ કઇક ઉડી બેઠેલી હોય છે મોહનીય કર્મો અને તેથી કરીને કષાયની છાપ એવી પડેલી હોય છે કે તે દેખાય તો નહિ, પણ હોય તો ખરી તે વારે જીવમા રહેલા દર્શનનો અને ચારિત્રનો ભાવ તે આ ભાવ છે

૪ क्षायिक ભાવ કર્મક્ષયના સબંધનો ભાવ. એમા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર, સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિ, એકદરે કર્મનો કેવળ ક્ષય થાય ને જીવની જે સ્થિતિ થાય તે ભાવ

૫ क्षयोपशमिक અથવા मिश्र ભાવ કર્મ કઇક અશે ક્ષય પામ્યા છે, કંઇક અશે ફળ આપ્યે જાય છે, તે સમયનો આ ભાવ છે આ ભાવના પેટાભાગના નામમા ૩ જા ને ૪ થા ભાવના નામોનુ મિશ્રણ છે, તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ ભાવ તે એ બે ભાવોનું મિશ્રણ છે, પણ આ ભાવમા સમ્યગ્દર્શનના અને

સમ્યક્ચારિત્રના ઉતરતા પ્રકાર છે અને કેટલાંક કર્મ જ્ઞાન, દર્શન ને શક્તિને વિનાશ કંઇક અંશે કાર્ય કરતા બંધ પડ્યા છે

આ પાંચ ભાવના કંઇક વ્યવહારદૃષ્ટિએ વળી ૫૩ પ્રકાર પાડ્યા છે એ બધા ભાવમાંથી ઓછા કે વધારે જીવમાં એકે સમયે હોય. આ પાંચ ભાવનો સિધ્ધાન્ત સ્થાપવાનો હેતુ એ છે કે જીવનો સ્વભાવસિદ્ધ ભાવ કયો છે, કર્મફળને કારણે કયા ભાવ થાય છે અને એ ફળ ન થવાને કારણે કયા ભાવ થાય છે તે જણાવી શકાય.

નીતિ

નીતિનું ધાર્મિક કારણ.

દુઃખનું વર્ણન અને મોક્ષની શક્યતા.

અપાર: સંસાર: સંસારને આવું વિશેષણ આપીને જૈનસિધ્ધાન્ત દેહધારીના જીવની અસારતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને મતે બધા જીવ ગમે તો નરકલોકમાં, કે તિર્યંચ અથવા મનુષ્યલોકમાં અથવા દેવલોકમાં હોય, તો પણ તે બધા જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે ક્વાપિ તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાએ પીડાય છે અને વેદનાના તથા મૃત્યુના ભોગ બને છે; અનેક ઉપદેશોમાં અને ધર્મોમા કથાઓમા અને કાવ્યોમાં પંડિતો વારંવાર આવું આ સત્ય જણાવ્યે જાય છે અને શ્રાવકોના મન ઉપર એની એ વાત ફરી ફરીને તીવ્ર ભાવે ઠસાવતા કંટાળતા નથી. હેમચંદ્ર પોતાના ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર મા અવસ્થિત રીતે બોલ વીને તીર્થંકર પદ્મપ્રભુ પાસે એક ઉપદેશમા બોલાવરાવે છે કે નીચતમથી ઉચ્ચતમ સુધીના સૌ જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે ’

પોતાના પાપનુ ફળ ભોગવવાને ઉષ્ણ અને શીત નરકમાં આ જીવ ભયંકર દુઃખ ભોગવે છે ભયંકર અસુરો એમનાં શરીર વહેરે છે અને ભયંકર હથિયારોથી તેમને વેદના આપે છે તાવડામા તળે છે અને એમની આંખો ફોડી નાખે છે તેમના

શરીર ઉપર ચેળ થયાથી અસહ્ય વેદના થાય છે, તરસ લાગે છે ત્યારે તે છીપાવવા નરકની વૈતરણી નદીમાં બાથોડીઆ મારે છે, પણ ત્યા તો જળને બદલે સીસાનો ચળકતો ધીકધીકતો રસ હોય છે વનમા કોઇ વૃક્ષ નીચે છાયા લેવા ફાંફાં મારે છે, ત્યારે તે વૃક્ષના પાન તીક્ષ્ણ તલવારરૂપ બની એમના ઉપર પડે છે અને એમના હજારો ટુકડા કરી નાખે છે વળી નરકવાસીઓ પોતાના ક્રોધના ને ખેદના બળ્યા પોતાની વેદનાને અને પોતાના દુ ખને અને પાપને પરિણામે પોતાની ચિન્તામા જે વધારો કરી મૂકે છે એનો કહે પાર આવે એમ નથી પણ વળી આ દુ ખ એથી યે ભયકર તો એટલા માટે છે કે એ શરીરનો અકાળે અન્ત નથી આવતો, કપાયેલા અગ ફરી ફરીને ઉગે છે ને દુ ખ ખમવાને આખા થાય છે, કારણકે જીવ પોતાના કર્મના ફળ ભોગવી રહે ત્યાસુધી એના શરીરનો નાશ થતો નથી અને કર્મની શકિત નાશ પામે–એટલે ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ વીતે–ત્યારે જ એ શરીર નાશ પામે છે

નરકવાસીઓના દુ ખની તુલનામા તિર્યંચોના દુ ખ નરમ છે, અને છતાએ ભયકર તો છે જ એકેન્દ્રિય જીવ રક્ષણ વિના કચરાઇ મરે છે પૃથ્વીકાય જીવને ઘોડા હાથી પીલી નાખે છે, હળ ચીરી નાખે છે, જળપ્રવાહ ખેચી જાય છે, જળકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, ઠ ડીથી ઠરી જાય છે, તૃષાતુર પી જાય છે, અગ્નિકાય જીવને પાણી ઠડા કરી નાખે છે વાયુકાય જીવને વિવિધ દિશાએથી ઉઠતા તોફાનોથી ખમવુ પડે છે, આકાશમા વસ્તુઓના વ્યાપારથી ને વીંઝણાના વીંઝાવાથી એમના શરીર નાશ પામે છે વનસ્પતિકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, પાણી ભીંજવી નાખે છે, વાયુ સુકવી નાખે છે, બીજા જીવો તેને ઘસે છે, જડ મૂળથી ખોદી નાખે છે ને નષ્ટ કરી નાખે છે ૨, ૩, ૪, ૫. ઇન્દ્રિયોવાળા તિર્યંચોને અનેક પ્રકારના દુ ખ ખમવા પડે છે તે જન્તુને લોક ચાપે છે ને પીલે છે, જુઆને અને જુઓને મારી નાખે છે, મધમાખોને મધના લોભી મારે છે, માછલાને લોક પકડે છે ને તાવડામા તળે છે, પક્ષીઓને પણ એજ પ્રકારે મારી નાખે છે, પૃથ્વી ઉપરના તિર્યંચ જીવોમા નબળા હોય તેને જબરા ખાઇ

જાય છે અને ધણાની પાસે મનુષ્ય ભાર ઉચકાવે છે, તેમને ચાબુકે મારે છે ને ભારો ચોસે છે

તિર્યંચ કરતાં મનુષ્ય વધારે ભાગ્યશાળી છે કારણકે તથા કર્મબંધથી દૂર રહેવાનું અને મુક્તિ પામવાનું એનાથી બની શકે તેમ છે પાછલા ભવના પુણ્યકર્મથી મહામુશ્કેલીએ મળેલા માનવ-જન્મનો આ અમૂલ્ય લાભ કેટલા થોડા જીવ ઉઠાવે છે! સારા કર્મ કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિ માટેના લોભમાં અને ઇંદ્રિયોના વિલાસની લાલસામાં પડે છે તુચ્છ અને નિરર્થક કર્મ કરે છે ઘણાખરા મનુષ્યો બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યા ભોતરતા શૂકર જેવા, યુવાવસ્થામાં કામિ કરીને ગધેડા જેવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં મરજ બળદીઆ જેવા હોય છે દરિદ્રતા, દાસત્વ, રોગ, જરા અને મૃત્યુથી આર્તના અને અના ર્યના જીવન ખારાં થઇ જાય છે; માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશે છે અને મહાપ્રયત્ને એના સાંકડા દ્વારમાંથી નીકળીને જીવન શરૂ કરે છે ત્યારથીજ દુખ પામવા માંડે છે

દેવોને પણ દુઃખ પડે છે દેવો ભૌતિક દુઃખોથી મુક્ત છે-અને આનંદમાં તથા વિલાસમાં પોતાના દિવસો ગાળે છે એ વાત સાચી, પણ છતાં યે એ સર્વથા સુખી નથી. નીચેના વર્ગના દેવો ઉપલા વર્ગના દેવોનુ સુખ અને વિલાસ જુએ ત્યારે એ ઇર્ષ્યાએ બળે છે અને પોતાને એવા પ્રકારનુ સુખ અને વિલાસ નથી એ પ્રકારે વિચાર કરે છે પૃથ્વીલોકમાં નવો અવતાર લેવાને માટે સ્વર્ગ હવે છોડવુ પડશે એવા ચિહ્ન થતા માતૃ ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાનો એમને ભય લાગે છે અને ભવિષ્યમાં શુ થશે એ તેમને માલમ નહિ હોવાથી એમને એવી ચિન્તા થાય છે કે જે સુખ એમણે ભોગવ્યાં હોય તે પણ કડવા થઇ જાય છે

આમ આખુ જીવન દુઃખમય છે, અને લાકડાના એક ઘર-માંથી નીકળીને બીજામાં જવાનુ થાય એમ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં અનાદિ કાળથી રખડનાર અનંત જીવોમાંના દરેકને માટે એટલુ તો નક્કી છે કે એકંદરે તેનુ દુઃખ વધારે છે, અને સુખ થોડુ છે એ કે સંસારમાં દુઃખનો ઢગલો મેરુ પર્વત

જેવડો મોટો છે, સુખ રાઇનાં દાણા જેટલું થોડું છે જો કે સુખ ત્રાજવાની દાંડી જેવું અનિશ્ચલ છે અને વીજળી જેવું ક્ષણિક છે. છતાં યે દરેક જીવ જીવનસૂત્રને પૂરા ભાવથી વળગી રહે છે ને થોડાક સુખના મોહે જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુની ઘટમાળાને ઉત્પન્ન કરનાર ભયને ભૂલી જાય છે

ત્યારે દરેક જીવને કુવામાં રહેલા મનુષ્યની (મધુબિંદુના દૃષ્ટાંતની) ઉપમા આપી શકાય [૨૨] કથા એવી છે, કે—એક માણસની પાછળ વનમાં એક ભયંકર હાથી પડ્યો, માણસ બીકનો માર્યો વડના ઝાડ પાસે ગયો, પણ તેની ઉપર ચડી નહિં શકવાથી, પાસે એક જુનો કુવો હતો તેમાં કુદકો માર્યો કુવાની ભીંતોમાં ઘાસ ને છોડ ઉગ્યા હતા, તેમાના એક છોડના થડીઆને પેલા માણસે પડતા પડતા પકડી લીધું હાથીએ આવીને એને પકડવા સૂંઢ લંબાવી, સૂંઢ એના માથાને અડી, પણ હાથીથી માણસને પકડી શકાયો નહિ હવે પેલા માણસની નજર નીચે કુવામાં પડી, તો કુવાને તળીએ એક ભયંકર અજગર તેને ગળી જવા તલપી રહ્યો હતો બીજા ચાર નાના નાગ ફેણ માંડીને તેની સામે ફુંફવાડા મારી રહ્યા હતા અંદર પડી ન જવાય એટલા માટે પેલો માણસ છોડના થડીઆ ઉપર કંઇક ચડી ગયો ત્યારપછી એની નજર ઉપર ગઇ તો ત્યાં એક સફેદ અને બીજો કાળો એમ બે ઉંદર પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતથી પેલા છોડના થડીઆને કાતરી રહ્યા છે અને હાથી પૂરા જોરથી વડના ઝાડને હલાવી રહ્યો છે હાથીના પ્રહારને પરિણામે એ ઝાડની એક ડાળમાંથી અનેક મધમાખીઓ નીકળી અને કુવામાંના પેલા માણસને ચટકા મારવા લાગી આમ ચારે બાજુએથી એ દુ:ખે ઘેરાઇ રહ્યો છે, તેવામાં એકાએક એ અભાગીયાએ ઝાડમાંથી મધ ટપકતું જોયું, એ બિન્દુ એના કપાળ ઉપર પડીને ત્યાંથી ધીરે ધીરે નીગળીને તેના મોમાં ગયું. ઉત્સુકતાએ એણે એ બિન્દુ ચાટી લીધું, એનો સ્વાદ એણે ચાખ્યો ને એના ગળપણમાં સામે આવી ઉભેલા સૌ ભય એ ક્ષણવાર ભૂલી ગયો

ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં કુવામાંના માણસ તે જીવ છે, વન તે સંસાર છે, હાથી તે જીવન છે, કુવો તે માનવ-અવતાર છે, એની પાછળ પડેલો હાથી તે મરણ છે, અજગર તે નરક છે ચાર નાગ તે ચાર પ્રકારના કષાય છે, બે ઉંદર તે શુક્લ અને કૃષ્ણ એવા માસના બે પક્ષ છે, મધમાખીઓ તે રોગ છે; પણ મધનું બિંદુ તે સંસારમાં ફસાવનાર સુખ છે

કુવામાંના માણસની પેઠે જીવ નાશવંત સુખના વિચારમાં પોતે ખરી રીતે જે ભયંકર સ્થિતિમાં છે તે ભૂલી જાય છે પણ જ્યારે એને સાચું ભાન આવે છે ત્યારે એ બધાં દુઃખમાંથી છુટા થવા માટે છે બધી વેદનાઓમાંથી નીકળવાનું-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું ઇચ્છે છે

જગતમાંના થોડા જ જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે કારણકે સમ્પૂર્ણ ઔદાસીન્યમાંથી બહાર નીકળી શકાય એવો વિકાસ બહુ થોડાને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી પણ થોડા મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી જઇ શકે છે

અતિસૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોથી વિશ્વ પરિપૂર્ણ છે તેમનામાં એક પ્રકારનું ઉદાસીન (અનાભોગ) મિથ્યાત્વ છે તેથી તેમની વૃત્તિ શુભ પ્રતિની પે નથી અશુભ પ્રતિની પે નથી. તેમની ઉદાસીન સ્થિતિ માંથી કેઇ રીતે બહાર નીકળે, ત્યારે તેમનું મિથ્યાત્વ કોઈ અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આથી કરીને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અનુકૂળતા થાય છે એ વિકાસ એમને અન્તે મોક્ષ અપાવી શકે ખરો પણ અપાવે જ છે એમ કંઇ સદા બનતું નથી. કારણ કે સર્વ જીવોમાં અભવ્ય (મોક્ષને માટે અયોગ્ય) જીવોનો એક વર્ગ છે; આ વર્ગના જીવ મિથ્યાત્વમાંથી કદી છુટી શકતા નથી અને મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે કશો ય પ્રયત્ન કરતા નથી. જે જીવોનું ભવ્યત્વ (મોક્ષ માટેની યોગ્યતા) પ્રારમ્ભથી જ નિર્ણીત છે તે જૈનધર્મનું સત્ય સમજી શકે છે, તે નવાનવા ભવથી કંટાળી જાય છે સંયમ અને તપસ્યા આચરે છે અને છેવટે મોક્ષ પામે છે

કર્મનાં મૂળ કારણ.

સંસારમાથી બહાર નીકળવુ હોય તો નવાં કર્મબંધનના મૂળ કારણ જાણી લેવાં જોઇએ અને એ મૂળ કારણોનો નાશ કરવો જોઇએ

કર્મ બધનના મૂળ કારણ નીચે પ્રમાણે છે·—

(१) मिथ्यात्व, (२) अविरति, (३) कषाय અને (४) योग

આ દરેક કારણના વળી અનેક પ્રકાર છે,* એ દરેક અમુક અમુક પ્રકારનાં કર્મબધન ખડાં કરે છે હવે એ કર્મબંધનના કારણ જ્યા સુધી ઉપસ્થિત હોય, ત્યાં સુધી તે તે પ્રકારના કર્મ-બધન સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે, અને એ કારણ જ્યા દૂર થયા કે એ બન્ધન પણ દૂર થાય છે એ બધનનાં કારણ વ્યતિક્રમે નહિ, પણ અનુક્રમે જ દૂર થાય છે આ રીતે વિચારતા મિથ્યાત્વથી માંડીને તે મોક્ષ સુધીના માર્ગનાં ૧૪ પગથીઆં (गुणस्थान) છે. એનો વિવેક એવો છે કે નીચેના પગથીઆ કરતા તેની પાસેનુ ઉંચુ પગથીઉ એટલા માટે ઉંચું છે કે ઉંચેનામા કર્મબંધનનું એક કારણ સર્વ અશે કે કઇક અશે ઓછુ થાય છે ને તેને જ અનુકૂળ કર્મબધન પણ ઓછુ થાય છે કષાય સુધીના બધા બધ-કારણ દૂર થાય છે, એટલે જીવ માત્ર સુખસવેદન (સાતાવેદની) કર્મ જ બાધે છે અને તેને યોગની જ સાથે સબધ છે તેથી યોગ જાય એટલે પછી કોઇ પ્રકારનાં કર્મબધન રહે નહિ અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાય

---

* ઘણાએક પાચમુ કારણ પ્રમાદ આપે છે, પણ કેટલાક એને અવિરતિનો ભેદ જ માને છે

તીર્થંકર નામકર્મ, આહારક શરીર અને આહારક અગોપાગ—નામકર્મ એ ત્રણ કર્મને ઉપરના કોઈ કારણ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. એ કર્મબ-ધન માત્ર ભાગ્યશાળી જીવોને જ હોય છે, તીર્થંકર નામકર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા બધાય છે અને આહારકદ્વિક વિરતિથી બંધાય છે

મોક્ષનો માર્ગ

જ્ઞાનનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનાર કર્મનો એટલે મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયે જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે હવે એકાદ પ્રકારના એવા મોહનીય કર્મથી નવું કર્મ બંધન થાય છે અને તેની અમુક કાળ સુધીની સ્થિતિ હોય છે, તેથી માત્ર શુદ્ધ મનોવૃત્તિથી જ નવા મોહનીય કર્મનું બંધન થતું અટકતું નથી એ અટકાવવાને માટે તો જીવે ત્રણ રીતોનું (કરણ) ગ્રહણ કરવું પડે છે એ બધાથી મુહૂર્ત માત્રમાં પરિણામે કર્મનો ક્ષય થવા માંડે છે સંજ્ઞાવાળા, પર્યાપ્ત વિકાસવાળા, મનો વાગ્ અને કાયયોગવાળા, સમ્યગ્જ્ઞાનવાળા, અને એક સારી લેશ્યાવાળા પંચેન્દ્રિય જીવથી જ આ પ્રમાણે કર્મક્ષય કરવાનું બની શકે છે

૧ આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ ને પરિણામે કર્મના રસનો ને સ્થિતિનો ઘાત થાય છે અને વારંવાર સાધવામાં આવે છતાં યે એની પાછળ બીજા બે કરણની ભાવના હોય, તોજ આગળ પહોંચી શકાય છે

૨ આ અપૂર્વકરણ ને પરિણામે તેવી જ રીતે જીવની શુદ્ધિ વધાય છે એની સાધનાથી સમકિતનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનારી હૃદયની ગ્રંથિ જે આપણા અન્તરમાં છે તે છૂટી જાય છે અને તેથી આધ્યાત્મિક માર્ગના દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે

૩ આ અનિવૃત્તિકરણ ને પરિણામે વળી કર્મનો રસ ને સ્થિતિ ઓછાં થાય છે છતા યે મિથ્યાત્વ સબંધના કર્મતત્ત્વનો મોટો ભાગ ત્રણ અંશમાં વહેંચાઇ જાય છે એક મિથ્યાત્વનો અશુદ્ધ અંશ, એક સમ્યમિથ્યાત્વનો અર્ધશુદ્ધ અંશ અને એક ક્ષાયોપશમિક ભાવનો (સમકિતનો) શુદ્ધ-અંશ ત્યારપછી કોઈ વખતે આત્માનો એક અંશ ફળે છે અને તે વડે જીવનું આગળનું પ્રારબ્ધ નિર્માય છે તેથી ગમે તો મિથ્યાત્વ પાછું આવે છે અને તેથી આખું કરવું નિરર્થક જાય છે કે ગમે તો મિશ્રભાવનું અથવા સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ જીવ સમકિત પામી ગયો કહેવાય છે

તેવી જ રીતે એ ત્રણ કરણથી આજન્મ કષાયના કર્મ પણ દૂર થાય છે, જેણે ક્ષયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ૭ મા એટલે અપ્રમત્ત સયત ગુણસ્થાન સુધી જઇ પહોચે છે, ત્યા એ પ્રમાદ બધનથી મુકત થઇને વિરતિ સાધી શકે છે. એને જો આગળ જવુ હોય તો બેમાથી એક શ્રેણિએ એણે ચડવું જોઇએ, એટલા માટે કે ત્યારપછી કર્મ ફળે નહિ એ બે શ્રેણિ તે આ છે–उपशमश्रेणि અને क्षपकश्रेणि.

ઉપશમ એટલે શાન્તિ પામવી તે જે કર્મનો ઉપશમ આચરે છે, તેનામા એવી શકિત આવે કે કર્મ પોતાના ફળ આપી શકતા નથી, એના સત્તા કર્મ દબાય છે, તેથી એનાં ફળ પ્રકટ ન થાય, પણ એ જડમૂળથી નાશ પામતા નથી, તેથી તે ગુપ્તભાવે રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાછા પ્રકટ થાય છે જો અમુક ક્રમે વ્યવસ્થિત રીતે કર્મ દાબવાનો પ્રયત્ન થાય તો ઉપશમ શ્રેણિથી મોહનીય કર્મને સમ્પૂર્ણ રીતે દાબી શકાય આ શ્રેણિએ ચડનાર જીવ ૪ થી ૭ મા ગુણસ્થાનક સુધી ચડેલ હોય ને ત્યારપછી એકે એકે ૧૧ મા સુધી ચડી શકે, અને ઉપશાન્ત મોહ થાય આ સ્થિતિમા જીવ માત્ર થોડો જ કાળ ટકે છે, વખતે ૧ જ સમય સુધી આ કાળ પૂરો થાય કે તરત એ ગુણસ્થાનેથી એનુ પતન થાય છે એ પતન બે કારણે થાય છે ગમે તો એ વ્યકિતનુ મરણ થવાથી એના એ ભવનો અન્ત આવે છે, અથવા તો આ ઉપશાન્ત સ્થિતિને જોઇતો સમય પૂરો થઇ જાય છે જો પહેલો પ્રસગ બને તો એ વ્યકિત આ ગુણસ્થાનમા મરણ પામે અને એ જીવ अनुत्तर–सुर રૂપે જન્મ પામે, પણ ૧૧ મે ગુણસ્થાનેથી ચોથામા પડે જો બીજો પ્રસગ બને એટલે કે જોઇતો સમય પૂરો થઈ જાય તો એ સાતમા ગુણસ્થાને ઉતરી પડે અથવા અમુક સ્થિતિમા એથીયે નીચે ઉતરી પડે

ઉપશમ શ્રેણિ એકદરે એક અતર્મુહૂર્ત ટકે છે, એક ભવમા એ શ્રેષ્ઠ શ્રેણિએ બે વાર ચઢી શકાય જો એવુ થાય તો એ જન્મમા નિર્વાણ પામી શકાય નહિ જો આ શ્રેણિએ એકજ વાર

જે જીવ આ ગુણસ્થાને આવે છે તેમને સમકિત (પૃ ૧૮૮ ઉપર આપેલા ૪, ૫, ૬ માંના એક પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે જેમાથી એક ત્રેવિધે (પૃ ૧૯૭) કર્મને ઉપાર્જિ અથવા ક્ષય પદ્ધતિસર અહીંથી થવા માંડે છે આ ગુણસ્થાન ઉપર સ્થિતિ ટુંકામા ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશથી લાબામા લાંબી ૩૩ સાગરોપમ સુધીની અને એથી યે લાંબા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો એકથી વધારે વાર આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે, માટે તેમને સારૂ) હોય છે

૫ દેશવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિગુણસ્થાન અહીં સમકિત અને આંશિક વિરતિ (પૃ ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે અહીં દેવો તથા નરક વાસીઓ આવી શકતા નથી પણ પર્યાપ્ત વિકાસવાળા સંજ્ઞી તિર્યંચો અને મનુષ્યો આવી શકે છે અને તેમની અહીં સ્થિતિ લાબામા લાબી એક પૂર્વકોટિથી કંઇક ઓછી અને ટુંકામા ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશ સુધીની હોય છે

૬ પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાન આ અને પછીના ગુણસ્થાનોમાં માત્ર મનુષ્યો જ ચઢી શકે છે અહીં સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે પરન્તુ નિદ્રા વગેરેના તથા સંજ્વલન કષાયના ઉદયવડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાદથી એનો નાશ થાય છે આ ગુણસ્થાનથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉદય પામી શકે છે આ ગુણસ્થાન ઉપરની સ્થિતિ ટુંકામા ટુંકી ૧ સમયની ને લાબામાં લાબી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે જે કોઇ એક સમય પછી મરણ પામે તે અનિશ્ચિત થાય એક મુહૂર્ત પૂરૂં થતામા મરણ પામે તે પણ અનિશ્ચિત થાય. જો એ મુહૂર્તમાં કંઇ જ અકસ્માત ના થાય તો જીવ ૭ મે ગુણસ્થાને જાય. ત્યાં મુહૂર્તના અંશ* જેટલો કાળ રહીને પાછો આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ઉપર આવે, અને ત્યારપછી ફરી ક્રમ ચાલૂ થાય. આ ૬ ઠ્ઠા અને ૭ મા ગુણસ્થાન વચ્ચેની અવરજવર લાંબામા લાબી એક પૂર્વ કોટિથી કંઇક ઓછા કાળ સુધી રહે જે સાધુઓ કોઇ અવિધિ

* મુહૂર્તના અંશની વાત આવે ત્યાં ત્યાં હોય ત્યાં સર્વે ઠેકાણે એક પણ અંતર્મુહૂર્ત સમજવું

ચડ્યા નથી તેમના સમ્બન્ધમા આમ બને છે, જે ચડ્યા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણુસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ એની વિશેષતા છે

૭ अप्रमत्तसंयतगुणस्थान આ ગુણુસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની સ્થિતિ ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીની હોય છે. નીચેના ગુણુસ્થાનો ઉપરના જીવોની પેઠે અહિંના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાની એક લેશ્યા હોય છે.

૮ अपूर्वकरणगुणस्थान હવે પછીના ગુણુસ્થાનોની પેઠે અહી પણ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે અહી અપૂર્વકરણ નામના કરણુનો પ્રયોગ થાય છે, ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણુસ્થાન ઉપર ટુકામા ટુકી ૧ સમય અને લાબામા લાબી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે. ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અંતર્મુહૂર્તના કાળની જ છે

૯ अनिवृत्तिवादरसपरायगुणस्थान ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણુ નામના કરણુને સમ્પૂર્ણ કરે છે. અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ ટુકામા ટુકી ૧ સમય અને લાબામા લાબી ૧ અંતર્મુહૂર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અંતર્મુહૂર્ત કાળની જ હોય છે આ ગુણુસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૯ નોકષાય અને ૩ સંજ્વલન કષાયનો નાશ થાય છે, ૧ સંજ્વલન લોભ રહે છે

૧૦ सूक्ष्मसंपरायगुणस्थान આ ગુણુસ્થાન ઉપર લોભનુ સંજ્વલન સ્વરૂપ માત્ર અલ્પાશે રહેલુ હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહી ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અંતર્મુહૂર્તકાળની હોય છે

૧૧ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थगुणस्थान ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

ચઢવાનુ થાય તો એ પતન પછી એ વ્યક્તિ ક્ષપકશ્રેણિ પામી શકે ને નિર્વાણ પામી શકે

ક્ષપકશ્રેણિ કર્મના ક્ષયને માટેની શ્રેણિ છે આઠ વર્ષની ઉપરની ઉમરનો, શ્રેષ્ઠ સંહનનવાળો ૪ થા થી ૭ મા ગુણસ્થાનમાં હોય તેવો મનુષ્ય આ શ્રેણિએ ચઢી શકે છે વિવિધ પ્રકારના સત્તા કર્મનો એ સમૂળતાએ નાશ કરી શકે છે અન્તે એ વીતરાગ કેવલી સર્વજ્ઞ—થાય છે ત્યારપછી એ થોડો કાળ પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે ને ત્યારપછી નિર્વાણ પામે છે

૧૪ ગુણસ્થાન

કર્મની સંપૂર્ણ બંધનવાળી સ્થિતિથી માંડીને તે તેનાથી સંપૂર્ણ મુક્તિ સુધીની ૧૪ શ્રેણિ છે, તેને ગુણસ્થાન કહે છે એ શ્રેણિઓને ન્યાયપ્રણાલીએ ગોઠવેલી છે એટલે કે દરેક શ્રેણિમા જીવે કેટલો કાળ રહેવાનુ છે તે દૃષ્ટિએ નહિ પણ નીચેની પાયરીથી ઉપરની પવિત્ર દશામાં જવાનુ છે તે દૃષ્ટિએ ગોઠવેલી છે કારણકે અમુક શ્રેણિએ ચઢ્યા પછી જીવે પાછુ ત્યાંથી ઉતરવુ પણ પડે અને ત્યાંસુધી કરેલો વિકાસ સર્વ કે કંઇક અંશે પાછો ફરી કરવો પડે. એ નીચેની વાત ધ્યાનમા લેશુ તો ઉપરની વાત સમજાશે. કેટલાક ગુણસ્થાનમા જીવની સ્થિતિ થોડીક પળો સુધી જ રહે છે અને તેથી એવુ પણ બની શકે છે કે સવારમાં જીવ અમુક ગુણસ્થાને ચઢે છે બપોરે ત્યાંથી પાછો પડે છે ને વળી સાંજ પહેલાં તે ને તે ગુણસ્થાને વળી ચઢે છે આમ પણ બનવાનુ થાય છે એ વાત ધ્યાનમા ન લઇએ તોપણ ચૌદેય ગુણસ્થાન બરાબર અનુક્રમે ચઢી શકાતા અશક્ય છે કારણકે ૧૧ા ઉપરથી સીધુજ ઉપર સીધુ જવાનુ ખાસ કારણ નથી. તેમજ ૧૨ માથી ૧૪ મા સુધીની પહેલા ૧૧ માથી ઉપર જવાનુ નથી ત્યાંથી તો પાછા પડવુ જ પડે છે અનુક્રમે એક એક ગુણસ્થાન ઉપર ચઢવાની વિવિધ ભાવના વિષે સાથ પ્રકરણમાં જણાવ્યુ છે

દરેક ગુણસ્થાન અનુક્રમે નીચે આપુ છુ ને સાથે સાથે તેની વિગતવાર પણ આપુ છુ

૧ मिथ्यादृष्टिगुणस्थान આ ગુણસ્થાન ઉપર મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવ હોય છે મોક્ષ પામવાની અશક્તિવાળા ઘણા જીવ આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી; ૧ થી ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા તેમજ પર્યાપ્તિના વિકાસ-વાળા, પણ સંજ્ઞા વિનાના તિર્યંચ જીવો પણ જ્યાસુધી એ વર્ગમા એમનો ભવ હોય છે ત્યાસુધી આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી બીજા જીવ અહીંથી ઉપર ચડે છે અને તેમાના કેટલાક તો બારોબાર ૪થે ગુણસ્થાને ચડી જાય છે, પણ વળી ત્યાથી પાછા પડી જાય છે અને અહો ઓછામા ઓછુ એક મુહૂર્તનો કંઇક અંશ અને વધારેમા વધારે અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તથી કંઇક ઓછુ રહે છે અહીંથી પરભાર્યા બીજે ત્રીજે ગુણસ્થાને ચડાતુ નથી

૨ सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थान આ સ્થાન ઉપર ‘સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ’ આવેલો હોય છે (પૃ ૧૮૪) અહીં ઓછામા ઓછો ૧ સમય અને વધારેમા વધારે ૬ આવલિકા જેટલો વખત રહે છે અને જે જીવોએ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ (પૃ ૧૮૫) એક મુહૂર્તના અંશ સુધી પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આ ગુણસ્થાને આવે છે, અને આજીવન કષાયના ઉદયવાળુ આ ગુણસ્થાન હોવાથી અહીંથી નીચે પડે છે એ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉપર (ચોથા ઉપર) મિથ્યાત્વ નાશ પામે છે અને જે સ્થાન ઉપર (પેલા ઉપર) મિથ્યાત્વનુ સંપૂર્ણ બળ હોય છે એ બે વચ્ચેની આ સ્થિતિ છે, તે ટુંકા કાળની હોય છે, એ સ્થિતિકાળ પૂરો થતા જીવ પાછો ૧ લા ગુણસ્થાન ઉપર આવી પડે છે ૫ ઇંદ્રિયોવાળા સંજ્ઞી જીવો જે સર્વ પ્રકારની પર્યાપ્તિ સંબધી વિકાસ પામેલા હોય છે તે આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે

૩ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थान મિશ્રભાવનુ ગુણસ્થાન. બધા પ્રકા-રના વિકસિત સંજ્ઞી જીવ આ ગુણસ્થાન ઉપર આવી શકે છે, અને એના ઉપર એક મુહૂર્તના અંશ જેટલા (અંતર્મુહૂર્ત) કાળ સુધી રહે છે એ કાળ પૂરો થતા સમ્યક્ કે મિથ્યા જ્ઞાનને અનુસરતી જીવની દશા થાય છે જે જીવો ૪ થે ગુણસ્થાનેથી પડે છે, તેમાથી કોઇ જીવ આ ગુણસ્થાને પણ આવે છે

૪ अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान પ્રત્યેક પ્રકારના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય

જે જીવ આ ગુણસ્થાને આવે છે તેમને સમકિત (પૃ ૧૮૪ ઉપર આપેલા ૪, ૫, ૬ માંના એક પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી એક એકવિધે (પૃ ૧૯૭) કર્મને ઉખેડવું અથવા ક્ષય પદ્ધતિસર અહીંથી થવા માંડે છે આ ગુણસ્થાન ઉપર સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશથી લાંબામાં લાંબી ૩૩ સાગરોપમ સુધીની અને એથી બે લાંબા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો એકથી વધારે વાર આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે, માટે તેમને સારૂ) હોય છે

૫ દેશવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિગુણસ્થાન અહીં સમકિત અને આંશિક વિરતિ (પૃ ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે અહીં દેવો તથા નરકવાસીઓ આવી શકતા નથી પણ પર્યાપ્ત વિકાસવાળા સંજ્ઞી તિર્યંચો અને મનુષ્યો આવી શકે છે અને તેમની અહીં સ્થિતિ લાંબામાં લાંબી એક પૂર્વકોટિથી કંઈક ઓછી અને ટુંકામાં ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશ સુધીની હોય છે

૬ પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાન આ અને પછીના ગુણસ્થાનોએ માત્ર મનુષ્યો જ આવી શકે છે અહીં સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે પરન્તુ નિદ્રા વગેરેના તથા સંજ્વલન કષાયના ઉદયવડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાદથી એનો નાશ થાય છે આ ગુણસ્થાનથી મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉદય પામી શકે છે આ ગુણસ્થાને ઉપરની સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી ૧ સમયની ને લાંબામાં લાંબી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે જે કોઈ એક સમય પછી મરણ પામે તે અવિરત થાય, એક મુહૂર્ત પૂરો થતાં મરણ પામે તે પણ અવિરત થાય. જો એ મુહૂર્તમાં કશો ય અકસ્માત ન થાય તો જીવ ૭ મે ગુણસ્થાને જાય. ત્યાં મુહૂર્તના અંશ* જેટલો કાળ રહીને પાછો આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ઉપર આવે અને ત્યારપછી ફરી ક્રમ શરૂ થાય. આ ૬ ઠ્ઠું અને ૭ મું ગુણસ્થાન વચ્ચેની અવરજવર લાંબામાં લાંબી એક પૂર્વકોટિથી કંઈક ઓછા કાળ સુધી ટકે. જે સાધુઓ કોઈ એકવિધે

* મુહૂર્તના અંશની વાત જ્યાં કરી હોય ત્યાં બધે નાનું મોટું પણ અંતર્મુહૂર્ત સમજવું

ચઢ્યા નથી તેમના સમ્બન્ધમા આમ બને છે, જે ચઢ્યા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણુસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ. એની વિશેષતા છે

૭ अप्रमत्तसंयतगुणस्थान આ ગુણુસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની સમ્પૂર્ણુ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની સ્થિતિ ૧ સમયથી ૧ અ તર્મુહૂર્ત સુધીની હોય છે નીચેના ગુણુસ્થાનો ઉપરના જીવોની પેઠે અહિના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાની એક લેશ્યા હોય છે

૮ अपूर्वकरणगुणस्थान હવે પછીનાં ગુણુસ્થાનોની પેઠે અહી પણુ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે અહી અપૂર્વકરણુ નામના કરણુનો પ્રયોગ થાય છે; ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે. ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણુસ્થાન ઉપર ટુકામા ટુકી ૧ સમય અને લાબામા લાબી ૧ અ તર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે. ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અ તર્મુહૂર્તના કાળની જ છે

૯ अनिवृत्तिवादरसंपरायगुणस्थान ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણુ નામના કરણુને સમ્પૂર્ણુ કરે છે અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ ટુકામા ટુકી ૧ સમય અને લાબામા લાબી ૧ અ તર્મુહૂર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અ તર્મુહૂર્ત કાળની જ હોય છે આ ગુણુસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૯ નોકષાય અને ૩ સ જ્વલન કષાયનો નાશ થાય છે, ૧ સ જ્વલન લોભ રહે છે

૧૦ सूक्ष्मसंपरायगुणस्थान આ ગુણુસ્થાન ઉપર લોભનુ સ ંજ્વલન સ્વરૂપ માત્ર અલ્પાશે રહેલુ હોય છે તેનો પણુ નાશ થાય છે ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહીં ૧ સમયથી ૧ અ ંતર્મુહૂર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અ તર્મુહૂર્તકાળની હોય છે

૧૧ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थगुणस्थान ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

જીવને માટે આ ઉંચામાં ઉંચુ ગુણસ્થાન છે અહીં બધા કષાય શમી ગયેલા હોય છે અહીંની સ્થિતિ ટુંકામા ટુંકી ૧ સમયની અને લાંબામાં લાંબી ૧ અંતર્મુહૂર્તની છે ત્યારપછી ઉપશમ શ્રેણિનો જીવ પાછો પડે છે ને નીચેના કોઈ પણ ગુણસ્થાને જાય છે.

૧૨ ક્ષીણકષાયવીતરાગછદ્મસ્થગુણસ્થાન ક્ષપક શ્રેણિને ચઢીને જીવોએ સર્વ પ્રકારના કષાયનો ક્ષય કર્યો છે તે જ આ અને તેની ઉપરના ગુણસ્થાને ચડી શકે છે દશમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયમા છેવટે બાકી રહેલો લોભ ક્ષય પામે છે, ત્યારે ક્ષપક (૧૧ મા ગુણસ્થાનને મુકી જઈને) આ ગુણસ્થાનમા આવે છે અને એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ રહે છે અહીં પણ એને કેટલાક કર્મનાં બંધન હોય છે તેથી આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિના છેલ્લા સમયમા તેના જ્ઞાનને, દર્શનને અને બળને આવરણ કેનારા કર્મનો ક્ષય થાય છે

૧૩ સયોગીકેવલીગુણસ્થાન: આ ગુણસ્થાને ચઢનાર પવિત્ર જીવ કેવલી–સર્વજ્ઞ–બને છે એ એણે પૂર્વભવમાં તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધ્યુ હોય તો એના ફળ એને અહીં મળે છે; ત્યારે એ તીર્થંકર જૈન ધર્મના ઉદ્ધારક થાય છે સયોગી કેવલી સર્વ જાણે છે, સર્વ જુએ છે સર્વ કરી શકે છે છતાં યે એને અમુક પૌદ્ગલિક યોગ હોય છે અને પૂર્વભવમા કરેલાં કર્મ એને ફળ આપ્યે જાય છે; પણ આયુષ્કર્મનો ક્ષય થતાં જ એ સૌ કર્મનો ક્ષય થાય છે તેને અનુસરીને સયોગી સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી ૧ અંતર્મુહૂર્તની ને લાંબામાં લાંબી ૧ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઓછા કાળની હોય છે નિર્માણ થયેલો કાળ પૂરો થતાં જ તે યોગી ઉંડી સમાધિમા ઉતરી પડે છે અને સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકારના મનો-વાગ્ અને કાય–યોગને શાન્ત કરી દે છે

૧૪ અયોગિકેવલીગુણસ્થાન માત્ર એક અંતર્મુહૂર્ત કાળની સ્થિતિ વાળા આ ગુણસ્થાનમા કેવલીને કશો યોગ પણ હોતો નથી, કશી લેશ્યા ય હોતી નથી.

વળી એ ચૌદમી સ્થિતિમાં આવે છે ને ૫ હ્રસ્વ અક્ષરોનું (અ ઇ ઉ ઋ, ઌ) ઉચ્ચારણ કરે તેટલા કાળ સુધી એ સ્થિતિ

ટકે છે તે સમાધિમા ઉતરે છે ને છેવટે રહ્યા સહ્યાં કર્મનો પણ ક્ષય કરે છે. ત્યારે એ સર્વ પૌદ્‌ગલિક સંબંધથી મુક્ત થાય છે–નિર્વાણ પામે છે

ધર્માચાર.

પુણ્ય અને પાપ.

અગાઉના અધ્યાયોમા જણાવ્યુ તેમ કર્મનો સિદ્ધાન્ત એ જૈન ધર્મની ભાવનાઓનો મૂળ પાયો છે, તેવી જ રીતે એ ધર્મના ધર્માચારમા પણ એનુ એટલુ જ મહત્ત્વ છે કર્મતત્ત્વનો નાશ કરવાના તેમજ અનુકૂળ સંજોગથી અશુભ તત્ત્વ સાથેના સમ્બન્ધને શમાવી શકાય કે પ્રકટ કરી શકાય તેનો વિધિ વારવાર આપવામા આવે છે

નદીદ્વારા જળ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે તેમ મનો–વાગ્–અને કાય–યોગદ્વારા કર્મ જીવમા પ્રવેશે છે શુભયોગ એ પુણ્યનો આશ્રવ છે, અશુભયોગ એ પાપનો આશ્રવ છે.

આશ્રવના ૪૨ પ્રકાર છે, એમાંના વધારે મહત્ત્વના ૧૭ આ પ્રમાણે છે ૫ ઇંદ્રિયો, ૪ કષાય, ૩ યોગ ને ૫ અવ્રત. એ ઉપરાંત બીજા ૨૫ પ્રકાર (ક્રિયારૂપ) છે[૨૩]

એમાના કેટલાક કાર્યોથી જીવ જુદા જુદા કર્મબધનમાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

જ્ઞાન અને દર્શન પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનીઓ અને જ્ઞાનોપકરણ પ્રત્યે વિરોધભાવ, તેમની અવગણના, અવરોધ અને નાશ, ગુરૂની અને તેમની આજ્ઞાઓની અવગણના, ગ્રન્થોની આશાતના અને કોઇના ચક્ષુઓનુ ફોડી નાખવુ—આવા આવા કાર્યોથી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મ બધાય છે

ભાવશૌચ, દેવપૂજા, ગુરૂપૂજા, નમ્રતા, દયા, વ્રતરક્ષા, શુદ્ધાચાર, કષાયમર્દન, દાન, જ્ઞાનશ્રદ્ધા—આથી શાતાવેદનીકર્મ બધાય છે, એથી વિરૂદ્ધ વર્તનથી આશતાવેદની કર્મ બધાય છે

અસત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સત્ય ધર્મનો અવરોધ

કરવો વિતરાગનો, શ્રુતનો, પ્રતિમાનો, સંઘનો અને ધર્મનો અવર્ણવાદ બોલવો ધર્મદ્રવ્યનું અપહરણ કરવું—આથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે કષાયના ઉદયથી કષાય ચારિત્ર મોહનીય અને નોકષાયના ઉદયથી નોકષાય ચારિત્રમોહનીય કર્મ બંધાય છે

પરિમિત કામવિલાસ, સરળ સ્વભાવ અને આચાર—આથી પુરુષવેદરૂપ; ઇર્ષ્યા નીચ મનોવૃત્તિ, મૃષાવાદ, અતિકુટિલતા—આથી સ્ત્રીવેદરૂપ, અત્યન્ત વિષયવાસના, પુરુષ અને સ્ત્રી સાથે કામ સેવવાની પ્રચણ્ડ અભિલાષા—આથી નપુંસકવેદરૂપ ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બંધાય છે

જીવોની હિંસા અને વધ, અસત પરિગ્રહ અને આજીવન (અનંતાનુબંધી) કષાય—આથી જીવ નરકમાં જન્મે છે અને તેને અનુસરતું આયુષ બાંધે છે પ્રવંચના, ગૂઢ હૃદયતા, મિથ્યાત્વનું અનુસરણ, અવિરતિ, અને પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કરવું—આથી જીવને તિર્યંચ યોનિમાં જન્મ મળે છે (તિર્યંચ ગતિનું આયુ બાંધે છે) મૃદુતા, અલ્પારંભ, અલ્પપરિગ્રહ, બીજા જીવ પ્રત્યે અલ્પહિંસા—આથી જીવને મનુષ્યયોનિમાં જન્મ મળે છે; (મનુષ્ય ગતિનું આયુ બાંધે છે) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, દેશસંયમ, અલ્પકષાય, દાન, અકામનિર્જરા, ભૂખતરસથી વિનાહેતુએ મરવું, શીલપાલન દુઃખસહન, પર્વત ઉપરથી પડવું અગ્નિ કે જળથી મરવું—આથી જીવને અમુક આયુષ સુધી દેવલોકમાં જન્મ મળે છે (દેવ ગતિનું આયુ બાંધે છે)

શુચિ, મૃદુતા, અલોભ અને પવિત્રતા એ શુભનામકર્મના આસ્રવ છે એથી વિરૂદ્ધતા તે અશુભનામકર્મના આસ્રવ છે

પરના ગુણોની પ્રશંસા ગુરૂ અને આચાર્ય પ્રત્યે માન અને નમ્રતા પઠનપાઠનની વૃત્તિ એ ઉચ્ચગોત્રકર્મના બંધહેતુઓ છે એથી વિરૂદ્ધતા તે નીચગોત્રકર્મના છે

વીતરાગની પૂજામાં, અન્નમાં, જળમાં, વાસમાં, વસ્ત્રમાં અંતરાય કરવાથી મંત્રની સહાયતાએ બીજાને વિશુદ્ધ કરી દેવાથી અન્તરાયકર્મનું બંધન થાય છે

જૈનો કર્મના બે ભાગ પાડે છે; શુભ કર્મને પુણ્ય કહે છે, અશુભને પાપ કહે છે એકંદરે શુભ કર્મના ૪૨ પ્રકાર છે અને અશુભના ૮૨ પ્રકાર છે[૨૪]

પાપી અને પુણ્યશાળી જીવોના ભેદ બતાવવાને માટે જૈનોએ બને પ્રકારનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. તે રીતે પુણ્યબંધના ૯ અને પાપબંધના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે

અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, શય્યા અને આશ્રયનુ સુપાત્રને દાન, મન, વાચા અને કાયામા સત્કર્મ, અને નમનવૃત્તિ એ પુણ્યના ૯ પ્રકાર કહ્યા છે

હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, શીલહીનતા, અત્યન્ત પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહપ્રિયતા, કલકદાન, ચાડી, રતિ અરતિ, નિંદા, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ એ પાપના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે.

ધર્મવિધિ.

ગૃહસ્થધર્મ.

જેનામા શુદ્ધ ધર્મબુદ્ધિ, દેવબુદ્ધિ અને ગુરૂબુદ્ધિ હોય છે અને ધર્મશંકા, બીજા લૌકિક અને પરલૌકિક જ્ઞાન અને ધર્મની વાસના (આકાક્ષા), જૈનધર્મના જ્ઞાન વિષે અનિશ્ચિત મનોભાવ, ધર્મમોહ અને નાસ્તિકતા એટલા પાચ અશુભ વાના જેનામા હોતા નથી, એવા ગૃહસ્થે નીચેના ૫ અણુવ્રત પાળવા ઘટે

૧ અહિંસા કોઇ જીવની હિસા કે હત્યા જાણી જોઇને કરવી નહિ આ આજ્ઞા તે કઇ મનુષ્યની હિસા કે હત્યા વિરૂદ્ધ જ નહિ, પણ તિર્યંચની વિરૂદ્ધ પણ છે, અને કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ આહારને માટે કે યજ્ઞને માટે પણ થાય નહિ વળી વનસ્પતિકાય જેવા સ્થાવર જીવની પણ બનતા સુધી હિસા કરવી નહિ આ આજ્ઞા પાળવા માટે ખાવાપીવાના પદાર્થોની સખ્યા ઉપર પણ અકુશ મૂકાયો છે અને અમુક વ્યાપાર કરવા નિષિદ્ધ મનાયા છે. (નીચે જોશો બીજુ ગુણવ્રત)

૨ સત્ય, સાચુ બોલવુ, અર્થાત્ જુઠું ન બોલવુ

૩ અસ્તેય ચોરવું નહિ અર્થાત્ જે નથી દેવાયું (અદત્ત) તે ન લેવું.

૪ બ્રહ્મચર્ય પાળવું

૫ પરિગ્રહત્યાગ ધન ઉપાર્જન કર્યે જવાની આકાંક્ષા ન રાખવી; પોતાની ઇચ્છાએ અમુક સીમા બાંધી ત્યાંસુધી ઉપાર્જન કરેલા ધનમાં સન્તોષ માનવો, એ સીમાને ઓળંગી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા ન રાખવી.

ઉપર જણાવેલાં અણુવ્રતને પાળવામાં નીચેના ૩ ગુણવ્રત પુષ્ટિ આપે છે

૧ દિગ્વ્રત દરેક દિશામાં અમુક જ પ્રદેશ સુધી (જેમકે ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી) જવાનું ગૃહસ્થે વ્રત લેવું જોઇએ.

૨ ઉપભોગપરિભોગવ્રત ઉપભોગને માટેની વસ્તુઓની અમુક સંખ્યા નક્કી કરવી, તેથી વધારે વસ્તુઓ વાપરવી નહિ. જેમાં જીવહિંસા થતી હોય તેવા આહારનો ઉપભોગ નહિ કરવો, અને તેવા વ્યાપાર નહિ કરવા. એ આજ્ઞાનો આ વ્રતમાં સમાવેશ થઇ જાય છે

૩ અનર્થદંડત્યાગવ્રત કેટલુંક અશુભ તાકવું કે બીજાને હિંસામાં ઉતારવા હિંસા થઇ શકે એવાં આયુધનો કે કર્મનો સંબંધ રાખવો કે એનો વેપાર કરવો પ્રમાદ રાખવો—એવા એવાં સર્વે પાપકાર્યોથી દૂર રહેવું

ત્યારપછી બીજા ૪ શિક્ષાવ્રત આવે છે

૧ સામાયિક વ્રત ગૃહસ્થે પ્રતિદિન એક કે વધારે મુહૂર્ત સુધી રાગદ્વેષરહિત શાન્તિમાં બેસી ધ્યાન ધરવું સવારે બપોરે અને સાંજે આ વ્રત પળાય છે

૨ દેશાવકાશિક વ્રત અમુક સમય સુધી અમુક સીમા (ઘર ગામ વગેરે) મૂકીને બહાર જવું નહિ, તેમજ અમુક વસ્તુઓ અમુક આહાર વગેરેનો ઉપભોગ કરવો નહિ.

૩ પૌષધ વ્રત અમુક દિવસે (ઘણું કરીને ચાન્દ્રમાસમાં ચાર વાર) ૨૪ કલાક સુધી ઉપવાસ કરવો અને સાધુજીવન જીવવું

४ अतिथिसंविभाग व्रत અતિથિઓને એટલે ખાસ કરીને સાધુઓને, જેની તેમને આવશ્યકતા હોય અને જે તેમને આપવામાં ધર્મ હોય, તેનું દાન આપવુ.

આ ઉપરાત બીજો પણ એક નિયમ અનેક ધર્મપ્રિય લોક લે છે. ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવા માટે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ સ્વેચ્છાએ તેઓ કરે છે. જેમનો અન્ત પાસે આવેલો હોય છે એવા વૃધ્ધ શ્રાવકો ઘણુ કરીને આ નિયમ લે છે, વળી પરલોકમા કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છાએ આ પ્રકારનો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ, શરીરે અતિ સ્વસ્થ એવા લોક પણ આચરે છે આ સલેષણા કહેવાય છે

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે આટલા વ્રતથી યે ગૃહસ્થને સન્તોષ નથી થતો, પણ વળી સાધુ જીવનની સમીપ લઇ જનારી નીચેની ૧૧ પ્રતિમા પાળે છે

૧ दर्शन તીર્થંકર, ગુરૂ અને જૈનધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા

૨ व्रत ૧૨ વ્રતનુ બરાબર પાલન

૩ सामायिक પ્રતિદિન ત્રિકાળ ધ્યાન

૪ पोषधोपवास અમાસે અને પૂનમે અને ચાન્દ્રમાસના દરેક પક્ષને ૮ મે તથા ૧૪ મે દિવસે ઉપવાસ સાથે પોસહ

૫ कायोत्सर्ग રાત્રે પૌષધ કરીને કાયોત્સર્ગમા જ સ્થિત રહેવુ તે.

૬ ब्रह्मचर्य પોતાની સ્ત્રી સાથેના પણ મૈથુનનો ત્યાગ

૭ सचित्तत्याग આહારને માટે જીવની–એટલે પશુપ્રાણીની જ નહિ, પણ તાજી વનસ્પતિની પણ–હિંસાનો ત્યાગ.

૮ आरम्भत्याग જેને પરિણામે જીવહિંસા થાય (જેમકે ઘર બાધવુ વગેરે) એવા સર્વે કાર્યોનો ત્યાગ

૯ प्रेष्यत्याग સેવકજનોથી લેવાતી સેવાનો ત્યાગ.

૧૦ अनुमतिउद्दिष्टत्याग પોતાને માટે તૈયાર થયેલા આહાર આદિનો ત્યાગ, બીજાએ એમને એમ આપેલાનો કે વધેલાનો સ્વીકાર.

૧૧ શ્રમણભૂત સાધુભાવનો સ્વીકાર અને નિર્વિઘ્ને ધ્યાન ધરી શકાય એટલા માટે કોઇ મન્દિરમા કે એકાન્તમાં વાસ.

આગળ જણાવેલાં વ્રતને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને માટે ગૃહસ્થ આ પ્રતિમાઓની સીડી ઉપર પગથીએ પગથીએ ચડે. છેવટનુ પગથીઉં તો સાધુ થવા જેવુ જ છે માત્ર એમાં દીક્ષા લેવાનુ જ બાકી રહે છે જેમણે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય એમને જ દિગમ્બરો તો પૂરા સાધુ માને છે અને છેલ્લી પ્રતિમા પાળે છે એવા પુરૂષોને ખાસ મહત્વ આપે છે, શ્વેતામ્બરો તો એમને સાધુ જેવા જ માને છે

સાધુધર્મ

ગૃહસ્થે પાળવાના વ્રત સાધુઓએ પણ પાળવાના છે, પણ તે અતિતીવ્રભાવે પાળવાના છે અને તેટલા માટે ગૃહસ્થના વ્રતને અણુવ્રત કહ્યા છે, અને સાધુના વ્રતને મહાવ્રત કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે·

૧ અહિંસા કોઇ જીવની હિંસા કે હત્યા અજાણપણે પણ ન થાય, એને માટે સાધુએ અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો.

૨ અસત્યત્યાગ સાધુએ પોતાના શબ્દેશબ્દ એવી રીતે તોળી તોળીને બોલવા કે અજાણપણે કે મશ્કરીમાં પણ જુઠું બોલી જવાય નહિ.

૩ અસ્તેય જે નથી દેવાયુ એ તો સાધુથી લેવાય જ નહિ, એટલુ જ નહિ પણ જે એને ધરવામા આવે તે લેવાની પણ એણે અનુજ્ઞા ગુરૂ વિગેરેની લેવી જોઇએ.

૪ બ્રહ્મચર્ય સાધુએ સમ્પૂર્ણ મૈથુનત્યાગ કરવો જ જોઇએ એટલુ જ નહિ પણ અતિવેદના પદાર્થો સમ્બન્ધી વિચારનો ને ઉચ્ચારનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ અને એવા કોઇના સમ્બન્ધમા આવવાનુ થાય એવા માર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

૫ અપરિગ્રહ સાધુએ બધી મિલકતનો ત્યાગ કરવો અને સંસાર સમ્બન્ધમાં સૌ મનુષ્યોનો ને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઇએ

આ દરેકની પાછળ બીજી પાચ પાંચ ભાવના છે. તે ભાવવાથી આ પાળવા સહેલા થાય છે[૨૫]

કર્મના સંવરનાં સાધન.

તીર્થંકરોએ બતાવેલે મોક્ષમાર્ગે જવાને માટે જીવે કર્મની અશુભ સત્તાથી છુટવુ જોઇએ સાધુજીવનમા અમુક ધર્માજ્ઞાઓના પાલનથી એ હેતુ સાધી શકાય. આથી કર્મનો આસ્રવ (પૃ ૨૦૩) અટકે છે અને પરિણામે તેનો સવર થાય છે એટલે જીવમા નવા કર્મનો પ્રવેશ થઇ શકતો નથી

કર્મના સવરના ભેદો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગુપ્તિ ૩-અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાના વ્યવહાર ઉપર અકુશ.

૨ સમિતિ ૫–ઇર્યામા (જવા આવવામા), ભાષામા, દાનગ્રહણમા, આદાનનિક્ષેપમા (વસ્તુ મૂકવા ઉઠાવવામા) અને પરિષ્ઠાપનિકામા (મળમૂત્રના ત્યાગમા) સાવધાન રહેવુ આ ક્રિયાઓમા સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામા આવ્યુ છે, કારણ કે એ વ્યવહાર કરતા પહેલા સ્થાન તપાસી લીધું ન હોય અને ત્યા જીવ નથી એવી ખાત્રી કરી લીધી ન હોય તો (ભાષા અને દાનગ્રહણમા) વ્રતનો ભગ થાય અથવા તો (જવા આવવામા, વસ્તુ મૂકવા ઉપાડવામા અને મળમૂત્રના ત્યાગમા) જીવહત્યા થાય.

૩ સાધુએ ૧૦ પ્રકારનો ધર્મ પાળવો જોઇએ બીજાઓના પ્રયોજન તરફ દૃષ્ટિ (ક્ષમા), સર્વ પ્રત્યેના વ્યવહારમા માર્દવ, વિચારશુદ્ધિ (આર્જવ) દ્વીધાભાવથી દૂર રહેવું તે, લોભત્યાગ, સત્યનિષ્ઠા, ભાવશૌચ, તપસ્યા (મુખ્યત્વે ઉપવાસ), સંસારના સર્વ ભોગનો ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય

૪ નીચેની ૧૨ અનુપ્રેક્ષા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી.

क સૌ ક્ષણભંગુર છે, તોફાનમાં સપડાયેલા વાદળની પેઠે શરીર નાશ પામે છે, સ્વપ્નની પેઠે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે

ख દેવ સુધીના સૌ જીવને નિરાધાર (અશરણ) રીતે મૃત્યુમુખે જવાનું છે

ग સંસાર ભાડાના ઘર જેવો છે, તેમાં જવા આવવાની ખટપટ નિરન્તર ચાલે છે

घ પોતાના કર્મને માટે જીવે પોતે જ જવાબ દેવાનો છે

ङ શરીરથી અને બધા પૌદ્ગલિક પદાર્થોથી જીવ ભિન્ન છે.

च શરીર રસ રુધિર માંસ મેદ, અસ્થિ, અને વીર્યનું બનેલું છે તેમાં અનેક પ્રકારના મળ ભરેલા છે ને તે પોતપોતાને દ્વારે થઈને નીકળે છે, આથી અશુદ્ધ છે

छ પૂર્વનાં કર્મને બળે જીવમાં કર્મ વળગ્યા જ આવે છે

ज અનુકૂળ આચારથી (સંવરથી) કર્મનો આસ્રવ અટકે છે

झ અગ્નિમાં તપાવેલું સોનું જેમ શુદ્ધ થાય છે તેમ તપસ્યાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે અને જીવ શુદ્ધ થાય છે

ञ જગત નિત્ય અને શાશ્વત છે

ट જ્ઞાનપ્રકાશ સૌથી મોંઘું અને વિરલ ધન છે અને જગતમાં તે પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે

ठ સર્વજ્ઞ જિનવરો દ્વારા ધર્મને સારી રીતે જાણી શકાય છે ધર્મ એ જ અમિત્રનો મિત્ર છે અને નરકથી અને પુનર્જન્મથી બચાવનાર છે

५ પ્રત્યક્ષ દુઃખ દેનારા ને ધર્મપથથી ચળાવનારા પરિષહ સાધુએ ધૈર્ય રાખીને સહેવા જોઈએ. પરિષહ ૨૨ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છે ૧ ક્ષુધા ૨ તૃષા ૩ શીત ૪ ઉષ્ણ ૫ દંશ (

ધ્યાનમાં ભંગ પડાવે), ૬ નગ્નતા અથવા ફાટ્યાં તુટ્યા વસ્ત્ર, ૭ अरति, ૮ स्त्री, ૯ चर्या, ૧૦ नैषेधिकी, ૧૧ शय्या, ૧૨ ધર્મ વિરૂદ્ધના आक्रोश, ૧૩ वध, ૧૪ પૂર્વે ધનાઢ્ય હતા તે સાધુ થયા પછી यांचा (ભિક્ષા) કરવા જાય તે, ૧૫ અને ત્યારે अलाभ કશું મળે નહિ તે, ૧૬ રોગ, ૧૭ ઉઘાડા સાધુ ઘાસ ઉપર બેસે કે સુએ ત્યારે ઘાસ ખુચે તે तृणस्पर्श, ૧૮ મલ–સાધુએ જલમા સ્નાન કે વસ્ત્રધાવન ના કરવુ, પણ જેટલું જળ આપવામા આવે તેટલાથી જ ચલાવવુ, ૧૯ सत्कार વિષે ઉદાસીન રહેવું, ૨૦ प्रज्ञा નો ગર્વ ન કરવો, ૨૧ પોતાના अज्ञान વિષે ભાન અને ૨૨ ધર્મમા શંકા ન રાખવી તે सम्यक्त्व પરિસહ.

૬ चारित्र ના ૫ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.—

क सामायिक સર્વ અશુભનો ત્યાગ અને ધ્યાનનો સ્વીકાર.

ख छेदोपस्थान: પાછલા બધા દોષોનો પશ્ચાત્તાપ, પોતાના ગુરૂ પાસે તેનો સ્વીકાર અને ગુરૂએ આપેલા વિધિએ પ્રાયશ્ચિત્ત

ग परिहारविशुद्धि સર્વ જીવોનું દુ:ખજનક પ્રયત્ને રક્ષણ, સાધુજનની સેવા અને વિશેષ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરીને જીવની વિશુદ્ધિ કરવી તે

घ सूक्ष्मसपराय સૌ સાંસારિક ભાવોનો તીવ્રતાએ ત્યાગ એટલે સુધી કે લોભ કષાય માત્ર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જ રહે

ङ यथाख्यात ધાર્મિક ભાવનાનુ શ્રેષ્ઠ પદ અહીં સૌ સાંસારિક ભાવોનો સર્વાંશે ત્યાગ અને સર્વે વ્રતોનુ સર્વાંશે અને નિરવશેષ પાલન થાય છે

निर्जरा ના સાધન

મોક્ષ અર્થાત્ સૌ કર્મતત્ત્વથી જીવની સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિ કરવાને માટે નિર્વાણની આકાંક્ષા રાખનારે પોતાના આચારથી નવા કર્મના આસ્રવને અટકાવવા જોઇએ, એટલુ જ નહિ પણ જુના કર્મનો ક્ષય પણ કરવો જોઇએ પાછલા કર્મબંધનનો આમ

જ્ઞાનપૂર્વક ક્ષય કરવો એને સકામનિર્જરા કહે છે જૈનોના આ અતિ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તને કંઇક સમજવાની જરૂર છે તેથી કર્મક્ષય સંબંધે આપણે કંઇક વિવેચન કરીએ.

જેમ બીજમાંથી એકવાર ફળ થાય છે, તેમ કર્મનો એકવાર વિપાક થાય છે જેમ ફળ ખવાયા પછી રહેતું નથી તેમ કર્મનાં ફળ ભોગવાઈ રહ્યા પછી કર્મ રહેતાં નથી. નવાં કર્મના આસ્રવને જીવમાં પ્રવેશ કરતો જો મનુષ્ય બંધ કરી દે તો વખત જતા અન્તે સ્વાભાવિક રીતે જ એવી સ્થિતિમાં આવી જાય કે એનાં પૂર્વનાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થઇ જાય ને ત્યારે તેનો જીવ સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ જાય. પણ આવી સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે આવવી નથી કારણ કે માણસે પોતાના અસંખ્ય પૂર્વજન્માં એટલાં બધાં કર્મ પોતાના જીવમાં આણ્યાં છે અને નવાં બાંધે છે કે એ સાને ભોગવી મુકતાં બહુ લાંબો કાળ લાગે છે અને વળી તેમાં ય કેટલાક કર્મની સત્તા તો અતિશય લાંબા કાળ સુધી પહોંચે છે ત્યારે તો બીજી કોઇ રીતે એ કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી નાખવો જોઇએ. કેરીને જેમ કૃત્રિમ સાધનને ઉપાયે વહેલી પાકી શકાય છે, તેમ કર્મના સમ્બન્ધમાં પણ અમુક રીતે એવી પ્રક્રિયા થઇ શકે છે કે તે થોડા જ સમયમાં પાકી જાય ને પછી ક્ષય પામી જાય. જે વિધિઓ જાણવાથી કર્મનો સત્વર સંધાય છે તે ઉપરાંત જે ઉપાયોથી કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી શકાય છે એને તપ કહે છે શાસ્તને સર્વ સામાન્ય મને તપ કર્મનાં બીજને બાળી નાખે છે; આમ તપથી અને ધ્યાનથી પરિણામે કર્મનો ક્ષય થાય છે પણ આ કર્મક્ષયથી ખરેખર મોક્ષ મળે જ એટલા માટે એ તપ સાચી દિશાએ આચરવું જોઇએ. કારણ કે બાહ્યતપ નામે તપનો બીજો એક પ્રકાર છે તે રૂથી અથવા વિષયગામી મનુષ્યો આચરે છે ઉપવાસથી પરંતુ ભૂમિને કે જળમાં ડુબીને સ્વીકારેલ ધાર્મિક આત્મમૃત્યુ એ આ પ્રકારનું બાહ્યતપ છે તેની જેમ આ પ્રકારના ધ્યાનથી (જેને વિષે પૃ ૨૧૪ ઉપર લખ્યું છે) પણ પુન્ય બંધ થાય છે પરંતુ તે માત્ર શુભ કર્મફળ જ છે અને તેને પરિણામે દેવલોકમાં પુનર્જન્મ પમાય છે ''

તપ બે પ્રકારનું છે ૧ बाह्यतप અને ૨ अभ्यन्तर तप બાહ્ય-તપના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે.

૧ अनशन કેવળ ઉપવાસ

૨ अवमौदर्य સમ્પૂર્ણ ભોજનને બદલે તેનો કંઇક અંશ લેવો તે (ઉનોદરી રહેવુ તે)

૩ वृत्तिसंक्षेप આ તપમા એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે આહારના પદાર્થો અમુક સંખ્યામાં લઇશ, અથવા અમુક સ્થાનેથી ભિક્ષા લઇશ, અથવા અમુક સમયે જ આહાર લઇશ, અથવા અમુક સ્થિતિમા જ લઇશ વગેરે.

૪ रसपरित्याग દૂધ, ઘી વગેરે સ્વાદિષ્ટ લાગતા પદાર્થોનો ત્યાગ

૫ संलीनता ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થઈ શકે એવા સર્વ સ્થાનથી દૂર રહેવુ તે, ખાસ કરીને પોતાના સ્થાનકની પાસે વિરૂધ્ધ જાતિ-વેદનું માણસ ન હોય તેની કાળજી રાખવી

૬ कायक्लेश શીતમાં તેમજ ઉષ્ણમાં ધ્યાન ધરવા બેસવું, અવયવોનો ઉપયોગ બંધ કરવો, શરીરે કંઇ કરડતા વલુરવું નહિ, અમુક જગાએથી ખસવું નહિ, વગેરે અનેક પ્રકારે કાયાને ક્લેશ આપવો તે

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે વિવિધ પ્રકારના પરિસહને બીજે પ્રકારે ગોઠવીને તેના બાહ્યતપના પ્રકાર બનાવ્યા છે જૈન સાધુ સર્વ પ્રકારના ક્લેશ ને દુખ સ્વીકારી લે છે, ને તેની સામે થતા નથી બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયના સાધુ પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે, ખીલાની પથારી ઉપર બેસે છે અને એવી કૃત્રિમ રીતે પોતાના ક્લેશ સહનમા ઉમેરો કરે છે, જૈન સાધુ એવી પ્રણાલી સ્વીકારતા નથી

અભ્યન્તર તપના પણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે

૧ प्रायश्चित्त ગુરૂની અથવા સાધુની સમક્ષ પાપ સ્વીકાર કરી તે બતાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ

૨ विनय પોતાનાથી ઉંચા ધર્મનેતાઓને માન આપવું તે.

૩ वैयावृत्त्य ગુરૂની, આચાર્યની, સાધુની, સંઘની, શ્રાવકની, રોગી સાધુ વગેરેની સેવા સુશ્રુષા કરવી તે.

૪ स्वाध्याय અધ્યયન. (વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્ત્તના, અનુપ્રેક્ષા ને ધર્મકથા)

૫ व्युत्सर्ग શરીર, તેનાં દુઃખો અને બહારના બધાં પરીગ્રહો સર્વથા ઉદાસીન રહેવું તે. જીવને જે પદાર્થો સાથે કશો સંબંધ નથી તે સૌ પદાર્થો સર્વથા આમ ઉદાસીન રહેવાથી અભ્યાસે કરીને સૌ દૈહિક વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતા આવડે છે ને પરિણામે અનશન-મૃત્યુ સુધી પણ જઇ શકાય છે.

૬ ध्यान એક મુહૂર્ત્તકાળ સુધી અમુક વિચારમાં ચિત્તને કેન્દ્રિભૂત કરવું તે. ધ્યાન ધરવાનો વધારેમાં વધારે સ્થિતિકાળ એક મુહૂર્ત્તનો બતાવેલો છે. જેના શરીરમાં (પૃ. ૧૭૪ ઉપર બતાવેલા) ચાર સર્વોત્તમ સંહનન હોય તેજ ધ્યાન ધરી શકે. ધ્યાનના ભેદ ૪ પ્રકાર છે. એમાંના છેલ્લા બે જ કલ્યાણ કરી શકે છે.

(૧) आर्त्तध्यान કોઇ અનિષ્ટ આવી પડ્યું હોય, તેના ઉપર ચિત્ત લાગ્યાથી આ દુઃખમય ધ્યાન સંભવે છે. એના વળી ૪ પ્રકાર છે.

क इष्टवियोग ઇષ્ટનો વિયોગ થયો હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન.

ख अनिष्टसंयोग અનિષ્ટ આવી પડ્યું હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન.

ग रोगचिन्ता રોગ પ્રત્યેનું ધ્યાન.

घ निदानार्त હવે પછીના ભવમાં કંઇ ઇષ્ટ મળે તો ઠીક એ પ્રત્યેનું ધ્યાન. (કોઇ તપસ્વી વિચારે જે મારા તપને લીધે આવતા ભવમાં ચક્રવર્તી થાઉં અને સુન્દરીઓ સાથે વિલાસ કરૂં આમ કરતાં નિદાન વિષે જૈન સાહિત્યમાં અનેક ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પહેલે થી ૬ઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે

(૨) रौद्रध्यान જીવહિંસા, અસત્ય, સ્તેય અને ધનસંગ્રહ એ ચાર સાસારિક અશુભ ધ્યેય સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પાચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે

ઉપરના બે અશુભ ધ્યાન છે, નીચેના બે શુભ છે

(૩) धर्मध्यान ધર્મ સબધી ધ્યાન ધરવુ તે એના ૪ પ્રકાર છે

क आज्ञाविचय ધર્મના સિદ્ધાન્તો (આજ્ઞા) સંબધી ધ્યાન ધરવુ

ख अपायविचय જીવને એનો શુદ્ધ સ્વભાવ વિકાસ પામતા કઇ વિઘ્ન ન આવી પડે તે સબધી ધ્યાન ધરવું

ग विपाकविचय જીવને ફળતા કર્મફળ સબધી ધ્યાન ધરવુ

घ सस्थानविचय વિશ્વની રચના અને તેમાની વસતિ સંબધી ધ્યાન ધરવું તે

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ ૭ મેથી ૧૨ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે

(૪) शुक्लध्यान શુદ્ધધ્યાન. એના ચાર પ્રકાર છે

क पृथक्त्ववितर्क જગત્પ્રવાહમા રૂપાન્તર થનારા (થવુ અને જવું વગેરે) પદાર્થો અને ચેતન વગેરેના દ્વદ્વભાવ સબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

ख एकत्ववितर्क અનેક પ્રકારની ઘટમાળમા ફરતા જીવના શુદ્ધ સ્વભાવ સબંધી ધ્યાન ધરવુ તે

ग सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ત્રણે પ્રકારના યોગના શમન સબંધી ધ્યાન ધરવુ તે.

घ उपरतक्रियानिवृत्ति સર્વ કર્મોથી મુક્ત થવા માટે ધ્યાન ધરવું તે.

આ શુક્લ ધ્યાનના ચાર પ્રકારોમાં એકમેકને અનુસરે છે પહેલા ધ્યાનવાળો જીવ ૮ માથી ૧૧ મા સુધી, બીજાવાળો ૧૨ મામાં, ૩ જા વાળો ૧૩મામાં અને ૪ થા વાળો ચૌદમામા મોક્ષની છેક સમીપના ગુણસ્થાનમાં હોય છે

મોક્ષ

જ્યારે છેલ્લા ગુણસ્થાનમાં (પૃ ૨૦૩) બધા કર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે એ મુક્ત જીવ લોકને અગ્રભાગે ચઢી જાય છે આજ સુધી કર્મરૂપ પુદ્ગલતત્ત્વો પોતાના ભારથી જીવની ઉર્ધ્વગતિને રોકતા હતાં, અથવા તેને આડે માર્ગે ખેંચી જતાં હતાં; હવે તે પુદ્ગલતત્ત્વોનો ભાર રહ્યો નથી, તેથી જીવની પોતાની સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિનો (પૃ ૧૫૫) વિકાસ થયો છે ને તેથી જીવ ઉંચે ચઢી જાય છે તુંબડું ઉપરના મળથી મુક્ત થાય છે ત્યારે ડુબીને તળીએ બેસતું નથી. પણ પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે તેવી રીતે મુક્ત જીવ એક સમયમાં લોકને અગ્રભાગે ચઢી જાય છે અને ત્યાં અટકી જાય છે કારણ કે લોક ઉપર આવેલા અલોકમાં એનાથી જવાય એમ નથી. કારણ કે અલોકમાં ગમન કરવાની સહાયતા દેનાર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે નહિ (પૃ ૧૫૫).

સંસારચક્રથી મુક્ત થઇ મુક્તજીવ દ્રવ્યપ્રમાણ પૃથ્વીને અગ્રભાગે શાશ્વતકાળ રહે છે; ત્યારે એ ભારે નથી, હલકો નથી, એનુ દૃશ્ય સ્વરૂપ નથી, એને શરીર નથી, પણ પાછલા ભવમા એનો જેટલો વિસ્તાર હતો, તેનો અંતસમયે થયેલો ક્રૂ વિસ્તાર છે કર્મોએ જીવમાં જે વ્યક્તિભેદ પાડયા હતા તે સૌ ભેદો આ સિદ્ધોમા કહેવાય છે પણ તેમનામાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ એ ચાર અનંત ભાવો જ છે

મોક્ષની પરિસ્થિતિને અનુસરતા ભેદ પૂર્વભવને અનુલક્ષીને સિદ્ધોમા કહેવાય છે તે સિવાય તે સૌ એકસરખા છે એવા ભેદ ૧૫ છે અને છતાંયે એ ભેદ તીવ્ર નથી.

૧ ઇરિયેશ જિનો મોક્ષ પૂર્વે જે તીર્થંકર હતા તે.'

૨ अतीर्थंकर सिद्ध જે તીર્થંકર હતા નહિ તે (સામાન્ય કેવળી)

૩ तीर्थ सिद्ध જૈનધર્મની સ્થાપના થયા પછી જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે.

૪ अतीर्थ सिद्ध જૈનધર્મની સ્થાપનાની પૂર્વે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે (જેમકે, ૧ લા તીર્થંકર ઋષભદેવના માતા मरुदेवी, તીર્થંકરે તીર્થ સ્થાપ્યા પૂર્વે મોક્ષ પામ્યા હતા)

૫ गृहिलिंग सिद्ध ઉપર જણાવેલા મરૂદેવીની પેઠે, સાધુ થયા વિના જ, જે જીવ ગૃહસ્થાવસ્થામા જ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૬ अन्यलिंग सिद्ध જૈનધર્મનો (દ્રવ્યથી) સ્વીકાર કર્યા વિના જ જે જીવ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૭ स्वलिंग सिद्ध જે જૈન સાધુઓ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૮ पुरुषलिंग सिद्ध મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે પુરૂષ હતા તે

૯ स्त्रीलिंग सिद्ध મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે સ્ત્રી હતી તે

૧૦ नपुसकलिंग सिद्ध મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે (કૃત) નપુસક હતા તે

૧૧ बुद्धबोधित सिद्ध પોતાના ગુરૂએ આપેલા જ્ઞાનવડે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૨ प्रत्येकबुद्ध सिद्ध કોઇ વસ્તુ જોઇને ભૂતકાળના અમુક અનુભવને બળે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૩ स्वयबुद्ध सिद्ध પોતાની મેળે જ બોધ પામીને જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૪ एक सिद्ध એકલા જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૫ अनेक सिद्ध બીજા અનેકની સાથે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

મોક્ષ વિષે લખતા उत्तराध्ययन સૂત્રના ૩૬ મા અધ્યયનમા જણાવે છે કે-એક જ સમયે ૧૦ નપુસક, ૨૦ સ્ત્રીઓ, ૧૦૮ પુરૂષો, ૪ શ્રાવકો—ગૃહસ્થો, ૧૦ અજૈનો, ૧૦૮ જૈન સાધુઓ, ૨ મોટા, ૪ નાના અને ૧૦૮ મધ્યમ શરીર પરિમાણના મનુષ્યો મોક્ષ

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉંચે, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જળમાં, ૨૦ અધોતળ (અધોગ્રામમાં) નીચે અને ૧૦૮ મધ્યતળ ઉપર એકદમ મોક્ષ પામે છે

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો છે. દિગમ્બર મત પ્રમાણે તો પુરૂષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજી કોઇ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાંથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો બન્ને સમ્પ્રદાયનું સામાન્ય મન્તવ્ય છે; દેવ અને બીજા જીવ અન્ય ભારતસમ્પ્રદાયને મતે શાશ્વત સુખ ભોગવે છે; જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો માને છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઇ શકાય છે એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં અવતરવું પડે છે

વિશ્વજ્ઞાન

ઇશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી–શાશ્વત છે તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અંશોમાં પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમાં તો અપરિણામી જ રહે છે કોઇ ઇશ્વરે એને સરજ્યું નથી, એને પાળતો નથી અને સંહારતો નથી. બીજા ઘણા આર્ય ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિમાન્ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે કે જે ઇશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, નિયમમાં ચલાવે છે અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે એનો સંહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વદતોવ્યાઘાત રૂપ લાગે છે અને વળી બુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે છે

ભારતમાં અને બીજા દેશોમાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત છે, અને સૌની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે પ્રથમ તો ઇશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સબંધ વિષેનો મત વિદ્વાનોમાં ખુબ વિકાસ પામેલો છે એટલી રીતે વિચાર ને તર્ક

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે જીવ, ઈશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ ભેદવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, બાકી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઈશ્વર જ છે એવા સમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમા વિકાસ થયેલો છે એમ ઈશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે.

૧ લો વાદ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ ભિન્ન જગતને રચે છે અને સંહારે છે અને તેમા જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઈશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયનો ખાસ છે

૨ જો વાદ જગતના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદાં પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાથી નીકળેલા, ઇશ્વર બહુરૂપ થઇને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સંકેલી લે છે આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ સમ્પ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે

૩ જો વાદ આ વાદમા ઇશ્વર-બ્રહ્મ-તેજ માત્ર સાચુ તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગતના જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઇ છે; સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે અને ભેદ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શંકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતા વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત અને બીજા અનેક હિંદુ સંપ્રદાય એને માને છે.

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરૂદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનુ ખંડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે ૨૭

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઇએ, અને તેવી જ રીતે જગતમાના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગતરૂપી

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉર્ધ્વ, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જલમાં, ૨૦ ધરાતળ (અધોગ્રામમાં) નીચે અને ૧૦૮ ધરાતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પામે છે

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો છે દિગમ્બર મત પ્રમાણે તો પુરૂષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજી કોઇ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાંથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો બને સમ્પ્રદાયનુ સામાન્ય મન્તવ્ય છે. દેવ અને બીજા જીવ અન્ય ભારતસમ્પ્રદાયને મતે શાશ્વત સુખ ભોગવે છે; જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો માને છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે, ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઇ શકાય છે એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં અવતરવુ પડે છે

વિશ્વજ્ઞાન

ઇશ્વરના જગતકર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી—શાશ્વત છે તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અંશોમાં પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમાં તો અપરિણામી જ રહે છે કોઇ ઇશ્વરે એને સરજ્યુ નથી, એને પાળતો નથી અને સંહારતો નથી. બીજા ઘણા ખરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે, કે જે ઇશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, નિયમમાં ચલાવે છે અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે એનો સંહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તા હર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વદતોવ્યાઘાત રૂપ લાગે છે અને વળી બુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે છે

ભારતમાં અને બીજા દેશોમાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત છે અને સૌની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે પ્રથમ તો ઇશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સંબંધ વિષેનો મત હિંદુઓમાં ખુબ વિકાસ પામેલો છે એટલી રીતે વિચાર ને તર્ક

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે જીવ, ઈશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ ભેદવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, બાકી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઈશ્વર જ છે એવા સમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમાં વિકાસ થયેલો છે એમ ઈશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે

૧ લો વાદ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ ભિન્ન જગતને રચે છે અને સહારે છે અને તેમાં જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઈશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સપ્રદાયનો ખાસ છે

૨ જો વાદ. જગત્‌ના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદાં પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યુ; પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાથી નીકળેલાં, ઇશ્વર બહુરૂપ થઈને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સકેલી લે છે. આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ સમ્પ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે

૩ જો વાદ આ વાદમા ઇશ્વર–બ્રહ્મ–તેજ માત્ર સાચુ તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગત્‌નાં જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઇ છે, સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે અને ભેદ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતા વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત અને બીજા અનેક હિદુ સપ્રદાય એને માને છે.

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરૂદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનુ ખડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે [૨૭]

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઇએ, અને તેવી જ રીતે જગતમાના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગતરૂપી

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉર્ધ્વ, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જલાશય, ૨૦ અધતળ (અધોગામમા) નીચે અને ૧૦૮ અધતળ ઉપર ઉર્ધ્વ મોક્ષ પામે છે

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો છે; દિગમ્બર મત પ્રમાણે તો પુરૂષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજી કોઇ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાંથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો બન્ને સમ્પ્રદાયનુ સામાન્ય મન્તવ્ય છે તે અને બીજા જીવ અન્ય ભારતસમ્પ્રદાયને મતે શાશ્વત સુખ ભોગવે છે જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો એ તો માને છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે ત્યારે સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઇ શકાય છે એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં અવતરવુ પડે છે

વિશ્વજ્ઞાન

ઇશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી–શાશ્વત છે તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અંદરના પરિણામમાં હોવા છતા પણ પોતે સમસ્તમા તો અપરિણામી જ રહે છે કોઇ ઇશ્વરે એને સરજ્યુ નથી, એને પાળતો નથી અને સંહારતો નથી. બીજા ઘણા ખરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે, કે જે ઇશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે નિયમમાં ચલાવે છે અને ઇચ્છામા આવે ત્યારે એનો સંહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તાને માનવા એ એમને નિર્મૂળ અને વદતોવ્યાઘાત રૂપ લાગે છે અને વળી બુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત પ્રમાણ માની તેઓ ના પાડે છે

ભારતમા અને બીજા દેશોમા ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત છે, અને તેની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત જ પ્રથમ તો ઇશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સબંધ વિષેના મત (હિંદુઓમા ખુબ વિકાસ પામેલો છે જેટલી રીતે વિચાર ને તો

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે. જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ ભેદવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, બાકી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઇશ્વર જ છે એવા સમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમા વિકાસ થયેલો છે. એમ ઈશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે

૧ લો વાદઃ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ ભિન્ન જગતને રચે છે અને સંહારે છે અને તેમા જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઈશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયનો ખાસ છે.

૨ જો વાદઃ જગતના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદા પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાંથી નીકળેલા, ઇશ્વર બહુરૂપ થઇને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સંકેલી લે છે. આ વાદ તે વૈષ્ણુવ અને શૈવ સમ્પ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે.

૩ જો વાદ॰ આ વાદમાં ઇશ્વર—બ્રહ્મ—તેજ માત્ર સાચું તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગત્‌ના જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઇ છે, સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે અને ભેદ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શંકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતા વૈષ્ણુવ, શૈવ, શાકત અને બીજા અનેક હિંદુ સંપ્રદાય એને માને છે

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરૂદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનું ખંડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે [૨૭]

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઇએ, અને તેવી જ રીતે જગતમાના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગતરૂપી

કાર્યને પણ કારણ હોવું જોઈએ. જગતને ભૌતિક કાર્યની સાથે સરખાવવાના પ્રમાણમાં એમ કહેવામાં આવે કે દરેક કાર્યની પેઠે એમાં વિકાર થાય છે અને આ પ્રમાણને સ્વીકારીએ તો તો ઈશ્વર પણ કાર્ય ઠરે. કારણકે સર્જન, સંહાર આદિ એવાં કેટલાં કાર્યોથી એનામાં પણ અમુક વિકાર સંભવે. ત્યારે તો પાછું ઈશ્વરનું પણ કારણ શોધવું પડે; ને ત્યારે અનવસ્થા દોષ આવે.

જગતને માટે કારણ હોવું જોઈએ એમ સ્વીકારીએ, તોપણ એ કારણ કોઈ સજ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. છતાં મે એમ માનીએ અને તેના પ્રમાણમાં કુંભાર અને કુંભનું દૃષ્ટાન્ત રજુ કરીએ, તોપણ તેને માટે સંપૂર્ણ તત્ત્વની કંઈ જરૂર નથી; કારણકે જગતમાં કાર્યનો કર્તા ક્યાંય સર્વ રીતે સંપૂર્ણ હોતો નથી. વળી એ પણ સ્વીકારવું પડે કે ઈશ્વરને શરીર હોવું જોઈએ, કારણ કે વસ્તુના સ્વનાશને, તેની યોજનાને અને ઈચ્છાને કાર્યરૂપમાં મૂકવા માટે ને ભૌતિક સ્વરૂપમાં આણવા માટે, તેના આત્માને અને ઈચ્છાને ધારણ કરનારૂં શરીર હોવું જોઈએ; તે વિના વસ્તુ બની હોય એમ કોઈએ જગતમાં જાણ્યું નથી. ત્યારે જગતનો કર્તા છે એમ સ્વીકારીએ એટલે એ કર્તાએ અમુક પ્રકારનું પ્રાકૃતિક શરીર છે એમ માનવું પડે. પણ જે પ્રાકૃતિક બનેલું છે તે વિકારી હોય છે અને તેથી અશાન્ત હોય છે ત્યારે તો ઈશ્વર અવિકારી પે ન ઠર્યો ને શાન્ત પણ ન ઠર્યો. જો એમ કહો કે ઈશ્વરે શરીરની સહાયતા વિના માત્ર પોતાની સત્તાથી જ અમુક પ્રકારે જગત રચ્યું છે તો તો જગતમાંથી કોઈ દૃષ્ટાન્ત લઈને એ વાત તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણકે કુંભારે શરીરની અને ઈંદ્રિયોની સહાયતા વિના કુંભને ઘડ્યો છે એવું આજ સુધી જગતમાં કોઈએ જાણ્યું નથી.

બીજો પણ એક પ્રશ્ન છે: ઈશ્વરે જગત્ શેમાંથી રચ્યું ? જો શૂન્યમાંથી રચ્યું કહો તો તો નાસ્તિ મૂલં કુત: શાખા એ ન્યાયની જેવું થાય છે. જો જગત્ શૂન્યમાંથી પોતાની મેળે એકાએક સ્થાયું ને શૂન્યમાં લય પામી જવાનું છે, એમ કહો તો ઈશ્વર પોતે પણ તેની જ રીતે શૂન્યમાંથી સ્થાય ને પછી વળી શૂન્યમાં લય

પામી જાય જો સત્ અને અસત્ એ વિરૂદ્ધ ભાવ હોય તો તો એકમાથી બીજુ ઉદ્‌ભવે નહિ, જો વિરૂદ્ધ ન હોય તો પુણ્ય અને પાપ, સત્ય અને અસત્ય પણ સંભવે નહિ, ત્યારે તો બધા તત્ત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યા છે એમ ઠરે અને આપણો વિવાદ પણ પતી જાય

જો એમ કહો કે પ્રકૃતિ અને જીવ નિત્ય તત્ત્વો છે અને એમનામા અમુક ગુણ સ્વભાવથી જ છે, ઇશ્વરની સર્જન-ક્રિયા તો માત્ર એટલી જ કે જગત્‌ની વ્યવસ્થામા પોતાનામાંથી પ્રકટ થએલી પ્રકૃતિ અને જીવને નિયમમા રાખવા અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી, એના ઉત્તરમા તો એમ કહી શકાય કે જગતને ચાલવામા ઇશ્વરની સહાયતાની જરૂર શી? પ્રકૃતિમા અને જીવમા જે અંતર્હિત શક્તિ રહેલી છે, તેથી સમસ્ત જગત્ ચાલ્યુ જાય છે

એવો વાદ ઉઠાવવામા આવે કે જીવ કેવળ પરાધીન છે અને તેથી પોતાના કાર્ય કરવાને ઇશ્વરની સહાયતાની એને અપેક્ષા છે, ત્યારે એમ પણ પ્રશ્ન થાય કે ઇશ્વરને છેવટનો સ્વાધીન કાર્ય-કર્તા શી રીતે માની શકાય એજ ન્યાયે કહી શકાય કે એને પણ પોતાના કાર્ય કરવાને કોઇ એની પાછળ અને ઉપર રહેલા ઉચ્ચ પ્રભુની સહાયતાની અપેક્ષા છે, અને એવી દલીલ અનવ-સ્થા સુધી પહોચે

એમ માનીએ કે જગતમા ઇશ્વર જ એકમાત્ર સ્વતંત્ર કર્તા છે, તો એમ પણ માનવુ પડે કે જગત્‌મા જે બધા અશુભ નિસંશય છે જ, તેનો કર્તા પણ તે જ છે અને જો એમ જ હોય તો ઇશ્વર શુભ નથી ઇશ્વર જો પોતે શુભ હોય અને છતાયે જો અશુભને પ્રવર્તવા દેતો હોય તો એ સર્વશકિતમાન નથી પણ કહો કે ઇશ્વરે જીવ સરજ્યા છે તો એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે પાપ કર્યા પછી જીવને ઇશ્વર સજા કરે છે, ત્યારે જીવને એણે શુભ જ કેમ ન સરજ્યો? પણ વળી કહો કે ઇશ્વર તો જીવને જગત્‌મા માત્ર પ્રકટાવે છે, એના ઉપર રાજ્ય કરે છે ને જીવ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે તે ઉપર નજર રાખે છે;

ત્યારે તો એ સર્વજ્ઞ ન ઠર્યો, કારણ કે એ સર્વજ્ઞ હોત તો એણે પહેલેથી જાણી લીધું હોત.

જો (મણ અને બીજા પ્રારબ્ધવાદીઓના મત પ્રમાણે) એમ માનીએ કે ઈશ્વર સર્વનો કર્તા છે, પણ પોતાના કર્મનાં ફળ ભોગવતો નથી અને જે એની ઇચ્છાને આધીન રહી એના કર્મ કરે છે તેને શુભ અથવા અશુભ ફળ આપે છે; ત્યારે એના વિષમાં તો એમ કહી શકાય કે કર્મ કરે છે ઈશ્વર પણ તેના ફળ ભોગવાવે છે પોતાને આધીન અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરનાર બીજા જીવ પાસે. એવે ભાવ વચ્ચે સાધનરૂપ કાર્ય કર્યું એવા બીજા જીવને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલા કાર્યને માટે નરકમાં નાખવા અને ત્યાં સમકર દુઃખ વેઠાવવા, એ ન્યાયી અને શુભ પ્રભુને જરાય ઘટતું નથી.

જો ઈશ્વરે જગત રચ્યું હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે કયે હેતુએ રચ્યું ? જો એમ કહો કે પોતાના સન્તોષને કારણે રચ્યું તો એમ ઠરે કે જગતની રચના પૂર્વે એ અસંતુષ્ટ હતો અને તેથી એને સુખી અને સમ્પૂર્ણ કહી શકાય નહિ. જો એમ કહો કે એને ઇચ્છા થઇ આવી ને તેથી જગત રચ્યું તો એમાં અવિચળ નિયમ ક્યાંથી પ્રવર્ત્યો એ સમજી શકાય એવું નથી. જો એમ કહો કે પૂર્વ જગતમાં કરેલા પુણ્ય પાપનાં ફળ જીવને આપવા માટે એને જગત રચવું પડ્યું, તો તો એમ કહેવું પડે કે એ સર્વશક્તિમાન નથી. જો એમ કહો કે સ્નેહે પ્રેરાઈને અર્થાત્ નિત્ય અમુક્ત જીવો ઉપર દયા કરીને તેમને મોક્ષ મળે એટલા માટે રચ્યું તો એ સમજી શકાતું નથી કે આટલા થોડા જ જીવ કેમ મોક્ષ પામે છે અને ઈશ્વરે સંસારનું આ સમસ્ત દુઃખ જ શા માટે ખડું કર્યું ? કારણકે એ પોતાની સર્વશક્તિમત્તાથી પોતાનો ધારેલો હેતુ કોઇ બીજી રીતે પણ પાર પાડી તો શકત વળી જો એમ કહો કે અમુક પોતાના કૃપાપાત્ર જીવને સુખ આપવાને અને ઘૃણાપાત્ર જીવને દુઃખ આપવાને રચ્યું, તો એમ ઠરે કે તે પક્ષપાતી છે ને એનામાં ન્યાયબુદ્ધિ નથી. જો એમ કહો કે સર્જન, પાલન અને નાશન એ તો ઇશ્વરની માત્ર લીલા

છે અને પોતાના આનંદને માટે કશા હેતુ વિના જ જગતને રચે છે, તો એ નિર્દય ઇશ્વર ઠર્યો, કારણકે એથી અનન્ત જીવો દુ:ખ પામે છે.

ઇશ્વરમા જે વિવિધ ગુણો આરોપવામાં આવે છે તે પણ તર્ક આગળ ટકી શકે એવા નથી. જો ઇશ્વર સર્વવ્યાપક હોય તો તે નરકમા અને બીજા પણ દુ ખદ સ્થાનોમા હોવો જોઇએ જો એ સર્વજ્ઞ હોય તો એણે પાપી જીવોને અને ખાસ કરીને એના અસ્તિત્વની ના પાડનારને-અને તેથી જૈનોને પણ સરજ્યા ન હોત

સાધારણ જ્ઞાનસાધનો, પ્રમાણો અને અનુમાનોથી તો ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઇ શકતુ નથી, તેમ પ્રકટીકરણ ચમત્કારોથી પણ એનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી પ્રકટીકરણ ચમત્કારો ગમે તો તેણે કે ગમે તો બીજા કોઇએ કર્યા છે જો એણે કર્યા છે તો એથી એની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે, પણ ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાને એથી ઝાખપ લાગે છે, કારણકે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રકટ કરવામા શ્રેષ્ઠતા રહેલી નથી વળી એણે કોઈ શાસ્ત્રગ્રન્થ પણ રચ્યા ન હોવા જોઇએ શાસ્ત્રગ્રન્થમા ખાસ કરીને શબ્દોચ્ચારણ હોય છે, અને શબ્દોચ્ચારણ તો મુખની અદરના ભાગોનો વ્યાપાર છે અને શરીર હોય તો જ એ વ્યાપાર સભવે છે ઇશ્વરને શરીર હોય એ વાદનુ ખડન આગળ (પૃ. ૨૨૧) કરી ગયા છીએ પણ પ્રકટીકરણ ચમત્કારો જો બીજા કોઇએ કર્યા છે એમ કહો તો એવો પ્રશ્ન થાય કે, તે સર્વજ્ઞ છે કે નહિ? જો કહો કે સર્વજ્ઞ છે તો જેને પૂર્વે એક કહ્યો છે તે હવે બે થયા, અને જો એની સર્વજ્ઞતાના પ્રમાણ આપો તો અનવસ્થાનો દોષ આવશે પણ જો કહો કે એ સર્વજ્ઞ નથી, ત્યારે તો પછી એના શબ્દ ઉપર કોણ શ્રદ્ધા રાખશે?" [૨૮]

પ્રકૃતિ અને જીવ ઇશ્વરમાથી પરિણમ્યા છે, અમુક પ્રમાણમા એ ઇશ્વરનુ પરિણામ છે એ વાદ તો શુદ્ધ દ્વૈતવાદના જેટલો પણ ટકે એમ નથી અત્યાર સુધી આપણે તર્ક કરી ગયા તે આ વાદને પણ લાગુ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણ

વળી અહીં નવો પ્રશ્ન થાય છે કે સંપૂર્ણ, સકળસદ્ગુણસંપન્ન ઈશ્વર આ અનેક રીતે અપૂર્ણ જગતના રૂપમાં પરિણમી શકે જ શી રીતે ? ચેતનરૂપ ઈશ્વર અચેતન પ્રકૃતિ બની જ શકે શી રીતે ! એ વાત સંપૂર્ણ રીતે અગમ્ય રહેવાની.

ઈશ્વર અદ્વૈત એક છે અને બધી અનેકતા તો માત્ર માયા છે એવો જે શાંકરમત, તે પણ ટકી શકે એવો નથી. માયાવાદ વિરોધભાવોથી ભરેલો છે એના કાર્યોથી આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે માયા છે જ, એમ કહો તો ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર અને બીજો એવો કોઈ સત્ પદાર્થ ઠર્યો, ત્યારે તો ઈશ્વર એકમાત્ર અદ્વૈત સત્ પદાર્થ રહ્યો નહીં. પણ શંકરના અનુયાયીઓ કહે છે તેમ માયાને અસત્ પદાર્થ માનો તો તે કશું કાર્ય કરી શકે નહિ. અસત્ તો માત્ર આકાશકુસુમ કે એવી અસત્ વસ્તુઓ જ નીપજાવી શકે માયા અસત્ હોવા છતાં યે કંઈક નીપજાવી શકે એમ કહો તો એ વાત વન્ધ્યા નારીને માતા કહેવા જેવી ઠરે છે ઈશ્વર અને માયાનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ બીજી કઈ રીતે યોજી શકાય ? માયા તે ઈશ્વરનો અંશ છે કે એનાથી ભિન્ન છે ! અને તેની સાથે જોડાઈને જગત રચે છે ? માયા જો ઈશ્વરનો અંશ છે એમ કહો તો અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ વગેરે માયાના બધા ગુણો ઈશ્વરમાં આરોપવા પડે. પણ જો માયા ઈશ્વરથી ભિન્ન છે અને તેની સાથે જોડાય છે એમ કહો તો એમ જોડાવાનો આધાર અને કારણ શું ? ઈશ્વરની ઈચ્છાએ કે એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એમ બન્યું ? જો ઈશ્વરની ઈચ્છાએ એમ બન્યું કહો તો ઈશ્વરે જાતે મોહની સત્તાથી એમ કર્યું ઠરે અને તેથી વિશુદ્ધ અને મોહમુક્ત ન રહ્યો. પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એમ બન્યું એમ કહો તો તે સર્વશક્તિમાન રહ્યો નહીં. એ વાતને ગમે એમ ફેરવો, પણ તેનો ખુલાસો સન્તોષજનક મળવાનો જ નહિ, તેનો વિરોધ દૂર થવાનો નહિ.

બધા સંપ્રદાયવાળા ઈશ્વરવાદીઓ પોતાના મન્તવ્યનો આધાર પોતાના ધર્મગ્રન્થ ઉપર રાખે છે અને એ ધર્મગ્રન્થ ઈશ્વર તરફથી મળ્યા છે એમ કહે છે પણ આ ધર્મગ્રન્થ ઘણા વિષયોમાં

એકમેકથી વિરૂદ્ધ છે ત્યારે એમાંથી સાચો કયો ને જૂઠો કયો ? આનો નિર્ણય ઘણો મહત્ત્વનો છે જો ઈશ્વર સર્વનો સ્રષ્ટા હોય તો તો એણે બધા ધર્મગ્રન્થ પણ રચ્યા હોવા જોઇએ, કારણ કે જો એણે બધુ રચ્યુ ન હોય તો એની રચના સિવાયની પણ કેટલીક વસ્તુઓ હોવી જોઇએ, પણ જો બધુ એણે જ રચ્યું હોય તો જૂઠા ધર્મગ્રન્થ પણ એણે જ રચ્યા હોવા જોઇએ, પણ જે સાચો તેમજ જૂઠો માર્ગ બતાવે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ અને સર્વ-જ્ઞાનના મૂળરૂપ મહાગુરૂ કેમ માની શકાય ?

બાહ્ય જગતમા નિયમ અને વ્યવસ્થા તથા આન્તર જગતમા નીતિ પ્રવર્તે છે, એટલા ઉપરથી સર્વ ઘટનાનો ઘડનાર અને પુણ્યપાપના ફળ આપનાર કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ ઇશ્વર છે એમ માનવાનુ કઇ કારણ નથી એ રીતે તો પ્રકૃતિજગતના અને જીવજગતના કારણરૂપ અનેક ઈશ્વિર પણ માની શકાય અનેક ઇશ્વર એકીસાથે સાચે રસ્તે કાર્ય કરી શકે નહિ, એવો વાધો ચાલી શકે નહિ, કારણકે આપણે જોઇએ છીએ કે અનેક કીડીઓ એકીસાથે મળીને અમુક યોજનાએ બરાબર વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરી શકે છે, તો મનુષ્ય કરતા પણ વધારે વિકાસ પામેલા દેવો એવી રીતે કેમ ન કરી શકે ?

જગતની વ્યવસ્થા ચલાવવાને માટે એક કે અનેક નિત્ય ઇશ્વરના અસ્તિત્ત્વની જરૂર જ કોઇ રીતે નથી જીવના વિવિધ પ્રકાર, તેમની વિવિધ અવસ્થા અને સમસ્ત વિશ્વમા પ્રવર્તતી સુવ્યવસ્થા સમજવાને કર્મનો અવિચળ નિયમ જ પૂરતો છે કર્મ-ફળના નિત્ય નિયમને તો ઇશ્વરવાદીઓ પણ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે ઇશ્વર એ નિયમને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે. જો ઇશ્વર પોતે પણ એ નિત્ય નિયમને ફેરવી શકતા નથી અને જ્યારે એ નિયમ નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે, ત્યારે તો ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિના પણ સૌ સારી રીતે ચાલી શકે છે એમ માનવુ પડે અને જ્યારે એવુ જ છે, ત્યારે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને વચ્ચે લાવવાની જરૂર જ શી ?

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જગદીશ્વરના મત વિરુદ્ધ જૈનો અતિ તીક્ષ્ણ આયુધોથી યુદ્ધ ચલાવે છે; ઈશ્વરમુક્ત નિરીશ્વર જગતની ભૂમિકા ઉપર જ એ સર્વોપરિ ઉભા રહે છે. આ એકના મતને કારણે બેશક તેઓને નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય. પણ યુરોપમાં જેને સામાન્ય રીતે આપણે નિરીશ્વરવાદી કહીએ છીએ, તે પ્રકારના નિરીશ્વરવાદી જૈનોને ન કહી શકાય. ભારતની તુલનાએ યુરોપમાં ધર્મમતોની વિવિધતા બહુ ઓછી છે, ને તેથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે દરેક ધર્મમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર એ આવશ્યક લક્ષણ છે, ને તેથી દરેક પ્રકારના નિરીશ્વરવાદીને ધર્મહીન મનુષ્ય માની લેવામાં આવે છે. એટલે નિરીશ્વરતા અને ધર્મહીનતા એ બે ઘણા લોકોને હિસાબે પર્યાય ભાવ છે. ભારતવર્ષમાં એથી જુદા જ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ છે. એક અથવા અનેક જગદીશ્વરને માનવા જ જોઈએ એ કંઈ ધર્મનું આવશ્યક લક્ષણ કદી મનાયું જ નથી. પુણ્ય પાપના તેના ફળના, પુનર્જન્મના અને મોક્ષના ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત માનતા હોય, ધાર્મિક આચાર આચરતા હોય, ક્રિયાકાંડ કરતા હોય અને એવી રીતે ધર્મનાં સર્વ લક્ષણ સંપન્ન, હોય છતાં પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા હોય એવા તો અનેક સમ્પ્રદાય ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રવર્તે છે. આપણે જોઈએ છીએ બૌદ્ધધર્મને તેમજ હિંદુ ધર્મના મીમાંસા અને સાંખ્ય દર્શનને પણ આ રીતે નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય. તેવી જ રીતે જૈન મત પણ ધાર્મિક પ્રદેશનો નિરીશ્વરવાદ છે.

એ સમ્પ્રદાય ઈશ્વરમુક્ત હોવા છતાં નિત્યશુદ્ધ પારલૌકિક જીવોની (સિદ્ધોની) પૂજા એ ધર્મમાં થાય છે એ આપણે ક્રિયાકાંડના અભ્યાસમાં જોયું, ત્યારે આપણે એ પણ જોયું કે સૃષ્ટિને સર્જનાર અને પાળનાર ઈશ્વરનો અસ્વીકાર કરતાં છતાં જૈનો પોતાને નિરીશ્વરવાદી કહેતા નથી અને એ વાત તેમને હિસાબે સાચી પણ છે.

વિશ્વનો આકાર અને તેનું પ્રમાણ.

વિશ્વનો આકાર નિશ્ચિત અને અપરિવર્તનીય છે, એનું પ્રમાણ માનવ શરીરને મળતું પણ અતિશય વિશાળ છે. એના

પ્રમાણનું માપ રજ્જુથી કરવામા આવે છે, જે દેવ એક પલકમાં ૨૦૫૭૧૫૨ યોજન કાપે છે એ રીતે એકેસપાટે ૬ માસમાં એ જેટલુ જાય એને રજ્જુ કહે છે, એમ કોલબ્રૂક જણાવે છે.

દિગમ્બર મતે વિશ્વ ૧૪ રજ્જુ ઉંચુ છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૭ રજ્જુ પહોળું છે, પૂર્વ-પશ્ચિમની પહોળાઇ લેતા વિશ્વ સૌથી નીચેને સ્થાને ૭ રજ્જુ પહોળુ છે, પછી ધીરે ધીરે એ સાકડું થતુ જાય છે અને ૭ રજ્જુ ઉંચે જતા, એટલે કે મધ્યભાગે, માત્ર એક રજ્જુ પહોળુ રહે છે અહીંથી પાછુ ધીરે ધીરે એ પહોળુ થતુ જાય છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગના મધ્યમાં એટલે કે (બ્રહ્મલોકને અંતભાગે) પાચ રજ્જુ થાય છે, વળી અહીંથી પાછુ ધીરે ધીરે એ સાકડુ થતુ જાય છે અને શિખરભાગે પાછુ ૧ રજ્જુ રહે છે. એની ઉપર, વિશ્વશિખરના ઉપરના ભાગમા મુક્તલોકનુ ધામ–સિદ્ધ-શિલા છે તે ૪૫ લાખ યોજન લાંબી પહોળી (ગોળ) અને મધ્યમાં ૮ યોજન જાડી છે વિશ્વનુ એકંદર ઘનફળ ૩૪૩ ઘનરજ્જુ છે

શ્વેતામ્બરનો મત દિગમ્બરના મતથી કઇક ભિન્ન છે. એમને મતે ઉત્તર–દક્ષિણની પહોળાઇ ઉપરથી નીચે સુધી એક સરખી નથી અને પૂર્વ–પશ્ચિમ પહોળાઇ ધીરેધીરે વધતી ઘટતી નથી, પણ બને પ્રકારની પહોળાઇ પગથીએ પગથીએ વધે છે ને ઘટે છે એમને હિસાબે પણ વિશ્વનુ એકદર ઘનફળ ૩૪૩ રજ્જુ છે

વિશ્વના નીચેના અર્ધ ભાગમા અધોલોક છે અને તેમા નરક આવેલા છે, વચ્ચે મધ્યલોક છે અને તેમા મનુષ્યો ને તિર્યંચો વસે છે, તેની ઉપર ઉર્ધ્વલોક છે અને તેમા એક ઉપર બીજો એમ દેવલોકના માળ ઉપર માળ આવેલા છે અને અન્તે શિખર ઉપર સિદ્ધલોકનુ ધામ છે

અધોલોકમા સાતે પૃથ્વીની આજુબાજુ ત્રણ પ્રકારના આવ-રણ આવી રહેલા છે તેમા એક સ્થૂલ જળનુ, બીજુ સ્થૂલ વાયુનુ અને ત્રીજું સૂક્ષ્મ વાયુનુ છે. એની પેલી પાર અલોક એટલે કે કેવળ આકાશ છે

વિશ્વનો આકાર અનેક ઉપમાઓ વડે સમજાવવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ઊંધું અર્ધું મૃદંગ ઉપર બીજું આખું મૃદંગ ગોઠવ્યું હોય એવો એનો આકાર કહ્યો છે, પણ એ મૃદંગને ગોળ નહીં પણ ચોરસ કલ્પવું. વળી એક બીજા ઉપર ગોઠવેલા કળશ કે જન કરના કાંડા સામે પણ એને સરખાવ્યું છે. પણ વિશ્વના આકારની સફળ સરખામણી તો સુરેખ ભાષાના બધા નિયમ સૌ રાખીને પગ પહોળા કરીને કેડે હાથ દઈને ઉભેલા પુરૂષના આકાર સાથે કરી છે. તેના સૌથી નીચેના ભાગમાં અધોલોક, કટિસ્થ મધ્યલોક અને ઉપરના ભાગમાં ઊર્ધ્વલોક આવેલા કલ્પ્યા છે.

વિશ્વ લોક

સમસ્ત વિશ્વ જીવલોકથી ભરેલું છે; વાળપૂર પણ જગ્યા એના વિનાની ખાલી નથી. વિવિધ પ્રકારના ને વિવિધ વર્ગના જીવ સરખા પ્રમાણમાં સર્વત્ર આવેલા નથી, પણ અમુક પ્રમાણે વહેંચાયેલા છે.

પ્રથમ તો નિગોદ એટલે કે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ, આપણી ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને જેને માત્ર શરીર જ છે એવા સ્થાવર જીવો છે. નિગોદના બે વર્ગ છે: ૧ નિત્ય નિગોદ, એટલે કે એમાંના જીવો આ નીચતમ વર્ગમાંથી કદી બહાર નીકળવાના નથી; અને ૨ ઇતર નિગોદ, એટલે કે એમાંના જીવો ઉંચા વર્ગમાં જઈ શકે, પણ તેમના કર્મથી પાછા આ વર્ગમાં આવી પણ પડે.[૧૯]

ત્રસ જીવ વિશ્વના અમુક ભાગમાં એટલે કે ત્રસનાડીમાં રહેલા છે.[૨] આ ત્રસનાડી વિશ્વની આરપાર ઉપરથી નીચે સુધી આવેલી છે. તે ૧૪ રજ્જુ ઉંચી ૧ રજ્જુ પહોળી ને ૧ રજ્જુ લાંબી છે.

ત્રસનાડીમાં જે જીવ આવેલા છે તેના નીચે પ્રમાણે વર્ગ છે.

સ્થાવર જીવ અને તિર્યંચ સર્વત્ર હોય છે; મનુષ્યો માત્ર મધ્યલોકમાં વસે છે અને તેમાં પણ માત્ર ૨½ દ્વીપમાં જ વસે છે. નારકી જીવો અધોલોકમાં આવેલા (૭) નરકમાં વસે છે; દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં, મધ્યલોકમાં અને અધોલોકના ઉપરના ભાગમાં વસે છે.

વિશ્વના એકંદર જીવના ૧૪ જીવસ્થાન એટલે વર્ગ છે ઇન્દ્રિ-ઓની સખ્યા અને બીજા લક્ષણોને (પૃ. ૧૭૫) આધારે આ સ્થાન પાડ્યાં છે એ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—૧ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૨ સ્થૂલ એકેન્દ્રિય, ૩ દ્વીન્દ્રિય, ૪ ત્રીન્દ્રિય, ૫ ચતુરિન્દ્રિય, ૬ અસજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને ૭ સંજ્ઞી પચેન્દ્રિય, આ વર્ગમા તિર્યંચો, મનુષ્યો, નારકીઓ અને દેવો આવી જાય છે. આ પ્રત્યેક વર્ગમા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિકાસવાળા જીવ હોય છે અને તેથી એ પ્રત્યેકના બે બે સ્થાન પડે છે, એટલે એકદરે ૭×૨=૧૪ જીવ સ્થાન થાય છે

ભારતવર્ષના બીજા ધર્મોની[31] પેઠે જૈનધર્મ પણ માને છે કે જીવની ૮૪ લાખ યોનિ છે અને તેમા જીવે અવતરવુ પડે છે તેમાથી નિત્ય (સૂક્ષ્મ) નિગોદની, અનિત્ય (બાદર) નિગોદની, પૃથ્વીકાયની, જલકાયની, અગ્નિકાયની અને વાયુકાયની એ દરે-કની ૭-૭ લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ૧૦ લાખ, દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની એ દરેકની ૨–૨ લાખ, પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની, નારકીઓની અને દેવોની એ દરેકની ૪–૪ લાખ, અને મનુષ્યની ૧૪ લાખ યોનિ છે.[32]

પ્રત્યેક જીવમા કયા કયા ગુણ હોય છે, અને કયા કયા પ્રકારનું દર્શન, યોગ, લેશ્યા, જ્ઞાન, ચારિત્ર હોય છે, કયા ગુણ-સ્થાન સુધી ચડી શકે છે, ક્યા કર્મના બધ, ઉદય અને સત્તા એને છે, એ વિષેનુ વિગતવાર વર્ણન જૈન દર્શન આપે છે આમાનુ કેટલુક હવે પછી કહીશુ, બીજુ કેટલુક Die Lehre vom Karma નામના મારા ગ્રન્થમા પૃ ૬૩–૭૪ ઉપર મળી આવશે અહીં તો, જીવ વિવિધ યોનિમા અનુક્રમે જઇ શકે એ દેખાડવાને વિવિધ વર્ગોના જીવની પુનર્જન્મ પામવાની યોગ્યતાનુ માત્ર સક્ષિપ્તમા વર્ણન કરશુ

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય માત્ર તિર્યંચ અને મનુષ્યયોનિમા પુનર્જન્મ પામી શકે, અગ્નિ અને વાયુકાય માત્ર તિર્યંચયોનિમા, પચેન્દ્રિય તિર્યંચ સર્વે યોનિમા, નારકી

માત્ર પર્યાપ્ત વિકાસવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય યોનિમાં; દેવો મનુષ્ય અને પર્યાપ્ત વિકાસવાળાં સ્થૂલ પૃથ્વી કાય જલકાય, વનસ્પતિકાય ને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિમાં અને મનુષ્ય કોઇપણ યોનિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે બધા પ્રાણી જીવોમાંથી માત્ર મનુષ્ય જ મોક્ષ પામી શકે

વિશ્વ વર્ણન

મધ્યલોક

પૃથ્વીની ગોળ સપાટી ઉપર આવેલો તિર્યગ્લોક અથવા મધ્ય લોક એના નામના અર્થ પ્રમાણે વિશ્વની મધ્યે આવેલો છે ને એના ઉપર આપણે વસીએ છીએ એ ૧ રજ્જુ લાંબો ૧ રજ્જુ પહોળો છે એની નીચે ૯૦૦ યોજન પછી અધોલોક છે, એમાં નરક આવેલા છે અને એની ઉપર ૯૦૦ યોજન સુધીમાં જ્યોતિર્લોક ને ત્યાર પછી ઉર્ધ્વલોક છે ૩૩

મધ્યલોકને મધ્યબિન્દુએ મેરુ પર્વત છે એની આસપાસ જંબૂદ્વીપ નામે દ્વીપ આવેલો છે, એ દ્વીપનો વ્યાસ ૧ લાખ યોજન છે જંબૂદ્વીપની આસપાસ લવણોદ નામે વર્તુલાકાર સમુદ્ર આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૨ લાખ યોજન છે લવણોદની આસપાસ ધાતકીખણ્ડ નામે વર્તુલાકાર ખંડ આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૪ લાખ યોજનનો છે ધાતકીખંડની આસપાસ વર્તુલાકાર કાલોદ સમુદ્ર આઠ લાખ યોજનનો અને એની આસપાસ વર્તુલાકાર પુષ્કરવર દ્વીપ આવેલો છે અને એ પરસ્પરએ અનેક સમુદ્ર અને અનેક દ્વીપ આવે છે અન્તે સ્વયંભૂરમણ નામે સમુદ્ર આવે છે ને તે સમસ્ત મધ્યલોકને ઘેરી વળ્યો છે

પહેલા ૮ દ્વીપનાં અને સમુદ્રનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

१	जम्बूद्वीप	लवणोद
२	धातकीखण्ड	कालोद
३	पुष्करवरद्वीप	पुष्करोद
४	वारुणीवरद्वीप	वारुणोद

५ क्षीरवरद्वीप क्षीरोद

६ घृतवरद्वीप घृतोद

७ इक्षुवरद्वीप इक्षुवरोद

८ नन्दीश्वरद्वीप नन्दीश्वरोद

પ્રથમના ત્રણ દ્વીપોના નામ તે દ્વીપો ઉપર આવેલા ખાસ વૃક્ષથી અને બીજા નામ અમુક વિશિષ્ટતા ઉપરથી પડેલા છે સમુદ્રોના પાણી જે પ્રવાહીને મળતા આવતા હોય તે ઉપરથી અથવા તો બીજી જે કઇ વિશિષ્ટતા હોય તે ઉપરથી એમના નામ પડેલા છે

એ દ્વીપોમા જમ્બૂદ્વીપ સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે, કારણ કે એક તો સમસ્ત વિશ્વને મધ્યબિન્દુએ એ આવેલો છે અને વળી ભારતવાસીઓ અને આપણી સમસ્ત પૃથ્વી તેમા આવેલી માનવામા આવે છે જૈનોએ એ દ્વીપનુ સવિસ્તર વર્ણન આપ્યુ છે

જમ્બૂદ્વીપની ચારે બાજુએ ૮ યોજન ઉચી, ૧૨ યોજન જાડી વજ્રની ભીંત (જગતી) આવી રહેલી છે એની ઉપર બહુ ઉચી, બહુમૂલ્ય રત્નોની બનેલી પદ્મપટ્ટાલિકા આવેલી છે અને તેમા અનેક ભવ્ય વન અને સરોવર આવેલા છે ઉપરની વેદિકાની ચારે બાજુએ મોટી, સોનાની અને રત્નોની બનેલી જાળી આવેલી છે એ ભીત ઉર્ફે જગતીને ચાર ભવ્યદ્વાર છે અને ચાર દેવ એનુ રક્ષણ કરે છે

જમ્બૂદ્વીપમા ઠેઠ પૂર્વથી ઠેઠ પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઇમા ૬ પ્રચણ્ડ પર્વતો આડા પડ્યા છે અને તેથી વિષમ વિસ્તારના ૭ ખડ (वर्ष અથવા क्षेत्र) પડે છે દક્ષિણથી ઉત્તરને અનુક્રમે એ ક્ષેત્રના અને તેમની વચમાના પર્વતોના નામ નીચે આપ્યા છે

ક્ષેત્ર	પર્વત
१ भरत–क्षेत्र	१ हिमवान्–पर्वत
२ हैमवत–क्षेत्र	२ महाहिमवान्–पर्वत
३ हरि–क्षेत्र	३ निषध–पर्वत
४ विदेह–क्षेत्र	४ नील–पर्वत

५ रम्यक–क्षेत्र — ५ रुक्मी–पर्वत
६ हैरण्यवत–क्षेत्र — ६ शिखरी–पर्वत
७ ऐरवत–क्षेत्र

પર્વતોની ઉંચાઇ અને પહોળાઇ તથા ક્ષેત્રોની પહોળાઇ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ વચલા ક્ષેત્ર સુધી દ્વીગુણપ્રમાણમાં (Geometrical progress) વધતી જાય છે પછી વળી ત્યાંથી તે જ પ્રમાણમાં ઘટતી જાય છે

પર્વતો સોના રૂપા ને નીલમણિના છે, એમને અનેક શિખર છે અને તે બધા ગુમ્મટદાર ઘાટના છે એ દરેક પર્વતના પૂર્વ શિખર ઉપર એકેકુ રત્નજડિત સિદ્ધાયતન છે દરેક પર્વતની મધ્યે એકેકુ મોટુ સરોવર છે, સરોવરનુ તળિયુ વજ્રનુ, કાંઠો રૂપાનો અને ઓવારા સોનાના છે સરોવરની અંદર અનેક નાના પ્રકારના પદ્મ છે અને તેની વચ્ચોવચ્ચ એક પ્રધાન કમળ હોય છે અને તે રત્નમણિનું છે તે પદ્મો ઉપર વિવિધ પ્રકારના દેવદેવીઓનો વાસ છે, સરોવરમા જળ, પખી અને માછલા રહે છે

૬ પર્વતોમાથી એકદરે મળીને ૧૪ મોટી નદીઓ નીકળે છે અને ત્યાંથી પાસેના ક્ષેત્રમા વહીને લવણોદ સમુદ્રને મળે છે

જમ્બુદ્વીપનો સૌથી દક્ષિણનો વર્ષ ભરતવર્ષ છે એની ઉત્તરે હિમવાન પર્વત અને બીજી સૌ દિશાએ લવણોદ સમુદ્ર આવેલો છે એમાં આપણે રહીએ છીએ. હિમવાનને સમાન્તરે (ભરતની મધ્યમા) વૈતાઢ્ય (અથવા વિજયાર્ધ) પર્વત આવેલો છે અને એ પર્વતથી ભરતવર્ષના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે વિભાગ થાય છે; તે દરેક વિભાગ ૨૩૮$\frac{3}{19}$ એજન પહોળો છે હિમવાનમાંથી નિકળીને મહાસિન્ધુ નદી પશ્ચિમ દિશામા અને મહાગંગા નદી પૂર્વમાં વહે છે એ બે નદીઓ દરેક વિભાગના ત્રણ ત્રણ ખંડ કરે છે અને એમ ભરત વર્ષના એકદરે ૬ ખંડ થાય છે ભરતવર્ષના ઉત્તર વિભાગના ત્રણે ખંડમા અને દક્ષિણ વિભાગના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ખંડમા મ્લેચ્છો રહે છે, દક્ષિણ વિભાગના મધ્યખંડમાં, એટલે કે આપ

ખંડમાં આર્યો રહે છે. પ્રાચીન કાળે ચાર વર્ણવાળા ભારતવાસી આર્યો કહેવાતા. આર્યખંડનું મુખ્ય નગર અયોધ્યા હતુ અને એ એની મધ્યે હતુ. પણ આધુનિક જૈનો તો એમ માને છે કે આપણી સમગ્ર પૃથ્વી, એટલે કે એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા એ સૌનો સમાવેશ આર્યખંડમા થઇ જાય છે.

ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, એટલે કે જીવવાને માટે મનુષ્યે ત્યા કર્મ (અસિ, મષી, કૃષિ) કરવા જોઇએ, અને બધા પ્રકારનાં કર્મ ત્યા બંધાઇ શકે એમા ૬ યુગચક્ર (આરા) પ્રવર્તે છે; એ વિષે જગતના ઇતિહાસનુ વર્ણન આગળ કરીશું, ત્યા વધારે વિસ્તારથી કહીશુ.

હિમવાન્ પર્વતની ઉત્તરે હૈમવતવર્ષ આવેલુ છે અને તે ભારતવર્ષ કરતા ચાર ગણું પહોળુ છે. એની વચમા शब्दापाति પર્વત આવેલો છે रोहिता અને रोहितांशा નામે બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા ચાલી લવણોદ સમુદ્રને મળે છે. હૈમવત-વર્ષ ભોગભૂમિ છે, એટલે કે મનુષ્ય ત્યા માત્ર ભોગ ભોગવે છે અને અદ્‌ભુત કલ્પદ્રુમના ફળ ખાઇને રહે છે, કારણકે ત્યા માત્ર સુષમદુષમા યુગ પ્રવર્તે છે

હૈમવતવર્ષને મહાહિમવાન્ પર્વત તેની ઉતરે આવેલા હરિ-વર્ષથી જુદું પાડે છે. હરિવર્ષ હૈમવતથી ચાર ગણુ પહોળુ છે. એની વચમા विकटापाति પર્વત આવેલો છે. हरिकान्ता ને हरिसलीला એ બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા વહે છે. અહીંનો જીવનજોગ હૈમવતના કરતા પણ સારો છે, કારણ કે અહીં સદા સુષમા યુગ પ્રવર્તે છે.

હરિવર્ષને નિષધ પર્વત તેની ઉતરે આવેલા વિદેહ વર્ષથી જુદુ પાડે છે. વિદેહ વર્ષ સૌ વર્ષમા મોટુ છે. એની વચમા મેરુ (मन्दर) પર્વત આવેલો છે; એ સર્વ અંશે જમ્બૂદ્વીપનું મધ્ય-બિન્દુ અથવા નાભિબિન્દુ છે. એ પર્વતને એક ઉપર બીજી એમ ચારે કોર ફરતી ત્રણ કઠરા છે ને તેની ઉપર ઘુમ્મટદાર શિખર (ચૂલિકા) છે. પહેલી કઠરા પત્થરની, બીજી રૂપાની અને સ્ફ-

ટિકની; તથા ત્રીજી સોનાની છે. શિખર ઉપર બે ચૂલિકા છે તે નીલમણિની છે અને ઘુમ્મટદાર છે. પર્વતની તળેટીમાં ભદ્રશાલ નામનું ઉપવન, પહેલી કટણી ઉપર નન્દન નામનું, બીજી કટણી ઉપર સૌમનસ નામનું અને શિખર ઉપર પાણ્ડુક નામનું ઉપવન છે. એ બધામાં પદ્મસરોવરો, ભવનો અને સિદ્ધાયતનો શોભી રહ્યાં છે અને તેમાં વ્યન્તરદેવો રહે છે. શિખરપ્રદેશની ચૂલિકા ઉપર પણ એક સિદ્ધાયતન છે. મેરૂ પર્વતની તળેટીમાં શીતા અને શીતોદા નામે બે મોટી નદીઓ વહે છે. તે નિષધ ને નીલવત પર્વતમાંથી નીકળેલી છે.

મેરૂ પર્વતમાંની ચાર તરફ ૪ ગજદન્તાકૃતિ પર્વત છે

૧ રૂપાનો બનેલો સૌમનસ પર્વત આગ્નેય દિશાએ છે

૨ સોનાનો બનેલો વિદ્યુત્પ્રભ પર્વત નૈર્ઋત્ય દિશાએ છે

૩ સોનાનો બનેલો ગન્ધમાદન પર્વત વાયવ્ય દિશાએ છે

૪ નીલમણિનો બનેલો માલ્યવાન્ પર્વત ઇશાન દિશાએ છે

મેરૂ પર્વતની દક્ષિણમાં સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભની વચ્ચે દેવકુરૂ અને ઉત્તરમાં ગન્ધમાદન અને માલ્યવાનની વચ્ચે ઉત્તરકુરૂ એ બે ક્ષેત્રો આવેલા છે. આ બે ક્ષેત્ર સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપમાં સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે ત્યાં સુષમસુષમા યુગ સદા પ્રવર્તે છે. દેવકુરૂના પશ્ચિમના અર્ધ ભાગની મધ્યે શાલ્મલીનામનું એક મોટું વૃક્ષ છે. ઉત્તરકુરૂના પૂર્વના અર્ધ ભાગની મધ્યે જમ્બૂ નામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, એ બેની ચારે બાજુએ બીજા અનેક નાનાં વૃક્ષ, સરોવર અને સિદ્ધાયતન આવી રહેલાં છે.

મેરૂની પૂર્વમાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમમાં અપર વિદેહ આવેલ છે. એ દરેકમાં ૧૬-૧૬ વિજય છે. તે વિજયમાં અનેક પ્રદેશો છે અને તેમાં પુષ્કળ પર્વતો, નદીઓ ને શહેરો આવેલા છે. જૈનોએ એ બધાના નામ વિગતવાર આપેલાં છે. અને વિદેહમાં સામાન્ય ભાવ એટલે અહીં એ કર્મભૂમિ છે. એટલે અહીં મનુષ્યો પ્રમાણે જ છે ત્યાં દુષમસુષમ યુગ પ્રવર્તે છે.

વિદેહને નીલ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા રમ્યક વર્ષથી જુદુ પાડે છે. એ ક્ષેત્ર હરિવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનુ છે, એનો મધ્યપર્વત गन्धापाति છે એની મુખ્ય નદીઓ नरकान्ता અને नारीकान्ता છે

રમ્યકવર્ષને રૂકમી પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હૈરણ્યવત વર્ષથી જુદુ પાડે છે એ ક્ષેત્ર હૈમવતની જેવી જ સ્થિતિનુ છે, એનો મધ્યપર્વત माल्यवान् અને એની મુખ્ય નદીઓ स्वर्णकूला અને रुप्यकूला છે

હૈરણ્યવત વર્ષને શિખરી પર્વત તેની અને સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપની ઉત્તરે આવેલા ઐરવત વર્ષથી જુદુ પાડે છે એ ક્ષેત્ર ભરતવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનુ છે, એનો મધ્યપર્વત विजयार्ध છે અને એની મુખ્ય નદીઓ रक्ता અને रक्तोदा છે.

કેવળ વર્તુળ આકારના જમ્બૂદ્વીપની ચારે બાજુએ લવણોદ આવી રહ્યો છે એની મધ્યે પીપના જેવા ચાર પ્રચણ્ડ पातालकलश आवी રહેલા છે અને એની ચારે બાજુએ બીજા અનેક નાના પાતાળકળશો આવી રહેલા છે તે પાતાળકળશોમા દેવના ધામ છે તેના પાણીમા હજારો વ્યતર જાતિના દેવો છે સમુદ્રમા આવેલા પર્વતો ઉપર એ દેવો પોતાની દેવાગનાઓ સાથે વસે છે.

લવણોદમા અનેક દ્વીપો છે, લવણોદના અધિષ્ઠાતા દેવ सुस्थित નો પ્રિય દ્વીપ गौतम નામનો છે તથા જમ્બૂદ્વીપના બે ચન્દ્રના બે દ્વીપ અને બે સૂર્યના બે દ્વીપ છે હિમવાન્ ને શિખરીપર્વતની કુલ આઠ દાઢા ઉપર શ્વેતામ્બર કહે છે કે ૫૬, દિગમ્બર કહે છે કે ૪૮ અન્તરદ્વીપ છે. એમના ઉપર યુગલિક મનુષ્ય રહે છે તિર્યચના પણ યુગળ હોય છે ત્યા દુષમસુષમા યુગ પ્રવર્તે છે લવણોદ સમુદ્રની પેલી પાર ધાતકીખડ આવેલો છે, એનુ વર્ણન જમ્બૂદ્વીપના જેવુ જ આપેલુ છે. એની પેલી પાર કાલોદ સમુદ્ર છે, તેનુ પાણી કાળુ ને સ્વાદિષ્ટ છે, એનુ વર્ણન લવણોદના જેવુ આપેલુ છે. ફેર માત્ર વિસ્તારમા છે અને તે એક એકથી બેવડા છે. ધાતકીખંડમા ૧૨ પર્વતો, ૧૪ વર્ષ (૨ ભરત, ૨ ઐરવત વગેરે) છે

કાલોદની ચારે બાજુએ પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે એ દ્વીપને

મધ્ય ભાગે ચારે બાજુએ માનુષોત્તર પર્વત મોટા વર્તુળના જેવો આવી રહેલો છે કાળોદ તરફના બધો ભાગ ને અત્યાર સુધીનું કેટલુંક વર્ણન અપ્રસિદ્ધ આવે છે અહીં પણ ૧૨ પર્વત અને ૧૪ વર્ષ છે માનુષોત્તરની પેલીપાર મનુષ્યની વસ્તી નથી, માત્ર તિર્યંચોની વસ્તી છે; ત્યાંના સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા ભમતા નથી, પોતાને સ્થાને સ્થિર જ રહે છે માનુષોત્તરની પેલી પાર કાળ પ્રવર્તતો નથી, ચાર શાન્તિ પ્રવર્તે છે બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કાલોદ પછીના સમુદ્રમાં જળજન્તુ બહુ હોતાં નથી. મધ્યલોકની સીમાને અન્તે આવેલા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં ઘાણા વધારે જળજન્તુ હોવા દે છે

અધોલોક

મધ્યલોકના ધરાતલની નીચે એકમેકની નીચે ૭ અન્તર્દેશ (નરકો) આવેલા છે, તેમાંના સૌથી ઉપરના નરકના કેટલાક ભાગમાં દેવોનો વાસ છે, નીચેના ભાગમાં માત્ર નરક જ છે, તેમાં જીવ પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભયંકર દુઃખ ભોગવીને કરે છે

સૌથી ઉપરનું પાતાળ રત્નપ્રભા નામનું છે, એમાં એકમેકથી ઉપર એવા ત્રણ વિભાગ (કાંડ) છે; ૧ खरभाग, २ पंकभाग, ३ अब्बहुलभाग (આપબહુલ) ઉપરના બેમાં ભુવનવાસી અને વ્યન્તર વર્ગના દેવ રહે છે દેવો વિષેનું વધારે વર્ણન ઉર્ધ્વલોકના વર્ણનમાં આવશે. ત્રીજા ભાગમાં અને તેની નીચેનાં બધા પાતાળમાં પોતાના પાપના ફળ ભોગવતા પાપી જીવો રહે છે

દરેક પાતાળમાં અનેક માળ (પ્રતર) હોય છે સૌથી ઉપરનામાં સૌથી વધારે છે અને જેમ નીચે, તેમ તેમ તેમાં ઓછા માળ (પ્રતર) છે દરેક પ્રતરની વચ્ચોવચ્ચ એકેક નરકાવાસ છે અને ત્યાંથી ચારે દિશામાં બીજા અનેક નરકાવાસ છે; આ નરકાવાસની વચ્ચે ખાલી પડતી જગ્યામાં વળી બીજા નરકાવાસ છે નીચે ઉતરતાં નરકાવાસની સંખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે

એ સાતે પાતાળ (નરક) ના નામ, અને તેના માળ (પ્રતર) ની અને તેમાંનાં નરકાવાસની સંખ્યા નીચે આપેલી છે

૧ रत्नप्रभा	પાતાળમા	૧૩	માળ	અને તેમા	૩૦૦૦૦૦૦	નરકાવાસ	છે:
૨ शर्कराप्रभा	,,	૧૧	,,	,,	૨૫૦૦૦૦૦	,,	,,
૩ वालुकाप्रभा	,,	૯	,,	,,	૧૫૦૦૦૦૦	,,	,,
૪ पंकप्रभा	,,	૭	,,	,,	૧૦૦૦૦૦૦	,,	,,
૫ धूमप्रभा	,,	૫	,,	,,	૩૦૦૦૦૦	,,	,,
૬ तम प्रभा	,,	૩	,,	,,	૯૯૯૯૫	,,	,,
૭ महातम प्रभा	,,	૧	,,	,,	૫	,,	,,

કુલ ૪૯ માળ (પ્રતર) અને તેમા ૮૪૦૦૦૦૦ નરકાવાસ છે.

नारक (નરકવાસીઓ) મધ્યલોકના જીવની પેઠે સ્ત્રીના ગર્ભમા અવતરતા નથી, પણ અલૌકિક રીતે ઉપપાતદ્વારા (પૃ ૧૭૭) અવતરે છે, એટલે કે–એકાએક ભીંતના છિદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે ને ત્યાંથી નીચે પડે છે એક મુહૂર્તમા એ પર્યાપ્તવિકાસ પામે છે સર્વ સામાન્ય જીવને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે તે, એ શરીર તો આ જીવને પણ હોય છે, પણ તે ઉપરાત બહુ ભયંકર સ્વરૂપનુ વૈક્રિય શરીર પણ એને હોય છે (પૃ. ૧૭૧), સસ્થાને એ હુંડસસ્થાનવાળા છે (પૃ ૧૭૩) ને જાતિવેદે નપુસક છે (પૃ. ૧૭૬) તેમને પહેલા ત્રણ પ્રકારના દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે (પૃ.૧૮૧), એટલે એને અવધિજ્ઞાન કે વિભગજ્ઞાન હોય છે ખરૂ, પણ આથી એમનુ દુખ વધે છે માત્ર એમનામાના કેટલાકને મિથ્યાત્વ અને કેટલાકને (પૃ ૧૮૪ ઉપર જણાવેલા) ૨ જાથી ૫ સુધીના સમ્યકત્વ હોય છે, એને વિરતિ હોઇ શક્તી નથી અને તેથી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકતા નથી જેને મિથ્યાત્વ હોય છે તે બીજાનુ દુ:ખ શી રીતે વધે એજ વિચાર્યા કરે છે અને એથી પોતે અત્યન્ત દુખી થાય છે, જેને સમ્યકત્વ હોય છે તે એવુ તો વિચારતા નથી, પણ પોતાના પૂર્વભવના પાપ સભારીને દુ:ખી થાય છે.

નરક જેમ નીચેનુ, તેમ ત્યાના વસનારા વધારે પાપી, અને તેમને સહેવાના દુખ વધારે ભયકર પહેલા ૪ નરકોના નરકાવાસ ઉષ્ણ છે, ૫ માના કંઇક ઉષ્ણ કંઇક શીત, ચૌથી નીચેના

બાકીના બેમાં શીત જ છે પહેલા બે નરકના જીવોની લેશ્યા કાપોત, ૩ જા માં કાપોત અથવા નીલ, ૪ થા માં નીલ, ૫ મામાં નીલ અથવા કૃષ્ણ અને ૬ ઠ્ઠા તથા ૭ મામા કૃષ્ણ હોય છે (પૃ ૧૮૭). નારકોનુ શરીરપરિમાણુ પ્રત્યેક પ્રતરમાં બહુ વિવિધ માપનુ હોય છે; રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળના નારકી જીવોનું ૩ હસ્તનુ જઘન્ય હોય છે નીચે જતાં દરેક માળમાં માપ વધતુ જાય છે અન્તે મહાતમઃપ્રભાનુ ૫૦૦ મનુષ્યનુ માપ થાય છે આયુ પણ નીચે જતા માળમાં વધારે થતુ જાય છે રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળનાઉ ટુકામાં ટુકુ ૧૦૦૦૦ વર્ષનુ ને લાંબામાં લાંબુ ૯૦૦૦૦ વર્ષનુ હોય છે; મહાતમઃપ્રભાવાળાનુ ટુકામાં ટુકુ ૨૨ સાગરોપમ ને લાંબામાં લાંબુ ૩૩ સાગરોપમનુ હોય છે

નરકમાંના દુઃખનુ બહુ ભયકર વર્ણન કરેલુ છે ત્યાં રહેવુ બહુ ભયકર છે મુડદાંમાંથી વાસ નીકળે એવી વાસ ત્યાં સર્વત્ર છુટે છે; વાયુ તીક્ષ્ણ છે ને શરીરે ભટકા ભરે છે અંધકાર સર્વત્ર પ્રવર્તે છે ભોંયતો અને લોંય ઉપર બીભત્સ વિષ્ઠાનો લેપ કરેલો હોય છે; એથી બધે એવુ બીકણુ થઇ ગયેલુ હોય છે કે નારકો જરા આઘાપાછા જાય કે ખસી પડે છે, એકમેક ઉપર અથડાઇ પડે છે, ને તેથી તેમના દુઃખમાં વધારો થાય છે પીડિતોના આર્તનાદથી નરક સૌ ગાજી ઉઠે છે ઉષ્ણતાથી, શૈત્યથી, તાવથી અને શરીરની ખુજળીથી નારકો નિરન્તર દુઃખી થાય છે અને તે કોઇરીતે દૂર કરી શકાય એમ નથી. વળી એ દુઃખોમા નારકો પોતે આપણી લોકનિ વધારો કરે છે, કારણકે તેઓ એકબીજાનો દ્વેષ કરે છે અને પોતાના વૈક્રિય શરીરની સહાયતાએ વિવિધ પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એકમેકની ઉપર પડે છે અને ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ઉપરનાં ત્રણ પાતાળ માંના નારકો ઉપર અસુરો (પરમાધામી) વિવિધ પ્રકારના અત્યાચાર આચરે છે અમુક પ્રકારનાં પાપનાં અમુકપ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે; વ્યભિચારીએ પીગળતી ધાતુના બનેલા પુતળાને આલિંગન દેવું પડે છે માંસાહારીએ પોતાના શરીરમાંથી માંસ તોડીને ખાવુ પડે છે દારૂડીઆએ ઉકળતુ સીસુ પીવુ પડે છે બીજા પાપીઓને

કાપે છે, પીસે છે, શેકે છે, સારે છે, ફાડે છે, મેચકનો ને મુદ્ગરનો માર મારે છે, પાણીમાં ડુબાડે છે, તાવડામા તળે છે, એને શરીરે જન્તુ વળગાડે છે, હિંસક જન્તુઓ પાસે એના શરીરને ખવરાવે છે અથવા બીજા અનેક પ્રકારે તેમને અનેક પ્રકારનાં ભયંકર દુઃખ દે છે.

નારકોને જે ઘા વાગે છે તેથી ગમે એટલુ દુઃખ થતુ હોય તોય એથી એનુ મરણ થતુ નથી ઘા પુરાય છે, અને ચીરાયેલુ-હજારો ટુકડા થઇ ગયેલુ શરીર પાછુ આખુ થાય છે, તે વળી નવેસરથી દુઃખ ભોગવવા માડે છે નારકના પાપના જેટલા ફળ તેના ભાગ્યમા લખાયેલા હોય છે એ સૌ જ્યારે એ ભોગવી રહે છે ત્યારે જ એનુ મરણ થાય છે તે કોઇ પણ દેખીતા કારણ વિના એનુ મરણ થાય છે. જીવ જેવારે એનું શરીર છોડે છે ત્યારે તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય-યોનિમા પુનર્જન્મ લે છે, કારણ કે જૈનોને મતે નરક તે પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાન છે, તેમા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુધી જ પાપીએ રહેવાનુ હોય છે, સદા કાળ નહિ

કેટલાકનો મત એવો છે કે છેવટનુ પાતાળ મહાતમ પ્રભા એ વિશ્વનો નીચેનો છેડો છે, બીજાનો મત એવો છે કે એની નીચે પણ તળીઆ વિનાનુ સ્થાન છે અને ત્યા નિગોદ અને બીજાં નીચા પ્રકારના કઇ પણ સંજ્ઞા વિનાના જીવો રહે છે.[૩૫] આ સ્થિતિ આવવાનુ કારણ. કેટલાક જૈનોને મતે એવુ છે કે જે જીવ પોતપોતાને પાપે નિગોદમા અથવા બીજા સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિયમા એવા પ્રકારે જન્મ પામ્યા છે, તેને ત્યા રહેવાનુ મળે છે[૩૫]

ઉર્ધ્વલોક.

દેવને સૂક્ષ્મ વૈક્રિય શરીર હોય છે અને તેથી ભૌતિક ભાવનાએ તે બહુ સુખ ભોગવી શકે છે તે ગર્ભદ્વાર જન્મતા નથી, પણ ઉપપાતદ્વારા અવતરે છે (પૃ ૧૯૭), અને તે કર્મને અનુસરીને હોય છે દેવનુ જીવન વિલાસમા જ વ્યતીત થાય છે, તે નૃત્ય અને ક્રીડા કર્યા કરે છે અને પોતાના ભવનોમા સ્નેહીજનોની સાથે અનેક

પ્રકારનો જ્ઞાન હોય છે એમને પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી બધા જીવોને અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોય છે એમનામા મિથ્યાત્વ હોય છે અથવા પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ હોય છે એમનુ ચારિત્ર સારૂ હોય કે ન હોય. એમને ભોજનની ઇચ્છા થતાં જ તે પરિતૃપ્ત થાય છે તેથી વિરતિ એમને સંભવતી નથી; તેથી એ ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકતા નથી. એમના કર્મફળ ભોગવાઈ રહે ત્યારે એમનો જીવ, કોઇપણ દેખીતા કારણ વિના દેવશરીરનો ત્યાગ કરે છે અને મધ્યલોકમાં તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય-યોનિમા પુનર્જન્મ લે છે

દેવોના મુખ્ય ચાર વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે

૧ ભવનવાસી પાતાળના સૌથી ઉપરના પ્રદેશમા ભવનોમાં રહે છે

૨ વ્યન્તર આ ધરતી નીચેના પાતાળમાં અને પાતાળ તથા મધ્યલોકની વચમાંના સ્થાનમા રહે છે

૩ જ્યોતિષ્ક મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોકની વચમાના સ્થાનમાં રહે છે

૪ વૈમાનિક ઉર્ધ્વલોકમાનાં વિમાનોમા રહે છે

આ ચાર વર્ગમા વળી અનેક ઉપવર્ગ છે અને તેમા ચે પાછા બીજા ઉપવર્ગ છે આ ઉપવર્ગોમાં યે પાછા અનેક ભેદ હોય છે કારણ કે દેવો પણ કરીને સૌ સરખા હોતા નથી, પણ પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન પદવીના હોય છે એવી પદવીઓની સખ્યા પણ અનેક હોય છે ભવનવાસીઓમાં અને કેટલાક વૈમાનિકોમા એવી પદવીઓ હોય છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઇંદ્ર. રાજા	૬ લોકપાલ કોટિપાલ
૨ સામાનિક, રાજકુમાર	૭ અનીક યોદ્ધા
૩ ત્રાયસ્ત્રિંશ રાજપુરુષ	૮ પ્રકીર્ણક નાગરિક
૪ પારિષદ ઉચ્ચ સેવક	૯ આભિયોગ્ય સામાન્ય સેવક
૫ આત્મરક્ષક ઇંદ્રના શરીર રક્ષક	૧૦ કિલ્બિષિક નીચ જાતિના.

વ્યન્તરોમાં અને જ્યોતિષ્કોમાં ઉપરમાંથી ૩ જી અને ૬ ઠ્ઠી પદવી હોતી નથી. વૈમાનિકોના સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ગમા બીજા વધારે પણ ઉપવર્ગ છે.

જુદા જુદા વર્ગ ઉપવર્ગના દેવો તેમના દેખાવમા, શરીર-પરિમાણમા અને વસ્ત્રાદિકમા એકમેકથી જુદા હોય છે.

દેવનું આયુષ્ય ટુંકામા ટુંકું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું, લાંબામા લાંબુ ૩૩ સાગરોપમનુ હોય છે. પહેલા ત્રણ વર્ગના દેવની લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત કે તૈજસ હોય છે, બાકીનાની તૈજસ, પદ્મ કે શુકલ હોય છે.

ભવનવાસીઓ રત્નપ્રભાના (પૃ ૨૪૦) ઉપરના ભાગમા ખાસ કરીને મધ્યલોકની નીચેના ભાગમા સુન્દર ભવનોમા રહે છે તેઓ દેખાવે કુમાર જેવા હોય છે, તેથી જ તેમના વર્ગના નામના બીજા પદમા કુમાર શબ્દ આવે છે. એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ असुरकुमार ૨ नागकुमार ૩ सुपर्ण (ગરૂડ) कुमार ૪ वायुकुमार ૫ द्वीपकुमार ૬ उदधिकुमार ૭ दिक् (દિશા) कुमार ૮ विद्युत्कुमार ૯ स्तनित (મેઘગર્જના) कुमार ૧૦ अग्निकुमार.

દરેક વર્ગ ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, તેમાનો એક ઉત્તરમા અને બીજો દક્ષિણમા રહે છે પ્રત્યેક ઇન્દ્રને અનેક ઇંદ્રાણીઓ ને અનેક ઉપેંદ્રાણીઓ હોય છે તેમની પાસે ૭ મા વર્ગમાની ૭ સેનાપતિવાળી ૭ સેન હાજર રહે છે. સેનાના ૭ વર્ગ તે આ પ્રમાણે છે.—પદાતિ, અશ્વ, હસ્તી રથ, મહીષ, વાદ્ય અને નર્તકો. અહીં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તૈજસ લેશ્યા હોય છે.

વ્યંતર ભવનપતિની ઉપરના ભાગમા અનેક નગરમા રહેનારા દેવો છે, તેમના જુદા જુદા ૮ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે.—

१ भूत	२ पिशाच	३ यक्ष	४ राक्षस
५ किंनर	६ किंपुरुष	७ महोरग	८ गन्धर्व

રત્નપ્રભા પાતાળના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાં આવેલા નગરોમાં, મધ્યલોક અને અધોલોકની વચ્ચેના ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે તેના દરેક વર્ગની ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, દરેક ઇન્દ્રને ૭-૭ સેના હોય છે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અથવા તેજસ લેશ્યા હોય છે જ્યોતિષ્કને એકલી તેજોલેશ્યા હોય છે

જ્યોતિષ્ક તે ગગનમંડળના અધિવાસી છે જમ્બૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને ½ પુષ્કરદ્વીપની ઉપર ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન ઉંચે બરાબર મેરૂ પર્વતની ચારે બાજુએ રહે છે અનેક પ્રકારના વિમાનોમાં બેસીને તેઓ સત્વર વેગે ફરે છે જ્યોતિષ્કના ૫ પ્રકાર છે– સૂર્ય ચન્દ્ર ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા. એક સૂર્ય ને ૧ ચન્દ્રનો પરિવાર ૮૮ ગ્રહ ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૯૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તારા હોય છે જૈનોનો વિશિષ્ટ મત છે કે અનેક દ્વીપસમુદ્રોમાં અગણિત અસંખ્ય સૂર્ય, અસંખ્ય ચન્દ્ર અને અસંખ્ય ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા તારા છે જમ્બૂદ્વીપને ૨ સૂર્ય, લવણોદને ૪, ધાતકીખંડને ૧૨ કાલોદને ૪૨, ½ પુષ્કરદ્વીપને ૭૨–એ રીતે મનુષ્યલોકમા સૌ મળીને ૧૩૨ સૂર્ય છે ૧૩૨ ચન્દ્ર છે ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા પણ તે જ પ્રમાણમાં છે તે ચર છે અને તેની પછીના બધા સ્થિર છે

જૈનો ઉપર પ્રમાણે માને છે, કારણ કે તેઓ મધ્યલોકવિષેના પોતાના ભૂગોળદર્શનને વળગી રહે છે અને તેથી એ વિષયના બધા શાસ્ત્રદર્શનથી જૈનો જુદો મત ધરાવે છે તેઓ માને છે કે "એક અહોરાત્રનાં ૩૦ મુહૂર્તમા સૂર્ય–અને તે જ રીતિ સૌ જ્યોતિષ્કો મેરૂ પર્વતની આસપાસનુ માત્ર અર્ધું જ વર્તુળ ફરી શકે છે, તેથી ભરત–વર્ષમાં રાત જ્યારે પૂરી થાય, ત્યારે જે સૂર્ય આગલે દિવસે પ્રકાશ્યો હતો તે મેરૂપર્વતની વાયવ્ય દિશાએ આવી શકે તે સમયે ભરતવર્ષની પૂર્વમાં જે સૂર્ય ઉગે છે, તે

તેથી આગલી સંધ્યાએ આથમેલો સૂર્ય ન હોઈ શકે, પણ તેનાથી જુદો બીજો જ સૂર્ય હોઇ શકે એ બે સૂર્ય વચ્ચેનો ભેદ આંખે કરી શકાતો નથી ત્રીજે દિવસે સવારે પાછો પહેલા દિવસનો સૂર્ય તે દરમિયાન મેરૂની આગ્નેય દિશાએ આવી પહોચીને ઉગે છે અને એ વ્યવસ્થા નિરન્તર ચાલી જાય છે. એ જ કારણે જૈનો જંબૂદ્વીપમા બે ચન્દ્ર, બે સૂર્ય અને એ પ્રમાણે બધું બેવડું માને છે પણ ભારતવર્ષમાં તો એકેકાળે એમાંનુ એકેક જ દેખાય છે, અને બને એકમેકની સાથે દેખાવમા સરખા છે, તેથી દેખાવમા કશો ભેદ પડતો નથી. ” ૨૬

જમ્બૂદ્વીપ ઉપર જેટલા જ્યોતિષ્કો છે તેથી બીજા દ્વીપો અને સમુદ્રો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે કારણ કે તે મેરૂથી બહુ દૂર આવેલા છે અને સૂર્ય ચંદ્ર વધારે હોવાથી તેનો પરિવાર પણ વધારે હોય છે

પુષ્કરદ્વીપમા વચ્ચોવચ્ચ જે માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે તે એ દ્વીપના બે સરખા ભાગ કરે છે. મેરૂથી એ પર્વત સુધીના ૨½ ખંડમા મનુષ્ય વસે છે, એ પર્વતની પેલીપાર જ્યોતિષ્ક ખસતા નથી, પણ પોતાને સ્થાને સદા સ્થિર રહે છે ત્યા સૂર્ય ને ચંદ્ર એકમેકથી ૧૦૦૦૦૦ યોજન દૂર છે, અને તેમનાં અનેક વર્તુળ બનેલા છે

મેરૂ પર્વતની ઉપર અસંખ્ય યોજન પછી શરૂ થતા અને માળ ઉપર માળમા ગોઠવાયેલા ઉર્ધ્વલોકમા રહેલા વિમાનોમા વૈમાનિકો વસે છે.

એકેક વિમાનમા (નીચેથી ઉપરને અનુક્રમે) કેટકેટલા માળ આવેલા છે તેની હકીકત નીચે આપું છુ ૧ થી ચોથા પ્રદેશમા બે બે વિમાન છે, એક ઉત્તરમા, એક દક્ષિણમા ને નવમાથી બારમા પાછળના કોષ્ટકમા તેને માટે ઉ અને દ અક્ષરો મૂક્યા છે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર મતમા જે ભેદ છે તે પણ એ કોષ્ટકમાં સાથેસાથે બતાવ્યોં છે

प्रांत	दिशा	श्वेताम्बर	मण्डलसंख्या	दिगम्बर	मण्डलसंख्या
१	द उ	सौधर्म ईशान	१३	सौधर्म ईशान	३१
२	द उ	सनत्कुमार माहेन्द्र	१२	सनत्कुमार माहेन्द्र	७
३	मध्य में	ब्रह्मलोक	६	ब्रह्म ब्रह्मोत्तर	४
४	„	लान्तक	५	लान्तव कापिष्ठ	२
५	„	शुक्र	४	शुक्र महाशुक्र	१
६	„	सहस्रार	४	शतार सहस्रार	१
	द. उ	आनत प्राणत	४	आनत प्राणत	३
८	द उ	आरण अच्युत	४	आरण अच्युत	३
९ क ख ग		अधो. मध्य. ऊर्ध्व ग्रैवेयक	९	अधो. मध्य ऊर्ध्व ग्रैवेयक	९
१				९ अनुदिश	१
११		५ अनुत्तर	१	५ अनुत्तर	१

ઉપરના કોઠાથી જોઇ શકાશે કે અનુદિશ માત્ર દિગમ્બરો જ માને છે ઉપરના ક્રમ ઉપરાંત નવ જાતિના લૌકાન્તિક દેવો છે તે બ્રહ્મ

લોકની આસપાસ વસે છે દિગમ્બરોને મતે એમના ૨૪ વર્ગ છે સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ અને અરિષ્ટ અને એ વર્ગોની વચ્ચે આવતા બીજા ૧૬ વર્ગ–કુલ ૨૪ એ મોહ-મુક્ત હોય છે અને તેથી એમને ઋષિ કહે છે, તીર્થંકરો જ્યારે દીક્ષા લેવાના હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની પાસે આવે છે, અન્તે મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પામે છે

૧ થી ૮ સુધીના પ્રદેશને કલ્પ કહે છે અને ત્યાના વસનારને કલ્પોપપન્ન કહે છે. તેથી ઉપરના પ્રદેશને કલ્પાતીત કહે છે અને ત્યાંના વસનાર પણ તે જ નામે ઓળખાય છે

વૈમાનિકોના નામ એમના સ્થાન ઉપરથી પડેલા છે. એ સ્થાન રત્નમાણુના બાધેલા ને ભવ્ય છે, એકેકા નગર જેવડા મોટા છે નરકની પેઠે એના પણ એકમેક ઉપર ગોઠવાયેલા માળ છે, એકેક માળમાં વચ્ચે મધ્યવિમાન હોય છે, ત્યાથી ચારે દિશામા વિમાનોની ચાર શ્રેણિઓ હોય છે, અને એ શ્રેણિઓની વચ્ચે વળી બીજાં છુટા વિમાન હોય છે

દેવલોકમા રહેનાર દેવો દેખાવે અતિ સુન્દર હોય છે, પ્રકાશિત કુમાર જેવા હોય છે, એમને છાયા હોતી નથી, એ આખનો પલકારો મારતા નથી, એમના વાળ ને નખ વધતા નથી એમને સદા ઇન્દ્રિયસુખ મળ્યે જાય છે, સુન્દર શબ્દ, ગંધ, રસ ને વર્ણ નિરન્તર બદલાયા જાય છે, અને આખો સદા ભવ્યભાવે મીંચાયા વિનાની રહે છે ત્યા સદા સુખી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, રાત–દિવસનો ભેદ નથી અને મણિમાણિક્યના પ્રકાશથી સૌ પ્રકાશી રહે છે.

સ્વર્ગ જેમ ઉંચેનુ, તેમ ત્યા રહેનાર દેવનુ આયુ, અવધિજ્ઞાન, બળ અને એનો આનંદ વધારે; પણ તેના શરીરનુ પરિમાણુ, આત્મવેદન (ભાન–Consciousness), કર્મબંધન (Possessions) ઓછુ, વળી તેને ફરવાનો પ્રદેશ વિશ્વમા ઓછો (ઉપરના સ્વર્ગમાના દેવને પ્રવાસમોહ ઓછો હોય છે) પહેલા પ્રદેશમા લેશ્યા તેજસ, બીજા અને ત્રીજામા પદ્મ અને બાકીનામા શુક્લ હોય છે જુદા જુદા પ્રદેશમાના દેવોને નારીસુખ

જુદે જુદે પ્રકારે ભોગવવાનું હોય છે પહેલા પ્રદેશમાં નીચા પ્રમ રના દેવોની પેઠે શારીરિક સંયોગ હોય છે, બીજા પ્રદેશમાંના દેવો પોતાની નારીઓને આલિંગન અને ચુમ્બન કરીને તથા તેમને હાથ લગાવીને-પંપાળીને સન્તોષ પામે છે, અને પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરે છે ત્રીજા ને ચોથા પ્રદેશમાંના દેવ પોતાની દેવીઓના સૌન્દર્યને જોઈને, પાચમા અને છઠ્ઠામાંના દેવ તેમના મિષ્ટ સુર સાંભળીને અને સાતમા તથા આઠમાના દેવ તેમની સુન્દરતા મનમાં વિચારીને આનન્દ પામે છે આમ પ્રદેશ જેમ ઉંચો તેમ ત્યાંના દેવનું કામજીવનનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ સૌથી ઉપરના-૯ માથી ૧૧ મા સુધીનાં-કલ્પાતીત પ્રદેશમાંના દેવોને કશી કામવાસના હોતી નથી. ત્યાં સ્ત્રીઓ પણ હોતી નથી.

કલ્પોપપન્ન (૧–૮) દેવોના દશ ઇંદ્ર છે ૧ ૨ પ્રદેશમાં બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, એક ઉત્તરના દેવો ઉપર અને બીજો દક્ષિણના દેવો ઉપર રાજ્ય કરે છે, ૩ જા થી ૬ ઠ્ઠા સુધીના પ્રદેશમાં એક જ ઇન્દ્ર હોય છે ૭–૮ માં બે બે વચ્ચે એક ઇંદ્ર હોય છે કલ્પાતીત (૯–૧૧) દેવનો કોઈ ઇંદ્ર જ નથી હોતો. ત્યાં સૌ દેવો એક બીજાની સરખા હોય છે ને તેથી સૌ અહમિન્દ્ર (હું ઇન્દ્ર એમ કહેવાય છે

વૈમાનિક દેવોના વિવિધ વર્ગના ઇન્દ્રો વિષે જૈનોએ વિસ્તીર્ણ કથાઓ લખી છે એ કથાઓમા સૌધર્મના ઇન્દ્રને શક્ર કહ્યો છે બીજા ઇન્દ્રોના નામ પોતપોતાના કલ્પને અનુકૂળ છે જગતમ મહત્ત્વના જે જે પ્રસંગો બને છે તે સૌમાં અને ખાસ કરીને તીર્થ કરોના ઇતિહાસમાં શક્ર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે દક્ષિણ વિભાગમ જ્યારે કોઈ તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે ત્યારે એનું આસન ડોલે છે પોતાના અવધિજ્ઞાનને બળે એમ થવાનુ કારણ એ જાણી લે છે પછી પોતાના હરિણૈગમૈષીને સુધર્મ સભામાંના ઘૌષ નામના એ યોજન પરિઘના ઘંટને વગાડવાની આજ્ઞા કરે છે એ પ્રમા ઘંટની વણ ગર્જનાઓ કરે છે ત્યારે સુધર્મ સ્વર્ગનાં બીજા ભવનમાના ૩૧૯૯૯૯૯૯ ઘંટ પણ વાગવા માંડે છે સૌ દેવ સાવધાન થાય છે શો પ્રસંગ બન્યો છે ! તે શક્ર પાસેથી સાંભળી લે

છે અને ગમે તો તીર્થંકર ઉપરના સ્નેહના કે ભક્તિના કારણે, ગમે તો જિજ્ઞાસાને કારણે કે કા તો શક્રની આજ્ઞાને કારણે સૌ એકઠા થઈ જાય છે પછી શક્ર પોતાના અનુચરવર્ગ સાથે વિમાનમા ચડે છે, મધ્યલોકમાના નદીશ્વરદ્વીપમા આવેલા રતિકર પર્વત ઉપર ઉતરે છે અને ત્યાથી તીર્થંકરને ઘરે એમની ભક્તિ કરવા જાય છે ત્યાથી તીર્થંકરને મેરૂપર્વત ઉપર જન્માભિષેક કરવા લઇ જાય છે એવી જ રીતે બીજા કલ્પના ઇન્દ્રો મધ્યલોકમા આવે છે, એમની ભક્તિ કરે છે ને પછી પાછા પોતાના ભવનમા જાય છે શક્ર અને બીજા ઇન્દ્રો પણ તીર્થંકર દીક્ષા લે છે, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને નિર્વાણ પામે છે ત્યારે પણ એજ પ્રમાણે કરે છે

બધા કલ્પોપપન્ન સ્વર્ગમા કર્મને પરિણામે, ખાસ કરીને (શુદ્ધ કે બાલ) તપને પરિણામે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વવાળા દેવો હોય છે, ગ્રૈવેયક* સ્વર્ગમા પણ એ પ્રમાણે થાય છે, અને અભવ્ય (પૃ ૧૯૪) જીવોએ પણ પૃથ્વી ઉપર સમ્યક્ ચારિત્ર આચર્યું હોય તો તે પણ ત્યાસુધી ઉપજે છે ઉપરના સ્વર્ગમા તો માત્ર સમ્યકત્વ જ પ્રવર્તે છે પહેલા બે સ્વર્ગના દેવ પછીના ભવમા પર્યાપ્ત ભૂમિકાય, અપ્કાય કે વનસ્પતિકાય, પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય–યોનિમા અવતરાય એવા કર્મ બાધે છે, ૩જાથી ૮મા સ્વર્ગના દેવ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય–યોનિમા અવતરાય એવા અને ત્યારપછીના સ્વર્ગના દેવ માત્ર મનુષ્યયોનિમા અવતરાય એવા કર્મ બાધે છે

विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजित અને सर्वार्थसिद्ध એ પાચ અનુત્તર સ્વર્ગમા બધા દેવોને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે અને તે સૌ ચોથા ગુણસ્થાન ઉપર હોય છે પહેલા ચારમાના દેવને હજી બે વાર અવતરવુ પડશે, પાચમાને હજી એકવાર જન્મવુ પડશે, ને પછી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે

સિદ્ધોનું ધામ.

સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગની ઉપર ૧૨ યોજને इषत्प्राग्भार પૃથ્વી છે.

---

* ગ્રૈવેયક સ્વર્ગનુ એ નામ એટલા માટે પડેલુ છે કે એ સ્થાન લોકપુરૂષના ગ્રીવા (ગરદન) રૂપ છે.

એ ઉઘાડેલી છત્રીના ઘાટની છે ને વચ્ચે ૮ જોજન જાડી છે એ મોતી કે દૂધ કરતા વધારે સફેદ, સુવર્ણ કરતા વધારે પ્રકાશિત અને સ્ફટિક કરતા વધારે શુદ્ધ છે અલોકથી એ શિલા એક જોજન નીચે છે આ યોજનના સૌથી ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધો શાશ્વત કાળ સુધી વસે છે અને ત્યા સસારબન્ધથી મુક્ત થઈ એ મુક્તિનુ અનન્ત, અનુપમ, અવિનશ્વર સુખ ભોગવે છે

ઇતિહાસ અને સન્તચરિત

ભૂમિકા.

સર્પિણી અને યુગ (આર)

જગત નિત્ય છે અને એકદરે સ્થાયી છે વિશ્વના મોટા ભાગમા નાના નાના ફેરફાર થતા છતા સર્વ સાધારણ સ્થિતિ કાયમ પ્રવર્તે છે મનુષ્યલોકના કેટલાક ભાગમા નિયમિત રીતે નિરન્તર ચઢતા ઉતરતા યુગ પ્રવર્તે છે અને તેમા લોકના હવા-પાણી ને વનસ્પતિ શરીર પરિમાણ, આયુ અને લોકની પ્રકૃતિમા સારો નરસો ફેરફાર થયા કરે છે

જૈનો માને છે કે અનાદિ કાળથી અનત કાળ સુધી એક-બીજાની પાછળ આવતા કાળના બે ભાગ પ્રવર્તે જાય છે એક ચઢતો તે ઉત્સર્પિણી અને બીજો ઉતરતો તે અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીના આરમ્ભે સ્થિતિ મનુષ્યજગતમા અશુભતમ હોય છે, પણ ધીરે ધીરે શુભ થતી જાય છે અને અન્તે બને તેટલી શુભ સ્થિતિ થાય છે અને ત્યારપછી અવસર્પિણી બેસે છે બની શકે એટલી શુભ સ્થિતિએ તે શરૂ થાય છે પણ ધીરેધીરે અશુભ થતી જાય છે અને અન્તે બની શકે એટલી અશુભ સ્થિતિ થાય છે એકેકી સર્પિણી ૧૦-૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સુધી પ્રવર્તે છે

પ્રત્યેક સર્પિણીના ૬ યુગ હોય છે અને એની સ્થિતિ નિશ્ચિત કાળની હોય છે એમાં બે પ્રકારની યુગસ્થિતિ પ્રવર્તે છે,

તે ઉપરથી એમના નામ પડેલાં છેઃ શુભ યુગને સુષમા કહે છે, અશુભને દુ:षमा કહે છે. બીજા ચાર યુગના નામ તેમના ગુણ પ્રમાણે એ બે શબ્દોના સમાસથી બનાવેલા છે. એ બધાની હકીકત નીચે આપેલી છે.

અવસર્પિણી.

૧ सुषमसुषमा શુભતમ યુગ છે અને ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમ સુધી પ્રવર્તે છે.

૨ सुषमा શુભ . ....,,......... . ૩ ... ,, ...

૩ सुषमदु:षमा શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમ સુધી પ્રવર્તે છે.

૪ दु:षमसुषमा અશુભશુભ . ,, .૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલું પ્રવર્તે છે

૫ दु:षमा અશુભ યુગ .૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે

૬ दु:षमदु:षमा અશુભતમ યુગ .... ,,. ... .

ઉત્સર્પિણી.

૧ दु:षमदु:षमा અશુભતમ યુગ છે અને ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે.

૨ दु:षमा અશુભ ,, ,,

૩ दु:षमसुषमा અશુભશુભ યુગ છે અને ૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલુ પ્રવર્તે છે.

૪ सुषमादु:षमा શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમ સુધી પ્રવર્તે છે

૫ सुषमा શુભ. ... .. ,, ...૩.............. ,, ...

૬ सुषमसुषमा શુભતમ....,, ...૪.... .. ... . ,, ...

અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એકવારના પરિક્રમણે એક કાળચક્ર થાય છે સર્પિણીના ૬ યુગમાંના પ્રત્યેકને આર કહે છે* આ કાળચક્ર વિનાઆદિએ, વિનાઅન્તે એકને એક જ રીતે નિરન્તર ફર્યા જાય છે; અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી આવ્યે જ જાય છે

મનુષ્યલોકનો ઇતિહાસ તે એ કાળચક્રનાક પરિક્રમણનો ઇતિહાસ છે પૃથ્વી ઉપર વિલય આરમાં શુ બન્યુ અને તે પૂર્વે શુ બન્યુ હતુ એનુ વર્ણન જૈન દર્શનિએ આપે છે; વળી હવે કાળચક્ર ફરશે ત્યારે શુ બનશે, આપણે વર્તમાનમાં દુષમામાં છીએ એ આરમા હજીયે શુ અશુભ બનવાનુ છે, ત્યારપછી નામાં શુ અશુભતમ બનવાનુ છે અને ફરી પ્રવર્તતી ઉત્સર્પિણીમાં ધીરે ધીરે શુ શુભ બનતુ જવાનુ છે એ સૌ હકીકતો પોતાના સર્વજ્ઞ ગુરૂની સહાયતાએ વર્ણવે છે

જૈન ગ્રંથોમાં બીજા આર વિષે સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન છે, કારણ કે તેમાં મનુષ્યોની સર્વ સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ સુષમદુષમા ને દુષમસુષમા એ બે આરનુ વર્ણન સવિસ્તર છે આ બે આરમાં નિયમિત રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ થાય છે અને જૈનોના જન ઇતિહાસમાં એ મધ્યબિન્દુએ છે ૨૪ તીર્થંકર ૧૨ ચક્રવર્તી અને ૨૭ વીર (૯ વાસુદેવ ૯ બાલદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ) એ રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ છે પ્રત્યેક સુષમદુષમામાં એકેક તીર્થંકર અને એકેક ચક્રવર્તી થાય છે; બીજા બધા તીર્થંકર, ચક્રવર્તી અને વીર દુષમસુષમામાં થાય છે અને બને સર્પિણીમા એમ બને છે+

* આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આ કાળચક્રનુ પરિભ્રમણ મધ્ય લોકના ભરત ને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ પ્રવર્તે છે બીજા ક્ષેત્રોમાં તો અમુક આર સ્થાયીભાવે પ્રવર્તે છે અને ક્રમ નિરન્તર સુષમસુષમા હરિવાસમાં અને રમ્યકવાસમા સુષમા હૈમવતમા અને હૈરણ્યવતમા સુષમદુષમા વિદેહમા અને અન્તરદ્વીપોમા દુષમસુષમા પ્રવર્તે છે

+ બીજા વળી કેટલાક પુરૂષોને શલાકા તરીકે ગણાવ્યા છે તે રીતે તો એમની સખ્યા એથી પે વધી જાય. એવા વધારેના શલાકાપુરૂષો આ પ્રમાણે

આ પાચેય વર્ગના શલાકા પુરૂષોનાં જીવનચરિત એકમેક-નાની સાથે મોટે ભાગે મળતા આવે છે. એમના ગુણ એકસરખા છે ને જીવનના મહત્ત્વના પ્રસગો પણ એકમેકની સાથે એકસરખા હોય છે. ત્યારે જૈનોના જગદિતિહાસમા પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વે આ શલાકા પુરૂષના ઇતિહાસની સ્થિતિ સક્ષેપમા જોઇ જઇએ

૬૩ શલાકાપુરૂષ.

૨૪ તીર્થંકર.

તીર્થંકરો એ જૈનોના પયગમ્બરો છે. એ ધાર્મિક મૂળતત્ત્વો પ્રકટ કરે છે અને પોતાના ઉપદેશ અને આચાર દ્વારા પોતાના અનુયાયીઓને મોક્ષ અપાવે છે તીર્થંકર (તીર્થંકર) શબ્દનો અર્થ યૂરોપમા એવો લેવાય છે કે ‘ તારક, માર્ગદર્શક ’ એટલે સસારસાગરમા જે માર્ગે થઇને ભક્તજન નિર્ભયતાએ જઇ શકે અને બધાં દુખને ડુબાવીને નિર્વાણ પામી શકે એવો માર્ગ દેખાડનાર અથવા કાઢી આપનાર પણ જૈનો એ શબ્દનો એવો અર્થ લે છે કે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર જૈનતીર્થને અસ્તિમા લાવનાર પુરૂષ. તીર્થંકર શબ્દને બદલે બીજા પણ કેટલાક શબ્દ વપરાય છે. એ જિન એટલે જીતનાર કહેવાય છે, કારણ કે સસાર પ્રત્યેના રાગદ્વેષને જીતીને મુક્ત થયા છે* અર્હત્ એટલે પૂજા યોગ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એમના

છે—૯ નારદ, ૧૧ રુદ્ર અમે એ વિષે અહીં કશુ ‘ વધારે લખીશુ ’ નહિ, કારણ કે એમનુ મહત્ત્વ ૬૩ શલાકાપુરૂષ કરતા બહુ ઓછુ છે ને જૈન ગ્રન્થોમા પણ એમનુ વર્ણન બહુ ઓછુ છે૪૦ તીર્થંકરોના ૨૪ પિતા તેમજ ૭ (૧૪) કુલકર પણ શલાકાપુરૂષ જેવા ગણાય છે; એમને વિષે યોગ્ય સ્થાને સક્ષેપમાં વર્ણન આવશે.

* જિન શબ્દ તીર્થંકરને માટે જ વપરાય છે એમ નથી. જેને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા સૌ મુક્ત થનાર પુરૂષોને માટે પણ વપરાય છે જેમકે શ્રવણ બેલગોલાના લેખમા બાહુબલિને જિન શબ્દે જ ઓળખાવ્યા છે ને ગન્ધર્વ પણ જિન કહેવાય છે, સામાન્ય જિનથી જુદા પાડવાને તીર્થંકરને જિનેશ્વર કહે છે.

જીવનના (ગર્ભ, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ) પાંચ મહાપ્રસંગોએ ઇન્દ્ર અને દેવો એમની પૂજા કરે છે

જીવ જ્યારે પોતાનાં સત્કર્મોથી તીર્થંકર થવાને યોગ્ય થાય છે અને તીર્થંકર નામકર્મ (પૃ ૧૬૬) બાંધે છે ત્યારે તીર્થંકર પદને પ્રાપ્ત કરે છે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાવાને માટે મુખ્યત્વે કરીને નીચેનાં કર્તવ્યો જોઇએ છે “ જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા, સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ, વ્રતનું સંપૂર્ણ પરિપાલન, સંસારદુઃખનો નાશ, યથાશક્તિ દાન, તપ, સંઘની અને સાધુઓની સેવા, અર્હત, ગુરુ, જ્ઞાની અને ધર્મ પ્રત્યે સ્નેહ, આવશ્યકનું પાલન, ધર્મમાર્ગ પ્રત્યે માનવૃત્તિ તેમજ સત્યધર્મના જ્ઞાતાઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ. ” ૪૧

પ્રત્યેક તીર્થંકર જગત્પ્રકાશક થાય તે પૂર્વે એમણે વિવિધ યોનિમાં અનેક ભવ લેવા પડે, અને ત્યારપછી છેવટે એ પદ પ્રાપ્ત કરે. આ વિવિધ પૂર્વભવના ઇતિહાસ વર્ણવવામાં જૈન ગ્રન્થોએ ખૂબ રસ લીધો છે ×જીવ જ્યારે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય ત્યારે તે પૂર્વે દેવલોકમાં અવતરે, ત્યાં બહુ લાંબા કાળ સુધી સ્વર્ગીય વિલાસ ભોગવે, પછી પૃથ્વી ઉપર સુવર્ણમય મોતી જડેલા મહેલમાં રાણીને પેટે અવતરે.

બધા તીર્થંકરો જગતમાં રાજવંશમાં અવતરે છે આ અવસર્પિણીના ૨ તીર્થંકર (૨૦ મા ને ૨૨ મા) હરિવંશમાં અવતર્યા હતા, બીજા બધા ઇક્ષ્વાકુવંશમાં અવતર્યા હતા.

તીર્થંકરના જન્મ પૂર્વે માતા ૧૪ (૧૬*) સ્વપ્ન જુએ છે એ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે છે ૧ મેઘ જેવી ગર્જના કરનારો સફેદ હાથી

× પાર્શ્વ અને મહાવીર એ બે સૌથી પ્રખ્યાત તીર્થંકરના પૂર્વભવનો ઇતિહાસ યથાયોગ્ય સ્થાને આપીશું બીજા તીર્થંકરોના ઇતિહાસ પણ તેજ પ્રમાણેના છે.

* શ્વેતામ્બરો ૧૪ સ્વપ્ન માને છે દિગમ્બરો ૧૬ માને છે. આ વર્ણનમાં દિગમ્બરોનો મત શ્વેતામ્બરોથી જ્યાં જુદો પડે છે ત્યાં કૌંસમાં બતાવેલો છે

૨ સફેદ વૃષભ, ૩ સફેદ સિંહ, ૪ હિમવાન્ ઉપરના પદ્મ ઉપર વિરાજતી સુન્દર શ્રીદેવી, ૫ સુગન્ધિત પુષ્પોની એક (બે) માળા, ૬ શ્વેત પ્રકાશવાળો ચન્દ્ર, ૭ રક્ત પ્રકાશવાળો સૂર્ય, ૮ મયૂર-પિચ્છથી શોભતો, સુવર્ણદણ્ડવાળો ધ્વજ (બે મત્સ્ય), ૯ શુદ્ધજળે ભર્યો એક (બે) સુવર્ણકળશ, ૧૦ હંસે, મત્સ્યે અને બીજા જળચરે સુશોભિત પદ્મ સરોવર, ૧૧ ફેણભર્યા તરંગોવાળો સમુદ્ર, (૧૨ મણિરત્નમય આસન,) ૧૨ (૧૩) ગન્ધર્વ વાદ્ય વગાડે છે જેના ઉપર એવું વિમાન, (૧૪ અસુર ભવન,) ૧૩ (૧૫) મેરૂપર્વત જેટલો ઉંચો રત્નરાશિ, ૧૪ (૧૬) શ્વેત શિખાવાળો અગ્નિ

રાણીએ સ્વપ્નમા જે જોયુ હોય છે તે તુરત જ પોતાના સ્વામીને કહે છે સ્વામી સ્વપ્નનુ માહાત્મ્ય તુરત સમજી જાય છે. શુભ સ્વપ્નોનું ફળ બીજા સ્વપ્નોથી નાશ ન પામે એટલા માટે રાણી બાકીની રાત્રિ ધર્મ સબધી વિચારણામા જાગતી રહે છે બીજે દિવસે સવારમાં બોલાવેલા સ્વપ્નપાઠકો ૩૦ મહા સ્વપ્નોમાથી કયા સ્વપ્નો આવે તો તીર્થંકરનો જન્મ થાય એ વિષે વિવેચન કરે છે અને તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરનાર પુત્રનો જન્મ રાણીને પેટે થશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાખે છે

રાણીના ગર્ભકાળમા કશા અકસ્માત્ નડતા નથી, માતાના ગર્ભમા પણ તીર્થંકર આનદ કરે છે, એ કાળમા જે પ્રસગો બને છે (ગર્ભિણીને જે દોહદ થાય છે) તે ઉપરથી નવા જન્મ-નાર બાળકનુ નામ પાડવાનુ વડીલોને સૂચિત થાય છે

૯ માસ પૂરા થયા પછી કઈક સમયે શુભ ગ્રહનક્ષત્રમા રાજકુમાર અવતરે છે એ પ્રસગે સમસ્ત વિશ્વમા પ્રકાશ થાય છે દેવો પોતાને આસનેથી ખસી પડે છે ને એ બાળકની પૂજાભક્તિ કરવાને દોડી આવે છે પ્રથમ દિશાકુમારિકાઓ (દેવીઓ) આવે છે તેઓ એના ગુણ કીર્તન કરે છે, વાયુ સુગન્ધિત કરી મૂકે છે અને અનેક રીતે બાળકની પૂજા કરે છે, કેટલીક માતાને અને પુત્રને શય્યામા સુવાડે છે, બીજી નાળ વધેરે છે, એને મણિમય ખાડામા પધરાવે છે, તેના ઉપર માટી નાખી પુષ્પ

વાવે છે, વળી ઇન્દ્રો મેરૂપર્વત પર લઈ જઈ તીર્થંકરને નવરાવે છે, પ્રભાતે રાજા મોટો મહોત્સવ કરે છે, તેમાં પ્રજાજન માત્ર લે છે; રાજા મોટા દાન દે છે અને કેદીઓને છોડી દે છે દેવો અને મનુષ્યો જ નહિ, પણ જીવ માત્ર જિનજન્મથી આનન્દ પામે છે એટલે સુધી કે નારકી જીવોને પણ એક ક્ષણ સુધી શાતા થાય છે અને તેમના દુઃખ કંઈક ઓછા થાય છે

પછી રાજકુમાર મોટો થાય છે ને તેના પદને શોભે એવી રીતે એનુ લાલન પાલન થાય છે ધવરાવવાને, નવરાવવાને, શીખવવાને, રમાડવાને, તેડવાને એમ પાંચ પ્રકારે ઉછેરવાને માટે પાંચ દાસીઓ રાખવામાં આવે છે કુમાર જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રે એના અંગુઠામા મૂકેલુ અમૃત ચૂસે છે, સ્તનપાન કરતો નથી. કુમાર જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એ સુન્દર ને જ્ઞાની થતો જાય છે, પોતાની અસાધારણ શક્તિનાં પ્રમાણ અદ્ભુત આશ્ચર્યોવડે બાળપણથી જ આપતો જાય છે

એને બધી કળાઓનુ અને જ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; કુમાર ધીરેધીરે યુવાન થાય છે અને સારી રીતે બધા વિલાસ ભોગવે છે અન્તે ખુબ ઠાઠમાઠથી સુન્દર રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરે છે ને પુત્રનો પિતા બને છે કેટલાક તીર્થંકરો પોતાના પિતાના સંસારત્યાગ પછી રાજ્ય પણ કરે છે

ગમે એટલો ભપકો, ગમે એટલી સત્તા જુવાન રાજકુમારને ભૌતિક વિલાસોની નિરર્થકતા અને ભૌતિક ઠાઠમાઠની અનર્થકતા વિષે છેતરી શકતી નથી. સંસાર તજવાની એને ધીરેધીરે ઇચ્છા થાય છે અમુક અસાધારણ પ્રસંગને કારણે (પાર્શ્વનાથને પોતાના પૂર્વતીર્થંકરની પ્રતિમા દેખાઈ હતી તે કારણે) એ ઇચ્છા નિશ્ચયાત્મક થાય છે લોકાન્તિક દેવો એમની એ ઇચ્છાને દૃઢ કરે છે અને એમને ભાવી જગતારક માની એમની સ્તુતિ કરે છે એક વર્ષ સુધી પોતાના ધનભંડારમાંથી મોટા મોટાં દાન કરે છે પછી જ્યારે દીક્ષાનુ મહાપર્વ આવે છે ત્યારે શક્ર અને બીજા દેવો એ મહોત્સવને અનુકૂળ એમને શણગારે છે અને સુન્દર શિબિકામાં

બેસાડીને લોકના મહાનન્દ વચ્ચે એમને વનમા લઇ જાય છે. અહીં એ પોતાના સૌ આભૂષણ ઉતારી દે છે અને પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે એટલે કે પાચ મુઠીથી પોતાના કેશ ઉતારી કાઢે છે. ઇન્દ્ર એ કેશ એક પાત્રમાં એકઠા કરી લે છે અને તેને ક્ષીરસમુદ્રમા પધરાવે છે

સમ્યક્ ચારિત્રને હેતુએ તીર્થંકર હવે પોતાના શરીરની અવગણના કરે છે, પોતાના દિવસો ધ્યાનમા ગાળે છે; ઉપવાસ કરે છે અને બીજો તપ આચરે છે ક્યાય લાબો સમય ઠરીને રહેતા નથી, સ્થાનસ્થાનાન્તરે પરિક્રમણ–વિહાર કર્યા કરે છે. એમના જીવનની વિશુદ્ધિ ૨૧ પ્રકારે પ્રમાણિત થાય છે. [૧]જેમ તાબાના વાસણ (કે કમળપત્ર) ઉપર જળ રહેતુ નથી, જેમ છીપોલીને મેશ ચોટતી નથી તેમ તીર્થંકરને અશુભકર્મ ચોટતા નથી; [૨]જીવની પેઠે એમની ગતિ અસ્ખલિત હોય છે, [૩]આકાશની પેઠે નિરાશ્રય હોય છે [૪]વાયુની પેઠે એ અપ્રતિબદ્ધ હોય છે, [૫]શરદ્ ઋતુના જળની (કે ચન્દ્રની) પેઠે એમનુ હૃદય સ્વચ્છ હોય છે, [૬]કમળ-પત્રની પેઠે કશાથી એ મલિન થતા નથી, કાચબો જેમ પોતાના અંગોને, તેમ એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ગોપવી રાખે છે, [૮]ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એ એકલા વિચરે છે, [૯]પક્ષીની પેઠે મુક્ત હોય છે, [૧૦]ભારુણ્ડ પક્ષીની પેઠે પ્રમાદરહિત હોય છે, [૧૧]હાથીનો જેવા પરાક્રમી હોય છે, વૃષભના જેવા પ્રચંડ હોય છે, [૧૩]સિંહના જેવા અપરાજિત હોય છે, [૧૪]મન્દર પર્વતના જેવા અવિચળ હોય છે, [૧૫]સમુદ્રના જેવા ગભીર હોય છે, [૧૬]ચન્દ્રના જેવા સૌમ્ય–શાન્ત હોય છે; [૧૭]સૂર્યના જેવા પ્રચણ્ડ તેજવાળા હોય છે, [૧૮]સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ હોય છે, [૧૯]પૃથ્વીના જેવા સહિષ્ણુ હોય છે, [૨૦]અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશ આપનારા હોય છે [૪૨]

જગત્ અને એના સુખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહીને પોતાના સર્વ કર્મમાથી મુક્ત થવાનો ત્યારપછી તીર્થંકર પ્રયાસ કરે છે, તેમને જન્મથી ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તો મળેલા હોય છે જ, પણ હવે ચોથુ જ્ઞાન–મન પર્યાય જ્ઞાન–બીજાના વિચારો જાણી લેવાનુ જ્ઞાન–પ્રાપ્ત કરે છે અન્તે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને ત્યારે એ કેવલી

થાય છે પછી દેવો એમની પૂજા કરવા દોડી આવે છે અને પ્રથમ એમને એ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે ત્યારપછી સર્વ જીવોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા એ નીકળે છે (વિચરે છે)

તીર્થંકર સાધારણ રીતે ભવ્ય સમવસરણમાં (સભા મંડપમાં) બેસીને ઉપદેશ આપે છે એ સમવસરણ દેવો મહાસમારંભે એમને માટે ખાસ વિકુર્વે છે એ હેતુએ વાયુકુમાર એક યોજન ધરાતળ સ્વચ્છ કરે છે, મેઘકુમાર એના ઉપર સારી રીતે છંટકાવ કરે છે, વ્યન્તરો એના ઉપર ફુલ અને મણિ વેરે છે પછી દેવો એના ઉપર મંડપ બાંધે છે, એ મંડપ ગોળ કે ચોરસ હોય છે એમાં ત્રણ ભીંતો બાંધેલી હોય છે પહેલી એટલે સૌથી અંદરની વૈમાનિકો રત્નમણિએ બાંધે છે, બીજી એટલે વચલી જ્યોતિષ્કો સુવર્ણે બાંધે છે અને ત્રીજી એટલે સૌથી બહારની ભવનપતિઓ રૂપે બાંધે છે દરેક ભીંતને મોતીએ શણગારેલાં ચાર ચાર દ્વાર હોય છે વ્યન્તરોએ બાંધેલી મધ્યમણિપીઠ ઉપર એક ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે અને તેની નીચે વ્યાસપીઠ હોય છે તે રત્નની હોય છે આના ઉપર ચાર બાજુએ ચાર સિંહાસન ગોઠવેલાં હોય છે દરેક ઉપર ત્રણ છત્ર ધરેલાં હોય છે, તેમની ચારે બાજુએ બે બે યક્ષ ચામર લઈને ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની સામે સુવર્ણપદ્મ ઉપર સ્ફટિકમય ધર્મચક્ર આવી રહેલું હોય છે પછી પૂર્વ દિશાએથી તીર્થંકર સમવસરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પૂર્વાભિમુખે પૂર્વતરફના સિંહાસને બિરાજે છે બીજા ત્રણ સિંહાસનો ઉપર તે જ સમયે તીર્થંકરની પ્રતિમૂર્તિ દેખાય છે અને તેથી એ બધી દિશા તરફ એક જ સમયે નિહાળતા જણાય છે ચારે બાજુએ નિયત કરેલે સ્થાને સમવસરણમાં લોક બેઠા કે ઉભા હોય છે: ભવનપતિઓની વ્યન્તરોની, જ્યોતિષ્કોની અને વૈમાનિકોની સ્ત્રીઓ તથા સાધ્વીઓ ઉભી હોય છે; એ ચાર પ્રકારના દેવ સાધુઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ બેઠાં હોય છે એ બાર પ્રકારનાં સભાજનોને પછી તીર્થંકર ઉપદેશ આપે છે મધ્યસભામાં (બીજા ગઢમાં) તિર્યંચ ઉભા હોય છે અને બાહ્યસભામાં (ત્રીજા ગઢમાં) અનુચરો (ચાકરો) ને વાહનો હોય છે ચાર પ્રકારના દેવ દ્વાર ઉપર ચોકી કરે છે [૭૩]

ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તીર્થંકર વિહાર કરે છે જ્યા જ્યા એ વિચરે છે, ત્યા ત્યા સૌ લોક એમની સમીપ, એમનો બોધ સાભળવા દોડી આવે છે, કારણ કે એ લોકની ભાષા ગમે તે હોય, પણ તીર્થંકરના શબ્દો બધા સમજી શકે છે

પછીની કલ્પના પ્રમાણે તીર્થંકર લૌકિક પ્રકારની નહિ, પણ અલૌકિક પ્રકારની ભાષાએ—अनत्तरी ભાષાએ બોલે છે એ પોતાના વિચાર અમુક પ્રકારે ગુપ્ત માર્ગે પ્રેરે છે અને એમના શ્રોતા ઉપર એની બરાબર અસર થાય છે, એક ગણધર પછી એ વિચારને લોકભાષામા બોલે છે અને પછીથી એ સૌ એ લોકભાષામા ઉતારી લેવાય છે

તીર્થંકરોના ઉપદેશને પરિણામે હજારો લોક તેમનો મત સ્વીકારે છે અસખ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ શ્રાવક અને શ્રાવિકા થઇને તેમના ધર્મને પાળે છે, અને અનેક લોક ગૃહ તજી નિગૃહી થાય છે એટલે કે પોતાના જીવનમા ધાર્મિક આચાર આચરવા સાધુ અને સાધ્વી થાય છે

પ્રત્યેક તીર્થંકરને ૩૪ અતિશય હોય છે જૈનદર્શનમા આનુ વિગતવાર વર્ણન આપેલુ છે[૪૪]

૪ અતિશય જન્મથી હોય છે—૧ એમનો દેહ અદ્ભૂત સ્વરૂપવાન્ અને અદ્ભૂત સુગન્ધવાન્ હોય છે, વ્યાધિ, પ્રસ્વેદ અને મળથી રહિત હોય છે ૨ એમનો શ્વાસ કમળના જેવો સુગન્ધવાન્ હોય છે ૩ એમનુ રૂધિર ગાયના તાજા દૂધ જેવુ શ્વેત હોય છે, માસમા માસનો દુર્ગન્ધ નથી હોતો ૪ એમની આહાર અને મળ—ક્રિયા ચર્મચક્ષુથી જોઇ શકાતી નથી *

* આ મત શ્વેતામ્બરનો છે દિગમ્બરો માને છે કે કેવલી આહાર જ કરતા નથી, કારણ કે જો કરે તો એમને ક્ષુધા હોવી જોઇએ, પણ ક્ષુધા કદી તૃપ્ત થઇ શકતી નથી અને તેથી નવીન કર્મનુ કારણ બને છે શ્વેતામ્બરો કહે છે કે શરીર રાખવાને જ એ આહાર કરે છે ને બીજા પ્રાણીઓથી તે જુદા પ્રકારનો હોય છે.[૪૫]

૧૧ અતિશય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થાય છે—[1]સમવસરણની ભૂમિ એક જ યોજનના વિસ્તારની હોય છે, છતાં તેમાં કોટિ કોટિ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ (એમની શક્તિથી) સમાઇ શકે છે ૨ એમની વાણી એક યોજન સુધી સંભળાય છે અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સ્વભાષામાં સમજે છે ૩ એમના મસ્તકની આસપાસ સૂર્યકાન્તિ સમાન ભામંડલ પ્રકાશી રહે છે, ૪ એમની આસપાસ ૨૫ યોજન સુધી કોઇ રોગ ૫ વૈરભાવ ૬ તીડ વગેરે જન્તુ, ૭ રોગોત્પત્તિ, ૮ અતિવૃષ્ટિ, ૯ અનાવૃષ્ટિ, ૧૦ દુષ્કાળ પ્રવર્તતો નથી અને ૧૧ પરાયા કે પોતાના રાજ્ય તરફથી ભયો ઉપદ્રવ થતો નથી

૧૯ અતિશય દેવજનિત હોય છે –૧ તીર્થંકરની સાથે આકાશમાં ધર્મચક્ર ૨ બે ચામર ૩ પાદપીઠ સમેત સિંહાસન, ૪ ત્રણ છત્ર અને ૫ રત્નમય ધ્વજ ચાલે છે, ૬ દેવ સુવર્ણકમળો રચીને એમના પગ નીચે મૂકે છે ૭ સમવસરણના ત્રણ ગઢ કરે છે, ૮ ચારે દિશામાં એમની મૂર્તિ દેખાય છે, ૯ એમની ઉપર અશોકવૃક્ષ હોય છે, ૧૦ કાંટા અધોમુખ થઇ જાય છે દેવોની દુંદુભિ વાગે નહિ ૧૧ વૃક્ષો એમને પ્રણામ કરે છે, (નમે છે) ૧૨ આકાશમાં દેવદુંદુભી વાગે છે, ૧૩ એમની આસપાસ શીતલ વાયુ વાય છે, ૧૪ પક્ષીગણ (શુભ શકુનને માટે) તેમનાથી જમણા ઉડે છે ૧૫ ગંધોદકની વૃષ્ટિ થાય છે, ૧૬ પચરંગી પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે, ૧૭ એમના કેશ અને નખ વધતા નથી, ૧૮ ચારે નિકાયના મળી એક કોટિ દેવ તેમની સેવામાં રહે છે, ૧૯ એમની આસપાસ સદા વસન્તઋતુ વર્તે છે.*

તીર્થંકરના વચનના ૩૫ અતિશય નીચે પ્રમાણે છે—૧ संस्कारवत्त्व શુદ્ધિ ૨ औदात्त्य ઉચ્ચતા ૩ उपचारपरीतत्व અગ્રામ્યતા, ૪ मेघगम्भीरघोषत्व મેઘગર્જના જેવો શબ્દ, ૫ प्रतिनादविधायिता સામે શબ્દ થાય તે, ૬ दक्षिणत्व સ્પષ્ટતા ૭ उपनीतरागत्व સાંભળી

---

* અશોકવૃક્ષ પુષ્પવૃષ્ટિ, દેવદુંદુભી, ચામર, સિંહાસન છત્ર ભામંડળ ધ્વજ—એ સદા તીર્થંકરની સાથે રહે છે તે ૮ પ્રતિહાર્ય કહેવાય છે. કોઇ જગ્યાએ આમાં નામાંતર જણાય છે.

મમતા, ૮ महार्थता અર્થની ગંભીરતા, ૯ अव्याहवत्व અવિરોધ, ૧૦ शिष्टत्व શ્રેષ્ઠતા, ૧૧ सशयाभाव સશયનો અભાવ, ૧૨ निराकृतान्योत्तरत्व પ્રતિષેધનો અભાવ, ૧૩ हृदयंगमता હૃદયમા ઉતરી જાય એવી ક્ષમતા, ૧૪ मिथ साकांक्षता ન્યાયપુરસરતા, ૧૫ प्रस्तावौचित्य દેશકાળયુક્ત, ૧૬ तत्वनिष्ठता, તત્ત્વયુક્ત ૧૭ अप्रकीर्णप्रसृतत्व સમ્બન્ધનો વિસ્તાર-અસમ્બન્ધનો ત્યાગ, ૧૮ अस्वश्लाघाऽन्यनिन्दा પોતાની શ્લાઘાનો અને બીજાની નિન્દાનો અભાવ, ૧૯ आभिजात्य પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકા, ૨૦ अतिस्निग्धमधुरत्व, સ્નેહ અને મધુરતા સહિત, ૨૧ प्रशास्यता પ્રતિપાદ્ય વિષયની શ્લાઘા, ૨૨ अमर्मवेधिता પારકા મર્મ ઉઘાડા ન પાડવા તે, ૨૩ औदार्य, ઉદાર ગુણયુક્ત ૨૪ धर्मार्थप्रतिबद्धता ધર્મ, અને અર્થનો સયોગ, ૨૫ कारकाद्यविपर्ययता વ્યાકરણની શુદ્ધિ, ૨૬ विभ्रमादिवियुक्तता ભ્રમ વગેરેનો અભાવ, ૨૭ चित्रकृत्व કુતૂહલ, ૨૮ अद्भुतत्व, અનુપમ ૨૯, अनातिविलम्बता અતિવિલંબનો અભાવ, ૩૦ अनेकजातिवैचित्र्य વર્ણનની વિવિધતા, ૩૧ आरोपणविशेषता આરોપણની વિશેષતા, ૩૨ सत्वप्रधानता વચનબળ, ૩૩ वर्णपदवाक्यविविक्तता વર્ણાદિનો વિવેક, ૩૪ अव्युच्छित्ति અખડ વાક્યપ્રવાહ અને ૩૫ अखेदित्व શ્રમ રહિતતા

તીર્થંકર નીચેના ૧૮ દોષથી મુક્ત હોય છે—૧ દાન–અન્તરાય, ૨ લાભ–અન્તરાય, ૩ ભોગ–અન્તરાય, ૪ ઉપભોગ–અન્તરાય, ૫ વીર્ય–અન્તરાય, (પૃ ૧૬૭), ૬ હાસ્ય, ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ જુગુપ્સા, ૧૦ ભય, ૧૧ કામાભિલાષ, ૧૨ શોક, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ.

તીર્થંકરમા ૪ અનન્તતા હોય છે—અનન્ત દર્શન, અનન્તજ્ઞાન, અનન્તબળ અને અનન્તસુખ

પ્રત્યેક તીર્થંકરની સેવામા એક યક્ષ અને યક્ષિણી રહે છે. તે પ્રભુની ઉપર અત્યત રાગી થયેલા હોય છે

તીર્થંકર અનેક ધર્મભાવના અને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર આચરે છે અને તેમના કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે એ નિર્વાણ પામવાને યોગ્ય થાય છે, પછી આહોગ્પાન તજી દે છે, સર્વ કર્મના ક્ષય પછી

દેહનુ પૌદ્ગલિક આવરણુ તજી દે છે અને અન્તે લોકને શિખર પ્રદેશે ચઢી જાય છે નિર્વાણુ પામેલા તીર્થંકરના મૃતદેહને ઇન્દ્ર ક્ષીરસાગરના જળથી સ્નાન કરાવે છે, તેને અંગરાગવડે વિલેપન કરે છે દેવો ચન્દનાદિ કાષ્ટની ચિતા ગોઠવે છે, અગ્નિકુમાર તેમા અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે, પછી ચિતાને સ્થાને દેવો મણિમય સ્તૂપ રચે છે.

બધા તીર્થંકરોનુ જીવન મોટે ભાગે આ રીતે વ્યતીત થાય છે તેમનાં જીવનચરિત એક જ પ્રકારે આલેખાયા છે અનેક ગ્રન્થોમા તો મુખ્ય મુખ્ય વિગતો જ આપેલી છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક તીર્થંકર માટે આ પ્રમાણેની હકીકત આપેલી હોય છે—પૂર્વભવોના ઇતિહાસ, કયા સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને અવતર્યા તે તેમના માતાપિતાના નામ અને જન્મસ્થાનનુ નામ, તેમની જન્મતુ ઢળી, દીક્ષા લીધી તે અને કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે સ્થાનનાં નામ, જે વૃક્ષ નીચે કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે વૃક્ષનુ નામ, નિર્વાણ પામ્યા તે સ્થાનનુ નામ તેમનાં ચિહ્ન, શરીરનો રગ અને પરિમાણ, એમના ગણધરની, સાધુની, સાધ્વીની, શ્રાવકની, શ્રાવિકાની સખ્યા ને એમનાં મુખ્યના નામ, એમની સેવા કરનાર યક્ષ અને યક્ષિણીનાં નામ, એમની પહેલાંના તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી એમના જન્મ સુધીનો અથવા નિર્વાણ સુધીનો કાળ, અને કઈ સ્થિતિમાં કેટલો કાળ રહ્યા ને ક્યારે નિર્વાણ પામ્યા તે હકીકત.

૧૨ ચક્રવર્તી

ચક્રવર્તી તે ભારતવર્ષમા અવતરનારા અને તેના છ ખડના રાજા હોય છે તીર્થંકરોની પેઠે એમનુ જીવન પણ લગભગ એક જ પ્રકારનુ હોય છે પૂર્વભવમા કરેલા પુણ્યકર્મને ફળે અથવા નિદાન એટલે પૂર્વભવમા કરેલા નિયાણાથી જીવ ચક્રવર્તી થાય છે એ ઇક્ષ્વાકુ વિગેરે રાજકુળમા અવતરે છે પોતાના પ્રતાપનો ને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે બધી કળાઓમાં ને જ્ઞાનમાં પ્રવીણ થાય છે ચક્રવર્તી સુન્દર અને બળવાન વીર અને વિવેકી હોય છે, એનામા આત્મા અને શરીર સમ્બન્ધી ૩૬ અતિશય[૮૭] હોય છે બધા શત્રુઓને યુદ્ધમાં પરાજય આપે

છે, ભરતખંડની ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે દેવો આવીને એની સેવા કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને મોટી ધામધુમથી ચક્રવર્તી-પદનો અભિષેક કરે છે એ દીર્ઘકાળ સુધી પ્રતાપશાળી રાજ્ય કરે છે, પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થતી અનેક સ્ત્રીઓનો અને નિધિઓનો ઉપભોગ કરે છે. કેટલાક ચક્રવર્તી દીક્ષા લે છે અને તીર્થંકર પણ થાય છે (આ અવસર્પિણીમા ૧૬ મા, ૧૭ મા અને ૧૮ મા તીર્થંકર ચક્રવર્તી થયા છે) પ્રાંતે નિર્વાણ પામે છે, કેટલાક પોતાના મરણ પછી સ્વર્ગે જાય છે, વળી કેટલાક પોતાના પાપ-કર્મને ફળે નરકે પણ જાય છે

ચક્રવર્તીઓની વિશેષતા એમની શક્તિમા, બળમા અને ભૌતિક જીવનની એમની પરિસ્થિતિમા નહિ, પણ જે અદ્ભૂત (૧૪) રત્ન અને અમૂલ્ય (૯) નિધિ એમની પાસે હોય છે તેમા છે

૧૪ રત્ન તે એ પ્રકારના જીવ હોય છે અને તે ચક્રવર્તીની સેવા કરે છે એમાના સાત એકેન્દ્રિય રત્ન હોય છે અને સાત પચેન્દ્રિય રત્ન હોય છે[૪૯]

નીચેના ૭ રત્ન એકેન્દ્રિય છે —

૧ चक्र યુદ્ધ સમયે ચક્રવર્તી આ મણિમય ચક્રને શત્રુ ઉપર ફેંકે છે. અવ્યર્થ શક્તિએ શત્રુનુ શિર ઉડાવી દીધા પછી ફેંકનારના હાથમા પાછુ એ ચક્ર આવીને ઉભુ રહે છે કોઇ અમુક કારણથી શત્રુનુ શિર તુરત ન ઉડાવી શકે તો, ચકલીની પાછળ બાજ પડે એમ, એની પાછળ પડે છે અને એનો નાશ કરે ત્યારે જ વિરમે છે

૨ दण्ड પૃથ્વી ઉપર ને પાતાળ સુધી જઇ શકે છે અને એના સ્પર્શથી દુ ખ દૂર થાય છે ને કામના સફળ થાય છે ગુફાના દ્વાર તે ઉઘાડે છે.

૩ खड्ग પ્રતિસ્પર્દ્ધીનો નાશ કરે છે

૪ छत्र એ ચક્રવર્તીના પ્રતાપનુ માત્ર ચિન્હ નથી, પણ દૃષ્ટિ-માત્રથી શત્રુને સ્તબ્ધ કરી દે છે તાપ, વરસાદ, પવનથી એ રક્ષણ કરે છે, ગ્રીષ્મકાળમા શીત અને શીતળકાળમા ઉષ્ણ છાયા આપે છે

૫ ચર્મ એ ચામડુ અદ્ભુત છે છેદાતુ નથી કે કપાતુ નથી નદીમાં અને સમુદ્રમાં એના ઉપર બેસીને તરી જવાય છે અને વળી એના ઉપર સવારે વાવેલુ અનાજ સાંજે પાકી તૈયાર થાય છે

૬ મણિ: આ મણિનો પ્રકાશ નિત્ય રહ્યા કરે છે એ વિજય અપાવે છે, રોગ ટાળે છે ને અન્ધકારમા 'સૂર્ય' જેવો પ્રકાશ કરે છે

૭ કાકિની: પ્રકાશકિરણના સમૂહ જેવુ છે અન્ધારા પ્રદેશમાં જવુ હોય ત્યારે ભીંતિપર મ ડળ આળેખીને પ્રકાશ કરવામાં, લેખ ઉતારવામાં અને એના પ્રયોગોમા આ રત્ન ચક્રવર્તિને કામ લાગે છે

નીચેનાં ૭ રત્ન પચેન્દ્રિય છે:—

૧ સેનાપતિ ચક્રવર્તીનો વિશ્વાસપાત્ર અને સફળ સેવક છે, પ્રમાદરહિત અને દૂરદર્શી છે, યવનની તથા મ્લેચ્છની ભાષાઓ લખી જાણે છે તથા બોલી જાણે છે, શસ્ત્રકળા ને જીવનકળામા ચતુર છે, બળવાન યોદ્ધો છે, વ્યુહરચનામાં કુશળ હોય છે

૨ ગૃહપતિ કોઠારની, ખજાનાની, વસ્ત્રોની, અલંકાર વગેરેની વ્યવસ્થા રાખે છે

૩ વાર્ધકી ઘર મહેલ અને નગર બાંધનાર કુશળ કારીગર છે

૪ પુરોહિત ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવે છે, જાદુમંત્ર કરી જાણે છે કુશળ કવિ પણ છે

૫ ગજ અતુલ બળવાળો હાથી છે

૬ અશ્વ સર્વે શુભ લક્ષણોવાળો સુન્દર ઘોડો છે

૭ સ્ત્રી: સુન્દર છે સદા યુવતી રહે છે સ્પર્શ કરવે ગ્રીષ્મ કાળમા શીત અને શીતકાળમાં ઉષ્ણ છે; એની દૃષ્ટિમાત્રથી એના સ્વામીમા સંયોગની નવી શક્તિ આવે છે, એના સ્પર્શ માત્રથી રોગ દૂર થઇ જાય છે

નવ નિધિ પ્રત્યેક ચક્રવર્તી પાસે હોય છે કેટલાકને મતે

૯ વિવિધ વિદ્યાઓના ગ્રન્થ છે ને કેટલાકને મતે એ ૯ મજુષા છે, તેમા એ ૯ પ્રકારના નિધિ મૂકેલા હોય છે, અને તેનો ઉપયોગ તેના ગ્રન્થમા બતાવેલો છે એ ૯ નિધિના નામ આ પ્રમાણે છે-૧ नैसर्प-ઘર, २ पाण्डुक ચોખા અને બીજા અન્ન, ૩ पिंगलक આભૂષણ, ४ सर्वरत्नक १४ રત્ન, ५ महापद्म અન્ય રત્નો, ૬ काल જ્યોતિર્વિદ્યાનો કાળ નિર્ણય, ૭ महाकाल ધાતુની ને રત્નની ખાણો, ૮ माणवक અસ્ત્ર શસ્ત્ર ને યુદ્ધકળા, અને ૯ शख કાવ્યકળા, નાટય કળા ને વાદ્યકળા (આ જૂદી જુદી વસ્તુના આપનાર, બતાવનાર, સમજાવનાર અથવા પૂરી પાડનાર હોય છે)

९ वलदेव, ९ वासुदेव અને ९ प्रतिवासुदेव

બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ ત્રણ વીર છે, એકજ કાળે એ જન્મે છે ને પ્રત્યેક સર્પિણીમા પ્રત્યેક જાતિના વીર નવ નવ થાય છે બળદેવ અને વાસુદેવ ઓરમાન ભાઇ-એક જ રાજાના જુદી જુદી રાણીઓથી થયેલા પુત્રો હોય છે પ્રતિવાસુદેવ એમના પ્રતિસ્પર્દ્ધી હોય છે

બલદેવના (એમને बलभद्र પણ કહે છે) શરીરનો રગ શ્વેત શુદ્ધ હોય છે એ સદા નીલ રગના વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને એમની પતાકામા તાલવૃક્ષનુ ચિહ્ન હોય છે એમના ૪ આયુધ છે ૧ ધનુષ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હળ, દિગમ્બ-રને મતે ૧ રત્નમાળ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હળ એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા ચાર સ્વપ્ન જુએ છે

વાસુદેવ (એમને नारायण કે विष्णु પણ કહે છે) બળદેવના નાના ભાઇ હોય છે, પણ કથાઓમા ઘણુ કરીને એમનુ મહત્ત્વ બળ-દેવથી વધારે છે, કારણ કે એ બળદેવ કરતા બમણો બળવાન યોદ્ધો છે, બળદેવ નમ્ર પ્રકૃતિના છે વાસુદેવનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા સાત (પાચ) સ્વપ્ન જુએ છે, એથી પણ એમનુ મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે એમના શરીરનો રંગ કૃષ્ણ હોય છે, એમનાં વસ્ત્ર પીળા રગના હોય છે એમની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનુ ચિહ્ન હોય છે, એમને શ્વેત છત્ર અને ચામર હોય છે અને ધ્વજમા

ગરૂડનું ચિન્હ હોય છે એમના ૭ આયુધ છે ૧ પાંચજન્ય શંખ એ શંખને એજ વગાડી શકે, ૨ સુદર્શન ચક્ર, ૩ કૌમોદકી ગદા, ૪ શાર્ઙ્ગ ધનુષ, ૫ નન્દક ખડ્ગ, ૬ વસન્તકુસુમની વનમાળા અને ૭ કૌસ્તુભમણિ. દિગમ્બરને મતે ૧ ધનુષ, ૨ શંખ, ૩ ચક્ર, ૪ ખડ્ગ, ૫ દંડ, ૬ શક્તિ અને ૭ ગદા.

પ્રતિવાસુદેવ બળવાન પણ દુષ્ટ રાજા છે એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા એકથી ચાર સુધી સ્વપ્ન જુએ છે

બળદેવ અને વાસુદેવ ભાઇપણે જ અવતરે છે અને એકમેક ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખે છે, એ બંનેને પ્રતિવાસુદેવ સાથે વેર ભાવ હોય છે પ્રતિવાસુદેવ ભરતવર્ષનો મોટો ભાગ જીતી લે છે અને અર્ધચક્રવર્તી બનીને પોતાને તાબે થવાનું વાસુદેવને કહેવરાવે છે આથી અથવા એવીજ બીજી કોઇ બાબતથી વાસુદેવ કોપે ભરાય છે, તેની સાથે યુદ્ધ માંડે છે અને અન્તે તેને મારી નાખે છે પ્રતિવાસુદેવ પોતાના પાપકર્મનું ફળ ભોગવવા નરકમાં પડે છે ત્યાર પછી વાસુદેવ અર્ધ-ચક્રવર્તી બનીને દીર્ઘ કાળ સુધી સુખે રાજ્ય કરે છે અને પોતાની ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે બધા ભૌતિક વિલાસ ભોગવે છે અન્તે તે પણ મરણ પામે છે અને યુદ્ધાદિકમાં એમણે જે પાપકર્મના બંધન બાંધેલા હોય છે તેને પરિણામે એ નરકમાં પડે છે। એમના પવિત્ર ભાઇ બલદેવ વાસુદેવના મૃત્યુ પછી એટલો ખેદ કરે છે કે તેમને ત્યારપછી સંસારમાં કશો આનંદ લાગતો નથી, તેથી તે દીક્ષા લે છે ને અંતે નિર્વાણ પામે છે કે સ્વર્ગે જાય છે

ભરતવર્ષનો અને એના શલાકાપુરૂષોનો ઇતિહાસ.

પૂર્વ કથન

કાળચક્ર સમસ્ત મનુષ્ય જગતમાં પ્રવર્તે છે જ્યારે સુષમ દુષ્ષમા અને દુષ્ષમસુષમા પ્રવર્તે છે ત્યારે ૬૩ શલાકાપુરૂષ જન્મે છે, તેથી આ ઐતિહાસિક મહાપુરૂષોની શ્રેણિ જગતના વિવિધ પ્રદેશોમાં સંભવે છે જમ્બૂદ્વીપના, ધાતકીખંડનાં અને ½ પુષ્કરદ્વીપના કુલ ૨½ દ્વીપના ૫ ભરતના ૫ ઐરવતના[૪૫] અને ૫ મહાવિદેહના

તીર્થંકર વગેરેની યાદી જૈન ગ્રન્થો આપે છે, એ સર્વેના નામ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ ગઈ અવસર્પિણીમા કે ઉત્સર્પિણી-મા જે જે થઇ [50]ગયા અને-આવતીમા જે થવાના છે તે સૌના પણ નામ આપે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમા એક જ કાળે થતા શલાકા પુરૂષોની સખ્યા વિષે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે એ વાત મહત્ત્વની છે કે એક જ કાળે મનુષ્ય લોકના ૨½ દ્વીપમા-વધા-રેમા વધારે ૧૭૦, ઓછામા ઓછા ૨૦ તીર્થંકર થાય છે વધા-રેમા વધારે આ પ્રમાણે છે—જમ્બૂદ્વીપમાના ૧, ધાતકીખડમાના ૨, અને મનુષ્યવર્તી ½ પુષ્કરખડમાના ૨—એ રીતે ૫ ભરતવર્ષ મા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, ભરતવર્ષની પેઠેના ૫ ઐરવતમાં એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, તેવીજ રીતના ૫ વિદેહના બત્રીશ બત્રીશ विजय (પ્રાન્ત) એટલે એકદરે ૩૨×૫=૧૬૦ વિજયમા એકેક, એટલે ૧૬૦, એકન્દરે ૫+૫+૧૬૦=૧૭૦

ઓછામા ઓછા આ પ્રમાણે છે—જમ્બૂદ્વીપમા ૧, ધાત-કીખડમા ૨ અને પુષ્કરદ્વીપમા ૨ મળીને ૫ મહાવિદેહમા ચાર ચાર એટલે એકન્દરે ૨૦, એજ પ્રમાણે 'જઘન્યે ને ઉત્કૃષ્ટે શલાકાપુરૂષ જન્મે છે એક જ સમયના શલાકાપુરૂષો એકમેકને જાણે છે, એવુ વર્ણન ज्ञाताधर्मकथामा આપેલુ છે, અને એમા આપેલા વર્ણન પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના વાસુદેવ कृष्ण અને ધાતકીખડના વાસુદેવ कपिल એકમેકના શખ લવણસમુદ્ર પાર સાભળે છે [51]

જૈન ગ્રન્થોમા ભરતવર્ષના જ ને વર્તમાન અવસર્પિણીના જ શલાકાપુરૂષોનુ વિગતવાર વર્ણન છે ભરતવર્ષના ઇતિહાસ વિષે બહુ વિસ્તારથી લખાયુ છે, જૈનોએ જગતના ઇતિહાસ વિષે બહુ ઓછુ લખ્યુ છે ઘણા ખરા તીર્થંકરોના તેમજ બીજા શલાકાપુ-રૂષના જીવનચરિત મોટે ભાગે એકજ પ્રકારના હોય છે પૃ ૨૫૩ થી વર્ણવ્યુ છે તેજ પ્રકારે એ સૌ જીવનચરિત ઘણે ભાગે એક જ સરખા હોય છે, તે વારવાર એના એજ રૂપમા વર્ણવવામા આવે છે, અને દરેકમા કંઇ વિશેષતા હોય તો તે જણાવવામા આવે છે જૈનોને પોતાને પણ અમુક અમુક પુરૂષના જીવનચરિત બીજાના

કરતાં વધારે વર્ણવવામાં રસ પડ્યો છે જેમકે હેમચન્દ્રના ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરૂષચરિતની શ્રી ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી મુંબઈમાં પ્રકટ થયેલી પ્રતમાં ૧ લા તીર્થંકર અને ૧ લા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે એકંદરે ૩૬૦ પૃષ્ઠ છે, ત્યારે ૪ થા તીર્થંકરના વિષે ૧૨, અને ૩જા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે ૨ પૃષ્ઠ છે; ૮ મા બળદેવ વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવના ચરિત વિષે એકંદરે ૧૬૨ પૃષ્ઠ ભર્યાં છે ત્યારે ૭ મા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વિષે એકંદરે માત્ર ૩ પૃષ્ઠોમા પતાવી દીધું છે”[૧૫] એકેક શલાકાપુરૂષ પાછળ એટલું વિસ્તારથી લખેલું મળી આવે છે, અને તેમા એકના એક વિભાગના એટલા પુનરાવર્તન છે, એટલા પ્રક્ષેપ છે કે તેના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણનને વાચી જવામા બહુ વધારે રસ પડે એમ નથી.

ભરતવર્ષના વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આર, તેના ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી ૯ બળદેવ, ૯ વાસુદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ.

૧ સુષમસુષમા }
૨ સુષમા } માત્ર યુગલિક જ હોય છે

૩ સુષમદુષ્ષમા —આખા આરામા યુગલિક હોય છે, પરંતુ એક તીર્થંકર ને એક ચક્રવર્તી થાય છે.

	તીર્થંકર.		ચક્રવર્તી.		બળદેવ.		વાસુદેવ.		પ્રતિવાસુદેવ.
૧	ઋષભ (આદિનાથ)	૧	ભરત						
			૪ દુષ્ષમસુષમા						
૨	અજિતનાથ	૨	સગર						
૩	સંભવ								
૪	અભિનન્દન								
૫	સુમતિ								
૬	પદ્મપ્રભ								
૭	સુપાર્શ્વ								

૮	ચન્દ્રપ્રભ								
૯	સુવિધિ								
૧૦	શીતલ								
૧૧	શ્રેયાંસ			૧	અચલ	૧	ત્રિપૃષ્ટ	૧	અશ્વગ્રીવ
૧૨	વાસુપૂજ્ય			૨	વિજય	૨	દ્વિપૃષ્ટ	૨	તારક
૧૩	વિમલ			૩	ભદ્ર	૩	સ્વયંભૂ	૩	મેરક
૧૪	અનન્ત			૪	સુપ્રભ	૪	પુરુષોત્તમ	૪	મધુ
૧૫	ધર્મ			૫	સુદર્શન	૫	પુરુષસિંહ	૫	નિશુમ્ભ
		૩	મઘવા						
		૪	સનત્કુમાર						
૧૬	શાન્તિ	૫	(શાન્તિ)						
૧૭	કુન્થુ	૬	(કુન્થુ)						
૧૮	અર	૭	(અર)						
				૬	આનન્દ	૬	પુરુષપુંડરિક	૬	બલિ
		૮	સુભૂમ						
				૭	નન્દન	૭	દત્ત	૭	પ્રહ્લાદ
૧૯	મલ્લિ								
૨૦	મુનિસુવ્રત								
		૯	મહાપદ્મ						
				૮	પદ્મ(રામ)	૮	લક્ષ્મણ	૮	રાવણ
૨૧	નમિ	૧૦	હરિષેણ						
		૧૧	જયસેન						
૨૨	અરિષ્ટનેમિ			૯	બલરામ	૯	કૃષ્ણ	૯	જરાસંધ
		૧૨	બ્રહ્મદત્ત						
૨૩	પાર્શ્વ								
૨૪	મહાવીર								

૫ દુ:ષમા

૬ દુઃષમદુઃષમા

આ અવસર્પિણીમા અનુક્રમે ક્યા ક્યા શલાકાપુરુષ થઈ ગયા અને કેણ કેણ એમના સમકાલિન હતા, તેની વિગત ઉપરનુ કોષ્ટક જોવાથી સમજી શકાશે ૧૬ માથી ૧૮ મા સુધીના ૩ તીર્થંકરોના નામ પાછા તેમના સમકાલિન ૫–૬–૭ ચક્રવર્તી ઓમા પણ જોવામા આવે છે કારણ કે તે તીર્થંકરો ચક્રવર્તીઓ પણ હતા, આથી કરીને અવસર્પિણીમા ૬૩ ને બદલે ૬ શલાકા પુરુષ થયા છે

જે સ્વરૂપે કોષ્ટક આપેલુ છે તે શ્વેતામ્બર મતનુ છે. દિગમ્બર મતમાં થોડોક ભેદ છે એમને મતે ૧ લો બળદેવ વિજય અને ૨ જો અચલ છે ૪ થા થી સાતમા પ્રતિવાસુદેવ એમને, સાધારણ મતે આ અનુક્રમે છે–નિશુમ્ભ, મધુકૈટભ, બલિ અને પ્રહરણ [૫૭] પણ બીજે મતે આ અનુક્રમે છે–મધુસૂદન, મધુકૈટભ, નિશુમ્ભ અને બલીન્દ્ર [૫૮] એવા પ્રકારના નાના નાના બધા ભેદ હવેથી હુ દેખાડવાનો નથી હુ જે હકીકત આપુ છુ તે મુખ્યત્વે કરીને શ્વેતામ્બર મતની છે અને જ્યા મહત્ત્વના વિષયમાં દિગમ્બરનો મતભેદ છે તે જ દેખાડુ છુ

વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરુષ

૧ સુષમસુષમા

અતિ એક આર સુષમસુષમામા પૃથ્વી સુન્દર ભૂમિએ અને વનસ્પતિએ ભરેલી હતી, પચરગી રત્નો ને આભૂષણો પ્રકાશથી હતી વાયુ સુગન્ધવાન અને દ્રવ્યોએ પરિપૂર્ણ હતો અને સર્વત્ર સુખ અને આનન્દ પ્રવર્તતો હતો. મનુષ્યો બ ઠ જેવા શ્વેત હતા, એમનુ સ્વરૂપ સભ્ય હતુ અને સૌન્દર્યના ૩૨ લક્ષણોવાળા હતા. એમનામા રંગ કે અશાન્તિનુ નામ નહોતુ, નહોતો રાજા કે નહોતી નાત જાત, બધા સમાનભાવે વ તા અને સન્તોષી તેમજ સુખી હતા ક્રીડામાં

ને વિલાસમાં એ પોતાના દિવસ ગાળતા, વેપાર રોજગાર કરતા નહોતા, કારણ કે એમને સૌ અનાયાસે મળી રહેતુ એમને જ્યારે કશાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ૧૦ માના કોઇએક કલ્પદ્રુમ નીચે જાય ને ત્યા એમને જોઇતુ મળી રહે તે વારે પૃથ્વીને જે ૧૦ कल्पद्रुम શોભા દેતા હતા તે આ પ્રમાણે છે—૧ मद्याङ्ग મદ્ય વિગેરે પીવાનુ આપતુ, ૨ भृङ्गाङ्ग ભાજનો આપતું, ૩ तुर्याङ्ग સુન્દર વાદ્ય વાગતુ, ૪ दीपशिखाङ्ग પોતાના પ્રકાશથી અન્ધકારને દૂર કરતુ, ૫ ज्योतिरंग (ज्योतिषिकाङ्ग) સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિદ્યુત્ કે અગ્નિ પેઠે પ્રકાશતુ, ૬ चित्राङ्ग અદ્ભુત માળા આપતુ, ૭ चित्ररसाङ्ग સ્વાદિષ્ટ ફળ આપતું, ૮ मन्यग રત્નના આભૂષણ આપતુ, ૯ गेहाकार ઘરબાર આપતુ અને ૧૦ अनग्न વસ્ત્ર આપતુ [૫૫]

મનુષ્યો તે વારે માત્ર ફળ ખાઇને જીવતા અને તે પણ ત્રણ ત્રણ દિવસે થોડાં થોડા ખાતા એ આરના આરમ્ભમા મનુષ્યનુ આયુ ૩ પલ્યોપમનુ હતુ, પછી ધીરેધીરે ટુકું થતુ ચાલ્યુ સુષમસુષમાના આરમ્ભમા મનુષ્યનુ શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું હતુ બાળકો ૪૯ દિવસોમા એવડા મોટા થતા કે પછી તેમને માબાપની સભાળની જરૂરીયાત રહેતી નહિ, તેમનો વિકાશ અતિશય સત્વર થતો, પહેલા અઠવાડિયામા એ અગુઠો ધાવતા, બીજા અઠવાડિયામા ધરતી ઉપર ઘુટણીઆ માટતા, ત્રીજા અઠવાડિયામા બોલવા માડતા, ચોથા અઠવાડિયામા ઉભા થતા, પાચમા અઠવાડિયામા હીડવા માડતા, છઠ્ઠા અઠવાડિયામા બધુ શીખી લેતા અને સાતમા અઠવાડિયામા કામ વિલાસ ભોગવવાને યોગ્ય થતા બધા બાળક યુગલ અવતરતા અને તેમા એક છોકરો અને એક છોકરી એવી રીતે અવતરતા આ બને સદા જીવન સહચર્યામા યોજાતા, માબાપ પોતાનુ જીવન પૂરૂ કરે તે પહેલા થોડે જ કાળે (છમાસે) આ બાળકો અવતરતા, તેથી પૃથ્વી ઉપર વસતિ બહુ વધી જતી નહિ બાળક મોટા થતા કે તુરત જ પિતા તાણથી ને માતા છીંકથી મરણ પામતા

તે વારે મનુષ્ય મરતા ત્યારે તેમના શબને અગ્નિદાહ દેતા નહિ, કારણ કે અગ્નિનો ઉપયોગ તે જાણતા નહિ એ શબને વનમાં મૂકી દેતા અને પક્ષીઓ તેમને ઉપાડી જઇ સમુદ્રમાં કે ગંગામાં નાખી આવતા. મરેલાનો જીવ ઉર્ધ્વલોકમાં દેવપણે નવો જન્મ લેતો.

આ સુષમસુષમા આર ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમનો ચાલ્યો ગયો.

૨ સુષમા

સુષમામાં બધી સ્થિતિ સુષમસુષમાના જેવી હતી પણ સુખ અને આનંદ કંઇક ઓછાં થતા ચાલ્યા. આરમ્ભમાં મનુષ્ય ૨ ગાઉ ઉંચાં હતાં અને વધારેમાં વધારે ૨ પલ્યોપમ જીવતા કલ્પદ્રુમનાં ફળ એ બે બે દિવસે ખાતા. બાળકોને મોટા થતા ૬૪ દિવસ લાગતા. સુષમા આર ૩ કોટાકોટિ સાગરોપમનો ચાલ્યો ગયો, પણે પણે એમાં પ્રતાપ ઓછો થતો જતો હતો.

૩ સુષમદુઃષમા

સુષમદુઃષમા આર શુભ-અશુભ હતો અને ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમનો હતો. એને આરમ્ભે મનુષ્યો ૧ ગાઉ ઉંચા હતા અને એક પલ્યોપમ જીવતા. કલ્પદ્રુમના ફળ રોજરોજ ખાતા અને બાળકો ૭૯ દિવસમાં મોટા થતા. આરમ્ભમા મરેલાના જીવ પહેલા બે આરાની પેઠે દેવયોનિમા અવતરતા પણ તેને અંતે તો આરે અંતિમાં પુનર્ભવ લેવા લાગ્યા. કલ્પદ્રુમ સુકાવા લાગ્યા ને પહેલાંની પેઠે સુન્દર ફળ આપતા ઓછા થવા લાગ્યા. મનુષ્યોના સદ્‌ગુણ પણ મટવા લાગ્યા ને લોભમાં તથા દુઃખમા પડવા લાગ્યા. માનસિક મનોવૃત્તિઓ બગડવા લાગી અને તેથી કાયદાની જરૂર પડવા લાગી. જ્યારે પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે અનુક્રમે ૭ કુલકર થયા અને તેમણે માનવજીવનને માટે નિયમ બાંધ્યા. એ કુલકરનાં નામ આ પ્રમાણે છે—વિમલવાહન चक्षुष्मान् यशस्वी अभिचन्द्र, प्रसेनजित मरुदेव અને नाभि

દિગમ્બરો ૧૪ કુલકર માને છે અને તેમને મનુ પણ કહે

છે, અને તે પ્રત્યેકના સમયમા ધીરે ધીરે સ્થિતિ કેમ બગડતી ગઇ તેનુ વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ

૧ લા કુલકર प्रतिश्रुतिના સમયમા જ્યોતિરંગ કલ્પદ્રુમનો પ્રકાશ એટલો બધો ઘટી ગયો કે પ્રથમ જ વાર સૂર્યચન્દ્રને મનુષ્ય જોઇ શક્યા, ત્યાસુધી એ કલ્પદ્રુમનો જ પ્રકાશ એવો હતો કે મનુષ્ય એને જોઇ શકતા નહિ. ૨ જા મનુ सुमतिના સમયમા તારા દેખાવા લાગ્યા ૩ જા મનુ क्षेमंकरના સમયમા મનુષ્યને તિર્યંચ પજવવા લાગ્યા, મનુએ તેમને દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરી ૪ થા મનુ क्षेमन्धरના સમયમા તિર્યંચ વધારે હિંસક બનવા લાગ્યા અને તેથી મનુષ્ય પત્થરથી અને લાકડીથી પોતાનુ રક્ષણ કરવા લાગ્યા પછીના કુલકરોના સમયમા કલ્પદ્રુમના વૃક્ષ એટલા ઓછા થઇ ગયા કે મનુષ્યો તેને માટે લઢવા લાગ્યા ૫ મા મનુ सीमकरे તેમના ઉપભોગને માટે તેમને જમીનની પાટીઓ પાડી આપી અને ૬ ઠ્ઠા મનુ सीमंधरे એ પાટીઓની સીમા નક્કી કરી આપવા બાણુ રોપ્યા ૭ મા મનુ विमलवादने હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવાનું શીખવાડ્યુ ૮ મા મનુ चक्षुष्मानના સમયમા જોડકા બાળક જન્મ્યા પછી પણ માબાપ લાંબો કાળ જીવવા લાગ્યા. ૯ મા મનુ यशस्वान् ના, ૧૦ મા अभिचन्द्रના અને ૧૧ મા चन्द्राभના સમયમા માબાપ પોતાના બાળક સાથે જીવે એ સ્થિતિ કાયમની થઈ પડી, અને એ અસાધારણ સ્થિતિ વિષે કુલકરોએ મનુષ્યને સમજાવવા પડ્યા ૧૨મા કુલકર मरूदेवના સમયમા નદીઓ ને પર્વતો રચાયા. એ કુલકરે મનુષ્યને પર્વત ઉપર ચઢતા અને નદી પાર ઉતરવા વહાણ બાંધતા શીખવ્યુ, ૧૩ મા મનુ प्रसेनजितના સમયમાં મનુષ્ય પ્રથમ વાર ઑર સાથે અવતરવા લાગ્યો અને એ ઑર ઉતારવાનું મનુષ્યને મનુએ શીખવ્યુ ૧૪ મા મનુનુ નામ नाभि એ કારણે કે તેના સમયમા બાળક નાળ સાથે અવતરવા લાગ્યા, અને એ નાળ વધેરવાનુ મનુષ્યને એ મનુએ શીખવ્યું. એના જ સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને વૃક્ષ તથા વેલા પોતાની મેળે ઉગવા લાગ્યા. હવે કલ્પદ્રુમના ફળથી મનુષ્યનો ઉદરનિર્વાહ થઇ શકે

એવું સ્પષ્ટ નહોતું, તેથી એ મનુએ મનુષ્યને તે માટેના બીજા સાધનો બતાવ્યાં.[૫૬]

નાભિને એમના શત્રુ મરુદેવી ને પેટે પુત્ર ઋષભ (વૃષભ) થયા. ઋષભ ૧ લા તીર્થંકર થયા,[૫૭] એમના જન્મ પૂર્વે એમની માતાને પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં, પણ અનુક્રમ વિરુદ્ધ ૧ લા સ્વપ્નમા વૃષભ અથવા ઋષભ દેખાયો હતો, એ ઉપરથી પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે એનુ નામ ઋષભ અથવા વૃષભ પાડ્યુ ઋષભ પોતાની જન્મભૂમિ અયોધ્યા અથવા વિનીતા મા ઉછર્યા, બાળક સમયમાં સુન્દર યુવા થયા ને પછી બે સ્ત્રીઓ પરણ્યા લગ્નક્રિયા મોટા ઠાઠમાઠથી કરી હતી ને તેમા દેવો પણ આવ્યા હતા. દિગમ્બર મતે એમની બે સ્ત્રીઓના નામ યશસ્વતી અને સુનન્દા હતા અને ભરત અને મહાનન્દા નામે બે પુરૂષોની એ બે બ્હેનો હતી શ્વેતામ્બર મતે ઋષભની સ્ત્રીઓનાં નામ સુમંગલા અને સુનન્દા હતાં. સુમંગલા તો ઋષભની સાથે જન્મેલી હતી અને સુનન્દાનો જોડકાનો પુરૂષ તાડફળના પડવાથી મરી ગયો (આ અવસર્પિણીમા આ પહેલુ જ અપમૃત્યુ હતુ) અને તેથી તે તેનો સ્વામી થઇ શકયો નહિ, તેથી ઋષભની સાથે એનુ લગ્ન થયુ સુમંગલાથી ઋષભને ભરત નામે પુત્ર અને બ્રાહ્મી નામે પુત્રી તથા ૯૮ યુગલ પુત્રપણે અવતર્યાં સુનન્દાથી બાહુબલિ નામે પુત્ર અને સુન્દરી નામે પુત્રી અવતર્યાં એમ મળીને એકન્દરે ૧૦૦ પુત્ર અને ૨ પુત્રી થયા. જગતમા તે સમયે નવીન ઉત્પન્ન થએલી ઇક્ષુ (શેરડી), થકના હાથથી એમણે ખાધી, તેથી એમના વંશને ઇક્ષ્વાકુ કહેવાયા.

ઋષભ ૨૦ ૦૦૦ પૂર્વ વર્ષના થયા ત્યારે નાભિની સૂચનાથી લોકે તેમને રાજા બનાવ્યા, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રથમ જ રાજા થયા. એમણે બહુ લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું અને નીતિનો પાયો નાખ્યો. એમણે ભરતને સુન્દરી સાથે અને બાહુબલિને બ્રાહ્મી સાથે પરણાવ્યા,[×] અને એ રીતે જોડકાના ભાઈ બ્હેન પરણતાં એવી જે રૂઢિ ત્યાં સુધી પરમ્પરાએ ચાલતી આવતી હતી તે એમણે તોડી. તેમજ એમણે લગ્નની અને ગૃહસ્થજીવનની સ્થાપના કરી. પરિણામે

× અનેક સ્થાને તેમને પરણાવ્યા નથી એમ હકીકત મળે છે

મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી, નાતજાત ઉભી થઇ તેમજ ધનસમ્પત્તિ આવી, વળી ધનસમ્પત્તિને માટે લોભ આવ્યો અને બળ તથા હક્કની આવશ્યકતા ઉભી થઇ.

કલ્પદ્રુમ હવે એકસાથે નિષ્ફળ થવા લાગ્યા અને મનુષ્યોને
ઉદરનિર્વાહ અર્થે કલહ કરવો પડ્યો, જેથી એમણે પોતાની
અને કુંભારનું, દરજીનુ, નાપિતનુ, ચિત્રકારનુ અને વણકરનું
મ (શિલ્પ) શીખવ્યા. એ પાચ કામની આજ સુધી
ું કે કલ્પદ્રુમ નીચે જવાથી જીવનની આવ-
રહેતી અને પાછલા શુભ આરામા મનુષ્યોને
. વધતા નહિ વળી એમણે એમને ખેતી, વેપાર
. કળા શીખવી મનુષ્યે જોયુ કે સૂકા લાકડા ઘસ્યે
છે, તેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી રાધવાની કળાની
થઇ એમણે બ્રાહ્મીને ૧૮ લિપિ શીખવી ને સુન્દરીને ગણિત
ચુ, પુરૂષને એકન્દરે ૭૨ અને સ્ત્રીઓને ૬૪ કળા શીખવી.

ઋષભે ૬૩૦૦૦૦૦ પૂર્વ સુધી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યુ અને સસારમા સૌ જોઈ લીધુ એટલે એમણે દીક્ષા લેવાનો સકલ્પ કર્યો એમણે પોતાના પુત્રોને રાજયના ભાગ વહેંચી આપ્યા પુષ્કળ દાન કર્યું અને વિનીતા પાસેના સિદ્ધાર્થ નામે ઉપવનમાં જઇને દીક્ષા લીધી આ અવસર્પિણીના એ પ્રથમ ભિક્ષુક (સાધુ) હતા. ત્યારપછી હજાર વર્ષ સુધી ચારિત્ર પાળ્યા પછી પુરિમતાલ નગરની પાસેના ઉપવનમા કેવળજ્ઞાન પામ્યા આથી આ અવસર્પિણીમા પ્રથમ એજ તીર્થંકરનુ પદ પામ્યા ને તેથી એ आदिनाथ પણ કહેવાણા તેઓ ઉપદેશને માટે વિહાર કરવા લાગ્યા ને હજારો લોકોને સત્યધર્મમા આણ્યા આમ હજાર વર્ષે ઉણા એકલાખ પૂર્વ સુધી ધર્મોપદેશ કર્યા પછી એ ૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વના થયા ત્યારે ૧૦૦૦૦ સાધુઓને લઇને अष्टापद (कैलास) પર્વતને શિખરે ચઢ્યા. છ દિવસના ઉપવાસ પછી सम्पर्यक આસનમા નિર્વાણ પામ્યા તેમના મૃતદેહને દેવોએ મહા ઠાઠમાઠથી અગ્નિસસ્કાર કર્યો અને એ રીતે અગ્નિસંસ્કારની પ્રણાલી દાખલ કરી.

ઋષભના પુત્ર ભરત એ ભરતવર્ષના ૧ લા ચક્રવર્તી હતા અને એમને નામે એ વર્ષનુ નામ ભરતવર્ષ પડ્યુ તેઓ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યાં એમના રાજ્યની ઉત્તર સીમાએ જે યવન લોક વસતા હતા તેમની સાથે મળી જઈને મેઘકુમારના દેવોએ ભરતની સેના ઉપર સાત દિવસ સુધી અખંડ વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે ભરતે ચર્મરત્નપર બધી સેનાને ચઢાવી દીધી અને તેની ઉપર છત્રરત્ન ધર્યું એટલે અર્ધ ગોળાકાર પેટીમા રક્ષણ પામે એમ એ સેના રક્ષણ પામી અને તેને કંઈ હાનિ થઇ શકી નહિ. વળી પૃ ૨૬૨ ઉપર જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે ચર્મરત્ન ઉપર અનાજ વાવી તરત ઉગાડીને સેનાનુ પોષણ કર્યું એમ સમસ્ત ભરતવર્ષ ઉપર દિગ્વિજય કર્યો પછી એ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા. હવે એમણે પોતાના ૯૮ ભાઇઓને તાબે થવાની આજ્ઞા કરી. ઋષભે એ સૌને જુદું જુદું રાજ્ય આપ્યુ હતુ તેથી ભરતની આજ્ઞા માનવી કે નહિ ? તે સબંધી તેઓ કઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ તેથી પોતાના પિતા પાસે ગયા. તેમને એમણે પ્રશ્ન કર્યો જે ભરત અમારાં રાજ્ય લઈ શકે કે કેમ ? અને અમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવુ કે તાબે થવુ ? ત્યારે ઋષભે તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો. એમની વાણી સાંભળીને સંસારસુખની અસારતા એ સમજી ગયા અને સૌએ દીક્ષા લીધી. આથી ભરત તેમના રાજ્યના પણ અધિપતિ થયા. હવે એમનો ભાઈ બાહુબલિ એકલો જ એવો રહ્યો જે એમની સ્વાધીનતા સ્વીકારતો નહોતો. તેથી ભરતે દૂત મોકલી પોતાની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનુ એમને કહાવી મોકલ્યુ પણ બાહુબલીએ તો તરવારથી પોતાના હક્કનુ રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યારે બને ભાઇની સેનાઓ સામસામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે બાહુબલિએ કહાવી મોકલ્યુ કે આપણે બે રાજાઓ જ અંતે યુદ્ધ કરીને નીકાલ આણવો. દૃષ્ટિયુદ્ધમાં, વાગ્યુદ્ધમા, દંડયુદ્ધમાં અને મુષ્ટિયુદ્ધમાં બાહુબલિએ ભરતને હરાવ્યા. ભરતનુ ચક્ર પણ બાહુબલિને કશી હાનિ કરી શક્યુ નહિ. આમ બાહુબલિ વિજયી થયા, એટલામાં એકાએક પોતાના ભાઇઓની પેઠે દીક્ષા લેવાની

એમને ઇચ્છા થઇ આવી. તેથી એમણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાઇને સોપી દીધુ અને એકજ સ્થાને એક વર્ષ સુધી અચળ ભાવે ઉભા રહી તપ કરવા લાગ્યા એના ઉપર વેલા વીંટાઈ વળ્યા, કીડીઓ ઉભરાવા લાગી અને સાપ પણ વીંટાઇ વળ્યા. આવા પ્રચડ તપથી બાહુબલિને એક વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.[૫૮]

ભરતે પોતાનુ રાજ્ય બહુ ડહાપણથી ભોગવ્યુ એમના રાજ્યનુ મહત્વનુ કાર્ય તો એ હતુ કે તે વારે આર્યવેદની રચના થઇ એ વેદમા તીર્થંકરોની પૂજા વિષે, સમ્યગ્જ્ઞાન વિષે અને સમ્યક્ ચારિત્ર વિષે વર્ણન છે[૫૯] એના અભ્યાસથી વિદ્વાન્ પુરૂષો આગળ આવ્યા અને તે બ્રાહ્મણ કહેવાયા એ દ્વીજ પણ કહેવાયા, કારણ કે એ જ્યારે ઉપવિત ધારણ કરતા ત્યારે બીજો જન્મ પામ્યા એમ મનાતું

ભરતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેમજ શત્રુજય ઉપર ઋષભનું દેવાલય બધાવ્યુ એમના પિતા નિર્વાણ પામ્યા તેની સાથે જ તેમના ૯૯ ભાઇ ને ૮ પુત્રો પણ નિર્વાણ પામી ગયા, સસારમાં એ એકલવાયા થઈ ગયા ને તેથી સસાર ઉપરથી તેનુ મન ઉઠી ગયુ એક સમયે પૂરા ઠાઠથી શણુગાર સજીને પોતાના સિહાસન ઉપર બેઠા હતા, તેવામા આગળી ઉપરની વીંટી નીકળી પડી વીંટી વિનાનુ શરીર એમને વરવુ (ઓછી શોભાવાળુ) દેખાયુ, શરીરની તુચ્છતા અને અસારતા સમજી ગયા, શરીર અને જીવ વચ્ચેની ભિન્નતા પામી ગયા આથી એમણે રાજ્ય તજ્યુ અને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા એમને કોઇએ દીક્ષા આપેલી નહિ, પણ તેઓ શુકલધ્યાનવડે પોતાના સર્વે કર્મો ખપાવી કેવળજ્ઞાન પામ્યા એટલે ઇન્દ્રની સૂચનાથી એમણે પોતે જ પચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને ઇન્દ્રે એમને સાધુનો વેશ આપ્યો તેઓ ૮૪૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષની ઉમ્મરે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા

ભરતનો પુત્ર મરીચિ નામે હતો તે સાધુ થઇ ગયો હતો તેના પિતામહે ભરતને કહ્યુ કે 'મરીચિ આ ચોવીશીમા છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરરૂપે જન્મશે ' આ વચન ભરત પાસેથી સાભળીને મરીચિને અભિ-

માન થયું અને તેથી નીચૈર્ગોત્ર કર્મ (પૃ ૧૬૬) બાંધ્યું આથી એમને છેલ્લે ભવે બ્રાહ્મણમાતાને પેટે જન્મ લેવો પડ્યો. મરીચિને જૈન સાધુનાં વ્રત પાળવાં કઠણ પડ્યાં; મન, વચન અને કાયા ઉપરનો સંયમ પાળવો કઠણ પડ્યો તેથી એમણે ત્રિદંડ ધારણ કરી ઉપદેશ દેવા માંડ્યો કે જે ત્રિદંડ ધારણ કરે તે મોક્ષ પામે. ઘણાએ એમનો બોધ સ્વીકાર્યો, એ બોધને તેમના શિષ્ય કપિલે વિસ્તાર્યો અત્યારે પણ એ સમ્પ્રદાય બ્રાહ્મણધર્મમાં છે અને તેના અનુયાયીઓ ત્રિદંડ ધારણ કરે છે

ઋષભ નિર્વાણ પામ્યા પછી ૩ વર્ષ અને ૮½ માસે, બે કોટિકોટિ સાગરોપમ પૂર્ણ થયે, સુષમ–દુષમા આરાનો અન્ત આવ્યો.

૪ દુઃષમસુષમા

દુઃષમસુષમા આરામાં કલ્પદ્રુમ રહ્યાં નહોતાં, મનુષ્યો તેવાર રોજરોજ ખાતાં ને પોતાને હાથે મહેનત મજુરી કરીને તેમને જીવનનિર્વાહ કરવો પડતો. બધી વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલી હતી. આરમ્ભમાં શરીરનું પરિમાણ ૫૦૦ ધનુષનું હતું અને આયુ ૧ ક્રોડ પૂર્વવર્ષનું હતું મનુષ્યોમાં દુઃખનું અને રોગનું પ્રમાણ વધ્યે જતું હતું અને મિથ્યાત્વ પણ વધ્યે જતું હતું આ આર ૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા હતો તે આરાએ, અને તેમાં બાકીના બધા શલાકાપુરુષો થયા.

આ આરનો લગભગ અરધો ભાગ ચાલ્યો ગયા પછી એટલે ઋષભના નિર્વાણ પછી ૭૨ લાખ પૂર્વે ઉણા ૫૦ લાખ કોટિ સાગરોપમ ગયા ત્યારે ૨ જા તીર્થંકર અજિત કોશલદેશમા અયોધ્યાના રાજા જિતશત્રુ અને તેની રાણી વિજયાને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા. એ અજિતનાથ કહેવાયા. કારણ કે તેઓ કષાયથી અજિત રહ્યા અથવા તો તેમની માતાએ જ્યારે એમને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા ત્યારે એમના પિતાથી રમતમા એ અજિત રહ્યા. રાજકુમાર ઉછરે એમ એ ઉછર્યા એમના પિતાએ જ્યારે દીક્ષા લીધી, ત્યારે રાજ્યપાટ ભોગ પછી દીક્ષા લીધી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, લોકને

ધર્મોપદેશ દીધો અને ૭૨૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે સમેતશિખર ઉપર ઋષભના વિર્વાણથી ૫૦ લાખ ક્રોડ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

અજિતનાથના પિતા જિતશત્રુના ભાઇ સુમિત્રવિજયના અને તેની સ્ત્રી યશોમતીના પુત્ર સગર તે ૨ જા ચક્રવર્તી થયા[૬૧] અજિત જ્યારે સાધુ થયા, ત્યારે એમને રાજા બનાવ્યા, એમણે રાજ્ય એવા પ્રભાવથી ચલાવ્યું કે સમસ્ત ભરત એમના અધિકાર નીચે આવ્યો એ ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા સગરને ૬૦૦૦૦ પુત્ર હતા. એકવાર મોટી સેના સાથે એ સૌ દેશમા ફરવા નીકળ્યા, અને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે જે મણિમાણિક્યમય દેવાલય બધાવ્યું હતું ત્યા ગયા. સૌથી મોટા ભાઇ જન્હુએ દેવાલયનો ધનભડાર જોયો, એને ભય લાગ્યો કે મનુષ્યોની નીતિભાવના બગડતી જાય છે તેથી ભ્રષ્ટલોક વખતે એ ધનભંડાર લૂટી લેશે. તેથી તેના તેમજ ચૈત્યના રક્ષણને અર્થે તેની ફરતી એક ઉડી ખાઇ કરવાનો પોતાના ભાઇઓ સાથે એણે નિશ્ચય કર્યો દંડરત્નની સહાયતાએ પૃથ્વીને ઘણુ ઉડાણ સુધી ખોદી તેથી પૃથ્વીની નીચે વસતા નાગકુમારદેવોના ધામ ભેદાયા. નાગરાજ જન્હુ ઉપર ક્રોધે ભરાયો, પણ એના ભાઇઓએ પોતાનો શુભ હેતુ તેને સમજાવ્યો ત્યારે તેણે તેમને ક્ષમા આપી, પણ પાછી જન્હુએ એ ખાઇ ગગાજળથી ભરી કાઢી અને એમ કરીને નાગલોકને વિશેષ દુખ દીધુ, તેથી નાગરાજ વળી ક્રોધે ભરાયો ને એણે પોતાની સેનાને મોકલી એ સેનાએ પોતાની વિષદૃષ્ટિથી એ ૬૦૦૦૦ ભાઇઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા

ભય પામતા સગરના માણસો તેમની પાસે પાછા આવ્યાં પણ આ ભયકર સમાચાર કેવી રીતે દેવા એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા માર્ગમા એક બ્રાહ્મણ તેમને મળ્યો હતો એણે એ કામ કરવાનુ પોતાને માથે લીધુ એક મરેલો છોકરો લઇને એ રાજા પાસે ગયો અને એને જીવતો કરવાની સગરને પ્રાર્થના કરી સગરે એ વિષે એક વૈદ્યનો અભિપ્રાય પૂછ્યો વૈદ્યે કહ્યુ કે ‘જે ઘરમાં કોઈ મૃત્યુ થયુ ન હોય તે ઘરમાની ભસ્મ મળે તો કઇક બની શકે, પણ એવી ભસ્મ લાવવાનુ બની શકે એમ નહોતુ, તેથી મૃત્યુ

અનિવાર્ય છે ' એ વાત સગરે બ્રાહ્મણને સમજાવી. ત્યારે તેના ૬૦૦૦૦ પુત્રોના મૃત્યુની વાત એને બ્રાહ્મણે કહી. સગર એ સમાચાર સાંભળીને સિંહાસન ઉપર મૂર્છા ખાઈને પડ્યો. થોડીવારે એને ભાન આવ્યું ને પછી એમણે સૌની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવી.

બીજે દિવસે એમણે પોતાના પૌત્ર ભગીરથને અષ્ટાપદ મોકલ્યો. ગંગાનદી આજુબાજુના પ્રદેશને બોળી દેવાની તૈયારીમાં હતી. તેને કંકરત્નની સહાયતાએ તેણે વહેણમાં નાખી. એ વહેણમાં હજીએ એ નદી વહે છે અને સમુદ્રને મળે છે. જન્હુએ એ નદી આણી હતી, માટે એને જાન્હવી કહે છે. ભગીરથે એને વહેવરાવી માટે એને ભાગીરથી પણ કહે છે, અને સગરની આજ્ઞાએ સમુદ્રે એને સ્વીકારી માટે સમુદ્રને સાગર કહે છે.

ભગીરથે પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું એટલે સગરે એને પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડ્યો, પોતે સંસારત્યાગ કર્યો અને અજિતનાથની સાથે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

સમ્ભવ ૩ જા તીર્થંકર તે શ્રાવસ્તીના રાજા જિતારિ અને તેની રાણી સેનાના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ થતા સંસારમાં અતિશય સુકાળનો સંભવ થયો, માટે એમનું નામ સંભવ પડ્યું. ભૌતિક સુખો ખૂબ ભોગવ્યા પછી એ સાધુ થયા, ધર્મોપદેશ કર્યો અને પછી સમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦ ૦ પૂર્વની ઉમ્મરે અજિતનાથ પછી ૩૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

અભિનન્દન ૪ થા તીર્થંકર અયોધ્યાના રાજા સંવર અને રાણી સિદ્ધાર્થાના પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. જગતમાં દેવોએ અને મનુષ્યોએ એમને અભિનન્દન આપ્યું તેના સ્મરણમાં એમનું નામ અભિનન્દન પડ્યું. સમેતશિખર ઉપર ૫૦ ૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સમ્ભવનાથના નિર્વાણ પછી ૧૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

સુમતિ ૫ મા તીર્થંકર પણ અયોધ્યામાં (સાકેત માં) જન્મ્યા હતા. એમના પિતા રાજા મેઘ અને માતા રાણી મંગલા હતા. જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના માતાએ એક પ્રસંગે આ

ભુત સુમતિ દેખાડેલી તે ઉપરથી એમનું નામ સુમતિ પડ્યું. તે પ્રસગ આમ છે—એક માણસ પોતાની પાછળ બે સ્ત્રીઓ અને એક પુત્ર મૂકીને મૃત્યુ પામ્યો. 'એ છોકરો મારો છે' એવો દાવો દરેક સ્ત્રી કરવા લાગી ને પોતાની ફરિયાદ રાજા પાસે લઈ ગઇ. રાજા આ કઠણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, તેથી પોતાની રાણીની સલાહ પૂછી રાણીએ બીજી બધી સમ્પત્તિની પેઠે એ છોકરાના પણ બે ભાગ કરી દરેક ભાગ દરેક સ્ત્રીને આપવાની સૂચના કરી પોતાનો દીકરો માર્યો જાય, એ ન સહેવાયાથી સમ્પત્તિ અને છોકરો બધુ ય જતુ કરવાની સાચી માતાએ ઈચ્છા દેખાડી જૂઠી માતા શાન્ત ઉભી રહી આથી સાચી માતા પરખાઇ ગઇ ર૭ સુમતિએ પણ તીર્થંકરને યોગ્ય જીવન ગાળ્યુ અને અન્તે સમેતશિખર ઉપર ૪૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, અભિનન્દનના નિર્વાણ પછી ૯ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

पद्मप्रभ છઠ્ઠા તીર્થંકર कौशाम्बी ના (सुकोशा ના) રાજા घर (श्रीधर) અને તેની રાણી सुसीमाને ત્યા અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમા રહ્યા હતા, ત્યારે એમના માતાને પદ્મશય્યા ઉપર સુવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેમનુ નામ પદ્મપ્રભ પડ્યુ. એમણે તીર્થંકરયોગ્ય જીવન ગાળ્યુ અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુમતિનાથના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

सुपार्श्व ૭ મા તીર્થંકર કાશીના રાજા प्रतिष्ठ અને તેની રાણી पृथिवीને ત્યા અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમા હતા ત્યારે એમના માતાને સુપાર્શ્વ (સારૂ પાસુ) હતુ તેથી એમનુ નામ સુપાર્શ્વ પડ્યુ એમના માતાએ સ્વપ્નમા પોતાને નાગશય્યામા સુતેલા જોયા હતા અને જન્મવખતે તીર્થંકરની ચારે બાજુએ નાગ હતા, તેથી એમના છત્રમા નાગનુ ચિહ્ન હોય છે સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, પદ્મપ્રભના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

चन्द्रप्रभ ૮ મા તીર્થંકર चन्द्रपुरीના રાજા महासेन અને તેની

શાળી જ્યવાને ત્યાં અવતર્યા હતા. એમની લેશ્યા ચન્દ્રપ્રભા જેવી શુક્લ હતી તેથી અથવા તો તેમની માતાને જ્યારે આશા હતી ત્યારે એમને ચન્દ્ર પીવાનો દોહદ થયો હતો, તેથી એમનુ નામ ચન્દ્રપ્રભ પડયુ એ દોહદ એવી રીતે પૂરો કરવામાં આવેલો કે થાળીના વાટકામાં પાણી ભરી તેમાં ચન્દ્રપ્રભા પાડીને તે એમને પાયુ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુપાર્શ્વ પછી ૯૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

સુવિધિ અથવા પુષ્પદન્ત ૯ મા તીર્થંકર કાકન્દીના રાજા સુગ્રીવ અને તેની રાણી રામાને ત્યાં અવતર્યા હતા. ગર્ભિણી રામાએ અનેક ધાર્મિક સુવિધિ કરેલા, તેથી તેનુ નામ સુવિધિ પડયુ તેમના દાંત પુષ્પ જેવા હતા, તેથી એમનું બીજુ નામ પુષ્પદન્ત પડયું સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે ચન્દ્રપ્રભની પછી ૯૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મિથ્યાત્વ તો પ્રવર્તતુ હતુ તે છતાં પે ઋષભના સમયથી જૈનધર્મ પ્રસરતો ચાલતો હતો પણ તે સુવિધિના નિર્વાણ પછી અને શીતલ તીર્થંકરના જન્મ અગાઉ સ કોચાતો ગયો. એમ સાતવાર (સાત પ્રભુના, આંતરામાં) પ્રભુ પાછી ફરી શાન્તિનાથના સમયમાં એનો ઉદ્ધાર થયો. ત્યારપછી વિચ્છેદ ન થયો. ૯ મા અને ૧૦ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ½ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ (જૈનધર્મનો લોપ) રહ્યો.

શીતલ ૧૦ મા તીર્થંકર ભદ્દિલપુરમાં (ભદ્દિલપુરીમાં) જન્મ્યા હતા. એમનાં માતા નંદા જ્યારે ગર્ભિણી હતાં ત્યારે પોતાના સ્વામી દૃઢરથનો ઉષ્ણ તાવ પોતાના શીતલ સ્પર્શથી મટાડ્યો હતો તેથી એમનુ નામ શીતલ પડયુ સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુવિધિ પછી ૯ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમના અને એમના પૂર્વના તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમા ¼ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ રહ્યો.

શ્રેયાંસ ૧૧ મા તીર્થંકર સિંહપુરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનુ નામ વિષ્ણુ હતુ તેમનાં માતાનુ નામ વિષ્ણુશ્રી હતુ જ્યારે

ગર્ભિણી હતાં ત્યારે ગર્ભના શુભ પ્રભાવને પ્રતાપે અસુરની છાયા-વાળી શય્યામા બેસવા શક્તિમાન થયા હતા. જન્મ પૂર્વે પણ એમણે એને શ્રેયાંસ કરી બતાવ્યો હતો તેથી એમનુ નામ શ્રેયાંસ પાડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે શીતલનાથ પછી ૧૦૦ સાગરોપમ અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષે ઉણા એક કોટિ સાગરોપમ ગયા ત્યારે એ નિર્વાણ પામ્યા

શ્રેયાસના સમયમા પોતનપુરમા રિપુપ્રતિશત્રુ નામે રાજા હતો. એની રાણી ભદ્રા જ્યારે ગર્ભવતી હતી ત્યારે એકવાર એણે ચાર પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા અને થોડા જ સમયમાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ અચલ ૧ લા બલદેવ હતા. ત્યારપછી રાણીને એક પુત્રી અવતરી તેનુ નામ મૃગાવતી પાડ્યુ. યુવતી થતા એ કન્યા એવી સુન્દર થઇ કે તેનો પિતા તેના ઉપર મોહ પામ્યો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો ધારેલા લગ્નવિષે લૌકિક સમ્મતિ મેળવવાને માટે એણે મોટી સભા બોલાવી અને તેમા પ્રશ્ન કર્યો જે "મારી ભૂમિમાથી રત્ન જડે તો તે કોનું?" સૌએ ઉત્તર આપ્યો જે " આપ પૃથ્વીના સ્વામી છો અને તેથી સર્વના સ્વામી છો. " એણે ફરીવાર એનો એ પ્રશ્ન કર્યો ને ફરી વાર એનો એ ઉત્તર મળ્યો, તેથી એણે ગાધર્વલગ્નની પ્રણાલીએ મૃગાવતીની સાથે પોતાની પ્રજાને આશ્ચર્યચકિત કરીને લગ્ન કર્યું અને તેથી *પ્રજાપતિ કહેવાયો ભદ્રાને આથી પોતાના સ્વામી ઉપર એટલો ક્રોધ ચડ્યો કે પોતાના પુત્ર અચલને લઇને તે દક્ષિણ દેશમા ચાલી ગઇ. અચલે માહેશ્વરી નામે નગરી વસાવી ને માતાને ત્યાં રાખી. પછી પોતે પોતનપુર પાછા આવ્યા

રિપુપ્રતિશત્રુને ત્યા મૃગાવતીને પેટે પુત્ર અવતર્યો. તે પુત્ર ગર્ભમા હતો ત્યારે માતાએ ૭ સ્વપ્ન જોયા ને તેથી વાસુદેવના

---

* પ્રજાપતિ શબ્દના બે અર્થ છે પ્રજાનો પતિ એટલે રાજા, અને પ્રજા એટલે સૃષ્ટિનો પતિ એટલે બ્રહ્મા. હિન્દુકથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી સરસ્વતી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ.

જન્મની સૂચના થઇ. જન્મ પછી પુત્રનું નામ ત્રિપૃષ્ઠ પાડ્યું. મરીચિનો જીવ આ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે અવતર્યો હતો અને છેવટે ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીર રૂપે અવતરશે. પોતાના માબાપને એકમેક સાથે ભાંડુભાવ હોવા છતાં અચલ અને ત્રિપૃષ્ઠ વચ્ચે સારો બન્ધુભાવ હતો અને એકમેક પ્રત્યે સારી રીતે અનુરક્ત હતા.

તે સમયે રત્નપુરમાં રાજા અશ્વગ્રીવ (હયગ્રીવ) હતો તે ૧લો પ્રતિવાસુદેવ હતો. અલકાના રાજા મયૂરગ્રીવ અને તેની રાણી નીલાંજનાનો એ પુત્ર હતો. પૃથ્વીના મોટા ભાગને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા પછી એક વાર એણે નિમિત્તજ્ઞને પ્રશ્ન કર્યો કે 'મને કોઇ છતી કે મારી શકશે ખરો ? નિમિત્તજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે ' જે પુરૂષ તારા દૂત ચણ્ડવેગનું અપમાન કરશે ને તારા સિંહને મારી નાંખશે તે પુરૂષને હાથે તારૂં મૃત્યુ થશે. આ ઉત્તર સાંભળીને અશ્વગ્રીવને અતિશય ગ્લાનિ થઇ, તે રાત દિવસ વિચારવા લાગ્યો કે એ ભયંકર ભાવિને કેવી રીતે દૂર કરવું ત્યારપછી કોઇ કાળે એણે દૂત ચણ્ડવેગને પ્રજાપતિના દરબારમાં મોકલ્યો. ત્યાં ત્રિપૃષ્ઠે એ દૂતનું અપમાન કર્યું, ને ત્યારપછી અશ્વગ્રીવના સિંહનો પણ વધ કર્યો. આથી અશ્વગ્રીવને ત્રિપૃષ્ઠ ઉપર ભયંકર ક્રોધ ચઢ્યો. એ ક્રોધ વધવાનું એવામાં બીજું કારણ બન્યું વિદ્યાધરોના રાજા જ્વલનજટીને સ્વયંપ્રભા નામે કન્યા હતી, તેની સાથે લગ્ન કરવાની અશ્વગ્રીવને આકાંક્ષા હતી, પણ તેની સાથે ત્રિપૃષ્ઠે લગ્ન કર્યું લગ્ન થઇ ગયા પછી પણ અશ્વગ્રીવે જ્વલન જટી પાસે દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે તારી કન્યા મારે ત્યાં મોકલી દે. આમા નિરાશ થયે તેણે ત્રિપૃષ્ઠ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું લાંબા યુદ્ધ પછી એ પરાજય પામ્યો, મરાયો ને નરકે ગયો.

આ વિજયથી ત્રિપૃષ્ઠને અશ્વગ્રીવનું ભરતખંડની અર્ધી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યું એ પોતનપુર પાછા આવ્યા ને ત્યાં અર્ધચક્રવર્તી રૂપે એમને અભિષેક થયો. રાજ્યના અને પોતાની ૩૨૦૦ રાણીઓના વિલાસમા એ નિમગ્ન થઇ ગયા. એમની આસપાસ સદૈવ

ગવૈયા ગાન કરતા અને એ ગાનથી વાસુદેવ આનન્દ પામતા શય્યાપાલને એમણે આજ્ઞા કરી હતી કે ' હું ઉંઘી જાઉં એટલે ગવૈયાને રજા દઇ દેવી. ' એકવાર ગાનથી મુગ્ધ થઇ જઇને શય્યાપાલે ગવૈયાને રજા આપી નહિ અને પોતે જ તેનો આનન્દ લેવા લાગ્યો ત્રિપૃષ્ઠ જ્યારે જાગ્યા ત્યારે પોતાની આજ્ઞાનો ભગ થયેલો જોઇને એમને એવો તો ક્રોધ ચઢ્યો કે શય્યાપાલના કાનમાં સીસાનો ને તાળાનો ધીગધીગતો રસ રેડાવી દીધો આ ભયંકર સજાથી શય્યાપાલ મરણ પામ્યો એકંદરે કરેલાં બધા પાપને ફળે ત્રિપૃષ્ઠનુ મરણ થતા તેમને નરકમા પુનર્ભવ મળ્યો પોતાના ભાઈના મૃત્યુથી અચલને એટલો ખેદ થયો કે એ સાધુ થઇ ગયા ને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા.

૧૧ મા ને ૧૨ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમા ૩/૪ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો

વાસુપૂજ્ય ૧૨ મા તીર્થંકર ચમ્પાનગરીમા રાજા વસુપૂજ્ય અને તેની રાણી જયા ને ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા તેમના પિતાના નામ ઉપરથી એમનુ નામ વાસુપૂજ્ય પડ્યુ બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે વસુ (દેવો)ના એ પૂજ્ય હોવાથી પણ એ વાસુપૂજ્ય કહેવાયા પોતાના જન્મસ્થાન ચપાનગરીમા ૭૨૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, શ્રેયાસ પછી ૫૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.[૬૩]

વાસુપૂજ્યના સમયમા દ્વારકાના રાજા બ્રહ્મ અને તેની રાણી સુભદ્રાને ઘેર વિજય અવતર્યા તે ૨ જા બળદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી ઉમા ને પેટે દ્વિપૃષ્ઠ અવતર્યા તે ૨ જા વાસુદેવ હતા, વિજયપુરના રાજા શ્રીધરને તેની રાણી શ્રીમતીને પેટે તારક અવતર્યો તે ૨ જો પ્રતિવાસુદેવ હતો દ્વિપૃષ્ઠે તારકને હરાવ્યો, તેનુ રાજ્ય લઇ લીધુ ને દ્વારકામા રહીને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. વાસુપૂજ્યે એમને જૈનધર્મમા આણ્યા, પણ એમના પાપને ફળે નરકમા જતા બચી શકયા નહિ વિજયે દીક્ષા લીધી ને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

વાસુપૂજ્યના મરણ પછી ૩/૪ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો

વિમલ ૧૩ મા તીર્થંકર કામ્પિલ્ય પુરના રાજા કૃતવર્મા અને તેની રાણી શ્યામાને (દિગ. જયશ્યામાને) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. તેમની માતાની વિમલતાને કારણે એમનું નામ વિમલ પડયું. બીજો મત એવો છે કે એમના જન્મ પહેલાં તેમના માતાએ નીચેને પ્રસંગે વિમલ બુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો હતો. " એક પુરુષ પોતાની સ્ત્રી સાથે એક મન્દિરમાં ઉંઘી ગયો હતો. એ મન્દિરમાં એક વ્યન્તરી રહેતી હતી તે પેલા પુરુષ ઉપર મોહ પામી ગઈ અને તેથી તેણે તેની સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું. પછી જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે પોતાની ખરી સ્ત્રી કઈ ને ખોટી કઈ? તે પારખી શકયો નહિ. આથી એનો ફેંસલ કરાવવા રાજા પાસે ગયો. રાણીએ એને દૂર ઉભો રાખ્યો અને તે બે સ્ત્રીઓને તે પુરુષનો સ્પર્શ કરવા કહ્યું. ખરી સ્ત્રી સ્પર્શ કરી શકી નહિ, કારણ કે તે બહુ દૂર હતી. વ્યન્તરી તો દૂરની વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે અનાયાસે જ સ્પર્શ કરી શકી. ખરી સ્ત્રી કઈ છે તે હવે પરખાઈ ગયું ને સાચો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો.[૬૪] સમ્મેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે વાસુપૂજ્ય પછી ૩૦ સાગરોપમે વિમલ નિર્વાણ પામ્યા.

વિમલનાથના સમયમાં દ્વારકાના રાજા રુદ્ર અને તેની રાણી સુપ્રભાને ભદ્ર નામ (દિ. ધર્મ) અવતર્યા તે ૩ જા બલદેવ હતા. એ રાજાને બીજી રાણી પૃથિવીને પેટે સ્વયંભૂ અવતર્યા તે ૩ જા વાસુદેવ હતા. નન્દપુરના રાજા સમરકેસરીને તેની રાણી સુન્દરીને પેટે મેરક અવતર્યો તે ૩ જો પ્રતિવાસુદેવ હતો સ્વયંભૂએ એને મારી નાખ્યો. કેટલોક વખત રાજ્ય કર્યા પછી સ્વયંભૂ નરકમાં ગયા ને ભદ્ર સાધુ થઈ નિર્વાણ પામ્યા.

૧૩મા અને ૧૪મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં કું પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો.

અનન્ત ૧૪મા તીર્થંકર અયોધ્યામાં રાજા સિંહસેન અને તેની રાણી સુયશા ને (દિગ. સર્વયશાએ) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. એમને અનન્ત (અનેક) વસ્તુનું જ્ઞાન હતું અને એમના માતાએ સ્વપ્નમાં અનેક

અનન્ત(છેડા વિનાની) રત્નમાળાઓ જોઇ હતી તેથી એમનું નામ અનન્ત પડ્યુ તારો ખરતો જોઈ ભૌતિક જીવનની અનિત્યતાનુ એમને ભાન થયું તેથી એમણે દીક્ષા લીધી અને અન્તે સંમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે વિમલ પછી ૯ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમાં દ્વારકાના રાજા સોમ અને રાણી સુદર્શનાને ઘેર [१]વેતકાય સુપ્રભ અવતર્યા તે ૪ થા બલદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી સીતાને પેટે કૃષ્ણકાય પુરુષોત્તમ અવતર્યા તે ૪ થા વાસુદેવ હતા પૃથ્વીપુરના રાજા વિલાસને તેની રાણી ગુણવતીને પેટે મધુ અવતર્યો તે ૪ થો પ્રતિવાસુદેવ હતો. મધુને હરાવીને પુરૂષોત્તમ અર્ધચક્રવર્તી થયા ને અન્તે નરકે ગયા. સુપ્રભ નિર્વાણ પામ્યા [६५]

૧૪ મા અને ૧૫ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં $\frac{3}{4}$ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યચ્છેદ ચાલ્યો

ધર્મ ૧૫ મા તીર્થંકર રત્નપુરમા રાજા ભાનુ અને તેની રાણી સુવ્રતાને ત્યાં અવતર્યા જ્યારે રાણી ગર્ભવતી થઇ ત્યારે તેણે **ધર્મના** બધા વિધિ અતિ શ્રેષ્ટભાવે પાળ્યા હતા તેથી તેમનુ નામ ધર્મ પાડ્યું. સંમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમરે અનન્તનાથ પછી ૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમા ૫ મા બલદેવ સુદર્શન અને ૫ મા વાસુદેવ પુરુષસિંહ બંને અશ્વપુરના રાજા શિવ અને તેની રાણી વિજયા તથા અમ્બિકાને ત્યા પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા હરિપુરનો રાજા નિશુમ્ભ તે ૫ મો પ્રતિવાસુદેવ થયો પુરૂષસિંહે નિશુભનો વધ કર્યો અને અર્ધચક્રવર્તી થયા. પછી મરણ થતા નરકે ગયા એમના ઓરમાન ભાઇ સુદર્શન નિર્વાણ પામ્યા

ધર્મનાથ પછી ૩ જા ચક્રવર્તી મઘવા (મઘવાન્) થયા શ્રાવસ્તી નગરીમા રાજા સમુદ્રવિજય અને તેની રાણી ભદ્રાને ત્યા એમનો જન્મ થયો હતો ચક્રવર્તીના ચૌદે રત્નો એમને પ્રાપ્ત થયા હતા. ને તેવડે એમણે ભરતવર્ષના છએ ખંડો ઉપર પોતાનો અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો પણ વૃદ્ધાવસ્થામા સસારની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયુ તેથી દીક્ષા લીધી ને મરણ પામી દેવલોકમાં જન્મ પામ્યા.

એમના પછી ૪ થા ચક્રવર્તી સનત્કુમાર હસ્તિનાપુરના રાજા અશ્વસેન અને તેની રાણી સહદેવીને ત્યાં અવતર્યા. સર્વે કળા અને વિદ્યામાં એ નિપુણ થયા અને પોતાના મિત્ર મહેન્દ્રસિંહ સાથે મોટા થયા. એક સમયે વસન્તઋતુને એક સુન્દર દિવસે ઘોડા જ વખત ઉપર પોતાને સેગ મળેલા પણ પોતાને ખબર નહિ એવી રીતની કુટેવવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને ક્રીડા કરવા નીકળ્યા. ઘોડો એમને એવે અવળે રસ્તે લઇ ગયો કે એ પોતાના અનુચરોથી વિખુટા પડી ગયા અને માનસ સરોવર પાસે જઇ પહોંચ્યા. ત્યારપછી એમણે ઘણાં સાહસ ખેડ્યાં, અનેક યુદ્ધ કર્યાં અને સુન્દરીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં અને અનેક વિદ્યાધરોને રાજ્યપદે અભિષિક્ત થયા. છેવટે મહેન્દ્રસિંહ સાથે એમને મેળાપ થયો, અને એની સાથે પાછા ઘેર ગયા. તેમના પિતાએ દીક્ષા લીધા પછી એમણે ચક્રવર્તી થઇ રાજ્ય કર્યું. છ ખંડ પૃથ્વીનુ રાજ્ય પાળ્યું અને સુખામૃતમાં સ્નાન કર્યું. જ્યારે એ વૃદ્ધ થયા ત્યારે બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને બે દેવ એમનુ રૂપ જોવા એમની પાસે આવ્યા અને એમના પ્રખ્યાત શરીરસૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, છતાંયે એ તો સમજ્યું કે 'તમારૂં શરીર હવે વ્યાધિપૂર્ણ થઇ ગયુ છે ' આ વાતનુ એમને પોતાને પણ ભાન થયુ, ત્યારે સંસારથી એ વીરક્ત થયા અને દીક્ષા લીધી. સંસારવિલાસમાં જે અશુભ જીવન એમણે ગાળેલું તેને પરિણામે પાછળથી એમને અનેક રોગ થયા. જો કે એ રોગનુ નિવારણ એ જાણતા હતા છતાંયે સાધુજીવનમાં એ સર્વે રોગ એમણે સહન કર્યાં અન્ત સમયે એમણે અનશન કર્યું ને સમ્મેતશિખર ઉપર ૩૦ ૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મરણ થતાં સનત્કુમાર સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામ્યા. ત્યાંથી પાછા એ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાજા રૂપે અવતર્યા ને દીક્ષા લઇ નિર્વાણ પામ્યા."

૧૫ મા અને ૧૬ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¾ પલ્યોપમ સુધી તીર્થ વ્યવચ્છેદ ચાલ્યો. તીર્થંકરો વચ્ચેના કાળનો આ છેલ્લો તીર્થ વ્યવચ્છેદ હતો અને તે એકંદરે ૨¾ પલ્યોપમનો હતો. શાન્તિનાથ પછી એવો તીર્થવ્યવચ્છેદ થયો નહિ.

शान्ति ૫ મા ચક્રવર્તી અને ૧૬ મા તીર્થંકર હસ્તિનાપુરના રાજા विश्वसेन અને તેમની રાણી अचिरा ને ત્યાં જન્મ્યા હતા. માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમણે પ્રજાની અશાન્તિનો નાશ કર્યો તેથી એમનુ નામ શાન્તિ પડ્યું રાજદરબારના ઠાઠથી એ ઉછર્યા અને સુન્દરી यशोमति સાથે એમણે લગ્ન કર્યું આ રાણીએ એકવાર સ્વપ્નમા મ્હોંમા ચક્ર પ્રવેશતુ જોયુ. શાન્તિએ એ વિષે ખુલાસો કર્યો કે “ પૂર્વજન્મમાં दृढरथ નામે મારો ભાઇ હતો, તે સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગમા છે, તે આપણા પુત્રરૂપે અવતરશે. તે જન્મમા હુ મેઘરથ હતો અને બાજના શિકારમાથી પારેવાને બચાવવાને માટે એ બાજને મે મારૂ માસ આપ્યું હતુ. એ ધર્મકાર્ય કર્યાને ફળે હુ આ ભવે આ સ્થિતિમાં અવતર્યો છુ ” કાળે કરીને એમને પુત્ર થયો ને એનુ નામ चक्रायुध પાડ્યુ શાન્તિએ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યુ, આર્ય અને અનાર્ય સૌને પોતાના દણ્ડ નીચે આણ્યા. પોતાના રાજનગરમા ૫ મા ચક્રવર્તીપદે એમનો અભિષેક થયો. ૨૫૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરી એમણે સસાર છોડ્યો અને પોતાના પુત્ર ચક્રાયુધને ગાદીએ બેસાડ્યો તીર્થંકર થયા પછી ચક્રાયુધને પોતાના પટ્ટશિષ્ય (ગણધર) બનાવ્યા ત્યારે ચક્રાયુધે પોતાના પુત્ર कवचहर ને ગાદીએ બેસાડ્યો. સંમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે ધર્મનાથ પછી ૩ સાગરોપમમા $\frac{3}{4}$ પલ્યોપમ ઓછું એટલે કાળે શાન્તિનાથ નિર્વાણ પામ્યા

कुन्थु ૬ ઠ્ઠા ચક્રવર્તી અને ૧૭ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરના રાજા सुर અને તેની રાણી श्रीदेवी ને ત્યા જન્મ્યા હતા. તેમની માતાએ ગર્ભાવસ્થામા કુંથુજાતિનો રત્નસમૂહ જોયેલો તે ઉપરથી એમનુ નામ કુન્થુ પાડ્યુ દિગ્વિજય કર્યા પછી ભરતવર્ષના એ ચક્રવર્તી થયા, ત્યારપછી એમણે દીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશ કર્યો અને સમેતશિખર ઉપર ૯૫૦૦૦ વર્ષની ઉમરે શાન્તિનાથ પછી $\frac{1}{2}$ પલ્યોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

अर ૭ મા ચક્રવર્તી અને ૧૮ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરમા રાજા सुदर्शन અને એની રાણી देवी ને (मित्रा ને) ત્યાં જન્મ્યા

હતા. એમની માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નમય અર (પૈડું) જોયેલું તેથી એમનું નામ અર પાડ્યું. સુખ્યાત ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવ્યા પછી સમ્મેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦ વર્ષની ઉમરે, કુન્થુનાથ પછી કે પલ્યોપમમાં ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષ ઓછાં એટલે કાળે એ નિર્વાણ પામ્યા.

અર તીર્થંકર હતા તે સમયે ચક્રપુરના રાજા મહાશિર (મહાશિરસ) અને તેની રાણી વૈજયન્તીને પેટ આનન્દ અવતર્યા. તે ૬ ઠ્ઠા બળદેવ હતા, અને બીજી રાણી લક્ષ્મીવતીને પેટે પુરુષપુંડરીક અવતર્યા તે ૬ ઠ્ઠા વાસુદેવ હતા. રાજા બલિ ૬ ઠ્ઠો પ્રતિવાસુદેવ હતો. પુરુષપુંડરીકની રાણી બલિએ લઈ લીધી હતી, તેથી તેને વૈર થયું. વાસુદેવે તેને ઘેર્યો ને માર્યો. ત્યારપછી લાંબાકાળ સુધી પુરુષપુંડરીકે રાજ્ય કર્યું ને અન્તે નરકમાં ગયા. એમના મોટાભાઈ આનન્દ નિર્વાણ પામ્યા.

એમના પછી સુભૂમ (સુભૌમ) આઠમા ચક્રવર્તી રાજા કૃતવીર્ય અને તેની રાણી તારાને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. એમનું જીવન ચરિત્ર જૈનોની પરશુરામની કથામાં ખુબ વર્ણવ્યું છે ને પરશુરામની કથા બીજી કથાઓમાં ખુબ આવે છે. જૈનધર્મ સાચો કે શૈવધર્મ સાચો? એ વિષે બે દેવોમાં વિવાદ ઉભો થયો, એમાંથી કોણ કહેવું સાચું છે? એનો નિર્ણય કરવા, એ બે ધર્મના અનુયાયીઓની પરીક્ષા કરવા એમણે ઠરાવ કર્યો. એમની પરીક્ષામાં જૈન મુનિ ઉત્તીર્ણ નિવડ્યા. પછી જમદગ્નિ પાસે ગયા અને ચકલીનું રૂપ ધારણ કરીને એની દાઢીમાં પેસી ગયા, ત્યાં રહ્યા રહ્યા એ વાત કરવા લાગ્યા કે જમદગ્નિ મહાપાપી છે કારણ કે એ પુત્ર મુખ જોયા વિના તાપસ થયા છે. આ શબ્દોથી જમદગ્નિ એવા ક્ષોભાયા ગયા કે તેને લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી. આ ઉપરથી તાપસની માનસિક શિથિલતા અને જૈનસાધુની દૃઢતાનો દેવોને નિર્ણય થયો. લગ્ન કરવાની ઇચ્છાએ જમદગ્નિ જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયા અને તેની ૧૦૦ કન્યાઓમાંથી એકની માગણી કરી. કન્યાઓએ કંગાળ ભિક્ષુકને આવતો જોયો ને તેમાંથી કોઈએ તો તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો ને તેની સાથે લગ્ન કરવાની સાફ ના પાડી. એ ઉપરથી

ક્રોધે ભરાઇને તે સૌને શાપ દીધો ને તેથી એ ખુંધી થંઇ ગઈ સોમી કન્યા રેણુકાએ એ તુચ્છ વૃદ્ધની સાથે લગ્ન કરવાનુ સ્વીકાર્યું જમદગ્નિએ એની સાથે લગ્ન કર્યું, બીજી કન્યાઓને સાજી કર્યા પછી રેણુકાને લઇને વનમા ગયો ત્યા નિર્બળ શરીરે, પણ પ્રબળ કામવાસનાએ, રેણુકા સાથે વિલાસ ભોગવવા લાગ્યો રેણુકાને ઋતુપ્રાપ્તિનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે જમદગ્નિએ એક પાત્રમા કંઇક સામગ્રી તૈયાર કરી આપીને તે ખાઇ જવાનું રેણુકાને કહ્યુ, કારણ એથી રેણુકાને બ્રાહ્મણગુણસમ્પન્ન પુત્ર થાય રેણુકાની પ્રાર્થનાથી એની બેન માટે ઋષિએ બીજુ પાત્ર તૈયાર કરી આપ્યુ. એ પાત્રમાં ક્ષત્રિયગુણસમ્પન્ન પુત્ર આપવાની શક્તિ હતી. રેણુકાની બેન હસ્તિનાપુરના રાજા અનન્તવીર્યની રાણી હતી, તેને માટે એ પાત્ર એણે તૈયાર કરાવ્યું હતુ. ‘વનવાસ જીવન ગાળનાર વનપશુ જેવો ઋષિપુત્ર પ્રાપ્ત કરવા કરતા બળવાન યુદ્ધપ્રિય પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ સારૂ’ એવો વિચાર એ વખતે રેણુકાને આવ્યો એથી એણે પાત્ર બદલી નાખ્યા. ત્યારપછી વખત જતાં રેણુકાને પેટે રામ અવતર્યો અને એની બેનને પેટે કૃતવીર્ય અવતર્યો રામ સબળ યોદ્ધો થયો અને એક વિદ્યાધર પાસેથી એને અદ્ભુત પરશુ મળી, તેથી એ પરશુરામ કહેવાયો

એકવાર રેણુકા પોતાની બેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઇ ત્યાં એ ઋષિપત્ની સાથે એનો બનેવી અનન્તવીર્ય કામભોગ ભોગવવા લાગ્યો, ને તેથી એને એક પુત્ર સાંપડ્યો રેણુકા એ પુત્રને લઇને વનમા પાછી પોતાના પતિ પાસે ગઇ, ત્યારે રામે એ બંનેને મારી નાખ્યા એના વધનુ વેર લેવાને અનન્તવીર્ય આશ્રમમા ગયો અને રામની ગેરહાજરીમા એના સ્થાનનો સમૂળ નાશ કર્યો રામે ત્યારપછી અનન્તવીર્યને મારી નાખ્યો એના પછી એની ગાદીએ કૃતવીર્ય બેઠો ને એણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, પણ પાછો તે રામની પરશુનો ભોગ થઇ પડ્યો કૃતવીર્યની વિધવા તારાને સારી આશા હતી, તે ઋષિથી બચીને નાશી છુટી વનમા જતી રહી

તેણે ૧૪ પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા ને તેને અનુસરીને એને જે પુત્ર થયો તે સુભૂમ ચક્રવર્તી થયો.

વિદ્યાધર મેઘનાદે સુભૂમને પોતાની કન્યા આપી. એ વિદ્યાધરની સહાયતાએ સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો અને પરશુરામને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી ૭ ખંડ ભરતવર્ષ એણે જીતી લીધો અને પરશુરામે ક્ષત્રિયનો વધ કર્યો હતો એના વેરમાં તેણે બ્રાહ્મણસંહાર આરંભ્યો. અન્તે એને ધાતકીખંડના ભરત ઉપર પણ વિજય મેળવવાની અભિલાષા થઇ એના સર્વ મંત્રીઓએ એને વાર્યો છતાં યે એ અભિલાષાનો માર્યો લવણસમુદ્ર ઓળંગવાને માટે ચર્મરત્ન ઉપર બેસીને ચાલ્યો. પણ જે દેવો એ વાહનને ઉપાડતા હતા તે થાકી ગયા ને તેમને વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા થઇ આવી, તેથી તે ચર્મરત્નને છોડી દીધું પરિણામે સુભૂમ સમુદ્રમાં ડુબી ગયો ને પોતાના લોભને લીધે નરકમાં ગયો.

ત્યારપછીના સમયમાં કાશીના રાજા અગ્નિસિંહ અને તેની રાણી જયન્તીને ઘરે નન્દન અવતર્યા તે ૭ મા બળદેવ હતા અને બીજી રાણી શેષવતી ને પેટે દત્ત અવતર્યા તે ૭ મા વાસુદેવ હતા. વૈતાઢ્ય પર્વતપર આવેલા વિદ્યાધરનગર સિંહપુર નો રાજા પ્રહ્લાદ તે ૭ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો, એને દત્તે યુદ્ધ કર્યો ને માર્યો. દત્તે ત્યારપછી અર્ધ ભરતનું રાજ્ય કર્યું ને નરકમાં પડ્યો. નન્દન સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

મલ્લી ૧૯ મા તીર્થંકર મિથિલા મા (મથુરા માં) રાજા કુમ્ભ અને તેની રાણી રક્ષિતા ને (પ્રભાવતી ને)ત્યાં જન્મ્યા હતા. દિગમ્બરોના મતે બીજા બધા તીર્થંકરોની પેઠે મલ્લી પણ પુરૂષ હતા, અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનની પેઠે જ એમનું પણ જીવન વ્યતીત થયું હતું પણ શ્વેતાંબર મતે તો સ્ત્રીઓ પણ નિર્વાણ પામી શકે છે અને મલ્લી એક માત્ર સ્ત્રી તીર્થંકર હતા. મલ્લીનો જન્મ જગતમાં સ્ત્રીરૂપે થયો એ વિરલ પ્રસંગ શ્વેતાંબર મતે આ પ્રમાણે બન્યો. પૂર્વજન્મે તે રાજા મહાબલ (વૈશ્રમણ) હતા. ૭ મિત્રોની સાથે એમણે દીક્ષા લીધી અને સાધુ થયા. બીજા

ભવમાં સૌ સાથે જન્મી શકે એટલા માટે સૌએ બરાબર સરખા પ્રકારનું તપ કરવુ એવો એ સૌએ ઠરાવ કર્યો એ ઠરાવની વિરૂદ્ધ મહાબલે ગુપ્ત રીતે પોતાના મિત્રો કરતા વધારે ઉપ-વાસ કર્યા એમણે તીર્થંકર નામકર્મ બાધ્યુ એમણે પોતાના મિત્રો વિરૂદ્ધ માયા કરી હતી, તે પોતાનુ કાર્ય કરી રહી હતી એટલે એણે મહાબલને સ્ત્રી-વેદ કર્મનુ બધન કરાવ્યું એને પરિણામે એવુ બન્યુ કે પોતાના મિત્રોની સાથે વૈજયન્ત નામના સ્વર્ગે ગયા પછી પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રીરૂપે અવતર્યા. રાણી પ્રભાવતી જ્યારે ગર્ભવતી થઇ ત્યારે માલ્ય (ફુલમાળા) ઉપર સુવાનુ દોહદ થયુ અને દેવોએ એનુ એ દોહદ પૂરૂ કર્યું, તે ઉપરથી નવી જન્મેલી પુત્રીનુ નામ મલ્લી પાડ્યુ

મલ્લી યુવાવસ્થામા બહુ સુન્દર થયા એ મહા બળવાન હતા પૂર્વભવના છ મિત્રો રાજપુત્રો થઇ આ ભવમા જન્મ્યા હતા તે સૌ એમના લાવણ્યથી અને સ્નેહથી તેનાપર મુગ્ધ થયા હતા અને એ સૌએ આ જન્મમાં એમની સાથે લગ્ન કરવાનો સકલ્પ કર્યો હતો. પણ એમના પિતાએ એમાના કોઇનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી એ સૌ રાજકુમારો ક્રોધે ભરાયા, એકઠા થયા ને મિથિલા સામે યુદ્ધ ચડ્યા એમણે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને રાજા છેક નિરૂપાય થઇ ગયો. મલ્લીએ પિતાને સલાહ આપી કે 'મારી કન્યા તમને આપીશ' એવું વચન આપીને એ સૌ રાજાઓને આ માયામન્દિરમાં બોલાવો એ સૌ એ પ્રમાણે કહેવરાવવાથી એ મન્દિરમા આવ્યા ત્યા એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે જાળીદાર પડદાની પાછળ એક આસન ઉપર મલ્લીના જેવી એક પુતળી દેખાય છએ રાજાઓએ એ પુતળી જોઇને એને મલ્લી માની લીધી પછી રાજકન્યાએ આવીને ફૂલે ઢાકેલુ તેના માથાપરનુ દ્વાર ઉઘાડ્યુ, ત્યારે તેમા થઇને એ પુતળીમાથી અતિશય ઘૃણાજનક દુર્ગન્ધ ઉછળ્યો છ રાજાઓ પોતાને પરણવાને બળાત્કાર કરશે એવુ મલ્લીએ બહુ દિવસ પહેલાથી જ પોતાના અવધિજ્ઞાને કરીને જાણી લીધું હતું, તેથી તે સમયથી જ એ પુતળી પોતાની જેવી જ કરાવીને ત્યા મૂકાવી હતી અને પેલા દ્વારદ્વારા તેમા રાધેલુ અનાજ નખાવતી હતી, તેથી એવા પ્રકારની દુર્ગન્ધ તેમાં થઇ ગઇ હતી.

ત્યારપછી આશ્ચર્યમૂઢ થઇ ગયેલા રાજાઓને તે ઉપરથી લૌકિક સૌન્દર્યની અનિત્યતા વિષે ભાન કરાવ્યુ, પોતાના પાછલા જન્મમાં સૌએ સાથે તપ કર્યું હતુ તે વાતનુ સૌને સ્મરણ કરાવ્યુ ને સૌને દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મલ્લીનાથે દીક્ષા લીધા પછી તે સૌએ દીક્ષા લીધી અને એમની સાથે સમેતશિખર ઉપર ૫૫૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે અરનાથ પછી ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષે મલ્લીનાથ નિર્વાણ પામ્યા.[17]

મુનિસુવ્રત ૨૦ મા તીર્થંકર રાજગૃહ માં રાજા સુમિત્ર અને તેની રાણી પદ્માવતી ને ઘેર જન્મ્યા હતા. એમના માતાને જ્યારે ગર્ભ રહ્યો હતો ત્યારે એમણે જૈનધર્મના બધાં સુવ્રત કર્યા હતા, એથી એમનુ નામ મુનિસુવ્રત પડ્યુ. દીક્ષા લીધા પછી એમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મલ્લી પછી ૫૪ ૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મુનિસુવ્રતના સમયમાં ૯ મા ચક્રવર્તી મહાપદ્મ થયા. કાશી અથવા હસ્તિનાપુરમાં એ જન્મ્યા હતા. પદ્મોત્તર એમના પિતા. અને જ્વાલા એમના માતા હતા. એમના મોટા ભાઇ વિષ્ણુકુમાર હતા.

એક ઉત્સવપ્રસંગે જ્વાલાએ જૈનધર્મનો આચારરથ ફેરવવાની ઇચ્છા કરી, એની સોક્ય લક્ષ્મીએ બ્રાહ્મણરથ ફેરવવાની ઇચ્છા કરી, પોતાનો રથ આગળ લેવાનો બંને રાણીઓએ વાદ કર્યો. રાજાને કોઇનો પક્ષપાત નહોતો, તેથી બંને વરઘોડા બંધ કરાવ્યા વિના બીજો કોઇ ઉપાય નહોતો. માતાને થયેલા અપમાનથી મહાપદ્મને ખોટુ લાગ્યુ ને રાજનગર છોડી વનમાં ગયા. ત્યાં એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા, સમસ્ત ભરતવર્ષ જીતી લીધો ને અન્તે ઘેર પાછા આવ્યા. મુનિસુવ્રતના શિષ્ય સુવ્રતના ઉપદેશથી પદ્મોત્તરે અને વિષ્ણુકુમારે દીક્ષા લીધી, પદ્મોત્તર નિર્વાણ પામ્યા ને વિષ્ણુકુમાર અનેક લબ્ધિવાળા થયા.

ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા પછી મહાપદ્મ જૈનધર્મના મોટા આશ્રયદાતા થયા અને પોતાની માતાના માનની ખાતર મોટો આચાર રથ ફેરવાવ્યો. નમુચિ નામે બ્રાહ્મણ એમનો સચિવ થયો હતો. પૂર્વે એ બ્રાહ્મણ ઉજ્જયિનીના રાજા શ્રીવર્મનો પુરોહિત હતો

તેવારે સુવ્રતાચાર્યના એક શિષ્યે એને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યો હતો. તેના વેરમા એને મારી નાખવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો, પણ એક દેવે એના અંગ સ્થિર કરી દીધાં તેથી એ પોતાનો સંકલ્પ સફળ કરી શકયો નહિ આ પ્રસંગથી ઉજ્જયિનીમા રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી એણે એ નગરનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુરમાં જઇ રહ્યો ત્યા એણે મહાપદ્મની કૃપા પ્રાપ્ત કરી અને તેથી એ રાજાનો એ સચિવ બન્યો એકવાર પાડોશના રાજા સિંહબળને પકડવાની મહાપદ્મે નમુચિને આજ્ઞા કરી. તેણે તેને પકડી આણ્યો. ઉપકારવશ થઇને મહાપદ્મે એક વરદાન માગવાનું કહ્યું, પણ બીજે કોઇ સમયે એ વરદાન માગી લઇશ, એવું નમુચિએ કહ્યુ

એકવાર સુવ્રતાચાર્ય એમના રાજ્યમા ચાતુર્માસ ગાળવા આવ્યા ભ્રષ્ટ નમુચિએ એ સમયે પોતાને વરદાન આપવાનુ વચન ચક્રવર્તીએ આપેલુ તે સંભારી આપ્યુ ને વરદાન માગી લીધું કે–' મને એક મહાયજ્ઞ કરવા દ્યો ને એ યજ્ઞ ચાલે એટલો કાળ રાજ્ય મને સોપી દો ' મહાપદ્મે એ પ્રમાણે કર્યું એટલે નમુચિએ જૈનસાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા માડ્યા અને તેમને મૃત્યુનો ભય દેખાડ્યો સાધુઓ ચાતુર્માસમા વિહાર કરી શકે નહિ કારણ કે તેથી અનેક જીવહિંસા થવાનો ભય રહે છે આ સમયે દૈવીબળવાળા વિષ્ણુકુમારમુનિ ધ્યાનમગ્ન હતા તેમને સુવ્રતાચાર્યે બોલાવ્યા, કારણ કે એ આવીને નમુચિને નમાવે તો જ તેઓ ત્યા રહી શકે. નમુચિએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતુ કે–' જે ભિક્ષુક ત્રણ પગલા ચાલીને જેટલી પૃથ્વી માપી લેશે તેટલી પૃથ્વી મારા રાજ્યમા એને આપીશ, પણ એ ત્રણ પગલાએ માપેલી પૃથ્વીપાર તે પગ મૂકશે તો તેનો જીવ લઇશ ' વિષ્ણુકુમારે પોતાના વૈક્રિય શરીરને (પૃ ૧૭૧) બળે બે પગલાએ સમસ્ત પૃથ્વીને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી માપી લીધી અને ત્રીજે પગલે નમુચિને પૃથ્વી ઉપર સુવાડી દીધો ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘૃણાજનક લાગતા એવા જૈનો વિરુદ્ધ કશુ કરી શકયો નહિ ત્યારપછી તો મહાપદ્મે પણ એને પોતાના રાજ્ય

માંથી કાઢી મૂક્યો. પોતાના પરાક્રમથી વિષ્ણુકુમારમુનિ સમસ્ત જગત્માં ત્રિવિક્રમ* નામે પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારપછી મહાતપ તપ્યા અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા. મહાપદ્મે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

ત્યારપછીના સમયમાં ૮મા બલદેવ રામ અથવા પદ્મ અને ૮મા વાસુદેવ લક્ષ્મણ અથવા નારાયણ થયા. અયોધ્યામાં રાજા દશરથને ત્યાં એની રાણી અપરાજિતા ને પેટે રામ અને સુમિત્રા ને પેટે લક્ષ્મણ જન્મ્યા હતા. દશરથને બીજા પણ બે પુત્ર હતા. કૈકેયીને પેટે ભરતનો અને સુપ્રભાને પેટે શત્રુઘ્નનો જન્મ થયો હતો. મિથિલાના રાજા જનકની× પુત્રી સીતા સાથે રામના લગ્ન થયાં હતાં. રામને રાજપાટ સોંપીને સાધુ થવાની દશરથને ઇચ્છા થઇ, કૈકેયીને એકવાર એણે વરદાન આપેલું તે અત્યારે એણે માગી લીધું કે 'ભરતને રાજપાટ આપો ને રામને વનવાસ આપો.' ભરતે તો કે પોતાને આપેલું રાજપાટ સ્વીકાર્યું નહિ, છતાંયે રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસમાં ગયા.

એ સમયે પૃથ્વીના એક ખંડમાં વિદ્યાધરોનો રાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો. તે ૮મો પ્રતિવાસુદેવ હતો. માથા જેવડાં નવ મોતીની માળા એ સદૈવ પોતાના કંઠમાં પહેરતો, તેથી એ દશાનન પણ કહેવાતો. એના પ્રજાજન રાક્ષસ કહેવાતા, કારણ કે એ મહા રાક્ષસના વંશજ હતા અથવા તો પોતાના ધ્વજમાં રાક્ષસનું ચિત્ર રાખતા.

જનકને ત્યાંથી સીતા સાથે લગ્ન કરવામાં રાવણ નિષ્ફળ

---

* ત્રિવિક્રમ—જેણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે તે-એ નામ વિષ્ણુનું પણ છે કારણ કે એણે વામનરૂપે ત્રણ પગલામાં રાક્ષસરાજ બલિનું સઘળું રાજ્ય લઇ લીધું હતું (Hinduism પૃ. ૧૨૧ થી સરખાવો.) એ કથાને જૈનોએ આ સ્વરૂપ આપીને વિષ્ણુ અને નમુચિની કથા કરી હશે!

× એક કથા પ્રમાણે સીતા રાવણ અને મંદોદરીની પુત્રી હતી ને તેને જનકે ઉછેરી હતી.

નિવડ્યો હતો, તેથી એ સીતાનું હરણ કરી ગયો. એને પાછી લાવવાને રામે વિદ્યાધરોની સેના એકઠી કરી વિદ્યાધરો પોતાના વાનરધ્વજને કારણે વાનર નામે ઓળખાતા હતા એમના રાજા સુગ્રીવ અને હનુમાનની સહાયતાથી રામે લકા લીધી, રાવણને લક્ષ્મણે મારી નાખ્યો, રાવણ નરકમાં ગયો ત્યારપછી પોતાને શરણે આવેલા રાવણના ભાઇ વિભીષણને રામે લંકાનું રાજ્ય સોંપ્યુ અને છોડાવેલી સીતાને તથા પોતાના સાથીઓને લઇને અયોધ્યા આવ્યા અહીં પોતાની આંખોની સુન્દર ચન્દ્રપ્રભા સમી સીતાને પડખે રાખી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યુ પોતાની શોક્ય ચિત્ર-લેખાની પ્રાર્થનાથી એકવાર સીતાએ રાવણના પગનુ ચિત્ર કાઢ્યુ. આથી રામને કોઇએ સૂચન કર્યું કે ‘ સીતાએ રાવણના સહવાસમા જે સુખી ઘડીઓ ગાળેલી તે હજી એ યાદ કરે છે ’ આ અને બીજા નિર્દોષ પ્રસગોને આગળ ધરીને નિન્દાપ્રિય લોકોએ સીતાને માથે અપવાદ મૂકવા માડ્યા રામને એથી બહુ દુ ખ થયુ અને એ સમયે સીતા ગર્ભવતી હતી છતા એને વનવાસ આપવાની ફરજ પડી સીતા વનવાસમા એકલી રહી ને ત્યા अनगलवण અને मदनाङ्कुश નામે બે પુત્રને જન્મ આપ્યો એક જૈન પડિતે એ બેને સમસ્ત વિદ્યાઓ અને કળાઓ શીખવી મોટા થતા એ બને બળવાન વીર થયા ને જગતનો દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા અન્તે રામની સામે પણ એમણે યુદ્ધ માડ્યુ પિતા–પુત્રે એકમેકને ઓળખી લીધા ને પછી સીતાને પુષ્પક વિમાનમા બેસાડી અયોધ્યામા આણી સીતાએ અગ્નિપરીક્ષાએ પોતાની નિર્દોષતા વિષે પોતાની સમસ્ત પ્રજાની ખાત્રી કરી આપી ને પછી સાધ્વી થઇ ત્યારપછી લક્ષ્મણ મરણ પામ્યા ને નરકમા ગયા પોતાના ભાઇના વિયોગને દુ ખે રામે સસારનો ત્યાગ કર્યો અને શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, વિભીષણ અને બીજાઓ સાથે દીક્ષા લઇ પોતે નિર્વાણ પામ્યા[૬૮]

नमि ૨૧મા તીર્થંકર મિથિલામા રાજા विजय અને તેની રાણી वप्राને ત્યા જન્મ્યા જ્યારે એ ગર્ભમા હતા, ત્યારે એમના પિતાના નગરને ઘેરનાર શત્રુઓને નગરમાથી બહાર નીકળેલા લશ્કરના

નમે કરીને નમી જવું પડયું હતું તેથી એમનું નામ નમિ પડયું તીર્થંકરમોક્ષ જીવન જીવ્યા પછી સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મુનિસુવ્રત પછી ૬૦૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા.

નમિના સમયમાં કામ્પિલ્યના રાજા મહાહરિને ઘેર તેની રાણી મેરાને પેટે ૧૦મા ચક્રવર્તી હરિષેણ જન્મ્યા. એમણે સમસ્ત ભરતવર્ષને પોતાના અધિકાર નીચે આણ્યો, પછી સમસ્ત ઉપભોગનો ત્યાગ કર્યો, સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

ત્યારપછી રાજગૃહમાં રાજા વિજયને (અમરસેનને) ઘેર તેની રાણી વપ્રાને પેટે ૧૧મા ચક્રવર્તી જયસેન થયા. પોતાના રાજ્યક નીચે ભરતખંડની પૃથ્વીને આણ્યા પછી એમણે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પામ્યા.

હજારો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત હરિવંશમાં રાજા યદુ થયો. તેના પુત્ર શૂરને શૌરિ અને સુવીર નામે બે પુત્ર થયા. શૌરિના પુત્ર અન્ધકવૃષ્ણિને ૧૦ પુત્ર થયા તે દશાર્હ કહેવાયા. તેમના એક વસુદેવને બલરામ તે ૯મા બલદેવ અને કૃષ્ણ તે ૯મા વાસુદેવ એ બે પુત્ર થયા. બીજા એક સમુદ્રવિજયને ઘેર અરિષ્ટનેમિ તે ૨૨મા તીર્થંકર જન્મ્યા. સુવીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો તેને ઉગ્રસેન અને દેવક એ બે પુત્ર થયા. ઉગ્રસેનને કંસ નામે પુત્ર અને રાજીમતી નામે કન્યા થઈ. દેવકને દેવકી નામે કન્યા થઈ અને તે કૃષ્ણની માતા થઈ

કૃષ્ણ અને અરિષ્ટનેમિની સગાઈ સંબંધે સાધારણ હકીકત આપી એ કે અન્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી કથાઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે[૧૯] છતાં ઉપરની હકીકતથી કંઇક સ્પષ્ટતા થશે. હવે એ બેનો ચરિત્ર વિષે આગળ જોઇએ.

શૌર્યપુરના રાજા વસુદેવે (દશમા દશાર્હે) સુન્દર રોહિણી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેથી એને ઘેર રામ નામે ૯મા બલદેવનો જન્મ થયો. પછીથી એણે દેવકની કન્યા દેવકી સાથે લગ્ન કર્યું એ લગ્નપ્રસંગે કંસની સ્ત્રી જીવયશાએ ખૂબ દારૂ પીને પૂજ્યપાદ અતિમુક્ત મુનિની મશ્કરી

કરી તેથી અતિમુક્તે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ‘દેવકીનો સાતમો પુત્ર તારા સ્વામી કંસનો વધ કરશે’ ભયના માર્યા કંસે વસુદેવ પાસેથી વચન લીધું કે ‘દેવકીના પહેલા સાત બાળક જન્મશે કે તુરત જ તને આપીશ’ હવે भद्दिलपुर નગરમા નાગ નામે શ્રાવક અને તેની સ્ત્રી सुलमा રહેતા હતા, તેમને દેવે ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું કે ‘તમારે મરેલા બાળક અવતરશે’ આ ભલી સ્ત્રીને દરેકવેળા દેવકીની સાથે જ ગર્ભ રહેતો હતો દેવકીના બાળકને એક દેવ ઉપાડી લાવીને સુલસાને આપતો ને તેના મરેલા જન્મેલા બાળક લઇ જઇને દેવકીને આપતો.

દેવકી એ બાળકો કંસને સોપતી તે મારી નાખતો સાતમા ગર્ભ વખતે દેવકીને પ્રખ્યાત (૭) સ્વપ્ન આવ્યા ને તેથી સૂચન થયું કે વાસુદેવ અવતરશે એ વાસુદેવ કૃષ્ણનો જન્મ થયો કે તરત જ તેમને દેવોએ,કંસોએ મૂકેલા ચોકીદારોને ઉંઘમા નાખી દઇને ઉપાડી લીધા ને ગોવાળ नन्द અને તેની સ્ત્રી यशोदाને સોપી દીધા, ગોવાળની પુત્રી લાવીને દેવકીને આપી દેવકીએ તે કંસને સોપી કંસે કન્યા હોવાથી એનું નાક કાપી નાખ્યુ કૃષ્ણ ગોવાળો ભેગા गोकुळમા ઉછર્યા ને ત્યાં પોતાના ઓરમાન ભાઇ (बल-) राम સાથે એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા અન્તે એ मथुरा ગયા, ત્યા કંસનો વધ કર્યો અને તેના પિતા ઉગ્રસેનને–જેને કંસે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેને–ફરી પાછા ગાદીએ બેસાડ્યા

कालयवनोનો રાજા जरासंघ ૯ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો તેની બેન જીવયશાના ઉશ્કેર્યાથી જરાસંઘે, પોતાના બનેવી કંસના વધનુ વેર લેવા, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ માંડ્યુ રામને અને કૃષ્ણને એણે ઘેર્યા અને તેમને તથા સૌ યાદવોને મથુરા છોડવાની ફરજ પાડી ત્યારપછી કૃષ્ણે ગુજરાતમા द्वारका નગરી વસાવી અને ત્યા અનેક રાણીઓના સહવાસમા રાજ્યના ખૂબ વૈભવ ભોગવ્યા પછી કૌરવો વિરુદ્ધના પ્રખ્યાત મહાભારત યુદ્ધમા કૃષ્ણે પાણ્ડવોનો પક્ષ લીધો, ઘણા યુદ્ધ કર્યા ને છેવટે જરાસન્ધને ઘેરી એને પણ માર્યો

હવે દ્વારકામાં એક સમયે એવું બન્યું કે કૃષ્ણના પુત્ર સામ્બે દારૂ પીને તાપસ દ્વૈપાયનનું અપમાન કર્યું આ ઉપરથી કોપે ભરાઈને દ્વૈપાયને પ્રચંડ તપ કર્યું અને તેને બળે પોતે અગ્નિકુમાર દેવ બનીને દ્વારકાને પ્રચણ્ડ અગ્નિએ બાળી મૂકી. કૃષ્ણની ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ ને સર્વે યાદવ બળી ગયા. રામ અને કૃષ્ણ બચ્યા હતા તે મથુરા તરફ નાઠા. જરાકુમાર નામે કૃષ્ણનો નાનો ભાઈ હતો; એક સમયે જ્યારે કૃષ્ણ એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લેતા હતા ત્યારે તે જરાકુમારના બાણથી સખ્ત ઘવાઈ ગયા આ ઘાથી એ મૃત્યુ પામ્યા. એમને સમ્યગ્જ્ઞાન (સમકિત) હતું, પણ જીવનના પાછલા કાળમાં એમણે દ્વૈપાયન ઉપર દ્વેષભાવ રાખેલો તેથી એ ત્રીજી નરકે ગયા. એમના ભાઈ રામે સંસારત્યાગ કર્યો અને એમણે ૧૦૦ વર્ષ તપ કર્યું તેથી બીજે ભવે પાંચમા સ્વર્ગમાં દેવ થયા. ત્યાંથી એમણે નરકમાં કૃષ્ણને દુઃખ પામતા જોયા ને એમને છોડાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમને પોતાના હાથ વડે ઉચકી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સૂર્યની સામે ઘી ઓગળે એમ કૃષ્ણ ઓગળી જતા ને ભયંકર દુઃખ પામવા લાગ્યા, તેથી એમણે એવો પ્રયત્ન ફરીને કર્યો નહિ.

કૃષ્ણના કાકાના દીકરા અરિષ્ટનેમિ (નેમિ) ૨૨ મા તીર્થંકર હતા. શૌર્યપુરના રાજા સમુદ્રવિજય એમના પિતા હતા અને તેમના રાણી શિવા એમનાં માતા હતા. માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં રિષ્ટ (રત્નની) નેમિ (ચક્રધારા) જોઈ, તેથી એ (અશુભને દૂર કરવા માટે અ ઉપસર્ગ ઉમેરાતા) અરિષ્ટનેમિ કહેવાયા. બાલ્યાવસ્થાથી જ એમણે પોતાના અતુલ શરીરબળના લક્ષણ દેખાડવા માંડ્યાં. એક સમયે કૃષ્ણના શસ્ત્રાગારમાં પેસી ગયા અને ત્યાં કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈથી ન વગાડી શકાય એવો એમનો શંખ વગાડ્યો. કૃષ્ણે જ્યારે એ સાંભળ્યો ત્યારે એમને ભય લાગ્યો કે વખતે પોતાના બળથી મારૂં રાજ્ય લઈ લેશે. આથી, કામસંભોગથી અરિષ્ટનેમિની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે એમ માનીને કૃષ્ણે ઉગ્રસેનની કન્યા રાજીમતી સાથે અરિષ્ટનેમિના લગ્ન ગોઠવી દીધાં. અરિષ્ટનેમિએ એ લગ્ન કરવાનું

સ્વીકાર્યું એટલે એ મહોત્સવની ભારે તૈયારીઓ થઇ ગઈ. બીજા બધા વિધિ કર્યા પછી, વરરાજા વરઘોડે ચડ્યા. ખૂબ શણગારેલા રથ ઉપર બેસીને લગ્નક્રિયા માટે માંડવે ચાલ્યા. ત્યા તો માર્ગમા ભયંકર ચીસો પાડતા પશુને જોયા, લગ્નના જમણને માટે એ પશુ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. આ દેખાવથી એમના હૃદયમા દયાભાવ એવો પ્રબળ જાગ્રત થયો કે તરતજ એમણે સસારનો ત્યાગ કર્યો રૈવતક (કાઠિયાવાડમા ગિરનાર) પર્વત ઉપર ચાલતા થયા, ત્યા તપ કર્યું ને જ્ઞાનની ચરમ-સીમાએ પહોચ્યા (કેવળજ્ઞાન પાયા) ત્યારપછી સૌને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પાડવોને પણ સસારત્યાગની પ્રેરણા કરી, તેથી તે પણ દીક્ષા લઇને નિર્વાણ પામ્યા રૈવતક પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નમિનાથ પછી ૫૦૦૦૦૦ વર્ષે નેમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

એમનુ અનુકરણ કરીને રાજીમતીએ પણ સંસારત્યાગ કર્યો ને સાધ્વી થયા અરિષ્ટનેમિનો ભાઇ રથનેમિ પણ સાધુ થયો સાધુ થતા પહેલા રાજીમતી ઉપર એને બહુ મોહ હતો, તેથી એકાત મળતા તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા એમને જણાવી, પણ રાજીમતીના ઉપદેશથી એને ભાન આવ્યું, એટલે ફરીને સસારનો એણે ત્યાગ કર્યો અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા

અરિષ્ટનેમિના પછી છેવટના એટલે ૧૨ મા ચક્રવર્તી ब्रह्मदत्त[૭૦] થયા काम्पिल्यના રાજા ब्रह्मને ઘરે તેની રાણી चुलनीને પેટે એ અવતર્યા હતા હજી તો એ બાળક હતા, તેવામા રાજા બ્રહ્મ માંદા પડ્યા અને મરણ સમીપ આવ્યુ છે એમ જાણીને, પોતાના ચાર મિત્રોને પોતાના પુત્રની સોપણી કરી એ ચાર તેની પાડોશના રાજા હતા અને તેની સાથે એમનો મિત્રસબધ ગાઢો હતો આ ચારે રાજાએ મળીને તેમાના એક કોશલના રાજા દીર્ઘને બધો કારભાર સોપ્યો, પણ દીર્ઘે તો એ રાજપુત્રનું રાજ્ય પચાવી પાડયુ, એટલુજ નહિ પણ વિધવા રાણી સાથે પણ આડો વહેવાર બાધ્યો અમાત્ય ધનુ એ દીર્ઘની ભ્રષ્ટતા બ્રહ્મદત્તના ધ્યાન ઉપર આણી ને એમણે પોતાની માતાને તથા દીર્ઘને ઇસારે વાર્યા એ બેએ એથી કોપીને બ્રહ્મદત્તને મારી નાખવાનો

સંકલ્પ કર્યો એમણે બ્રહ્મદત્તને પરણાવ્યા, નવવધૂ સાથે એમનો વરઘોડો કાઢ્યો અને એ બેને એક લાક્ષાગૃહમાં ઉતાર્યાં એ લાક્ષાગૃહ દીર્ઘે ખાસ હેતુએ ચૂલનીની સલાહથી આગળથી બંધાવી રાખ્યું હતું અને તે રાતે બાળી મૂકવાનું હતું પણ એ નીચ યોજના નિષ્ફળ થઈ અમાત્ય ધનુ આગળથી ચેતી ગયો હતો ને તેણે એ લાક્ષાગૃહની નીચેથી સોંયરાનો એક માર્ગ તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. બ્રહ્મદત્ત બળતા ઘરમાથી એ સોંયરાને માર્ગે થઈને છટકી ગયા, વેશ બદલીને ધનુના પુત્ર સાથે દેશ છોડી ભટકતા થઈ ગયા. પછી ઘણાં યુદ્ધ કર્યાં ને ઘણી રાણીઓ પરણ્યા. અન્તે એ કાશી આવ્યા ત્યાંના રાજા કટકની અને પોતાના પિતાના મિત્રોની સહાયતાથી સેના એકઠી કરી, ને દીર્ઘ સામે યુદ્ધ માંડ્યુ એમણે એને હરાવ્યો ને માર્યો, બ્રહ્મદત્ત રાજ્યગાદીએ બેઠા અને ભારતવર્ષના છએ ખંડ જીતી લઈ ચક્રવર્તીપદ પામ્યા.

બ્રહ્મદત્ત એકવાર નાટક જોતા હતા, ત્યારે ત્યાં ફુલ દેખીને સુધર્મ સ્વર્ગમાંનો પોતાનો પાછલો ભવ એમને સાંભરી આવ્યો વળી પાછલા છ ભવમાં સાથે જ રહેતો એવો એક સહચર પણ સાંભરી આવ્યો. તે ઉપરથી એમણે એક શ્લોકનું અરધુ રચ્યું, અને એનુ બીજુ અરધુ જે રચી આપે તેને મોટુ ઇનામ આપવાનુ જાહેર કર્યું એક શેઠનો પુત્ર સાધુ થઈ ગયો હતો એણે એ અરધુ રચી આપ્યુ તે ઉપરથી બ્રહ્મદત્તને ખાતરી થઈ કે પાછલે ભવે જ્યારે તે ઇંમૂળ હતો ત્યારે આ સાધુ મારો ભાઈ ચિત્ર હતો. એની સાથે બ્રહ્મદત્તે પાછલા ભવમા સંસારત્યાગ કર્યો હતો ને સાધુ થયા હતા પણ સર્વે કષાયનો નાશ કરી શક્યા નહોતા. એવુ થયુ કે એકવાર ચક્રવર્તી સનત્કુમારની પટ્ટરાણીના વાળનો ગુચ્છો એમના પગ આગળ આવી પડ્યો તેથી બીજે ભવે ચક્રવર્તી થઈને એવી સુંદર રાણીને પરણવાની એમને અભિલાષા થઈ એ અભિલાષા પૂરી થઈ હતી. ફરી જન્મેલા ચિત્રે એમને સંસારત્યાગ કરવા બહુ યે સમજાવ્યા, પણ એમણે સંસારત્યાગ કર્યો નહિ. ચિત્ર પોતે સાધુ થવાથી નિર્વાણ પામ્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તો સંસારસુખ ભોગવ્યા કર્યાં

એકવાર એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદત્ત પાસે આવ્યો અને ચક્રવર્તીની આહારસામગ્રી ખાવા માટે માગી બ્રહ્મદત્તે જણાવ્યુ કે–'ચક્રવર્તીનો આહાર ચક્રવર્તી જ ખાઇ શકે, માટે એવો દુરાગ્રહ ન કરવો ' પણ તે મૂર્ખે એટલો દુરાગ્રહ કર્યો કે તેને અને તેના કુટુમ્બને પોતાના થાળની થોડીક સામગ્રી આપી પ્રચડ આહારના પ્રભાવથી એ બ્રાહ્મણમા કામવાસના એવી પ્રબળતાએ જાગ્રત થઈ કે તે તૃપ્ત કરવાને મા, બેન કે ભત્રીજી પણ ન જોઈ પોતાના પાપથી શરમાઈ જઇને એ બ્રાહ્મણે, એ પાપના મૂળરૂપ ચક્રવર્તી ઉપર વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એની બને આખો ફોડી નાખવાનું એક ભરવાડને ભળાવ્યુ, તેણે ફોડી નાખી, બ્રહ્મદત્તે એ જાણ્યું અને બ્રાહ્મણને તથા એના સૌ સગા સબધીને મારી નંખાવ્યા વળી તેની આખો કાઢીને એક વાસણમા મૂકવાની પોતાના મંત્રીને આજ્ઞા કરી, જેથી એ આખો ફોડી નાખવાનો લાભ પોતે લઇ શકે. મત્રી સમજી શક્યો કે ચક્રવર્તી પોતાના અશુભ કર્મના પ્રભાવથી આમ કરે છે અને તેથી વાસણમા આંખોને બદલે આંખ જેવા ફુલ મૂક્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તો બાકીના દિવસ એ આખો ફોડવાના ભુડા સકલ્પમા જ ગાળ્યા અન્તે ૭૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મરણ પામીને ૭ મી નરકે ગયા, ત્યા એમના વૈરવૃત્તિના પાપને માટે એમને ૩૩ સાગરોપમ સુધી પ્રાયશ્ચિત કરવુ પડશે

જૈન વિશ્વેતિહાસના અત્યાર સુધી વર્ણવેલા સર્વે શલાકા-પુરુષોના વૃત્તાન્ત કેવળ કથાજનિત છે, પણ ઘણાખરા સંશોધકોને મતે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા તેમની કથાને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવતા ઇ સ પૂ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઇ ગયેલા લાગે છે જૈનોને મતે નેમિનાથના નિર્વાણ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા એમના અને એમના પછીના તીર્થંકર મહાવીરના જીવન વિષે આપણે કઇક કઇક જાણી શકીએ છીએ જોકે એ બંનેના ઇતિહાસમા પુષ્કળ કથાઓ વણાઇ ગઇ છે, અને તેમાની કેટલીક કથાઓ તો તેમના પૂર્વભવો વિષે છે કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે આપણને જાણવાનુ મળે એટલા માટે એમાની કેટલીક કથાઓ આપણે અહીં કહીએ.

પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા તે પૂર્વેના એમના નવ ભવનું વર્ણન કરેલ છે[૭૨] એમાંના પ્રત્યેક ભવમાં તેમની સામે તેમનો એક શત્રુ જન્મ્યે જતો હતો અને તેની સામે તેમને વિરોધ થયા કરતો હતો.

(૧) પોતનનગરમાં પાર્શ્વનાથનો જીવ એકવાર મરુભૂતિનામે બ્રાહ્મણના ભવમાં હતો, ત્યારે કમઠ નામે એમને મોટો ભાઈ હતો. સાધુ હરિચન્દ્રના ઉપદેશથી મરુભૂતિ સાધુ જેવા થયા, પણ એનો ભાઈ તો ઇન્દ્રિયસુખમાં લીન થઈ ગયો. મરુભૂતિના સાધુ થવાથી એની સ્ત્રી વસુન્ધરાને માથે સંયમ પાળવાનું આવી પડ્યું પણ તે તે પાળી શકી નહિ ને કમઠની સામે ખોટો વહેવાર રાખવા લાગી. મરુભૂતિએ આ વાત સાંભળી ત્યારે રાજા અરવિન્દને ફરિયાદ કરી. રાજાએ કમઠને ગધેડે બેસાડીને નગરમાં ફેરવ્યો ને પછી રાજ્ય બહાર હાંકી કાઢ્યો. કમઠ ત્યાંથી વનમાં ગયો ને તપ કરવા લાગ્યો. ક્રોધવશ થઈને પોતે પોતાના ભાઈનું બુરું કરી નાખ્યું એ વિચારથી મરુભૂતિને સંતાપ થયો ને તેથી કમઠની પાસે જઈને તેણે ક્ષમા માગી, પણ કમઠે તે વખતે પત્થરથી એની ખોપરી તોડીને મારી નાખ્યો.

(૨) મરુભૂતિએ પોતાના અન્તકાળમાં આર્તધ્યાન કરેલું, તેથી એ બીજે ભવે વનમાં હાથીપણે અવતર્યો. તે સમયે અરવિન્દ રાજા જૈન સાધુ થયેલા તેના ઉપદેશથી હાથીને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું ત્યારથી એ સુકાં પાંદડાં ખાવા લાગ્યો ને સૂરજને તાપે તપેલું પાણી પીવા લાગ્યો. કમઠ તે વારે પૃથ્વી ઉપર ઝેરી નાગ થઈને અવતર્યો હતો અને તેણે ઘણા જીવની હત્યા કરી હતી. છેવટે એ પવિત્ર હાથીને પણ તે ડસ્યો ને તેથી હાથી મરી ગયો. (૩) હાથી સહસ્રાર સ્વર્ગમાં દેવ થયો. સાપ પાંચમી નરકે ગયો. (૪) દેવ ચોથે ભવે તિલક નગરમાં રાજા કિરણવેગ થયો. પિતા પાસેથી મળેલા રાજ્યનો ત્યાગ કરીને કિરણવેગ દીક્ષા લઈ તપ કરવા લાગ્યો. નરકમાંથી નીકળીને કમઠ પાછો નાગયોનિમાં અવતરેલો તે ફરી કિરણવેગને ડસ્યો ને તેથી કિરણવેગ મૃત્યુ પામ્યો. (૫) પછી એ ૧૨મા કલ્પમાં દેવ થયો; વનમાં દાવાનળ સળગ્યો,

તેમાં સાપ બળી ગયો ને તમપ્રભા નામની નરકમાં ગયો. (૬) શુભંકરા નગરીમા રાજા वज्रवीर्यने ઘેર वज्रनाभ નામે કુમારરૂપે છઠ્ઠે ભવે તે દેવ જન્મ્યો પાછળથી એણે દીક્ષા લીધી અને ज्वलन પર્વત ઉપર તપ કરવા લાગ્યા, તે વારે ભીલ कुरंगकના બાણથી એનો જીવ ગયો. આ ભીલ તે બીજો કોઇ નહિ, પણ ભવોભવમા તેની પાછળ પડેલો શત્રુ હતો. (૭) વજ્રનાભ ત્યાથી મધ્ય ગ્રૈવેયકમા દેવ થયા, કુરંગક ૭મા નરકમા જઇને દુઃખ ભોગવવા લાગ્યો (૮) ગ્રૈવેયક સ્વર્ગમાથી નીકળી सुरपुरના રાજા कुलिशवाहुની (वज्रवाहुની) રાણી सुदर्शनाના ગર્ભમા અવતર્યો એનું નામ सुवर्णवाहु પડ્યુ ને એ ચક્રવર્તી થયા તીર્થંકર जगन्नाथના ઉપદેશથી એણે સંસાર તજ્યો. ખૂબ ધાર્મિક જીવન પાળીને એણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. છેવટે એને સિંહે ફાડી નાખ્યા એ સિંહ તે પેલો ૭મા નરકમાથી નીકળેલો ભ્રષ્ટાત્મા હતો. (૯) ત્યાથી સુવર્ણબાહુ ૧૦મા પ્રાણતકલ્પમાં દેવ થયો, સિંહ ૪થા નરકમા પડ્યો.

મરુભૂતિના જીવને તીર્થંકર નામ કર્મને ફળે છેલ્લો ભવ થયો. કાશીના રાજા अश्वसेनની રાણી वामादेवीના ગર્ભમા પ્રાણતદેવ અવતર્યો. અંધારી રાતે સગર્ભા રાણીએ પોતાના પડખામા એક સાપને સરકતો જોયો, તેથી બાળકનુ નામ પાર્શ્વ પાડ્યુ મોટા થયા ત્યારે તે બળવાન સુયોધન થયા, कलिंगના રાજા यवनને હરાવ્યો ને તેની રૂપવતી કન્યા प्रभावतीની સાથે લગ્ન કર્યું એકવાર એમણે પોતાના મહેલની બારીએથી જોયુ તો कमठ નામે તાપસની ચારે બાજુ લોકનું ટોળુ વળ્યુ હતુ. એ તાપસ પંચાગ્નિ તપતો હતો ચારબાજુ ચાર ધૂણી ધખાવી હતી, વચ્ચે પોતે બેઠો હતો ને માથે સૂર્યનો તાપ હતો. એ તાપસ તે બીજો કોઇ નહિ, પણ પૂર્વભવનો કમઠ હતો. એવામા એક સાપ એક ધૂણીના કાષ્ટમા બળવા લાગ્યો તેને એ તાપસે શાન્તચિત્તે બળવા દીધો પાર્શ્વકુમારે ત્યા આવી એ સાપને બચાવી લીધો ને તાપસને એની નિર્દયતા વિષે કહ્યું. એ સાપ ત્યારપછીના ભવમા નાગરાજ धरण થયો અને કમઠ બીજે (૧૧મે) ભવે मेघमाली નામે અસુર થયો

એક દિવસ પાર્શ્વે પોતાના બાગમાં અરિષ્ટનેમિનું ચિત્ર જોયું અંતર્જ્ઞાન જાગ્રત થવાથી સાધુ થવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો. એમણે દીક્ષા લીધી અને ભિક્ષુક થઇ વિહાર કરવા લાગ્યા. વનમાં મેઘમાલીએ વાયુના ને વરસાદના તોફાનથી એમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નાગરાજ ધરણે એમની ઉપર પોતાની ફેણ છત્રીની પેઠે ધરી રાખી. તેથી તેમને કંઇ થયું નહિ. ધરણે ત્યારપછી મેઘમાલીને સમજાવ્યું કે 'તારે તીર્થંકરનો દ્વેષ કરવો ઘટે નહીં, ઉલટો બહુ ઉપકાર માનવો ઘટે કારણ કે તારા કમઠના જન્મમાં જીવની હિંસા કરતાં તને એમણે વાર્યો હતો.' એ ઉપરથી મેઘમાલીને પોતાના મિથ્યાત્વનું ભાન થયું ને સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારપછી થોડેક કાળે પાર્શ્વ પિતૃનગર કાશીમાં આવ્યા ને ૮૪ દિવસની તપશ્ચર્યાને પરિણામે કેવલજ્ઞાન પામ્યા. પછી દેશમાં ફરીને ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા ને ઘણા લોકને જૈન કર્યા. અન્તે સમેતશિખર (એમના નામ ઉપરથી એ પાર્શ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે) ઉપર ૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નેમિનાથ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

વર્ધમાન (મહાવીર) ૨૪ મા ને વળી આપણી અવસર્પિણીના છેલ્લા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૧૭૮ વર્ષે થયા. જૈન ગ્રન્થોમાં એમના પણ પૂર્વભવની કથાઓ છે અને એવી કથાઓ થોડીઘણી નહિ પણ ૨૬ પૂર્વભવની છે

એ તીર્થંકરના પૂર્વભવ તો અસંખ્ય છે, પણ જે ભવથી એમને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તે ભવથી એમની કથા નોંધવામાં આવી છે ને મોટા ભવ જ ગણત્રીમાં લીધા છે એ (૧) પેહલા ભવમાં નયસાર નામે ગામણી હતા, અને પશ્ચિમ વિદેહમાં જન્મ્યા હતા. એકવાર લાકડાં લેવા એ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે એમને કેટલાક સાધુ મળ્યા; એ રસ્તો ભૂલ્યા હતા ને ક્ષુધાતુર તથા તૃષાતુર થયા હતા. તેમના ઉપર નયસારને દયા આવી ને એમની સેવાસુશ્રુષા કરી, એમની પાસેથી એ સમ્યક્ત્વ પામ્યા. શુભ કર્મને લીધે (૨) એ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાંથી (૩) એ ૧લા તીર્થંકર ઋષભના પૌત્ર મરીચિરૂપે જન્મ્યા. તેનું વર્ણન પૃ ૨૭૫ઉપર આપ્યું છે ત્યારપછીને ચોથેભવે તે દેવ થયા ને

પાંચમે ભવે બ્રાહ્મણ થઇને ત્રિદંડી થયા પછી ઘણા ભવ ભમ્યા

છઠ્ઠે ભવે બ્રાહ્મણ થઈને ત્રિદંડી થયા. સાતમે ભવે દેવ થયા એમ ૮ મે ભવે ત્રિદંડી, ૯ મે દેવ, ૧૦ મે ત્રિદંડી, ૧૧ મે દેવ, ૧૨ મે ત્રિદંડી, ૧૩ મે દેવ, ૧૪ મે ત્રિદંડી થયા પછી (૧૫) મે ભવે બ્રહ્મદેવલોકમા દેવ થયા ત્યારપછી ઘણા ભવ ભમ્યા (૧૬) મે ભવે રાજગૃહમા विश्वभूति રાજારૂપે અવતર્યા એક સાધુપુરુષના ઉપદેશથી એ સાધુ થયા એકવાર લાંબા ઉપવાસ પછી એ એક માર્ગે થઇને ચાલ્યા જતા હતા, તેવામા એક ગાયની સાથે અથડાયાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા એ જોઇને એમના સગા પણ વિરોધી विशाखानन्दी એ એમની મશ્કરી કરી એ સાભળીને વિશ્વભૂતિને ક્રોધ ચડ્યો ને ગાયને શીંગડાથી પકડીને આકાશમાં ઉછાળી, પોતાની વૈરવૃત્તિથી એમણે એવુ નિદાન (નિયાણુ=સંકલ્પ) કર્યું કે ભવાન્તરે હું મહા પરાક્રમી થાઉં આ નિદાન ફળ્યુ કારણ કે ત્યારપછી (૧૭) મે ભવે महाशुक्र સ્વર્ગમા ગયા પછી (૧૮) મે ભવે એ ૧લા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા (પૃ ૨૯૩) એમણે એ ભવમા બહુ પાપકર્મ કર્યા તેથી ત્યારપછીને (૧૯) મે ભવે એ ૭ મા નરકમા ગયા ત્યારપછી (૨૦) ભયંકર સિંહ થયા ને પછી (૨૧) એ ૪થા નરકે ગયા ત્યાથી પાછા (૨૨) મનુષ્યભવમા આવ્યા અને ત્યા શુભકર્મ કર્યા, તેને પરિણામે (૨૩) એ प्रियमित्र ચક્રવર્તી થયા એ ભવમા શુભકર્મ કરીને (૨૪) મહાશુક્ર સ્વર્ગમા ગયા પછી (૨૫) રાજકુમાર नदन રૂપે અવતરીને સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને સાધુ થયા તે ભવમા બહુ તપ કર્યો ને તીર્થંકર નામકર્મ બાધ્યુ પછીને (૨૬) મે ભવે પ્રાણુત દેવલોકમા દેવ થયા ને છેવટને (૨૭) મે ભવે તીર્થંકર મહાવીર થયા

મરીચિના ભવમા અવિવેકે કરીને નીચગોત્રકર્મ બંધાયાથી (પૃ ૧૭૫) આ છેલ્લા તીર્થંકરે બ્રાહ્મણને ઘેર અવતાર લેવો જોઇએ તેટલા માટે कुण्डग्राम નામે નગરમા બ્રાહ્મણકુંડ ભાગમા कोडाल ગોત્રના ऋषभदत्त નામે બ્રાહ્મણની देवानन्दा નામે સ્ત્રીના ગર્ભમા એ આવ્યા દેવાનન્દાએ પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન જોયા અને તેથી

આવી તીર્થંકરના જ મનુ સૂચન થયું દેવોના રાજા ઇન્દ્રે જ્ઞાન વડે આ જોયું ત્યારે એણે વિચાર્યું કે 'સર્વે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ ભૂતમાં, વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં સર્વ કાળે ઉચ્ચ કુળને વિષે અવતર્યા છે, અવતરે છે અને અવતરશે; તેથી કરીને ભગવાન મહાવીર બ્રાહ્મણકુળમા અવતરે એ કોઇ રીતે યોગ્ય થતુ નથી. આથી કરીને એણે પોતાની પદાતિસેનાના નાયક હરિણૈગમેષીને બોલાવી બ્રાહ્મણી દેવાનન્દાની કુખમાંથી ગર્ભ લઇને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા ની કુખમાં મૂકી આવવાની આજ્ઞા કરી. એ ઉપરથી હરિણૈગમેષી દેવાનન્દા પાસે ગયો, તેને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમાંથી ગર્ભ કાઢી લીધો ત્યાથી ક્ષત્રિય સિદ્ધાર્થ ને ત્યા ગયો તેની સ્ત્રી ત્રિશલાને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમાં મહાવીરનો ગર્ભ મૂકી દીધો; અને ત્રિશલાનો પુત્રીરૂપ ગર્ભ દેવાનન્દાની કુખમા મૂક્યો. ત્યાંથી પાછો એ સ્વર્ગે ચાલ્યો ગયો. હવે દેવાનન્દાનો ગર્ભ લઇ લીધો ને તે ત્રિશલાને આપ્યો એ દેવાનન્દાના પૂર્વભવના કર્મનું ફળ હતુ તેને વિષે કથા એવી છે કે દેવાનન્દા પૂર્વભવે ત્રિશલાની જેઠાણી હતી ને તેવારે પોતાની દેરાણીનો રત્નનો કરંડીઓ એણે ચોરી લીધો હતો. તે પાપના ફળરૂપે આ ફેરફાર થયો હતો.'

મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશલાની કુખમા ગયા પછી, ત્રિશલાને પ્રખ્યાત ૧૪ સ્વપ્ન આવ્યા ને ૯ માસ ને ૭½ દિવસે શુભ મુહૂર્તે ને શુભ લગ્ને બાળક અવતર્યો માતા ગર્ભિણી હતી ત્યારે માતાપિતાની કીર્તિ ને સંપત્તિ વધી હતી તેથી એમનું નામ વર્ધમાન પાડ્યું

રાજકુમારને ઉત્તમ પ્રકારનુ શિક્ષણ આપવા માંડ્યુ શરીરની ને મનની શક્તિઓ એ દીપવા લાગ્યા. હજી તો એ બાળક હતા એવામાં ઇન્દ્રલોકમાંનો કોઇક દેવ એમની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો તેને એમણે પરાજય પમાડ્યો, આથી એમનુ નામ મહાવીર પડ્યુ વળી બ્રાહ્મણનો વેશ લઇને ઇન્દ્ર આવ્યા અને એમને કેટલાક કઠણ પ્રશ્ન પૂછ્યા નિશાળમા હજી તો એ ભિખ્યો શીખ્યા નહોતા, છતાંયે એમણે એ પ્રશ્નોના યથાસ્થિત ઉત્તર આપીને સૌને છક્ક કરી નાખ્યા. દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય તો છે

જુવાનીમાં જ એમણે કર્યો હતો, પણ પોતાના જવાથી માતા-પિતાને દુઃખ થશે એમ જાણીને, એ જીવતા હોય ત્યાંસુધી દીક્ષા ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એટલા માટે મનુષ્યપણાના ધર્માનુસાર સુખ ભોગવ્યા, લગ્ન પણ કર્યું અને એક પુત્રીના પિતા પણ થયા

સિદ્ધાર્થ અને એની પત્ની ત્રિશલા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના ધર્મને પાળતા હતા, તેમણે કુશાગ્ર શય્યા ઉપર રહી ઉપવાસ કરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો અને અચ્યુત કલ્પ–સ્વર્ગમા દેવ થયા. ત્યારપછી મહાવીરને જગતમા કશુ બધન રહ્યુ નહિ અને તેથી દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો પ્રથમ તો એમના ભાઇ નંદિવર્ધને રજા આપી નહિ તેથી બે વર્ષ રહ્યા પછી મહાવીરનો આગ્રહ જોઇને રજા આપી મહાવીરે એક વર્ષ સુધી પુષ્કળ દાન દીધું દીક્ષાને દિવસે એમને શિબિકામાં બેસાડીને દેવો કુડપુર પાસેના જ્ઞાતખડ નામે ઉપવનમા લઇ ગયા, ત્યા એમણે વિધિપુરસર દીક્ષા લીધી ત્યારપછી તરત જ એમને મનપર્યાયજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારપછી બાર વર્ષ સુધી વિહાર કર્યો ૧ વર્ષ અને ૧ માસ સુધી એમણે દેવદુષ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું પછી તેનો એમણે ત્યાગ કર્યો ને દિગમ્બર થયા તેઓ માત્ર હાથે ભિક્ષા સ્વીકારતા અને મૂઢ લોકોએ કરેલાં અનેક પરિસહ સહેતા વર્ષના આઠ માસ વિહાર કર્યા કરતા ગામમા કદી એક રાતથી વધારે અને નગરમા પાચ દિવસથી વધારે વાસ કરતા નહિ માત્ર ચાતુર્માસમા જ એક સ્થળે રહેતા

મહાવીરનુ ઉપર જે જીવનચરિત્ર આપ્યુ છે તે શ્વેતામ્બરોના ધર્મગ્રન્થોને અનુસરીને છે દિગમ્બરો કેટલાક મહત્ત્વના પ્રસગોમા એથી જુદા પડે છે એમનો મત એવો છે કે—મહાવીર ત્રિશલાને પેટે જન્મ્યા, તે પહેલા બ્રાહ્મણી દેવાનન્દાની કુખમા ગયા જ નહોતા અને તેથી ગર્ભ બદલ્યાની કથા સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ગ્રન્થોમા નથી વળી એમને મતે મહાવીર (૧૨મા, ૧૯મા, ૨૨મા અને ૨૩મા તીર્થંકરની પેઠે) પરણ્યા જ નહોતા વળી ૮ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામા જ એમણે ગૃહસ્થોચિત વ્રત

સ્વીકાર્યો અને બરાબર પાળ્યાં, ૩૦મે વર્ષે દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. દિગમ્બર મતે તે સમયે એમનાં માતા જીવતાં હતાં, તેમણે એમને ઘણા વાર્યા, છતાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેતાંની સાથે એમણે ૨૪ પ્રકારના પરિગ્રહોનો અને તેની સાથે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એમને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહોતું થયું, પણ પ્રચણ્ડ તપને પરિણામે એમણે પ્રાપ્ત કર્યું દીક્ષા પછી એક સ્થળે ટકીને છ માસ સુધી એમણે ધ્યાન ધર્યું ત્યારપછી કુલપુર નામે નગરમાં એ ગયા, ત્યાંના રાજાએ એમને પુષ્કળ સત્કાર કર્યો છ માસના ઉપવાસ પછી ત્યાં એમણે પારણું કર્યું. અહીંથી એમણે અનેક સ્થાનોએ વિહાર કર્યો અને પ્રચણ્ડ તપને પરિણામે આઠ પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓ સંપાદન કરી. ફરતા ફરતા અન્તે ઉજ્જયિની આવ્યા એ નગરની પાસેના ઉપવનમાં એ ધ્યાન ધરતા હતા, ત્યારે મહાદેવ રુદ્રે અને તેની સ્ત્રી પાર્વતીએ એમના ધ્યાનમાં ભંગ પાડવાના પ્રયત્ન કર્યાં પણ એમનુ ધ્યાન એટલુ ગાઢ હતુ કે એમના એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા, તેથી રુદ્ર અને પાર્વતીએ એમની સ્તુતિ ને પૂજા કરી, ઉજ્જયિનીથી એ કૌશામ્બી ગયા. પછી ત્યાંથી જાભ એકાન્ત વનમાં ગયા, ત્યાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એમણે મુનિવ્રત ધારણ કર્યું તે બાર વર્ષ પાળ્યુ ”

દીક્ષા લીધા પછીથી મહાવીરે પોતાનો કાળ કેવી રીતે વ્યતીત કર્યો તેના અમુક અમુક પ્રસંગો સબંધે શ્વેતામ્બર–દિગમ્બર વચ્ચે ભલે એટલો મતભેદ છે, છતાં આ વાતમાં તો તેઓ બને એકમત છે કે ૪૩ વર્ષની ઉમરે ऋजुपालिका (વર્તમાન બરાકર) નદીને કાંઠે जृम्भिक ग्राम નામે સ્થાનથી થોડેક છેટે એક ખેતરમાં આવેલા ચૈત્યની પાસે શાલતરુની નીચે એમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ ત્યારપછી આખુ જીવન એમણે વિહાર કર્યો, ધર્મોપદેશ આપ્યો. પરિણામે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ એમના અનેક શિષ્ય થયાં વળી મગધનો શ્રેણિક અંગનો કુણિક, વિદેહનો ચેટક વગેરે અનેક રાજાઓ પણ તેમના શ્રાવક થયા.

કલ્પસૂત્રને (પૃ. ૧૧૦) મતે મહાવીરે પોતાના સાધુ જીવનનાં

૪૨ ચાતુર્માસ આ પ્રમાણેના સ્થાનોએ કર્યાં‌—अस्थिक ग्राममा ૧, चम्पामा અને पृष्टचम्पामा ૩, वैशालीमा અને वाणीजग्राममा ૧૨, वैशाली (રાજગૃહી)મા અને नालन्दामा ૧૪, मिथिलामा ૬, भद्रिकामा ૨, आलभिकामा ૧, प्रणितभूमिमा ૧, श्रावस्तिमा ૧ અને पावामा ૧. પછીની કથાઓમા એમનો વિહાર એથીયે વિસ્તૃત, ઠેઠ હિમાલય અને પ્રયાગ સુધી થયેલો વર્ણવે છે અન્તે ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે એ તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૨૫૦ વર્ષે પાવાપુરીમાં ब्राह्ममुहूर्ते उत्तराध्ययन सूत्रનું પ્રવચન કરી રહ્યા પછી નિર્વાણ પામ્યા એ તીર્થંકરના નિર્વાણ પ્રસંગની કથાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે કેટલાક કહે છે કે રાજા हस्तिपालના દરબારમા શાન્તભાવે એકાન્તમાં એ નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે બીજા કહે છે કે મહાસમારમ્ભે એમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. હસ્તિપાલે મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો, તેમા પાડોશના રાજાઓને નોતર્યા એક વિશાળ સરોવરની પાસેના વનમાં એક ભવ્ય સમવસરણ બધાવ્યું ને તેમા રત્નજડિત આસન પધરાવ્યું. તે આસન ઉપર બેસીને ૭ દિવસ સુધી નિરન્તર સઘને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ૭ મા દિવસની રાતે ૪ થા પ્રહરમા સમસ્ત શ્રોતાવર્ગ નિદ્રામા પડ્યો તીર્થંકરે જાણ્યુ કે હવે મારે જવાનો સમય થયો છે, પોતે પર્યંક આસન વાળ્યુ ને પછી નિર્વાણ પામ્યા. શ્રોતાવર્ગ જાગ્યો ત્યારે જાણ્યુ કે તીર્થંકર તો સદાને માટે ચાલતા થઇ ગયા છે તેમણે મહા ઠાઠમાઠથી એમના શબને અગ્નિ-સસ્કાર કર્યો એવી પણ કથા છે કે-નિર્વાણ પામતાંની સાથે જ તીર્થંકરના શરીરનો વાળ અને નખ સુધીનો ભાગ લુપ્ત થઇ ગયો ને તેથી આ અવશેષનો જ અગ્નિસસ્કાર કરવામા આવ્યો જ્યારે તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે આકાશમા મોટો ધૂમકેતુ દેખાયો, સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવતા દેવોથી રાત્રી પ્રકાશ મારી ઉઠી અને પાડોશના રાજાઓએ તીર્થંકરના નિર્વાણના માનની ખાતર મોટી દીપોત્સવી[૭૩] કરી

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ ને ૮½ માસે દુ.ષમસુષમાનો અન્ત આવ્યો એ આરો એકદરે ૧ કોટાકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલો કાળ ચાલ્યો.

દુઃષમા

હાલ આપણે દુઃષમામા છીએ. એ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલવાનો છે અને એનુ મુખ્ય લક્ષણ તો એ છે કે દરેક વસ્તુની સ્થિતિ આ આરામાં અશુભ થતી જ જાય છે જળ વાયુ અશુદ્ધ થતા જાય છે, દેશના મોટા વિસ્તારમાં અનાવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિ થતી જાય છે ભયકર દુષ્કાળ પડે છે, મનુષ્ય બહુમા બહુ ૧૦૮ વર્ષ જીવે છે અને બહુમાં બહુ ૭ હસ્ત ઉંચા (આરાના પ્રારભમાં) થાય છે આચાર વિચાર ભ્રષ્ટ થતા જાય છે, પૃથ્વી ઉપર મત્સ્યાચાર પ્રવર્તે છે એટલે કે બળિયા નબળાને ખાય છે, છળકપટ ને પાપપ્રપચ વધે છે, વ્યભિચાર ને સ કરતા વધે છે, માંસાહાર સર્વસામાન્ય થઇ પડે છે, લોભ અને વેર વધે છે રાજા પ્રજાને પીડે છે યુદ્ધો કરીને ધરતીને રસાતળ કરે છે ગામને ને નગરને સ્મશાન જેવાં કરી મૂકે છે. (દરેક ૧૦૦૦ વર્ષે કલ્કિ નામે ભ્રષ્ટ રાજા થાય છે, તે સાધુજનને પીડે છે દરેક ૫૦૦ વર્ષે ઉપકલ્કિ થાય છે[૭૪]) મિથ્યાત્વ અને દભ વધ્યે જ જાય છે અને છેવટે સમ્યક્ત્વનો લોપ થાય છે

દુઃષમાનુ અશુભ બળ ધીરે ધીરે વધારે જામતુ જાય છે છેલ્લા તીર્થંકરના ઉપદેશની અસર હોવાથી શરૂઆતની સ્થિતિ બહુ ખરાબ નથી અને આજે આપણે એ આરાના પહેલા સહસ્રાંશમાં છીએ એટલે માણસથી ન સહેવાય એવી સ્થિતિ હજી થઇ નથી, પણ અવનતિ અનિવાર્ય છે કારણ કે જગતને ધર્મ માર્ગ દેખાડનાર કોઇ તીર્થંકર આ આરમા થનાર નથી, તેમજ લોકને પ્રબળ હાથે વ્યવસ્થામાં રાખી શકે એવા ચક્રવર્તી, બલદેવ કે વાસુદેવ પણ થનાર નથી.

જેમને કૈવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ અને વળી નિર્વાણ પણ પામ્યા એવા ધાર્મિક પુરૂષો આ આરના માત્ર પ્રારભમા જ થયા અને તે સૌ તીર્થંકરના શિષ્ય પ્રશિષ્ય હતા અને એમના નિર્વાણ પછી પણ જીવતા હતા.

તીર્થંકરના સૌથી મોટા શિષ્ય ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ હતા. એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા ને તેમને તીર્થંકરે જૈનધર્મમાં દીક્ષા હતા એમની કથા એવી છે કે એ યજ્ઞયાગ કરતા હતા, ત્યારે એમને

સમજાવીને જૈનધર્મમાં લીધા હતા. બીજી કથા એવી છે કે તીર્થંકરે એક શ્લોકનો અર્થ કરવા એક વૃદ્ધજનને આપ્યો, તે ગૌતમ પાસે ગયો, ગૌતમને નહિ આવડ્યાથી તેને મહાવીરની પાસે એના અર્થ માટે જવું પડ્યું. ત્યા મહાવીરે અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર ગૌતમને આપ્યા ને તેમને નમાવ્યા. તીર્થંકરે આપેલો ઉપદેશ જે ધર્મગ્રન્થોમા છે, તેમાના અનેક ગ્રન્થ ગૌતમના રચેલા છે. બીજા અનેક શિષ્યો તીર્થંકરના જીવનકાળમા કેવલ-જ્ઞાન પામેલા અને નિર્વાણ પણ પામેલા, પણ ગૌતમ તો તે તીર્થં-કરના નિર્વાણ પછી જ કેવલી થયેલા, કારણ કે ત્યાસુધી પ્રભુ-પ્રત્યે એમને અતિશય સ્નેહ ને માન હતુ ને તેથી રાગદ્વેષથી સમ્પૂર્ણ મુક્ત થઇ શક્યા નહોતા, એ રાગદ્વેષ હોય ત્યા સુધી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ નહિ ગૌતમ ૧૨ વર્ષ સુધી કેવલી રહ્યા ને ૯૨ વર્ષની ઉમ્મરે રાજગૃહમા નિર્વાણ પામ્યા

તીર્થંકરના બીજા મોટા શિષ્ય (પાચમા ગણધર) સુધર્મા હતા, તે પણ બ્રાહ્મણ હતા તીર્થંકરની પછી પણ એ જીવતા હતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી સઘનિર્વાહનો ભાર એમણે લીધો. ૧૨ વર્ષ પછી એ કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે એમણે એ ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી જબૂસ્વામીને દીધો ત્યારપછી એ ૮ વર્ષ જીવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે નિર્વાણ પામ્યા

સુધર્માની પછી એમના શિષ્ય જબૂસ્વામી[૭૫] ગણધર થયા. એ એક મોટા શેઠના પુત્ર હતા. શેઠ ઘણા કાળ સુધી અપુત્ર હતા. એકવાર એ પોતાની સ્ત્રી સાથે સુધર્માની પાસે જબૂવૃક્ષના અધિષ્ઠાતા વિષે કથા સાંભળતા હતા, ત્યારે સુધર્માએ ભવિષ્ય ભાખ્યું કે 'તમને એક પુત્ર થશે ને એનુ નામ જબૂ રાખજો' ભવિષ્યવાણી ખરી પડી, જમ્બૂ જન્મ્યા તે ઉછરવા ને માબાપને આનદ આપવા લાગ્યા જ્યારે એ મોટા થયા ત્યારે એમનો વિવાહ રાજગૃહમાં આઠ ધનિક શેઠની (૮) કન્યા સાથે કર્યો, પણ એમને તો સુધર્માના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય થયો હતો તેથી દીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હતા અને બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધુ પણ હતુ માબાપને એથી બહુ દુખ થયુ હતુ,

તેથી તે કન્યાઓ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું રાતે મહા ઠાઠમાઠથી વરઘોડો નીકળ્યો પરણીને ઘેર ગયા. હવે એક રાજપુત્ર નામે પ્રભવ લૂટારો ધંધો કરતો હતો, તે ચોરી લૂટ કરવાને મનસુબે રાજગૃહમાં આવ્યો પ્રભવની પાસે એક જાદુમંત્ર એવો હતો કે જેને બળે તાળાં ઉઘડી જાય ને તાળા તુટી જાય. બીજો જાદુમંત્ર એવો હતો કે જેને બળે એ સૌને નિદ્રામાં નાખે એ મંત્રોને બળે એ જંબુના મકાનમાં પેઠો ત્યાં સૌ સ્ત્રીઓની વચ્ચે એકલા જંબુને એકલું જાગતા જોયા. જંબુએ એને કહ્યું કે 'તારું જાદુબળ મારા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી કારણ કે હું તો ભાવસાધુ છું ને કાલે જ સવારે દીક્ષા લેવાનો છું' વ્રત ન લેવાનું અને સ્ત્રીઓ સાથે સંસારસુખ ભોગવવાનું પ્રભવે જંબુને ઘણુંયે સમજાવ્યું, પણ એમણે એને અને ચારે બાજુથી જાગી ઉઠેલી સ્ત્રીઓને કુવામના મનુષ્યની (મધુબિંદુની) અને બીજી કથાઓ કહી અને સંસારજીવનની અસારતા અને અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપરથી સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો લૂટારો પણ એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો તે પોતાના માબાપ પાસે ગયો અને દીક્ષા લેવાને તેમની પરવાનગી લીધી બીજે દિવસે જંબુએ સુધર્મા પાસે દીક્ષા લીધી ૮ સ્ત્રીઓએ અને બીજા માબાપોએ (નવેના માતાપિતાએ) પણ દીક્ષા લીધી. પ્રભવ પણ ૫૦૦ ચોર સાથે સાધુ થયો અને જંબુનો શિષ્ય તેમજ ગણધર બની રહ્યા.

સુધર્માને કેવળજ્ઞાન થયું એટલે જંબુસ્વામી ગણધર થ- સુધર્મા નિર્વાણ પામ્યા પછી આઠ વર્ષ એ કેવળી થયા અને પછી કેટલે કાળે (મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૪ વર્ષ) નિર્વાણ પામ્યા. ત્યારપછી કોઈ પરમાવધિજ્ઞાન પામ્યું નહિ, કોઈ મનઃપર્યવજ્ઞાન પામ્યું નહિ કોઈ કેવળજ્ઞાન પામ્યું નહિ અને કોઈ નિર્વાણ પણ પામ્યું નહિ. કારણ કે નિર્વાણ પામતા પહેલાં કેવળજ્ઞાન પામવું જ જોઈએ અને [illegible] ઉપર જ [illegible] જોઈએ તેને પહોંચી જે [illegible] જોઈએ એ [illegible] મહાવીરે પ્રવર્તાવેલો [illegible] [illegible] ન [illegible] કેવળી પછી [illegible] [illegible] [illegible]

પોતાના ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનને બળે વિશ્વના જીવજગતમાં સમ્પૂર્ણ અન્તર્દ્રષ્ટિ નાખી શકનારા પુરુષો આ અવસર્પિણીમા જમ્બૂસ્વામી પછી થયા નથી જીવજગતનુ સૌ જ્ઞાન ત્યારપછી માત્ર શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી જ પ્રાપ્ત કરવુ રહ્યુ અને તેટલા માટે ભૂતકાળના કેવલીઓ વિષે વર્ણન કરતા શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરવું રહ્યુ પણ સમય જતે ધીરે ધીરે તે વિષેની કથાઓનો પણ નાશ થતો ગયો અને અવસર્પિણી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેનો વધારે વધારે નાશ થતો જાય છે જમ્બૂસ્વામીના તરતના શિષ્યોને બારે અગનુ જ્ઞાન હતું ત્યારપછીના કેટલાકને ૧૧ અગનુ અને ૧૨ મા અગના ૧૪માથી ૧૦ પૂર્વનુ જ્ઞાન હતુ ત્યારપછીના સાધુઓને માત્ર ૧૧ અગનુ જ્ઞાન હતુ શ્વેતામ્બર મત એવો છે કે એ ૧૧ અગનુ જ્ઞાન તો આજસુધી ચાલ્યુ આવે છે, પણ દિગમ્બર મત એવો છે કે થોડા વખત પછી એ ૧૧ અગનુ પણ જ્ઞાન લુપ્ત થયુ હતુ વધારે ઓછા જ્ઞાનવાળા સાધુઓ કોણ કોણ હતા તે વિષે એ બે સમ્પ્રદાયમા ભેદ છે એ વિષેની હકીકત નીચે આપુ છુ [૭૭]

શ્વેતામ્બર મત.	દિગમ્બર મત.
૧૨ અગના જ્ઞાનવાળા શ્રુતકેવલી	
પ્રભવ	વિષ્ણુ
શય્યમ્ભવ	નદિમિત્ર
યશોભદ્ર	અપરાજિત
સમ્ભૂતવિજય	ગોવર્ધન

શ્વેતામ્બર મત	દિગમ્બર મત.
ભદ્રબાહુ	ભદ્રબાહુ
સ્થૂલભદ્ર	

૧૧ અંગ ને ૧૦ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા દશપૂર્વી

મહાગિરિ	વિશાખ
સુહસ્તિ	પ્રોષ્ઠિલ
સુપ્રિયત	ક્ષત્રિય
ઇન્દ્રદિન્ન	જયસેન
દિન્ન	નાગસેન
સિંહગિરિ	સિદ્ધાર્થ
વજ્ર	ધૃતિસેન
	વિજય
	બુદ્ધિલ (બુદ્ધિલિંગ)
	દેવ (ગણદેવ)
	ધર્મસેન (સુધર્મા)

દિગંબરો કહે છે કે ધર્મસેન છેલ્લા દશપૂર્વી હતા. તેમના પછીના સૂરિઓને અંગનું જ્ઞાન હતું અને ત્યારપછી તે ધીમે ધીમે લુપ્ત થતા ગયા એક કથા એવી છે કે નક્ષત્ર, જયપાલ, પાણ્ડુ ધ્રુવસેન કંસ ૧૧ અંગ જાણતા; સુભદ્ર ૧૦ અંગ; યશોભદ્ર ૯ અંગ ભદ્રબાહુ બીજા ૮ અંગ; લોહ ૭ (?) અંગ; અર્હદ્દલ્યાચાર્ય માઘનન્દી, ધરસેન, પુષ્પદન્ત, ભૂતબલ્યાચાર્ય (મરણ વીર સંવત ૬૮૩) ૧ અંગ જાણતા. બીજી કથા એવી છે કે સુભદ્ર પછીના બધા સૂરિઓ એક જ અંગ જાણતા.

આમાંના ઘણા સૂરિઓના જીવનવૃત્તિ માત્ર કલ્પનાઓથી અને લોકકથાઓથી વર્ણવ્યા છે અને તે વિષે વિગતવાર હકીકતો પણ આપી છે પાછળથી લુપ્ત થયેલા શાસ્ત્રોનું જેમને જ્ઞાન હતું નહિ છતાં સંપ્રદાયમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો એવા સૂરિઓ પણ અનેક થઇ ગયા છે, પણ તેમને વિષે આ સ્થળે કંઇ વિવેચન કરશું નહિ.

દુ ષમાના આરભમા જૈનધર્મમા અનેક શ્રદ્ધાશીલ શિષ્યો હતા અને પછીના સમયમા પણ અનેક નવા શિષ્યો થયા હતા, છતા એ આરો જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તેના શિષ્યોની સખ્યા ઘટતી જાય છે અને અન્તે છેક શૂન્ય થઇ જશે રાજા વિમલવાહન અને તેનો મત્રી સુમુખ છેલ્લું ચૈત્ય બધાવશે જૈનસઘના છેલ્લા માણસો આ થશે–સાધુ દુ પ્રસહ-સૂરિ, સાધ્વી ફલ્ગુશ્રી, શ્રાવક નાગિલ અને શ્રાવિકા સત્યશ્રી (દિગમ્બરમતે આ પ્રમાણે થશે સાધુ વીરગજ, સાધ્વી સર્વશ્રી, શ્રાવક અગ્નિલ અને શ્રાવિકા ફલ્ગુસેના. એ સૌ અયોધ્યામાં થશે, દુ ષમા આરાના ૩ વર્ષ અને ૮½ માસ બાકી રહેશે ત્યારે તે મરણ પામશે ને ૧લા સ્વર્ગમા જન્મશે)

શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે ચતુર્વિધ સઘ ને જૈનધર્મ પાચમા આરાની પ્રાતે જ્યારે લોપ પામશે ત્યારે જગતમા મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રચાર થશે લગ્ન અને સમ્યક્ચારિત્ર વ્યવહારમાથી નીકળી જશે અને અગ્નિનો અને રાધવાની કળાનો પણ લોપ થશે

૬ દુઃષમદુઃષમા.

અશુભ દુષમ પછી એથીયે અશુભ દુષમદુષમા આરો પ્રવર્તશે દુષમાની પેઠે એ પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલશે સમસ્ત જગત્ દુખે ભરાઇ જશે અને લોકોના આર્તનાદ અસહ્ય થશે સૂર્યમાથી અસહ્ય ગરમી નીકળશે, ચન્દ્રમાથી અસહ્ય શીતળતા આવશે, તેથી દિવસ ભયકર ગરમ અને રાત ભયકર ઠડી લાગશે મૃત્યુ પમાડે તેવો વાયુ પૃથ્વી ઉપર વાશે અને તેથી વટોળીઆ થઇ ભયકર કાળી ધૂળ ઉડશે ને દિશાઓ પૂરી કાઢશે આરમ્ભમા મનુષ્ય ૨૦ વર્ષ જીવશે, પણ વખત જતા એ આયુ ટુકુ થતુ જશે અને એ આરાને અન્તે મનુષ્ય માત્ર ૧૬ વર્ષ જીવશે આરભમા શરીરપરિમાણુ ૨ હસ્ત હશે, પણ અન્તે માત્ર ૧ જ હસ્ત હશે મનુષ્યને જન્તુ પજવશે, એને ગુફાઓમા રહેવુ પડશે અને તેમાથી માત્ર પ્રભાતે ને સન્ધ્યાકાળે જ બહાર નીકળાશે, કારણ કે રાત્રે ચન્દ્રની ઠડી અને દિવસે સૂર્યની ગરમી એટલી

પ્રચણ્ડ ને અસહ્ય હશે કે ત્યારે એનાથી બહાર નીકળાશે નહિ. અતિશ્રમે એ માછલાં ને કાચબા પકડશે, કારણ કે એ જ એની આહારસામગ્રી હશે. તાજા માછલા પચાવવા એને કઠણ લાગશે, તેથી થોડોક વખત રેતીમા દાટીને રહેવા દેશે ને પછી કાચાં જ ખાશે; કારણ કે તેની પાસે અગ્નિ હશે નહિ, તેથી તે પોતાનો આહાર રાંધી શકશે નહિ. મનુષ્ય મરશે ત્યારે કાં તો નરકે જશે, કા તો તિર્યગ્યોનિમા જન્મશે.

કેટલાકનો મત એવો છે કે અવસર્પિણીના પાચમા આરાને અન્તે મહાપ્રલય થશે. ૪૯ દિવસ (સાત જાતના ૭–૭ દિવસ) સુધી વરસાદ વરસશે, તે બધાનો નાશ કરી નાખશે, ત્યારપછી પાછી ઉત્સર્પિણી બેસશે ને સૌ સ્થિતિ ધીરે ધીરે શુભ થતી જશે.

ભાવી ઉત્સર્પિણી અને તેમા થનારા તીર્થંકરો

૧ દુષ્પમદુષ્પમા

પાછલી અવસર્પિણીના છેલ્લા આરાનો અન્ત થતાં જ આ નવી ઉત્સર્પિણીનો પહેલા આરાનો આરંભ થાય છે તે આર અને આ આર વચ્ચે એ તફાવત છે કે હવે સૌ સ્થિતિ ધીરેધીરે શુભ થતી જાય છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યનુ શરીરપરિમાણ પણ ૧ થી ૨ હસ્તનુ થાય છે અને આયુ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષનુ થાય છે એ આર ૨૧૦ વર્ષનો હોય છે તે પૂરો થતાં તેની પછીનો આર

૨ દુષ્પમા.

બેસે છે આ દુષ્પમા આરના આરંભમા અનુક્રમે પાચ જાતિના મેઘ દેખાય છે તે ૭ દિવસ ને ૭ રાત વરસે છે પ્રથમ પુષ્કરાવર્ત મેઘ વેરાન પૃથ્વીને અમૃતથી સીંચે છે અને તેને ફળદ્રુપ બનાવે છે ત્યારપછી ક્ષીરમેઘ દૂધ જેવુ સુંદર પાણી વરસાવે છે ત્યાર પછી ઘૃતમેઘ જમીનને ચીકણી બનાવે છે અને અમૃતમેઘ બીજમાથી વિવિધ પ્રકારના વેલા ને વૃક્ષ ઉગાડે છે અન્તે રસમેઘ બધી વનસ્પતિમા પાંચ પ્રકારના રસ મૂકે છે

કલ્યાણજનક વૃષ્ટિને લીધે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ ખીલે છે ને ભવ્ય બને છે મનુષ્ય ગુફામાથી નીકળે છે, લીલોતરીથી આનન્દ પામે છે ને હર્ષઘેલો થાય છે હવે માછલા ને કાચબા ખાવા છોડી દે છે અને વનસ્પતિનો આહાર કરવા માડે છે કાળ વહેતા કોઇકોઇને પૂર્વભવનુ સ્મરણ થાય છે અથવા દેવ શીખવે છે, તેથી અગ્નિનો ને રાધવાની કળાનો ઉપયોગ કરે છે, વસ્ત્ર પહેરે છે, ઘર ને ગામ બાધે છે, રાજ્ય સ્થાપે છે, ન્યાયસસ્થાઓ સ્થાપે છે ટુકામા અશુભાશુભ દુષમદુષમા અરમા જે બધાનો લોપ થઇ ગયો હતો, તેનો પાછો ફરી ઉપયોગ કરતા શીખે છે દિનપ્રતિદિન બધુ શુભ થતુ જાય છે મનુષ્યનું આયુ ૨૦ થી ૧૨૦ વર્ષ સુધીનુ, તેનુ શરીરપરિમાણુ ૨ થી ૭ હસ્ત સુધીનુ થાય છે

૩ દુઃષમસુષમા

દુષમાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ પુરા થતા દુષમસુષમા બેસે છે, તેમા મનુષ્યનુ આયુ ૧ પૂર્વકોટિ સુધીનુ અને શરીરપરિમાણુ ૫૦૦ ધનુષ સુધીનુ થાય છે આ અરમા ૨૩ તીર્થંકર, ૧૧ ચક્રવર્તી, ૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ જન્મે છે એકદરે એ અર ૧ કોટાકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલો કાળ ચાલે છે

૪ સુષમદુઃષમા

આ સુષમદુષમા અર ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે ને તેમા મનુષ્યો પાછા જોડકે અવતરવા માડે છે એમનુ આયુ ૧ પલ્યોપમ સુધીનુ ને શરીરપરિમાણુ ૧ ગાઉ સુધીનુ થાય છે પાછા ફરી ઉગેલા કલ્પદ્રુમના ફળનો ઉપભોગ કરે છે સુષમાદુષમાના પ્રારભમા ૨ શલાકાપુરૂષ (૨૪મા તીર્થંકર અને ૧૨મા ચક્રવર્તી) જન્મે છે એમના નિર્વાણુ પછી યુગલિયાઓમા કષાય ઘટે છે જ્ઞાન એટલુ સર્વસામાન્ય થાય છે કે પછી ગુરૂની જરૂર રહેતી નથી

૫ સુષમા

સુષમા અર ૩ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે મનુષ્યનું આયુ

૨ પલ્યોપમ સુધીનુ અને એનુ શરીર પરિમાણ ૨ ગાઉનુ થશે એ વિલાસમા અને આનન્દમા રહેશે.

૬ સુષમસુષમા

આવતી ઉત્સર્પિણીનો એ છેલ્લો આર ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલશે. જગતની સ્થિતિ શુભતમ થશે. મનુષ્ય ૩ પલ્યોપમ જીવશે અને એનુ શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનુ થશે એ આરનો નિર્દિષ્ટ કાળ પૂરો થશે એટલે તેની સાથે ઉત્સર્પિણી પણ પૂરી થશે. ત્યારપછી પાછો અવસર્પિણીનો આરંભ થશે, અને તેની સાથે સુષમસુષમાનો આરંભ થશે. એના પછી બીજો આર થશે. એમ કરતે કરતે અશુભતમ આર આવશે ને તેની સાથે અવસર્પિણીનો પણ અન્ત આવશે. ત્યારપછી ઉત્સર્પિણી, ત્યારપછી અવસર્પિણી અને એ પ્રમાણે અનન્ત કાળ સુધી ચાલ્યુ જશે.

આપણી વર્તમાન અવસર્પિણીની પછી ઉત્સર્પિણી આવશે. તેમાં પણ શલાકાપુરુષ જન્મશે, તેમનાં જીવનચરિત્ર પણ આપણા શલાકાપુરુષોને માટે આગે (પૃ ૨૫૨ થી) મળતાં હશે. જૈન ગ્રન્થોમા એ શલાકા પુરુષોનાં નામ આપેલાં છે એટલુ જ નહિ પણ આપણી અવસર્પિણીના કયા પુરુષો એ ઉત્સર્પિણીમા કયા શલાકા પુરુષરૂપે અવતરશે એ હકીકત પણ આપી છે

અહીં તો શ્વેતામ્બરમતે અને દિગમ્બરમતે આવતી ઉત્સર્પિણીના તીર્થંકરોના જ નામ જણાવીને સન્તોષ લઈશ. (દિગમ્બર તીર્થંકરોના નામ કોંસમા મૂકીશ.[૯૨] ૧ પદ્મનાભ (મહાપદ્મ) ૨ સુરદેવ (સુરદેવ) સુપાર્શ્વ ૪ સ્વયંપ્રભ ૫ સર્વાનુભૂતિ (સર્વાત્મભૂતિ) ૬ દેવશ્રુતિ (દેવપુત્ર) ૭ ઉદય (કુલપુત્ર) ૮ પેઢાલ (ઉદંક), ૯ પોટ્ટિલ (પ્રોષ્ઠિલ) ૧૦ શતકીર્તિ (જયકીર્તિ) ૧૧ સુવ્રત (મુનિસુવ્રત) ૧૨ અમમ (અરનાથ) ૧૩ નિષ્કષાય (નિષ્પાપ), ૧૪ નિષ્પુલાક (નિષ્કષાય), ૧૫ નિર્મમ (વિપુલ) ૧૬ ચિત્રગુપ્ત (નિર્મલ) ૧૭ સમાધિ (ચિત્રગુપ્ત), ૧૮ સંવર (સમાધિગુપ્ત), ૧૯ યશોધર (સ્વયંભૂ)

૨૦ વિજય (અનિવર્તી), ૨૧ મલ્લિ (વિમલ), ૨૨ દેવ (વિજય), ૨૩ અનતવીર્ય (દેવપાલ), ૨૪ ભદ્રકૃત (અનતવીર્ય).

બને સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ભાવી ઉત્સર્પિણીના તીર્થંકરોના નામો આપે છે, તેમજ આ અવસર્પિણીના કોણ કોણ પુરૂષ એ ઉત્સર્પિણીમા તીર્થંકર થવાના છે એમના નામ પણ આપે છે મહાવીરના સમયના મગધના રાજા શ્રેણિક તે પદ્મનાભરૂપે અવતરશે, મહાવીરના કાકા સુપાર્શ્વ તે શૂરદેવરૂપે અવતરશે કૃષ્ણ, બલરામ, દેવકી, રોહિણી અને બીજા પણ નરનારી એ ઉત્સર્પિણીમા શલાકાપુરૂષરૂપે અવતરશે આ બાબતમા પણ બને સમ્પ્રદાયનો મત ભિન્ન છે

અન્તવિવેચન.

જૈનો માને છે કે માનવબુદ્ધિ જે જે વિચારી શકે તે સૌમા જૈનધર્મ સૌથી ઉત્તમ છે અને ગભીરજ્ઞાનમૂલક છે, માટે તે નિર્ભ્રમ છે બીજા બધા ધર્મના દર્શનશાસ્ત્ર એની પાસે પણ આવી શકે નહિ એમાથી જે જૈનધર્મના તત્ત્વ સાથે એકમત થાય છે તે માત્ર એ ધર્મમાથી લીધેલી પ્રતિચ્છાયા રૂપે છે, જે ભિન્ન છે તે મિથ્યાત્વમાથી ઉપજેલુ અજ્ઞાન છે તેથી ભવ્યો (જે નિર્વાણયોગ્ય છે અને જેને જૈનો સમ્યગ્જ્ઞાનના ધારણ કરનાર માને છે) અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓને મિથ્યાદર્શી માને છે ને વળી માને છે કે તેમનાથી ધાર્મિક જનોએ દૂર રહેવુ જોઇએ, નહિ તો એમની નાસ્તિકતાનો ને પાપનો સ્પર્શ થાય આ વાત દુરાગ્રહી ધાર્મિકોએ ભયકર રૂપે ચીતરી છે, જેમકે, નેમિચન્દ્રના षष्टिशतकमा એ વિષે આમ લખ્યુ છે.—[૮૩]

" માણસ ગમે એટલો પવિત્ર ને ડાહ્યો હોય તો પણ તે મિથ્યાગુરૂ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો

મસ્તક ઉપર મણિવાળા વિષયુક્ત નાગની જેવા એ છે "

પણ બધા જૈનલેખકો કઈ એવા દુરાગ્રહી નથી અનેક લેખકો બીજા ધર્મના દર્શનોનો ન્યાયબુદ્ધિએ તોલ કરે છે, અને

કહે છે કે સત્ય જ્યાંથી જડે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવુ હરિભદ્રનો નીચેનો શ્લોક એ સબંધે પ્રખ્યાત છે:—[૬]

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यं परिग्रहः ॥

(અર્થ યથાર્થ વિચારશે)

' મહાવીરને હું મિત્ર માનતો નથી, કપિલાદિને શત્રુ માનતો નથી; શુદ્ધ સત્ય જેના જેના ઉપદેશમાં હોય તેનો ઉપદેશ સાંભળવો, તેનુ જ અનુસરણ કરવુ '

અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોમા જોઈ ગયા તે ઉપરથી માલમ પડશે કે જૈન ધર્મ બન્ને બાજુ ઉપર નજર રાખીને પોતાનો સમ્પ્રદાય રચ્યો છે એક બાજુએથી એ પ્રાચીન અને અનુકૂળ વાદને પકડી રહ્યા છે એટલુ જ નહિ પણ તે બાજુના દાર્શનિક ને વૈજ્ઞાનિકવાદનો વિકાસ કર્યો છે; જેમકે એ સૂર્ય વગેરે બીજી બાજુથી પ્રચલિતવાદને આગળ ચલાવવાનો અને તેને સમ્પૂર્ણ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમકે રામકૃષ્ણની કથાઓ વગેરે

જેમ ભૂતકાળમાં બન્યુ હતુ તેમ આજે વર્તમાનકાળમા બને છે એમના ધર્મસિદ્ધાન્તો શુદ્ધરૂપે સચવાયેલા રહે એને માટે આજના જૈનો બહુ આગ્રહ રાખે છે, છતાં વર્તમાન અભિપ્રાયને એકમત થવાય એવી રીતે એમના મતને સમ્પૂર્ણ બનાવવા કે વિકાસ આપવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરે છે સ્યાદ્વાદ આજના યુરોપિયન as if વાદને બરાબર સમાન છે, પુદ્ગલવાદ વર્તમાન પરમાણુવાદ સમાન છે વગેરે વિષયો પ્રતિપાદિત કરવા હાલના જૈનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

જૈનધર્મની ધાર્મિક અને દાર્શનિક મહત્તા વિષે ભારત મા અને યુરોપમાં પહેલેથી જ ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાય છે જગત મા અમારો ધર્મ પરિપૂર્ણ છે એવો જૈનોનો જે મત છે તેનું (H warren) અને પેર્ટોલ્ડ (O pertold)[૮] સમર્થન કરે છે; જૈન ધર્મથી વધારે સારો ધર્મ સંભવતો નથી એમ પેર્ટોલ્ડ માને છે, કારણ કે ભાવનાત્મક બૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક—સત્ય

ધર્મનાં એ ત્રણ તત્ત્વોનું એ ધર્મમા સામજસ્ય છે. પરમપુરૂષ વિષે નીચેની (Nietrsche) ભાવના જેવી શ્રેષ્ઠ જીવની ભાવના એ ધર્મમા છે એટલે કે જીવના પરિપૂર્ણ વિકાસની સૃષ્ટાપુરૂષના જેવી ભાવના છે, એ ધર્મમા અહિંસાધર્મ બહુ દૂરગામી છે અને બીજા ધર્મોના સર્વે નીતિનિયમો કરતા એના અહિંસા ધર્મના આચારથી બહુ સફળ પરિણામો આવે છે બીજી બાજુ-એથી જૈનધર્મનો વિરોધ કરવામાં કેટલાકે બાકી રાખી નથી મદમત્તના અને વાતુલના પ્રલાપ સાથે શકરે એ ધર્મને સરખાવ્યો છે, કબીરે એને મિથ્યાધર્મ કહ્યો છે, દયાનન્દે એ ધર્મને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યો છે અને એના અનુયાયીઓને ભ્રમિત અને મૂઢ માન્યા છે યુરોપિયન ટીકાકારોએ પણ એ ધર્મવિરૂદ્ધ તીવ્ર ટીકાઓ કરી છે એમાનો એક આટલી સીમાએ પણ જાય છે કે-"ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરવો, મનુષ્યની પૂજા કરવી અને જન્તુઓને પોષવા-જે ધર્મના આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તેને જીવવાનો કશો પણ અધિકાર નથી "[૮૮]

પણ સાચો અભિપ્રાય બને બાજુએ છે જૈનો માને છે એમ એ ધર્મમા યોગ્યતા પ્રમાણે પરિપૂર્ણતા પામી શકે એવા તત્વ છે, ત્યારે કેટલીક ખામીઓ પણ છે, શાન્ત સમતોલ મગજ વાળો ઐતિહાસિક લખશે કે ધાર્મિક અનુભવની ગભીરતામા અને સ્વરૂપરચનામા જૈનધર્મ બીજા ધર્મ કરતા ઉતરતો છે, પણ તેના જીવનચર્યાના મત સ્વીકારશે અને એ ધર્મની ચિર જીવનશક્તિથી આશ્ચર્ય પામશે, કારણ કે છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એ ધર્મને શ્રદ્ધાળુ અને દાનવીર અનુયાયીઓ મળ્યા જાય છે ને તેથી જીવવાનો પોતાનો અધિકાર એણે સાબીત કર્યો છે

અધ્યાય ૫ મો

સંઘ.

સંઘનો પાયો

જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ રૂપે

જૈનધર્મ વિશ્વવ્યાપી છે; એના પોતાના મત પ્રમાણે એ વિશ્વધર્મ છે અને બધા જીવને પોતાની અંદર લેવા પ્રયત્ન કરે છે મનુષ્યો જ નહિ, પણ તિર્યંચો, દેવો અને નરકવાસીઓ પણ એના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે બધા વર્ગના દેવો એ ધર્મ સ્વીકારી શકે છે અને ગ્રૈવેયક ઉપરના દેવો તો એ જ ધર્મના છે નરકવાસીઓ જૈન હોઇ શકે એ તો પૃ ૨૩૯ ઉપર બતાવ્યું છે ૧ થી ૪ ઇન્દ્રિયોવાળા પર્યાપ્ત વિકાસવાળા બધા તિર્યંચો મિથ્યાત્વવાળા હોય છે પંચેન્દ્રિય અસંજ્ઞીઓ પણ તેવા જ હોય છે એમાંના અપર્યાપ્ત વિકાસવાળાને થોડોક સમય સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ (પૃ ૧૮૪) પ્રાપ્ત થાય છે પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી તિર્યંચો અલ્પશિ કે સર્વાંશે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેથી કંઇક પ્રમાણમાં વિરતિ આચરી શકે પૃષ્ઠ ૩૦૨ ઉપર એક ધર્મિષ્ઠ હાથીની કથા કહેલી છે; સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા એક બીજા તિર્યંચની કથા પણ પ્રખ્યાત છે અને તે દેડકાની કથા છે મહાવીર રાજગૃહીના ઉદ્યાનમાં ધર્મોપદેશ દેતા હતા, ત્યારે એ દેડકાને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થઇ આવ્યું અને તેથી તીર્થંકરને નમસ્કાર કરવા ચાલ્યો પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરે તે પહેલાં એક હાથીના પગ તળે એ કચરાઇ ગયો પણ તેની ધર્મિષ્ઠતાને પરિણામે બીજે ભવે દેવ થયો[1]

આમ તિર્યંચ સુદ્ધાંને માટે જૈનધર્મનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે એટલે એ તો સહજ ધારી શકાય કે જાતિવર્ણના કશા પણ ભેદ સિવાય કોઇ પણ મનુષ્યનો તે ધર્મમાં સ્વીકાર થાય. આર્ય અનાર્યનો કશો ભેદ રાખ્યા સિવાય મહાવીર સૌને ઉપદેશ દેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ઝુમ્બર કહે છે[2] તેમ 'પ્રાણી, રઝારા

વગેરે વર્ણના લોકને એ ધર્મમાં લેવાનુ આજે પણ અસાધારણ નથી અને પૂર્વે નહોતું " હિંદુ સંસ્કાર પામેલી જાતિઓમા જ જૈન ઉપદેશકો જતા એમ નહોતુ, પણ તે ઉપરાત અસંસ્કૃત જાતિના લોકોમાથી પણ શિષ્યો બનાવતા એ વાત માત્ર જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાથી જ નહિ, પણ જૈન ઇતિહાસોમાથી પણ પ્રતિપાદિત થાય છે. એવી રીતે હેમચન્દ્ર જણાવે છે કે રાજા સમ્પ્રતિએ વનવાસી લોકમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવાને સાધુઓને અસંસ્કૃત પ્રદેશોમા મોકલ્યા હતા (પૃ ૩૮) જીવન પ્રયોજનના સૌ દ્રવ્યો (ભોજન ને ઉપકરણ) સાધુઓને લોકપાસેથી મળી રહે એટલા માટે સાધુઓ વિહારમા નીકળે તે પહેલા રાજા તે તે પ્રદેશમા પોતાના સાધુ પ્રતિનિધિઓને મોકલતો આ પ્રતિનિધિઓ વનવાસી લોકોને આજ્ઞા આપતા કે સાધુના ખપની અમુક આહાર સામગ્રી ને દ્રવ્ય સામગ્રી, જ્યારે જ્યારે અમારા દાણી આવે ત્યારે ત્યારે તેમને તમારે આપવી સમ્પ્રતિ રાજા પછી સાધુઓને દાણી રૂપે મોકલતો અને એ સાધુઓને યથાસમયે સામગ્રી મળી રહેતી [૩]

જૈનો પોતાનું પ્રચારકાર્ય ભરતખંડમા આવી વસેલા મ્લેચ્છોમા કરતા એ વાત સિથિયન સાધુ નામે કાલકાચાર્યની કથાથી (પૃ ૪૪), તેમજ સમ્રાટ અકબરને પણ એ ધર્મમા લીધાની વાત ઉપરથી (પૃ ૯૯) જણાઇ આવે છે આજે પણ મુસલમાનોને એ સંઘમા સ્થાન મળે છે અને એ વિષે બુઇલર જણાવે છે કે અમદાવાદમા જૈનોએ એવો એક પ્રસંગ મને વર્ણવી બતાવ્યો હતો અને તેમા તેમણે પોતાના ધર્મનો વિજય માન્યો હતો [૪]

ભરતખંડની સીમાબહારના પ્રદેશોમા પણ જૈન ઉપદેશકોએ ધર્મપ્રચારના પ્રયત્ન કર્યા છે ચીનાયાત્રી હ્યુએનસીઆગે (૬૨૯—૬૪૫) દિગમ્બર સાધુઓને કિયાપિશીમા (કપિશમા) દીઠેલાના કરેલા ઉલ્લેખ[૫] ઉપરથી, હરિભદ્રના (૮ મા સૈકામા) શિષ્યો હંસ અને પરમહંસને તિબેટમા (ભોટ મા) બૌદ્ધોએ મારી નાખ્યા હતા એવી કથા ઉપરથી, તેમજ કુચ વિષેની હકીકતના ગ્રુઇનવેડલના (Grunwedll ના) અનુવાદથી[૭] એ વાત જણાઈ આવે છે મહા-

ધીરધર્મના ઉપદેશકોની પ્રચાર-આતુરતાને સમુદ્રની પણ બાધા નડી નથી. એવી કથાઓ અનેક મળી આવે છે કે દૂર દૂર દ્વીપોના અધિવાસીઓને પણ જૈનધર્મમાં લીધા હતા અને વિલ્ફર્ડ જણાવે છે કે જયપુરથી ૧૫૦૦ કોસ દૂર, શર્મિધાની પેલી બાજુએ, સમુદ્રમાં જૈનબદ્રી નામે દ્વીપ છે, અને તે જૈનવિદ્યાનુ મુખ્ય ધામ છે. મહમદ પહેલાં જૈનો અરબસ્તાનમા ગયા હતા એવી પણ કથા છે પ્રાચીન કાળે જૈન વેપારીઓ પોતાના ધર્મને સાગરપાર લઈ ગયા હશે એ પણ સભવે છે; આરબ દાર્શનિક અબુ-લ-અલ આબ્બારી સબંધે પછીથી જણાવીશુ વર્તમાન કાળે પણ જૈનો યુરોપમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના પ્રયાસ કરે છે અને પૃ ૮૧ ઉપર જણાવ્યુ છે તેમ ઇંગ્લેંડમાં અને અમેરિકામાં કેટલા કને જૈનો બનાવ્યા પણ છે

આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે હિન્દુ ધર્મની પેઠે જૈન ધર્મ દેશમાં સંકોચાઇ રહે તેવો નથી. તેઓ સર્વે જાતિના અને સ્થિતિના લોકોને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

નાતજાત

કોઇપણ ભેદભાવ વિના જૈનધર્મમાં બધા પ્રકારના જીવ પ્રવેશી શકે સમસ્ત જીવોના ચાર પ્રકાર છે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકવાસી. એ દરેક પ્રકારમાં અનેક વર્ગ છે તેમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે મનુષ્યમાં પણ અનેક પ્રકારના વર્ગ છે હિન્દુ ધર્મની પેઠે વર્તમાન જૈનધર્મ મનુષ્યમાં અનેક વર્ણ ને તેમાં પાછી અનેક જાતિ માને છે ઉપરના ત્રણ વર્ણને દ્વિજ કહે છે કારણ કે ઉપનયન સંસ્કારથી તે વર્ણમાં પુરુષને બીજો જન્મ આવ્યો એમ મનાય છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ મનાય છે જે વર્ણ એ ઉપનયન સંસ્કાર પામી શકે નહિ અને તેથી ઉપવિત ધારણ કરી શકે નહિ તે ચતુર્થ વર્ણ શૂદ્ર અને પંચમવર્ણ મ્લેચ્છ છે મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે જે લોકો આસ્તવર્ણમાં આવી શકવા નથી તેમને મ્લેચ્છ કહે છે

જૈનધર્મ જણાવે છે કે વર્તમાનમાં જે વર્ણભેદ છે તે સનાતન નથી. આ અવસર્પિણીના પ્રથમના શુભતમ આરામાં તો સૌ

મનુષ્ય સમાન હતા ઋષભદેવના સમયમા જ પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયા ને તેવારે પણ ત્રણ જ વર્ણ હતા ક્ષત્રિય તે પ્રજાનુ આયુધ વડે રક્ષણ કરતા, વૈશ્ય તે વેપાર, ખેતી ને ગોપાલન કરતા, શૂદ્ર તે અનેક પ્રકારની સેવા કરતા શૂદ્રોના વળી બે પ્રકાર હતા, કારીગર ને બીજા કારીગર સ્પર્શ્ય હતા અને બીજા અસ્પર્શ્ય હતા તેમને બીજાથી દૂર વસવું પડતુ ભરતે વળી એ વર્ણ-વ્યવસ્થાને વધારી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે અને ધર્મક્રિયા કરાવે એવો બ્રાહ્મણનો ધાર્મિક વર્ણ ઉભો કર્યો[૧૦]

ઋષભે અને ભરતે જે જે મનુષ્યોને તેમના વિવિધ (વ્યવહાર) ધર્મ વહેચી આપ્યા, તેમના વશજ તેને અનુકૂળ નાતોમા આજે છે, પછી ભલે તે જૈનધર્મમા હોય કે પછી કાળ જતે મિથ્યાત્વમા પડ્યા હોય અથવા તીર્થંકરના ધર્મમાથી નીકળી ગયા હોય કે બ્રાહ્મણ ધર્મમા ચાલ્યા ગયા હોય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાં પછીના કાળમા અનેક પ્રકાર પડી ગયા અને દરેક વર્ણમાથી નિષિદ્ધ કાર્યો કરવા માટે તેમાના લોક બહિષ્કાર પામ્યાથી વળી તેમની જુદી જુદી નાતો થઇ અને તેમાની અનેક તો શૂદ્ર વર્ણની લેખાઈ

જૈનોની આજની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે એમ કહેવુ જોઇએ કે બહુ કાળથી વિકાસ પામતે પામતે એણે આજનુ સ્વરૂપ લીધુ છે, કેવી રીતે અને કેવા સયોગબળોએ એ આજનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેનો નિર્ણય હજી થયો નથી એટલુ તો નક્કી છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમા સર્વે જૈનોમા એકમેક-સાથે રોટીબેટીનો વહેવાર હતો અને તેમના સઘની તુટીને આટલી બધી જાતો નહોતી થઇ ગઈ તેમનામા ચાર વર્ણ હતા, પણ મૂળે તો તે ધધાને અનુસરીને હતા, જન્મને અનુસરીને નહિ જુદા જુદા વર્ણમા લગ્ન કરવાનો વ્યવહાર સ્મૃતિવિધેય ગણાતો બીજાવર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનારના સતાનનો વારસાહક કેવે પ્રકારે હોય? તેનો વિધિ ભદ્રબાહુસહિતામા શ્લોક ૩૧ થી આપ્યો છે જુદી જુદી નાતોની ઉચ્ચનીચતા આજના હિન્દુઓ જે રીતે માને છે, તેથી જુદી જ રીતે પ્રાચીન કાળે જૈનો માનતા એ ધર્મ સદા

બ્રાહ્મણવિરોધી હતો, તેથી સમાજમાં ક્ષત્રિયને પ્રથમ પદે સ્થાપતો અને બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયની નીચે માનતો. મહાવીરના જન્મપ્રસંગમાં આનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ શ્વેતામ્બર કથાઓ આપે છે કથા કહે છે કે અરમતીર્થંકર પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ માતાને પેટે ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ પછી તેમને ક્ષત્રિયમાતાની કુખમાં લઇ જવામાં આવ્યા; કારણ કે ઇન્દ્રે વિચાર્યું કે તીર્થંકરો " અન્ત કુલને વિષે, નીચ કુલને વિષે, દરિદ્ર કુળને વિષે, ભિક્ષુક કુળને વિષે, બ્રાહ્મણ કુળને વિષે ક્વાપિ જન્મ લે નહિ, પણ માત્ર ઉગ્ર કુળને વિષે, ભોગ કુળને વિષે, રાજકુળને વિષે જ લે.'' "

આજે તો જૈનોમાં અનેક જાતિઓ છે, એટલે કે એક સમાન નામે ઓળખાતો અનેક મનુષ્યોનો એક એક એવા અનેક સમૂહ છે દરેક જાતિ અનેક કાળથી પોતપોતાનો અમુક ધંધો કરે છે, પોતાની ઉત્પત્તિ અમુક મનુષ્યથી કે દેવથી થયેલી માને છે અને તે દરેક સમૂહમાંનાં મનુષ્યો એકમેક સાથે અમુક વ્યવહારથી, કુરજથી ને હકથી સંયોજાયેલા છે પ્રાચીન કાળના વર્ણમાં અને આજની એમની જાતિમાં સમાનતા બહુ થોડી જ છે ને કંઈ સમાનતા હોય તો એટલી જ છે કે આજની જાતિને પ્રાચીન અમુક કોઇ વર્ણમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેના ભાગ તરીકે માનવામાં આવે છે આજની નાતો બહુ દૃઢભાવે બંધાયેલી છે તે પોતાના નાતીલાઓના ખાનગી જીવન ઉપર પણ પોતાના કાયદાથી અધિકાર ચલાવે છે અને તેમના આહાર વિહાર ઉપર પણ ઝીણી નજર રાખે છે નાતના નિયમ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવના પંચાયત નીમાયેલી હોય છે નિયમો તોડનારને એ પંચાયત સજા કરે છે અને ત્યારે અપરાધીએ અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે કે તેણે પોતાની નાત જમાડવી પડે છે કે પાંજરાપોળમાં અમુક રકમ આપવી પડે છે કે પછી પંચાયત ફરમાવે તે કરવું પડે છે ગભીર પ્રકારના અપરાધીને માટે અપરાધીને નાતબહાર મૂકે છે અખાદ્ય ખાવું નિષિદ્ધ લગ્ન કરવું કે સમુદ્રપાર પરદેશગમન કરવું[1] એ નાતબહારની સજાને પાત્રના અપરાધ ગણાય છે નાતબહાર

[1] સમુદ્રપાર જનારને નાતબહાર કરવાનું હવે બંધ થયું છે

મૂકાવાથી નાત સાથેનો અનેક પ્રકારનો સંબંધ તૂટે છે અને તેથી ધધે-રોજગારે પણ નાશ પામે છે. અમદાવાદમા એક વિશા-શ્રીમાળીએ પોતાની નાતબહારની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેની નાતે તેને નાતબહાર મૂક્યો તે કાપડનો વેપારી હતો, કાપડના મહાજને (તેમાં શ્રાવક ને વૈષ્ણવ સૌ હોય છે) તેનો વહેવાર બધ કર્યો તે બિચારાની સ્થિતિ એવી થઇ પડી કે તેને પોતાની દુકાન બધ કરવી પડી ને અમદાવાદ છોડવુ પડ્યુ અનેક અપરાધો માફી માગ્યાથી કે અમુક વચન આપ્યાથી માફ થાય છે કેટલીકવાર નાતના સખ્ત વિધિના અપરાધને પણ ચતુરાઇથી ને ચાલાકીથી વગરસજાએ ટાળી શકાય છે જૈનોના પૂર્વજો પૂર્વકાળે સમુદ્રપાર વેપાર કરવા જતા, પણ આજે તો હિદુઓની પેઠે જૈનો પણ પરદેશગમનને નાતના નિયમવિરૂદ્ધનુ વર્તન માને છે જે જૈનોને યુરોપમા કે સમુદ્રપારના બીજા દેશોમા જવુ હોય છે, તેમાના કેટલાક ચતુરાઇ કે ચાલાકી કરીને પ્રથમ તો શત્રુજય કે કોઇ બીજા યાત્રાના સ્થળનું નામ દઇને નીકળે છે, ત્યા જઇને ત્યાથી બારોબાર કોઇ બદરે જાય છે ને પછી આગબોટમા બેસીને પોતાને જવુ હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય છે પરદેશમા રહેવુ હોય તેટલું રહીને એ જૈન પાછા યાત્રાસ્થળે આવે છે ને ત્યાથી ઘેર જાય છે અને એ કયા ગયા હતા તે તો સ્વાભાવિક રીતે સૌ જાણે છે, છતા પેલા જનારા ખાત્રી આપે છે કે અમે તો યાત્રાએ ગયા હતા.

આ નવયુગમા સુધરેલા જૈનો પોતાની નાતમા સખ્ત રૂઢિ-બન્ધનો તોડવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે એવા સમાચાર મળ્યા છે કે ચતુર્થ અને પચમ વર્ણના સો ઉપરાત માણસોએ એકમેક વચ્ચેનો ભેદ તોડવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહીઓ કરી છે એ પ્રતિજ્ઞાઓ આચારમા પણ મૂકાઈ છે અને લઠ્ઠે (A B Latthe) નામના એક પચમે પોતાની ભત્રીજી શેરમતી બાઇને એક ચતુર્થ વર્ણના યુવક સાથે પરણાવી છે[13] સામાજિક સુધારકો ભિન્નભિન્ન નાતો વચ્ચેના ભેદ તોડીને તેમની વચ્ચે સબધ કરાવવાને મથી રહ્યા છે અને તેટલા માટે સહભોજનના પ્રયત્નો કરે છે; જાટના

જુદા જુદા વિભાગના પુરૂષો સહભોજન કરવા લાગ્યા છે અને એમ ઉદાર રીતે નાતના કાયદાએ ઠરાવેલા ભેદભાવ ઉપર જુદ બાખી રહ્યા છે આ બધા પ્રયત્નો ગમે એટલા સ્તુત્ય હોય તો પણ સાચી રીતે એનુ પરિણામ હજી બહુ આવ્યુ નથી, કારણ કે ઘણાખરા જૈન પ્રાચીન રૂઢાચારને વળગી રહે છે એટલે જૈનો હિંદુઓ કરતાંએ પોતાની નાતના અલગ રહેવાના સ્વભાવને બહુ દૃઢતાથી વળગી રહે છે [14]

હાલના જૈનો કઈ કઈ નાતમા છે એ બાબતની હકીકત ટુંકામા નીચે આપી જાઉં છુ એ ઉપરથી બધી સંપૂર્ણ હકીકત મળી રહેશે, અથવા તો એ લોકો કેવી રીતે પોતાનો વિકાસ કરે છે તેના સમ્બન્ધમા પૂરી માહિતી મળી જશે એમ માનવાનુ કારણ નથી.

જૈન બ્રાહ્મણોની સખ્યા તો આજે છેક થોડી છે; હજી એવા લોક દક્ષિણ ભારતમાં છે [15] વસતિપત્રકમા કેટલાક આપવાની નોંધ છે વડોદરામાના પાદરે મૂળે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે તે મારવાડમાથી આવેલા અને કુમારપાળના સમયમાં જૈન થયેલા એમ કહેવાય છે રાજપુતાનાના ભોજક અને સેવક પોતાને બ્રાહ્મણ કહે છે પણ બ્રાહ્મણો એમને બ્રાહ્મણ માનતા નથી કારણ કે તે જૈન દેવાલયોમા પૂજા કરે છે શ્વેતામ્બરીના દેવાલયોમાં પૂજા રીઓ કઇક અંશે બ્રાહ્મણ હોય છે પણ તે જૈનશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાને નિમાયેલા હોવા છતાં જૈન નથી હોતા [18] એક વાત નોંધવા જેવી છે કે અમુક ધર્મમાં પૂજાનુ અમુક કાર્ય કરવાને નિમાયેલા માણસો તે ધર્મના હોતા નથી એવુ ભારતખંડમાં વારવાર જોવામાં આવે છે, જેમકે અમૃતસરના શીખદરબારમા વાદ્ય વગાડનારા રબાબી તે શીખ નહિ પણ મુસલમાન ધર્મના અમુક ગાયક વર્ગના હોય છે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેટલાક જૈન કઇક અંશે વશપરપરાથી ધાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે ને ઉપાશ્રયની પાવી ધરાવે છે પણ ઘણુ ખરૂ તે બ્રાહ્મણ હોતા નથી [19]

ક્ષત્રિય વર્ગમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, અને

કેટલાક ક્ષત્રિયો આજે પણ જૈન છે. બુકાનને (Buchanan) જોયેલું કે ૧૮૦૧ મા કેટલાક રાજા જૈનધર્મમા હતા અને આજે પણ કેટલાક છે (જેમકે મૂડા બિડિરેમા ચૌતર–Chautar in Mudabidire) કેટલાક વાણિયા કહે છે કે મૂળે અમે રજપુત હતા.[21]

સેકડો વર્ષ પૂર્વે જેમ, તેમજ આજે પણ જૈનધર્મની વસતિનો મોટો ભાગ વેપારી છે અને તે વાણિયા કહેવાય છે વાણિયાની અનેક નાતો છે એમાના અનેક લોક વેપાર કરવાને કાજે પોતાનાં ઘરબાર છોડી ભરતખડના અનેક પ્રાન્તમા પથરાઇ ગયા છે પશ્ચિમ ભારતના જૈન વાણિયાની મહત્ત્વની નાતો શ્રીમાળી,[22] પોરવાલ[23] અને ઓસવાલ છે તેઓ અગ્નિકુલ રાજપુતની સોલકી શાખામાથી ઉતરી આવ્યા ગણાય છે ને તે રીતે ઘણુ કરીને એમનામા સિથિયન લોહીનુ મિશ્રણ છે[24] શ્રીમાળી અને પોરવાલ એક જાતિમાથી ઉતરી આવ્યા જણાય છે એમની નાતની વાયકા પ્રમાણે તેઓ મૂળે મારવાડમાના આજે નાશ પામેલા શ્રીમાલ કે ભીનમાલ નગરમાથી આવેલા ત્યા દેવી મહાલક્ષ્મી છે તેને એ લોક આજે પણ પોતાની કુળદેવી માની પૂજે છે એ દેવીએ તેમને પોતાના અગુઠામાથી કે પુલમાળામાથી ઉત્પન્ન કરેલા એવી દતકથા છે[25] ઓસવાલની ઉત્પત્તિ શ્રીમાળીમાથી થઇ છે એમ નીચેની કથા ઉપરથી જણાઇ આવે છે શ્રીમાળ રાજા દેશળે મોટા ધનવાનોને જ પોતાના નગરના કિલ્લામા રહેવાની પરવાનગી આપી એથી અસન્તુષ્ટ થઇને કેટલાક લોકે દેશલના પુત્ર જયચન્દ્રની આગેવાની નીચે નગરમાથી ઉચાળા ભર્યા અને બીજે એક સ્થાને જઇ રહ્યા તે સ્થાનનુ નામ એમણે ઓસ પાડયુ એ લોકો મોટે ભાગે રાજપુત હતા ને ધર્મે શૈવ હતા જૈનસાધુ રત્નપ્રભસૂરિએ જયચન્દ્રને અને તેની પ્રજાને જૈન બનાવી આ ઘટના માટે એમ કહેવાય છે કે, તે ઇ સ ૧૬૬ ના ઑગસ્ટમા બની. બીજી કથા પ્રમાણે શ્રીમાળીની ને ઓસવાળની ઉત્પત્તિ ગણધર પ્રભવના (કથા પ્રમાણે નિર્વાણ ઇ પૂ ૩૯૭ મા) સમયમા થઇ.[26]

જૈન વાણિયાની બીજી એક નાત અગરવાલ છે કાં તો એ ઉજ્જેન પાસેના અગરથી નીકળ્યા હોય કે કાં તો રાજા અગ્રસેનમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય. એ રાજા સિરહિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો અને એની રાજ્યધાની (ફતેહાબાદ તહસીલમા, ડીસ્ટ્રીક્ટ હિસાર, પંજાબમા) અગ્રોહ હતી.[૨૭]

આ પ્રકારની બીજી નાતો તે ખંડેરવાલ અને જયસ્વાલ છે, વળી હુમ્મડ છે અને તેમનુ મુખ્ય ધામ (રાજપુતાનામા) ડુંગરપુર પાસે સાગવાડા છે વળી આ બધી નાતોમા વીશા અને દશા જેવી પેટા નાતો છે; આવા વિભાગ પડવાનાં જુદાં જુદા કારણ આપવામા આવે છે સર એ બેન્સ (Sir A. Baines) જણાવે છે કે વીશા કરતા દશામા નીચા લોહીના વધારે ટકા છે કેટલીક નાતોમા વળી આથીયે વધારે પેટા નાતો છે ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમા વીશા ને દશા ઉપરાંત લાડવા નામે બીજી એક પેટા નાત છે અને એ સૌથી નીચી નાત મનાય છે વીશાશ્રીમાળીમાં વળી ૭ પેટા નાત ને દશામાં ૩ પેટા નાત છે વીશા દશા વચ્ચે રોટી વહેવાર છે બેટી વહેવાર નથી

એક વાત એ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે શ્રીમાળી વગેરે નાતોના બધા લોક કંઈ જૈન હોતા નથી. ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમા વીશા બધા જૈન છે પણ દશામાં કેટલાક જૈન છે, કેટલાક વૈષ્ણવ છે[૩] દશાશ્રીમાળી શ્રાવક (જૈન) અને દશાશ્રીમાળી મેશ્રી (વૈષ્ણવ) એકમેકમા લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીશાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે; એ વસ્તુસ્થિતિ એમ સાબીત કરે છે કે બહુધા હમણા ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્વ ભોગવે છે

વાણિયાની બીજી નાતો આ છે મહારાષ્ટ્રમાં શેતવાલ, કોંકણમા નેવડ તેલિંગણમા કોમટી ને નાગપુર સુધી કલોલ.[૩૧]

વેપારમાં જૈનો મોટા શેઠીઆ ને શરાફ છે અને તે રીતે ગુજરાતના વેપારમા એમણે એવો મહત્વનો ભાગ લીધો છે કે બીજા ધર્મના વેપારીઓ પણ એમને મહાજનમાં અગ્રપદ

આપતા પહેલા એટલા માટે અમદાવાદના વૈષ્ણવ વેપારીઓ પાજરાપોળમા રકમો ભરતા અને જૈન તહેવારને દિવસે પોતાની દુકાનો બધ રાખતા પણ પછીના વખતમા એ રિવાજ બધ પડ્યો છે મહાજનના પચમા શેઠીઆ જૈનોમાંથી ચુટાતા ને વશપરપરાગત રહેતા એ વાત જ સાબીત કરે છે કે એ મહત્તા જૈન વેપારીઓ ભોગવતા, જેમકે અમદાવાદમા નગરશેઠનુ પ્રભાવશાળીપદ અનેક જમાનાઓથી જૈન ભોગવે છે નગરશેઠને ઘણી જાતના અધિકાર છે, તેમજ ઘણી જાતની ફરજો પણ છે. જેમકે દુષ્કાળ પડે ત્યારે નગરને માટે એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ હોય છે ને ઇંદ્રદેવ વિગેરેને પ્રસન્ન કરવા માટે નગરની ચારે બાજુએ દૂધ રેડતા પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે અનેક નગરશેઠોએ પોતાનાં નગરોની ભારે સેવાઓ બજાવી છે ૧૭૨૫ મા મરાઠાઓ અમદાવાદને લુટવા આવ્યા ત્યારે શેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચન્દે નગરને બચાવ્યુ હતું તેના ઉપકારમા બધા મહાજનોએ તેમને, જે બધો માલ નગરને ધીકાટે તોળાય તેની કિંમત ઉપર ¼ ટોકડો ચઢાવવાની, સત્તા આપી હતી. દેશીરાજાઓએ એમને અને એમના વશજોને અનેક પ્રકારનુ માન આપ્યુ હતુ અને તેથી દરબારમાં સારૂં આસન મેળવવાનો, અને છત્રી મશાલ ધરાવવાનો એમને અધિકાર મળ્યો હતો [૩૨]

જૈનોમા અનેક ધનવાનો છે એ લોકો માત્ર વેપારી જ છે એવુ નથી, એમાના કેટલાક ન્યાયાધીશો ને કેટલાક અધિકારીઓ પણ છે જે જૈનો દ્વિજ નથી હોતા એટલે કે ચતુર્થ અથવા પચમ હોય છે તે પણ વેપાર કરે છે

ઘણાખરા જૈનો વેપાર એટલા માટે પસદ કરે છે કે, તેમા અહિસા ધર્મને ઓછામા ઓછો બાધ આવે છે. પણ અનેક પ્રકારના જીવની હિંસા કર્યા વિના ચાલે જ નહિ એવા પણ ધધા અનેક જૈન કરે છે, જેમકે, ખેતીના ધધામા અજાણ્યે પણ અનેક જીવહિંસા થાય મુબઈ ઈલાકાના[૩૩] સતારા[૩૪] તેમજ બિજાપુર જીલ્લામા અનેક જૈન ખેડુતો છે તે પોતાને હાથે પોતાની સ્ત્રીઓની* સહાયતાથી સર્વ પ્રકારનું ખેતીનુ કામ કરે છે મૈસુર રાજ્યના

મેંગલોર અને કોઇમ્બતુર જીલ્લામાં સહ લોક પૂર્વે જૈનિઝમ હતા[૩૫] તે હાલ ખેતી કરે છે જે જૈનો બીજા ધંધા કરે છે, તેમાંના મુખ્ય આ છે—મૈસુરમાં સડિયા વણકર છે,[૩૬] વડોદરામાં ભાવસાર છીંટ છાપે છે,[૩૭] અમદાવાદ અને ખાનદેશ જીલ્લામાં શીમ્પી કપડાં શીવે છે,[૩૮] ખાનદેશમાં સોનાર સોનું ઘડે છે[૩૯] વિજાપુર અને હૈદરાબાદમાં બોગાર તથા કોલ્હાપુરમાં અને બેલગામમાં કાસાર તાંબુ વિગેરે ઘડે છે[૪૦], કોલ્હાપુરમાં પૂર્વે નાળક પીબી વગેરે પણ જૈન હતા, પણ હાલ એમણે એ ધર્મ પાળવો છોડી દીધો છે[૪૧]

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે જૈનો આજે અનેક ધંધા કરે છે અને બ્રાહ્મણથી માંડીને ચતુર્થ વર્ણ સુધીનામાં અને પંચમ વર્ણમાં પણ એ ધર્મ પાળનાર લોક છે; છતાં પણ એ ધર્મને એક દરે જોતાં આપણા મન ઉપર એવી જ છાપ પડે કે જૈનો વેપારી છે અને બહુ સૈકાથી વેપારી હતા. ધર્મની તેમજ લાભની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ અને અશાન્તિ એમને પ્રિય નહિ તેથી એ શાન્તિપ્રિય સ્વભાવને લીધે પૂર્વકાળથી જૈનો નગરોમાં વસતા થયેલા, વેપારને લીધે એ ખૂબ ધન કમાયેલા ને તે ધનશાલિતા અનેક જમાનાઓથી એમનામાં ચાલી આવે છે તેથી સમાજમાં એમની આબરૂ છે અને તેમનામાં અનેક ખામીઓ છે, છતાં એ એમની ધનશાલિતાને કારણે આજે પણ રાજ્યમાં અને સમાજમાં એ જેવી તેવી સત્તા નથી ભોગવતા

જૈનોમાં વેપારીઓની સંખ્યા બહુ મોટી તો એટલા કારણે છે કે જે નાતોનો ધંધો જૈનધર્મને અનુકૂળ ન હોય તે નાતના લોક જૈનધર્મમાં જઇને તે ધંધો કરવા માંડે. આમ ધર્મ બદલવાથી તેમની નાત કંઇ બદલાઇ નથી જતી, તે લોક જણાય છે તો પોતાની મૂળ નાતના જ. એને પોતાનું કે પોતાનાં બાળકનું લગ્ન કરવાનું હોય, ત્યારે પોતાને માટે કે પોતાના દીકરાને માટે કન્યા અને પોતાની દીકરીને માટે વર પોતાની મૂળ નાતમાંથી જ શોધી લે છે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો જોવામાં પ્રખ્યાત થયેલા શેઠ ભગવાનદાસ કેવળદાસ નાતે ભાવસાર હતા જૈન

થયા પછી એમના પૂર્વજોએ પોતાનો જૈનધર્મ વિરૂદ્ધનો ધંધો છોડી દીધો હતો અને વેપાર હાથમા લીધો હતો પણ એમના કુટુમ્બનો વહેવાર તો ધર્માન્તર કરતા પૂર્વે જેમ હતો તેમ કર્યા પછી પણ ખેડાના ભાવસાર સાથે જ ચાલે છે અને એ લોક તો જૈન નહિ પણ વૈષ્ણવ છે[૪૨]

ભરતખડમા નાતવહેવાર કેવા પ્રકારના છે તે ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે જૈનધર્મના અનુયાયીઓને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ સાથે લગ્નવહેવાર રાખવો પડે છે, કારણ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ જે કુટુમ્બો એકમેકની સમીપ આવ્યાં હોય તેઓને લગ્નવહેવારે જોડાવાની પરવાનગી, એમની નાતોના સર્વ શકિતમાન રૂઢિબધન આપતા નથી

રાજકાજ.

જૈનધર્મ જ્યારે પૂરસત્તામા આવ્યો હતો, ત્યારે રાજામહારાજાઓએ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અનેક રાજ્યોએ એ ધર્મને રાજ્યધર્મની પક્તિમા મૂકયો હતો, આ કારણને લીધે જૈનોને રાજકાજમા પણ ભાગ લેવો પડેલો ને તેથી તે સબધના પણ એમના વિચાર વિકાસ પામેલા મુખ્યત્વે કરીને તો એમની રાજ્યનીતિ બ્રાહ્મણ રાજ્યનીતિને આધારે જ યોજાયેલી છે એટલા માટે અહીં તો જૈનનીતિશાસ્ત્રોએ જે વિશેષ સિદ્ધાન્તો મૂકયા હશે તે જ જણાવીશુ, જેને સ્પષ્ટ રીતે જૈનનીતિ કહી શકાય તેનો ટુકો સાર આપીને સતોષ માનીશ

જૈનો માને છે કે રાજનીતિ અને ન્યાયપ્રણાલી પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ શરૂ થયેલી (પૃ ૨૭૨) અને એમના પુત્ર ભરતે એને વ્યવસ્થિત કરેલી જૈનોનુ રાજકીય તત્ત્વદર્શન રાજાવગરના રાજ્યની હકીકત આપે છે, પણ રાજાનો પાયો ત્યાથી જ નખાય છે ભરતખડનો મહાન્ રાજનીતિજ્ઞ કૌટિલ્ય કે ચાણકય છે, જૈનો એને જૈન માને છે એણે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા લખ્યુ છે કે राजा राज्यम्[૪૩] અને તેની સાથે રાજ્યના ૭ તત્ત્વનુ–સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત્, કોષ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બલ–

ચતુરંગ (હસ્તી, અશ્વ, રથ, પદાતિ) નિરૂપણ કરે છે રાજાને સત્તા આપવામાં આવે છે અને તેને દેવનો અંશ માનવામા આવે છે, તેથી તેણે દેશના ને પ્રજાના સુખદુઃખને માટે જવાબદાર રહેવાનું છે જો એણે પોતાનો એ ઉંચો ધર્મ સારી રીતે બજાવવો હોય તો તેણે પાંચ કર્મ પ્રતિદિન કરવા જોઇએ. હેમચંદ્ર એને પંચયજ્ઞ કહે છે ને તેનું વર્ણન એક *શ્લોકમા આ પ્રમાણે કરે છે —તેણે અપરાધીને સજા કરવી, સાધુ પુરૂષને માન આપવું, કોષને વધારવો, નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ થવું અને રાષ્ટ્રનુ રક્ષણ કરવું " જેણે આ ભાવનાઓ પ્રમાણે આચરવું છે, તે રાજાએ બધી રીતે સદ્ગુણી થવું જોઇએ, તેનાથી દૂર વ્યસન નહિ હોવી થવાય નહિ; અતિશય ઇન્દ્રિયવિલાસથી ને જુગાર મૃગયા વગેરે નિષિદ્ધાચારથી દૂર રહેવું ઘટે

રાજાએ રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખવી હોય અને વિરૂદ્ધ વર્તનાર અંદરના અને બહારના શત્રુને દાબવા હોય તો ભલે ગમે તેટલા જૈનધર્મના આચાર પાળતો હોય તોપણ તેણે સાચી રાજનીતિને અનુસરવું જોઇએ. સોમદેવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે —

' આ જગતનો વ્યવહાર આચરવાનું સર્વોત્તમ સાધન લોકાયત છે; કારણ કે જે રાજાએ લોકાયતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે રાજ્યના કાંટાને (અંદરના અને બહારના શત્રુને) ઉખેડી નાખવાની કાળજી રાખે છે જેનામાં માત્ર દયા જ ભરી છે તે પોતાના હાથમાં એકવાર આવેલી સમ્પત્તિનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. દુરાત્માઓ ઉપર દયા રાખવી એ સાધુને શોભે, રાજાને નહિ. જે માણસ ક્રોધ તેમજ ક્ષમા દેખાડી શકતો નથી તેને ધિક્કાર છે! જે શત્રુ સામે શૌર્ય દાખવી શકતો નથી, તે જીવતે છતે મુવા સમાન છે "

જે રાજાએ આ ભાવનાને અનુસરવું છે તેણે નિરંકુશ શક્તિએ ચાલ્યા જવું અને રાજ્યના હિતને પ્રસંગે એકવાર નિર્દોષ નહિ એવા સાધન પણ વાપરતા પાછું વાળી ન જોવું

પોતાના પાડોશી રાજ્યો સાથે જરૂર પડ્યે રાજ્યનીતિની ૬ પદ્ધતિઓનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો એ ૬ પદ્ધતિ આ છે -સધિ, વિગ્રહ, યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી, તટસ્થતા, દ્વિધાભાવ, શાન્તિ અથવા સચય બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસગ આવે ત્યારે અને જૈન ધર્મના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત 'અહિસા'ની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે માત્ર એટલી જ સરત રાખવી કે શત્રુને દબાવવાનાં બીજાં સૌ સાધન નિષ્ફળ જાય ત્યારપછી જ, જરૂરને પ્રસગે એ બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવો જો વિગ્રહને અટકાવી ન શકાય તો કમમાં કમ એટલી સરત તો રાખવી જ કે જેમ બને તેમ માણસની હત્યા ઓછી થાય અને અનુચિત ક્રૂરતા ન વપરાય[૪૬]

રાષ્ટ્રની અદરની રાજનીતિમા પણ રાજાએ કુશળતાથી કામ કરવુ અને એ રાજનીતિમા સર્વ પ્રકારના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો રાજ્યના બધા શત્રુઓને વશ કરવા, જે સીધી રીતે વશ ન થાય તેને છળથી કે બળથી વશ કરવા ભરતખડમા રાજાને અદરના શત્રુ પણ અનેક હોય છે એના અન્તપુરમા પણ એનુ જીવન સલામત નથી, એના સગાસબધી કે વારસ પણ એને મારી નાખવાના પ્રયત્ન કરે છે બહુ પ્રાચીન કાળથી ભરતખડની રાજનીતિમા ગુપ્તચર મહત્ત્વનુ અગ મનાય છે, રાજા એને પોતાની પ્રજાના ભેદ જાણવા યોજે છે ને તેના રાજ્ય સામેના સૌ પ્રપચોના ભેદ એ રાજાને કહી દે છે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામા રાજાને તેના અમાત્ય, સેનાપતિ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ સહાયતા આપે છે એમને નીમવાને માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે પોતાના રાજાના હિતનો ધર્મ આચરી શકે એટલા માટે રાજસેવકમા જે ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે ગુણો બરાબર એનામા હોવા જોઇએ ભરતખડના અધિકારીઓમાથી એક દોષ કદાપિ દૂર નથી થતો, એ એમને દૃઢતાએ વળગી રહે છે કૌટલ્ય એને વિષે આમ કહે છે —

"જીભ ઉપર મુકેલુ મધ અથવા વિષ ન ચાખવુ તે બની શકે નહિ, એમજ રાજાના કોષમાના સુવર્ણમાથી કાઇક ને કઇક

ન આપવુ એ કોષાધ્યક્ષથી બની શકે નહિ. પાણીમાંની માછલી જાણી શકે નહિ કે હુ પાણી પીઉ છુ એમ રાજાનો એ અધિકારી જાણી શકે નહિ કે હુ સુવર્ણ લઉ છુ "૪૭

રાજા ચુ ટાઇને કે તલવારથી જીતીને રાજ્ય પામે છે. ભરત ખડના ઇતિહાસમાં એવા પણ અનેક પ્રસ ગ છે કે જ્યારે ભગવાન અમાત્ય નિર્બળ રાજાને હાંકી દે છે અને પોતે જ બધુ રાજ્ય ચલાવે છે અન્તે પોતે જ રાજમુકુટ પહેરી લે છે કે પોતાના વારસને રાજ્યાસને બેસાડી દે છે મૃત્યુ પામેલા અપુત્ર રાજાની પાછળ ગાદીએ બેસાડવાને અમુક કોઇ પુરૂષને પસદ કરવાની વિશિષ્ટ પ્રણાલી જૈનકથાઓમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે—[૪૮]

હસ્તી અશ્વ અભિષેક કરવાનો કળશ ચામર અને છત્ર, એ પાંચ રાજચિહ્ન (દિ વ્ય) કહેવાય છે તેમને નગરમાં અને તેમની આસપાસ ફેરવવામા આવે છે મૃત્યુ પામેલા રાજાની પાછળ જેના નસીબમાં ગાદીએ બેસવાનુ લખ્યુ હોય એવો પુરૂષ મળી આવે ત્યારે હસ્તિ ગર્જના કરે છે, અશ્વ ખોખારે છે, કળશ તેના મસ્તક ઉપર અભિષેક કરે છે ચામર તેને વાયુ નાખે છે અને છત્ર એના ઉપર ધરાય છે આજુબાજુના લોક જાણી જાય છે કે પચ દિવ્યે એ પુરૂષને રાજા તરીકે પસદ કર્યો છે, તેથી એને વધાવી લે છે ને ગાદીએ બેસાડે છે

રાજનીતિની પેઠે ન્યાયપ્રણાલી પણ મુખ્ય અંશોમાં જૈનોની અને હિંદુઓની એક સરખી છે મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં દાવાનાં નીચે પ્રમાણેના ૧૮ કારણ આપેલા છે ૧ કરજ આપવુ નહિ તે, ૨ થાપણ ઓળવવી, ૩ પારકી વસ્તુને વેચી દેવી, ૪ ભાગમાં વેપાર કરવો ૫ આપેલુ દાન પાછુ લેવુ ૬ ઠરાવેલો પગાર ન આપવો, ૭ કરેલો ઠરાવ તોડવો ૮ વેચેલી કે રાખેલી વસ્તુ દેવી નહિ કે લેવી નહિ, ૯ સ્વામી અને સેવક વચ્ચેનો વાંધો, ૧૦ સીમા સબધે વિવાદ ૧૧ મારામારી ને ગાળાગાળી, ૧૨ ચોરી, ૧૩ જોરજુલમ ૧૪ વ્યભિચાર ૧૫ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેના વિવાદ ૧૬ વારસાના વિભાગ ૧૭ જુગાર અને ૧૮ પશુપક્ષી

વચ્ચે લડાઇ કરાવી તેના ઉપર હોડ બકવી. જૈનો પણ બ્રાહ્મણોના આ દાવાને પોતાની ન્યાયપ્રણાલીમા સ્વીકારે છે અને તેના ચુકાદા પણ તે જ પ્રમાણે આપે છે[૪૯]

બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ભેદ છે. તેને અનુસરીને તેમના કેટલાક સ સારવહેવારના રીત–રીવાજોમા પણ ફેર છે. જેમકે હિંદુઓ દત્તક લેવાના રિવાજને જેટલુ મહત્ત્વ આપે છે એટલુ મહત્ત્વ જૈનો નથી આપતા, કારણ કે હિ દુઓની પેઠે એ એમ નથી માનતા કે શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર વિના નરકમાથી સદ્ગતિ થશે નહિ વળી એ બે જાતિમા વારસના હક સ બ ધે પણ ભેદ-ભાવ છે ઘણાખરા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા ભદ્રબાહુ સ હિતા જેવી સ્મૃતિઓ વિધવાને વધારે હક આપે છે અને તેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અપુત્ર વિધવા પોતાના પતિ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મિલ્કત ઉપર સ્વામીત્વ ભોગવી શકે છે તેમજ પોતાના મૃતપતિની, તેના વારસોની કે બીજાઓની પરવાનગી વિના દત્તક પણ લઇ શકે છે આજે પણ આ નિર્ણય ન્યાયમ દિરોમા મહત્ત્વનો છે એમની સ્મૃતિઓનો આ નિર્ણય ન્યાયમ દિરોએ ધ્યાનમા લેવો જોઇએ અને હિન્દુધર્મના અનુયાયીથી જૈનધર્મના અનુયાયીને આ બાબતમા જુદો કાયદો લાગુ પાડવો જોઇએ એમ જૈન પક્ષકારોની તકરાર છે[૫૦]

કાયદાનુ ઉલ્લ ઘન કરનારને રાજાએ અથવા એના અધિકારી-ઓએ દ ડ દેવો જોઇએ ૧ લા તીર્થંકર ઋષભના સમયની પૂર્વે થઈ ગયેલા કુલકરોના સમયથી દ ડ દેવાતો આવે છે આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને અ તે યુગલોમા ધીરેધીરે વિ-વાદ વધતો ચાલ્યો તેથી તેમને દ ંડ દેવાની ને શાન્તિ પ્રસા-રવાની કુલકરોને જરૂર જણાણી ૧ લા કુલકર વિમલવાહને હાકાર કહેવારૂપ દ ડની યોજના યોજી આ દ ડ કંઇક મૃદુ હતો, છતા યે એ દ ડ યુગલોને શરમીન્દા બનાવવાને અને તેમને સીધે રસ્તે ચલાવવાને બસ હતો બીજા કુલકરના સમયમા પણ હાકારદણ્ડથી કાજ સરતુ વધારે દ ડ દેવાની ત્રીજા કુલકરને

જરૂર જણાઈ ને એમણે હાકાર ઉપરાંત માકાર દંડની યોજના યોજી ત્યારપછી ચોથા કુલકરના સમયમાં તે પ્રમાણે કહેવાથી ચાલ્યુ ૫ માથી ૭ મા સુધીના કુલકરોએ એ ઉપરાંત ત્રીજી ધિક્કાર દંડની યોજના કરી, તે વળી માકારથી યે વધારે કઠોર હતી. (દિગમ્બરોને મતે પહેલા ૫ કુલકરો હાકાર દંડ દેતા, પછીના ૫ માકાર દંડ દેતા અને છેવટના ૪ ધિક્કાર દંડ દેતા.[51]) વધતી જતી દુષ્ટતાને અટકાવવા એથીયે બીજા વધારે કઠોર ચાર પ્રકારના દંડ દેવાની ભર-તને જરૂર પડી. એ ચાર પ્રકારના દંડ આ હતા. (૧) ઠપકો, ઉપાલમ્ભ, (૨) અમુક જાહેર સ્થળે અપરાધીને બાંધી રાખવો, (૩) કેદ અને (૪) એક કે વધારે અંગનુ છેદન. ચાર મિલકત જપ્ત કરવાનો ૮ મો દંડ પાછળથી પાછો ઉમેરાયો.

દંડ દેવાના વિધિ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને યોજવામાં આવેલા છે અને તેથી એમના સ્મૃતિકારોએ સામાજિક અપરાધોના દંડનું વિધાન આપતાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર દૃષ્ટિ રાખી છે. હેમચન્દ્રની અર્હન્નીતિ માં એટલા માટે એક ખાસ અધ્યાય મૂકવામાં આવ્યો છે ને તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અશુદ્ધ જાતિઓ સાથે ભોજન લેવા માટે અને એવા બીજા અપરાધો કરવા માટે તેમાં જુદા જુદા પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાન આપવામાં આવેલાં છે જે મનુષ્યોએ આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હોય છે તેમણે જિનોની પૂજા, તીર્થસ્નાન, ઉપવાસ, યાત્રા, જ્ઞાતિભોજન, દાન, એવુ કંઇક કરવુ પડે છે એમ ન કરનારને નાતબહાર મૂકવામાં આવે છે

ધાર્મિક અને સાંસારિક

સંઘનુ બંધારણ.

પ્રત્યેક તીર્થંકરે સંઘની યોજના યોજેલી. સંઘમાં ચાર તીર્થ હોય છે ૧ સાધુ ૨ સાધ્વી, ૩ શ્રાવક, ૪ શ્રાવિકા. સંઘનુ ધાર્મિક શાસન સાધુઓના હાથમાં હોય છે અને એમની મર્યાદા નીચે બીજા બે તીર્થ આવે છે સાધુઓનો અને સાધ્વીઓનો

જીવનનિર્વાહ ધાર્મિક શ્રાવકોના દાનને આધારે ચાલે છે અને તેથી તેઓ શ્રાવકોને તેટલે અંશે આધીન છે. જૈનધર્મમાં સાધુસંઘ અને શ્રાવકસંઘ વચ્ચે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. મહાવીરે સંઘની જે સુદૃઢ યોજના બાંધેલી, તેથી તે કાળથી જ શ્રાવકસંઘ સાધુસંઘ ઉપર કંઇક અંશે સત્તા ભોગવતો આવે છે અને તેથી સત્તા મેળવવાના કે કોઈ સાંસારિક બાબતોમાં માથાં મારવાના પ્રયત્નોથી સાધુને દૂર રહેવુ પડે છે, તેમજ સાધુજીવન ઉપર સંયમ રાખીને તેમણે પોતાની ઉચ્ચતા જાળવી રાખવી પડે છે. રાજપુતાના અને ગુજરાતના સાધુસંઘમાં ધીરે ધીરે શ્રાવકોને એવી સત્તા મળી ગઈ છે કે તેઓ સાધુઓની દીક્ષા, શિક્ષા ને ચારિત્ર ઉપર પણ કંઈક સત્તા ભોગવે છે. જી બુઇલર જૈનોના આ પ્રકારના સંઘબંધનને આ વિષયમાં સ્કોટિશ ફ્રી ચર્ચની સાથે સરખાવે છે.[૫૧] અનેક સ્થળે તો સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર શ્રાવકો ખુબ અંકુશ રાખી શકે છે, એમ આ નવા કાળની અનેક ઘટનાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ૧૯૧૩ ના અરસામા સાધુ જિનસેન આવ્યા હતા ને તે ત્યાંના શ્રાવકો પાસેથી ભિક્ષા લઇને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ કરતા હતા કેટલાક જૈનોએ એ સાધુના પૂર્વજીવન વિષે તપાસ ચલાવી અને તેમને માલમ પડયું કે એ ખરીરીતે સાચા સાધુ નહોતા, પણ જેમતેમ નિર્વાહ ચલાવી શકાય એટલા માટે એણે સાધુનો સ્વાગ ધારણ કરી લીધો હતો એ મિથ્યામુનિ સામે શ્રાવકોએ પગલા ભરવા વિચાર કર્યો, પણ તે મુનિ ઝટપટ નાસી ગયો ને સજામાથી બચી ગયો મીસીસ સ્ટિવન્સન (mrs Stivenson) જણાવે છે કે પાલીતાણામા એક સાધુ સોનાની ફ્રેમવાળા ચશ્મા પહેરતો સાધુઓ કોઇપણ પ્રકારની ધાતુ પોતાની પાસે રાખી શકે નહિ તેથી શ્રાવકોએ એ ચશ્મા જોયા, ત્યારે એમણે જાહેર કર્યું કે સંઘનુ શાસન તોડયાને કારણે એને સાચો સાધુ માની શકાય નહિ તેવીજ રીતે તપાગચ્છનો એક સાધુ પગે વિહાર કરવાને બદલે આગગાડીમાં મુસાફરી કરતો હતો, તેથી જે શ્રાવકો એના સંબધમા આવતા તે એને સાધુ લેખતા નહિ રાજકોટમા એક સ્થાનકવાસી

સાધુએ પોતાના ગુરુને ખસ્ફ કર્યું હતું, તેથી તુરત જ એને સઘ બહાર કર્યો. પછી શ્રાવકોએ એક હરજીને બોલાવ્યો, તે સાધુને માટે ગૃહસ્થયોગ્ય કપડાં શીવડાવ્યાં, તે પહેરવાની એને આજ્ઞા કરી, ત્યાંથી ૪૪ માઇલ દૂર આવેલા પાન નામે રેલ્વે સ્ટેશનની ટિકિટ કઢાવી આપી ને તેને ગાડીએ બેસાડી દીધો. એ સાધુએ પોતાના પાપને માટે ઘણો જ પસ્તાવો કર્યો, પણ રાજકોટમાં તો એને ક્ષમા ન જ મળી, એણે તે નગર છોડવુ જ પડ્યુ

શ્રાવકોની સત્તા સાધારણ સાધુ ઉપર જ ચાલે છે એમ નથી, સઘના ઉપરી શ્રીપૂજ્ય ઉપર પણ ચાલે છે એવું પણ જણાઇ આવ્યુ છે કે અયોગ્ય પુરુષોની ગાદીએ બેસાડવા વિધિ પુરસ્સર મુકરરી થઈ ગઇ હોય તે છતા યે તેમને ગાદીએ બેસતા શ્રાવકોએ અટકાવ્યા છે શ્રીપૂજ્યો સામે સઘને અણબનાવ થયો હોય અને તે કારણે તેમને સઘબહાર કર્યા હોય એવા પ્રસંગો પણ પટ્ટાવલીમાંથી મળી આવે છે શ્રાવકોની આવા પ્રકારની સત્તા તેમના પોતાના જ સંઘમાં સાધારણ રીતે ચાલે છે; ખરતરો ખરતર સઘની, તપાગચ્છવાળા તપા સાધુઓની ચિન્તા રાખે છે; અને એવી રીતે આખા જૈન સઘમાં ચાલે છે ''

સાધુઓનાં ચારિત્ર ઉપર શ્રાવકોનો આટલો અંકુશ હોવા છતાં યે તે તીવ્ર નથી અને સદા સફળ નથી. શ્રાવકોના ઔદાસિન્યને અને અજ્ઞાનને કારણે યતિઓ સાધુવ્રત બહુ ઓછાં કે નહિવત્ જ પાળે છે, અને તેમનામાં પૂરી સાંસારિક ભાવ આવી જાય છે શુદ્ધ હૃદયના સાધુઓની ઇચ્છા પોતાના ધર્મને સત્કારી રાખવાની ઘણી યે છે છતાં આથી તેમનો રોષ જડ મૂળથી નથી જતો.

ધર્મિષ્ઠ સાધુઓની સત્તા શ્રાવકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર ઘણી ચાલતી અને હજી યે ઘણી ચાલે છે વિશાળ જનસમાજના અને સારા ધનવાનોનાં જીવન ઉપર અસર કરી હોય અને એ જીવનને જૈનધર્મની ભાવનાને અનુસરતાં બનાવ્યાં હોય એવાં અનેક હિતૈષી સાધુઓના નામ આપણને ઇતિહાસમાંથી

મળી આવે છે સમસ્ત જૈનસમાજ ઉપર ભારે ધાર્મિક અસર કરતા હોય એવા સાધુઓ આજે ય છે તેઓ દુખને ને સંકટને પ્રસંગે શ્રાવકોની સાથે ઉભા રહે છે, એમને ધાર્મિક બોધ આપે છે, અને બીજા ધર્મોની સામે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનાં સાધનો આપી પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે અને એવી રીતે ચારે બાજુએથી બીજા સમ્પ્રદાયોની વચ્ચે આવેલા જૈનધર્મને સાચવી રાખે છે હમણા જ સ્વર્ગવાસી થયેલા વિજયધર્મસૂરિ જેવા સુવિખ્યાત સાધુઓને બધા સમ્પ્રદાયના જૈનો બહુ માન આપે છે, એ જ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે કે પ્રબળ વ્યક્તિ કેટલી ભારે અસર કરી શકે છે બીજી બાજુએથી પોતાની ધર્માન્ધતાથી અને સંઘની સાથે શત્રુભાવે ને સંકુચિત વૃત્તિએ વર્તી રોજ રોજ કલહ કરવાથી હલકી વૃત્તિના સાધુઓ ખરાબ અસર કરે છે, એવી દીર્ઘદર્શી જૈનોની ફરિયાદ પણ છે. તેઓ કહે છે કે આગળ વધતા વિચારોમા તેમની અતિશય ધર્માન્ધતા માર્ગમાં બાધા નાખે છે ને જૈનધર્મની અવનતિ આણે છે.

શ્રાવક સંઘ.

૨૦૫મા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા અણુવ્રત ધાર્મિક શ્રાવકે લેવા પડે છે તેની અસર તેના જીવનના સમસ્ત આચાર ઉપર થાય છે જેમા જીવની હિંસા કરવી પડી હોય એવો આહાર એ પછી લઈ શકે નહિ, કોઈપણ પ્રકારનુ માંસ કે મદ્ય એ ખાઈ શકે નહિ, તેમજ કોહળુ, બટાટા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર, મૂળા વગેરે શાક ખાઇ શકે નહિ, કારણ કે એમા બહુ જન્તુ હોય છે માત્ર પાકા ફળ જ ખાઇ શકે મદિરાપાનનો ખાસ નિષેધ છે પીવાના પાણીને વાપરતા પહેલાં ગળવુ જોઇએ ને ઉકાળવુ જોઇએ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલા ખાઇ લેવુ જોઇએ, કારણ કે અંધારે અજાણતા નાના જન્તુ ખાધામા આવી જાય ધંધો પસંદ કરવામા પણ શ્રાવકે ધર્મની આજ્ઞાને અનુસરવુ જોઇએ અને જે ધંધામા જીવહિંસાનો સંભવ છે તેવા અનેક ધંધાનો એને પ્રતિબન્ધ છે એમાના કેટલાક ધંધા નીચે પ્રમાણે છે. યુદ્ધનો,

લોઢારનો, માછીનો, ખેતીનો, હથિયાર બનાવવાનો ને વેચવાનો, હાથીદાંતનો, જેમાં હાડકાં ને વાળ વપરાતા હોય એવી વસ્તુઓનો, કુવા–વાવ ખોદાવવાનો, મીઠાનો ને મશીનોનો, પશુનો ને ગુલામનો વગેરે. એ નિયમો કદાપિ બરાબર પાળવામાં આવ્યા નથી, કારણ કે ઇતિહાસમાં આપણે અનેક જૈન સેનાપતિઓ જાણીએ છીએ અને આજે પણ અનેક ખેડુત છે પણ છતાંયે સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મની આજ્ઞા અનુસાર ઘણા ખરા જૈનો વેપાર કરે છે અને તેમાં ઘણુ ખરૂં મોતીનો, કાપડનો, દાણાનો ને ખાસ કરીને શરાફીનો વેપાર કરે છે

આનકોના દાનથી સાધુઓનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો નિર્વાહ ચાલે છે અને એ સંસ્થાઓ તે દાનને પાત્ર પણ હોય છે ધનિક જૈનોની દાનવૃત્તિ અને સમર્પણવૃત્તિ અનેક રીતે દેખાઇ આવે છે અનેક ધર્મસેવકોનુ એમના સાધુજીવનમાં જે પોષણ કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો બંધાવે છે અનેક વેપારીઓ કીર્તિલાભને કારણે પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચે છે અને એ મનુષ્યપ્રકૃતિને અનુસરતુ છે; પણ લૌકિક વાસનાને હેતુએ દાન કરતાં જૈનાચાર્યોએ એમને વાર્યા છે, તે માનવિજયજીના કરેલા ધર્મસંગ્રહમાંનાં કથન ઉપરથી જણાઇ આવે છે એમા જણાવ્યુ છે કે 'નવા દેવાલય બંધાવવાથી જેટલ પુણ્ય થાય છે તેના કરતા જુનાનો ઉદ્ધાર કરવાથી આઠગણુ પુણ્ય થાય છે કારણ કે નવાં બંધાવનારનુ કામ જલદી બહાર દેખાઇ આવે છે, ઉદ્ધાર કરાવનારનુ કામ જુનામાં સમાઇ જાય છે ને તેથી તેટલુ બહાર દેખાઇ આવતુ નથી.' હજીયે પણ અનેક દેવાલયો ધર્મને પૈસે નવા બંધાય છે; નવા વિચારના જૈનો માને છે કે દાનધર્મનો આ દુરુપયોગ થાય છે કારણ કે પછીથી અનેક વખત એવી સ્થિતિ આવી પડે છે કે તે દેવાલયની મરામત કરવાના કે તેમા પૂજા કરવાના પણ સાધન રહેતાં નથી, અને નવા દેવાલયો બંધાવવાની કંઇ એટલી બધી જરૂર નથી છતાંયે જૈન ગેઝેટ જણાવે છે કે આપણ એવા સ્થાનોએ પૂજા કરવા આવતા જૈનોની સંખ્યા કરતાં દેવપ્રતિમાઓની સંખ્યા વધારે છે'

દરેક જમાનામાં મોટી મોટી રકમો આપનાર દાનવીર થઈ ગયા છે અને તેમણે સંઘના ઉપયોગને માટે મોટી મોટી રકમો આપી છે. જૈનધર્મની વિશ્વવ્યાપક ભાવનાને અનુસરી શ્રાવકોનું દાન, મનુષ્યસમાજમા જ અટકી પડતુ નથી, પણ પશુ-પંખી સુધી પહોંચે છે પર્વદિનોએ કસાઇવાડે જતાં અમુક પ્રાણીઓને શ્રાવકો ખરીદી લે છે ને છુટા મૂકી દે છે વળી પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાના હેતુએ જૈનોએ પાજરાપોળ નામે વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થાઓ સ્થાપી છે

પાજરાપોળોમા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓને રાખવામા આવે છે ૧૮૭૫ ની શરૂઆતમા અમદાવાદની પાજરાપોળમા ૨૬૫ ગાય બળદ, ૧૩૦ ભેંશો, ૫ આધળા પાડા, ૮૯૪ ઘેટા, ૨૦ ઘોડા, ૭ બિલાડીઓ, ૨ વાદરા, ૨૭૪ કુકડા, ૨૯૦ બતક, ૨૦૦૦ કબુતર ૫૦ પોપટ, ૨૫ ચકલીઓ ૫ સમળીઓ અને ૩૩ બીજા પખી હતા કેટલાક પ્રાણી એમના માલેક પાજરાપોળમા મૂકી જાય છે ને કેટલાકને ખરીદી લાવે છે એ ખરીદી લાવનાર મોટે ભાગે પ્રજાજન હોય છે, તે તેમને કતલ થતા બચાવવાનુ પુણ્યકાર્ય કરે છે પાજરાપોળના અધિકારી પણ વારવાર પશુઓના ચૌટામા જાય છે અને પશુઓને મરતા બચાવવાને જોઇતા ઔષધ આપે છે પશુઓને મોટે ભાગે લોક ઘેર પાળે છે અને તેમને ચરવાને માટે ગૌચર અલગ રાખેલા હોય છે પાજરાપોળમા જન્મેલા પ્રાણીને ઘણુ કરીને વેચતા નથી, પણ સારા માણસોને ઘેર મોકલે છે જે પ્રાણી પાજરાપોળમા મરી જાય છે તે પ્રાણીના શબ ઘણે ભાગે ઢેઢને આપી દે છે અગર વેચે છે ઢેઢ તેને લઇ જાય છે, તેનુ ચામડુ ઉતારી લે છે ને પછી તેને દાટી દે છે

થોડીક નાની સિવાયની ઘણી ખરી પાજરાપોળો જીવાત ખાના પણ રાખે છે અમદાવાદ વિગેરેમા એ જીવાતખાનાનો એક માણસ, વરસાદમા જ્યારે કચરાના ઢગલાની ગદકી વધી જાય છે ત્યારે પોળોમા એક કોથળો લઇને ફરે છે અને આ કોથળામા જીવજતુ એકઠા કરે છે. એ જીવજન્તુને માટે

રાખેલા જીવાતખાનામાં એમને ખાવાને માટે અનાજ વગેરે નાખવામાં આવે છે દરેક વર્ષને અન્તે જીવાતખાનાને માટે નવી નવી જગા પસંદ કરવામાં આવે છે અને જુના જીવાતખાનાને ૧૦-૧૨ વર્ષ બંધ કરી રાખે છે એમ માનવામાં આવે છે કે એટલા કાળમાં અંદરના જીવજંતુ સૌ મરી પરવારે છે, ત્યારપછી એને ખાલી કરે છે અને અંદરના કચરાને ખાતર ખાતે વેચી નાખે છે[૧૧]

સાધુ અને સાધ્વી

સંસારના ભૈતિક પ્રલોભનોને અસાર માનીને જેમણે તપ કરવા અને ધાર્મિક ધ્યાન ધરવા દીક્ષા લીધી હોય તે સાધુ અને સાધ્વી કહેવાય છે સાધુવતની ભાવના પ્રમાણે ગૃહસ્થે પાળવાના પાંચ અણુવ્રત તો એમણે તીવ્રભાવે પાળવાં જોઇએ એટલું જ નહિ પણ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે અને તેનાં નવાં બંધનમાંથી બચવાને માટે ૨૦૮મા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલાં મહાવ્રત પણ પાળવાં જોઇએ. આજે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘો નોખા પડી ગયા છે તેથી બે બંને વિષે આપણે નોખું નોખું વર્ણન કરીશું પહેલા શ્વેતામ્બર સાધુસંઘને લઇશું કારણ કે આજે (સ્થાનકવાસીઓ સહિત) એ સમ્પ્રદાય ઘણું મોટો છે અને વળી એના વિષે વર્ણન કરવાનાં સાહિત્ય પુષ્કળ અને વિશ્વાસયોગ્ય મળી આવે છે

શ્વેતામ્બરોના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે માણસની મનોવૃત્તિ ધાર્મિક હોય, જેની પોતાની ઇચ્છા હોય અને જેનાં માબાપ, સગાંસબંધી કે વડીલો સમ્મતિ આપતાં હોય તે જ માણસ દીક્ષા લઇ શકે; એનામાં ધાર્મિક યોગ્યતા હોવી જોઇએ અને સાધુયોગ્ય આચાર આચરવાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હોવી જોઇએ.

નીચેના ૧૮ પ્રકારના પુરુષોથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ. ૧ આઠ વર્ષથી નાનો બાળક ૨ વૃદ્ધ (સ્વેચ્છાથી ઉપવાસ કરીને એ સંસારમાંથી મુક્ત થઇ શકે) ૩ ક્લીબ, ૪ નપુંસક, ૫

પાંગળો, ૬ ભિક્ષા વગેરે માગીને જે ખાઈ શકે નહિ એવો રોગી, ૭ ચોર, ૮ રાજાથી અથવા ન્યાયાધીશથી દંડાયેલો, ૯ આત્મનિર્બળ, ૧૦ આંધળો, ૧૧ ધનથી ખરીદાયેલો દાસ, ૧૨ કષાયથી અને ઇન્દ્રિયવિલાસથી દુર્બળ બની ગયેલો, ૧૩ તીર્થંકરોના નામ પણ યાદ રાખી શકે નહિ એવો નિર્બુદ્ધિ, ૧૪ ઋણી, ૧૫ (વેશ્યાનો, નિન્દાયેલા ધંધાવાળાનો વગેરે) નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા (બ્રહ્મઘાતી વગેરે) નીચ કર્મનો કરનારો, ૧૬ જેણે અમુક કામ માથે લીધા છે ને જેની દીક્ષાથી એ કામ અટકી પડે તેવો, ૧૭ વસ્ત્ર અને આહાર માટે જે બીજા ઉપર આધાર રાખતો હોય તે અને ૧૮ જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના માબાપની કે વાલીની કે વડિલની સમ્મતિ ન હોય તે [૬૦]

૨૦ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ ઉપર જે ૧૮ પ્રકારના પુરૂષોથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ એવું જણાવ્યું છે, તેવી જ ૧૮ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ, તે ઉપરાંત ૧૯ ગર્ભવતી તેમજ ૨૦ ધાવણા બાળકવાળી સ્ત્રીથી પણ દીક્ષા લઇ શકાય નહિ

એ પણ ખાસ નોંધી રાખવા જેવું છે કે અમુક પ્રકારના અપંગ માણસથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ, એટલે કે જેના હાથ પગ કે બીજાં અંગ કપાઇ ગયા હોય તેનાથી અથવા ખુંધા વામણા વગેરે જન્મની ખોડવાળાથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ સાધુસંઘમાં સારા જ માણસો આવી શકે એટલા માટે આ નિયમો કર્યા છે પણ જો દીક્ષા લીધા પછી કોઇનો હાથ પગ જાય તો તેનાથી આચાર્ય થઇ શકાય નહિ કારણ કે સાધુસંઘમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી છે, પણ તેનાથી ઉંચું પદ પામી શકાય નહિ [૬૧]

સાધુએ સૌ ધનસમ્પત્તિનો ત્યાગ કરવો પડે. પણ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાંના સાધુ બે પ્રકારના વસ્ત્ર રાખી શકે છે પહેરવાનું ને ઓઢવાનું સાધારણ સાધુ શ્વેત અને સંવેગી પીળાશ પડતાં વસ્ત્ર રાખે વળી પોતાના હંમેશના ઉપયોગને માટે લાકડાના

(ધાતુના નહિ) જળપાત્ર અને આહારપાત્ર, જળપીતા પૂર્વે એને ગળવાને માટે વસ્ત્રગરણી વાયુના જન્તુની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે મોંઢે બાંધવાની મુખપટ્ટી (સ્થાનકવાસી સાધુ આ મુખપટ્ટી કાયમની મોંઢે રાખે છે), બેસતાં જન્તુની હિંસા થાય નહિ તેથી બેસતાં પૂર્વે તે સ્થાન વાળીને સ્વચ્છ કરવા માટે એક રજોહરણ અને એક દંડ, એટલી વસ્તુઓ સાધુ રાખી શકે. મૂર્તિપૂજક તે ઉપરાંત પાંચ અક્ષ (સ્થાપનાચાર્ય) ને ચંદનની નાની લાકડીઓ (ઠવણી), એક પુસ્તક કે એવી કોઈ વસ્તુ પોતાના ગુરૂના સ્મરણચિહ્નરૂપે રાખે છે માથું ઢાંકવું નહિ જોઈએ; વાળ તો મુંડીજ કાઢવા જોઈએ, પણ આજકાલ તો એ દુઃખજનક વિધિને બદલે કાતરનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે

સાધુએ સર્વ પ્રકારના વિલાસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેણે ન તો નહાવું કે ન તો દાતણ કરવું તેણે ખુલ્લી જમીન ઉપર કે બીજી કોઈ કઠણ પથારી ઉપર સુવું તેણે દેવતા સળગાવવો નહિ અને રસોઈ રાંધવી નહિ. એણે જૈન ગૃહસ્થોને ત્યાંથી ભિક્ષા માગી લાવીને ખાવું; જૈનેતરને ત્યાં ભિક્ષા માટે જવું નહિ. ભિક્ષા માગવા દિવસના એક જ વાર જવું અને તેમાં પણ અમુક નિયમ પાળવાના છે તે પ્રમાણે જે ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં હોય તેજ ઘરે જવું, ગૃહસ્થને ઘેર જે અન્ન વધ્યું હોય અને જેનો ઉપયોગ એ કરનાર ન હોય તેજ અન્ન લેવું—વહોરવું સાધુભિક્ષાને જ માટે રંધાયું હોય તે અન્ન લેવું નહિ ભિક્ષામાં ભાત, રોટલી, ખીર, ખીચડી તેમજ ઉકાળેલું પાણી લેવાય છે સાધારણ રીતે પ્રત્યેક સાધુ પોતાને માટે ભિક્ષા માગવા જતા નથી, પણ એક જણ જ તે બીજા સાધુઓને માટે પણ ભિક્ષા લઈ આવે છે કારણ કે તે રીતે કરવાથી બીજાઓ પોતાના અભ્યાસમાં કે તપમાં અસ્ખલિત ધ્યાન દઈ શકે છે મળેલી ભિક્ષા ઉપાશ્રયમાં લાવે છે ને ત્યાં સૌ વહેંચી ખાય છે અન્ન સિવાયનું દાન અમુક સીમામાં જ સ્વીકારી શકાય. કપડું, રજોહરણ કે એવી જ કોઇ સાધુજીવનમાં ઉપયોગી વસ્તુ સ્વીકારી શકાય પણ તે ઉપાશ્રયમાં આણીને પોતાના ગુરૂને અરપે

મૂકવી જોઇએ પછી ગુરૂ તે વસ્તુ જે જે સાધુને આપે તે તે તેને રાખે

મહાવીરના તીવ્ર નિયમ પ્રમાણે તો સાધુએ એક ગામમાં એક જ દિવસ અને એક નગરમા પાંચ જ દિવસ રહેવુ જોઇએ. પછીના સમયમાં આ આજ્ઞાને જરા શિથિલ કરી અને એક ગામમા વધારેમા વધારે એક સપ્તાહ સુધી ને એક નગરમાં એક માસ સુધી રહી શકાય એવુ ઠરાવ્યું. કેટલાક ગ્રન્થો તો બે માસની પણ પરવાનગી આપે છે. વરસાદની-ઋતુમા ચાતુર્માસમા તો સર્વ સાધુએ વિહાર અટકાવી દેવો ને એક સ્થાને ચાર માસ રહી જવું જેથી જીવહિંસા થાય નહિ

કેવે સ્થાને રાત ગાળવી જોઇએ, એ વિષે પણ અનેક વિધિ છે શ્વેતામ્બર સાધુને અને સાધ્વીને લગતા આ પ્રકારના વિધિ પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમા આપેલા છે, તેનું શુબ્રિગે કરેલુ ભાષાન્તર નીચે આપુ છુ:—

" જે ઘરમા ડાંગેરના, મગના, અડદના, તલના, કઠોળના, ઘઉંના કે જવના દાણા આમતેમ વેરાયા હોય કે એકઠા થઇ ગયા હોય તે ઘરમા સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતાં પણ રહેવુ નહિ દાણા વેરાયા ન હોય કે એકઠા થઇ ગયા ન હોય, પણ કોઠારમા ભર્યા હોય કે તેના ઢગલા માર્યા હોય તે ભીંતો બાંધીને આતરી લીધા હોય, રાખથી રખેચ્યા હોય કે છાણથી થેપી લીધા હોય, એવુ જ્યા દેખાય ત્યા સાધુ કે સાધ્વી ઉનાળે કે શિયાળે રહી શકે જ્યા ચોખાના લોટનાં કે કોઇ જાતના ફળના લોટનાં માટલાં મૂકયા હોય, ઠડા કે ગરમ તાજા પાણીના માટલા મૂકયા હોય, આખી રાત દીવો કે દેવતા સળગતો હોય તે ઘરમા સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતા પણ રહેવુ નહિ ઘરમા નજર કરતા જ્યાં આવુ ન દેખાય તે ઘરમા એક કે બે રાત રહી શકાય. પણ તેથી વધારે નહિ જે વધારે રહે તે પોતાના દોષને અનુસરતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે."[૬૨]

b ' શ્રાવકોએ બાપેલા ઉપાશ્રયમા સાધુ સાધ્વીએ રહેવુ એ વધારે શ્રેયસ્કર મનાય છે કારણ કે એ ઉપાશ્રય સઘના ઉપયોગને માટે તથા સાધુ સાધ્વીને ઉતરવા માટે જ હોય છે

સાધુ સાધ્વીના જીવનમાં પાળવાના નિયમો પણ વિગતવાર વિધિ–નિષેધ રૂપે બતાવેલા છે અશુદ્ધતાનુ અને સાંસારિક ભાવોનુ નિવારણ કરવાને તથા દીક્ષિત જીવનને યોગ્ય અભ્યાસની અને તપની અનુકૂળતા કરવાને હેતુએ એ નિયમો ઘડેલા છે સાધ્વીઓ માટેના નિયમો સાધુ માટેના નિયમો કરતાં કાંઈક વધારે આકરા છે, કારણ કે એમનુ પતન થવાનો વધારે સભવ છે વિધિ–નિષેધ એમે એટલા બતાવ્યા પણ કાળ જતાં સાધુસઘની અવનતિ થયા વિના રહી નથી. ઘણા વિધિ-નિષેધો માત્ર બહારથી જ પળાય છે અને પ્રાચીન વ્યવસ્થા ધીરે ધીરે અવ્યવસ્થિત થતી જાય છે પરિણામ એ આવ્યુ છે કે અનેક માણસો સાધુનાં કપડાં પહેરી ફરે છે પણ તેમાથી થોડા જ સાધુનામને શોભે એવા આચાર પાળે છે ચાણાક્યે (કૌટિલ્યે) જે શ્લોક[1] લખ્યો છે (અને જેનો ઉપયોગ જૈનો પણ વારવાર કરે છે) તે આ વિષયમાં સાચો પડે છે તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र, चन्दनं न वने वने ॥

હાલ લોકો દીક્ષા લે છે તેના કારણો જોતાં એવી સ્થિતિ જણાઈ આવે છે કે દીક્ષાને માટે જે યોગ્યતાની જરૂર છે તે ઘણામા હોતી નથી જેમને સસારનો મોહ ઉતરી ગયો હોય ને મુક્તિની સાધના સાધવી હોય તેવાઓએ જ સાધુ થવુ જોઈએ. પણ આજે તો સ્વાભાવિક રીતે એવી સ્થિતિ થઈ પડી છે કે જેમને એવા શુભ હેતુ હોતા નથી તેવા પણ સાધુ થાય છે સાધુ થયે ઉદરનિર્વાહ અનાયાસે થઈ શકે છે, વિનાચિન્તાએ અને વિનાશ્રમે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને સારી રીતે રહી શકાય છે એમ માનનાર પણ સાધુ થઈ જાય છે વળી

બધા લોકો સ્વેચ્છાએ જ સાધુ થાય છે તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાએ જ સાધુ થાય છે એવુ પણ કઈ નથી, તેથી સાધારણ રીતે સંખ્યા વધારવાને માટે ધનાઢ્ય શ્રાવકો કુમળી ઉમરના બાળકોને તેમના માબાપ પાસેથી ખરીદી લે છે અને તેમને શિક્ષણ આપવાને કાજે યતિઓને સોપે છે. બ્રાહ્મણ વિધવાઓ પાસેથી તેમના અનાથ બાળકોને ખરીદવા ઠીક પડે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ એ બાળકો અનુકૂળ હોય છે અને દેશની સંસ્કારી નાતના એ બાળકો હોવાથી એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું સહેલુ પડે છે દુષ્કાળના વર્ષમા નિર્ધન વાણિયા બ્રાહ્મણોના બાળકો ખરીદી લીધાના દાખલા પણ વારવાર મળી આવે છે ખુદ યતિઓ પણ રખડતા બાળકોને પોતાની પાસે રાખે અથવા પોતાને અનુકૂળ શ્રાવકો પાસેથી તેમના બાળકોને માગી લે ને તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવે એવા દાખલા પણ મળી આવે છે[૧૪]" સાધુ થવાની જેમને અન્તરની પ્રબળ પ્રેરણા થઇ નથી તેવા માણસોને દીક્ષા અપાય તો તેઓ બરાબર વ્રત પાળે એવી આશા રાખવી અકારણ છે, આમ સઘ વધારવાને હેતુએ બાળકોને દીક્ષા આપવામા આવે તો પ્રાચીન સાધુભાવનાની અવનતિ થાય એમા કશુ આશ્ચર્ય નથી

આવા પ્રકારના શ્વેતામ્બર સાધુઓ મોટે ભાગે ગોરજી કહેવાય છે (યતિ પણ કહેવાય છે) એ લોક સાધુવ્રત એવી શિથિલતાથી પાળે છે કે અનેક જૈન તેમને સાચા સાધુ માનતા નથી, હલકી વર્ણના અને અનાથ બાળકોને તેમની બાલ્યાવસ્થામા ખરીદી લે છે અને તેમને સાધુ બનાવે છે, તેમાના ઘણે અશે આ યતિઓ હોય છે, પરિણામે સઘમા તેમનુ બહુમાન જળવાતુ નથી, તેનુ બીજુ કારણ એ પણ છે કે એમનામા બહુ સસ્કાર પણ હોતા નથી અને તેથી તેમને બહુ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ હોતુ નથી ધર્મના વિધિ પાળવામા બહુ શિથિલ રહે છે ને માત્ર બાહ્યાચાર પાળે છે એ નિરન્તર વિહાર કરતા નથી, પણ એક જ સ્થાને પડ્યા રહે છે, સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમે છે, પથારીમા સુએ છે અને પ્રસગોપાત બ્રહ્મચર્યભગનો પણ

હોય કરે છે બની શકે એટલાં બહાનાં કાઢીને દ્રવ્ય સ્વીકારતાં અને સાથે ફેરવતાં પણ સંકોચાતા નથી અને વળી એવો બચાવ કરતાં શરમાતા નથી કે ' મહાવીરે ધાતુના સિક્કા રાખવાનો નિષેધ કર્યો છે, બેંકની નોટો રાખવાનો નિષેધ કર્યો જ નથી.' એમના આચાર્યો મોટી મોટી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા ચલાવે છે અને પોતાની પાછળ એ વ્યવસ્થા આવતા શિષ્યોને સોંપે છે એમને એથી જે મોટાં સાધન મળી જાય છે તેને કારણે તેઓ ઐશ્વર્યનો ને નોકરીનો મોટો ભપકો મારે છે વળી આ ગોરજીઓ પાસે જાદુવિદ્યા હોય છે એમ માનવાથી અનેક શ્રાવકો તેમનાથી ડરે છે અને તેઓના આચાર વિચાર સાધુયોગ્ય નહિ હોવા છતા યે તેમને દાન આપે છે

સાધુઓના સાંસારિક ભાવને દૂર કરવા ઘણા સુધારકો પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓએ સંઘને પાછો શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે ૧૭ મા સૈકામાં શ્રીમાન્ યશોવિજયે આ દિશામાં જે પ્રયત્નો કરેલા તેમને સંરક્ષક વિચારના શ્વેતામ્બરોએ સારી પેઠે મહત્ત્વ આપેલું એમના નવા સંપ્રદાયના સાધુઓ અશુદ્ધ યતિઓથી જુદા દેખાવાને માટે પોતે શ્વેતને બદલે કેસરીઆ વસ્ત્ર પહેરે છે, ને તે સાધુઓ સંવેગી કહેવાય છે એ સાધુઓ પોતાના શુદ્ધ આચારવિચારથી સારૂં માન પામે છે; પાઠોબી માને છે કે તેમની સંખ્યા ૨૫૦ ના આશરાની છે [१] સ્થાનકવાસીઓ પણ પ્રાચીન સંઘની અર્વાચીનમા અવનત થઈ ગયેલી સ્થિતિની સામે તેને સુધારવાને ઉઠેલા તેથી તેમના આચારવિચાર પણ શુદ્ધ મનાય છે ને તેઓ શાસ્ત્રની આજ્ઞા બરાબર પાળે છે એમ મનાય છે

શ્વેતામ્બર અને સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયની સાધ્વીઓ પણ સાધુના જેવા જ રંગના વસ્ત્ર પહેરે છે ખભે નાખવાનું વસ્ત્ર માથા ઉપર નાખે છે, જેથી દૃષ્ટિ ઢંકાય. એમને પણ સાધુના જેવાં જ વ્રત પાળવાનાં હોય છે; એમની જ પેઠે સાધ્વીઓને પણ માથાના વાળ ચુંટી કે કાતરી નાંખવાના હોય છે સાધ્વીઓ બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ સાથે ફરે છે ને ઉપાશ્રયમાં રહે છે, એ ઉપા-

શ્રયની વ્યવસ્થા પણ સાધ્વીના હાથમા હોય છે. શ્રાવિકાઓને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે. બૌદ્ધવગેરે બીજા ધર્મોની સાધ્વીઓ કરતાં જૈનધર્મની સાધ્વીઓ નીતિએ ઉંચી મનાય છે ને તેથી એ વધારે માન પામે છે

દિગમ્બરોનો સઘ બીજી જ રીતે યોજાયેલો છે. તેમના સાધુએ નગ્ન રહેવાનુ છે, કારણ કે તે કશુ દ્રવ્ય ને તેથી વસ્ત્ર પણ રાખી શકે નહિ પણ આ આચાર વર્તમાન કાળે પાળવો એ મહા કઠણ થઇ પડ્યો છે તેથી આજે તો નગ્ન રહેતા હોય એવા સાધુ અતિ વિરલ છે તેઓ વસતિમા નહિ પણ વનમા રહે છે અને પોતાના ધર્મધ્યાનમા જ લીન રહે છે[૬૬] આ પ્રકારે નગ્ન રહેતી સાધ્વીઓ તો છે જ નહિ, કારણ કે એમને નગ્ન રહેવુ પાલવે એમ નથી

એકાન્તમા રહેવાનો ને નગ્ન રહેવાનો રિવાજ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા પ્રાચીન કાળથી પણ તીવ્રભાવે પળાતો હોય એમ જણાતુ નથી ઋષભે ભવિષ્ય ભાખેલુ કે મુનિઓ વનમા રહેશે નહિ ને સઘ બાધીને રહેશે એવો પણ સમય આવી પહોચશે. એમ જિનસેન (નવમા સૈકામા) પોતાના આદિપુરાણુમા[૬૭] લખે છે, અને ગુણભદ્ર, સાધુઓ વિષે પોતાના 'આત્માનુશાસન' મા લખે છે કે 'જેમ વનપશુઓ રાત્રે ગામમા પેસી જાય છે તેમ એ સાધુઓ દુષ્ટ કળિકાળમા જનવાસની સમીપમા રહેશે '[૬૮] પછી ૧૩ મા સૈકામા આશાધર ચૈત્યવાસી દિગમ્બર સાધુઓ વિષે કહે છે કે 'એ સાધુઓ હજી તો અર્હંતની પેઠે નગ્ન રહે છે, પણ વ્રત બરાબર પાળતા નથી, કારણ કે તેઓ સ્થાનક બાધીને રહે છે' મુસલમાન રાજ્યકાળમા નગ્ન રહેવુ એ સાધુઓને બહુ કઠણ થઇ પડયુ કારણ કે મુસલમાનોએ દિગમ્બર સાધુ ઉપર અત્યાચાર કરવા માડ્યા ઘણુ કરીને ૧૩ મા સૈકામા થઇ ગયેલા વસન્તકીર્તિએ જણાવ્યુ કે 'સાધુઓ જ્યા સુધી લોકમા વિચરે ત્યા સુધી એમણે એક કપડુ વીટવું' આ મતના સાધુઓને વિશ્વપન્થી કહે છે અને આજે તે સમ્પ્રદાય પણ દિગમ્બરોમા છે. એ સાધુઓ ભટ્ટારકના

નેતૃત્વ નીચે મઠમાં રહે છે ડૉ બુકાનન જણાવે છે કે ભટ્ટારકો પોતાનો આહાર લેતી વેળાએ પોતાનાં વસ્ત્રને વેગળાં મૂકે છે અને સમ્પૂર્ણ રીતે નગ્ન બેસે છે; તેવે પ્રસંગે એકાદ શિષ્ય ઘંટ વગાડે છે ત્યારે સૌ પરાયા માણસો આઘા થાય છે [૧૯]

વિશ્વપંથીઓના આચારવિરુદ્ધ પ્રાચીન તીવ્ર સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો. એ સાધુઓ ' તેરાપંથી ' સમ્પ્રદાયના કહેવાય છે અને એ સમ્પ્રદાયને પંડિત બનારસીદાસે સ્થાપ્યો મનાય છે એ પન્થ વિશ્વપન્થીને શુદ્ધ માનતો નથી. ભટ્ટારકની સત્તાને સ્વીકારતો નથી અને વનમાં વસતા મુનિઓને જ સાચા સાધુ માને છે

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા નગ્ન સાધુ સિવાયના બીજા સાધુઓ પણ હોય છે, અને તે કપડાં પહેરે છે પણ આ પૂરા સાધુ નહિ પરન્તુ ૧૧ મી પ્રતિમાએ (પૃ ૨૦૭) પહોંચેલા શ્રાવક ગણાય છે એમના બે વિભાગ છે ક્ષુલ્લક અને એલક (ઐલક) ક્ષુલ્લક એક લંગોટી અને ત્રણેક હાથ લાંબુ ને એક હાથ પહોળું વસ્ત્ર રાખે છે એલક એક માત્ર લંગોટી સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી. બંને સાધુઓ તે ઉપરાંત એક ભિક્ષાપાત્ર રજોહરણને બદલે મોરના પીંછની નાની સાવરણી રાખે છે; તે સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી તેઓ વનમાં કે મઠમાં રહે છે ક્ષુલ્લક અને એલક દિવસમાં એકજ વાર આહાર લઈ શકે ને તેથી પહેલે પહોરે (ઘણુ કરીને સવારના ૧૦ ને ૧૧ વાગ્યાની વચ્ચે) ભિક્ષા માટે નીકળી શકે ઉપરના ત્રણ વર્ણોમાંના ક્ષુલ્લકે એક જ ઘેરથી મળેલુ ભિક્ષાન્ન ખાઈને ચલાવવુ જોઈએ; શુદ્રે એક પછી એક એમ પાંચ ઘેર ભિક્ષા માગવી, પણ એક ઘેરથી ખાવા જેટલુ અન્ન મળી રહે કે પછી ત્યાંથી વહોરવુ બંધ કરી દેવુ જોઈએ; પછી એક સ્થાને એ બેસી જાય અને જ્યાં અને પૂરતુ અન્ન મળી રહ્યુ હોય ત્યાં એ ખાઈ લે. એલક સાધુઓ પણ કરે છે તો એમજ રીતે, ખાય છે એક જ વાર પણ એક જ ઘરેથી મળેલુ ખાય છે

૭ અથવા એથી વધારે પ્રતિમાએ ચઢેલો અને તેથી અવશ્ય

બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતો શ્રાવક દિગમ્બરોમા પુરોહિતનું કાર્ય કરી શકે છે તે રાતા વસ્ત્ર પહેરે છે ને સ્વામી કહેવાય છે પણ તે ગૃહસ્થના ઘરમા કે દેવાલયમા પુરોહિતે કરાવવાની ક્રિયાઓ કરાવી શકતો નથી

દક્ષિણ ભારતમા દિગમ્બરોની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે નીચે જણાવેલી હકીકત સાચી હોય તો ત્યા પુરોહિતનુ સ્થાન વંશપરંપરાથી ઉતરે છે અને તેમા સાધુઓ પણ હોય છે ફ્રાન્સિસ (W Francis) તે સબધે Gazetteer of the south arcot મા આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે[૭૧] "ત્યા પુરોહિતોના વર્ગો કહેલા છે આમાનો સૌથી મોટો 'અર્ચક'નો (વાડચારેનો) વર્ગ છે એ લોક દેવાલયમા ક્રિયા કરે છે શ્રાવક અર્ચક થઇ શકે નહિ, કારણ કે અર્ચકની જુદી નાત હોય છે શ્રાવકો અર્ચકોની સાથે રોટી-વહેવાર રાખે છે, પણ બેટીવહેવાર રાખતા નથી, તેથી પોતાના પુત્રોને માટે કન્યા મેળવતા અર્ચકોને બહુ મુશ્કેલી પડે છે ને કોઇ કોઇ વાર તો ૨૦૦–૩૦૦ રૂપિયા દેવા પડે છે અર્ચક પોતાનાથી છેક પાસેના ઉચા વર્ગના પુરોહિતવર્ગમા ચડી શકે ને ત્યારે 'અન્નમ્' કે 'અનુવ્રતિ (અનુવિરતિ)' એટલે એક પ્રકારના ત્યાગી થઇ શકે એ પ્રકારના ત્યાગી પણ લગ્ન કરી શકે પણ પોતાના આચારમા એને અમુક વિધિ પાળવા પડે આ અન્નમ્ આ ત્રણમાના સૌથી ઉપલા વર્ગમા જઇ શકે અને નિર્વાણી અથવા મુનિ થઇ શકે એટલે સસારત્યાગી સાધુનુ જીવન જીવી શકે એ સાધુઓ પોતાના વાળ કાતરી નાખે છે અને રાતા વસ્ત્ર પહેરે છે તેઓ પિત્તળનુ પાત્ર અને મોરના પીંછાની સાવરણી રાખે છે, અને જ્યા બેસવાના હોય ત્યા કોઇ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે, બેસતા પહેલા એ સાવરણીથી વાળી નાખે છે નમસ્કાર કરીને બધા શ્રાવકો એમને વન્દન કરે છે, સઘ તરફથી એમનો નિર્વાહ થાય છે જૈનોમા અગ્રેસર 'મહાધિપતિ' હોય છે તે મોટા મોટા જૈન ગામ ઉપર સત્તા ભોગવે છે ને તેમનો વહીવટ ચલાવે છે મહાધિપતિને

શિબિકામા બેસાડે છે, શિષ્યો એમને ઉપાડી લઇ જાય છે, ચારે બાજુએ શિષ્યમંડળી વીંટાઇ વળે છે, સઘની ભોજનશાળાને દરવાજે એ મહાધિપતિ ઉતરે છે, ત્યાં નાતના વગડાના મુકાદ્દમ આપે છે અને જેનો વાંક માલમ પડે છે તેને સજા કરે છે અથવા તો નાતબહાર કરે છે આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એ લોક પોતાના શિષ્યો ઉપર જે સત્તા ભોગવે છે તે અતિશય ભારે છે અને બીજા અનેક હિન્દુગુરૂઓની નબળી પડતી સત્તાના મુકાબલામાં અતિશય તીવ્ર છે ”

આ પ્રકારના મહાધિપતિ જુદે જુદે સ્થળે હોય છે કરકાલના મઠના મહાધિપતિ ઇ સ. ૧૯૦૭ માં ललितकीर्ति महाराज पट्टाचार्य परिगणितसामिप्सु હતા. એ રાતુ સોનેરી વસ્ત્ર પહેરે છે, રાતી સોનેરી પાઘડી પહેરે છે અને મોરના પીછાંનો સોનેરી હાથાનો રજોહરણ રાખે છે[૭૨]

આગળ જણાવ્યું છે એમ દિગમ્બરોમાં પણ સાધ્વીઓ હોય છે પણ તે નગ્ન રહેતી નથી. આ આર્યાઓ (હિન્દી અજિકા, દક્ષિણ ભારતમાં અમ્માગર્ુ કહેવાય છે) મુનવિઓ કે વિધવાઓ કે જેમને પોતાના પતિએ છાંડી હોય એવી સ્ત્રીઓ હોય છે તેઓ ૧૧ મી પ્રતિમાએ ચડેલી શ્રાવિકાઓ હોય છે પોતાના વાળ પોતે ચુંટી નાખે છે રાતી સાડી પહેરે છે ને મોરપીંછનો રજોહરણ રાખે છે

સમ્પ્રદાયો

પ્રાચીન કાળના વિચ્છેદ

જૈનધર્મ એ એક સમસ્ત ધર્મસંઘ નથી, પણ તેનાં અનેક સમ્પ્રદાયો છે એ ધમ મા વિચ્છેદ બહુ પ્રાચીન કાળથી જ પડવા માંડેલા. શ્વેતામ્બરોમાં જ ૮ જુદા વિચારવાળા (भिन्नमत[૭૩]) થયેલા છે અને તે પણ પ્રાચીન કાળમાં થયા છે એમાંના બે તો ખુદ મહાવીરના જીવનકાળના છે એમના મત સામે પ્રથમ વિરોધ કરનાર તે એમનો જ જમાઇ હતો. એણે તીર્થંકરની સામે એવો મત ઉભો કર્યો

કે કર્મ પૂરૂં થતા પહેલાજ તેનુ ફળ મળવું શરૂ થાય છે એ બરાબર નથી. એણે પોતાની ભૂલ સુધારી નહિ ને તેથી મરીને મોક્ષ પામ્યો નહિ

બીજો વિચ્છેદ સાધુ તિષ્યગુપ્તે પાડ્યો શરીરના બધા પરમાણુઓમાં આત્મા વ્યાપક છે એવા મહાવીરના મત સામે એણે વાધો ઉઠાવ્યો પણ એક પવિત્ર શ્રાવકે આખરે એની ભૂલ ભાગી અને એને પાછો વાળ્યો.

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે આષાઢાચાર્યના શિષ્યોએ એક અભેદભાવ કાઢ્યો અને તેમણે પ્રચાર્યું કે સાધુમા ને દેવમા કશો ભેદભાવ માની શકાય નહિ આ મતની ઉત્પત્તિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારને કારણે થઇ છે એક રાતે આષાઢાચાર્ય અકસ્માત્ મરણ પામ્યા ને તે વાત કોઇએ જાણી નહિ બીજે ભવે એ દેવ થયા તે તરત જ પોતાના પાછલા ભવના દેહમા પ્રવેશ્યા. શિષ્યોએ ભૂલ ખાધી અને જાણે પોતાના એજ ગુરૂ સન્મુખ છે એમ માની એમની હંમેશ પ્રમાણે સેવા કરવા લાગ્યા પણ દેવ થયેલા એ ગુરૂએ એ શરીરને ફરી ત્યજી દીધુ એટલે પોતાની ભૂલ સમજાઇ, ત્યારે શિષ્યોએ પ્રકટ કર્યું કે અમુક સાધુ પોતે તપ કર્યા કરે છે અથવા તો દેવ થયો છે એ કોઇથી જાણી શકાય નહિ આ લોકોએ કોઈ રીતે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ, તેથી એમને સંઘબહાર કર્યા અન્તે રાજા બલભદ્રે તેમને ફરી સાચા ધર્મમા પાછા આણ્યા

ત્યારપછી ૬ વર્ષે અશ્વમિત્રે એવો વાદ ઉભો કર્યો કે એકવાર સર્વ જીવનો અન્ત આવશે એવા એ મિથ્યાવાદને કારણે એને સંઘ બહાર કર્યો, પણ પછી એક દાણીએ એની ભૂલ ભાગી ને અશ્વમિત્ર ક્ષમા પામ્યો.

ત્યાર પછી ૮ વર્ષે ગંગે એવો મિથ્યાવાદ ઉભો કર્યો કે ગરમ અને શીતળ એવા એકમેકથી વિરૂદ્ધ ભાવનો ઉપયોગ એક ને એક સમયે હોઈ શકે ગંગને એટલા માટે સંઘ બહાર કર્યો પણ પછીથી એને પોતાની ભૂલ માલમ પડી ને એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

એ બધા નિહ્નવો તો નાના નાના પ્રશ્નોમાં ઉભા થયેલા અને તેમના ઉત્પાદકો પાછા સમ્યગ્ધર્મમાં પાછા વળતાં એ નિહ્નવોનો અન્ત આવતો. પણ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે જે ૬ ઠ્ઠો સમ્પ્રદાય નિકળ્યો તે વધારે મહત્ત્વનો હતો. સાધુ રોહગુપ્તે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવ અને અજીવની વચ્ચે નોજીવ નામે દ્રવ્યનો એક ત્રીજો વર્ગ છે બ્રાહ્મણધર્મનું વૈશેષિક દર્શન આ ત્રિરાશી-વાદમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ જૈનો માને છે

ત્યારપછી ૪૦ વર્ષે ગોષ્ટમાહિલે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવને કર્મપુદ્ગલનું બંધન નથી પણ માત્ર સ્પર્શ છે કારણ કે બંધન હોય તો તેમાંથી જીવ મુક્ત થઇ શકે નહિ અને તેને મુક્તિ પણ સંભવે નહિ. વળી એણે એવા પણ મતનો પ્રચાર કર્યો કે મનુષ્યે સીમાબદ્ધ કાળ પર્યંત ત્યાગનું વ્રત લેવું નહિ, પણ અસીમ કાળ પર્યંતનું લેવું જોઇએ. સંઘે એના મતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ ને એને સંઘબહાર કર્યો

૮ મો નિહ્નવ એવો છે કે જેણે કરીને આજે પણ સંઘમાં બે સમ્પ્રદાય ચાલે છે

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિ વિષે શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં કથા આ પ્રમાણે છે —રથવીરપુરમાં શિવભૂતિ નામે એક ક્ષત્રિય હતો. ત્યાંના રાજાને માટે એણે અનેક યુદ્ધો જીત્યાં અને તેથી રાજાએ એને ખુબ સન્માન આપ્યું આથી એ માનમત્ત થઇને એણે રોજ મોડે સુધી રખડી મધ્યરાતે કે એથી યે મોડો ઘેર આવતો. તેની દુઃખી સ્ત્રી મોડી રાત સુધી એની વાટ જોતી બેસી રહી હતી. તેણે પોતાની સાસુને ફરિયાદ કરી. એ પણ જાગતી બેસી રહી ને શિવભૂતિ મોડેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે એને ધમકાવ્યો ને બારણું ઉઘાડ્યાં નહિ. તેમજ જ્યાં બારણાં ઉઘાડાં હોય ત્યાં જવા કહ્યું. રાતવાસો કરવાને માટે ત્યારે એ ભટકતો થયો ને અન્તે જે ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં તેમાં પેઠો. તે તો મઠ હતો તેથી તે સાધુ થઇ ગયો. રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે તેને મૂલ્યવાન વસ્ત્ર મોકલ્યું મઠાધીશોએ એ વસ્ત્ર પાછું મોકલવાની એને આજ્ઞા કરી છતાં યે શિવભૂતિએ પાછું

મોકલ્યું નહીં. ત્યારે મઠાધીશે એ વસ્ત્રને ચીરી નાખ્યું ને તેનાં આસન બનાવ્યા. આથી શિવભૂતિ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો ને જાહેર કર્યું કે મહાવીરની પેઠે હવે હુ પણ વસ્ત્ર નહિ પહેરૂં. એમ કહીને એણે બધા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તેની બહેન ઉત્તરાએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું આથી નગરની વેશ્યાઓને માઠું લાગ્યું, કારણ કે એથી પોતાના ધધાને નુકશાન થશે એમ તેમણે માન્યુ સ્ત્રીઓએ નગ્ન ન રહેવુ એવો મત શિવભૂતિએ પ્રચાર્યો ને જાહેર કર્યું કે સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે નહિ આમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે बोटिक મિથ્યાવાદની ઉત્પત્તિ થઇ ને તેમાથી દિગમ્બર સમ્પ્રદાય નીકળ્યો.[૭૪]

એ મત ઉત્પન્ન થયાની શ્વેતામ્બરો ઉપરની કથા જે કહે છે તેથી કેવળ જ બીજી રીતની કથા દિગમ્બરો એ વિષે કહે છે મગધમા દુષ્કાળ પડ્યાનો ઇતિહાસ (પૃ ૪૦) આગળ આવ્યો છે, તેની યે વિરૂદ્ધની એ કથા છે એમની કથા પ્રમાણે મૈસુર ગયેલા નહિ પણ બિહારમા રહેલા સાધુઓએ મહાવીરની આજ્ઞાવિરૂદ્ધ આચાર આચરવા માડ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ વિરૂદ્ધના આચાર એમણે કોઇ રીતે ત્યજ્યા નહિ સ્થૂલભદ્રે તેમને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરવા માડ્યા ત્યારે એમનો એમણે ઘાત કર્યો એ વિખુટા પડેલા સાધુઓએ પોતાનો અલગ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો ને એ अर्धपालिका (ઘણુ કરીને અર્ધા વસ્ત્રવાળા) કહેવાયા આ સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ ઉજ્જયિનીના રાજા ચન્દ્રકીર્તિની કન્યા ચન્દ્રલેખાને ભણાવી હતી એ કન્યાના લગ્ન વલ્લભીપુરના રાજા લોકપાલ સાથે થયા, ત્યારે એણે અર્ધપાલિક સાધુઓને પોતાને નવે ઘેર નોતર્યા એનો પતિ એ સાધુઓને સત્કાર દેવા સામે ગયો એ " ન તો નગ્ન, ન તો વસ્ત્રવાળા " સાધુઓને આવતા જોઇને રાજા હતાશ થયો તેથી રાણીએ સાધુઓને વસ્ત્ર મોકલી દીધા અને ત્યારે રાજાએ એમને તેડી આણીને સત્કાર આપ્યો ત્યારથી અર્ધપાલિકોએ વસ્ત્ર ધારણ કરવા માડ્યા ને પછી શ્વેતામ્બર કહેવાયા

એ બે સમ્પ્રદાય ઉત્પન્ન થવાની બાબતે કથાઓ અમુક હેતુએ રચાયેલી છે બન્ને સમ્પ્રદાય પોતાને સત્યધર્મના અનુયાયી માને છે ને સામાને મિથ્યાધર્મના અનુયાયી માને છે; બન્ને સમ્પ્રદાય વિરોધી સમ્પ્રદાયનુ મૂળ નજીવા સાંસારિક પ્રસંગમાં આરોપે છે પણ એ બે સમ્પ્રદાય ઉભા થયાનો સાચો ઇતિહાસ ૪૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યો છે; બન્ને સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોમાં શો શો ભેદ છે તેનુ પણ ટુંકુ વર્ણન ત્યાં આપ્યુ છે

પછીના કાળના સમ્પ્રદાય

શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બે મોટા સમ્પ્રદાયોમાં વળી અનેક ગણ, ગચ્છ અને સંઘ છે એ બધા શાથી ઉત્પન્ન થયા અને તેમના સિદ્ધાન્તોમાં શા શા ભેદ છે તે અહીં વર્ણવવુ નિરર્થક છે સર્વસામાન્ય આચારથી ને વિચારથી ભિન્ન થતાં ગુરુઓ પોતાનો સમ્પ્રદાય જુદો કરી બેસે છે; વળી એક સ્થાનના અમુક સાધુના કે આચાર્યના અનુયાયીઓનુ મંડળ એકત્ર થાય છે અને તે બીજાઓની સામે પોતાનુ અલગ મંડળ સ્થાપી બેસે છે

છેક પ્રાચીનકાળે ભદ્રબાહુના રચેલા કલ્પસૂત્રમા પણ એવી રીતે જુદા પડેલા અનેક ગણનાં કુલના અને શાખાના નામ આપેલાં છે તેવી જ રીતે મથુરામાંથી મળી આવેલા લેખોમાં પણ એવા ગણના, કુલનાં અને શાખાના નામ આપેલા છે અને તેથી કલ્પસૂત્રના ઉલ્લેખને પુષ્ટિ મળે છે લેખો અને ગ્રન્થો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ત્યારથી તે ઠેઠ આજ સુધી ચાલતી આવે છે શિલાલેખો અને બીજા એવાં સાહિત્ય ઉપરથી સ્વચ્છ વિગતો એકઠી કરી શકાય છે તે ઉપરથી આવા અનેક સમ્પ્રદાયોની હકીકત મળી આવે છે; પણ છતાં યે એ સમ્પ્રદાયોનાં નામનુ પત્રક મોટુ કરવા છતા જૈનધર્મમાં જે સમ્પ્રદાય હતા ને આજે છે એ બધાના નામ આવી શકે નહિ. કારણ કે એમાંના કેટલાક તો એવા નજીવા છે કે તેમનાં નામ આજે

રહ્યા નથી. જૈનો પોતે જ માને છે[૭૫] કે અમારા સમ્પ્રદાયોની સંખ્યા ચોક્કસ નથી. શ્વેતામ્બરોના સબંધમાં એમ કહેવાય છે કે એમનામા ૮૪ ગચ્છ છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનુ નથી કે એમનામા બરાબર ૮૪ જ ગચ્છ છે, અનેક ગચ્છ છે એટલુ જ માની લેવાનુ છે (ભરતખડમા ૮૪ ની સખ્યા હમેશાં અનેક અર્થ-વાચક છે) ગચ્છના આજે જે નામ ગણાવવામા આવે છે તેમા અનેક મતભેદ છે અને અનેક પત્રકમા પ્રખ્યાત ગચ્છોના પણુ નમ હોતા નથી તે ઉપરથી જ નહિ, પણુ એ બધા ગચ્છો ઉદ્યોતનસૂરિના સમયના (ઇ સ ૯૩૭) મનાય છે, એ ઉપરથી જ જણાઇ આવશે કે ૮૪ ની સખ્યા સાચી હોઇ શકે નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારપછી પણુ અનેક નવા ગચ્છ ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી નાહર (Nahai) અને ઘોષે (Ghosh) પોતાના પત્રકમા સો ઉપરના ગચ્છોના નામ ગણાવ્યા છે[૭૬]

આજે જે ગચ્છો છે તેની સખ્યા બહુ નથી મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોના ગચ્છ આ પ્રમાણે છે—૫૫ા, ખરતર, પાયચન્દ અને અચલ એમનામા સુધારક (સવેગી) અને સરક્ષક યતિ ત્યાગી (સાધુ અને યતિ) હોય છે, પહેલાના કરતા બીજાની સખ્યા બહુ મોટી હોય છે. યતિઓ સેકડાબધ હોય છે, સાધુઓ માત્ર થોડા જ હોય છે (હાલ તો યતિઓની સખ્યા ઘટી ગયેલી છે)

અમદાવાદથી પન્યાસ ગુલાબવિજયે આપેલી હકીકત. ઉપરથી યાકોબીએ ગચ્છનુ સગઠન નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યુ છે —[૭૭]

" સમસ્ત ગચ્છના ઉપરી ભટ્ટારક કહેવાય છે (૧૬ મા સૈકાના અન્તથી એ શ્રીપૂજ્ય કહેવાય છે) સાધુઓએ ચાતુર્માસ કયા કરવુ એનો નિર્ણય એ કરે છે, સઘ બહાર પણુ એ જ કરી શકે છે ગચ્છમા બીજા પણુ યતિમડળ હોય છે અને તે દરેકના ઉપરી આચાર્ય હોય છે આચાર્યની નીચે ઉપાધ્યાય (વાચક, પાઠક) હોય છે તે શાસ્ત્રની કથા કરે છે; ઉપાધ્યાયની નીચે પન્યાસ હોય છે તે યતિઓએ કરવાની ક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે પન્યાસથી નીચે ગણિ હોય છે, તેમણે ભગવતી સૂત્રનો

અભ્યાસ કરેલો હોય છે અને તે બીજા મુનિઓ ઉપર નજર રાખે છે ઉપરના બધા મુનિ કહેવાય છે તેમાંથી જેમણે મહાનિશીથ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે તે શ્રાવકોને વ્રત આપી શકે છે"

એક ગચ્છમાં દાખલ થયેલો સાધુ અમુક વસ્તુસ્થિતિમાં બીજા ગચ્છમા જઈ શકે અને તેવે પ્રસગે તે અમુક મત્ર લઈ એનો ભાવ એવો હોય છે કે જુના ગચ્છમાથી નવા ગચ્છમાં આવુ છુ તેમાં મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી.[૭]

બધા પ્રસિદ્ધ ગચ્છનુ અને સઘનુ વર્ણન આ ગ્રન્થમાં આપવુ ઉચિત જણાતુ[૮] નથી. જે મહત્ત્વના ગચ્છોની હકીકત વિગતવાર મળી શકી છે તેવા થોડાનુ વર્ણન અહીં તો કરીશ તેમનુ પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવા જેવુ સાહિત્ય[૯] બહુ થોડુ જ છે જે હકીકત મળી છે તે બહુ થોડી છે અને વળી તે પ્રસગોપાત્ત અસ્પષ્ટ છે, એ હકીકતોના સત્યાસત્ય વિષે જેમણે મને એ આપી છે તેમના ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે

શ્વેતામ્બર

મૂર્તિ પૂજક

૧ ઉપકેશ ગચ્છની ઉત્પત્તિ પાર્શ્વનાથ સાથે સબધ ધરાવે છે એમના એક અનુયાયી કેશી સઘના નેતા હતા, તે મહાવીર પ્રભુને મળી ગયા હતા. (પૃ ૩૮) ઓસવાળ એ ગચ્છના શ્રાવક છે

૨ ખરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ એક કથા પ્રમાણે ઉદ્યોતનસૂરિ (વિ સ. ૯૩૭ સુધી) પછી થઇ છે એ ગચ્છના પહેલા નેતા ત્યારે વર્ધમાનસૂરિ (૧૦૩૧ સુધી) હતા. એમણે પોતાના શિષ્ય જિનેશ્વરને ૧૨૨૨ માં આચાર્ય નીમ્યા હતા એમના ઉપરથી એ ગચ્છનુ નામ ખરતર (વધારે કઠણ) ગચ્છ પડ્યુ; કારણ કે ગુજરાતમાં અણહિલવાડના રાજા દુર્લભના દરબારમાં ચૈત્યવાસીઓના આચાર્ય સૂરાચાર્યને એમણે પરાજિત કર્યા (૧૦૨૩), એમનુ સુપ્રખ્યાત નામ ત્યારે ગચ્છ સાથે જોડાયુ બીજી કથા

પ્રમાણે એ ગચ્છના ઉત્પાદક જિનદત્તસૂરિ (ઈ. સ ૧૧૪૭) હતા. આ ગચ્છના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે રાજપુતાનામાં અને બંગાળામાં છે, મુંબઇ ઇલાકામા એના શ્રાવકો થોડા જ છે. ૫૦-૭૫ સાધુ અને ૩૦૦ લગભગ સાધ્વીઓ છે. યતિઓ અનેક છે. આ ગચ્છમા શ્રીપૂજ્ય ઉપર શ્રાવકો બહુ પૂજ્યભાવ રાખે છે.

૩ तपा ગચ્છની ઉત્પત્તિ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ (ઇ સ. ૯૩૭ સુધી) પછી થઇ છે ઉદ્દ્યોતને પોતાના શિષ્ય સર્વદેવને વટવૃક્ષ નીચે સૂરિપદ આપેલું, તેથી પ્રથમ તો આ ગચ્છ વટગચ્છ કહેવાયો. એ ગચ્છમા જગચ્ચન્દ્ર નામે એક અનુયાયી (અવસાન ઇ સ ૧૨૨૮) થઇ ગયા. એક રાજાએ એમને પ્રાચીન ભાવના પ્રમાણે તપ કરતા જોયા અને તેણે તેમણે તપા બિરૂદ આપ્યું, ત્યારથી એ ગચ્છનુ નામ તપાગચ્છ પડ્યુ તપાગચ્છ આજે શ્વેતામ્બર સપ્રદાયમા સૌથી વધારે મહત્વનો છે. એના અનુયાયીઓ મુબઇ ઇલાકામા, પજાબમાં, રાજપુતાનામા ને મદ્રાસમા છે, એમાં ૪૦૦ સાધુ ને ૧૨૦૦ સાધ્વી છે, તે ૧૩ આચાર્યો નીચે છે યતિઓની સખ્યા અતિ ઘણી છે ને તે શ્રીપૂજ્યો નીચે છે શ્રીપૂજ્યોની ૧૨ ગાદીઓ ગણાય છે સૌથી મોટા શ્રીપૂજ્ય જયપુર રાજ્યમા રહે છે

૪ पार्श्वचन्द्र (पाशचन्द्र) ગચ્છ એ તપાગચ્છની શાખા છે તપાગચ્છના આચાર્ય પાર્શ્વચન્દ્ર (૧૪૮૦ મા હમીરપુરમા જન્મ, ૧૫૫૫ અવસાન) ૧૫૧૫ મા એ ગચ્છમાથી છુટા પડ્યા કારણ કે એમણે કર્મવિષે નવો સિધ્ધાન્ત ખડો કર્યો અને નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણીઓ, અને છેદગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો માન્યા નહિ આજે પણ એ ગચ્છના અનુયાયીઓ અમદાવાદ જીલ્લામા છે તેમના ૮-૧૦ સાધુઓ ને ૨૦-૨૫ સાધ્વીઓ હશે, પણ યતિઓ અનેક છે અને તેમના શ્રીપૂજ્યની ગાદી બિકાનેરમા છે

૫ पौर्णमियक ગચ્છ ૧૧૦૨ મા ચન્દ્રપ્રભે સ્થાપ્યો, કારણ કે પ્રચલિત મતથી ક્રિયાકાણ્ડમા તેમનો મત જુદો પડ્યો અને એમણે મહાનિશીથ સૂત્રની ગણના શાસ્ત્રગ્રન્થોમા કરવાની ના પાડી.

હેમચન્દ્રની સૂચનાથી રાજા કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાંથી એ ગચ્છના અનુયાયીઓને હાંકી કાઢ્યા, પણ એ તેના મરણ પછી સુમતિસિંહ નામનો પાર્ણમીયક અણહિલવાડ આવ્યો ને તેણે એ ગચ્છને નવું જીવન આપ્યું ત્યારે એ ગચ્છ સાર્ધ (દોઢ) અથવા સાધુ પૌર્ણમીયક કહેવાયો (ઈ સ. ૧૧૮૦). એમાંથી કોઇ ગચ્છના અનુયાયીઓ આજે હોય એમ જણાતું નથી.

૬ અંચલ ગચ્છ (વિધિપક્ષને નામે પણ ઓળખાતો ગચ્છ) પોતાની ગુરુપરંપરા ઠેઠ ઉદ્યોતન સુધી લઇ જાય છે એ ગચ્છના સ્થાપનાર ઉપાધ્યાય નરસિંહ હતા, પછીથી એ આર્યરક્ષિતસૂરિને નામે ઓળખાતા (૧૧૫૭). એવી કથા છે કે આ ઉપાધ્યાય પ્રથમ પૌર્ણમીયક હતા. આ ગચ્છની સ્થાપનામાં અન્ય શ્રાવિકા નદીએ મહત્ત્વનો ભાગ લીધેલો મનાય છે

આ ગચ્છમાં મુખપટ્ટીને બદલે અંચલનો (વસ્ત્રના છેડાનો) ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એનું નામ અંચલગચ્છ પડ્યું એ ગચ્છમાં આજે ૧૦–૧૫ સાધુ અને ૩૦–૪૦ સાધ્વીઓ છે સાધુઓમા આજે કોઇ આચાર્ય નથી પણ યતિઓમાં શ્રીપૂજ્ય છે અંચલ ગચ્છમાં શ્રીપૂજ્યને બહુ માન છે

૭ આગમિક ગચ્છના ઉત્પાદકો (૧૧૯૩) શીલગુણ અને દેવભદ્ર હતા. પ્રથમ તેઓ પૌર્ણમીયક અને પછી અંચલિક થયા હતા. તેઓ ક્ષેત્રદેવતાની પૂજા કરતા નહોતા. આ ગચ્છમાંથી ૧૫૦૭ માં કડુકે મત નામની શાખા કાઢી. એ શાખાને [illegible] પણ કહેતા, કારણકે એ શાખામાં માત્ર શ્રાવકો જ હતા.

મૂર્તિવિરોધક

૧ લુમ્પાક (લોંકા) ગચ્છ ૧૪૫૧ માં લોંકાશાહે સ્થાપેલો, એ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી હતો. (વધારેની હકીકત માટે પૃ ૭૧ જોઓ.)

૨ વેશધર એ લુમ્પાકમાંથી નિકળેલી શાખા છે જેમના વિચિત્ર પ્રકારના વેશથી એમનું એ નામ પડેલું છે વિરોધી

રાજ્યના ભાનક નામના પુરુષે ૧૪૬૭ માં (કે ૧૪૭૬ મા) એ શાખા સ્થાપેલી ૧૫૧૧ માં વળી તેમાથી रूप નામે શાખા નીકળી; જુની શાખાને नागपुरीय વેશધર, નવીને गुजराती વેશધર કહે છે.

૩ वन्ध्य નામે વેશધરની શાખા ૧૫૧૩ મા बीजे સ્થાપી

૪ स्थानकवासी (દેવાલયમાં નહિ, પણ **સ્થાનકમા વસનાર**) અથવા विस्तोल*ની સ્થાપના वीर*ના પુત્ર लवे ધર્મસુધારણાને માટે લોકા પથમાથી છુટા પડીને ઇ સ ૧૬૫૩ માં કરી લોકોએ મશ્કરીમા એ પન્થનાને ढुंढिया કહ્યા (વધારેની હકીકત માટે પૃ ૭૨ જોશો)

૫ तेरापन्थीની સ્થાપના મારવાડના भिखमे ૧૭૬૧ મા કરી. આ પન્થ મૂર્તિપૂજાનો સખ્ત વિરોધ કરે છે એ પન્થને મૂળ પુષ્ટિ આપનારની સખ્યા (તેરા ૧૩)* ઉપરથી એનુ નામ પડ્યુ છે યાકોબી એને વિષે લખે છે કે –[૮૧]

“ શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આચાર જે પ્રકારે રાખવાનો લખ્યો છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ આ પથ કરે છે અને તે આચારોને શબ્દશ પાળવા આગ્રહ કરે છે એવી પણ મને હકીકત મળેલી કે વિહાર કરતા યતિઓ મરણ પામેલા કારણ કે પાણીની ખોટ નહોતી, પણ શાસ્ત્રમા લખ્યા પ્રમાણેની યોગ્યતાવાળુ પાણી તેમને પીવા ના મળ્યુ મરવા પડેલા જીવને બચાવવો એને તેરાપન્થી પોતાનો ધર્મ નથી માનતા, તેમજ એને પુણ્યકાર્ય પણ નથી માનતા, કારણકે જીવને પોતાના કર્મ ભોગવવા દેવા જોઇએ એવુ એ પથ માને છે, આ વાત ખાસ નોધવા જેવી છે આ પથ વિષે છેક ઓછુ આપણે જાણીએ છીએ, છતા સૌથી વધારે નોધવા જેવી વાત તો એ છે કે એ પથમા એકે વારે સખ્ત નિયમનવાળો સાધુસઘ છે જેસ્યુટોના અધિપતિની જેવી સત્તાવાળા આ સાધુ સઘના અધિપતિ પૂજ્યજી મહારાજ છે સર્વે સાધુઓએ વિનાશ કાએ એમની આજ્ઞા પાળવી પડે છે અને પ્રતિદિન તેમને વિધિપુર સર

* ૩૫૨ પૃષ્ટ ઉપર તેરાનો અર્થ તારા કર્યો છે, અહીં ૧૩ કરે છે

માન આપવુ પડે છે આ પથમાં ૭૦ સાધુ અને ૩૦૦થી વધારે સાધ્વીઓ છે કારણકે વિધવાઓ કઠણ વૈધવ્ય પાળવા કરતાં સાધ્વીપદ ધારણ કરવાનુ વધારે પસદ કરે છે આ પન્થનો પ્રચાર પશ્ચિમ ભારતમાં વધારે છે, છતાં તેરાપથી શ્રાવકો કલકત્તા સુધીનાં મોટાં નગરોમાં છે

દિગમ્બરો

મોટા સઘ

દિગમ્બરોના મત પ્રમાણે સવત ૨૬ માં મૂળ સઘને પ્રભાવ આચાર્ય અર્હદ્બલિએ (એમને ગુપ્તિગુપ્ત અથવા વિશાખ પણ કહે છે) આ ચાર ભેદના ૪ કારણોએ જ સઘ વહેચી નાંખ્યો અને એ ૪ સઘના નેતા એમના ૪ શિષ્યો થયા. એ ૪ સઘ નીચે પ્રમાણે છે:

૧ નન્દી સઘના નેતા માઘનન્દી હતા. ચાતુર્માસમાં એ નન્દીવૃક્ષ નીચે ધ્યાન ધરતા, એ ઉપરથી સઘનુ નામ એવુ પડ્યુ

૨ સેન સઘના નેતા જિનસેન હતા.

૩ સિંહ સઘના નેતા સિંહ હતા ચાતુર્માસ એ સિંહની ગુફામા ગાળતા એમ કહેવાય છે

૪ દેવ સઘના નેતા દેવ હતા. દેવદત્તા નામની નર્તકીના ગામમાં એ રહેતા હતા.

આમાંના પ્રત્યેક સઘની અદર પાછા બીજા અનેક સંઘ હતા. એ સઘના નેતા સાધુ ઉપરથી એ સઘનાં નામ પડેલા છે એ સઘોના નામ આ પ્રમાણે છે–૧–નન્દી ચન્દ્ર, કીર્તિ, ભૂષણ; ૨–સેન રાજ વીર, ભદ્ર; ૩–સિંહ, કુમ્ભ, આશ્રવ, સાગર; ૪–દેવ દત્ત નાગ, તુગ. આ સાધુઓ મોરનાં પીંછાનો રજોહરો રાખે છે અને ધર્મવૃદ્ધિ બોલી નમસ્કાર કરે છે

આ મૂળ સઘની શાખાઓ પોતાને જ સત્યધર્મની માને

છે ધાર્મિક આચારના તેમની સાથેના મતભેદથી બીજા સંઘ ઉત્પન્ન થયા તેમને મૂળસઘ મિથ્યાધર્મી માને છે એ નવા સઘમાથી નીકળેલા મહત્ત્વના સઘ નીચે પ્રમાણેના છે—[૮૨]

૧ દ્રાવિડ સંઘ (એને દ્રમિલ સંઘ પણ કહે છે) પૂજ્યપાદના શિષ્ય વજ્રનન્દીએ વિ સં ૫૨૬ મા (ઈ સ ૫૮૩ મા ?) મદુરામા સ્થાપ્યો હતો અમુક ફળ ખાઇ શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ થવાને લીધે આ વિચ્છેદ પડેલો, આ સઘના અનુયાયીઓ શીતળ જળે સ્નાન કરે છે ને વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે

૨ યાપનીય સંઘ (એને ગોપ્ય સઘ પણ કહે છે) શ્વેતામ્બર સાધુ શ્રીકલશે વિ. સ ૭૦૫ મા (?) કલ્યાણ નગરમા સ્થાપ્યો હતો. 'ધર્મલાભ' બોલી તેના સાધુઓ નમસ્કાર કરે છે, સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે અને કેવલી આહાર લઇ શકે એમ તેઓ માને છે, તેથી આ વિષયોમા તેઓ શ્વેતામ્બરો સાથે એકમત છે.

૩ કાષ્ઠ સઘ એ વિનયસેનના શિષ્ય કુમારસેને વિ સ ૭૫૩ મા (?) નન્દીતર નામે ગામમા સ્થાપ્યો હતો એવી એક કથા છે બીજી કથા એવી છે કે લોહ પહેલાએ વીર સ ૫૧૫ મા સ્થાપ્યો હતો અને તેની સ્થાપનાની હકીકત આ પ્રમાણે આપી છે—અગ્રોહા પાસેના હિસારમા લોહ મરણશય્યાએ પડ્યા ને બેભાન થયા હવે એ મરણ પામશે એમ ધારીને શ્રાવકોએ એમને સલેખના વ્રત લેવરાવ્યુ ધાર્યા વિરૂદ્ધ લોહ તો સાજા થયા એ જ્યારે વહોરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે સલેખના વ્રત લીધેલુ હોવાથી શ્રાવકોએ ભિક્ષાનો નિષેધ કર્યો આથી લોહ અગ્રોહા ગયા અને ત્યા પોતાના ઉપદેશથી રાજા દિવાકરને અને ૧૨૫૦૦૦ અગ્રવાલને જૈન કર્યા આમણે એમને આચાર્ય બનાવ્યા ને નિર્વાહ સાધન યોજી આપ્યા પૂજા કરવાની પ્રતિમા એમણે કાષ્ઠની રાખી, તેથી સઘનુ નામ કાષ્ઠસઘ પડ્યુ સાધુઓ 'ધર્મવૃદ્ધિ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને ગાયના વાળનો રજોહરણ રાખે છે.

૪ માથુર સંઘ રામસેને વિ. સં. ૯૫૩ માં (?) મથુરામાં સ્થાપ્યો. સાધુઓ 'ધર્મવૃદ્ધિ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને રજોહરણ રાખતા નથી.

આ સંઘોમાંથી આજે તો માત્ર કાષ્ઠ સંઘ પ્રવર્તતો જણાય છે

વર્તમાન સંઘ

આજે દિગમ્બરોમાં અનેક સંઘ છે, આચારના અને વિચારના ઊંડ નહિના કારણને લીધે આ સંઘો એકમેકથી જુદા પડેલા છે

આજે દિગમ્બરોમાં મહત્ત્વના જે બે પંથ છે તે વિશપન્થી અને તેરાપન્થી છે વિશપન્થી આજે ઘણુંખરું વિશપન્થીને (બિસપન્થીને) નામે ઓળખાય છે એમની ઉત્પત્તિ વિષેનું વર્ણન ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આવેલું છે એ બે પન્થ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—વિશાપન્થીઓ ભટ્ટારકને (પૃ ૭૫ર) પોતાના આચાર્ય માને છે, પોતાનાં દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની અને ભૈરવ વગેરે દેવોની પ્રતિમાઓ રાખે છે, પ્રતિમાને કેશરનું અર્ચન કરે છે, પુષ્પથી શણગારે છે, નૈવેદ્ય ધરાવે છે, રાત્રે ભેટ ધરાવે છે તથા આરતિ ઉતારે છે તેરાપન્થી ભટ્ટારકને માનતા નથી. દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓ રાખતા નથી, પ્રતિમાને પુષ્પથી શણગારે છે અને નૈવેદ્ય ધરાવતા નથી, કેશરનું અર્ચન કરતા નથી રાત્રે ભેટ ધરાવતા નથી અને આરતિ ઉતારતા નથી, પણ માત્ર આરાત્રિકનો પાઠ ભણી જાય છે[૮૩] જે એલ. જૈની જણાવે છે કે વિશાપન્થી બેઠી પ્રતિમા પૂજે છે, તેરાપંથી ઉભી પ્રતિમા પૂજે છે; તેરાપંથી માળા ફેરવે છે ત્યારે બેઠા રહે છે ને ધીરે ધીરે જપમંત્ર ભણ્યે જાય છે[૮૪] ઉપરની હકીકતથી જણાઈ આવશે કે તેરાપન્થી સુધારક પંથના છે; તેઓ અનેક ક્રિયાકાંડની વિરૂદ્ધ છે કારણ કે એમના માનવા પ્રમાણે સાચા જૈનધર્મની એ ક્રિયાઓ નથી; શ્વેતામ્બરના સ્થાનકવાસી તેરાપંથીઓને આ તેરાપંથીઓ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. વિશાપન્થી અને તેરાપન્થી વચ્ચેનો વિરોધ એવડો મોટો છે કે એક પન્થના અનુયાયીઓ બીજા પન્થના દેવાલયમાં જતા નથી.

વિશાપન્થીઓ મારવાડમા ને ગુજરાતમાં અનેક છે, તેરાપંથીઓ મારવાડ, સંયુકત અને મધ્ય પ્રાન્તોમા વધારે છે.

આજે દિગમ્બરોમા બીજા પણ સંઘ છે—तारणपन्थी અથવા समैयापन्थी સઘ તારણસ્વામીએ (ઇ સ. ૧૪૪૮—૧૫૧૫ મા) સ્થાપ્યો એ પથ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરે છે, પણ પોતાના સસ્થાપકના ૧૪ ગ્રન્થોની, તેમને વેદી ઉપર પધરાવીને પૂજા કરે છે ત્યારપછી गुमानपन्थी તે ગુમાનરામે (૧૮ મા સૈકાને અતે) સ્થાપ્યો અને तोतापन्थी વિષે વિગતવાર માહિતી મળી શકતી નથી

છઠ્ઠો અધ્યાય.

કર્મકાણ્ડ.

સામાન્ય ભાગ.

જૈન પૂજાનો વિધિ અન હેતુ

જગતનો સ્રષ્ટા અને નિયન્તા સગુણ ઇશ્વર છે એમ જૈનો માનતા નથી, તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા છે, તેથી મનુષ્ય સ્વરૂપ તે ધારણ કરે એમ માનતા નથી, તેઓ અસખ્યાત દેવોને સ્વર્ગમા રાજ્ય કરતા માને છે, પણ તેમનું આયુ અને બળ પરિમિત છે એમ માને છે છતા યે એમના ધર્મમા વિધિપુર સર પૂજા છે, અનેક ક્રિયાઓ થાય છે, ભવ્ય દેવાલયો છે યુરોપિયન ધર્મપ્રણાલીમા જેને વિશ્વાસ છે, તેને આ બધામા વિરોધ દેખાશે, પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જૈનો પૂજા વગેરે ક્રિયાકાણ્ડ કરે છે તે દૃષ્ટિ વિષે વિચાર કરીએ તો એ વિરોધભાવ ટળે તેમ છે

આત્માને આવરણ દેતી અશુદ્ધિ, કર્મ અને કષાયરૂપ ટળે, તેમાંથી આત્મા મુકત થાય અને તે રીતે શુદ્ધ, સ્વચ્છ, નિષ્કલંક, પવિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવુ કરવુ તે ધર્મમાત્રનો હેતુ છે આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને તીર્થંકરોએ પોતાના અનુયાયીઓને માટે વિધિ, વ્રત, તપ, પર્વ અને ક્રિયાની યોજના કરી છે બેશક એમાની અનેક બાબતો અમુકને જ લાગુ પડે છે, અમુકને જ માટે યોજાયેલી હોય છે અને અમુક જ પાળે છે. ધાર્મિક

વિધિઓ પાળવામાં મનુષ્યની નિર્બળતા અને ઓદાસીન્યને કારણે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે, પણ તે મનુષ્ય અમુક સત્ત્વની વ્યક્તિ હોય તો તે જ કારણે તે મુશ્કેલી ટળી જાય છે માનસશાસ્ત્રના આ નિયમને અનુભવે જૈનોએ, બીજાના અનુયાયીઓની પેઠે, પોતાના વિધિ સર્વસામાન્ય, વ્યવસ્થિત બનાવ્યા છે અને તેમને પાળવા માટે અમુક સ્વરૂપ યોજ્યા છે નિર્બળ શક્તિઓવાળો ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવનું અનુકરણ કરે, તેને અનુરૂપ થવાની ઇચ્છાએ તેને આદર્શ માની સાધના સાધે, શુદ્ધ માની પૂજા કરે, અને તેના પ્રેમમાં પોતાના હૃદયનું સમર્પણ કરે, એવા ઇષ્ટદેવના દૃષ્ટાન્તથી એ ભક્તના હૃદયમાં જેવી શ્રદ્ધા પ્રેરાય એવી શ્રદ્ધા બીજા કશાથી પ્રેરાય નહિ એ અનુભવસિદ્ધ છે જૈનોના એવો અભાસ પણ સુપ્રાપ્ય આદર્શ સત્શાસ્ત્રમાંથી છે જેણે રાગદ્વેષને જીત્યા છે જેણે માયાને જીતી છે અને તેથી જે કેવળી થયા છે એવા પરિપૂર્ણ તે એમનો આદર્શ છે જે મનુષ્યે સમસ્ત કર્મનો સમ્પૂર્ણ ક્ષય કર્યો છે ને જે નિર્વાણ પામ્યા છે અને તેથી જેને સૌ પૂજે છે એ જ માત્ર સાચા દેવ છે કારણકે પછી તેમને જીવના નિયમ લાગુ પડતા નથી

જે કેવલી છે તેની કીર્તિ જગતમાં પ્રસરી રહી છે, કારણ કે તે કષાયથી ને પાપથી મુક્ત થયા છે

જીવમાત્રને જે ધર્મજ્ઞાન આપે છે, તેની જ દેવરૂપે ને એક ગુરુરૂપે સ્તુતિ થાય છે

આવા જિનની અને ધર્મોપદેશકની ખુદ દેવો પણ પૂજા કરે છે અને એ એકલા જ મનુષ્યના સત્શાસ્ત્રમાંથી આદર્શ થવાને અને તેને નિર્વાણના માર્ગદર્શક થવાને પાત્ર છે જે ભક્ત એવા આદર્શને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ રાખે છે, તેના અનન્ત સદ્ગુણમાં અને મહિમામાં સદા લીન રહે છે તે એથી પ્રેરાય છે ઉંચે ચઢે છે ધીરેધીરે પણ નિશ્ચય પોતાના આદર્શની સમીપ જાય છે તેના જેવો થતો જાય છે અને અન્તે તેના જેવો થવાની આશા રાખી શકે છે સુન્દર સ્ત્રીના દૃષ્ટિપાતથી સ્નેહની લાગણી જાગે, મિત્રને જોવાથી મિત્રતાની લાગણી જાગે,

તેવી રીતે જ જિન વિષે વિચાર કર્યાથી અથવા તેમની મૂર્ત્તિમાં એકાગ્ર ચિત્ત થવાથી પવિત્રતાની લાગણી જાગે અને તેથી અન્તર શુદ્ધ થાય સ્ફટિક જેમ પોતાના સબધમાં આવતી વસ્તુમા પોતાના રંગ પ્રસારે, તેમ અર્હત્ સાથેનો નિરન્તર સંબધ ભક્તના હૃદયમા તેના ગુણ વિકસાવે

ત્યારે જૈનધર્મની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરોની પૂજા ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક છે તીર્થંકરો પોતે તો કાઇ પ્રાર્થના ઇચ્છતા નથી, કારણકે એ તો જગત્થી પર છે, ભક્તને એવી પ્રાર્થનાથી તીર્થંકર કઇ કૃપાદાન કરતા નથી, કારણ કે એ પોતાની સમ્પૂર્ણતાને કારણે જગત્ના વ્યવહાર ઉપર કશી દૃષ્ટિ રાખતા નથી, તેથી કરીને જિનપૂજા શુદ્ધિને ને પવિત્રતાને ઇચ્છ નારી છે, કારણ કે એવી પૂજા જે કરે છે તે શુદ્ધ ને પવિત્ર થાય છે

અમુક પ્રકારના ધ્યાનથી ધ્યાનીના સ્વરૂપમાં અન્તે એટલો ફેર પડી જાય છે કે તે એના જેવો થતો જાય છે ને અન્તે તેવો થાય છે, એવી જે ભાવના આ સિદ્ધાન્તના મૂળમા છે તે કેવળ ભારતભાવના છે જે કીટ ભ્રમરને નિરન્તર જુએ છે, તેને સમ્બન્ધે જ વિચાર કરે છે તે અન્તે ભ્રમર થાય છે[૨] આ કીટની ઉપમા વેદાન્તમા ખુબ જ વપરાય છે ને આપણા આ પ્રસગમા પણ તે જ ભાવના છે

પણ જૈનપૂજાના મૂળમા રહેલી આ સુન્દર ભાવના કઇ સર્વે જૈનો તેના શુદ્ધ ભાવમા પાળતા નથી સાધારણ માણસ તીર્થંકરની પૂજા કર્યે ને અન્તર્શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર્યે સન્તોષ નથી માનતો એ વિષય ઉપર બોલતા એ તો કહેશે કે પૂજા કરવી એ તો માત્ર શરૂઆતની ક્રિયા છે તે ભક્તજને કરવી જ જોઇએ સસારત્યાગી પવિત્ર તીર્થંકર જાણે રાજા હોય એમ એમને વિષે એ બોલે છે, એ પોતાનુ હૃદય એમને અર્પે છે, પોતાના દુખ જણાવે છે અને જીવનની નાની મોટી વિપત્તિમા એની દયામય સહાયતાની ઇચ્છા રાખે છે આથી કરીને

લૌકિક જૈનધર્મમાં અર્હંતની મૂર્તિની પૂજાને; હિન્દુ દેવપૂજાનું સ્વરૂપ વારંવાર આપવામાં આવ્યાં છે; ઘણાખરા ભક્તો તીર્થંકરને ફુલ ચઢાવે છે ને બીજી વિધિ કરે છે અને તેને અનુકૂળ ફળની અપેક્ષા રાખે છે પણ સમ્યગ્જ્ઞાની જૈનો આવા પ્રકારની પૂજાને મિથ્યાજ્ઞાનનું પરિણામ માને છે અને તેની સામે વિવાદ ઉઠાવે છે

જગતના વિવિધ વિભાગમાં જે જે તીર્થંકરો થઈ ગયા છે, થાય છે ને થશે તેમની પૂજા થાય છે પણ જે ૨૪ તીર્થંકરો આ અવસર્પિણીમાં ભારતવર્ષમાં થયા છે તેમને તો પૂજામાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તેમાં મે વળી ૧લા આદિનાથ (ઋષભની) ૧૬ મા શાન્તિનાથની, તેમજ છેવટના ત્રણ નેમિનાથની, પાર્શ્વનાથની અને મહાવીરની પૂજા વધારે થાય છે જગતના ઇતર ક્ષેત્રમાં થયેલા જે તીર્થંકરોની પૂજા થાય છે તેમાં વર્તમાનકાળે મહાવિદેહમાં પ્રવર્તતા તીર્થંકર સીમન્ધરની પૂજા સર્વથી વધારે થાય છે

પાંચ પરમેષ્ઠિમાં તીર્થંકરો અગ્રસ્થાને છે એમના પછીના પરમેષ્ઠિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—૨ સિદ્ધ અથવા પરિપૂર્ણ ૩ આચાર્ય ૪ ઉપાધ્યાય અને ૫ મુનિ. જૈનોની પૂજામાં આમને પણ યોગ્ય સ્થાન છે જોકે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા મહાત્મા પુરૂષોની તુલનામાં એમની પૂજાને બહુ મહત્ત્વ મળતું નથી. એ થઈ ગયેલા પુરૂષોમાં મુખ્ય આ ગણાય છે—ઋષભના પુત્ર બાહુબલિ અથવા ગોમ્મટ, જેને વિષે ૨૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે; ત્યારપછી તીર્થંકરના શિષ્યો એટલે ગણધર મુખ્યત્વે કરીને ગૌતમ; તે પછી ત્યારપછીના કાળમાં થઈ ગયેલા પવિત્ર પુરૂષોની પણ તેમની પવિત્રતાને કારણે પૂજા થાય છે; તીર્થંકરોની માતાઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે (*શ્વેતામ્બરમતે) નિર્વાણ પામી છે, તે પણ આ પૂજાવર્ગમાં મૂકાય છે

આ બધી વ્યક્તિઓ, જેની પૂજા જૈનધર્મમાં કરવાની કહી છે તે બધા પવિત્ર જીવ છે અને તે સૌ સાંસારિક જીવનથી પર થયેલા છે આ ઉપરાંત જૈનો વળી બીજા અપાર્થિવ

જીવોની પણ પૂજા કરે છે, પણ તેમને ઉપર જણાવેલા પાર્થિવ જીવોના જેટલું પૂજામા મહત્ત્વ મળેલુ નથી, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાર્થિવ જીવનને એ ધર્મમા ઉચ્ચું સ્થાન અપાયુ છે. એ વર્ગમા સૌથી અગ્રસ્થાને, જે યક્ષ અને શાસનદેવતા તીર્થંકરનાં સહચર હતા, તીર્થંકરો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હતા, ત્યારે તેમની સેવા કરતા હતા, એ સૌ સહચરની પૂજા થાય છે. વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોના યક્ષના અને શાસનદેવતાનાં નામમા શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર–મતે કઇક ફેર છે. નીચે જે કોષ્ટક આપેલુ છે તેમા પ્રથમ જે આંકડા મૂકયા છે તે અનુક્રમે તીર્થંકર સમજવાના છે ને તેમની સામે બંનેને મતે યક્ષના અને શાસનદેવતાના નામ આપ્યા છે

તીર્થંકર	યક્ષ		શાસનદેવતા	
	શ્વેતામ્બર	દિગમ્બર	શ્વેતામ્બર	દિગમ્બર
૧	ગોમુખ		ચક્રેશ્વરી	
૨	મહાયક્ષ		અજિતબલા	રોહિણી
૩	ત્રિમુખ		દુરિતારી	પ્રજ્ઞપ્તિ
૪	યક્ષેશ્વર		કાલિકા	વજ્રશૃંખલા
૫	તુમ્બરૂ		મહાકાલી	પુરૂપદત્તા
૬	કુસુમ		અચ્યુતા (શ્યામા)	મનોવેગા
૭	માતંગ	વરનન્દિ	શાન્તા	કાલી
૮	વિજય	શ્યામ	ભૃકુટી (જ્વાળા)	જ્વાલામાલિની
૯	અજિત		સુતારકા	અજિતા
૧૦	બ્રહ્મ		અશોકા	માનવી
૧૧	મનુજ અથવા ઇશ્વર		શ્રીવત્સા (માનવી)	ગૌરી
૧૨	(સુર) કુમાર		ચણ્ડા	ગાન્ધારી
૧૩	ષણ્મુખ		વિજયા (વિદિતા)	વૈરોટી
૧૪	પાતાલ		અંકુશા	અનન્તમતી

૧૫	કિન્નર	પન્નગા (પ્રજ્ઞપ્તિ)	માનસી
૧૬	ગરુડ । કિમ્પુરુષ	નિર્વાણી	મહામાનસી
૧૭	ગન્ધર્વ	બલા (અચ્યુતા)	વિજયા
૧૮	યક્ષેન્દ્ર । ખેન્દ્ર	ધારિણી	અજિતા
૧૯	કુબેર	ધરણપ્રિયા (વૈરોટ્યા)	અપરાજિતા
૨	વરુણ	નરદત્તા (અચ્છુપ્તા)	બહુરુપિણી
૨૧	ભૃકુટિ	ગાન્ધારી	ચામુણ્ડી
૨૨	ગોમેધ । સર્વાહ્ન	અમ્બિકા	કુષ્માણ્ડી
૨૩	પાર્શ્વયક્ષ	પદ્માવતી	
૨૪	માતંગ	સિદ્ધયિકા	

જે તે તીર્થંકરના યક્ષને અને તેમની શાસનદેવતાને અનેક સમય જેની તેની સાથે પધરાવવામાં આવે છે એમાંનાં ઘણાંનાં નામ બ્રાહ્મણ ધર્મની ભાવનાના દેવને અનુસરતાં છે અને વળી કેટલાંકનાં તો નામ (બ્રહ્મા, કુમાર, કુબેર વરુણ, કાલી, ગૌરી) પણ એક જ છે

ખાસ જૈનોની વિદ્યાદેવીઓ ૧૬ છે હેમચન્દ્રે આપેલાં શ્વેતામ્બર મતે એ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૩ વજ્રશૃંખલા, ૪ કુલિશાંકુશા, ૫ ચક્રેશ્વરી ૬ નરદત્તા ૭ કાલી ૮ મહાકાલી ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાન્ધારી ૧૧ સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટ્યા, ૧૪ અચ્છુપ્તા ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસિકા.

આમાની કેટલીક દેવીઓનાં નામ અને શાસનદેવીનાં નામ, ખાસ કરીને દિગમ્બરો સાથે એકસરખા છે

જૈનો ઇન્દ્રોને અર્થાત્ વિવિધ સ્વર્ગોમાંના દેવોના શાસકોને બહુ ગણે છે શ્વેતામ્બરમતે ઇન્દ્રો ૬૪ છે દિગમ્બરમતે ૧૦૦ છે પણ ૨૪૧ મે પૃષ્ઠે વિશ્વવર્ણનમાં એમનું જે વર્ણન આવે છે તે હિસાબે ઇન્દ્રોની આ સંખ્યા મળતી આવતી નથી.

આજના જૈનો તો હિન્દુધર્મના અનેક દેવોની પૂજા કરે છે ક્રિયાકાણ્ડનાં કેટલાક પુસ્તકો ઉપરથી તારવી કાઢીને એવા કેટલાક મહત્ત્વના દેવનાં નામ નીચે આપું છુ —

વર્ધમાનસૂરિના आचारदिनकर નામે ગ્રન્થમા (પૃ ૨૨૪/૨ ઉપર) નીચેના દિક્પાલ અથવા દિગધીશના નામ ગણાવ્યા છે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરૂણ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, નાગ, બ્રહ્મ. સુખલાલજીના पच प्रतिक्रमणમાં (પૃ ૨૯૨ ઉપર) આપેલા એક મત્રમા ૮ લોકપાલનાં નામ આપેલા છે સોમ, યમ, વરૂણ, કુબેર, ઇન્દ્ર, આદિત્ય, સ્કન્દ, વિનાયક (ગણેશ) आचारदिनकरમા (પૃ ૨૨૩/૧ ઉપર) વિવિધ નક્ષત્રના વિવિધ અધિષ્ઠાતા દેવના નામ આપેલાં છે, ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાત પણ બીજાં કેટલાક આ નામ મળી આવે છે—બૃહસ્પતિ, પિતૃઓ, યોનિ, અર્યમા, વિશ્વકર્મા, મિત્ર, જલ, વિશ્વદેવો, વિષ્ણુ, વસુઓ, અજપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, પુષા ત્યારપછી વળી ૯ ગ્રહના નમ પણ મળી આવે છે—સૂર્ય, ચન્દ્ર, મગલ, બુધ, ગુરૂ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ ત્યારપછી રાશિ અને નક્ષત્રના દેવ અને અન્તે ક્ષેત્રપાલ, દેશદેવતા, નગરદેવતા, ગ્રામદેવતા આવે છે

દેવીઓમા સૌથી પ્રસિદ્ધ આ ૬ છે—શ્રી, હ્રી, બુદ્ધિ, ધૃતિ, કીર્તિ અને લક્ષ્મી આ દેવીઓ શ્વેતામ્બરોની કથા પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના ૬ મહાપર્વતો ઉપરના ૬ દ્રહોની અદર કમળ ઉપર રહે છે,[૭] ત્યારપછી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી અને તે ઉપરાત અનેક માતૃદેવીઓ છે જ્ઞાતિ અને કુળની પણ જ્ઞાતિદેવીઓ ને કુળદેવીઓ હોય છે વિશા ઓસવાળની કુળદેવી ઓસિય દેવી છે, ને તેની પ્રતિમા અમદાવાદમા હઠીસિગના દેવાલયમા પ્રવેશદ્વારે જમણી બાજુએ ઉભી છે[૮]

છેવટે નાગ ઇત્યાદિ પવિત્ર પ્રાણીઓ, તીર્થંકરોએ જેને પવિત્ર માન્યા છે એવા પવિત્ર વૃક્ષો, પવિત્ર સ્થાનો અને પવિત્ર ચિન્હો પૂજાપાત્ર મનાય છે, દેવાલયો, મૂર્ત્તિઓ અને ગ્રન્થો પણ પૂજાને પાત્ર મનાય છે

જૈનપૂજામા જે હિંદુદેવો સ્થાન પામ્યા છે તેમાં મુખ્ય આ છે—ગણેશ, સ્કન્દ, સરસ્વતી, માતૃઓ (દેવીઓ) તેમજ ભૈરવ અને હનુમાન. આ દેવોએ વર્તમાન જૈનપૂજામા એવુ મહત્ત્વનુ સ્થાન લીધુ છે કે તીર્થંકરોને પણ પાછળ રાખી દીધા છે "Jaina Hostel Magazine" IV (૧૯૨૩) ન૦ ૨, પૃ ૯૦ ઉપર દિલ્હીના સમ્પતરાય જૈન (આજે તો એ જૈન ધર્મના આગળી ગણાય છે) વિષે લખ્યુ છે કે—"એ કે સમ્પતરાય જન્મે જૈન છે, છતાં બીજા અનેકની પેઠે, જૈનધર્મમાં ૨૪ દેવ છે એ ઉપરાંત જૈનધર્મ વિષે બીજુ કશુ ય જાણતા નહોતા એમનો કુળધર્મ તો જૈનધર્મ જ હતો; પણ એમના કુટુમ્બના વડીલ તો મુખ્યત્વે કરીને હનુમાનની જ પૂજા કરતા અને એ દેવને મંદિરે નિત્ય જતા, બાકી જૈનમંદિરે તો વર્ષમાં ત્રણ જ વાર ઘણુ કરીને વારતહેવારે જ જતા." એવી જ હકીકતો વસતિપત્રકોમાં અને ડિસ્ટ્રિક્ટ-ગૅઝેટિયરોમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની પરિસ્થિતિ વિષે આપેલી છે એકંદરે જૈનધર્મમાં હિન્દુધર્મનો પૂજાભાવ પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયો છે પણ તેની સામે હાલ મહાજૈનો આગ્રહથી વિરોધ કરે છે

વિવિધ પ્રકારના દેવોની પૂજાનુ મૂળ આ હિન્દુભાવમાં હોય કે નહિ, પણ તીર્થંકરોની પૂજા કરતાં આ સ્પષ્ટ રીતે જુદા પ્રકારની છે કારણ કે આ પૂજા વિવિધ પ્રકારની સાંસારિક કામનાની પ્રાપ્તિને માટે કરવામા આવે છે અને તેથી કરીને પૂજાની જૈનભાવ નાને અનુરૂપ નથી. જૈનધર્મની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ એવી પૂજાનુ મહત્ત્વ કશુ નથી, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ દેવો ભૂતકાળમાં નિર્વાણ પામેલા જીવ નથી પણ જેમણે મહાન્ છતાં યે પરિમિત પદવી, દીવ છતાંયે પરિમિત કાળ સુધી ભોગવી હોય એવા એ જીવ છે એ દેવોની પૂજા હિન્દુઓ જે રીતે અને વિધિએ કરે છે તેમાં ને જૈનરીતમાં વા વિધિમાં બહુ ફેર નથી, તેથી કરીને, એ રીતનું ને વિધિનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપવુ નિરર્થક છે, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે એ બાધપુરઃસર નથી એમ

કહીને અનેક જૈનો એનો વિરોધ કરે છે,૯ ત્યારે અહીં તો મુખ્યત્વે તીર્થંકરોની પૂજા વિષે વર્ણન કરીને જ સન્તોષ ધરીશું

સર્વે જીવની પેઠે તીર્થંકરને પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિએ (પૃ ૧૫૨) જોઇ શકાય. જે નામે ઓળખાય છે તે નામતીર્થંકર, જે રૂપે ઓળખાય છે તે સ્થાપના તીર્થંકર, બીજી પરિસ્થિતિને બાદ કરતા જે શુદ્ધ સ્વરૂપે થવાના છે તે દ્રવ્યતીર્થંકર, પોતાના કાળની પરિસ્થિતિમા શુદ્ધરૂપે જે વર્તે છે તે ભાવતીર્થંકર એ ચાર દૃષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ તીર્થંકરની પૂજાના પણ ચાર પ્રકાર છે તીર્થંકરના નામનો જાપ કરવાથી કે તેનું શ્રવણ કરવાથી એમનુ સ્વરૂપ ભક્તની અન્તર્દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકટ થાય છે અને તેથી તેના હૃદયમા શ્રદ્ધા–પવિત્રતા ઇત્યાદિ ભાવ પ્રકટે છે પ્રતિમાપૂજનથી તીર્થંકર ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે અને તેથી પવિત્રતાની ભાવના ભૌતિક હૃદયની સમીપ આવે છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ પૂજા કરવાથી, જીવ આજે ગમે તે સ્થિતિમા હોય તો પણ તે જો તીર્થંકર થવાને સરજાયેલા હોય તો અન્તે તીર્થંકર થાય છે રાજપુત્ર રાજા થવાના વિચાર કરતો રહે છે તે છેવટે રાજા થાય છે એના જેવી આ વાત છે તીર્થંકર જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કેવળીપણે હતા, ત્યારે તેમના સમયનાં માણસ તેમની જે પ્રકારે પૂજા કરતા તેવી પૂજા તે ભાવપૂજા

પણ વાસ્તવિક રીતે તો જૈનો આજે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે. પૂજાનો સર્વસામાન્ય પ્રકાર તો ભાવપૂજા છે, એટલે કે તીર્થંકરનું ધ્યાન ધરવુ અને એમની સ્તુતિ કરવી આ જ પ્રકારની પૂજા સાધુઓ કરે છે અને અનેક સમ્પ્રદાયો એને જ સાચી પૂજા માને છે, પણ મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જે વિધિએ પૂજા કરે છે એના બે પ્રકાર છે–અંગપૂજામા જલપૂજા, ચન્દનપૂજા, પુષ્પપૂજા અને અગ્રપૂજામાં ફલપૂજા, અક્ષતપૂજા, નૈવેદ્યપૂજા, દીપપૂજા, ધૂપપૂજા પૂજાના આ ઉપરાત બીજા પણ પ્રકાર છે, પણ તેનુ વર્ણન પછીથી કરીશું

જૈન ગ્રન્થો કહે છે કે તીર્થંકરોની મહત્તાની અને શ્રેષ્ઠ પૂજા તો એ છે કે જિનોએ આપેલા વિધિને બરાબર અનુસરવું; જેઓ એ પ્રમાણે આચરે તેમનાં જ કર્મ સારાં થવાની કે ક્ષીણ થવાની આશા રહે. આપણે આગળ જોઈ શકીશું કે નૈતિક ભાવનાની અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓના પરિપાલનની આવશ્યકતા એ બે વિચારોનો ધ્વનિ જૈનપૂજામાં પ્રબળ છે અને તેમાં અમુક ક્રિયાઓને મહત્ત્વ મળ્યું છે એટલું જ નહિ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રત, તપ વગેરે પણ ધર્મના પ્રદેશમાં મૂકાયાં છે

ભક્તિના સ્વરૂપ

૧ પ્રાર્થના

સ્તોત્ર—મંત્ર

ખ્રિસ્તિ અને બીજા ધર્મોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને ભક્તિભાવનું મોટે ભાગે એ જ સ્વરૂપ છે એમાં ભક્ત ઉપાસ્યદેવની સાથે માનસિક વાણીએ વાત કરે છે એની સ્તુતિ કરે છે પોતાનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રકટ કરે છે પોતાનાં દુઃખ નિવેદિત કરે છે, તેમાંથી રક્ષણ અને મુક્તિ પામવાની આશા દર્શાવે છે અથવા વિવિધ પ્રકારની આશાઓ પૂરવાની કૃપા ઇચ્છે છે સાચા જૈનની આ પ્રકારની પ્રાર્થના હોઈ શકે નહિ; તીર્થંકર જગન્નિયામક ઈશ્વર છે એમ જૈન માનતા નથી, તેથી પોતાના જીવનમાં અને સંસારમાં લાભ થાય એવી પ્રાર્થના એ તીર્થંકરને કરે નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે જૈનધર્મમાં પ્રાર્થનાને સ્થાન જ નથી. જૈન ભક્ત તો વિશુદ્ધ પ્રકાશે પ્રકાશતા અર્હંતની ધ્યાનથી અને મંત્રથી સ્તુતિ કરશે, ધ્યાન કરશે ને તેથી જ સન્તોષ લેશે. લૌકિક જૈનધર્મમાં આવે એ પ્રમાણે નથી રહ્યું એ તો આપણે હવે જ જોવા છીએ.

ભક્તો ધ્યાનથી અને મંત્રથી તીર્થંકરાદિની સ્તુતિ કરે છે ભક્તજન એમની જે સ્તુતિ કરે છે, તેનું પ્રાકૃત ભાષામાં અતિ

સંક્ષિપ્ત સૂત્ર છે ને તેને परमेष्ठीमन्त्र કહે છે. જૈન દિવસમાં અનેક વાર એ મંત્રનો જાપ જપે છે. એ મંત્ર આ પ્રમાણે છે

नमो अरिहन्ताणं, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं ।
नमो उवज्झायाणं, नमो लोए सव्वसाहूण ॥

(અર્હંતોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર, જગતના સૌ સાધુઓને નમસ્કાર.)

જૈનધર્મના પાંચ પરમેષ્ઠી એટલે અગ્રપુરૂષોની સ્તુતિના આ સૂત્રમાં ૩૫ અક્ષર છે, પણ એ સૂત્રને વળી ૧૬, ૬, ૫, ૪, ૨ અથવા ૧ એક અક્ષરમાં, એમ વિવિધ રીતે ટુંકાવી શકાય. જેમકે —

अरिहन्त सिद्ध आ(य)इरिया उवज्झाया साहू १६ અક્ષર.

अरिहन्त सिद्ध साधु અથવા अरिहन्त. सि. सा અથવા ओं नमो सिद्धाण= ૬ અક્ષર.

अ सि आ उ सा =५ અક્ષર

अरहन्त અથવા अ सि साहू=४ અક્ષર

सिद्ध અથવા अ सा. અથવા ॐ ह्रीँ=२ અક્ષર

ॐ=१ અક્ષર.

ભરતખંડના સૌ સમ્પ્રદાયોની ગુપ્ત વિદ્યાઓમાં આ છેલ્લો મંત્ર–ॐ–બહુ મહત્ત્વનો ગણાય છે

अ+अ+आ+उ+म् એ પાંચ અક્ષરનો એ મંત્ર બનેલો છે. એમ જૈનો માને છે. પહેલો अ અર્હંતનો, બીજો अ અશરીરીનો (સિદ્ધનો), आ આચાર્યનો, उ ઉપાધ્યાયનો અને म् મુનિનો (સાધુનો) પ્રથમ અક્ષર છે. સૌ મંત્રોમાં પરમેષ્ઠીમંત્ર વધારે મહત્ત્વનો અને શુભકર છે; એ મંત્રની પછી એક શ્લોક બોલવામાં આવે છે, તે પણ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે એ શ્લોકનો અર્થ આમ છે. "આ પાંચની સ્તુતિ કરનારો આ મંત્ર સૌ પાપનો નાશ કરે છે સર્વે સ્તુતિમંત્રોમાં એ અગ્રસ્થાને છે" તે નીચે પ્રમાણે —

एसो पंचनमुक्कारो, सव्वपावप्पणासणो
मंगलाण च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥

પરમેષ્ઠી મંત્ર જૈનધર્મના પવિત્ર વસ્તુના અગ્રપુરુષોને માટે સામાન્ય છે; એમાંના એકેક વસ્તુને માટે અથવા એ વસ્તુના અમુક પુરુષોને માટે બીજા ભજનો અને મંત્રો છે

વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓ પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અનેક છે એક શક્રસ્તવના આદિ શબ્દ નમોત્થુણં છે તેથી તે સ્તવનુ નામ પણ તે જ પડી ગયુ છે એ સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે એ સ્તવમાં અર્હંતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, જિન સ્વરૂપે, બુદ્ધ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અલંકારોથી એની ભાષા સુન્દર બનાવી છે; જેમકે- ' મનુષ્યોમાં સિંહ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પદ્મ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હાથી, ધર્મની ક્રિયાઓના ચક્રવર્તી " ઇત્યાદિ. लोगस्स શબ્દથી શરૂ થતુ અને પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલા એક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગત્પ્રકાશ કહ્યા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે એમનાં ૨૪ નામ ગણાવ્યાં છે પછીના કાળના કવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં એકેક કે અનેક શ્લોકો રચીને ૨૪ તીર્થંકરના સ્તવન રચ્યાં છે

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ-એ બીજા પરમેષ્ઠીઓ તેમજ શ્રુતદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, યક્ષો આદિનાં પણ સ્તોત્રો રચાયાં છે જો કે તીર્થંકરોના જેટલાં તો નહિજ વળી તીર્થસ્થાનોનાં પણ સ્તવન બનાવ્યાં છે પ્રખ્યાત जंकिंचि સૂત્રમાં બધાં તીર્થોની અને અધોલોકમાંની, મધ્યલોકમાંની અને ઉર્ધ્વલોકમાંની સર્વે પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે जावंति चेइआइं સૂત્રમા અધો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાંનાં બધા ચૈત્યોની સ્તુતિ કરી છે ક્ષુદ્ર જૈનવિદ્યા વિષે મંત્રો અને સૂત્રો છે એક બહુ પ્રખ્યાત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે.—

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, શાન્ત ભૂપ અને જેની હું પૂજા કરું છું તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી જૈનવિદ્યાનો વિજય હો.

અન્તે સમસ્ત જગતને આશીર્વાદ આપનાર શ્લોક પણ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

જગતનું શુભ હો, સર્વશ્રેષ્ઠની સર્વજન આરાધના કરો,

સૌ દુરિતનો, સૌ હીનતાનો નાશ હો; શાન્તિ હો. [11]

ઐહિક અને આમુષ્મિક હિત થાય, અહિતનો નાશ થાય એટલા માટે અનેક ગદ્યમંત્રો અનેક ગ્રન્થોમાં આપેલા છે.

અત્યારસુધી આપેલા મન્ત્રોના શબ્દો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે બીજી ભાષામાના છે અને તેના અર્થ સમજી શકાય એવા છે; પણ એક અથવા વધારે અક્ષરના બીજા કેટલાક એવા મંત્રો છે કે ભાષામાં જેનો કશો અર્થ હોઇ શકે નહિં, પણ તેમાં અમુક ધાર્મિક ભાવ રહેલો છે એમ માનવામાં આવે છે. આવા ગૂઢ મંત્રોમા સૌથી અગ્રસ્થાને ॐ છે, તે વિષે આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કર્યું છે. એવા જ પ્રકારના બીજા ગૂઢ મંત્રોમાના કેટલાક આ છે; હ્રામ્, હ્રીમ્, હ્રૂમ્, ह्र, य, ह्र, फुट्, रम्, री, रौम्, र स्वाहा, આવા અનેક મંત્રો ક્રિયાકાણ્ડમા અનેકવાર વપરાય છે, એ માત્ર બોલાય છે એમ નથી, લખાય છે પણ ખરા. શાન્તિકરણમા નીચેના મન્ત્રો બોલવામા આવે છે અને શરીરના અંગો ઉપર લખવામાં આવે છે. માથા ઉપર શ્રીમ્ કપાળ ઉપર શ્રૂમ્, ભ્રૂકુટિ ઉપર હ્રીમ્, આંખો ઉપર ह्राम्, નાક ઉપર ऐम्, કાન ઉપર ह्रीम्, ગરદન ઉપર ह्रीम, છાતી ઉપર ह्रूम, હાથ ઉપર ज्ञाम, પેટ ઉપર क्लीम्, નાભિ ઉપર ह ગુહ્યેન્દ્રિય ઉપર ह्राम्, જાંઘ ઉપર य અને પગ ઉપર भूम् [12]

ચ ધ્યાન.

દરેક જૈને નિત્ય ધ્યાન ધરવું જોઇએ. સામાન્ય રીતે પ્રાતકાળે એક મુહૂર્તકાળ પર્યન્ત આવું ધ્યાન ધરવાનુ છે. છતા ચે અનેક જણ શ્રદ્ધાપૂર્વક બે કે ત્રણ મુહૂર્ત પર્યન્ત ધરે છે, અથવા તો મધ્યાહ્ને કે સાયંકાળે ધરે છે ભૌતિક મોહમાંથી

एसो पंचनमुक्कारो, सव्वपावप्पणासणो
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥

પરમેષ્ઠી મંત્ર જૈનધર્મના વિવિધ પંથના અમુક પુરુષોને માટે સામાન્ય છે; એમાંના એકેક પંથને માટે અથવા એ પંથના અમુક પુરુષોને માટે બીજા ભજનો અને મંત્રો છે

વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓ પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અનેક છે એક શક્રસ્તવના આદિ શબ્દ નમોત્થુણં છે, તેથી તે સ્તવનું નામ પણ તે જ પડી ગયું છે એ સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે એ સ્તવમાં અર્હંતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, જિન સ્વરૂપે, બુદ્ધ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અલંકારોથી એની ભાષા સુંદર બનાવી છે; જેમકે–'મનુષ્યોમાં સિંહ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પદ્મ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હાથી, ચારેની દિશાઓના ચક્રવર્તી " ઇત્યાદિ લોગસ્સ શબ્દથી શરૂ થતુ અને પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલા એક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગત્પ્રકાશ કહ્યા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે એમનાં ૨૪ નામ ગણાવ્યાં છે પછીના કાળના કવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં એકેક કે અનેક શ્લોકો રચીને ૨૪ તીર્થંકરનાં સ્તવન ગાયાં છે

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ–એ બીજા પરમેષ્ઠીઓ તેમજ શ્રુતદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, યક્ષો આદિનાં પણ સ્તોત્રો રચાયાં છે એ જ કે તીર્થંકરોના જેટલાં તો નહિજ વળી તીર્થસ્થાનોનાં પણ સ્તવન બનાવ્યાં છે પ્રખ્યાત જંકિંચિ સૂત્રમાં બધાં તીર્થોની અને અધોલોકમાંની મધ્યલોકમાંની અને ઉર્ધ્વલોકમાંની સર્વે પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે જાવંતિ ચેઇયાઇં સૂત્રમાં અધો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાંનાં બધાં ચૈત્યોની સ્તુતિ કરી છે ગુરુ જૈનવિદ્યા વિષે મંત્રો અને સૂત્રો છે એક બહુ પ્રખ્યાત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, જ્ઞાનનું મૂળ અને જેની હું પૂજા કરું છું તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી જૈનવિદ્યાનો વિજય હો.

સન છે. એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઇને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યુકત થઇને બેઠેલો કલ્પે છે.

ख आग्नेयी ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત ષોડશદલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે એ સૌ દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લૃ લૄ એ ઐ ઓ ઔ) અને અં તથા અઃ છે, બીજમાં મહામન્ત્ર अर्हम् છે. આ મન્ત્રના र् માથી પ્રથમ ધૂમ્ર, પછી અગ્નિ-કણ્ણા ને અન્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમા આવેલા કમલને બાળે છે. પછી સ્વસ્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કલ્પે છે સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્ધૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન બૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી જાય છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે.

ग मारुती ધારણા ધ્યાની કલ્પે છે કે બળ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે

घ वारुणी ધારણા. ત્યારપછી ધ્યાની કલ્પે છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત્ સમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુબાડી દે એટલુ જળ વર્ષે છે, એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઇ જાય છે.

ङ रूपवती ધારણા· અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરના ૭ તત્ત્વથી મુક્ત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન્ સ્વરૂપે પોતે સિંહાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે

૨ पदस्थ ધ્યાનમાં અમુક પવિત્ર મંત્રોનુ ધ્યાન ધરવાનું હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

ને દુઃખમાંથી જીવને મુક્ત કરવો અને એને શાન્ત અને શુદ્ધ બનાવવો એ આ ક્રિયાનો હેતુ છે આ ક્રિયાનું પારિભાષિક નામ સામાયિક છે તે એકાન્તમાં ઘેર, ઉપાશ્રયમાં કે મન્દિરમાં પણ કરી શકાય. એકલા, ધ્યાન દિશામાં કે પોતાના ગુરૂ અથવા જિનપ્રતિમા પ્રતિ મુખ રાખીને કરી શકાય.

આ ધ્યાનને બદલે કોઈ ધર્મગ્રન્થનું વાચન કે કોઈ ધર્મોપદેશનું શ્રવણ પણ કરી શકાય.

શ્રાવકો સાધારણ રીતે નિત્ય થોડો જ સમય આવું ધ્યાન ધરે છે, પણ જેઓ પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવા માગે છે અને એમ કરીને અન્તે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે તો વ્યવસ્થાપૂર્વક લાંબા કાળ પર્યન્ત ધ્યાન ધરે છે

ધ્યાનને સફળ કરવું હોય તો ધ્યાનીએ સૌ લૌકિક પ્રત્યે સમદર્શી થવું જોઇએ ને વિચારે શુદ્ધ થવું જોઇએ; એણે જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી રાખવી જોઇએ ને એનું શુભ ઇચ્છવું જોઇએ. સર્વે દીન-દુઃખી પ્રત્યે કરુણા રાખવી જોઇએ, તીર્થંકરોના ગુણ વિષે અને જે કંઈ શુભ તે સકળ પ્રત્યે પ્રમોદ રાખવો જોઇએ અને પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે પણ સમ્પૂર્ણ માધ્યસ્થ રાખવું જોઇએ.[13]

ધ્યાનના જુદા જુદા જે પ્રકાર જૈનશાસ્ત્રોમાં આપેલા છે તે પૃ. ૨૧૪ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ પ્રકારોમાં ધ્યાનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો આપવામાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન હવે અહીં કરીશું. ધ્યાનનાં અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે —[14]

૧ પિંડસ્થ ધ્યાન પંચભૂતની વિવિધ મૂર્તિઓનું અનુક્રમે ધ્યાન ધરીને ધ્યાની ઉચ્ચજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એની પાંચ ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે છે

ક પાર્થિવી ધારણાઃ ધ્યાની પૃથિવીને શાન્ત સ્થિર ક્ષીરસમુદ્ર રૂપે કલ્પી લે છે અને મધ્યસ્થાને જમ્બૂદ્વીપ જેવડું સહસ્રદલ સુવર્ણપદ્મ કલ્પે છે એ પદ્મમાં સુવર્ણપર્વત (મેરુ) જેવું બીજ છે અને તેના મધ્યસ્થાને શરદ્ચન્દ્રિકા' અને એવું ,પ્રભાયુ ક્ત અને શૈત્યા

સન છે. એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઇને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યુક્ત થઇને બેઠેલો કલ્પે છે

ख आग्नेयी ધારણા· ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત ષોડશદલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે. એ સૌ દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લૃ લૄ એ ઐ ઓ ઔ) અને અં તથા અ છે, બીજમા મહામન્ત્ર अर्हम् છે. આ મન્ત્રના ર્ માંથી પ્રથમ ધૂમ્ર, પછી અગ્નિ-કણ ને અન્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમા આવેલા કમલને બાળે છે. પછી સ્વસ્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કલ્પે છે સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્ધૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન બૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી જાય છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે.

ग मारुती ધારણા ધ્યાની કલ્પે છે કે બળ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે.

घ वारुणी ધારણા. ત્યારપછી ધ્યાની કલ્પે છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત્ સમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુબાડી દે એટલુ જળ વર્ષે છે, એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઇ જાય છે

ङ रूपवती ધારણા અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરના ૭ તત્ત્વથી મુક્ત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન્ સ્વરૂપે પોતે સિંહાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે.

૨ पदस्थ ધ્યાનમા અમુક પવિત્ર મન્ત્રોનુ ધ્યાન ધરવાનુ હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

૩ રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સાક્ષાત્ તીર્થંકરને કલ્પવાના છે જાણે એ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી શોભી રહ્યા છે, આસન ઉપર બિરાજ્યા છે, ચક્ષુ ચામર કરે છે અને દેવોને ને મનુષ્યોને એ ઉપદેશ આપી રહ્યા છે એવી રીતે એમને કલ્પીને ધ્યાન ધરવાનું છે

૪ રૂપાતીત ધ્યાનમાં આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, રૂપાતીતને સર્વ રીતે મુક્તના જેવો શુદ્ધ ભાવ પ્રતીત થાય છે

૫ કાયોત્સર્ગ અને પ્રાણાયામ.

ધ્યાન ધરતી વેળાએ જેને પોતાના શરીરને અમુક સ્થિતિમાં રાખવાનું હોય છે આમ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે શરીરને અમુક સ્વસ્થ સ્થિતિમાં રાખવાથી ધ્યાનીના કોઇ વિચાર શરીર પ્રત્યે આકર્ષાય નહિ અને તેથી કરીને જીવ કેવળ આધ્યાત્મિક વિચારોમાં પ્રિસાય. ધ્યાન સમયે શરીરને અમુક પ્રકારે રાખવાની સ્થિતિને કાયોત્સર્ગ (કાય–શરીર, ઉત્સર્ગ–ત્યાગ) કહે છે, કારણકે એમાં ભૌતિક શરીરમાંથી આધ્યાત્મિક શરીર એવી લેવાનું હોય છે સાધારણ રીતે એમાં ધ્યાની પલાંઠી વાળીને બેસે છે અને છુટા લટકતા હાથ ખોળામાં મૂકે છે તે સમયે ધ્યાની મંત્ર ભણે છે ને એ મંત્રનો અર્થ એવો છે કે ' જીવ શુદ્ધ થાય એટલા માટે શરીરની સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થાઓ કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાની બેઠો હોય ત્યારે એણે સમસ્ત ઇચ્છાધીન શરીરવ્યાપાર બંધ કરવાનો છે જે વ્યાપાર ઇચ્છાધીન નથી ને શરીરને આવશ્યક (જેમકે શ્વાસોચ્છ્વાસ) છે અથવા જેના ઉપર ધ્યાનીનો અધિકાર નથી. (જેમકે નિમેષ, ખાંસી આદિ) તેનાથી કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો ગણાતો નથી.

બેસવાનું જે સાધારણ આસન તે ઉપરાંત બીજા આસનોમાં પણ જીવને ધ્યાનમગ્ન કરી શકાય. ધ્યાની ઉભો રહીને પણ ધ્યાન ધરી શકે; તે પ્રસંગે હાથ બરાબર આકાશ તરફ સીધા રાખવાના, પુઠી એકમેક સાથે ચીટવાની, પગની ચાર આંગળીઓ એકમેકથી છુટી રાખવાની અને અંગુઠા સીધા રાખવાના છે આ બે મુખ્ય આસનો ઉપરાંત બીજા અનેક આસનો છે પણ તે બે ભિન્ન

પ્રકાર માત્ર છે.[૧૫] હાથ કયે પ્રકારે રાખવાના તે વાત બહુ મહત્ત્વની છે, પૂજામાં મુદ્રા બહુ અગત્યની ગણાય છે અને કયે પ્રસંગે કઇ મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેનું વિવરણ અને વિવિધ પ્રકારની અનેક મુદ્રાઓ વિષે કર્મકાણ્ડ વિષેના ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે.[૧૬]

સામાયિકના આરમ્ભમા હાથના જે વ્યાપાર કરવાના છે તેને આવર્તન કહે છે, ડાબે કાનેથી જમણા સુધી મ્હો સામે હાથ અર્ધવર્તુળમા ફેરવવાના છે અને એનો અર્થ તીર્થંકરોને અથવા ગુરૂઓને નમસ્કાર છે

તેવીજ રીતે પૂજા સમયે બીજા પણ અનેક શરીરવ્યાપાર કરવાના છે નમસ્કાર, પ્રણામ અને એવા સર્વ વ્યાપાર અમુક નિયમો પ્રમાણે બરાબર કરવાના છે

શરીરની એ સમસ્ત ક્રિયાઓમા અન્તે પ્રાણાયામ પણ આવે છે હિન્દુ યોગીઓના જેવી જ આ ક્રિયાઓ જૈનોએ પણ યોજી કાઢી છે હેમચંદ્રને મતે પ્રાણ–વાયુ પાચ પ્રકારના છે અને તે શરીરનાં વિવિધ અગોમા સ્થિત થયેલા છે "તાલુપ્રદેશમાં, હૃદયમા, નાભિમાં અને અગુઠાના છેડામાં પ્રાણ છે, ગરદનમા, પીઠમા, પૂઠમાં અને પાનીમા અપાન છે, હૃદયના અને નાભિના સંહનનમા સમાન છે; મસ્તક અને હૃદયની વચ્ચે ઉદાન છે, સમસ્ત ચામડીમાં વ્યાન છે.[૧૭]" પ્રાણોને વ્યવસ્થિત કરવાથી શરીરનુ નાડીમડળ શુદ્ધ થાય છે, અને શરીર ઉપર જીવનો સમ્પૂર્ણ અધિકાર પ્રવર્તે છે

પુરૂષોને શરીરની આ જે સૌ ક્રિયાઓ કરવાનું વિધાન છે, એમાની કેટલીક ક્રિયાઓ, ખાસ કરીને અમુક આસન કરવાનો સ્ત્રીઓને, ખાસ કરીને સાધ્વીઓને નિષેધ છે[૧૮] એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કારણ કે તેથી કેટલાક ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ઉત્તેજિત થાય છે.

૨ પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ જે પાપ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જૈનોની ક્રિયાવિધિમા બહુ મહત્ત્વનુ છે. એમ

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સૌ ક્રિયાઓ છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને એ સમ્બન્ધના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, એ ઉપરથી જ જણાઇ આવશે કે એમા પશ્ચાત્તાપને કેટલુ મહત્વ આપેલુ છે

પ્રતિક્રમણના અનેક સ્વરૂપ છે એ પ્રતિક્રમણમાં વિવિધ મન્ત્રો બોલવાના હોય છે ને તેમા ભક્ત કયાં કયા પાપ કર્યાં છે તે બોલી જાય છે ને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે નિત્યના સામાયિક પ્રસગે ભક્ત બોલે છે –" પૂર્વે કરેલાં પાપથી પાછો વળુ છુ, તેની ઘૃણા કરૂ છુ, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરૂ છુ, તેમાંથી મુક્ત થઉં છુ " સર્વસામાન્ય ઉપયોગમાં આવતો એક મન્ત્ર खामेमि[1] શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમા ૮૪૦૦૦૦૦ જીવોને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય ૭૦૦૦૦૦ જળકાય, વગેરે, જુઓ પૃ ૨૩૧) ગણાવ્યા છે; પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે મે મન વચને કે કાયાએ એમાના કોઈ જીવની હિંસા કરી હોય, અથવા બીજા પાસે કરાવી હોય અથવા બીજાએ કરેલી ત્યારે સાંખી રહ્યો હોઉં તો પશ્ચાત્તાપ કરૂ છુ ' અહિંસા ધર્મની સામે કરેલા પાપની ક્ષમા માગવાનો આ વિધિ ઘણુ કરીને સર્વસામાન્ય છે, કારણ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવો આ ધર્મ છે અને એટલી સભાળ રાખીને માર્ગે ચાલવામાં આવે તો પણ ચાલતાં ચાલતા કેટલા ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવની હિંસા કે હત્યા થઇ હશે તે કોઇથી કહી શકાય નહિ શ્વેતામ્બરો બીજા એક મન્ત્રનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેમાં પાપનાં અઢાર મૂળ (अढार पापस्थान) ગણાવ્યાં છે અને તેમાં આચારતના (પૃ ૨૦૫) રાગ વિષે તથા કષાય વિષે જણાવેલુ છે અને તેમાં અન્તે પાપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે[2]

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જૈનોમાં બીજુ એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, એમાં અમુક પાપ સ્વીકારવાના હોય છે શ્રાવક પોતાના ગુરૂ અથવા બીજા કોઇ સાધુ સમક્ષ તે સ્વીકારે છે સાધુ પોતાના આચાર્ય સમક્ષ સ્વીકારે છે સૌ પોત પોતાની પવિત્રતા પ્રમાણે પોતાનાં પાપ વર્ષે એકાદ વાર સ્વીકારે

છે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રાવકો કરતાં વધારે સ્વીકારે છે કેટલાક શ્રાવકો રોજ, કેટલાક પખવાડિયે એકવાર, કેટલાક ચાર મહિને એકવાર ને કેટલાક વર્ષમા એકવાર સ્વીકારે છે દરેક જૈને કમમા કમ વર્ષને છેલ્લે દિવસે એવું આલોચન કરવાનુ હોય છે, છતા યે બની શકે તેટલી વાર કરવું સારૂ ગણાય છે, કારણ કે તેથી કર્મનો ભરાવો થતો અટકે છે

થયેલાં પાપના નિવારણને માટે ગુરૂ પાપ કરનારને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે વિશેષ પ્રકારનુ તપ કે બીજી એવી ધાર્મિક ક્રિયા કર્યે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ગણાય છે સાધુઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ ખાસ અગત્યનુ મનાય છે. નાનામાં નાના પાપને માટે તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તના બરાબર વિધિ આપેલા છે રહેવામા કે વસ્ત્ર પહેરવામા સ્વચ્છતા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સાચવી ન હોય, મત્ર બોલવામા ભૂલ કરી હોય, આહારમા કે અધ્યયનમા ભૂલ કરી હોય તો તેને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કે અમુક ક્રિયા કરવી પડે છે અથવા અમુક ઉપવાસ કરવા પડે છે ગભીર પ્રકારના પાપને માટે ગભીર પ્રકારનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ હોય છે સાધુને અમુક કાળ સુધી પદચ્યુત કરવામા આવે છે, તેને કરવામા આવતુ વન્દન બધ થાય છે અને તેણે મૌન ધારણ કરવું પડે છે કોઇ કોઇ પ્રસગે તેને થોડો કાળ સઘબહાર પણ થવુ પડે છે, સાધુ કરતાં સાધ્વીને અને સામાન્ય સાધુ કરતાં આચાર્યને ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ હોય છે[૨૧]

મે. પ્રત્યાખ્યાન અને તપ.

નિત્ય સામાયિક સમયે જૈને આમ બોલવાનુ છે “ નિન્દ્ય કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરૂ છુ, જ્યા સુધી મારૂ આ વ્રત ચાલે છે ત્યા સુધી મને, વચને ને કાયાએ દ્વિવિધ પ્રત્યાખ્યાન આચરીશ નિન્દ્યકર્મ કરીશ નહિ અથવા બીજા પાસે કરાવીશ નહિ ” સામાયિકને અન્તે અન્ન, પાણી, ફળ કે સોપારી વગેરે મુખવાસ એ ચતુર્પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનુ પણ વ્રત કોઇ કોઇ વાર શ્રાવક

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સૌ ક્રિયાઓ છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને એ સમ્બન્ધના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, એ ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે એમા પશ્ચાત્તાપને કેટલુ મહત્ત્વ આપેલુ છે

પ્રતિક્રમણના અનેક સ્વરૂપ છે એ પ્રતિક્રમણમાં વિવિધ મંત્રો બોલવાના હોય છે ને તેમા ભક્ત કયાં કયાં પાપ કર્યાં છે તે બોલી જાય છે ને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે નિત્યના સામાયિક પ્રસંગે ભક્ત બોલે છે –“ પૂર્વે કરેલાં પાપથી પાછો વળુ છુ, તેની ઘૃણા કરૂ છુ, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરૂ છુ, તેમાંથી મુક્ત થાઉં છુ ” સર્વસામાન્ય ઉપયોગમાં આવતો એક મંત્ર [illegible]' શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમાં ૮૪૦૦૦૦૦ જીવોને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય, ૭૦૦૦૦૦ જળકાય, વગેરે, જુઓ પૃ ૨૭૧) ગણાવ્યા છે, પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે ‘ મે મને વચને કે કાયાએ એમાંના કોઈ જીવની હિંસા કરી હોય, અથવા બીજા પાસે કરાવી હોય અથવા બીજાએ કરેલી ત્યારે સાંખી રહ્યો હોઉં તો પશ્ચાત્તાપ કરૂ છુ અહિંસા ધર્મની સામે કરેલા પાપની ક્ષમા માગવાનો આ વિધિ ઘણુ કરીને સર્વસામાન્ય છે કારણ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવો આ ધર્મ છે અને એટલી સંભાળ રાખીને માર્ગે ચાલવામાં આવે તો ય ચાલતાં ચાલતાં કેટલા ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવની હિંસા કે હત્યા થઈ હશે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ. શ્વેતામ્બરો બીજા એક મંત્રનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેમાં પાપનાં અઢાર મૂળ (અઢાર પાપસ્થાન) જણાવ્યા છે અને તેમાં અણુવ્રતના (પૃ ૨૦૫) ભંગ વિષે તથા કષાય વિષે જણાવેલુ છે અને તેમાં અન્તે પાપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે ’

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જૈનોમાં બીજુ એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, એમાં અમુક પાપ સ્વીકારવાનાં હોય છે શ્રાવક પોતાના ગુરૂ અથવા બીજા કોઈ સાધુ સમક્ષ તે સ્વીકારે છે સાધુ પોતાના આચાર્ય સમક્ષ સ્વીકારે છે સૌ પોત પોતાની પવિત્રતા પ્રમાણે પોતાનાં પાપ વત્તે ઓછે અંશે સ્વીકારે

ઓમા, સર્વે વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમા ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અંશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, શ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિનાં પ્રમાણ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટૂલી છે કે બંધના કારણ (પૃ. ૧૯૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા ગુંથી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૯—૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે, એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઇતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુએ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બન્ધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારનાં ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સંસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબન્ધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અતર્દૃષ્ટિ, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔદાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અગ છે ૧ यम—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ नियम—ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ, અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ आसन (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ प्राणायाम (પૃ ૩૮૩), ૫ प्रत्याहार—બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ धारणा—અમુક એક સાધ્ય બિન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે, ૭ ध्यान ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ समाधि—અન્તરમા નિમગ્ન થવુ તે.

સામાન્ય સસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને मोघदृष्टि કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અગ ગણાવ્યા તેમાનુ એક એક

હેય છે; આ પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન એક અથવા અનેક કલાક સુધીનું કે એક અથવા અનેક દિવસ સુધીનું પણ હોય છે

અમુક અમુક પ્રકારના ધંધા નહિ કરવા, અને વ્રત લીધું હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેલું છે એવા પ્રકારના વ્રતનો સંબંધ કર્મકાંડ સાથે પણ જોડી રાખ્યો છે અને પર્વદિનોને પ્રસંગે એ વ્રત ખાસ પાળવાનાં હોય છે

જૈનોએ તપને ખાસ મહત્ત્વ આપેલું છે, જીવનની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની ભારે આવશ્યકતા છે એમ જૈનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આવ્યા છે બૌદ્ધો તપને એટલું બધું મહત્ત્વ નથી આપતા એ પણ જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મોટો ભેદ છે તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે ઉપવાસના વિધિને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ યોજી રાખ્યો છે પોતાને બહુ પસન્દ હોય એવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનના અમુક પદાર્થો ત્યાગ કરવા ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો; અમુક કાળ સુધી સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સદાને માટે ત્યાગ કરવો ને અંતે મૃત્યુ પામવું ત્યાં સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનું ક્રમવાર વર્ણન ધર્મગ્રન્થોમાં વિગતે આપ્યું છે ને કોઈએ પાડી પાડીને એ વિગત સમજવી છે વાટકોપરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમ્મરના સાધુ સુન્દરલાલજીએ ઇ. સ. ૧૯૨૩ મા ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેના આગલા વર્ષમાં અનુક્રમે ૬૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા.[૧૧] એ જ બતાવી આપે છે કે જૈનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે

છી યોગ

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુદ્ગલમાંથી જીવને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી એને યોગ કહે છે હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનોએ પણ યોગને અસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યું છે સર્વે ધાર્મિક ક્રિયા

ઓમા, સર્વે વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમા ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, શ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિના પ્રમાણ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બધના કારણ (પૃ. ૧૯૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા મુકી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૯–૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે; એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઇતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુએ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બન્ધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારના ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબન્ધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અતર્દૃષ્ટિ, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔદાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અગ છે ૧ यम–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ नियम–ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ आसन (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ प्राणायाम (પૃ ૩૮૩), ૫ प्रत्याहार–બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ धारणा–અમુક એક સાધ્ય બિન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે, ૭ ध्यान ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ समाधि–અન્તરમા નિમગ્ન થવુ તે

સામાન્ય સસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને ओघदृष्टि કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અગ ગણાવ્યા તેમાનુ એક એક

હો છે; આ પ્રકારનુ પ્રત્યાખ્યાન એક અથવા અનેક કલાક સુધીનુ કે એક અથવા અનેક દિવસ સુધીનુ પણ હોય છે

અમુક અમુક પ્રકારના ધધા નહિ કરવા, અને વ્રત લીધુ હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે વિષયોનુ સ્પષ્ટીકરણ જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેલુ છે એવા પ્રકારનાં વ્રતનો સબધ કર્મકાણ્ડ સાથે પણ જોડી શકાય છે અને પર્વદિનોને પ્રસગે એ વ્રત ખાસ પાળવાનાં હોય છે

જૈનોએ તપને ખાસ મહત્ત્વ આપેલુ છે, જીવનની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની ભારે આવશ્યકતા છે એમ જૈનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આવ્યા છે બૌદ્ધો તપને એટલુ બધુ મહત્ત્વ નથી આપતા. એ પણ જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મોટો ભેદ છે તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે ઉપવાસના વિધિને સપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ યોજી કાઢ્યો છે પોતાને બહુ પસન્દ હોય એવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનના અમુક પદાર્થો ત્યાગ કરવા ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સમસ્ત આહારને ત્યાગ કરવો; અમુક કાળ સુધી સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સદાને માટે ત્યાગ કરવો ને અતે મૃત્યુ પામવુ ત્યા સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનુ ક્રમવાર વર્ણન કર્મગ્રન્થોમાં વિગતે આપ્યુ છે ને કોઈએ પાઠી પાઠીને એ વિગત સમજવી છે ધાટકોપરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમ્મરના સાધુ મુનસુખલાલજીએ ઇ. સ. ૧૯૨૩ મા ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેના આગલા વર્ષમાં અનુક્રમે ૧૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા.[૧૧] એ જ બતાવી આપે છે કે જૈનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે

છી યોગ.

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુદ્ગલમાંથી જીવને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી એને યોગ કહે છે હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનોએ પણ યોગને અસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યુ છે સર્વે ધાર્મિક ક્રિયા

ઓમાં, સર્વે વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમાં ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, શ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિનાં પ્રમાણ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બંધના કારણ (પૃ ૧૯૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં ગુંથી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૯–૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે, એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઇતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુએ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બન્ધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારના ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સંસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબન્ધનથી બંધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અંતર્દૃષ્ટિ, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔદાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અંગ છે ૧ यम–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ नियम–ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ आसन (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ प्राणायाम (પૃ ૩૮૩); ૫ प्रत्याहार–બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ धारणा–અમુક એક સાધ્ય બિન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે; ૭ ध्यान ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ समाधि–અન્તરમા નિમગ્ન થવુ તે

સામાન્ય સંસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને ओघदृष्टि કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યા તેમાનુ એક એક

આ આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિમાંની એક એક ઉપર આવીને પૂર્ણ થાય છે દૃષ્ટિનાં એ આઠ પગથીઆમાં સૌથી નીચેનું મિત્રા છે, યોગના બીજની વૃદ્ધિ થયે એ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; ઘાસમાંથી સળગતા અગ્નિ જેવા મન્દ પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન એ દશામાં હોય છે ત્યારપછી (૨) તારા એમાં આત્મા ઉપર વધુ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, છાણામાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન હોય છે (૩) બલા યોગ્ય આસને બેસીને પ્રાપ્ત કરેલા સમ્પૂર્ણ અનુભવથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં લાકડામાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે (૪) દીપ્રા સમ્પૂર્ણ પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે અને મશાલના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે પહેલાં આ ચાર પગથીએ ચડેલા યોગીનું પણ પતન[૧૧] થાય કારણ કે ત્યાં સૌ પાર્થિવોમાંથી એનો જીવ બહુ થોડે જ અંશે મુક્ત થયો હોય છે અને તેથી એ પગથીએ ચડવાનું શુભ પરિણામ ચિરસ્થાયી નથી રહેતું ઉપરનાં ૪ પગથીઆં ઉપર એમ બનતું નથી. એ પગથીઆં ઉપર સમ્પૂર્ણ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ સાધી શકાય છે અને તેથી જ્ઞાનની અવિરત વૃદ્ધિ થાય છે (૫) સ્થિરા મા જ્ઞાન રત્નપ્રકાશ જેવું, (૬) કાન્તા મા તારાના પ્રકાશ જેવું, (૭) પ્રભા માં સૂર્યપ્રકાશ જેવું અને (૮) પરા માં ચન્દ્રપ્રભા જેવું શીતલ જ્ઞાન થાય છે નામ પ્રમાણે જ ઉત્કટના જ્ઞાનવાળી–પરાદૃષ્ટિ–સર્વશ્રેષ્ઠ છે; ત્યાં આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય ઉપર આવરણ કરનારાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાંતે નિર્વાણ પમાય છે

યોગની સાધનાથી અલૌકિક શક્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; યોગી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પ્રકારની અધિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; જેમકે એનો જીવ પોતાના શરીરના બન્ધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે અને બીજાના શરીરમાં પ્રવેશી શકે છે પ્રખ્યાત દિગમ્બર આચાર્ય કુન્દ કુન્દ વિષે એક સ્થળે લખ્યું છે કે પોતાના જીવને કે શરીરને પુદ્ગલ સાથે કશો સમ્બન્ધ નથી તે દેખાડી આપવા માટે તે કશા પણ આધાર વિના ધરતીથી અદ્ધર ચાર આંગળ ઊંચે ચાલી શકતા.[૧૧] પણ જ્ઞાની

પુરૂષ આમાંની કોઇ પણ શક્તિનો પ્રયોગ સ્વેચ્છાએ કરતા નથી; એનો હેતુ તો જીવને પુદ્ગલમાથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત કરવાનો, કર્મનો ક્ષય કરવાનો ને નિર્વાણ પામવાનો હોય છે.

ગુરુપદ.

જૈનોના જીવનું કલ્યાણ થાય એવા પ્રયત્ન સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સદા કરે છે અને તેમા ય સ્વભાવિક રીતે ખાસકરીને સાધુઓ તેમને ઉપદેશ આપે છે, વિવેચનથી અને સુન્દર દૃષ્ટાન્તોથી ધર્મગ્રન્થો સમજાવે છે, તેમની પાસે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે અને એમ અનેક રીતે સાધુઓ સઘના લોકનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન ઉન્નત કરવા પ્રયત્ન કરે છે સાધુ હોય કે શ્રાવક, પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી, સૌ પોતાના ગુરૂ પાસેથી જે શિક્ષણ પામે છે તેને માટે તેમનો પાર વિનાનો ઉપકાર માને છે. જૈન રાજાઓએ એટલા માટે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે અતિશય માનવૃત્તિ રાખી હોય અને તેમનો સત્કાર કર્યો હોય એવા દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમાં અનેક છે ધાર્મિકપદે સ્થપાયેલા ગુરૂની સેવા ને સત્કાર કરનાર શ્રાવકનુ ઐહિક અને આમુષ્મિક જગત્મા કલ્યાણ થયુ હોય એવી અનેક કથાઓ છે ગુરૂને વન્દન કરવુ એ પ્રત્યેક શ્રાવકનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનાયો છે અને તેનુ વર્ણન અનેકવિધ કરવામા આવ્યુ છે શ્રાવકે ગુરૂનુ નવધા વન્દન કરવાનુ છે ૧ તેમને પગે લાગવુ, ૨ ઉચુ આસન આપવુ, ૩ તેમના પગ ધોવા અને જે જળથી પગ ધોયા હોય તે જળનો કપાળે સ્પર્શ કરવો, ૪ તેમની સ્તુતિ કરવી, ૫ તેમના તપ (ચારિત્ર)ની સફળતા ઇચ્છવી, ૬ તેમના પ્રત્યે મનથી, ૭ વાણીથી ને ૮ કર્મથી શુદ્ધ રહેવું અને ૯ તેમને યોગ્ય આહાર આપવો[૨૭]

શ્રાવકે નિત્ય જે ખટકર્મ કરવાના છે તેમા ગુરૂને વન્દન કરવાનુ પણ છે અને તેનો સબધ સામાયિક સાથે પણ છે. આવર્તનના જે વિવિધ પ્રકારના વિધિ, તેનો ઉલ્લેખ ૩૮૩ મા પૃષ્ઠ ઉપર કર્યો છે

મૂર્ત્તિપૂજાના વિરોધી સમ્પ્રદાયોમા ગુરૂવન્દનને ખાસ મહત્ત્વ

આપેલ છે, કારણ કે મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાય તીર્થંકરની પ્રતિમાની પૂજા કરે છે તેને બદલે પેલા સમ્પ્રદાયોમાં ગુરૂવન્દન તરફ દ્રષ્ટિ રાખેલી છે છતાંયે ઢુંઢિયા વિષે વસવિપત્રકોમા અને વેબ્સ્ટરિવશેમાં[૨૮] લખાય છે કે "તેઓ પોતાના ગુરૂને પૂજે છે" ત્યારે તેમને સાચી જ રીતે ખાટુ લાગે છે કારણકે ઘણા હિંદુ સમ્પ્રદાયોમાં (જેમકે વલ્લભાચાર્યનામાં) શિષ્યો પોતાના ગુરૂઓને દેવરૂપ માનીને જેવી સેવા ધરાવે છે તેવી એ કોઈનો ધરાવતા નથી.

સાધુઓ આનકોનુ આધ્યાત્મિક જે હિત સાધે છે તે વ્યક્તિગત અને સઘગત બેય છે પ્રત્યેક વ્યક્તિનુ તેનુ પોતાનુ અને સમસ્ત સઘનુ સામાન્ય ભાવે હિત કરે છે વ્યક્તિગત હિત વિષે તો અનેકવાર કહ્યુ છે તેથી અહીં તો સઘગત વિષે કઈક કહીશુ અને ગુરૂ સઘમાં કેવી રીતે કથા (વ્યાખ્યાન) કરે છે તે વિષે આપણે અહીં જોઈશુ

અમદાવાદમાં શેઠ ભગતભાઈ હઠીસિંગના કુટુમ્બે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના તપાગચ્છનો ઉપાશ્રય બધાવેલો છે તેમાં ૧૮૭૭માં થયેલા વ્યાખ્યાનનુ બહુ સુઘટ વર્ણન બેબોર્ગ બુઘલરે કરેલ છે[૨૯] તેમનો ઉપયોગી ભાગ અહીં તેનાજ શબ્દોમા આપુ છુ

"અમે અદર ગયા ત્યારે જગ્યા તો લગભગ ભરાઈ ગઈ હતી કેટલાક પુરૂષો ઉભા હતા કેટલાક ઉપદેશકના આસનની છેક સમીપ સુધી બેઠા હતા. સ્ત્રીઓ પાછલા ભાગમાં સભિઆઈને બેઠી હતી. લાકડાના કઠેરા પાછળ બે સાધુઓ ઉભેલા હતા. તેમાંના એક આચાર્ય હતા, તેમને તો હુ પૂર્વેથી જ ઓળખતો હતો અને બીજા નવદીક્ષિત સાધુ હતા. બન્નેને વિનયથી નમન કર્યું પછી કહીને મે એમને આવકયોગ્ય નમસ્કાર કર્યો, એમણે ધર્મલાભ (ધર્મનો લાભ થાઓ) કહી ઉચિત ઉત્તર આપ્યો. બીજા જે ત્યાં હતા તેમણે મારા ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યુ નહિ. મારા સાથીએ ઉચા આસન-મચ (Platform) ઉપરની ગાદી સમીપ જ લઈ જઈને મને બેસાડ્યો અને મને ધીરેથી કહ્યું કે આચાર્ય કઈ ભૂલ કરે તો તમે તે સુધારજો.

ત્યારપછી આચાર્ય મંચ ઉપર પલાંઠી વાળીને બેઠા અને મારા માનની ખાતર તીર્થંકર વર્ધમાનના ચરિતમાંથી અમુક પ્રસંગો વિષે વ્યાખ્યાન કરવાનુ કહેવા લાગ્યા, પણ મે એમને પ્રાર્થના કરી કે ગઇકાલે વ્યાખ્યાન જ્યાંથી અધુરૂં રહ્યું છે ત્યાથી જ આજ શરૂ કરો એમણે તુરત જ એ વાત સ્વીકારી અને સૂત્રકૃતાઙ્ગના પ્રથમ ભાગના બીજા અધ્યાયથી વ્યાખ્યાન કરવા માડ્યુ થુઇ (ઠવણી) નામે પાલીશ કરેલુ લાકડાનુ એક નાનું આસન પોતાની સામે એમણે રાખ્યું હતુ તેના ઉપર એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થ હતો તેમાંથી એ વાચતા હતા. જે પાનામાંથી એ વાચતા હતા, તે એમણે પોતાના હાથમા ઝાલ્યુ હતું. પ્રથમ તો એમણે ગ્રન્થમાની થોડીક ગાથા-શ્લોક ગાયા, એ શ્લોક પ્રાચીન લોકભાષામા-પ્રાકૃત ભાષામા હતા અને વૈતાલિક છંદમા હતા. એ શ્લોક એમણે ઉચિત સંગીતમા ગાયા ત્યારપછી એનો ટબો બોલ્યા એટલે કે ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું પછી અન્તે શબ્દાર્થ અને ધાત્વર્થ કહ્યા, ધાર્મિક ભાવ કહ્યો એના ઉપર ટીકા કરી, વિવરણ કર્યું અને ધર્મકથાઓમાથી દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં. સમજાવવાને માટે અતિ સૂક્ષ્મભેદે વિવેચન કરતા હતા બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યા છતા યે એકાદ કલાકમાં એમણે એ ગ્રન્થમાના દશ શ્લોક પૂરા કર્યા.

એમણે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેની અસર બહુ સુન્દર હતી. એ આચાર્ય સુન્દર બાંધાના હતા, ત્રીશેક વર્ષની ઉમ્મરના હતા, મુખકાન્તિ બુદ્ધિશાળી અને સ્નેહભરી હતી, વાળ ટુંકા કાતરેલા અને વસ્ત્ર શ્વેત હતા, એક વસ્ત્ર જમણા હાથ ઉપર છુટું પડ્યું હતુ તેમનો શબ્દભાવ, મુખભાવ અને અભિનય અનેક યુરોપિયન ઉપદેશકે પણ અનુસરવા જેવા હતો આ બધા બાહ્યભાવ, જેને જૈનસાધુઓ બહુ મહત્વના માને છે તે, સુપરિમિત, ભવ્ય અને સુન્દર હતા

શેઠના સંકેતથી જ્યારે એમણે સમાપ્તિ કરી, ત્યારે એમની સાથેના સાધુએ તુરત જ મ્હો ઉપર મુખપટ્ટી બાંધી, શ્વાસવડે કોઇ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે જૈનસાધુઓએ

એ બાંધવાની હોય છે ત્યારપછી એમણે ભક્તામર સ્તો-
બોલવા માંડ્યું...... ...દેવપૂજાને અન્તે હમેશ આ ભજન સઘળું
ગવાય છે એ ગાવામાં ભક્તિભાવ કરતાં શુષ્કતા વધારે હોય છે જ્યાં જ્યાં મે એ સાંભળેલું, ત્યાં ત્યાં મે જોયેલું કે તેના ભાવ તરફ ભાગ્યે જ ધ્યાન અપાય છે આ પ્રસંગે પણ એ પૂરૂં થતાં પહેલાં તો બધા ઉભા થઈ ને વાતો કરવા લાગ્યા મે તો આચાર્ય સાથે તેમના વ્યાખ્યાન સબંધે થોડા તુટ્યા ફુટ્યા ગુજરાતી શબ્દોમા વાત કરી ને પછી સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે કહેલા શબ્દાર્થ અને તાત્પર્ય વિષે થોડી ચર્ચા કરી. એ બધુ એમણે સ્નેહથી સાંભળ્યું ને ઉઠતાં ઉઠતા 'વહેલા આવજો' કહી વિદાય થયા.

જૈનોના ભક્તિસંમેલનમાં અને યુરોપિયન લોકોના ભક્તિસંમેલનમાં બહુ સમાનતા છે પણ એક વાતમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે ભારતવાસીઓ પોતાના સ્વધર્મી કે અન્યધર્મી પ્રત્યે જે બન્ધુભાવ રાખે છે તે બન્ધુભાવ આવાં સમ્મેલનોમાં પણ નજરે પડે છે યુરોપિયનના મનમા દેવપૂજાને સમયે અત્યન્ત દેવભાવ હોય છે, પરંતુ પરિણામે ભારતવાસી દેવની સમીપ આવી શકે છે યુરોપિયન દેવથી દૂર રહે છે એ પ્રકારની વિશેષતા શેઠ મગનભાઈવાળા સમ્મેલનમાં પણ મને એ રીત પ્રત્યક્ષ થઈ કે આચાર્ય ભૂલ કરે તો તે પણ સુધરાવવાની મને પરવાનગી આપી. દેવપૂજા સમયે ધાર્મિક વિષયોમાં હાથ નાખવાની પરધર્મીઓને પરવાનગી આપવી, એ વિચારનો પણ યુરોપિયન તો તિરસ્કાર કરે અને વળી નાનપણમાં જેને તેનાં માબાપ પાસેથી ખરીદી લીધેલો, ત્યારપછી ભણાવેલો, પ્રથમ સાધુ અને પછી આચાર્ય બનાવેલો એવા પ્રત્યે પણ ભારતના જે ધનિક વ્યાપારીઓની નસોમા ઉચ્ચ કુળનું ને કોઈ કોઈ વાર તો રાજકુળનું પણ લોહી વહે છે તેઓ જે ભક્તિભાવ રાખે છે તેટલો ભક્તિભાવ નહિ રાખનાર પરધર્મીને એવી પરવાનગી મળે તે કેટલું લાભ !"

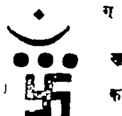
પ્રતિમા પૂજા.

પવિત્ર ચિહ્નો.

બાહ્ય ચિહ્નો દ્વારા ધાર્મિક ભાવનાઓને ઇન્દ્રિયગોચર કરવાનુ ભારતવાસીઓને ગમે છે શૈવો પોતાના કપાળ ઉપર તિર્યક્‌પુડ્ર એટલે ભસ્મની ત્રણ આડી રેખાઓ કરે છે, વૈષ્ણવો ઉર્ધ્વપુડ્ર શ્વેત મૃત્તિકાની U ના આકારની રેખાઓ કરે છે અને તેની વચ્ચે એક કાળી રેખા કરે છે, તેવી જ રીતે જૈનો પણ પોતાના કપાળમા પોતાના ધર્મનુ ચિહ્ન કરે છે, તેઓ કપાળમા બે ભ્રૃકુટિની વચ્ચે કેશરનો ચાલ્લો કરે છે અને તે હૃદયના આકારનો છે એમ ગણાય છે એમ એથી ચિહ્નને ધારણ કરનાર 'હૃદયધર્મ' વાળો છે એમ પારખી શકાય છે

પૂજા સમયે ઉપયોગમા લેવાતુ બીજું એક મહત્ત્વનું ચિહ્ન છે એને યજ્ઞોપવિત કે જનોઈ કહે છે જનોઇને ત્રણ સૂત્ર હોય છે, જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ સૂચવે છે. એમ બ્રાહ્મણો માને છે, જૈનો માને છે કે એ ત્રણ સૂત્ર રત્નત્રય (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) ને સૂચવે છે, અથવા તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના તીર્થકરોને સૂચવે છે જૈનો નિત્ય કમમા કમ પાચ માળા (નવકારવાળી) ફેરવે છે, એ માળાને ૧૦૮ મણકા હોય છે, તે પચપરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણ (અર્હતના ૧૨, સિદ્ધના ૮, આચાર્યના ૩૬, ઉપાધ્યાયના ૨૫ અને સાધુના ૨૭) ને સૂચવે છે

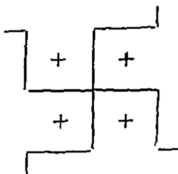
બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ધાર્મિક સત્યોના આધ્યાત્મિક સકેતો સમજવાને માટે બીજા ચિહ્નોનો અને આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરે છે એ સૌમા સ્વસ્તિકનુ ચિહ્ન સૌથી મહત્ત્વનુ મનાય છે અનેક ધર્મોમા સ્વસ્તિકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યુ છે જૈનોનો સ્વસ્તિક નીચે પ્રમાણે છે—

આકૃતિ ક તે જીવની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ (ગતિ) સૂચવે છે ૧ ઉપરની બાજુની રેખા દેવયોનિ, ૨ નીચેની બાજુની નારકીય યોનિ, ૩ ડાબી બાજુની રેખા તિર્યંચયોનિ અને ૪ જમણી બાજુની રેખા મનુષ્યયોનિ સૂચવે છે આકૃતિ ખ નાં ત્રણ બિંદુ રત્નત્રયને-ડાબી બાજુનુ સમ્યગ્જ્ઞાનને, વચ્ચેનુ સમ્યગ્દર્શનને અને જમણી બાજુનુ સમ્યક્ચારિત્રને સૂચવે છે આકૃતિ ગ ટોચે મધ્યે બિન્દુ સહિત અર્ધચન્દ્રાકાર નિર્વાણને (સિદ્ધશિલાને) સૂચવે છે જૈનો આ આકૃતિઓનો પૂજામાં પણ ઉપયોગ કરે છે અને જ્યારે દેવાલયમાં જાય છે ત્યારે પ્રતિમા સન્મુખ ધરવાને પુષ્કળ અક્ષત લઈ જાય છે અને તે વડે ઉપરોક્ત આકૃતિ જેવા સ્વસ્તિક રચે છે

સ્વસ્તિકની સાથે સબંધ રાખતુ બીજુ એક ચિહ્ન તે નન્દ્યાવર્ત છે તેમાં નવ એટલે નવ આવર્ત હોય છે

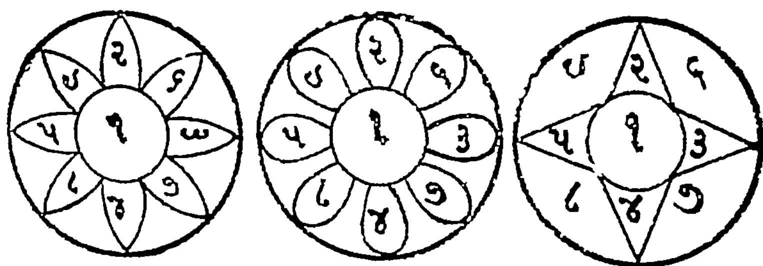
તીર્થંકરની છાતી ઉપરના કેશમાં સૂચવાતુ ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ છે નીચેના આકારમાં દેખાડયા પ્રમાણે શ્રીવત્સ-સ્વસ્તિક હોય છે

સ્વસ્તિક, નન્દ્યાવર્ત અને શ્રીવત્સ એ અષ્ટમગલમાં ગણાય છે અને તે પ્રતિમાનિર્માણશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વનાં છે ^ બાકીનાં પાંચ મગળ નીચે પ્રમાણે છે

૧ વર્ધમાન, ૨ ભદ્રાસન, ૩ કલશ, ૪ દર્પણ અને ૫ મત્સ્યયુગ્મ.

અષ્ટમંગલ મન્દિરોમા અને સરઘસના વાવટા ઉપર બહુ ચીતરેલા હોય છે.

ઉપરની આકૃતિ જૈનધર્મના સિદ્ધચક્રની છે ને તે પ્રત્યેક જૈન દેવાલયમા હોય છે. અષ્ટદલ પદ્મના જેવો એનો ઘાટ છે. મધ્યેનું ચક્ર અને આઠ દળ તે પંચ પરમેષ્ઠી અને ચાર સદ્ગુણનું સૂચન કરે છે (૧) મધ્યે અર્હત્ છે, સૌથી (૨) ઉપરના દલમાં સિદ્ધ, જમણી બાજુએ મધ્યમા (૩) આચાર્ય, સૌથી નીચેનામા (૪) ઉપાધ્યાય, ડાબી બાજુએ મધ્યમા (૫) સાધુ છે, બીજા ચાર દલમાં (૬) દર્શન, (૭) જ્ઞાન, (૮) ચારિત્ર અને (૯) તપ છે સિદ્ધચક્ર ત્રાબાના કે રૂપાના પતરા ઉપર કોતરેલ હોય છે અને એનુ એટલું મહત્ત્વ મનાય છે કે વર્ષમા બે વાર (ચૈત્ર ને આસો માસમા) એનું પર્વ પાળવામા આવે છે[31] તે આબેલની ઓ.ળી કહેવાય છે

વળી મંદિરોમા પવિત્ર મંત્રોનાં પણ ચિત્ર ચીતરવામા આવે છે ૐ અક્ષર આ પ્રમાણે ચીતરવામા આવે છે[32] કાળા પત્થરમા ઉપરથી નીચે જતી અણીવાળી જાડી રેખા ડાબી બાજુએ વાંકી વાળે છે, તેની ડાબી બાજુએ બે સમાન્તર આડી રેખાઓ દોરે છે, તેમાથી ઉપરની રાતી હોય છે ને તે ઠેઠ કાળી પાટ સુધી જાય છે અને તેની સાથે કાટખુણો કરે છે, તેની નીચેની પીળા રંગની હોય છે અને તે કાળી રેખાને કાટખુણે મળે છે આ ચિહ્નની ઉપર એક અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા ને તેની ઉપર કાળુ ગોળ બિન્દુ હોય છે એ બિન્દુ, અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા અને નીચેની આકૃતિની ત્રણ આડી રેખાઓ ઉપર (કુલ ૫) તીર્થંકરોની બેઠી પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે

હ્રીઁ પણ ધાર્મિક મન્ત્રાક્ષર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉભી આડી રંગીત રેખાઓથી ચીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (હ્રીઁ) આપવામાં આવે છે એ આકૃતિ ઉપર શ્વેત અર્ધચન્દ્ર અને તેના ઉપર શ્યામ બિન્દુ હોય છે, એ આકૃતિના પ્રત્યેક ભાગમાં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે અને તે પણ કરીને આ પ્રમાણે:—શ્યામ બિન્દુમાં બે શ્યામ તીર્થંકરો મુનિસુવ્રતની અને અરિષ્ટનેમિની શ્વેત અર્ધચન્દ્રમા બે શ્વેત તીર્થંકરો ચન્દ્રપ્રભુની અને પુષ્પદન્તની, ઉપરની આડી રાતી રેખામા બે રક્તવર્ણ તીર્થંકરો પદ્મપ્રભુની અને વાસુપૂજ્યની, ઉભી નીલ રેખામાં બે નીલવર્ણ તીર્થંકરો મલ્લીનાથની અને પાર્શ્વનાથની આકૃતિની બીજી પીત રેખાઓમાં બાકીના બીજા ૧૬ તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે કારણ કે તે સોનાના દેહ સુવર્ણ વર્ણના હતા એમ મનાય છે કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ હોય છે

બસ્તખ ઠના બીજા ધર્મોમાં બુદ્ધનાં અથવા વિષ્ણુનાં પાદ ચિન્હ જેમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમાં પણ તીર્થંકરોનાં અને બીજા સાધુપુરુષોનાં પાદચિન્હ (પગલાં) પવિત્ર મનાય છે

દુર્ગા અને ભૈરવ જેવાં દેવદેવીઓનુ સૂચન કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં ગૂઢ ચિન્હો સોનાનાં, રૂપાનાં કે ત્રાંબાનાં પતરાં ઉપર, (આરસ) પથ્થર ઉપર કે લાકડાનાં પાટીઆં ઉપર કોતરવામાં આવે છે

આ બધા વિવિધ પ્રકારના ચિન્હો વિષે આપણે વાત કરી, તેની માફક કે વધુ અંશે પૂજા પણ થાય છે દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિષે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમા વર્ણન કરીશુ)ની પેઠે કંઈક અંશે એમને પણ પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે જોકે પ્રતિમાઓ જેટલુ એમનુ મહત્ત્વ નથી

દેવપુરુષોને અને ઉચી ભાવનાઓને જ માટે આવાં ચિન્હો યોજાય છે એમ નથી, ભૌતિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો કલ્પે છે ગતગુરુની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઈ ગ્રન્થ (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુઓ પોતાના ગુરુના સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે તપાગચ્છના અનુયાયીઓ પ કોડીઓ (અક્ષ), ખરતર ગચ્છના અનુયાયીઓ પ ચન્દનકાષ્ઠ પોતાની પાસે

રાખે છે આ સ્થાપનાચાર્ય આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્ત્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાચનુ અથવા પાચ સદ્ગુણોનુ સૂચન કરે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય

પ્રતિમા.

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોકે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કઇને કઈ અશે સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે પણ તીર્થંકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમ્બન્ધે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમા જુદા જુદા મત છે અનેક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો મૂર્તિપૂજાના સમ્પૂર્ણ પક્ષમા છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણરીતે એના વિરોધી છે ધ્રુવાન્તર બિન્દુઓ ઉપર ઉભેલા આ બે પક્ષોની વચ્ચે બીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે મૂર્તિપૂજાનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપેલુ કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમા ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમ્બન્ધે ખૂબ સાહિત્ય પણ લખાયું છે. ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેનો વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજાના વિધિ અને નિષેધ વિષે કઇક બોલીશું

મૂર્તિપૂજાને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામા કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભરતે જ અષ્ટાપદ ઉપર સુવર્ણ અને રત્નજડિત દેવાલય બધાવ્યુ હતુ અને તેમા ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધરાવી હતી[૩૪] સર્વે સમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દૃષ્ટાન્તનુ અનુકરણ કર્યું છે મહાવીરે પ્રતિમાપૂજાનુ વિધાન આપ્યુ છે, એના પ્રમાણ ધર્મગ્રન્થોમાથી અનેક કાઢી આપવામા આવે છે બાહ્ય પદાર્થોની પૂજાનુ વિધાન એટલા માટે કરવામા આવ્યુ છે કે સસારજીવનમાથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતરાગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે, જેમ ધર્મકથાઓ સાભળવાથી ભક્તજનનુ ધ્યાન સકેલાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થંકરોની મૂર્તિના દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે. જિનપ્રતિમાઓના

હ્રીઁ પણ ધાર્મિક મન્ત્રાક્ષર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉભી આડી રંગીન રેખાઓથી ચીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (હ્રીઁ) આપવામાં આવે છે એ આકૃતિ ઉપર શ્વેત અર્ધચન્દ્ર અને તેના ઉપર શ્યામ બિન્દુ હોય છે એ આકૃતિના પ્રત્યેક અંગમાં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે અને તે ઘણું કરીને આ પ્રમાણે—શ્યામ બિન્દુમા બે શ્યામ તીર્થંકરો મુનિસુવ્રતની અને અરિષ્ટનેમિની શ્વેત અર્ધચન્દ્રમા બે શ્વેત તીર્થંકરો ચન્દ્રપ્રભુની અને પુષ્પદન્તની, ઉપરની આડી રાતી રેખામા બે રક્તવર્ણ તીર્થંકરો પદ્મપ્રભુની અને વાસુપૂજ્યની, ઉભી નીલ રેખામા બે નીલવર્ણ તીર્થંકરો મલ્લીનાથની અને પાર્શ્વનાથની. આકૃતિની બીજી પીત રેખાઓમા બાકીના બીજા ૧૬ તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે, કારણ કે તે સૌના દેહ સુવર્ણ વર્ણના હતા એમ મનાય છે કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ હોય છે

ભારતખંડના બીજા ધર્મોમાં બુદ્ધનાં અથવા વિષ્ણુના પાદચિન્હ જેમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમાં પણ તીર્થંકરોના અને બીજા સાધુપુરુષોના પાદચિન્હ (પગલાં) પવિત્ર મનાય છે

દુર્ગા અને ભૈરવ જેવાં દેવદેવીઓનું સૂચન કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં ગૂઢ ચિન્હો સોનાનાં, રૂપાનાં કે ત્રાંબાનાં પતરા ઉપર (આરસ) પથ્થર ઉપર કે લાકડાના પાટીઆં ઉપર કોતરવામાં આવે છે

આ બધાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિન્હો વિષે આપણે વાત કરી, તેની મોટે કે ઘણે ભાગે પૂજા પણ થાય છે દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિષે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું)ની પેઠે કંઇક અંશે એમને પણ પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે, જોકે પ્રતિમાઓ જેટલું એમનું મહત્વ નથી.

દેવપુરુષોને અને ઉચી ભાવનાઓને જ માટે આવાં ચિન્હો જૈનો આપે છે એમ નથી, લૌકિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો કલ્પે છે ગતગુરુની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઇ ગ્રન્થ (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુઓ પોતાના ગુરુના સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે તપગચ્છના અનુયાયીઓ પ કોડીઓ (અક્ષ), ખરતર ગચ્છના અનુયાયીઓ પ ચન્દનકાષ્ઠ પોતાની પાસે

રાખે છે. આ સ્થાપનાચાર્ય આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્ત્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાચનુ અથવા પાચ સદ્દગુણોનુ સૂચન કરે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય

પ્રતિમા.

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોકે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કઇને કઈ અશે સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે પણ તીર્થંકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમ્બન્ધે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં જુદા જુદા મત છે અનેક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો મૂર્તિપૂજાના સમ્પૂર્ણ પક્ષમા છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણરીતે એના વિરોધી છે ધ્રુવાન્તર બિન્દુઓ ઉપર ઉભેલા આ બે પક્ષોની વચ્ચે બીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે. મૂર્તિપૂજાનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપેલુ કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમા ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમ્બન્ધે ખૂબ સાહિત્ય પણ લખાયુ છે. ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેનો વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજાના વિધિ અને નિષેધ વિષે કઇક બોલીશું

મૂર્તિપૂજાને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામા કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભરતે જ અષ્ટાપદ ઉપર સુવર્ણ અને રત્નજડિત દેવાલય બંધાવ્યુ હતુ અને તેમા ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધરાવી હતી[૨૮] સર્વે સમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કર્યુ છે. મહાવીરે પ્રતિમાપૂજાનુ વિધાન આપ્યું છે, એના પ્રમાણ ધર્મગ્રન્થોમાથી અનેક ટાંકી આપવામા આવે છે બાહ્ય પદાર્થોની પૂજાનુ વિધાન એટલા માટે કરવામા આવ્યું છે કે સંસારજીવનમાંથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતરાગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સંસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે, જેમ ધર્મકથાઓ સાભળવાથી ભક્તજનનું ધ્યાન ખેંચાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થંકરોની મૂર્તિના દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે. જિનપ્રતિમાઓના

ઘ્યાનથી જ્ઞાન પામ્યા હતા એવા ઘણા યે ભક્તજનોની કથા
છે ધિગડા અને પુછડી વિનાના બગલિયા જ ત્યારે આવા પવિ
સાધનના ઉપયોગનો નિષેધ કરે.

મૂર્તિપૂજાના વિરોધીઓ—સ્થાનકવાસીઓ (તેઓ પોતા
ઉપાશ્રયોમાં જ ભક્તિ કરે છે, દેવાલયોમાં નહિ) તેનો વિરોધ
છે તેઓ કહે છે કે "મૂર્તિપૂજાનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપ્યું જ નથી
મહાનિશીથ સૂત્ર જેવા જે ગ્રંથોમાં મૂર્તિપૂજા વિષે મહત્વ
વિધિ આપેલા છે તે ગ્રંથોને તેઓ પ્રમાણભૂત માનતા નથી અ
બીજા ગ્રન્થોમાં મૂર્તિપૂજા વિષે જે જે ઉલ્લેખ આપ્યા છે તે તે
પ્રક્ષેપ છે એટલે પાછળથી ઉમેરાયા છે એમ કહે છે વળી "સંસ
રમાં વિલાસ ભોગવનાર દેવોના જેવી સંસારત્યાગી જિનોની પૂ
કરવી તે અનુચિત છે, મૂર્તિપૂજા જૈનધર્મની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે
કષાયમાંથી અને કર્મમાંથી જીવને મુક્ત કરવો એ ભક્તિને
હેતુ છે જીવના પોતાનાં જ કાર્યથી આ બની શકે, સંસારત્યાગી
તીર્થંકરોની નિર્જીવ પ્રતિમાઓને પુષ્પ અને ફળ ધરાવ્યે નહિ
સંસારમાંથી ચિત્ત સંકેલી લેવાનું મન્દિરની બાહ્યાકાર ક્રિયાઓ
થી બની શકે નહિ, એથી તો ઉલટી સંસારનાં બંધનની સાંકળો
સજ્જડ થાય. પૂજારી ઘંટાનાદ વાદ્ય અને નૃત્યથી તીર્થંકરની
શાન્ત પ્રતિમાને તેની શાન્તિમાંથી જગાડે ત્યારે તે ખાસ શાન્તિ
પામવાનું બની શકે નહિ તેથી પ્રાચીન સત્ય તરીકે જૈનધર્મમાં
મૂર્તિપૂજાને સ્થાન જ નથી; સત્યધર્મનો એથી નાશ છે અને મૂળ
તત્ત્વની અવનતિ છે અને અજ્ઞાન ભક્તોને ભોગે સાંસારિક લાભ
ઉઠાવવાના હેતુએ સ્વાર્થી પુરોહિતોની એ યોજના છે" એમ કહે છે

આ વિવાદગ્રસ્ત વિષય આપણે જવા દઈશું અને મૂર્તિ
પૂજાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા વિષેની ચર્ચા છોડી દઈને
ધાર્મિક જીવન વિષે જોઈશું કારણ કે આ પ્રકારના વિવાદગ્રસ્ત
વિષયોથી સૌનું સમાધાન થાય એવો નિર્ણય આપી શકાય
નહિ કેમકે માણસે માણસે ધાર્મિક ભાવનાઓ ને આવશ્યકતાઓ
ભિન્ન ભિન્ન હોય છે ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ અને ખાસ કરીને પ્રોટે

સ્ટષ્ટ પાદરીઓ, મૂર્ત્તિપૂજાનો વાસ્તવિક મર્મ સમજ્યા વિના જ ભરતખંડની મૂર્તિપૂજા વિષે પોતાનો નિર્ણય આપી દે છે મૂર્તિ-પૂજાની ઉપર વળગી રહેલા કચરા તરફ જ એ ટીકાકારો દૃષ્ટિ રાખે છે, પણ તેના અન્દરના ગર્ભની સામે તો જોતા જ નથી. પ્રેમાનન્દ ભારતી[૩૫] આદિ ઉપદેશકોએ યુરોપમા સાચી રીતે જ બતાવી આપ્યુ છે કે 'ધ્યાનમા આવી પ્રતિમાઓ સહાયભૂત થાય છે' અને પછી પૂછ્યુ છે કે જેઓ મૂર્તિપૂજાને તિરસ્કારે છે અને છતાં યે પોતાના જાતીય ધ્વજ દ્વારા પોતાના રાજાની અને પ્રિયજનની છબીદ્વારા પ્રિયજનની એક પ્રકારની પૂજા કરે છે એમનાં ગાડપણને શું કહેવુ ? જિનબિમ્બની પૂજા અતિ પ્રાચીન જૈનધર્મમા હતી કે નહિ તે વળી બીજો જ પ્રશ્ન છે

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે એમ નથી આજે તીર્થંકરની જે મૂર્તિઓ છે, તેમાથી પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઇસ્વીસનની પૂર્વની ભાગ્યે જ કોઈ હશે તે પૂર્વનો એટલે ઘણુ કરીને ઈ સ પૂ. ૧૫૫ નો ગણાતો રાજા ખારવેલનો કટકની પાસેનો હાથીગુફામાનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમા એવુ લખેલુ જણાય છે કે અગ્રજિનની (ઋષભની) પ્રતિમાને રાજા નન્દ ચોરી ગયેલો તે એ રાજા ખારવેલે પાછી આણીને પધરાવેલી. એ ઉપરથી એમ લેખાય કે નન્દવંશના સમયમા (ઈ સ પૂ ૩૭૧ થી) પણ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ હતી, વળી કોઈ કોઈ તો નન્દરાજાને એથી યે એક સૈકો વહેલો થયેલો માને છે,[૩૬] એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય કે જિનપ્રતિમા-ઓની પૂજા ઇ સ પૂ ૫ મા સૈકાની યે પહેલા થતી હતી. પણ આ વાત નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ શિલાલે-ખનો સમય હજુ અનિશ્ચિત છે

જે ગ્રન્થો તીર્થંકરના સમયમા અથવા અતિ પ્રાચીન સંઘના કાળમા લખાયા હોય તે ગ્રન્થો, મહાવીરના સમયમા મૂર્તિપૂજા હતી કે કેમ તેની પ્રમાણભૂત સાખ પૂરી શકે પણ મહાવીરના સમયના અથવા એમની પૂર્વના પુરૂષો મૂર્તિપૂજા કરતા હતા એવા વર્ણનો જે ગ્રન્થોમા છે તે બહુ પછીના કાળના છે ને તેની

સ્થનાને સમયે તો મૂર્તિપૂજા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી, એટલે એ ઉપરથી એમ કઈ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ કે મૂર્તિપૂજા જૈન ધર્મના અતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી. શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં પણ એવી વધારે મળી શકતુ નથી. શ્વેતામ્બરના જે ધર્મગ્રન્થો અત્યારે મળી આવે છે એ તો એમની કથા પ્રમાણે વીર સંવત ૯૮૦ પછી લખાયેલ છે તીર્થંકર પછી આશરે એક હજાર વર્ષે એ રચાયેલા (લખાયેલા) ને એ હજાર વર્ષમાં તો અનેક ફેરફાર થવાને કારણો મળેલાં છે

વળી એ પણ નવાઇ જેવુ છે કે જે સ્થળે મૂર્તિપૂજા વિષેના ઉલ્લેખની વધે આશા રાખી શકે એ સ્થળે પણ તે વિષે કઇ ઉલ્લેખ નથી. એ કે કોઇ કોઈ દેવાલયોમાં ને દેવમૂર્તિઓ ઉપર એવા ઉલ્લેખ છે કે-કેટલેક સ્થળે તીર્થંકરની પૂજા વિષે ઉલ્લેખ છે પણ તેમની પૂજામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવાની તે વિષે કશા ઉલ્લેખ નથી. શાસ્ત્રોમાં જે જે સ્થળોએ પ્રતિમા અને બિમ્બ વિષેના ઉલ્લેખ છે તેનું સંશોધન કરવાથી તેમા ઐતિહાસિક ક્રમભેદ જણાઇ આવે છે પણ જ્યાંસુધી આ વાતનો નીકાલ થઇ શકે નહિ ત્યાંસુધી મૂર્તિપૂજાની પ્રાચીનતાના પ્રશ્નનો સંતોષજનક ખુલાસો થઇ શકે નહિ.

મૂર્તિનિર્માણ શિલ્પના ઇતિહાસમાં જૈનોએ શો ભાગ ભજવ્યો છે એ પ્રશ્ન ભરતખંડની કળાના સંશોધનમાં મહત્વનો અને તેથી સર્વ સામાન્ય છે મૂર્તિપૂજક જૈનો માને છે કે મૂર્તિપૂજા સૌથી પ્રથમ જૈનોએ જ સ્થાપેલી અને બીજા ધર્મસંપ્રદાયોને એમણે જ શીખવેલી. મૂર્તિવિરોધક હિન્દુ સુધારકો એવો જ મત આપે છે અને એ તો એમ કરીને જૈનો ઉપર નાસ્તિકતાનો ને ધર્મોભાવનો આરોપ કરે છે પણ ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ એમ કહે છે કે હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજામાંથી જૈનો મૂર્તિ પૂજતા થયા. ઘણાખરા યુરોપિયન સંશોધકોનુ પણ એમ માનવુ છે કે તીર્થંકરોની મૂર્તિનું નિર્માણ અને પૂજા પ્રાચીન સાધુસંઘમાં નહોતી અને શ્રાવકોની આવશ્યકતાને કારણે જ બીજા ધર્મસંઘને અનુસરીને ખ્રિસ્તિસનના આરંભ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ ભરતખંડના કળાવિધાનમાં જૈનોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ વાત સાચી

પણ બર્થોલ્ડ લાઉફર (Berthold Loufer) જણાવે[37] છે એમ એમણે અગ્રેસર ભાગ ભજવ્યો છે કે કેમ તેનાં હજી પ્રમાણુ મળવા બાકી છે.

જિનપ્રતિમાઓ મોટે ભાગે પત્થરની (આરસ-મર્મરની) અથવા ધાતુની બનાવેલી હોય છે વળી કોઇ કોઇવાર પંચ ધાતુની હોય અને તેમા રૂપાનો ભાગ વધારે હોય છે તીર્થંકરને પદ્માસનમાં એટલે કે પલાઠી વાળેલા પવિત્ર આસનમા બેસાડેલા હોય છે, દરેક પગના અંગુઠા સ્થિર હોય છે, પગના તળીઆ ચતા વાળેલા અને બીજા પગના ઢીંચણુની અંદર દબાવેલા હોય છે હાથ ખોળામા મૂકેલા હોય છે અને ડાબા ઉપર જમણો રાખેલો હોય છે દિગમ્બરોની મૂર્તિ ઉભી પણ હોય છે અને ધ્યાનમગ્ન હોય છે દિગમ્બરની મૂર્તિઓ નગ્ન હોય છે, શ્વેતામ્બરની મૂર્તિઓને સુવર્ણના ને રત્નના અલંકાર હોય છે દિગમ્બરોના જિન પોતાની આખ નીચી રાખે છે, શ્વેતામ્બરના જિનની આખ ખુલ્લી હોય છે અને કાચ અથવા મણિની બનાવેલી હોય છે

તીર્થંકરોની પ્રતિમાનુ નિર્માણુ કરવામા એમના શરીરના અને તેને અનુસરીને તેના પ્રત્યેક અંગના પરિમાણુ વિષે સૂક્ષ્મ વિધિ આપેલા છે અને પ્રતિમાનુ નિર્માણુ કરનાર કારીગરે એ વિધિ પૂરેપૂરા પાળવાના છે પ્રતિમાનો કેવો દેખાવ આવવો જોઇએ તે વિષેનુ વિગતવાર વર્ણુન શાસ્ત્રગ્રન્થોમા આપેલુ છે ઔપપાતિક સૂત્ર[38]મા મહાવીરની પ્રતિમાનુ વિગતવાર વર્ણુન છે, અને તેમા કારીગરને જોઇતી અનેક સૂચનાઓ આપેલી છે તેમાથી થોડો મહત્વનો ભાગ અત્રે ઉતારૂ છુ " જિનની ચોટલી ઉન જેવી નરમ, કાળી, ગુંછળાવાળી, માથા ઉપર છત્ર જેવી હોય, કાન લાબા, સુરેખ અને બેઠેલા, ગાલ ભરાવદાર, નાક ગરુડની ચાચ જેવુ લાબુ હોય, હોઠ એકમેક ઉપર લાગેલા હોય, છાતી ઉપર શ્રીવત્સ ચિન્હ હોય, પછવાડેની કરોડ દેખાય નહિ નાભિ ઉંડી બેઠેલી અને જમણી બાજુથી નમતા પાણીના વમળ જેવી હોય,

હાથ ઉપર આ પ્રમાણેનાં શુભ ચિન્હ હોય; સ્તૂપ, મત્સ્ય, શંખ અને સ્વસ્તિક; અનુ હાથીની સુંઢ જેવી ભરાવદાર હોય, પગનાં તળીઆં પદ્મ જેવા મૃદુ હોય.”

સૌ તીર્થંકરોને આઠ લાંછનો હોય છે; તેમાંના ઘણાખરા તેમના શરીરવર્ણથી અને તેમની પ્રતિમા નીચે મૂકેલા તેમનાં ચિન્હથી પરખાઇ આવે છે. સુપાર્શ્વના અને પાર્શ્વના માથાના મુકુટની ચારે બાજુ નાગફણા હોય છે તે જોતા જ એ તીર્થંકરો ઓળખાઈ આવે છે.

તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓમાં પરિમાણ અનેકવિધ હોય છે. ઘરમાં પૂજવાની નાની પ્રતિમાઓથી માંડીને તે ઠેઠ દેવાલયમાં પૂજવાની મોટી અને વળી ખડકમા કોતરી કાઢેલી અથવા મૂર્તી પ્રમાણક પ્રતિમાઓ સુધીનાં તેનાં પરિમાણ છે. કારીગર પ્રતિમા તૈયાર કરે છે ત્યારે એ પૂજ્ય યોગ્ય થઇ શકે એટલા માટે તેની સ્થાપનાના અમુક ધાર્મિક વિધિ કરવા પડે છે. કોઇ શુભ મુહૂર્તે ખાસ કરીને સતે ગુરુ પ્રતિમા સામે અમુક મંત્રો ભણે છે, એક રૌપ્યપાત્રમાં ઘી, મધ, સાકર અને લોટનું મિશ્રણ રાખેલ હોય છે તેમા એક સુવર્ણશલાકા બોળીને તે મૂર્તિનો સ્પર્શ કરે છે અને તે વડે ચક્ષુઓ ચોડે છે. પછી પ્રતિમાના જમણા કાનમાં એક મંત્ર સાતવાર ભણે છે અને હાથવડે તેનો અનેકવાર સ્પર્શ કરે છે. પ્રતિમાની દેવાલયમાં સ્થાપના કરવાને પ્રસંગે અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામા આવશે.

કેટલીક પ્રતિમાઓ ખાસ પવિત્ર મનાય છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ અલૌકિક રીતે થયેલી મનાય છે. તે સ્વયંભૂ મનાય છે અથવા તો દેવે તૈયાર કરેલી ને કોઇ ચમત્કારથી મળી આવેલી કહેવાય છે. સ્તમ્ભનકમાં (ખંભાતમાં) પાર્શ્વનાથની એવી એક પ્રતિમા પૂજાય છે તે આ પ્રમાણે મળી આવેલી કહેવાય છે: પવિત્ર સાધુ અભયદેવસૂરિ (ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામા) ગુજરાતમાં જાત્રાએ આવેલા ત્યારે માંદા પડ્યા. રાતમાં જૈન શાસનની દેવીએ તેમને દર્શન દીધાં અને સેઢિકા નદીને કાંઠે સ્તમ્ભનક સ્થાને જવાની એમને આજ્ઞા કરી; ત્યાં પલાશ વૃક્ષના

વનમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જડશે અને પછી તેનાથી તમારો રોગ દૂર થશે એમ પણ જણાવ્યું અનેક યાત્રીજન સાથે બહુ પ્રયાસે એ સ્તમ્ભનક ગયા, પણ પ્રતિમા મળી નહિ. અન્તે લોકોએ જોયું કે એક ગાય અમુક સ્થળે દૂધ સિંચ્યા જ કરે છે સાધુ તે સ્થાને ગયા અને ત્યા આખના પલકારામાં એમણે जय तिहुअण નામે ૩૦ ગાથાઓનું સ્તોત્ર રચ્યુ આગળ રચેલી બે ગાથા બોલતાં બોલતાં તો એક દેવીએ તેમને અટકાવી દીધા, કારણ કે એટલાથી જ એમને દેવો ઉપર બહુ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હતી. એ સ્તોત્રના પઠનથી, કઇ સેંકડો વર્ષથી ત્યા દટાઇ રહેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૃથ્વીમાંથી ધીરેધીરે નીકળી આવી ધાર્મિક જનોએ એના ઉપર દેવાલય બન્ધાવ્યુ ને અભયદેવે એની સ્થાપના કરી.[40]

તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ વિષે આવી કથાઓ તો અનેક છે જે તીર્થંકરનું દેવાલય હોય છે, તે તીર્થંકરની–અર્થાત્ મૂલનાયકની–મુખ્ય પ્રતિમા ઉપરાત બીજા જિનોની પણ નાની મોટી પ્રતિમાઓ અનેક હોય છે વળી તીર્થંકરની પાસેનાં સમ્બન્ધીજનની, જેમકે એમની માતાની, પ્રતિમા પણ અનેક સ્થળે પૂજાય છે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભના પુત્ર ગોમ્મટની અથવા બાહુબલિની (પૃ ૨૭૨) પૂજા દિગમ્બરો કરે છે. પશ્ચિમ ભારતમા અનેક સ્થાને ગોમ્મટની જે પ્રકાણ્ડ પ્રતિમાઓ છે, તે ઉપરથી પ્રતિમાવિધાનની અદ્‌ભુત જૈનકલાનુ સારૂ ભાન થાય છે[41] એ પ્રતિમાઓ પ્રકાણ્ડ છે, છુટી ઉભેલી છે અને દૂરથી જોતા જાણે એ સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હોય એવી લાગે છે આમાની સૌથી મોટી શ્રવણ બેલગોલામા (મૈસુરમા) જમીનથી ૪૦૦ ફીટ ઉંચા એક ખડક ઉપર છે તે પ્રતિમા ૫૬¾ ફીટ ઉંચી છે ને પીઠ આગળ ૧૩ ફીટ પહોળી છે પ્રકાણ્ડ શીલાખંડમાંથી કોતરી કાઢેલી છે ગોમ્મટ જાણે એક વર્ષ લાબા ધ્યાનમાં લીન હોય એવા દેખાડ્યા છે, કેવળ નગ્ન છે, મુખ ઉત્તર તરફ છે, ખીલેલા પદ્મના ઘાટના આસન ઉપર સીધા ઉભા છે. તેમના માથા ઉપર બે મોટા વલ્મિક (રાફડા) છે ને તેમાથી સાપ નીકળતા દેખાડ્યા છે, તેમના હાથપગ ઉપર વેલા વીંટાઇ વળ્યા

છે એક કથામાં લખ્યું છે કે એ પ્રતિમા ભરતની કરાવેલી અથવા સૌથી પ્રાચીન છે અને રાવણે પણ તેની પૂજા કરેલી મગધરાજના રાજા રાજમલ્લના મંત્રી ચામુંડરાયને એક પર્વતમાં દટાઇ રહેલી અને બહુકાળથી ભૂલી જવાયેલી આ પ્રતિમા વિષે એક વેપારીએ વાત કરી. તે ઉપરથી મંત્રી પોતાની માતા અને બીજા યાત્રીજન સહિત વિન્ધ્યગિરિના આ વિભાગની યાત્રાએ નીકળ્યો. ચામુંડરાયે સુવર્ણબાણવડે એ પર્વતને ચીરી નાખ્યો, ત્યારે તેમાંથી ગોમ્મટની પ્રતિમા દેખાઈ. મંત્રીએ એ પ્રતિમાને ઉપડાવી, કારીગરો પાસે તેને સ્વચ્છ કરાવી, અને પછી તેની સ્થાપના કરાવી પૂજા કરી. બીજી કથામાં લખ્યું છે કે પોતનપુરમાં ભરતે કરાવેલી પ્રતિમાનું આશ્ચર્ય સાંભળી ચામુંડરાયે પોતે જ એ પ્રતિમા કરાવી હતી. જે શિલ્પીએ એ તૈયાર કરી તેનું નામ ઘણું કરીને અરિષ્ટનેમિ (અરિષ્ઠનેમિ) હતું; તેની સ્થાપના ઈ. સ. ૯૮૦ ના અરસામાં થઈ.

કારકલમાં (દક્ષિણ કાનડા મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૪૩૨ માં કારકલના રાજા વીરપાણ્ડયે ગોમ્મટની એવી જ પ્રતિમા કરાવી ને ત્યારપછી વળી એવી બીજી પ્રતિમા વેનુરમાં (અથવા યેનુરમાં—દક્ષિણ કાનડા, મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૬૦૪માં ચામુંડરાયના ઘણું કરીને વંશજ તિમ્મરાજે કરાવી. કારકલવાળી પ્રતિમા ૪૧ ફીટથી કંઇક ઉંચી અને વેનુરવાળી ૩૭ ફીટ ઉંચી છે અને શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમાને બરાબર મળતી છે પણ વેનુરવાળીના ગાલમાં કંઇક રેખાઓ હોવાથી કંઇક વિકૃત હાસ્ય ફુટી આવે છે એ તેના સૌન્દર્યમાં વિકૃતિ છે. ગોમ્મટની બીજી એક પ્રતિમા મૈસુર નગરની દક્ષિણે ૧૫ માઇલ ઉપરના એક ખડક ઉપર છે પણ તે માત્ર ૨૦ ફીટ ઉંચી છે.[૪૧]

સૌન્દર્યની યુરોપીયન ભાવનાની અને વિધાનની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ આ પ્રતિમાઓ નથી એ વાત સાચી પણ સર્વ યુરોપીયન પ્રવાસીઓ એટલું તો એકમતે ઉચ્ચારે છે કે એ અસાધારણ ભવ્ય છે. શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમા વિષે ફર્ગ્યુસન લખે છે કે "ઇજીપ્ત

બહાર બીજે ક્યાય આથી મોટી અને અદ્દ્ભુત પ્રતિમાઓ છે નહિં, અને ઇજીપ્તમાં પણ જે જડી આવી છે એમાની કોઇ આથી ઉંચી નથી ” આજે પણ એ પ્રતિમાને સાચી રીતે જગતના આશ્ચર્યોમા મૂકી શકાય

કથાઓમાં જેમનો સમ્બન્ધ તીર્થંકરોની સાથે ગવાયો છે તેમની પ્રતિમાઓ ઉપરાત બીજા પણ વિવિધ પ્રકારના દેવોની—જૈનધર્મ સાથે નજીવો જ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય અથવા ન પણ ધરાવતા હોય એવા પણ દેવોની—પ્રતિમાઓની પણ પૂજા થાય છે અને એવા દેવોમાં યક્ષ, ક્ષેત્રપાલ, ઇન્દ્ર, દિક્પાલ, ગણેશ, હનુમાન, ગ્રહ અને તારા તથા ઇતર આકાશદેવ હોય છે સ્વર્ગવાસી ગુરુઓની અને આચાર્યોની પ્રતિમાઓ પણ કરવામા આવે છે ને તેમની વિધિપુરસર પૂજા થાય છે

વળી જનસમૂહના પણ ચિત્રો કોતરવામા આવે છે અને તેમા અનેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સાથેસાથે કોતરવામા આવે છે, અથવા એકાદ તીર્થંકર અને તેમની આજુબાજુ વાદકો અને ચામરકારોનો સમૂહ એવી રીતના પણ ચિત્રો કોતરવામા આવે છે.

શિલ્પ ઉપરાત ચિત્રથી તીર્થંકરોની ને દેવોની પ્રતિમાઓ કરવામા આવે છે અને તે વિવિધ પ્રકારની હોય છે. આયાગપટ નામે એક પ્રકારનો છબીઓનો એવો પટ મથુરામાથી મળી આવ્યો છે લાબો અથવા ચોરસ પત્થરનો પટ હોય છે તેના ઉપર એકાદ જિનનુ, કે ધર્મચક્ર આદિ કોઇ ધાર્મિક ચિહ્નનુ ચિત્ર હોય છે અથવા એકાદ સ્તૂપનુ અને તેની આસપાસ શુભચિન્હો અને પૂજા કરતા દેવો અથવા મનુષ્યોનુ ચિત્ર હોય છે [૪૩]

વળી દેવાલયોને અને ઘરને તેમજ ગ્રન્થોને પણ આવાં ચિત્રોથી શોભાવવામા આવે છે ભીંત ઉપરના સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો ઓરિસ્સાની ગુફાઓમા છે [૪૪] જોવો-દુબ્રુઇલને (Gouveau–Dubreuil) દક્ષિણ ભારતમાં પુદુકોટ્ટાઈ પાસે સિન્તનવસલમા ઈ સ ૭ મા સૈકામા જૈન-ભંડોદક (fresco) ચિત્ર મળી આવેલા [૪૫] સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થચિત્ર પાટણમા મળી આવેલા ૧૨૩૭ ના વર્ષના

કલ્પસૂત્રના ગ્રન્થમાં છે[૪૬] જૈન સૂક્ષ્મ ચિત્રોની (miniature) સૌન્દર્યની ફુશટિમાને[૪૭] અને આનન્દ કે કુમારસ્વામીએ પ્રશંસા કરી છે તીર્થંકરચરિત આદિ જૈન ચિત્રોમાં ધાર્મિક કલાવિધાનની બરાબર છાપ ઊઠી આવેલી હોય છે, એમા ધર્માત્માઓની પ્રતિમાઓને વિશિષ્ટ ઘટનાઓના ચિત્રો હોય છે; અજન્ટાના મશહૂર ચિત્રોમા કે રાજપુત કલાસમ્પ્રદાયના ચિત્રોમા સાંસારિક ઘટનાઓ ચીતરેલી હોય છે તેવી આ સંસારવિરક્તિનાં ચિત્રોમાં નથી હોતી. ધાર્મિક ઇતિહાસના પ્રસંગો ચીતરવાનુ પવિત્ર વિધાન કશા પણ પરિવર્તન સિવાય એને એજ સ્વરૂપે રાખવામા આવ્યુ છે અને ૯૬ સુદ્રાની પેઠે જમાનાઓથી આજસુધી જાળવી રાખવામાં આવ્યુ છે ઇતિહાસ ચિત્રોના વિધાનના નિયમના બન્ધન કથાચિત્રોને નથી તેથી કલાધરોએ પુષ્કળ છૂટ લીધી છે શાલિભદ્રના જીવનના, ભોગવિલાસ પ્રધાનની ભાવનાએ ચીતરાયેલાં ચિત્રો સાબિત કરી આપે છે કે નિત્યજીવનના પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો ચીતરવામાં પણ એનો કુશળ હતા. મુસલમાન કાળ પૂર્વે ચીતરાયેલાં કલ્પસૂત્રના સૂક્ષ્મ ચિત્રો અને ફારસી આદર્શની ભાવનાએ ચીતરાયેલાં શાલિભદ્ર ચારતનાં ચિત્રો વચ્ચે ભંગ, વસ્ત્ર, રંગ અને બીજી અનેક વસ્તુઓમાં જે ભેદ છે તે કલાના ઇતિહાસમાં બહુ મહત્વનો છે

જૈનધર્મને સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે તીર્થંકરોની પૂજાના વિધિ નોખાનોખા અને અનેકવિધ છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તો પ્રણામ કરવાના અને શરીરને અમુક પ્રકારે વાળવાના અને પ્રતિમાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવાના તથા સાથે સાથે જ અમુક મંત્રો અને સ્તોત્રો ભણવા જવાના વિધિ મહત્વના છે વળી પૂજા પ્રસંગે અનેક સેવા ધવામાં આવે છે પૂજા અષ્ટવિધ છે એ આઠ વિધિની પૂજા બરાબર કરવામાં આવે છે જ અથવા અમુક જ અનુક્રમે કરવામાં આવે છે એવુ કંઇ નથી. એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે— ૧ જળપૂજા—જળથી સિંચન કરવુ ને પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવુ ૨ ચન્દનપૂજા—ચન્દનથી અર્ચા કરવી ૩ પુષ્પપૂજા—ફુલ ચઢાવવા ને તેના હાર પહેરાવવા, ૪ ધૂપપૂજા—ધૂપ કરવો, ૫ દીપપૂજા—

આર્તિ કરવી, ૬ અક્ષતપૂજા—અક્ષત ચઢાવવા, ૭ નૈવેદ્ય પૂજા—મીઠાઇ વગેરેનો થાળ ધરાવવો, ૮ ફળપૂજા—કેળા, શ્રીફળ, નારંગી, બદામ વગેરે ફળ ચઢાવવા

પૂજાના આ મુખ્ય વિધિ ઉપરાંત, પ્રતિમાના માનમાં ધ્વજા ચઢાવવી, તેની સામે વાદ્ય સાથે નૃત્ય કરવુ વગેરે બીજા વિધિ પણ છે

ધાર્મિક સ્થાનો.

જૈનોના ધાર્મિક સ્થાનો તેમની ભાવના અનુસાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને ધાર્મિક જીવન ગાળવાના હોય છે ને તેથી તેમને માટે બધા સમ્પ્રદાયોમા ઉપાશ્રય હોય છે ઉપાશ્રય એ ધર્મસંઘનુ મુખ્ય સ્થાન છે ઉપાશ્રયનો નિભાવ શ્રાવકો કરે છે ત્યા તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે, સાધુઓ ખાસ-કરીને સાધ્વીઓ—ત્યાજ રહે છે ઉપાશ્રયમા ઘણુ કરીને બે માળ હોય છે એ લંબચોરસ હોય છે, લાકડાના ને ઇંટોના બાંધેલા હોય છે, એના છાપરા ઉપર નળીઆ હોય છે, એ દેશના ગૃહસ્થ-લોકના રહેવાના ઘરમા ને ઉપાશ્રયમા એકંદરે કંઇ ખાસ તફાવત નથી મુખ્ય ખંડ એટલે કે વ્યાખ્યાનશાળા ઘણુ કરીને પહેલે માળે હોય છે અને તેમા શેતરંજી પાથરેલી હોય છે ગેઓર્ગ બુઇલરે આવી એક વ્યાખ્યાનશાળા જોયેલી, તેનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—“ એ ત્રીશેક ફીટ લાંબી ને ઘણુ કરીને પંદરેક ફીટ પહોળી હશે એની છત બહુ ઉંચી નહોતી અને તે કોતરકામવાળા થોડા થાંભલાને આધારે હતી ભીંતો ચૂને ધોળેલી હતી, બારીઓમા યુરોપિયન પદ્ધતિની કાચની તખ્તીઓ હતી જમીન ઉપર નાળીએરની ચોટલીની (કાથીની) ચટાઈ પાથરી હતી છેક બારણા પાસે ખસેડી શકાય એવા લાકડાના કઠેરાથી એક ખંડ જુદો પાડવામા આવ્યો હતો, એ કઠેરાને એક દરવાજો હતો એમ જુદા પાડેલા એ ખંડમા એક મંચ (પાટ) હતો, એ લાકડાનો કંઇક લાંબો પહોળો તથા જમીનથી ત્રણેક ફીટ ઉંચો હતો આ મંચની ઉપર આચાર્ય, ઉપદેશક અને ગુરૂ તેમજ તેને સહાયતા આપનાર સાધુ અથવા શિષ્ય બેસે છે ”૪૯

દરવાજા ઉપર તેમજ જાળીઓ ઉપર તો કોતરકામ હોય છે, બાકી ઉપાશ્રયમાં પ્રતિમાને એવી અલંકાર શોભા હોય છે, તેવું કશું હોતું નથી. પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ચીતરેલી ભીંતિવાળા મકાનમાં સાધુ–સાધ્વીઓએ રહેવું નહિ અને એ જ વિધિ આજે પણ ઉપાશ્રયમાં પળાય છે

ઉપાશ્રયમાં સાધુ અથવા સાધ્વી પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપે છે તેમના પ્રતિક્રમણ સ્વીકારે છે (કરાવે છે) અને તેમને ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે પણ ત્યાં કોઈ પ્રકારની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. પૂજા કરવાને માટે તો જુદા જ પ્રકારના મોટાં ભવ્ય જિનમંદિરો કરેલાં હોય છે

જૈનોમાં પણ સ્થાપત્યકળા ભારતની કળા સાથે સમાનભાવે જ વિકાસ પામી હતી. એ ધર્મમાં પણ સ્મારકચિન્હો રાખવાની ભાવના તીર્થંકર પછી થોડા જ કાળમાં જાગ્રત થઈ હતી, પણ છતાં બે ઇસ્વીસનની પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં પણ એવા કોઈ સ્મારક આજે મળી આવતા નથી. એનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન કાળે બીજા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ લાકડાનાં મકાન બાંધતા હતા. તે મકાન હવાપાણીના સપાટા સામે બહુ ટકી શકે નહિ અને તેથી જ પ્રાચીનકાળના કોઈ મકાન આજ સુધી ટકી શક્યાં નથી. યુરોપિયન સંશોધકોના આ મત સામે જૈનો જરૂર વાંધો ઉઠાવે છે અને કથાઓમાંથી પ્રમાણ આપે છે કે અમારામાં અતિ પ્રાચીન કાળથી પત્થરના દેવાલયો ને મહેલ બંધાતા આવ્યા છે પણ ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં યુરોપિયન મત સાચો લાગે છે એટલું જ નહિ, પણ પાછળના કાળની એક પ્રકારની સ્થાપત્ય પ્રણાલીથી એ મતને અનુમોદન મળે છે. મન્દિરોની કમાનોને ને ઘુમ્મટને ટેકવનારા પત્થરના થાંભલા ઉપર તેમજ એ મન્દિરોની બારણાના ભાગના બારસ ઉપર અતિ સુન્દર અને સૂક્ષ્મ કોતરકામ કરેલું હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે લાકડકામને અનુસરતું છે ને પાછળથી એનું અનુકરણ પત્થર ઉપર કરવામાં આવેલું છે

જૈનોનું સ્થાપત્ય અનેક પ્રકારે વિકાસ પામ્યું છે એમાંનો

એક પ્રકાર સ્તૂપ છે અને તે જૈનસ્થાપત્યના આરમ્ભકાળમાં જ વિકાસ પામ્યો હતો મહાપુરૂષના કોઇ અવશેષને સાચવી રાખવાને કે ધાર્મિક ઇતિહાસના અમુક પ્રસગને સ્મરણમા રાખવાને હેતુએ સ્તૂપ બાધવામાં આવતા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સ્તૂપ અર્ધ-ગુલીના આકારનો હોય છે, ચોરસ પાયા ઉપર ચણેલો હોય છે અને શિખરપ્રદેશમા છત્રનો (રાજચિન્હ) ઘાટ હોય છે. એની અદર ચારે બાજુએ ફરવાનો માર્ગ હોય છે. એ સોની ચારે બાજુએ કઠેરો હોય છે ને તેને ચાર દિશાએ ચાર દરવાજા હોય છે સ્તૂપ ખાસ કરીને બૌદ્ધો બાધતા ને તેની અંદર નિર્વાણ પામેલા મહાત્માઓના અવશેષ રાખતા, આથી કરીને પહેલા એમ માનવામા આવતુ કે બધા સ્તૂપ વિનાઅપવાદે બૌદ્ધોના જ છે, પણ ત્યારપછી એ ફૂઇરરને (a. Fuhrer) મથુરા પાસે એક જૈનસ્તૂપ જડી આવ્યો ને રામનગરમા બીજો એક મળી આવ્યો, ત્યારથી ખાતરી થઇ કે જૈનો પણ સ્તૂપ બાધતા. જો કે તેઓ અવશેષ રાખતા નહોતા. વળી શ્વેતામ્બર ગ્રન્થમાં સ્તૂપ વિષે ઉલ્લેખ છે એમ લોઇમાને પણ બતાવી આપ્યુ છે ડૉ બુઇલર માને છે કે ચૈત્ય શબ્દ પ્રથમ મન્દિરના ભાવને સૂચવતો નહોતો, પણ સ્વર્ગવાસી ગુરુના સ્મરણને અર્થે બાધેલા સ્મારકચિન્હના ભાવને સૂચવતો હતો કેટલાક ચૈત્યોવિષે ધર્મગ્રન્થોમાં વર્ણન આવે છે તેમાં લખ્યુ છે કે એમની ઉપર છત્ર છે, અને છત્ર તો સ્તૂપ ઉપર હોય છે બીજાં કોઇ દેવાલય ઉપર હોતુ નથી [૫૨] મથુરામા પત્થર ઉપરનું એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે, તેમા સ્તૂપ અને તેની પૂજા કરતા કિન્નર અને ગરુડ અથવા સુપર્ણ દેવો ચીતર્યા છે પછીના કાળમા શ્રીપૂજ્યના અથવા તો બીજા કોઈ પ્રખ્યાત સાધુના સ્મારક સ્તુપને બદલે બીજે પ્રકારે રખાવા માડ્યા રાજપુતાનામાં એ પ્રકારના સ્મારકને છત્રી કહે છે ને એ રાજપુત રાજાના સ્મરણમા બધાવાતી છત્રીના (રિક્તસમાધિ) ઘાટની હોય છે પાલીતાણાના એક લેખમાં લખ્યુ છે કે પ્રખ્યાત હીરવિજય (પૃ ૬૮) ઉપવાસ (અનશન) કરી સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારપછી એમની પાદુકા આદીશ્વરના દેવાલયની

૫૨

પાસેના એક મન્દિરમાં પધરાવી, ઘણા એક ગોખમાં બિમ્બોનાં અનેક સ્મારક મળી આવે છે

જૈનોનાં દેવાલયોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રકટ તો ગુફા-મન્દિરો છે દેવસ્થાન બનાવવાને તેમજ સાધુઓને વસવાનાં સ્થાન બનાવવાને ખડકો કોરી કાઢવાની કળા ઇ સ. ૩ જા સૈકાથી શરૂ થઈ હોય એમ જણાય છે વખતે પરદેશી આદર્શ ઉપરથી એ ઉત્પન્ન થઈ હોય. કઈ વિચારી પે શકાય નહિ એટલા પ્રાચીન કાળથી ઇજીપ્તમાં એ કળા હતી ને ૬ઠ્ઠા સૈકામાં ઇરાન થઈ નક્ષ-ઈ-રૂસ્તમના ખડકોમા દરાયસનુ અને તેના વંશજોનાં સ્મારકો કોતરી કાઢ્યાં છે મહારાજા અશોકે પોતાના રાજ્યકાળના ૧૨ મા અને ૧૯ મા વર્ષમા બરાબરના ખડકમા (બિહારમાં ગયાની ઉત્તરે ૧૬ માઇલ ઉપર) ગુફાઓ કરાવી હતી, ત્યારથી હજાર વર્ષ કરતા પણ લાંબા કાળ સુધી ભરતખંડના નાના પ્રદેશોમાં કલાની દૃષ્ટિએ ગુફાઓ કોતરાવી હતી. હિન્દુઓની ને બૌદ્ધોની સ્પર્ધામાં જૈનોએ પણ ધાર્મિક હેતુએ ગુફાઓ કોતરાવી છે ઓરિસ્સામા આવેલા ઉદયગિરિમાં (ઈ સ. પૂ ૧૫ ?) વિજાપુર જીલ્લામાં આવેલા બાદામીમાં (ઇ સ. ૬૫ ને સુમારે) અને હૈદરાબાદ રાજ્યના ઔરંગાબાદ જીલ્લામાં આવેલા ઇલોરામાં (૯-૧૦ મા સૈકામા) આવેલી જૈનગુફાઓ સૌથી પ્રખ્યાત છે એ ગુફાઓમાં નાના મોટા અનેક ખંડ છે ને ચોક છે તેની ભીંતોને ચિત્રોથી સજાવી છે એમાં વિવિધ પ્રકારના સુન્દર સ્તમ્ભો અને તીર્થંકરોની અને દેવોની અનેક પ્રતિમાઓ છે ઇલોરાના ૫ જૈન ગુફામન્દિરોમાંથી એકમાં ઇન્દ્રસભા છે તેમાં બીજી અનેક પ્રતિમાઓ ઉપરાંત મહાવીરની સુન્દર પ્રતિમા પણ છે ઓસરીમાં ઇન્દ્રની પ્રતિમા છે; એ ગુફામાં ભારતની અનેક પ્રતિમાઓને આદર્શ પ્રતિમાઓ કોતરી છે

પણ ગુફામન્દિરો કરતાં એ વધારે સુન્દર તો સપાટ પ્રદેશ ઉપર જૈનોનાં તીર્થંકરમન્દિરો છે મોટા દેવાલયમાં ઘણું કરીને આગળ ખુલ્લો મંડપ, ત્યારપછી સભામંડપ ને ત્યારપછી ગર્ભગૃહ હોય છે ને એ ગર્ભગૃહમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા હોય છે; ચારે

બાજુએ ગોખ ને ભોંયરા હોય છે ને તેમા તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે અને એ સૌ ઉપર મન્દિરનો ઘુમ્મટ આવેલો હોય છે. મન્દિરની સામે ચોક હોય છે ને તે ઘણું કરીને ચોખંડો હોય છે અને એ સમસ્ત પવિત્ર પ્રદેશની ચારે બાજુ જાત્રાળુઓને ઉતરવાની ધર્મશાળા હોય છે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં (ત્યાં બસ્તી કહે છે) જૈનમન્દિરો કળામાં ને શૈલીમાં ગમે તેટલાં જુદાં હશે તોય એક જ પ્રકારે બાંધેલા પણ હોય છે.

ઉત્તરમા તેમજ દક્ષિણમાં ચતુર્મુખ દેવાલય બાંધવાનું વલણ વધારે છે. એ દેવાલયને ચાર દ્વાર હોય છે ને તેમાના દરેક દ્વારે થઇને એક અથવા અનેક તીર્થંકર પ્રતિમા સમીપ જઇ શકાય છે.[૫૫]

દક્ષિણમા વળી દેવાલયો એક જુદા જ પ્રકારને ઘાટે બંધાય છે દક્ષિણ કાનડામા મૂડૂબિદ્રિની (મૂડબિદુરે) કેટલીક બસ્તીઓને એક ઉપર એક એમ બે કે ત્રણ પડાળ હોય છે ને તેથી તે નેપાળના દેવાલય અથવા ચીનના બુરજ જેવી દેખાય છે, કાષ્ઠસ્થાપત્યની કારીગરી આ બસ્તીઓમાં કઇક દીસી આવે છે. બીજા એક પ્રકારનાં ધાર્મિક મકાન તો દક્ષિણમા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એને બેટ્ટ કહે છે શ્રવણબેલગોલામા અને બીજા સ્થળોએ ગોમ્મટની પ્રતિમાઓની ચારે બાજુ આવાં મકાન છે, એ મકાન ઉપરથી અને બાજુએથી ખુલ્લાં હોય છે

અનેક જૈન દેવાલયની આગળ એક પ્રકાણ્ડ સ્તભ ઉભો કરેલો હોય છે, એને માનસ્તમ્ભ કહે છે એને ચારે બાજુએથી શણગારેલો હોય છે માનસ્તભ અને મન્દિરની વચ્ચે કોઇ કોઇ વાર ધ્વજાસ્તમ્ભ પણ હોય છે એ સ્તમ્ભ લાકડાનો હોય છે ને એને તાબાને પતરે મઢેલો હોય છે

શ્રાવક ધનાઢ્યોના દાનથી જ સર્વે મન્દિરો બંધાયા છે. આજે પણ એવા દાનવડે કિમતી માલમશાલાથી ભવ્ય મન્દિરો બધાય છે, અનેક શ્રાવકો આરસપહાણના મન્દિરો બધાવે છે વળી એવા મન્દિરો અનેક બધાય છે ને નાના નાના સંઘો પણ પોતાના આગવા મંદિર બધાવે છે મહાવીરના અનુયાયીઓ જ્યા હોય

એવા સૌ મોટા નગરોમાં એક કે વધારે મન્દિર હોય છે અને કેટલીક વાર તો જરૂર કરતાં પણ વધારે હોય છે, એટલુ જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો પુષ્કળ મન્દિર, એક એકને અડીને રહેલા હોય છે મધ્યપ્રાન્તોમાના છત્રપુર રાજ્યમાં ખજરાહો નામે સ્થાને, રાજપુતાનામાં આબુ ઉપર કાઠિયાવાડમાં શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર આવા પ્રકારનાં અખ્યાત મન્દિરો છે આ મન્દિરનગરોને જોવાથી પ્રવાસીના મન ઉપર બહુ ભવ્ય છાપ પડે છે જ્યારે એ મન્દિરે મન્દિરે ફરે છે અને ગોખે ગોખે તીર્થંકરોનાં બિમ્બને ગાઢ શાન્તિમાં પ્રફુલ્લવદને જુએ છે ત્યારે જાણે પોતે કોઇ અદ્ભુતજગતમાં હોય એમ એને લાગે છે

જૈનમન્દિરના અન્દરના ભાગમાં પણ એવી જ છાપ પડે છે ધૂળકટ ભર્યે ચાંએ દિવસે તાપમાંથી આરસના બનાવેલા મન્દિરની શીતળ છાયામાં જે જાય છે તેના મન ઉપર ત્યાં બિરાજતા વીતરાગ જિનની ગાઢ શાન્તિથી કઇ અજબ છાપ પડે છે મન્દિરના સ્તમ્ભોની ને કમાનોની સુન્દરતાથી અને સુરેખતાથી તેમજ મંડપોની શુદ્ધતાથી પણ એવી જ છાપ પડે છે બેશક બધાય મન્દિર કઇ કળાની દૃષ્ટિએ સરખાં સુન્દર હોતા નથી, વર્તમાનકાળમાં કળાની દૃષ્ટિશૂન્યતાથી અને શણગારના ઢગલા કરી નાખવાથી તેમાંથી પૂજ્યભાવનાની લાગણી નષ્ટ થાય છે; અને એવા કલાહીન મકાનો તો આજે જૈનેતર લોકોમાં પણ પુષ્કળ થાય છે

મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિમા મૂળનાયકની એટલે અમુક જિનની હોય છે અને મન્દિરના જે અધિષ્ઠાતા દેવ છે તેમજ બીજા તીર્થંકરોની અને તેમને પૂજનારા ભક્તોની ને દેવોની પણ પ્રતિમાઓ હોય છે વળી અનેક મન્દિરોમાં (બેશક સૌ જૈન સમ્પ્રદાયોનાં મન્દિરોમાં તો નહિ જ) હનુમાન, ભૈરવ, માતા આદિ હિન્દુધર્મની દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ પણ હોય છે ધાર્મિક ઉપયોગને માટે કેટલીક વસ્તુઓ મોકલેલી હોય છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચન્દન લાકડાની પેટી તીરપાઇ ઘટ પુષ્પાની તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં વાસણો હોય છે

પૂજારી મંદિરમાં પ્રતિમાની પૂજા કરે છે, તેને સંઘ તરફથી પગાર તેમજ ભેટમાથી કઇક ભાગ મળે છે. એ પૂજારી બ્રાહ્મણ અથવા બીજી કોઇ નાતનો એટલે કે વાણિયો, માળી, કણબી, બારોટ કે બીજો કોઇ હોય છે દિગમ્બરો તો જૈનને જ પૂજારી રાખે છે, પણ શ્વેતામ્બરો તીર્થંકરને માનતો ન હોય એવાને પણ તીર્થંકરની પૂજા કરવા રાખે છે, તે કોઇ પણ નાતનો હિન્દુ હોય, પણ માસાહારી અને મદ્યપી તો ન જ હોવો જોઇએ. વળી અમુક અમુક ક્રિયા તો ધાર્મિક શ્રાવકો પોતે પણ કરે છે અને એમ કરવામા પુણ્ય થતુ માને છે અમુક અમુક ક્રિયા કરવાનો હક્ક લેવા માટે અમુક પૈસા આપવા પડે છે મોટા મદિરોમા તો અનેક શ્રાવકો એ પુણ્યકાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને એકમેક સાથે એટલા માટે એવી સ્પર્દ્ધા કરે છે કે પેલી કે બીજી પૂજા કરવાના હક્ક માટે પૂજારી રીતસરની હરરાજી કરે છે. આ હરરાજીમાં સામાન્ય રીતે અમુક શેર ઘીથી એ હક ખરીદાય છે, વાસ્તવિક રીતે તો એ ઘી આપવામા આવતુ જ નથી, પણ એની કિમતના રૂપિયા આપવામા આવે છે એ કિંમત આપતા ઘીનો જે આજનો ભાવ છે તે ગણવામા આવતો નથી, પણ ઘણુ કરીને બહુ વર્ષો પૂર્વે કોઇ અમુક વર્ષે જે કોઇ ભાવ હતો તે ને તે જ આજસુધી ગણવામા આવે છે

જે માણસ સર્વથા શુદ્ધ હોય તે જ પૂજામા ભાગ લઇ શકે એટલા માટે પૂજા કરનાર, પૂજા કરવા પેસે તે પહેલા, નહાય છે અને અમુક વસ્ત્ર પહેરે છે એ વસ્ત્ર મોટે ભાગે મન્દિરના આગલા ખડમા રાખવામા આવે છે વસ્ત્રમા મુખ્યત્વે કરીને ધોતી ને ઉત્તરાસન હોય છે, ત્યારપછી પૂજાના ઉપયોગમા લેવાતા કેટલાક વાસણ હોય છે અને વળી મુખપટ્ટી, આસન ને નાનો ચરવળો હોય છે દેવપૂજાને સમયે ઘણુ કરીને જનોઇ પણ પહેરવામા આવે છે મદિરમા જે વસ્તુઓ આણવામા આવેલી હોય તે પછી સસારકાર્યમા વાપરી શકાય નહિ, તેથી પૂજા કરનાર એ સૌ વસ્તુઓને પોતાના ગજવામાં મૂકી રાખે છે. ધાર્મિક

ક્રિયા કરતા પહેલાં બીજી કેટલીક તૈયારીઓ કરવી પડે છે તેટલા માટે પૂજા કરનાર પોતાને કપાળે અને કાને કેશરનાં અમુક ચિહ્ન કરે છે તેમજ હાથ ઉપર છાતીની વચમા ને કંઠ ઉપર રેખાઓ તાણે છે

દેવની પૂજા સાધારણ રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર થાય છે પૂજા પાછળ પૃ ૪૦૬ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આઠધા હોય છે. પ્રતિમાની જલપૂજા તો દિવસમાં એક જ વાર થાય છે, બાકીની બીજી બધી પૂજાઓ વારંવાર થાય છે શુદ્ધ પુરુષો અને જેમણે સ્નાન કર્યું હોય અને વિધિસર સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તે જ પ્રથમની ત્રણ પૂજા—જલપૂજા, ચન્દનપૂજા અને પુષ્પપૂજા—કરી શકે, કારણકે એમા પ્રતિમાને સ્પર્શ કરવો પડે છે બાકીની બધી પૂજાઓ મન્દિરમાંના કોઈ પણ માણસ સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં, કંઈ પણ ખાસ તૈયારી વગર કરી શકે છે

અમુક વાર તહેવારે ઘણાં મન્દિરોમાં અભિનય પણ કરવામાં આવે છે તે વારે દસ બાર બાળક વિવિધ વાદ્ય સાથે ગાય છે ને નૃત્ય કરે છે એ બાળકો અભિનયને અનુકૂળ નાટ્યવસ્ત્ર પહેરે છે અને શરૂઆતમાં સૌ સાથે નૃત્ય કરે છે, ત્યારપછી બબ્બે મળીને નૃત્ય કરે છે ને બીજા બાળકોએ પોતાના હાથ ઉંચા કરીને બનાવેલા દરવાજામાં થઈને નીકળી જાય છે દરેક નાટકને અન્તે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ સામે ઉભા રહીને સ્તોત્ર ગાય છે ને નમન કરે છે એ વાત જાણવા જેવી છે કે (કમમાં કમ શ્વેતામ્બર જૈનમાં) સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ પણ પૂજામાં ભાગ લઈ શકે છે

મંત્ર તંત્ર

હિંદુઓની અને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ, વ્યક્તિના તેમજ સમષ્ટિના નસીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરનાર અમાનુષિક સત્ત્વોને માને છે આ સત્ત્વોમાં અમુક સીમાબદ્ધ જ શક્તિઓ હોય છે અને તેઓ પોતે પણ શાશ્વત જગત્‌ચક્રને નિયમે તેમજ કર્મને અને પુનર્જન્મને નિયમે પણ

બધાયેલા હોય છે, પણ પૂર્વજન્મનાં કર્યાં કર્મને ફળે એમને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કે મનુષ્યોના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરી શકે. જગતના બન્ધનમાથી મુક્ત થયેલા જીવોને તો સ્વાભાવિક રીતે જ એ કશુય ન કરી શકે, પણ બીજા બધાને અમુક સીમામા સુખ અને દુ ખ આપી શકે અને તેથી એ સૌ તેમને તૃપ્ત કરવાને અને તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે

બધી પ્રજાઓમા પૂજા અને મ ત્ર ત ત્ર એકમેકની સાથે જ ચાલ્યા આવે છે એ બે વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ જૈનોમા પણ નથી કારણકે તીર્થંકરોની પૂજા ઉપરાત એમણે હિ દુઓના અનેક દેવ દેવીઓની પણ પૂજા સ્વીકારી છે અને આ પૂજામા મ ત્રત ત્રનુ પરિબળ વધારે છે આથી જૈન જ્યારે ગણેશની કે માતાની પૂજા કરે છે, ત્યારે એ પૂજા પોતે શુદ્ધ થવાને નહિ, પણ તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને અને ઐહિક કે આમુષ્મિક સાસારિક લાભ પામવાને કરે છે એ દેવોની પૂજાનો સામાન્ય વિધિ તો આપણે પાછળ વર્ણવી ગયા છીએ એટલે હવે તો આ પ્રકારની પૂજાના ખાસ વિધિ વિષે જ વર્ણન કરીશુ આ પ્રકારની પૂજાના દેવો તે નીચ પ્રકારના સત્ત્વો હોય છે

મનુષ્યના ભૌતિક જીવન ઉપર અસર કરનાર સૌથી પ્રથમ તો આકાશના તત્ત્વો છે અને તેમા ખાસ કરીને ૯ ગ્રહ (નરી આખે દેખાતા પાચ ઉપરાંત સૂર્ય, ચન્દ્ર, રાહુ ને કેતુ), ૧૨ રાશી ને ૨૮ નક્ષત્ર છે માણસને જન્મસમયે આકાશમા એ જે સ્થાને હોય છે, તે નવા જન્મેલા બાળકના નશીબ ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે તે ઉપરાત રાશીનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનુ ગણાય છે, કારણકે ઉપનયન, વિવાહ, દીક્ષા વગેરે સર્વે મહત્ત્વના સ સ્કારોમા શુભમુહૂર્ત પસ દ કરવામા આવે છે જૈનોનુ ગણિત તેમજ ફલિત જ્યોતિષ મોટે ભાગે હિન્દુઓને મળતું આવે છે, પણ અમુક અમુક મહત્ત્વના વિષયોમા જુદુ પણ પડે છે (પૃ ૨૪૨ સરખાવશો) બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ માને છે કે કર્મના નિયમ વિરુદ્ધ ગ્રહનુ કશુ ય પરિબળ ચાલી શકે નહિ, કર્મ અને ગ્રહ

એકબીજાની સાથે બાદ સહચાર રાખે છે અને જ્યોતિષ તો માત્ર એટલું જ કરી શકે કે તેથી અમુક માણસનાં કર્મફળ અગાઉથી જાણી શકાય. આ મતનો સ્વીકાર કરીને જૈનો દરેક તીર્થંકરના જીવનના પાંચ મહાપ્રસંગો (કલ્યાણકો)ની સાથે પણ અમુક નક્ષત્રોનો સંબંધ જોડે છે ને માને છે કે ત્યારે ચન્દ્ર તે પ્રસંગે તે નક્ષત્રમાં હતો. વળી જૈન જ્યોતિષીઓ દરેક તીર્થંકરનો એકેક ગ્રહ સાથે પણ સંબંધ યોજે છે.—૬ ઠ્ઠા તીર્થંકર સાથે સૂર્યનો, ૮ મા સાથે ચન્દ્રનો; ૧૨ મા સાથે મંગળનો; ૧૩ મા, ૧૪ મા ૧૫ મા, ૧૬ મા, ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૧ મા અને ૨૪ મા સાથે બુધનો; ૧ લા, ૨ જા ૩ જા, ૪ થા ૫ મા, ૭ મા, ૧૦ મા અને ૧૧ મા સાથે બૃહસ્પતિનો; ૯ મા સાથે શુક્રનો; ૨૦ મા સાથે શનિનો; ૨૨ મા સાથે રાહુનો અને ૧૯ મા અને ૨૩ મા સાથે કેતુનો સંબંધ જોડે છે મંત્રો ભણીને અને ભેટો ધરાવીને ગ્રહોની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમનાથી થતી અસરને અમુક શાન્તિપાઠથી ને તેવી ક્રિયાઓથી નષ્ટ કરવામાં આવે છે

જૈનધર્મના ગ્રન્થોમા ગ્રહોની શક્તિ વિષે સામાન્ય રીતે સ્વીકાર કરવામા આવેલો છે અને તેથી તેમને ધાર્મિક ક્રિયાઓ મા પણ સ્થાન મળેલું છે, પણ ભૂતપ્રેતની સત્તા વિષેની માન્યતા તો માત્ર લૌકિક છે અને બુદ્ધિશાળી જૈનો એને માનતા નથી.

માણસનાં દુઃખ ભૂત વધારી શકે એવી માન્યતા સામાન્ય રીતે સર્વત્ર, સ્ત્રીઓમાં ને અભણમા તો ખાસ ઘર કરી રહી છે જખની (યક્ષિણી) એટલે કે મરી ગયેલી સ્ત્રી બાળકોને ખાસ નડે. જ્યારે કોઇ બાળક માંદું પડે ત્યારે લોક કહે છે કે એની મરી ગયેલી ઓરમાન મા એને નડે છે અને ઘરની પ્રતિમાઓ સાથે એ માની પણ ધાતની પ્રતિમા રાખીને તેની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે એ બાળક સાજું થાય તો માનેલી માનતા પૂરી કરવામા આવે છે; ભૂત ની આગળ સોવાસણો (સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી) ને નોતરવામાં આવે છે તેમને જમાડવામાં આવે છે ને કંઇક ભેટો આપવામાં આવે છે બાળક માંદુ થતું જાય તેમ તેમ વિવિધ પ્રકાર

નાં ભૂત તેને અનેક પ્રકારના દુઃખમાં ને મંદવાડમા નાંખે છે એમ મનાય છે તેમને શાન્ત કરવાને ભુવાને બોલાવે છે, ભુવો મંતરજંતર ભણે છે, માદાને શરીરે રાખ લગાવે છે, તેને માદળિયાં બાંધે છે અને એમ અનેક રીતે ભૂતને ઝાડી કાઢવાના પ્રયત્ન કરે છે. વળી ભૂતનો વળગાડ દૂર કરવાને માટે અમુક દિવસે તેને બાકળા મૂકે છે, અથવા જે વૃક્ષમા એ રહેતુ મનાય છે તેની ચારે બાજુ પાણીની ધાર કરવામા આવે છે અથવા તો બીજી રીતે એ ભૂતને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્ન થાય છે

વળી બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ભુંડી નજરને માને છે કેટલાક માણુસોને એવી ભુડી નજર સહેજે લાગે છે, અનેક કારણે લાગે છે, જેમકે માતાના શરીર સાથે સબધ રાખતો બાળકનો નાળ વધેરતા તેમાથી નિકળતુ લોહી જેની નજરે પડે છે તેની પણ નજર લાગે છે[૫૮] જેઓ ખાસ કરીને રૂપાળા હોય છે, કે ડાહ્યા હોય છે કે બીજી રીતે સુખી હોય છે તેવા વિશિષ્ટ માણુસોને પણ નજર લાગતી મનાય છે. કાળા રંગના ઉપયોગથી એવી નજરને વાળી દેવાય છે, તેટલા માટે વાર તહેવારે સુન્દર વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તેવી સ્ત્રીના વસ્ત્રને કાળો દોરો બાંધે છે અથવા રૂપાળા બાળકને ગાલે મેશનો ચાલ્લો કરે છે એવે જ હેતુએ વરકન્યાના સુખની મીઠાશમા કંઈક ખટાશનો પાસ દેવાને માટે લગ્ન પ્રસંગે વરની પાઘડીમા કે કન્યાના વસ્ત્રમાં લીંબુ બાંધવાનો રિવાજ છે બાળકને તાવ આવે છે ત્યારે તેને નજર લાગી છે એમ લોક કહે છે, એને સાજો કરવાને માટે એક વાડકામા રાખ, મીઠું, દાણા, રાઈ અને એવા બીજા પદાર્થો મૂકે છે ને પછી તે વાડકો માદાની પથારી નીચે મૂકે છે જ્યારે માદો સાજો થાય છે ત્યારે તે વાડકાની ચીજો ચકલે ઢોળી આવે છે

અહીં વર્ણવેલા જાદુપ્રયોગો અને રિવાજો ઉપરાત બીજા પણ અનેક વહેમો જૈનો માને છે, પણ તે બધો અહીં વર્ણવવાનું પ્રયોજન નથી વળી ભરતખડમા જૈનો અનેક રીતે મેલી

વિદ્યાના જાણનાર મનાય છે જેમ્સ ટૉડ (James tod) એમને વૈદ્યિકવાન અથવા રાજસ્થાનનો મગી (magi) ” કહે છે તે તેમને વિષે વર્ણન કરે છે કે તેઓ જાદુવિદ્યામાં બહુ ચડ્યા છે એવો આરોપ વારંવાર લોક મૂકે છે [૫૯] તેવોજ આરોપ દક્ષિણ ભારતમાં જૈનો ઉપર મૂકવામાં આવે છે એમ મદુરાસ્થલ પુરાણ નામે મદુરાના મન્દિરનો ઇતિહાસગ્રન્થ વાંચવાથી જણાશે [૬૦]

જાદુવિદ્યા સાથે બીજી પણ એવી કેટલીક વિદ્યાને ગાઢ સબંધ છે એમાં સૌથી મહત્ત્વની વિદ્યા શકુન જોવાની–ફલિત જ્યોતિષ છે ફલિત જ્યોતિષ ઉપરાંત પણ શકુન જોવાના ઘણા ઉપાયો માનવામાં આવે છે શકુન અપશકુન અનેક રીતે જાણી શકાય છે માણસ જ્યારે પ્રવાસે નીકળે છે ત્યારે અમુક વસ્તુઓ કે પ્રાણીઓ તેને સામે મળ્યાનાં વર્ણન જૈન કથાઓમાં વારંવાર આવે છે એ બધાથી શુભ કે અશુભ થશે એનુ સૂચન થાય છે,[૬૧] કેટલાંક સ્વપ્ન પણ મંગળસૂચક હોય છે સ્વપ્નો થવાનાં ૯ કારણ ગણાય છેઃ (૧) સ્વપ્ન પામનાર મનુષ્યની ચિન્તા, (૨) મંદવાડ, (૩) અનુભવ ને (૪) સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વપ્ન આવે; (૫) તેણે કંઇ સાંભળ્યુ હોય, કે (૬) જોયુ હોય કે (૭) પુણ્ય અથવા (૮) પાપ કર્યું હોય તો તે પ્રમાણે પણ સ્વપ્ન આવે; તેમજ (૯) કોઈ કોઈ દેવે કે ઉંચા પ્રકારના કોઇ સત્ત્વે તેને સ્વપ્ન મોકલ્યુ (આપ્યુ) હોય. પહેલાં ૬ પ્રકારનાં સ્વપ્નનો કંઇ અર્થ નથી, બાકીના ત્રણ પ્રકારનાં સ્વપ્ન શુભ–કે અશુભ–સૂચક ગણાય છે મહત્ત્વના સ્વપ્ન ૭૨ પ્રકારનાં હોય છે તેમાંનાં ૩૦ તો મહાસ્વપ્ન ગણાય છે ને તે કોઇ મહાપુરુષના જન્મનુ સૂચન કરે છે [૬૨] તીર્થંકરના જન્મનું સૂચન કરનારાં ૧૪ (દિગમ્બર ૧૬) સ્વપ્ન વિષે પૃષ્ઠ ૨૫૨ ઉપર લખ્યુ છે બીજા શલાકા પુરુષના કે રાજાના કે મહાત્માના જન્મ વિષે પણ આમાંના અમુક સ્વપ્નો સૂચન કરે છે

આવાં મંગળસૂચક સ્વપ્નો ઉપરાંત અમંગળ સૂચક સ્વપ્નો પણ હોય છે રાજા ચન્દ્રગુપ્તે આવાં અમંગળ સૂચક સ્વપ્નો જોયેલાં અને મગધમાં ૧૨ વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનો હતો, તે સ્વપ્નોએ સૂચવ્યું

હતુ,[૬૩] તેમજ ભરતે ૧૬ સ્વપ્ન જોયાં હતાં અને બ્રાહ્મણ જાતિનો વિનાશ થવાનો હતો એ તે સ્વપ્નોએ સૂચવ્યુ હતુ એમ મનાય છે.[૬૪]

વિશેષ ભાગ.

શ્રાવક ધર્મ.

નિત્ય કર્મ.

પ્રભાતથી સન્ધ્યા સુધી ધાર્મિક શ્રાવકે અનેક કર્મ કરવાનાં હોય છે પ્રભાતમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તે (ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે) ઉઠે, પરમેષ્ઠી મંત્ર બોલે અને પવિત્ર વિચારો કરે પછી એને છ આવશ્યક કરવાના હોય છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ सामायिक બધા અરિષ્ટોમાથી મુક્ત રહેવાને માટે વિચારને અન્તર્મુખ કરીને સમભાવમા રહેવુ અને અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી.

૨ चतुर्विंशति जिनस्तुति ૨૪ તીર્થંકરનીસ્તુતિ.

૩ वन्दन ગુરૂભક્તિ.

૪ प्रतिक्रमण પાપનો પશ્ચાત્તાપ (પૃ. ૩૮૩)

૫ कायोत्सर्ग અમુક આસનમા (પૃ ૩૮૨) બેસવુ જેથી જીવ ભૌતિક બધનમાથી મુક્ત થાય

૬ प्रत्याख्यान અમુક ખાદ્ય પદાર્થ તજવા વિષેની પ્રતિજ્ઞા લેવી (પૃ ૩૮૫)

આવશ્યક ગમે તો ઘેર કે ગમે તો ઉપાશ્રયમા કરી શકાય અને તે પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે કરવાના છે, તે ઉપરાત સામાયિક ગમે એટલી વાર કરી શકાય ઉપાશ્રયમા જઇને ધર્મકથા પણ સાભળવી જોઇએ

સ્થાનકવાસી પોતાની સર્વ ક્રિયા ઉપાશ્રયમાં કરે એ તો સ્પષ્ટ છે, પણ મૂર્તિપૂજકે તે ઉપરાત, દિવસમા કમમા કમ એક વાર મદિરે પૂજા કરવા માંટે જવાનુ હોય છે.

શ્રાવકે અંધારૂં થતા પહેલાં ખાઈ લેવું જોઈએ. અતિ ધર્મિષ્ટ તો દિવસમાં એક જ વાર ખાય છે અને ખાવા પહેલાં સાધુને કે ભુખ્યાને ખાવાનું આપવું જોઈએ.

શ્રાવક રાતે સુવા જાય છે, ત્યારે ફરી ધાર્મિક મંત્રો જપે છે અને પવિત્ર વિચારોમાં લીન થાય છે, જેને પરિણામે એને શુભ સ્વપ્ન આવે.

હિન્દુધર્મની અસરથી ઘણા દિગમ્બર જૈનો વૈદિક હોમાગ્નિને પણ માને છે આદિપુરાણ ૩૪૭-૩૪૮ ને મતે પ્રભાત-મધ્યાન્હ-સાયંકાળે એમ ત્રણ વાર જીવનનાં અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કારનાં સ્મરણમાં અગ્નિ કરવો જોઈએ.

નૈમિત્તિક કર્મ

ધર્મિષ્ટ શ્રાવકોનું જન્મથી તે મરણ પર્યંતનું સમસ્ત જીવન ધાર્મિક કર્મક્રિયાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આમાંની ઘણી કર્મક્રિયા તેમને અને હિંદુઓને સામાન્ય છે અને કેટલેક અંશે હિન્દુઓના ધર્મમાંથી જ એમણે લીધેલી હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વિશેષ ક્રિયાઓ જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં ને જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતે થાય છે. એ પૂર્વે કાળે પણ એક સરખી થતી નહોતી. આજે શ્વેતામ્બરોમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની ઊંડી વિગતોમાં અને ભેદોમાં ઉતર્યા વિના જ તેમાં જે મહત્ત્વની છે તેનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરી જવાનો અહીં પ્રયત્ન કરીશું."

મનુષ્યજીવનને લગતા જે સંસ્કારો કરવાના હોય છે તેમાંના કેટલાક તો તેના જન્મ પહેલાં કરવાના છે. જ્યારે માતા ગર્ભવતી થાય છે ને તેનો ગર્ભ પાંચ માસનો થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણને બોલાવે છે ને ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરાવે છે. તે પ્રસંગે ગર્ભિણીને તેના પતિની ડાબી બાજુએ બેસાડે છે. તેના વસ્ત્રનો છેડો તેના પતિના વસ્ત્રની સાથે બાંધે છે. તેના ઉપર પવિત્ર જળ છાંટે છે અને શાન્તિ દેવીનું સ્તોત્ર અને બીજા પવિત્ર મંત્ર ભણીને આશીર્વાદ આપે છે. અસુરોથી વનપશુઓથી અને બધા પ્રકારના ભયથી માતા તથા

ગર્ભનું બાળક રક્ષણ પામે અને તેમને સુખપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તેમને દૈવી બળ મળે એ એ સ્તોત્ર અને મંત્રપાઠનો હેતુ છે

ગર્ભ આઠમા માસમા હોય ત્યારે પુંસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પુત્ર અવતરે એવી ઈચ્છાએ આ સંસ્કાર કરવામા આવે છે. આ સંસ્કાર પ્રસંગે, પુત્રજન્મને શુભ એવે કોઇ દિવસે રાતમા પાછલે પહોરે તારાવાળા ગગન નીચે નવા વસ્ત્ર પહેરેલી ગર્ભિણીને બેસાડે છે ને ગુરૂ તેના ઉપર પવિત્ર જળનો અભિષેક કરે છે, અજવાળુ થયે આ સંસ્કાર થાય છે તે પ્રસંગે જે મંત્રો ભણવામા આવે છે તે વડે, ગર્ભમા પ્રવેશેલા જીવને તેનો સરળતાએ જન્મ થાય એવા આશીર્વાદ આપવામા આવે છે અને એ જીવ માબાપનુ સુખ તેમજ કુટુમ્બની આબરૂ વધારે એવી આશા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે

પછી તરત ગર્ભિણી પિયેર જાય છે અને પ્રસવની વાટ જુએ છે. બાળક જન્મે છે એટલે તેનો નાળ વધેરવામાં આવે છે અને માતા તથા બાળક બંનેને નવડાવે છે જોશી નવીન જગત્પ્રવાસીના જન્માક્ષર લખી લે છે ગુરુ આવીને ચન્દનના અને ખીલીના લાકડાને બાળે છે, તેની ભસ્મ કરે છે એ ભસ્મને રાઇમીઠામા મેળવી તેની પોટલી બાંધે છે તે પોટલી ઉપર સાત વાર અભિકામંત્ર ભણે છે અને બાળકનુ રક્ષણ કરવા એ મંત્રથી એ દેવીની પ્રાર્થના કરે છે પછી એ પોટલીમા લોઢાનો કકડો, રાતું ચંદન વગેરે ઉમેરે છે, કાળે દોરે બાંધીને એ પોટલી પછી ઘરની કોઇ આધેડ સ્ત્રી બાળકને હાથે બાંધે છે

જન્મ પછી ત્રીજે દિવસે ગૃહસ્થ ગુરુ આવે છે તે સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરે છે ને ત્યારપછી સુન્દર રીતે વિભૂષિત માતાને અને બાળકને સૂર્ય સામે લઈ જાય છે, માતા તે પ્રસંગે બાળકને હાથ ઉપર મૂકીને લઇ જાય છે ગુરુ એ બંનેને સહસ્રકિરણ દિનકરના દર્શન કરાવે છે અને તે પ્રસંગે તે બંને સુખી થાય એવા મંત્ર ભણે છે સન્ધ્યાકાળે સુધાકર તારાપતિ ચન્દ્રના પણ એ જ રીતે દર્શન કરાવે છે અને તેની પૂજા કરાવે છે આ સંસ્કારને સૂર્યેન્દુદર્શન કહે છે.

તે જ દિવસે ક્ષીરાશન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે માતા સ્તનમાંથી બાળકને દૂધ પીવરાવે એ વિષયનો વિધિ ગુરુ કરાવે છે અને બાળક નિરોગી તથા દીર્ઘાયુ રહે એમ મંત્રથી આશીર્વાદ આપે છે

જન્મ પછી ૬ ઠ્ઠી રાત્રે ગુરુ સૂતિકાગૃહમાં ષષ્ઠી સંસ્કાર કરાવે છે એ સંસ્કારમાં બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇન્દ્રાણી, ચામુંડા અને ત્રિપુરા એ આઠ માતાઓની—રક્ષણદેવીઓની—પૂજા કરવામાં આવે છે મંત્રવડે તેમને આમંત્રણ દેવામાં આવે છે, ત્યાં પધારવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને પછી એમની સુગન્ધ,—પુષ્પ,—ધૂપ,—દીપ,—અક્ષત—અને નૈવેદ્ય પૂજા કરવામાં આવે છે,બાળરક્ષણની માતા ષષ્ઠીની પણ એજ રીતે પછી પૂજા થાય છે સવે બાળકની માતા સાથે કેટલીક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ જાગરણ કરે છે બીજે દિવસે સવારે "માતાજી! આવજો અસ્તુ!" એમ કહી ગુરુ એકેએક સૌ માતાઓને વિદાય કરે છે, પછી મંત્રેલા જળથી બાળક ઉપર સિંચન કરે છે અને આશીર્વાદમંત્ર ભણે છે

પ્રસવને કારણે માતા અશુદ્ધ થઈ ગણાય છે એ અશુદ્ધિ અમુક દિવસો પછી ટળે છે અને જુદી જુદી નાતોમાં એ દિવસોની સંખ્યા પણ જુદીજુદી હોય છે બ્રાહ્મણો ૧૦ દિવસ પાળે છે, ક્ષત્રિયો ૧૨, વૈશ્યો ૧૬ દિવસ અને શુદ્રો એક માસ પાળે છે એ કાળ પૂરો થયે બાળક માતા તેમજ કુટુમ્બીજનો સ્નાન કરે છે અને ગુરુ તેમને શુદ્ધ કરે છે આ સંસ્કારને શુચિકરણ સંસ્કાર કહે છે

ઉપરના સંસ્કારને જ દિવસે અથવા બે ત્રણ દિવસ પછી નામકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે કુટુમ્બનાં સૌ મનુષ્યો એકઠાં થાય છે, ગુરુ આવે છે ને સાથે જોશી પણ આવે છે પછી કાગળનાં કુંડળામાંના જન્માક્ષર જોશી ઉકેલે છે ૧૨ સોનાના—૧૨ રૂપાના—૧૨ ત્રાંબાના સિક્કા, ૧૨ ફોફળ ૧૨ શ્રીફળ ને ૧૨ બીજાં ફળ વડે સગાં સંબંધીઓ લગ્નના અને બીજા ૧૨ નક્ષત્રની પૂજા કરે છે તેવી જ રીતે એ સર્વે નવ નવ વસ્તુઓ વડે નવ ગ્રહની પૂજા કરે છે પછી કુટુમ્બીઓએ તે બાળકનું નક્કી કરેલું નામ ગુરુ એક ફોઇના કાનમાં કહે છે ત્યારપછી સૌ જિનમન્દિરમાં જાય છે.

ત્યા માતા અને બાળક તીર્થંકરની પૂજા કરે છે અને ત્યારપછી જિનની સમક્ષ કોઈ બાળકનુ નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ઘરની અન્દરની જિનપ્રતિમા સામે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે.

આ પ્રમાણેનો વિગતવાર ને સમ્પૂર્ણ નામકરણ સંસ્કાર તો પ્રથમપુત્રને પ્રસગે જ કરવામા આવે છે, બીજા પુત્રોને પ્રસંગે એ સસ્કાર સાદી રીતે કરી નાખવામા આવે છે ને પુત્રીઓનાં નામ તો વિનાસંસ્કારે જ માતા પાડી દે છે

જે નામો કથાઓમા ને ધર્મગ્રન્થોમાં આવે છે તેવા નામો પાડવા એ સારૂ ગણાય છે, જેમ કે ઋખવદાસ (ઋષભદાસ—ઋષભનો દાસ), અજિતપ્રસાદ (અજિતની કૃપા પામેલો) વગેરે. હિન્દુઓની પેઠે જૈનો પણ કેટલીક વાર સાદા નામ પાડે છે, જેમકે ધોડુ (મરાઠી, પત્થર), કડાપ્પા (કાનડી, વન) વગેરે કેટલીક વાર કુડા અસુરોને રીઝવવા માટે પણ આવા નામ પાડવામા આવે છે, જેથી પછી એવા નામવાળાને એ નડે નહિ

પુત્ર હોય તો તેને છઠ્ઠે માસે, પુત્રી હોય તો તેને પાચમે માસે अन्नप्राशन સસ્કાર કરાવવામા આવે છે ગુરૂ કેટલીક ક્રિયાઓ કરાવે છે, ત્યારપછી માતા કુળદેવીને ધરાવેલો ખોરાક બાળકના મોમા મૂકે છે

બાળક જ્યારે ૩, ૫ કે ૭ વર્ષનો થાય છે, ત્યારે ગુરૂ તેને कर्णवेध સસ્કાર કરાવે છે આ સસ્કારમા માતાઓની વિધિપુરસર પૂજા કરવામા આવે છે અને તે સમયે ભણાતા મન્ત્રોમા જણાવ્યા પ્રમાણે બાળકને જૈનધર્મમા લેવાની ક્રિયારૂપ તેના કાન વીંધવામા આવે છે.

ત્યારપછી ગમે તે સમયે चुडाकरण સંસ્કાર કરવામા આવે છે ગુરૂ માતાઓની પૂજા કરે છે, પછી વાળંદ બાળકનુ માથું મુંડી નાખે છે, ઉપરના ત્રણ વર્ણના છોકરાને માથે વચ્ચોવચ ચોટલી રહેવા દે છે.

જન્મ ને લગ્ન બન્નેનો સૌથી મહત્વનો સસ્કાર ઉપનયન સસ્કાર છે, બાળકને ગુરુ પાસે મોકલવાનો એ સસ્કાર છે ઉપરના ત્રણ વર્ણના કુમારોને જ આ સસ્કાર કરવામાં આવે છે બ્રાહ્મણને ગર્ભાધાન પછી ૮ મે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ૧૦ મે અને વૈશ્યને ૧૨ મે વર્ષે આ સસ્કાર કરવામા આવે છે શુદ્રને આ સસ્કાર કરવામા આવતો નથી. બાળકને ઉપવિત પહેરાવવુ એ આ સસ્કારમાં મહત્વનુ અગ છે આ સસ્કારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ શરૂ થાય તે પહેલાં બાળકને સ્નાન કરાવે છે, પછી તેને શરીરે તેલમર્દન કરાવે છે સસ્કાર કરવાને દિવસે બાળકના વાળ ઉતારી દે છે ઘર આગળ વેદી રચીને તેની ઉપર જિનપ્રતિમા પધરાવે છે મત્રો ભણી વેદીની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી બાળકની પાસે અમુક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારપછી તે બાળક ગુરુને પગે લાગે છે ને કહે છે કે "ગુરુદેવ ! હુ વર્ણવિનાનો, સમ્યક્ ચારિત્ર વિનાનો, મત્ર વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો, ધર્મ વિનાનો, શુદ્ધિ વિનાનો, બ્રહ્મ વિનાનો છુ; દેવો, ઋષિઓ પિતૃઓ અને અતિથિઓ એટલે કે સાધુઓ પ્રતિના મારા ધર્મ મને શીખવો." અમુક મત્રો ભણવા ભણતાં ગુરુ તેને મુજનુ ને સાથે બીજુ ઉપવિત ધારણ કરાવે છે તે બીજુ ઉપવીત બ્રાહ્મણને સોનાનુ અને ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને કપાસ (સુતર)નુ હોય છે ત્યારપછી તેના કાનમાં ત્રણ વાર પચપરમેષ્ઠી મત્ર ભણે છે અને પછી તેને બ્રહ્મચારી બનાવવાની ક્રિયા કરે છે એ ક્રિયામાં તેને વલ્કલ પહેરાવે છે અને હાથમા પલાશદડનો દડ આપે છે પછી ગુરુ એને પોતે ધારણ કરવાના ધર્મ અને વ્રત શીખવે છે અન્તે એણે ભિક્ષા માગવા જવાનુ હોય છે; કેટલાક લોકોને ઘેર એ ભિક્ષા માગવા જાય છે ને ત્યાંથી ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે

બ્રહ્મચારીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને અમુક કાળ સુધી ગુરુ પાસે રહેવાનુ હોય છે વધારેમાં વધારે બ્રાહ્મણે ૮માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી ક્ષત્રિયે ૧ માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી અને વૈશ્યે ૧૨માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી રહેવુ જોઇએ. પણ આજે એટલો કાળ સમય સામાન્ય રીતે વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળાતો નથી, આજે

તો થોડાક અથવા તો એક જ દિવસ બ્રહ્મચારી ગુરૂ પાસે રહે છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરવાને માટે व्रतविसर्ग સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એ સસ્કારમા બ્રહ્મચારી વલ્કલનો, દંડનો અને ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે ગુરૂનો આદેશ સાંભળે છે ને ગુરૂ એને આશીર્વાદ આપે છે ત્યારપછી ગોદાનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, એ ક્રિયામાં બ્રહ્મચારી ગુરૂને સુન્દર શણગારેલી ગાયનું દાન કરે છે અથવા બીજી દક્ષિણા આપે છે. પછી સાધુઓને વસ્ત્રો, આહાર સામગ્રી, પાત્રો અથવા એવી વસ્તુઓનું દાન કરે છે.

ઉપનયનને અને ઉપવિતને સ્થાને શૂદ્રોને બીજી એક ક્રિયા કરાવવામા આવે છે, તેને ઉત્તરીયક ન્યાસ કહે છે. એ ક્રિયામા એવાજ મન્ત્રો ભણે છે, તેને એવું જ શિક્ષણ આપે છે અને તે એજ પ્રકારે દાન કરે છે

તેરમો સંસ્કાર अध्ययन સસ્કાર છે તેમાં અમુક વિધિઓ કરવાના છે મંદિરમા અથવા કદમ્બવૃક્ષ નીચે બ્રહ્મચારી ગુરૂની ડાબી બાજુએ કુશાસન ઉપર બેસે છે એના જમણા કાનમાં ગુરૂ ત્રણવાર સારસ્વત મંત્ર ભણે છે, પછી મોટા સમારમ્ભ સાથે એને ઉપાધ્યાય પાસે મૂકી આવે છે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ હોય તો ઉપાધ્યાય એને આયુર્વેદ, ૬ અગ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ શીખવે છે, ક્ષત્રિય હોય તો એને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર[૬૬] શીખવે છે, વૈશ્ય હોય તો એને સ્મૃતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર શીખવે છે અને બીજી નાતનાને તેને ઉપયોગી વિદ્યા શીખવે છે.

ગૃહસ્થસંઘમા સૌથી મહત્ત્વનો સસ્કાર તે ૧૪ મો विवाह[૬૭] સસ્કાર છે એક જાતના પણ ભિન્ન ગોત્રના બે જણ વચ્ચે વિવાહ થઈ શકે. બાળકો હજી તો કુમળી ઉમરનાં હોય, તે સમયથી માબાપ તેમના લગ્ન માટે કોઇ સારા કુટુમ્બની શોધમા રહે છે જો કોઇ યોગ્ય કુટુબ મળી જાય તો તેમની સાથે વાતચીત કરે છે અને બન્ને પાત્રોના જન્માક્ષર મેળવે છે અને મળતા આવે છે કે કેમ

૫૪

તેની તપાસ કરે છે એ આ બધાનુ પરિણામ સન્તોષજનક આવે તો વિધિપુરઃસર વાગ્દાન થાય છે અને ઘેટો ભાગ છે વાગ્દાન અને વિવાહ વચ્ચે બહુ વર્ષો વીતી જાય છે અને વર જ્યારે ૧૫ વર્ષનો અને કન્યા ૧૨ વર્ષની કે તેથી યે મોટી થાય છે ત્યારે વિવાહ થાય છે જોષી પાસે લગ્નનુ શુભ મુહૂર્ત્ત કઢાવે છે અને શુભ રાશીનુ મુહૂર્ત્ત મળ્યે લગ્નક્રિયા કરવામાં આવે છે પછી બને પક્ષના વડીલો ઘરમા માતાની, ષષ્ઠીની, ગણેશની, કન્યપની અને કુલદેવની (પૃ ૨૭૦) પૂજા કરે છે લગ્નને પૂર્વને દિવસે વર-કન્યાને સ્નાન કરાવે છે, તેલ (પીઠી) ચોળે છે અને બીજી શુભ ક્રિયાઓ કરે છે

લગ્નને દિવસે વરને સુન્દર રીતે શણગારે છે ઘોડા કે હાથી ઉપર બેસાડે છે અને કન્યાને ઘેર લઇ જાય છે વરઘોડામાં સાથે સગાંસબ્બ ધીઓ હોય છે, સ્ત્રીઓ મગળ ગીત ગાય છે વરયોજને મોખરે બ્રાહ્મણો ચાલે છે તેઓ ગ્રહોની કુડી અસર શમાવવાને માટે (ગ્રહશાન્તિ) મત્ર ભણે છે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવ્યા પછી વરકન્યાને સાથે સાથે બેસાડે છે અને તેમના હાથ કૈશર-રગ્યા નાડાથી એકઠા બાંધે છે અને ત્યારે હસ્તબન્ધનમત્ર ભણતા ભણતાં ' જો બે સદા એક રહો ' એવો આશીર્વાદ આપે છે

કન્યાના પિતાના ઘર સામે ચોકમા લાકડાનો ચતુષ્કોણ મડપ બાંધેલો હોય છે ને તેની અન્દર ચોરી કરેલી હોય છે એ ચોરીના મધ્યમા અગ્નિ પ્રકટાવે છે તે અગ્નિની ચારે બાજુએ વરકન્યાને ફેરા ફેરવે છે ને તે પ્રસગે પણ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે ત્યાર પછી વર કન્યાનો હાથ ગ્રહે છે અને ત્યારે પાછા મત્રો બોલવામાં આવે છે આવી રીતે લગ્નની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી દક્ષિણા અપાય છે ત્યારપછી ગુરૂ વરકન્યાને માતૃસ્થાપનાવાળા ઓરડામાં લઇ જાય છે, ત્યાં વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે ને ઘેટો ભાગ થાય છે વળી પાછાં વરકન્યા મડપમાં આવે છે ત્યા પાછી વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે ત્યારપછી એ બન્ને શયનગૃહમા જાય છે ત્યા એ બેએ પ્રથમ રાત્રિ સાથે ગાળવાની હોય છે એ ગૃહમાં નવીન દમ્પતી અનગદેવની પૂજા કરે છે, એકઠા બેસી દૂધ ને

ચોખા (ખીર) ખાય છે ને રતિસુખ ભોગવે છે ત્યારપછી બીજે દિવસે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે ને દાન કરે છે. લગ્નની સાથે જમણ જોડાયેલાં જ હોય છે. લગ્નને અંગે જે બધું કરવું પડે છે તેનો ખર્ચ બહુ ભારે થાય છે, અને તે મોટે ભાગે વરના પિતાને માથે પડે છે એ કારણે વરનો પિતા એવો વ્યવહાર રાખે છે કે જેથી ઘણોખરો ખર્ચ એના સંબંધીઓ પૂરો કરી દે.

લગ્નક્રિયા પ્રસંગે જે ધાર્મિક વિધિ કરવાના હોય છે તે અતિ ઘણા છે, તેથી અહીં જે આપ્યા છે તે તો ખુબ મહત્ત્વના ને તે પણ સક્ષેપમા આપ્યા છે અનેક લૌકિક વ્યવહાર તો પ્રાન્તેપ્રાન્તે બહુ જુદા પડે છે અને એવા અનેક જૈન વ્યવહાર ઉપર હિન્દુવ્યવહારોની ઉડી છાપ પડેલી છે, હિન્દુઓના લગ્ન વ્યવહાર પણ મોટે ભાગે ઉપર બતાવ્યા છે તેવા છે અને તેથી જૈન વ્યવહારો તેમના ધર્મગ્રન્થોથી બહુજ જુદા પડતા છે. જે લોકોએ આવા લગ્નવિધિ પોતાની આંખે નિહાળ્યા છે[૬૮] તેમણે એ સબધે જે વર્ણન આપ્યા છે તે તપાસતા તો વળી એવા અનેક વિધિ મળી આવશે કે જેનુ વર્ણન ઉપર નહિ આવ્યું હશે.

મનુષ્ય જ્યારે અમુક વ્રત પાળે છે ત્યારે જ તેનુ જીવન સુખી થાય છે અને ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા સફળ થાય છે આ વ્રત લેવાનો સસ્કાર તે ૧૫ મો સસ્કાર છે અને તે સૌથી મહત્ત્વનો મનાય છે અત્યારસુધી જે સૌ સસ્કાર કહ્યા તેનાથી આ સસ્કાર બે વાતે જુદો પડે છે એક તો બીજા સૌ સસ્કારોમાં ગૃહસ્થગુરુ એટલે કે જૈનબ્રાહ્મણ અથવા ક્ષુલ્લક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારે આ व्रतग्रहण સસ્કારમા માત્ર સાધુ–નિર્ગ્રન્થ ગુરુ યતિ સર્વ ક્રિયા કરાવે છે, અને બીજુ બીજા સૌ સસ્કારોમા જે શ્લોકો ને મંત્રો વપરાય છે તે સસ્કૃતમા હોય છે, ત્યારે આ સસ્કારમા સર્વ વર્ગના નરનારી સમજી શકે એવી રીતના પ્રાકૃત શ્લોકો ને મંત્રો વપરાય છે શ્રાવકે જે વ્રત ને પ્રતિમા ગ્રહણ કરવાના છે તે પાછળ પૃ ૨૦૫ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ સસ્કારમા જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે કરવી પડે છે શ્રાવક સાધુ પાસે જાય છે ને અમુક વ્રત અમુક વિસ્તારમા અમુક કાળ સુધી

મારે મરણ કરવું છે એવી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે, ત્યાર પછી એ તીર્થંકરો, કુળદેવતા આદિની પૂજા કરે છે, તેમને ભેટ ધરાવે છે ને તેમની પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારપછી એ સાધુ પાસેથી ધ્યાન સાંભળે છે અને પછી અમુક કાળ (દિવસ સપ્તાહ, માસ, વર્ષ કે કોઈ કોઇ વાર જીવન) પર્યન્ત અમુક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું કે અમુક સીમા સુધી જ પ્રવાસ કરવાનું અથવા ધન દાન કરવાનું કે એવું કોઈ વ્રત વિધિપુરઃસર સ્વીકારે છે જેણે એ પ્રમાણે વ્રતગ્રહણ કર્યું હોય તેણે નિત્ય અનેક રીતે એ આચરવું જોઇએ ને તેનું ઉલ્લંઘન થતાં પ્રતિક્રમણ કરવું જોઇએ.

ધાર્મિક જૈનને માટે મરણસંસ્કાર તે ઉત્તમક્રિયાનો છે જ્યારે કોઇ મરવા પડે છે ત્યારે તેનાં સગાંસમ્બન્ધી એને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે અને એના ગુરુને બોલાવી આવે છે, ગુરૂ તેને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે, પોતે મન્ત્રો બોલે છે ને મરનારની પાસે બોલાવે છે મરણ સમીપ આવતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ખાન કે પાનની આહાર નહિ લેવાનું અને બધા પ્રકારની ભૌતિક વાસનાઓ ત્યજવાનું એ વ્રત લે છે પછી ધર્મને માટે, ધર્મસેવકોને માટે, જ્ઞાનને માટે દાનમાં રકમ કાઢે છે ને અંતે પંચપરમેષ્ઠીમાં ચિત્ત રાખતો મરણ પામે છે

પછી એના શબને જમીન ઉપર સુવાડે છે, એને નવડાવે છે સુગન્ધિત પદાર્થોનો લેપ કરે છે ને નવાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે પછી એને ઠાઠડી ઉપર સુવાડે છે ને નિકટના ચાર સમ્બન્ધી એને સ્મશાનભૂમિમાં લઇ જાય છે કોઈ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે પત્થર ઉપર કાષ્ઠની ચિતા ગોઠવે છે ને તેના ઉપર શબને સુવાડે છે ઘેરથી આણેલા અગ્નિવડે એ ચિતાને સળગાવે છે શબ જ્યારે બળીને રાખ થઇ જાય છે, ત્યારે સૌ ઘણુ પાછા ઘેર આવે છે ત્રીજે દિવસે સમીપના સમ્બન્ધીઓ એ રાખ નદીમાં નાખી આવે છે અને ફુલને (હાડકાંને) અમુક સ્થળે દાટે છે (એના ઉપર પછીથી સ્તૂપ આકારનું સ્મારક રચે છે અને તેના ઉપર પત્થરનો કળશ મૂકે છે) પછી બીજા બધા સમ્બન્ધીઓ મન્દિરમાં જાય છે ને ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે

છે. ત્યારપછી ઉપાશ્રયમા જાય છે, ત્યાં સાધુ તેમને લૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપે છે .

મરણને કારણે સમ્બન્ધીજન ૧૦ દિવસ સુધી સૂતક પાળે છે. હિન્દુઓમા શ્રાદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે, તેવા આચારને સાચા જૈન માનતા નથી.

મરનારની પાછળ જો વિધવા હોય છે તો તે પોતાનો ચુડો ભાંગે છે, શણુગાર ઉતારે છે, કપાળ ઉપર પછી સૌભાગ્યચિન્હ કરતી નથી, ભૌતિક વિલાસ ભોગવતી નથી, જીવન પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગાળે છે ને કદાપિ પુનર્લગ્ન કરતી નથી

અત્યારસુધી જે સસ્કાર વર્ણવ્યા તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો આજે જે રીતે આચરે છે તે રીતના છે અને તેમાં પણ સ્થાનભેદે ને સમ્પ્રદાયભેદે અનેક પ્રકારના તફાવત છે. સ્થાનકવાસીઓના સસ્કારોમા ઘણો તફાવત છે અને મુખ્ય તફાવત તો એ છે કે તેઓ જિનપ્રતિમાનો ઉપયોગ કરતા નથી. દિગમ્બરો પણ એવા સસ્કાર કરે છે ધાર્મિક જૈને મરણ સુધીમા જે ૨૦ સસ્કાર કરવા જોઇએ તેનુ વર્ણન આદિપુરાણમા (અધ્યાય ૩૮) આપ્યુ છે. પ્રથમ સસ્કાર गर्भाधान છે, અને તે સ્ત્રી વૈવાહિક જીવન શરૂ કરે તે પૂર્વે કરવાનો હોય છે સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય ત્યારે ગર્ભના ૩ જા, ૫ મા, ૭ મા અને ૯ મા માસમા અનુક્રમે प्रीति, सुप्रीति, धृति અને मोद સસ્કાર કરવામા આવે છે અને એનો હેતુ ગર્ભનુ સારીરીતે વર્ધન થાય એ છે જન્મપ્રસગે प्रियोद्भव સંસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી ૧૨ દિવસે नामकरण સસ્કાર કરવામા આવે છે, ત્રણ ચાર માસે बहिर्यान સસ્કાર થાય છે ને ત્યારે માતા તથા બાળક પ્રથમવાર બહાર નીકળે છે ત્યારપછી निषद्य સસ્કાર કરીને બાળકને પારણામા ઝુલાવે છે સાતમે કે આઠમે માસે प्राशन સંસ્કારથી બાળકને પ્રથમવાર અન્ન આપવામા આવે છે ત્યારપછી એક વર્ષે સમ્બન્ધીજનોના આમત્રણનો व्युष्टि સસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી પ્રથમ જ વાર પુત્રના વાળ ઉતારવામા આવે છે. પાચમે વર્ષે लिपिसंख्यान संग्रह

કરીને તેને ઘેર આગળ જ અક્ષરો શીખવવા માટે છે ૮ મે વર્ષે બ્રાહ્મના ત્યારપછી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે ત્યારે કુમાર ઉપવિત ધારણ કરીને ગુરુને ત્યા જાય છે અને ત્યાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનુ, ઉંચી શય્યાએ નહિ સુવાનુ અને એવાં બીજા વ્રત લે છે અધ્યયનકાળ પૂરો થયે (૧૨ માથી તે ૧૬ મા વર્ષ સુધી) એ વ્રતમાંથી એ (વ્રતાવર્તન) મુક્ત થાય છે અને ત્યારપછી લગ્ન કરી શકે છે તે ઉપરાંત બીજા પણ સંસ્કાર છે વર્ણમા સંસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્ણધર્મ કુળમાંનુ સમ્યક્ ચારિત્ર આચરવાનુ વ્રત લેતાં કુમારો અને સાધારણ રીતે સર્વમાન્ય ગૃહસ્થસ્થિતિમા પ્રવેશવા માટે ગૃહિસ્થિતા સંસ્કાર કરવામાં આવે છે

કુટુમ્બના અમુક પ્રસંગોએ પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે જ્યારે કોઇ પુરૂષ અથવા વિધવા કોઇને દત્તક લે છે ત્યારે પ્રથમ તો દત્તક થનારના માબાપની અનુમતિ લેવાય છે, તેના ખતપત્ર થાય છે તેના ઉપર તેનાં સગાંસંબધી બીનુ સાક્ષ લેવાય છે ને પછી રાજાના દરબારમાં એ ખતપત્ર ઉપર સહી સિક્કા કરાવાય છે આમ કાયદેસર બધી વ્યવસ્થા થઇ ગયા પછી એના સબંધે ધાર્મિક વિધિ કરવામા આવે છે સગાસબધી નરનારીઓને નોતરવામાં આવે છે જમાડવામાં આવે છે અને વાદ્યથી તથા નૃત્યથી આનન્દ આપવામા આવે છે ત્યારપછી એ સૌ મન્દિરમા જાય છે ત્યા વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે ને મોટો ઉત્સવ છે ત્યારપછી જમણ આપવામાં આવે છે ને ત્યારે જ એ સમયની ક્રિયા કરવામાં આવે છે દત્તકનો પિતા ત્યારપછી ચાવડી, નાળિયેર અને પૈસા લાવે છે આ વસ્તુઓ લેવાઈ દેવાઇ રહે એટલે દત્તવિધાનની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઇ રહી ગણાય છે અને દત્તકપુત્ર હોય તે પિતાનો સાચો પુત્ર હોય તેમ અધિકાર ભોગવવાને યોગ્ય થાય છે [૧૬]

કોઇને ઉંચા અધિકાર ઉપર સ્થાપવામાં આવે ત્યારે પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે રાજાને અભિષેક કરવાને કે મન્ત્રી, સેનાપતિ, વિષયાધિકારી (પ્રાન્તનો ઉપરી) જિલ્લાધિકારી (જીલ્લાનો ઉપરી), મહત્તર (ગામનો મુખી) વગેરે

અધિકારીઓની નિમણુક કરવાને પ્રસંગે જે ક્રિયાઓ કરવાની છે તેનુ વર્ણન અન્યગ્રન્થોમા સવિસ્તર આપેલુ છે[૭૦]

સાધુધર્મ

નિત્ય કર્મ

સાધુ પાછલી રાતે બ્રાહ્મમુહૂર્તે જાગે છે એટલે પચપરમેષ્ઠી મત્ર ભણે છે અને પથારીમાથી ઉઠે છે પછી બહાર નીકળીને મલમૂત્રનો ત્યાગ કરી આવે છે પછી પાછા આવીને ધ્યાન ધરે છે અને અજાણુતા રાત્રે જે નાના જીવની હિસા થઇ હોય તે અને એવા બીજા પાપ વિષે વિચાર કરે છે જ્યારે એ પ્રતિક્રમણ કરીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે પડિલેહણ કરે છે ને પોતાના શરીર, પથારી ને બેઠક ઉપર જન્તુઓ હોય તો વીણી કાઢે છે ને તેમને કોઈ સલામત સ્થાને મૂકી આવે છે પછી એ અધ્યયન કરે છે, કરાવે છે કે કોઇ ગ્રન્થની નવી પ્રતિઓ કરે છે પછી એ જિનમન્દિરે જાય છે અને ત્યા તીર્થંકરની ભાવપૂજા કરે છે ત્યારે પ્રતિમાને વન્દન કરે છે, તેની પ્રદક્ષિણા ફરે છે, મત્રો ભણે છે ને ધ્યાન ધરે છે સાધુ મન્દિરમા પૃ ૪૦૬ ઉપર જણાવેલી સર્વવિધ પૂજા કરતા નથી તેમજ શ્રાવકની પેઠે મન્દિરમા એ વિશેષ પ્રકારના વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી, એની પૂજા અનેક અંશે આધ્યાત્મિક અને અન્તર્મુખ હોય છે ત્યાથી પાછા એ ઉપાશ્રયે આવે છે ને ત્યા ધ્યાન ધરે છે

૧૦ વાગ્યા પછી અન્ન અને જળ વહોરવા સાધુ બહાર નીકળે છે ભિક્ષા માગીને પાછા આવ્યા પછી માર્ગમા ચાલ્યાથી જે જીવહિસા થઇ હોય તેના પાપને માટે ઇરિયાવહી પડિક્કમે છે ત્યારપછી મત્ર ભણીને ભિક્ષાન્ન ખાઈ લે છે ત્યારપછી પાત્રોને ધોઇને સ્વચ્છ કરે છે થોડો કાળ આરામ લઇને અધ્યયન કરે છે કે કરાવે છે ત્રણ વાગ્યે ફરી પડિલેહણ કરે છે ૪ાા વાગ્યે ફરી વહોરવા નીકળે છે, પાછા આવીને ઇરિયાવહી પડિક્કમે છે, મત્ર ભણીને ખાઇ લે છે તેમણે સૂર્યાસ્ત પહેલા જ ખાઇ લેવુ જોઇએ. અન્ધારામા કશુ ય ખવાય નહિ, પાણી પણ પીવાય નહિ.

ઉપાશ્રયમાં દીવો બાળી શકાય નહિ. સાધુ રાત્રે પ્રતિક્રમણ કરીને પછી ધર્મધ્યાન કરે છે, ત્યારપછી પરમેષ્ઠીમંત્ર અને બીજા મંત્ર જપે છે ને પછી (મોડામાં મોડું ૯ વાગે) સુઈ જાય છે. પહેલી રાતે ધાર્મિક પાઠ ભણે છે, પછી નિદ્રા લે છે ને પાછલી રાતે ધ્યાન ધરે છે.

અહીં આપેલી દિનચર્યા[૧] મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર સાધુની છે. શ્વેતામ્બર સાધ્વીઓની અને ઇતર સમ્પ્રદાયના સાધુઓની દિનચર્યામાં કંઇક કંઇક તફાવત હોય છે.

નૈમિત્તિક કર્મ

ગૃહસ્થજીવનની પેઠે સાધુજીવનમાં પણ અનેક પ્રકારના કર્મ અને સંસ્કાર કરવાના હોય છે ને તેમાં સૌથી પહેલાં દીક્ષાનો અને છેલ્લો મરણ પૂર્વેથી મરણ પછી સુધીનો છે. જુદા જુદા સમ્પ્રદાયો અને ગચ્છો જુદે જુદે પ્રકારે આ ક્રિયાઓ કરે છે, અને તેની વિગતોમાં એટલો બધો તફાવત છે કે વિસ્તારથી એ બધાનું વર્ણન કરવું અહીં પાલવે નહિ. તેથી એનું અહીં સંક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશ અને પ્રથમ [૨]શ્વેતામ્બર સાધુજીવનના ક્રિયાવિધિ વર્ણવીશ.

શ્રાવકને સાધુ સંઘમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો તેના વિધિ અનેક છે અને તે પૃષ્ઠ ૩૪૪ ઉપર જણાવ્યા છે. પણ સામાન્ય માર્ગ તો એવો છે કે તેને કોઇ સાધુના ઉપદેશથી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થાય છે અને પછી સંસારનો ત્યાગ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે. એમ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય છે તે કોઇ સાધુપાસે આવીને પોતાને દીક્ષાપાત્ર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. જો એ યોગ્ય હોય છે તો સાધુ એને શિષ્યરૂપે સ્વીકારે છે. શિષ્ય ધીરે ધીરે વિરતિમાં સમ્પૂર્ણ થાય અને પરીક્ષામાં ૬૮ જણાય, તો પછી અન્તે એને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવે છે. ઉત્કટ વિરાગી ને પશ્ચાત્તાપ કરનારને દીક્ષા લેવાનો નવો નોખો જ માર્ગ છે—એને સંસારનો ત્યાગ કરવાની એકવાર ઇચ્છા થઇ એટલે કોઇની સહાયતા વિના પોતે પણ અધ્યયન કરે

ભૌતિકની અનિત્યતા વિષેનું જ્ઞાન પામે અને કોઈ પણ મનુષ્ય-ની સહાયતા વિના સાધુ થાય. આવો પ્રકાર તીર્થંકરોના પ્રસંગ-માં બને છે, જૈનો એમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. પણ આજે તો, પૃષ્ઠ ૩૪૯ ઉપર લખ્યું છે એમ, નાના બાળકોને દીક્ષા આપવામા આવે છે કુમળી વયના બાળકોને સાધુ બનાવવાને માટે અધ્ય-યન કરાવવામા આવે છે, જેઓ અધ્યયન કરી રહે છે તેમને દીક્ષા અપાય છે, બીજાને છોડી દેવામા આવે છે આ બધાને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે

વર્ધમાનસૂરિના આચારદિનકરમા લખ્યુ છે કે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય અને તેને પોતાના માબાપની, સ્ત્રીની, પુત્રની અથવા વડીલની સમ્મતિ હોય, તે પ્રથમ તો બ્રહ્મચારી થાય કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી ગુરૂ તેને બ્રહ્મચારીના ધર્મ સમજાવે એ ક્રિયામા કેટલાક સૂત્રો અને મત્રો ભણવાના હોય છે, તથા વ્રત અને ચારિત્રધર્મ સ્વીકારવાના હોય છે આ સ્થિતિમા બ્રહ્મચારી એક સમયથી માડીને તે ૩ વર્ષ સુધી રહે, હજીયે તે મુંડા-વેલા માથા ઉપર ચોટલી રાખે અને ઉપવિત પણ રાખે ક્ષુલ્લક થવાને જો એ યોગ્ય નિવડે તો એ રહે, નહિ તો ગૃહસ્થા-શ્રમમા પાછો જાય.

સાધુ થવાના માર્ગને બીજે પગથીએ ક્ષુલ્લક થવાનું છે. અમુક વિધિએ દીક્ષા આપીને બ્રહ્મચારીને ક્ષુલ્લક બનાવવામા આવે છે આ પ્રસગે પણ કેટલાક મત્રો અને સૂત્રો ભણવાના હોય છે ને પછી તે પાચ મહાવ્રતનુ ગ્રહણ કરે છે ક્ષુલ્લકપદમાં રહ્યા પછી ત્રણ વર્ષે સાધુ થવાય આ કાળમા એણે સામાયિક ચારિ-ત્રને સમ્પૂર્ણ આચરવુ જોઇએ, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને અનેક પરીક્ષણોમાથી ઉત્તીર્ણ થવુ જોઇએ એમ થાય તો જાણવુ જે એ દીક્ષા લેવા યોગ્ય થયો છે, જો પરીક્ષ-ણોમા ઉત્તીર્ણ થાય નહિ, તો ગૃહસ્થાશ્રમમા પાછો જાય

સાધુ બનાવવાને જે દીક્ષા આપવામા આવે છે તેમા સૌથી

પ્રથમ ક્રિયા તો પ્રવજ્યા છે એમાં અનેક પ્રકારની નાની નાની ક્રિયાઓ હોય છે આચાર્ય વિજયધર્મસૂરિએ (આ આચાર્ય ૧૦મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૭ ને રોજ માળવામા આવેલા શીવપુરી ગામમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે) સાધુ હિમાંશુવિજયને દીક્ષા આપેલી તેનુ વર્ણન લખ્યુ છે, તેમાંથી સવિસ્તર વિગત મળી આવશે. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ક્રિયા ૨૭ દિવસે સમાપ્ત થાય છે ને ત્યારપછીયે એ નવીન સાધુએ એક સપ્તાહ સુધી અમુક વ્રત પાળવાનાં હોય છે

સાધુની દીક્ષાને માટે લગ્નને જેટલે જ સમારમ્ભે શુભ મુહૂર્ત કાઢવામાં આવે છે; આ સમસ્ત ક્રિયામા જે મોટો ખર્ચ કરવાનો તે, જો સ્થિતિ સારી હોય તો દીક્ષા લેનાર કે તેના સગાંસમ્બ ધી આપીને કરે છે નહિ તો શ્રાવકો ફાળો કરીને એ ખર્ચ કરે છે સારા કપડાં પહેરેલાં શ્રાવકશ્રાવિકાઓ દીક્ષા લેનારને તેને પિતૃગૃહેથી શિબિકામાં કે ઘોડા ઉપર બેસાડીને વાજતે ગાજતે દીક્ષાક્રિયા થવાની હોય તે સ્થાને લઇ જાય છે ત્યા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને બીજા સાધુઓ વાટ જોતા બેઠા હોય છે નગર બહાર કોઇ પવિત્ર વૃક્ષ નીચે કે ગુરૂના સ્થાનકના ચોકમાં એ ક્રિયા થાય છે ત્યાં મ ડપ બાંધેલો હોય છે અને તેમાં વેદી (નદી) રચેલી હોય છે પુષ્કળ સાધુસાધ્વીની અને શ્રાવકશ્રાવિકાની સમક્ષ ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા ને પછી પ્રદક્ષિણા કરવામા આવે છે સ્તોત્રો ગાવામા આવે છે ને મન્ત્રો ભણવામા આવે છે ત્યારપછી દીક્ષા લેનાર પોતાનાં વસ્ત્રોનો આભૂષણોનો અને (જો હોય તો) ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે અને સાધુનાં વસ્ત્ર પહેરે છે ત્યારપછી પોતે પોતાના વાળ ઉખેડી નાંખે છે અથવા તો ગુરૂ કે બીજા કોઇ પાસે આ ઇન્દ્રિયજયક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારપછી મન્ત્રો અને સૂત્રો ભણીને સામાયિક ચારિત્ર પાળવાનુ વ્રત લે છે અને નવુ નામ ધારણ કરે છે (સ્થાનકવાસી સાધુઓના નામ મોટે ભાગે તેમના પૂર્વાવસ્થાના નામને મળતા હોય છે) ત્યારપછી માથા ઉપર વાસક્ષેપ કરવામા આવે છે પછી સમવસરણની પ્રદક્ષિણા કરીને એ નવીન સાધુ થઇને અને બીજા સાધુઓને નમન કરે છે તથા સાધ્વીઓ અને શ્રાવકશ્રાવિકાઓ એ નવીન સાધુને નમન કરે છે

તેરાપથીઓના સાધુઓમાં સાધુઓ અને સાધ્વી થવાની દીક્ષાક્રિયા કઇક જુદી રીતે થાય છે લાડનું (Ladnun) માં એવી એક ક્રિયા થયેલી તે સબધે હર્મન યાકોબીએ મને આમ લખેલુ "દીક્ષા લેનારાં બે જણુ દંપતી હતા, તેઓ બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી નહોતાં, તેમજ ક્ષુલ્લક કે ક્ષુલ્લિકા પણુ નહોતાં એક ધર્મશાળાની સામેના મેદાનમા આ ક્રિયા થઇ હતી, થોડાક પગથીઆ ચઢીને ધર્મશાળાને દરવાજે જવાનું હતું અને તે દરવાજો જમીનથી માથાપુર ઉચો હતો પગથીઆંની બન્ને બાજુએ ઓટલા હતા જમણી બાજુને ઓટલે આચાર્ય અને યતિઓ બેઠા હતા, ડાબી બાજુને ઓટલે સાધ્વીઓ બેઠી હતી, ત્યા દીક્ષા લેનાર દપતીને સારા વસ્ત્ર પહેરાવીને આણ્યાં પત્ની સાધ્વીઓની પાસે ઉભી, પતિ આચાર્યની સામે જમીન ઉપર ઉભો સ્થાન એવુ હતુ કે પ્રદક્ષિણા થાય નહિ દીક્ષા લેનાર પુરૂષનો મોટો ભાઇ એની પાછળ ઉભો હતો, તેણે એક કાગળ આચાર્યને આપ્યો, તેમાં કુટુમ્બની દીક્ષાવિષે સમ્મતિ લખી હતી આજુબાજુના જનમડળમા કઈ શાન્તિ થઇ એટલે આચાર્ય સ્પષ્ટ સ્વરે એક લાબુ સૂત્ર બોલ્યા. પછી સાધુએ મસ્તક નમાવ્યું, માથા ઉપર માત્ર ચોટલી હતી, તે આચાર્યે પાચ ભાગે ઉખેડી નાખી, તે પ્રસગે થનાર સાધુના મુખ ઉપર કઇ પણુ વિકૃતિ જણાઇ નહિ ત્યારપછી એ સાધુએ બીજા સાધુઓને નમન કર્યું અને એમની હારમા સૌથી છેલ્લો બેઠો, સાધ્વીને બીજી સાધ્વીઓ પાસે બેસાડી સાધુને દીક્ષા આપી તે પૂર્વે સાધ્વીએ તો આચાર્યની સૂચનાથી એમને માત્ર થોડીકવાર નમન કરવાના હતા "

એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે થોડાક ઉપદેશ આપવામા આવે છે અને ત્યારપછી થોડીક બીજી ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે, એ મુખ્ય ક્રિયા તો ચારેક કલાકમા પતી જાય છે, પણુ પછી બીજી વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામા આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે

દીક્ષાક્રિયા થયા પછી સાધુએ આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ કરવાની

હોય છે; તે દ્વારા તે છેદોપસ્થાપન નામે ચારિત્રના બીજા પદ ઉપર આવે છે તપ, કષાયશુદ્ધિ અને ભૌતિક વાસનામાંથી મુક્તિ દ્વારા એ ચારિત્રનાં બાકીનાં બીજા ત્રણ પદ (પૃ ૨૧૧) ઉપર ચઢે છે આટલા માટે ગુરૂ જે બતાવે તે ધર્મ સાધુએ પાળવાના હોય છે તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વિધિ પાળવાના છે એ ધર્મ તથા અને વિધિનુ ઉલ્લઘન થતાં તેણે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઇએ અને એ પ્રમાણે એણે અનેક આધ્યાત્મિક ક્રિયા કરવાની હોય છે

સાધુને જ્યારે વાચકને, ઉપાધ્યાયને કે આચાર્યને પદે લેવામાં આવે છે ત્યારે પણ સઘની અદર અનેક તૈયારીઓ થાય છે તેવે પ્રસગે સમવસરણની પ્રદક્ષિણા થાય છે, સ્તોત્રો અને મત્રો ભણાય છે, વાસાર્પણના થાય છે ને તે ઉપરાંત અનેક ક્રિયાઓ થાય છે આચાર્ય બનાવવાની ક્રિયા વિશિષ્ટ પ્રકારે મહત્ત્વની છે તે પ્રસગે થનાર આચાર્યને પહેરાવવાનાં વસ્ત્રને રાત્રે અમુક ક્રિયાથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે; ત્યાં પછી બે આસન મૂકાય છે, તેમાંના એક ઉપર ગુરૂ બેસે છે ને બીજા ઉપર અક્ષસમૂહ (સ્થાપનાચાર્ય) મૂકાય છે કેટલીક ક્રિયા થયા પછી અને કેટલાક મત્રો તથા સ્તોત્રો બોલાયા પછી ગુરૂ આચાર્ય થનાર સાધુના કાનમાં ત્રણવાર સૂરિમંત્ર ભણે છે અને તેના હાથમાં અક્ષસમૂહ મૂકે છે ત્યારપછી એનુ નવુ નામ પાડે છે (આ નવુ નામ તે ઘણુ કરીને તેના સાધુનામને ઉલટાવીને પા થામા આવે છે ને ત્યારપછી તેને સૂરિ પદ લગાડવામા આવે છે જેમકે ઇન્દ્રવિજયનુ નવુ નામ વિજયઇન્દ્રસૂરિ) ત્યારપછી એ નવા આચાર્ય બેમાંના એક આસન ઉપર બેસે છે, અને ગુરૂ તથા બીજા બધાં લો એમને નમસ્કાર કરે છે તથા ' ૠ સારપર્વતના વજ્ર સમાન. જૈનધર્મના ઉપદેશકરૂપે એમને વિષે કેટલાક શ્લોક બોલાય છે ત્યારપછી ઉપદેશ અપાય છે ને બીજા ધાર્મિક વિધિ થયે તે ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે શ્રાવકો તે પ્રસંગે મહોત્સવ કરે છે તે દશ દિવસ સુધી ચાલે છે

સાધુ સ્વેચ્છાએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને આમત્રણ આપે છે,

તે ક્રિયાને સંલેખના કહે છે. ૧૨ વર્ષ સુધી પ્રચંડ તપ આચર્યા પછી સલેખનાને માટે એ સાધુ પર્વત ઉપર જાય છે, ત્યા એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે અને અન્નજળને અભાવે મૃત્યુ પમાય ત્યા સુધી કોઇ અગને હલાવતા પણ નથી. આ પ્રકારે સલેખનાની ક્રિયા હાલમા ભાગ્યે જ કરવામા આવે છે ઘણાખરા સાધુઓ તો (અને વળી શ્રાવકો પણ) મરણપથારીએ હોય છે ત્યારે હાજર રહેલા આચાર્યની, ગુરૂની કે સાધુની સમક્ષ સર્વ પ્રકારે અન્નજળ તજવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે મરનાર પોતાનુ મ્હો ઉત્તર દિશામા ફેરવીને કુશાસન ઉપર પલાઠી વાળીને બેસે છે, પાસે આણેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે અને સ્તોત્રો તથા મત્રોવડે તીર્થંકરોની તથા દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારપછી એનુ જે કોઇએ કઇ અશુભ કર્યું હોય તે સૌને ક્ષમા આપે છે ને તેવી જ રીતે એણે જે કોઇનુ કંઇ અશુભ કર્યું હોય તે સૌની ક્ષમા યાચે છે ત્યારપછી પંચમહાવ્રતનું ફરી ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે અન્નજળનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારપછી સલેખનાવ્રત લેનાર સાધુજન મંત્રો અને શાસ્ત્રપાઠ સાભળતો સાભળતો સ્વર્ગે જાય છે વર્તમાન અશુભતમ આરામા આપણા ભૂખડમાં નિર્વાણ પામવું તે અશકય છે, પણ હવે તે બીજે કે ત્રીજે ભવે નિર્વાણ પામશે એમ મનાય છે આવી રીતે સમાધિમા જેણે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું છે, તેને જૈનો બહુ ઉચી કક્ષાએ મૂકે છે અને તીર્થયાત્રા કર્યે જેમ કર્મક્ષય થાય તેમ એના કરૂણાળુ સાન્નિધ્યથી પણ કર્મક્ષય થાય છે એમ માનીને ધાર્મિક જનો એની પાસે જાય છે

જ્યારે સાધુ મરણ પામે છે ત્યારે શ્રાવકો થોડેઘણે આડમ્બરે દહનક્રિયા કરે છે. સાધુઓ તથા ધાર્મિક શ્રાવકો ઉપવાસ કરે છે ને ભૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે કથા સાભળે છે

સાધ્વીની દીક્ષાને તથા મરણને પ્રસગે તેમજ તેને પ્રવર્તિની, મહત્તરા વગેરે પદે લેવાને પ્રસગે જે ક્રિયા થાય છે તે ઉપર બતાવેલી સાધુને કરવાની ક્રિયાને મળતી હોય છે

દિગમ્બરોના સાધુસઘની રચના કઈક જુદા પ્રકારની છે ને

તેથી તેમને માટેની ક્રિયાઓ પણ કંઈક જુદા પ્રકારની છે શ્રાવક સાધુ થાય ને પછી અનુક્રમે ઉંચે પદે ચઢતો જાય તે સૌ પ્રસંગે અમુક અમુક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક જને ક્રમે અનુક્રમે કઈ ક્રિયા કરવાની છે તેનું વર્ણન આદિ પુરાણમાં (અ. ૩૮) આ પ્રમાણે આપેલું છે—પ્રથમ તો શ્રાવકે પ્રશાન્તિ પામવી જોઈએ, ઇન્દ્રિયવિલાસ ત્યજવા જોઈએ અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં ચિત્ત લગાડવું જોઈએ. ત્યારપછી પોતાની સમ્પત્તિ ધર્મકાર્યને માટે, પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને માટે અને ઈતર બાળકોને માટે વહેંચી નાખવી ને પછી ઘરનો ત્યાગ કરવો. ત્યારપછી એને ક્ષુલ્લક બનાવવાની ક્રિયા થાય, એ પદમાં પણ એણે અનેક વિધિ આચરવાના છે; આગળ જતાં એણે વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરીને જિનરૂપતા પામવાની છે ઉપવાસ, તપ, અને અધ્યયન કરીને એ ગુરુ થાય. એથીયે જ્યારે એ ઉપરને પદે જાય ત્યારે ચતુર્વિધ સંઘનો ગણધર થાય. પણ આ ગણધરનું પદ એ પોતાના અન્ત પર્યન્ત ધારણ કરી શકતો નથી; તપમાં કે ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને માટે એ પદ પોતાના શિષ્યને સોંપી સર્વ કાર્યભારથી મુક્ત થાય છે પછી અન્નત્યાગ કરીને સમાધિમાં સંલેખના મૃત્યુ સ્વીકારે છે અને બીજે ભવે સ્વર્ગલોકમાં અવતરવાનું સાધન એમ સાધી લે છે

મન્દિરપૂજા

નિત્યકર્મ

જૈનમન્દિરમાં કરવાના વિધિઓ અનેક પ્રકારના છે મન્દિરમાં જે પૂજાવિધિ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં તો આખો ગ્રન્થ ભરાય. તેથી અહીં તો ગુજરાતના જિનમન્દિરમાં પ્રભાતે, મધ્યાન્હે અને સન્ધ્યાકાળે જે વિધિઓ કરવાનો રિવાજ છે, તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનું સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન કરી જઈશ જે બર્જેસે (J. Burgess) ઇંડિયન ઍન્ટિક્વેરિ ૧૩ મા (૧૮૮૪) પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી જે વર્ણન આપ્યું છે[૭૨] તેને આધારે નીચેનું વર્ણન આપુ છું

પ્રભાતે ૬½ વાગ્યે દેવપૂજાને લગતી ક્રિયા શરૂ થાય છે પૂજારી

પ્રથમ તો સ્નાન કરે છે, અથવા મ્હોં, હાથ ને પગ એ શરીરનાં બાહ્ય અગને તો ધુએ જ છે ત્યારપછી એ મંદિરને ઉઘાડે છે. પવિત્ર ગર્ભગૃહમા પ્રવેશ કરવાને સમયે निस्सिही શબ્દ બોલે છે, એ શબ્દનો ભાવ એ છે કે હું સસારમાથી નિસરૂં છુ તથા સર્વ સંસારિકતાનો ત્યાગ કરૂ છુ. પછી એ મન્દિરને ને પ્રતિમાને શુદ્ધ કરે છે તીર્થંકરની પ્રતિમાને જમણે પાસે દીવો હોય છે ને ડાબી બાજુએ ધૂપદાની હોય છે તે એ સળગાવે છે ત્યારપછી તીર્થંકરના નવ અંગ (અગુષ્ઠ, કુર્પર (જાનુ), કરગ્રન્થી, સ્કન્ધ, શિખા, લલાટ, કણ્ઠ, વક્ષ અને નાભિ) ઉપર પૂજારી વાસચૂર્ણની રેખાઓ કરે છે અને ચન્દન, કપુર, કસ્તુરી, અમ્બર અને કેશરના બનાવેલા સુગન્ધિત પ્રવાહીનો ક્ષેપ કરે છે

મન્દિરની અદરના ખડમા નાનુ એક મેજ હોય છે, તેના ઉપર અક્ષતનો સ્વસ્તિક રચેલો હોય છે એ સ્વસ્તિક ઉપર ફળ અને અર્ધચન્દ્ર ઉપર નૈવેદ્ય ચઢાવવામા આવે છે ત્યારપછી પૂજારી (બ્રાહ્મણ જેમ ઉપવિત પહેરે છે તેવી રીતે નાખેલા) પોતાના ઉત્તરાસનનો પાલવ પોતાને બે હાથે પકડે છે તે વડે જમીનને સાફ કરે છે ને એક મત્ર (ખમાસમણુ) બોલે છે તે વખતે બે કુર્પર, બે હથેળી અને કપાળ જમીનને અડાડીને પચાગ પ્રણામ કરે છે ત્યારપછી પ્રતિમાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી તેની સામે યોગમુદ્રાસન વાળીને બેસે છે ત્યારપછી ચૈત્યવન્દન નામે પ્રાર્થના બોલી શકાય એટલા માટે એક મત્ર ભણે છે ને સન્તોને નામે इच्छ શબ્દથી અનુમતિ મેળવે છે ત્યારપછી તીર્થંકર (શાન્તિનાથ વિગેરે) આશીર્વાદ આપે એટલા માટે મત્ર ભણે છે ત્યારપછી વિધિપુરસર શરીરના અગ વાળીને બીજા પણ કેટલાક મત્ર ભણે છે ને સ્તોત્રો ગાય છે. દેવપૂજાને અન્તે જયઘણ્ટા વગાડે છે અને आवस्सही (સંસારમા પ્રવેશુ છુ) કહીને મન્દિરમાથી પૂજારી ચાલતો થાય છે

દેવપૂજા બીજીવાર સવારમા દશેક વાગ્યે (બીજે પહોરે) શરૂ થાય છે પ્રથમ તો પૂજારી સ્નાન કરે છે એ પ્રસગે તે પૂર્વ તરફ મુખ કરીને ૧૦ ककावालि એટલે કે બે કર્ણ, બે કર્ણગ્રન્થી, બે

કુર્પર, બે કક્ષા, કપાળ અને કટિ એમ ક્રમથી થઈ મળતાં ૧૦ અંગને પુંજે છે અને શુદ્ધ શ્વેત વસ્ત્રથી એ સૌ અંગ લુછી નાખે છે પછી મંદિર પાસેના કુંડમાં જાય છે ને ત્યાં પોતાના પગ પુંજે છે માથા ઉપર પગ લુછી નાંખે છે ને ત્યારપછી નિસિહી શબ્દ બોલીને મન્દિરમાં જાય છે પોતાના ઉત્તરાસનને આઠ પડ વાળે છે ને પ્રતિમાને પોતાનો શ્વાસવાયુ લાગે નહિ એટલા માટે એમ વળી કરેલા ઉત્તરાસનને મ્હોંએ બાંધે છે

મન્દિરમાં જઈને જેના ઉપર કેશર વટાય છે એ પત્થર (ઓરશીઆ) પાસે જાય છે, ત્યાં નવું કેશર વગેરે વાટે છે ને એક પાત્રમાં ભરે છે અને ત્યારપછી ગર્ભગૃહમાં પેસે છે ત્યાં જઈ પૂજાને પ્રસંગે ચઢાવેલાં ફુલ ઉતારી લે છે ને તીર્થંકરની પ્રતિમા ઉપર ફુલ ધૂળ વગેરે કંઈ ચોંટ્યું હોય તે મયુરપીચ્છથી સાફ કરી નાખે છે પછી એક વસ્ત્રને પાણીમાં બોળે છે, પ્રતિમા ઉપરનો ચન્દન લેપ દૂર કરવાને તે ભીનું વસ્ત્ર તેના ઉપર ફેરવે છે કોઈ સ્થળે એ લેપ ઘટ્ટ ચોંટી ગયો હોય તો ઉશીરતૃણના મૂળની બનાવેલી વાળાકુંચીથી એને ઉખેડી નાખે છે એવી રીતે પ્રતિમાને સ્વચ્છ કર્યા પછી દૂધ, દહીં, ઘી, પાણી અને સાકર એ પાંચ દ્રવ્યોનું પંચામૃત તૈયાર કરે છે એ પંચામૃતને કલશ નામે પાત્રમાં ભરે છે એ પાત્ર નળીવાળી ઝારીની જેવું હોય છે પંચામૃતથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે ત્યારપછી બીજા કલશમાં આણેલા સ્વચ્છ જળથી સ્નાન કરાવે છે એ વખતે પૂજારી સંસ્કૃત શ્લોક ભણે છે ત્યારપછી ત્રણ લુગડાં અંગલુછન લે છે ને દરેક વડે એક વાર એમ ત્રણ વાર પ્રતિમાને લુછી નાખે છે ત્યારપછી પ્રતિમાના આસનને પોઈ નાખે છે હાથ ધોયા પછી પ્રતિમાનાં નવ અંગ ઉપર ધીરે હાથે ચન્દનનો લેપ કરે છે

ત્યારપછી પુષ્પપૂજા કરે છે સાથે આણેલી છાબમાંથી પૂજારી ફુલ લે છે ને પ્રતિમા ઉપર ચઢાવે છે, તથા કંઠ ઉપર ફુલમાળા ચઢાવે છે પછી મંત્ર ભણતો ભણતો ધૂપપૂજા ને દીપપૂજા કરે છે પ્રતિમાને ચામર કરે છે ત્યારપછી પાસેના ખંડમાં જઈને

મેજ ઉપર સ્વસ્તિક રચે છે ને તેના ઉપર અક્ષત, ફળ તથા નૈવેદ્ય ચડાવે છે. ત્યારપછી સ્તોત્રો ગાય છે અને મંગલઘંટા વગાડીને પૂજા સમાપ્ત કરે છે ત્યારપછી આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમાંથી ચાલતો થાય છે.

સન્ધ્યાકાળની પૂજા સાદી હોય છે એ પૂજા ૫ અને ૬ વાગ્યાની વચ્ચે થાય છે નિસ્સિહી શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમા જાય છે અને દીવા કરે છે તથા ધૂપપૂજા કરે છે પછી પાચ દીવેટોએ દીવા કરીને આરતિ ઉતારે છે ત્યારપછી પ્રતિમાની સામે મંગળદીપથી દીપપૂજા કરે છે તે સમયે નગારા ઘંટ વગેરે વાગે છે મંત્રો ભણ્યા પછી પૂજારી જયઘંટા વગાડે છે અને આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને મન્દિરમાથી નીકળે છે.

જૈનમન્દિરોમા જે વિધિએ પૂજા થાય છે તેનું આછું ચિત્ર ઉપર આપ્યું છે સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે એમા કંઇક કઇંક તફાવત છે પ્રતિમા આગળ દીવા કરવાનો અને અન્ધારૂ થયા પછી ધૂપદીપ પૂજા કરવાનો રિવાજ શ્વેતામ્બરોમા જ છે, દીગમ્બરો રાત્રે તે પૂજા કરતા નથી, પણ છતાંયે શાસ્ત્રગ્રન્થો વાચવાને માટે મન્દિરમા દીવા તો કરે છે[૭૩]

નૈમિત્તિક કર્મ

પ્રતિમાની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રસંગે અનેક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. બન્ને સમ્પ્રદાયની અને તેમની શાખાઓની એ ક્રિયાઓમા તફાવત છે વળી જુદી જુદી પ્રતિમાની પણ સ્થાપનાની ને પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયામા પણ તફાવત હોય છે કારણ કે શાસનદેવતાની, દેવોની ને ગ્રહોની પ્રતિમાના સંબધમા જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી જુદી તરેહની ક્રિયાઓ તીર્થંકરની પ્રતિમાના સમ્બન્ધમા કરવાની હોય છે. તેમજ વળી એક ને એક દેવની જુદા પ્રકારની ને જુદા ઉપયોગની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ સંબધે પણ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક શ્રાવકના ઘરમા પૂજા કરવાને માટે રાખેલી પ્રતિમા

સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે, તેનાથી જુદી તરેહની ક્રિયા મુખ્ય મંદિરમાંની પ્રતિમા સબંધે હોય છે. વળી મન્દિરમાંની જે પ્રતિમા એવડી મોટી હોય છે કે તેને ખસેડી શકાય નહિ તેને સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી તરેહની ક્રિયા ત્યાંની જ જે પ્રતિમા એવડી નાની હોય છે કે જેને ખસેડી શકાય તેને સબંધે હોય છે. જૈનોના ક્રિયાગ્રન્થોમાં આ બધી ક્રિયાઓ વિષે બહુ વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે; તેમાંની મહત્વની જ હકીકતો નીચે આપી શકાઇ છે.

જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા માટે પુષ્કળ આયોજન કરવું પડે છે. પ્રથમ તો સાફ સ્થાન નક્કી કરવું જોઇએ, ત્યાં વિસ્તૃત જમીન સાફ કરવી જોઇએ. આજુબાજુ પડેલાં હાડકાં, ગળ, વાળ, નખ દાંત વગેરે મલિન પદાર્થો કાઢી નાંખવા જોઇએ ત્યારપછી ક્રિયા કરવાનું શુભ મુહૂર્ત્ત શોધી કાઢવું જોઇએ. બધા ગ્રહો અનુકૂળ હોય એવું શુભ મુહૂર્ત નીકળી ન શકતું હોય તો પછી નડતા ગ્રહની શાન્તિ માટે ક્રિયા કરવી જોઇએ. ત્યારપછી આજુબાજુના પ્રદેશમાં વસતા સર્વે સાધુઓને અને શ્રાવકોને આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવના સમાચાર આપવા જોઇએ ને તેમને પધારવા આમંત્રણ આપવાં જોઇએ. પ્રતિષ્ઠા કરવા પૂર્વે પ્રતિમાને શુદ્ધ કરવી જોઇએ, અને પછી જ્યાં સ્થાપના કરવાની હોય ત્યાં લાવવી જોઇએ ત્યારપછી સ્થાપનાને પ્રસંગે જરૂરના કળશ, થાળીઓ, પાણી, વનસ્પતિ ઇત્યાદિને મન્દિર આગળ આણવું જોઇએ. (એ સૌ આણતી વખતે નૃત્ય અને ગાનતાન થાય છે) મન્દિરમાં વેદી રચવામાં આવેલી હોય છે અને મૂર્તિ જ્યાં સ્થાપેલી હોય તે ઘરમાં પણ આશીર્વાદજનક ક્રિયાઓ થાય છે.

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા પૂર્વે પ્રથમ તો દિક્પાલોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને તેમની પૂજા થાય છે ત્યારપછી મૂળનાયકની પ્રતિમાની આરે દિશાએ ગુણવાન ધાતુના ચાર કળશ મૂકે છે, અને સુન્દર શણગારેલી ચાર કે પાંચ સ્ત્રીઓ પ્રતિમાને સ્નાન કરાવીને સુન્દર વનસ્પતિઓ મેળવીને તૈયાર કરેલો લેપ કરે છે.

કોઇ આચાર્ય, સાધુ, પાઠક, જૈન બ્રાહ્મણ કે ક્ષુલ્લક પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવે છે, પણ એ બધા એક સરખી જ ક્રિયા કરાવતા નથી એ ક્રિયા કરાવનારને પ્રતિષ્ઠાગુરૂ કહે છે, તેની પાસે ચાર સ્નાત્રકાર ઉભા રહે છે

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાની શરૂઆતમા જ ભૂતબલિ દેવાય છે, તે વારે બળિબાકુલ ને ફલ વગેરે પદાર્થોમાથી બનાવેલી આહાર-સામગ્રી ચાર દિશાઓએ પણ મૂકવામા આવે છે, અને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, વેતાલ આદિ સર્વ પ્રકારના સત્ત્વોને એ આહારસામગ્રી લઇ જવાનુ મત્રો બોલીને આમંત્રણ કરવામા આવે છે પછી મત્રો અને સૂત્રો ભણીને શાસનદેવતાની અને બીજા દેવોની પૂજા કરે છે પછી જુદા જુદા પદાર્થોના મિશ્રણવાળા જળથી સ્થાપવાની પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે, પવિત્ર બનાવેલા ચન્દનથી લેપ કરે છે, પુષ્પહારથી શણગારે છે અને તેના પ્રત્યેક અગને સ્પર્શી પવિત્ર બનાવે છે પછી વિવિધ મંત્રોથી તેની વિવિધ પ્રકારે પૂજા કરે છે આઠ દિવસનો આ મહોત્સવ કરવામા આવે છે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રાવક પોતાને ખર્ચે સૌ અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાને પ્રસગે જે આતિથ્ય અને આડમ્બર કરવો પડે છે, તેમા એવડો મોટો ખર્ચ થઈ જાય છે કે આજે તો એ બધુ કરી શકે એવા લોક થોડા જ છે ને તેથી ગયા કાળમા થતુ હતુ તેવી રીતે પૂરી વિધિએ પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓ અને તેને અનુકૂળ બધો આડમ્બર આજે ભાગ્યે જ કોઈ કરે છે

જિનબિબની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસગે જેવી ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે તેવી જ વિવિધ દેવતાઓની પ્રતિમા, યન્ત્ર (ગૂઢ ચિન્હોવાળા પટ), પવિત્ર ધ્વજ આદિની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસગે પણ ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે પણ એવી જ ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે

દિગમ્બરોમા પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વખતોવખત ફરી ફરીને કરવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે શ્રવણ બેલગોલાની ગોમ્મટની પ્રખ્યાત પ્રતિમાને અમુક વર્ષો પછી ફરીને પચામૃત (દૂધ,

દહીં, ઘી મધ અને પાણી) વડે સ્નાન કરાવે છે, લેપ કરે છે અને એની પુષ્પપૂજા, ફલપૂજા વગેરે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે એવે પ્રકારે ઈ સ ૧૯૨૫ માં છેલ્લો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો; એ પ્રચંડ પ્રતિમાના શિખાપ્રદેશ સુધી ચઢવાને માટે પ્રચંડ આયોજન રચવામાં આવ્યાં હતાં. પવિત્ર પ્રવાહી પદાર્થો વડે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવા માટે અનેક ભાવકો આતુર બની ગયા હતા, અને એમ સ્નાન કરાવવાનો અધિકાર લીલામ કરીને મોટી રકમે આપવામાં આવ્યો હતો

અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ ધાર્મિક હેતુએ વિવિધ પ્રકારના ધ્વજ દિગમ્બરો ચઢાવે છે આદિપુરાણમાં ૧૦ પ્રકારના ધ્વજ કહ્યા છે; આઠ દિશામાં એ દરેક પ્રકારના ૧૦૮-૧૦૮ એટલે એકંદરે ૪૩૨૦ ધ્વજ ઋષભને નામે ચઢાવે છે એવા પ્રકારના [illegible] ચઢાવવાનો રિવાજ આજે પણ છે[૭૪]

તીર્થંકરની પ્રતિમાની ભક્તિ કરવાનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે ને તે રથયાત્રાનો છે એવી રથયાત્રા કમમાં કમ વર્ષમાં એકવાર તો નીકળે છે ૪ પણ પૂર્વે રથયાત્રાનું જેટલું મહત્ત્વ મનાતું એટલું આજે નથી મનાતું; કારણ કે પૂર્વે મહાપ્રતાપી રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા અને તેઓ પ્રચંડ રથયાત્રાઓ કાઢતા અને તેને લીધે ચક્રવર્તી મહાપદ્મે (પૃ ૨૯૨), સમ્પ્રતિએ અને કુમારપાલે કાઢેલી રથયાત્રાનાં યશોગાન જૈનોના ગ્રન્થોમાં[૭૫] છે આ મહોત્સવને પ્રસંગે તીર્થંકરની પ્રતિમાને સ્નાન તથા અર્ચન કરીને ખુબ શણગારેલા પ્રકાશક રથમા પધરાવે છે અને લોકની મેદની સાથે એ રથને નગરમાં ફેરવે છે એ રથને હાથી કે ઘોડા જોડેલા હોય છે.

પર્વો.

જૈનોનું મોટું પવિત્ર પર્વ પર્યુષણ છે ચાતુર્માસના એક માસ ને વીસ દિવસ વીત્યા પછી, સાધુઓને ને શ્રાવકોને પોતાનાં ધાર્મિક વ્રત પાળવાનો દિવસ (સંવત્સરી) આવે છે તેની આગાઉ સાત દિવસથી એ પર્વ શરૂ થાય છે એવી મહાવીરની[૭૬] આજ્ઞાને લીધે એને પર્યુષણ કહે છે

શ્વેતામ્બરો આજે સામાન્ય રીતે એ પર્વ શ્રાવણ વદિ બારશથી શરૂ કરે છે અને ભાદરવા શુદિ ૪ થે સમાપ્ત કરે છે દિગમ્બરોમા એ પર્વ ૧૫ દિવસ ચાલે છે અને ભાદરવા શુદિ પાચમથી વદિ પાચમ સુધીનુ ગણાય છે, ભાદરવા શુદિ ૪ પછીના ૭૦ દિવસના (કાર્તિક શુદિ ૧૪ સુધીના) કાળને પવિત્ર મનાય છે[૭૭] પર્વની શરૂઆત ઉપવાસથી થાય છે આખા આઠેય દિવસનો ઉપવાસ કરવો એવો શ્વેતામ્બર વિધિ છે, પણ આ વિધિ શબ્દશ પળાતો નથી, કેમકે અનેક લોક આજે તો એકાન્તર દિવસે ઉપવાસ કરે છે, છેલ્લે દિવસે બધો પૂરો (ચૌવિહાર) ઉપવાસ કરે છે એ દિવસે વળી પૌષધવ્રત (પૃ ૨૦૬) રાખવામા ધર્મ મનાય છે, અને ત્યારે શ્રાવક સાધુજીવન પાળે છે પોષધવ્રત પાળનાર શ્રાવક ઉપાશ્રયમા કે એકાન્તમા ચોવીશેય કલાક રહીને ધ્યાન ધરે છે કે અધ્યયન કરે છે. આ પવિત્ર સપ્તાહમા બધુ સસારી કામ બધ રહે છે ને સૌ લોક ઉપાશ્રયમા જાય છે, ત્યાં ઉપદેશ અપાય છે ને વ્યાખ્યાન વચાય છે શ્વેતામ્બરોમા ખાસ કરીને કલ્પસૂત્ર વચાય છે પર્વને પાચમે દિવસે મહાવીરના જન્મોત્સવનો વરઘોડો નીકળે છે (મહાવીરનો જન્મ સાચી રીતે તો ચૈત્ર શુદિ ૧૩ ને રોજ થયેલો મનાય છે) પર્યુષણનો છેલ્લો દિવસ સવત્સરી છે ને તે જૈનોના ધાર્મિક વર્ષનો છેલ્લો દિવસ પણ છે તે દિવસ પ્રતિક્રમણ કરવાનો છે અને નવા વર્ષમા કઇ નવા પાપ ન થાય એવી એની ભાવના છે ગત આખા વર્ષમાં જેની જેની સાથે કલહ થયો હોય તે તે સૌની એ દિવસે ક્ષમા યાચી લેવી જોઇએ, એમ સૌ જૈનનો ધર્મ મનાય છે દૂર દેશાવરમા વસનારની ક્ષમા મુખે માગવી અશકય હોવાથી વિજ્ઞપ્તિ લખીને જૈનો પોતાનો ધર્મ સાચવે છે અને જાણ્યે અજાણ્યે જે કઇ એમને માઠુ લાગે એવુ થયું હોય તેની ક્ષમા એ વિજ્ઞપ્તિમા યાચે છે (પૃ ૧૩૭)

પર્યુષણ પછી સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ જૈનપર્વ સિદ્ધચક્રપૂજા છે આ પૂજા વર્ષમા બે વાર—ચૈત્રમા અને આસોમા થાય છે ને સાતમથી પુનમ સુધી ૯ દિવસ ચાલે છે એ વખતે મન્દિરમા સિદ્ધચક્રની પૂજા વિધિપુરસર થાય છે. એમાંને કોઈ એક દિવસે

વરઘોડે ચઢાવી સિદ્ધચક્રને તળાવ ઉપર લઈ જાય છે અને ત્યાં એને સ્નાન કરાવે છે તે જળયાત્રા કહેવાય છે આ પર્વમા અનેક પ્રકારે આયંબિલ કરવાના હોય છે[૭]

દિગમ્બરનુ બીજુ પર્વ આ પ્રમાણે છે—જેઠ શુદિ પાંચમે શ્રુતપઞ્ચમી આવે છે, કારણ કે એ દિવસે જૈનશાસ્ત્રગ્રન્થો લખવાનો આરમ્ભ કર્યો હતો તેના સ્મરણમા દિગમ્બરો આ પર્વ પાળે છે[૭] કાર્તિક શુદિ પાંચમે જ્ઞાનપંચમી આવે છે, તે દિવસે શ્વેતામ્બરો ધર્મગ્રન્થોની પૂજા કરે છે અને ધૂળ તથા જન્તુથી તેમને સ્વચ્છ કરે છે, માગશર શુદિ અગિયારશે મૌનએકાદશી આવે છે, તે દિવસે ધ્યાન ધરવાનુ અને મૌનવ્રત પાળવાનુ હોય છે ઘણાં જિનપ્રસ્તિોમા એ દિવસનો ઉલ્લેખ છે ચાતુર્માસનો આરંભ અષાઢ શુદિ ૧૪ થી થાય છે અને તેનો અન્ત કાર્તિક શુદિ પુનમે આવે છે બધી પુનમોએ (હાલમાં ચૌદશે) ઉપવાસ કરવામાં આવે છે અને ધર્મ પરાયણ જૈનો તો દરેક માસમાં પાંચ દિવસે ઉપવાસ કરે છે[૮]

આદિનાથના, પાર્શ્વનાથના અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનમાના પ્રસંગના (કલ્યાણકના) સ્મરણને અર્થે અનેક દિવસો પાળવામા આવે છે અને તે તે પ્રસંગ અનુસાર તેને ઉજવવામાં આવે છે

હિન્દુઓની સાથે જે પર્વો જૈનો પાળે છે તેમા મોટામાં મોટું દીવાળીનુ પર્વ છે તે કાર્તિક (આશ્વિન) માસની અમાવાસ્યાને રોજ આવે છે, દીવાળીના દિવસોમાં હિન્દુઓ લક્ષ્મીની પૂજાને હેતુએ ઘર ને શેરી દીવાથી શણગારે છે મહાવીરના નિર્વાણના સ્મરણમાં જૈનો એ પર્વ પાળે છે એ નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે એમના ધર્મના અનેક રાજાએ દીપોત્સવ કરેલો કહેવાય છે[૯] મન્દિરમાં તે દિવસે નૈવેદ્યમાં લાડુ ધરાવવામા આવે છે અને પાવાપુરીની યાત્રા ખાસ ફળદાયી માનવામા આવે છે પણ હિન્દુ આચાર-વિચારને પ્રભાવે આજે તો ઘણાખરા જૈનો તીર્થંકરના નિર્વાણના સ્મરણમાં એ પર્વ પાળે છે, તેના કરતા વધારે તો સૌભાગ્ય અને ધનની પૂજાને અર્થે પાળે છે દીવાળીને દિવસે ને બેસતા વર્ષને દિવસે અમુક વિધિ કરવામા આવે છે દીવાળીને દિવસે લોકો લક્ષ્મીપૂજામાં પોતાના ચોપડાને પૂજે છે અને બીજે દિવસે

ભુતપ્રેતથી રક્ષણ પમાય એટલા માટે ચકલે નૈવેદ્ય મૂકે છે; તે જ દિવસે વળી હિસાબી ચોપડાની પૂજા થાય છે. એ હેતુએ બ્રાહ્મણ તેમા **શ્રી** શબ્દ લખે છે અને તેના ઉપર નાણું ને નાગરવેલનું પાન મૂકવામા આવે છે અને ત્યારપછી એ ચોપડાની આરતિ ઉતારવામા આવે છે છેવટે એના ઉપર ગુલાલ છાંટવામા આવે છે. ત્યારપછી બ્રાહ્મણ અને જૈન પ્રસાદી લે છે કેટલાક કલાક સુધી એ ચોપડો ઉઘાડો પડ્યો રહે છે, બન્ધ કરતી વખતે 'લક્ષ લાભ, લક્ષ લાભ,' એવા શબ્દ બોલવામા આવે છે

હિન્દુઓના બીજાં પણ પર્વ જૈનોએ જુદે જુદે રૂપે સ્વીકારી લીધા છે. ભાદરવા શુદિ ચોથે ગણેશચતુર્થી આવે છે, તે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિના દેવ ગજાનનનો જન્મદિવસ છે, જૈનોએ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ **ગણધરને** નામે તે ચડાવ્યો છે, આસોમા નવરાત્રિના નવ દિવસ ભરતને નામે ચડાવ્યા છે[૮૨]

પોતાના ધર્મનો કશોય આધાર ન હોય એવા પણ કેટલાક હિન્દુપર્વો જૈનો પાળે છે, જેવા કે વસન્તમા આવતી હોળી, તેમજ વળી શીતળાસપ્તમી વિગેરે

તીર્થ અને યાત્રા.

કોઇ પવિત્ર મનાતે સ્થળે તીર્થંકરનુ ધ્યાન, તેમની પ્રતિમાની પૂજા અને પર્વને દિને ઉત્સવ કરવામા આવે તો ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા વિશેષ પુણ્ય મળે છે, ભારતવર્ષની પૂણ્યભૂમિમા અનેક પવિત્ર સ્થળ છે, ત્યા યાત્રા કરવાથી પુણ્ય થાય ને પાપનો ક્ષય થાય એવી દૃઢ ભાવના સમસ્ત ભારતધર્મીઓની છે ને જૈનોની પણ એવી સમ્પૂર્ણ માન્યતા છે જે સ્થળે યાત્રાળુ યાત્રા કરવા જાય તેને હિન્દુઓ તીર્થ કહે છે તીર્થનો શબ્દાર્થ प्रवेशद्वार, जलाशयमार्ग, प्रणाली, नद्यवतरण, उपकूपजलाशय, स्नानस्थान[૮૪] થાય છે સ્નાનસ્થાન એ અર્થ લઇને હિન્દુઓએ એમા "પવિત્ર સ્થાન, યાત્રાસ્થાન" એવો ભાવ મૂકયો છે, કારણ કે તેમના મુખ્ય મન્દિરો નદીને કે સરોવરને કિનારે હતાં અને તેના જળમા પાપનાશક શક્તિ મનાતી હતી તે ઉપરથી પ્રાચીન કાળે પણ

તીર્થનો ભાવ બીજા જે મન્દિરોમાં સ્નાનસ્થાનનો ભાવ નહોતો તે મન્દિરોને પણ આરોપાયો; ત્યારથી તીર્થ એટલે ભવસાગર પાર પામવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપનાર સ્થાન એમ મનાયું

જૈનોમાં તીર્થ શબ્દનો અર્થ ખાસ કરીને આ જ મનાય છે કારણ કે એમના તીર્થ કોઈ સ્નાનસ્થાન છે જ નહિ. પવિત્ર નદીઓમાં પાપનાશક શક્તિ છે એમ હિન્દુઓ માને છે પણ સામા જૈનો માનતા નથી. હિન્દુઓના આ મન્તવ્યને તેઓ ઉન્માદ માને છે અને સતી થવાના રિવાજને તથા પવિત્ર પર્વતો ઉપર થી પડતું મૂકવાના રિવાજને અથવા એવા જ બીજા જે રિવાજને હિન્દુઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉચા માને છે તેમની જ સમાન કક્ષાએ નદીજળમાં પાપનાશક શક્તિ છે એવા મન્તવ્યને પણ જૈનો મૂકે છે ૮૪

તીર્થંકર જ્યાં જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન કે નિર્વાણ પામ્યા હોય અથવા તો જ્યાં લાંબો સમય રહ્યા હોય એ સ્થાનને જૈનો તીર્થ સ્થાન માને છે બીજા સન્તો જ્યાં રહ્યા હોય કે નિર્વાણ પામ્યા હોય અથવા જ્યાં બીજી કોઈ પ્રખ્યાત પૂજ્ય પદાર્થ હોય તે સ્થાનને પણ તીર્થ માને છે

જૈનોના તીર્થની સંખ્યા ખૂબ છે. એનું સમ્પૂર્ણ પત્રક આપી શકાય એમ નથી, કારણ કે સૈકાઓ જતા જૈનધર્મની અવનતિને પરિણામે અનેક પ્રાચીન પ્રખ્યાત તીર્થ આજે વિસારે પડી ગયાં છે તેમજ બધા તીર્થને બધા સમ્પ્રદાય સરખી રીતે માનતા નથી, કેટલાક સુધારક અમુક પવિત્ર સ્થળની શક્તિ માનવા ના પાડે છે તે ઉપરાંત વળી જૈનધર્મ ઉપર હિન્દુધર્મની છાયા આજે પ્રબળભાવે પડી રહી છે અને તેને પરિણામે અનેક જૈનો આજે હિન્દુઓનાં તીર્થસ્થાનોએ યાત્રા કરવા જતા થયા છે, પછી એ તીર્થસ્થાનો સાથે જૈનધર્મને કશો ય સંબંધ ન હોય કે નામનો જ માત્ર હોય.

પંડિત સુખલાલે લખેલા અને શ્વેતામ્બરોમાં ખૂબ વપરાતા પંચપ્રતિક્રમણ નામે ગ્રન્થમાં ૨૮ મા પૃષ્ઠ ઉપર "વર્તમાનકાળના

કેટલાક તીર્થ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છેઃ—શત્રુંજય, ગિરનાર, તારંગા, શંખેશ્વર, કુંભારિયા, આબુ, રાણકપુર, કેસરિયાજી, બામનવાડા, માંડવગઢ, અન્તરીક્ષ, મક્ષી, હસ્તિનાપુર, અલ્હાબાદ, બનારસ, અયોધ્યા, સમ્મેતશિખર, રાજગૃહ, કાકંદી, ક્ષત્રિયકુંડ, પાવાપુરી, ચમ્પાપુરી અને એ જ ગ્રન્થમા બીજા સ્થળોએ બીજાં કેટલાક તીર્થોના નામ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે સત્યપુરી, ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), સુહરી (પૃ ૨૫), અષ્ટાપદ, વરકાણા, જીરાવલા (પૃ ૧૭૨), ગજપદ, વૈભારગિરિ, સોનાગિરિ, ચિત્રકૂટ (પૃ ૨૪૯) પણ આ પત્રક આપ્યુ છે તે ઉત્તર ભાગતના શ્વેતામ્બરો જે તીર્થોની જાત્રા કરે છે તેનુ જ છે, શ્રવણ બેલગોલા, પદ્માવતી, મૈસુર (નગર) પાસે ગોમ્મટગિરિ અને બીજાં અનેક દિગમ્બર તીર્થો દક્ષિણ ભારતમા પણ છે જૈન તીર્થો એટલા બધા[૮૫] છે કે તે બધાનુ એકે એકે અહી વર્ણન આપ્યુ પાલવે નહિ Heilige Slatten der Hindus, Jains and Buddhisten નામના મારા ગ્રન્થમા અનેક જૈનતીર્થનુ વર્ણન આપ્યુ છે, તેથી અહીં તો થોડાક મહત્ત્વના તીર્થનુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપીને જ સન્તોષ પામીશ

જૈનોના ઘણાખરા પ્રખ્યાત મન્દિરો પર્વતો ઉપર છે ૧ લા તીર્થંકર ઋષભદેવ હિમાલયમા આવેલા અષ્ટાપદ (કૈલાસ) ઉપર નિર્વાણ પામેલા મનાય છે એમના પછીના (વાસુપૂજ્ય, અરિષ્ટ-નેમિ અને મહાવીર સિવાયના) બીજા બધા (૨૦) સમેતશિખર ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા આ પર્વત આજે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વ-નાથના નામ ઉપરથી 'પારસનાથ પર્વત'ને નામે ઓળખાય છે એ પર્વત બિહાર પ્રદેશમા હઝારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો છે એના શિખરને શોભાવી રહેલા અનેક મન્દિરોમા દર્શન કરવા દરવર્ષે હજારો શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈન જાત્રાળુઓ એ પર્વત ઉપર ચડે છે ૨૨ મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ કાઠિયાવાડમા આવેલા ગિરનાર (રૈવતક) પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામેલા છે એ જ પ્રદેશમા પાલિતાણા નગરની પાસે શત્રુંજય નામે પર્વત છે, તેના ઉપર ઘણા

ઉપરના પૃષ્ઠાંકો સુખલાલજીવાળા હિંદી પંચપ્રતિક્રમણના છે

સન્તો નિર્વાણ પામેલા જણાય છે. સૌ તીર્થોમાં આ વિશેષ પવિત્ર છે એમ અનેક જૈનો માને છે "શત્રુંજયના સ્પર્શમાત્રથી મહાપાપી પણ સ્વર્ગ પામે છે, પુણ્યશાળી લોકો થોડા જ વખતમાં મોક્ષ પામે છે. શત્રુંજય તરફ જતાં એકેક પગલે સહસ્રકોટી ભવમા બાંધેલા પાપથી માનવી મુક્ત થાય છે[૮૬]" ગિરનાર અને શત્રુંજય એનાં સુન્દર મન્દિરોને માટે પણ પ્રખ્યાત છે, પણ તે કરતાં યે એમના કરતાં ય વધારે પ્રખ્યાત રાજપુતાનામાં આવેલો પવિત્ર આબુગિરિ છે. એ પર્વત ઉપર દેલવાડા નામે સ્થળે સૌથી સુન્દર મન્દિરો છે અને એ પ્રખ્યાત ભવ્ય મન્દિરો સહેજ આરસપહાણનાં બાંધેલા છે. શેઠ વિમલશાએ ૧૧ મા સૈકામાં અને વસ્તુપાલ તેજપાલ નામે બે ભાઈઓએ ૧૩ મા સૈકામાં એ મન્દિરો બાંધેલાં છે.

ત્યારપછી બીજા તીર્થંકરો જ્યાં નિર્વાણ પામ્યા હોય તે તીર્થસ્થાનો પણ મહત્ત્વનાં છે. ૧૨ મા તીર્થંકર વાસુપૂજ્ય બિહારમાં આવેલી ચમ્પાપુરીમા (વર્તમાન ભાગલપુરમાં) નિર્વાણ પામ્યા હતા. તે જ પ્રદેશમાં આવેલી પાવાપુરીમાં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને ત્યાં આજે પણ એમની તેમજ એમના શિષ્યો ગૌતમની અને સૌધર્મની પાદુકાઓ છે[૮૭] વળી તેજ પ્રદેશમાં આવેલા રાજગૃહમાં મહાવીરના તેમજ ૨ મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના જીવનની અનેક ઘટનાઓ બનેલી તેના સ્મરણમાં અનેક લોકો જાત્રા કરવા ત્યાં જાય છે. બનારસ, અયોધ્યા, (દિલ્હીની ઇશાને ૫૬ માઈલ ઉપર આવેલું) હસ્તિનાપુર અને ક્ષત્રિયકુંડ વગેરે જે નગરોમા તીર્થંકરો જન્મ પામેલા ત્યાં પણ ઘણા લોકો જાત્રા કરવા જાય છે.

જે સ્થળે તીર્થંકરોની અને સન્તોની અસાધારણ અને તેથી આશ્ચર્યજનક પ્રતિમાઓ હોય છે તે સ્થળો પણ જાત્રા જવા માટે પ્રખ્યાત થયા છે. આમાંનાં કેટલાંકનું વર્ણન તો પૃ ૪૦૩ ઉપર કર્યું જ છે.

જ્યારે કોઈને જાત્રાએ નીકળવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે નીકળતા પહેલા ઉપવાસ, ધ્યાન વગેરે કરીને એ ધાર્મિક કાર્ય માટે યોગ્ય થવાની તૈયારી કરે છે. ખુદ જાત્રાએ જતી વખતે માર્ગમાં પણ એણે અમુક નિયમ (છ રી) પાળવાના હોય છે, એનાથી દિવસમાં એક જ વાર ખવાય, સચિત્તનો ત્યાગ કરવો પડે, હોય ઉપર જ

સુવાય, એણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઇએ, બે ટંક પ્રતિક્રમણ કરવું જોઇએ, પગે જ ચાલીને જાત્રા કરવી જોઇએ જો આમાંના કોઈ નિયમનું કંઇ અંશે ઉલ્લંઘન થાય તો તેટલે અંશે જાત્રાથી તેને મળનારૂ ફળ ઓછુ મળે, જેમકે જે કોઈ વાહનમાં બેસીને જાત્રા કરે, તેને પગે ચાલીને જાત્રા કર્યાથી જે ફળ મળવાનુ હતુ તેનાથી અર્ધું જ મળે. તીર્થસ્થાને પહોંચ્યા પછી જાત્રાળુ ધાર્મિક વિધિ આચરવા માંડે છે, મન્દિરે મન્દિરે તીર્થંકરની પૂજા કરે છે ને પુષ્કળ દાન કરે છે, અમુક પુણ્ય મળે માટે અમુક ક્રિયા કરવાનો રિવાજ અનેક સ્થળે હોય છે, જેમકે શત્રુંજય ઉપર ચઢવાનાં જે હજારો પગથીઆ છે તેના ઉપર ૯૯ વાર ચઢ-ઉતર (યાત્રા) કરે અને અમુક પ્રકારે અમુક મન્દિરોની (૯૯) પ્રદક્ષિણા કરે તેને અમુક પુણ્ય થાય. જો આ પ્રમાણે વિધિસર કરવુ હોય તો ત્રણ માસ ઉપરાત લાગે, જાત્રાળુ છેવટના દિવસોમા કશુ ખાતો પીતો નથી (ઉપવાસ કરે છે). છેવટે જ્યારે વિધિ પૂરો કરીને મુખ્ય મન્દિરે એ આવે છે, ત્યારે ગુરૂ તીર્થંકરની રૂપાની પ્રતિમાને ચોકમા એક મડપમા પધરાવે છે જાત્રાળુ એ પ્રતિમાની અષ્ટવિધ પૂજા અગીઆર વાર કરે છે, તે વખતે ગુરૂ મત્રો ભણે છે, તીર્થમાળ પહેરાવે છે છોકરાઓ ધાર્મિક નૃત્ય કરે છે આ બધો વિધિ કરતાં પુષ્કળ ખર્ચ થઈ જાય છે ને તેનુ પુણ્ય પણ મ્હોટુ મળે છે.[૮૮]

કોઇની સ્થિતિ એવી હોય કે જાતે જાત્રા ન કરી શકે તેવે પ્રસગે બીજા જે કોઈ જાત્રાએ જતા હોય તેમને માર્ગમાં જોઈતી સામગ્રી પૂરી પાડીને કે ઉતારા આપીને કે બીજી રીતે તેમની જાત્રાને સહાયતા આપે તો તેને પણ જાત્રાનું ફળ મળે વળી જે કોઇ પોતે જાત્રા કરે અને પોતાને ખર્ચે બીજાને જાત્રાએ લઇ જાય તેને તો જરૂર ફળ મળે એ સ્વાભાવિક છે. એવી તીર્થયાત્રા માટે મોટા મોટા સઘ કાઢનારા જૈન રાજાઓની ને મત્રીઓની કથાઓ જૈન ગ્રન્થોમા અનેક છે[૮૯] વસ્તુપાલે એવો સઘ કાઢેલો, તેમા કમસાં કમ ૪૫૦૦ રથ, ૭૦૦ શિબિકા, ૭૦૦ ગાડા, ૧૮૦૦ ઉટ, ૨૯૦૦ સેવક, ૩૩૦૦ ભાટ, ૪૫૦ જૈન ગાયક, ૧૨૧૦૦ શ્વેતામ્બર અને ૧૧૦૦ દિગમ્બર શ્રાવકો હતા.[૯૦]

અધ્યાય ૭

સમાપ્તિ

ધર્મના ઇતિહાસમાં જૈનધર્મનું સ્થાન

માનવજાતિ જે જે ધર્મ પાળતી આવી છે તે સૌ ધર્મોનું, તેમના ઠરેશ્વરને અનુસરીને, વર્ગીકરણ કરવાના પ્રયત્ન અનેક વાર અનેક દિશાએથી થયા છે આ દષ્ટિએ જૈનધર્મને પણ કોઇ અમુક વર્ગમાં મૂકવાનો કોઇ પ્રયત્ન કરે તો એને નિરીશ્વરવાદી, મનુષ્યપૂજક આધ્યાત્મિક નૈતિક સંસારત્યાગી, ઉદાસીન, નિર્વાણધર્મ માને. જેઓ સુશિક્ષિત ધર્મોના સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખી શકે છે તેમને તો 'નિરીશ્વરવાદી ધર્મ' એ શબ્દો જ વદતો વ્યાઘાત સ્વરૂપ લાગશે, પણ તે ભૂલ છે કારણ કે 'ધર્મ' એ શબ્દના મૂળ અર્થમાં (religin vinculs pietatis obslrictides et religate sumus Lectamitus, Institut III 28) દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો સમ્બન્ધ હશે કે નહિ—પણ આજે તો એ શબ્દમાં એવો જ ભાવ સમાયેલો છે કે ધર્મમાં ઇશ્વરની ભાવનાની ખાસ જરૂર જ છે એવું કાંઇ નથી, નહિ તો બૌદ્ધધર્મ ચીનનો સુધરેલો ધર્મ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સામાન્યતઃ ધર્મ કહેવાય છે તેમને તે પ્રદેશમાંથી નીકળી જ જવું પડે. સુશિક્ષિત ધર્મ જ્ઞાનની ભાવનાએ જૈનધર્મ બેશક નિરીશ્વરવાદી છે, કારણ કે તે અનેકેશ્વરવાદી નથી, એકેશ્વરવાદી નથી દ્વૈતવાદી નથી, અદ્વૈતવાદી નથી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી નથી. આર્ય શંકરાચાર્યે પોતાના ધર્મમતમાં જે ભાવના પ્રદર્શિત કરી છે એ જ ભાવના આ નિરીશ્વર ધર્મમાં છે જૈનો પોતે પણ જ્યારે પોતાના ધર્મને નિરીશ્વરવાદી કહે છે ત્યારે પોતાનો મત સાબીત કરવા પોતાના પ્રમાણ આપે છે કારણ કે ઇશ્વર સંબંધીનો ભ્રમ ભારતવર્ષમાં સુશિક્ષણ સુધી જ દષ્ટિએ દેવાય છે ને એ દૃષ્ટિએ તો જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે (બૌદ્ધો માને છે તેમ) જીવના મોક્ષ પછી એના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે પારલૌકિક દેવી ગતિ પામેલા—નિર્વાણ

પામેલા જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું અસ્તિત્વ જે સ્વીકારે નહિ તે નાસ્તિક ગણાય આ દૃષ્ટિએ જોતાં જૈનધર્મ ખરે જ નિરીશ્વરવાદી નથી; જૈનો પોતાને અમુક અપેક્ષાએ ઇશ્વરવાદી પણ માને છે ને તેમ માનવાનો તેમનો દાવો સાચો છે, કારણ કે જીવના (જો કે નિર્વાણ પામતા જ પ્રકટ થવાના) પવિત્ર અને શુદ્ધ સ્વભાવને તેઓ માને છે અને તીર્થંકરો જેવા નિર્વાણ પામેલા પુરૂષોને પોતાના નેતા અને દેવરૂપે પૂજે છે.[1]

જૈનધર્મ અને ભારતના ઇતરધર્મ.

ઇતિહાસની તેમજ કલેવરની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મમા ભારતધર્મના સૌ લાક્ષણિક અગ છે હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મની પેઠે તે પણ કર્મના, પુનર્જન્મના અને મુક્તિના સિદ્ધાન્તોને પોતાના ધર્મના મુખ્ય બિન્દુસ્વરૂપ માને છે; નરક-સ્વર્ગ અને મર્ત્યલોક વિષેના વર્ણન, જગતના ઇતિહાસમા પ્રવર્તતા કાળની ગણના અને ધર્મના સસ્થાપકોના યથાનિયમે જન્મ વિષેની હકીકતો પણ જૈનધર્મમા પેલા બે ધર્મને મળતી છે. એ ધર્મમાં સામાજિક તેમજ ધાર્મિક જીવનના સ્વરૂપ પણ તે બે ધર્મના જેવાં છે આ વાતો છેક સ્વાભાવિક છે, કારણ કે હિદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણેય ધર્મ એક જ મૂળમાથી નીકળ્યા છે, સૈકાઓ સુધી સાથે જ ખીલ્યા છે અને એમણે એકમેક ઉપર તીવ્ર છાપ પાડી છે.

જૈન અને હિન્દુધર્મ.

જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ વચ્ચે સામ્ય તો પુષ્કળ જ છે સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમા (અને હિન્દુઓમા એ તો મુખ્ય વાત છે) આજે જૈન હિન્દુથી થોડે જ અશે જુદો છે સ્થિતિ એવી છે કે જૈનો અને હિન્દુઓ જાણે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયના હોય તેમ તેને અનુસરીને બનેના રીતરિવાજોમા કેટલાક તફાવત છે, એ બે વચ્ચે એથી વધારે ભેદ નથી અને એ સિવાય તો તેમનો જીવનક્રમ વ્યવહારથી સરખો જ ઘડાઇ ગયેલો છે જી બુઇલરે તે વિષે કહ્યુ છે કે જીવનચર્યા વિષેના જૈનવિધિઓ

મોટે ભાગે મનુસ્મૃતિએ આપેલા વિધિઓને મળતા છે, જો લખે છે કે–" જૈનોએ અનેક વિધિઓ બ્રાહ્મણ સ્મૃતિઓમાંથી લીધા છે જે બ્રાહ્મણ આપત્કાળે વૈશ્યજીવન પાળતો હોય તેને માટે બ્રાહ્મણ સ્મૃતિમાં જે વ્યવસાય નિષિદ્ધ ગણ્યા છે, તે જ વ્યવસાય શ્રાવકને માટે પણ નિષિદ્ધ ગણ્યાં છે [૧] " અને ત્યારપછી તે લેખક મનુસ્મૃતિ અને જૈનધર્મના ગ્રન્થો વચ્ચે બીજી કેટલીક સમાનતા બતાવે છે મદ્યમાંસનો ઉપયોગ નહિ કરનાર હિંદુઓમાં જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજો છે તેવા જ જૈનોમાં પણ છે જુદા એટલે ગણી પડે છે કે અહિંસાના સિદ્ધાન્તને જૈનો બહુ તીવ્રભાવે પાળે છે ને તેથી અંધારુ થયા પછી ખાણું કરતા નથી વગેરે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એ બેમા મહત્ત્વનો ફેર એ છે કે પવિત્ર નદીઓમા સ્નાન કર્યાનું માહાત્મ્ય જૈનો માનતા નથી હિંદુઓ પોતાના સાધુ (સંન્યાસી)ને દાટે છે એમ જૈનો દાટતા નથી પણ બાળે છે, તેઓ પશુયજ્ઞ કરતા નથી, તેઓમાં સતી થવાનો રિવાજ નહોતો. આ બધા સામાજિક અને ધાર્મિક તફાવત પ્રમાણમાં નજીવા છે અને એ ધર્મમાં કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જુનામા જુના વિચારના હિન્દુને પણ તેમના પવિત્રતાના વિચારોની આડે આવતી નથી એટલા માટે ઘણે હિન્દુઓ જૈનોને મોટે ભાગે બીજા ધર્મના અનુયાયી ગણતા નથી પણ હિન્દુધર્મના જ અનુયાયી માને છે " પૃ ૩૭ ઉપર જણાવ્યું જ છે કે ઘણી વખત જ્યાંએ વૈષ્ણવો અને હિન્દુઓ એક જ નાતના હોય છે જૈનો પણ હિન્દુઓને બીજા ધર્મના માનતા નથી, ઘણા વખત જૈનો વસતિપત્રકમાં પોતાને હિન્દુ જણાવે (લખાવે) છે હિન્દુ દેવની પૂજા કરે છે હિંદુ પર્વ પાળે છે (પૃ ૪૪૫) અને પોતાના મન્દિરોમા હિંદુ બ્રાહ્મણો પાસે પૂજા કરાવે છે (પૃ ૩૨૮). સામાન્ય હિન્દુ ધર્મ તરફ જૈનોનુ પ્રયાણ છેલ્લા સૈકામાં એટલે સુધી થયુ છે કે જો એમ ને એમ જ ચાલ્યુ જશે તો જૈનધર્મ હિંદુધર્મમા પુરેપુરો ગળી જશે એવો સંભવ છે સુધારકી જૈનો આ ભય સમજી ગયા છે તેથી હિંદુઓ અને જૈનોમાં જે તફાવત (જેમકે વારસાના નિયમ) છે તેને તે વળગી રહ્યા છે અને જૈનોમા જે વિશેષતા છે તેને પકડી રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે

હિન્દુ અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે બહુ ફેર છે. જૈનો વેદને માનતા નથી, સ્મૃતિગ્રન્થોને અને બ્રાહ્મણોના ઇતર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત માનતા નથી, પણ જૈનધર્મ અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ તો એ છે કે જૈનસંઘને સંગઠિત રાખી શકે એવાં અમુક સ્પષ્ટ ધાર્મિક તત્ત્વો અને પ્રણાલિકાઓ જૈનધર્મમાં છે; હિન્દુધર્મમાં એના સર્વે અનુયાયીઓને એક બંધને બાંધી રાખે એવાં કશાં સર્વમાન્ય ધર્મતત્ત્વો નથી, અને વળી એ ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક સિદ્ધાન્તો છે અને તે સર્વે પોતે સાચા હોવાનો દાવો કરે છે સિદ્ધાન્તોની આ વિવિધતા એટલી તો વિચિત્ર છે કે હિન્દુઓના સિદ્ધાન્તો વિષે, ખાસ કરીને સંસ્કારી જન જેને વિષે ચર્ચા કરી શકે એવા સિદ્ધાન્તો વિષે, સ્વાભાવિક રીતે અભિપ્રાય આપતાં સંકોચ થાય એમાંના કેટલાક સિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા દોરવાનો પ્રયત્ન મેં મારા Hinduismus નામના ગ્રન્થમાં કર્યો છે, તે સિદ્ધાન્તોની તુલના જૈનસિદ્ધાન્તો સાથે કરીએ તો આ ભેદ સ્પષ્ટ તરી આવશે. ઘણાખરા હિન્દુઓ સ્રષ્ટા અને નિયન્તા ઈશ્વરને માને છે, જૈનો માનતા નથી, હિન્દુઓ જુગે જુગે જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલય માને છે, જૈનો અનાદિ અનન્ત માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે શુદ્ધ સનાતન ધર્મ દેવોએ (ઈશ્વરની પ્રેરણાથી બ્રહ્માએ મર્ત્યલોકમાં) પ્રકટ કર્યો, જૈનો માને છે કે મહાપુરુષોએ–તીર્થંકરોએ પોતે પ્રકટ કર્યો ને પ્રસાર્યો, હિન્દુઓ માને છે કે દેવ મોક્ષ પામી શકે, જૈનો માને છે કે એમ થઈ શકે નહિ, એ તો માત્ર માનવીનો જ અધિકાર છે અને તેથી તેમને મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા થાય તો એમણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યપણે અવતાર લેવો જોઇએ ને તપ કરવું જોઇએ, હિન્દુઓ કર્મને અદૃષ્ટ સત્તા માને છે, જૈનો એને પુદ્ગલના સૂક્ષ્મ તત્ત્વ માને છે ને તે જીવને વળગે છે એમ માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે ભક્તજન ઇશ્વરની ભક્તિ કરે તેને પરિણામે તેની કૃપાથી સુખ મળે છે, જૈનો માને છે કે પોતાના જ કરેલા સતત કર્મથી સુખદુ:ખ મળે છે, ઘણાખરા હિન્દુઓ માને છે કે નિર્વાણ બધા ય પામી શકે, જૈનો ભવ્ય અને અભવ્ય વચ્ચે ભેદ કરે છે (પૃ ૧૯૪), ઘણાખરા

હિન્દુઓ માને છે કે મોક્ષ થતા જીવ ઇશ્વરના સ્વર્ગમાં અનાદિ કાળ સુધી રહે છે અથવા પરમાત્મામા ભળી જાય છે, જૈનો માને છે કે લોકને શિખરપ્રદેશે કેવળી (સિદ્ધ) અક્ષુબ્ધ નિષ્ક્રિય શાન્તિમા રહે છે અને ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં એવાં અનેક તત્ત્વો છે કે જે હિન્દુ આધ્યાત્મિક પ્રણાલિમા નથી. (જેમકે ધર્મ અને અધમ તત્ત્વો, લેશ્યા, ગુણસ્થાન વગેરે) એ ધમના જ્ઞાન તત્ત્વમા અને ન્યાય શાસ્ત્રમા સ્વતત્ર (સ્યાદ્વાદ જેવા) તત્ત્વો છે અને એમાં એની પોતાની ખાસની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે

જૈનોની આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તની તુલના હિન્દુઓના છ દર્શનો સાથે અહીં કરવી નિરર્થક છે; અહીં તો એટલુ જ જણાવવુ બસ થશે કે ન્યાય ને વૈશેષિક પ્રણાલિની છેક સમીપ જૈનધર્મ છે કારણકે બનેમા પરમાણુવાદ તેમજ જીવના કર્તૃત્વ વિષેના મન્તવ્ય માન્યા છે જૈનધર્મમા અને સાખ્યમાં નિરીશ્વરવાદ સમાનભાવે છે વળી બનેમાં જીવની વ્યક્તિપણે સમ્પૂર્ણ સ્વતત્રતા અને મુક્તિ માની છે એમાં પણ અમુક અંશે સમાન ભાવ છે આ સિવાય બ્રાહ્મણ દર્શનો અને જૈનદર્શન વચ્ચે સમાન અંશો બહુ થોડા છે

જૈનદર્શન બ્રાહ્મણદર્શનથી ભિન્ન અને સ્વતત્ર હોવા છતા, કાળ વહેતે એણે બ્રાહ્મણદર્શનમાંથી ઘણુ સ્વીકાર્યું છે યોગમાંથી અને તત્રમાથી (પૃ ૩૦૪) લીધુ છે વેદાતમાથી લેવાના ને તીર્થંકરોમાં હિન્દુઓની દેવભાવના આરોપવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

હિન્દુઓની અને જૈનોની વિશ્વવિદ્યા વચ્ચે પણ નિકટનો સબધ દેખાય છે; અને વળી એક ઓ. બાકર કહે છે એમ એ તો નક્કી જ છે કે જૈનોના સ્વર્ગોનાં નામ તે કંઈક અંશે બ્રાહ્મણોના અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવોનાં સ્વર્ગોનાં (બ્રહ્મલોક સહસ્રાર આદિ) નામ સાથે મળતા છે

જૈન સન્તચરિતોની કથાઓ ઉપર પણ બ્રાહ્મણ કથાઓની સ્પષ્ટ છાપ પડેલી છે રામની, પરશુરામની, મહાભારતના અને રામાયણના પાત્રોની અને બીજા અનેકની કથાઓ જૈનોએ

લીધી છે અને તેમને પોતાની ભાવનાએ ઘડી છે આ વાત તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારતા નથી, પણ એમણે એ કથાઓને જે સ્વરૂપે ઘડી કાઢી છે, તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ સમજાઈ આવે છે કે તેમની કથાઓ બનાવટી છે ને સાચી તેમજ પ્રમાણભૂત કથાઓ બ્રાહ્મણોની છે[૪] (આ ગ્રંથકર્તાની માન્યતા માત્ર છે)

વળી જે વિવિધ સિદ્ધાન્તો, મન્તવ્યો, ઉપદેશો અને રિવાજો આજે જૈનો પોતાના માની રહ્યા છે, તેમાના અનેક હિંદુઓની સાથે એકસરખા છે આ બધા ઉપરથી જૈનો એવો દાવો કરે છે કે અમારો ધર્મ પ્રાચીન છે, ને તેમાથી જ હિન્દુ ધર્મ નીકળ્યો છે આવો દાવો કરવાનો પ્રાચીન પૂરાવો તેઓ આપે છે ને કહે છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસમા એમ લખ્યુ છે કે ભરતે પ્રકટ કરેલા સત્યવેદની ભાવના ભૂલ્યો એટલે મનુષ્ય મિથ્યાત્વમા પડ્યો અને પશુયજ્ઞ કરતો થયો[૫] આવો દાવો આજે પણ જૈન દાર્શનિકો કરે છે અને ચમ્પતરાય જૈન લખે છે કે “ હિન્દુ ધર્મ મૂળથી જ જૈનધર્મની શાખા હતી ”[૬]

આવા દાવાને ઇતિહાસનો કશોય આધાર નથી, એ દાવો જૈનો સિવાય બીજુ કોઇ માનતુ નથી, પણ એ વાત છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી, કારણકે જૈનધર્મે હિન્દુ ધર્મ ઉપર બેશક અનેક વિષયોમા છાપ પાડી છે હિન્દુઓના અતિપ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોમા—ઉપનિષદોમા, રામાયણ, મહાભારતમા અને બીજા ગ્રન્થોમાં —જૈન ભાવનાના ચિહ્ન હોય એ કેવળ સભવિત છે; પણ એ વિષયમા સશોધન હજી એટલુ ઓછુ થયુ છે કે સ્પષ્ટતાએ કશુ કહી શકાય એમ નથી મંડુક ઉપનિષદ્ અને જૈનધર્મ વચ્ચે નિકટનો સબધ છે એમ પ્રો હર્ટલ જે કહે છે તે માનવાને પૂરતો આધાર હજી મળ્યો હોય એમ મને લાગતુ નથી હર્ટલ બતાવે છે તે બ્રહ્મલોક અને મુક્તિ વિષેની જૈનોની ભાવના ઉપનિષદ્ની ભાવનાથી જુદા પ્રકારની છે અને એ બેને સરખાવી શકાય એમ નથી એ બે વચ્ચેની સમાનતા તે માત્ર Termini Technici છે.[૭] બેશક હિન્દુ સમ્પ્રદાયો ઉપર જૈનધર્મની છાપ તો છે જ પણ-

યજ્ઞની વિરૂદ્ધ અહિંસાની ભાવના તીવ્રભાવે જે ઉઠી થઇ અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવધર્મમાં અન્નાહારની ભાવનાએ જે જડ ઘાલી તે બૌદ્ધધર્મની અને જૈનધર્મની ભાવનાને જ પરિણામે કહી શકાય. વૈષ્ણવધર્મ ઉપર જૈનધર્મે બીજીપણ ઘણી રીતે અસર કરી છે જિન વિષ્ણુનો અવતાર મનાય છે[८] વિષ્ણુએ ઋષભરૂપે આર્હંત ધર્મ પ્રકટ કર્યું એમ પદ્મતન્ત્ર ૧,૧,૪૭થી લખ્યું છે[९] ભાગવત પુરાણ ૫, ૩ થી અને ૧૧, ૨ માં તેમજ વૈષ્ણવોના બીજા ધર્મ ગ્રન્થોમાં તેવી જ રીતે ઋષભને વિષ્ણુના અવતાર માન્યા છે તેમાં ઋષભના ચરિત વિષે જે કથા આપી છે, તે જૈન કથા સાથે મોટે જ અંશે મળતી આવે છે, પણ ઋષભની કથા વૈષ્ણવધર્મના ગ્રન્થમાં આવે એ જ હકીકત મહત્વની ગણાય.[1] વૈષ્ણવોનાં દાર્શનિક સમ્પ્રદાયોમાં ખાસ કરીને મધ્વના (ઇ. સ. ૧૧૯૯–૧૨૭૮) દ્વૈત સમ્પ્રદાયમાં જૈન ધર્મની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે; આ હકીકત તુરત જ સાબીત થઇ શકે તેમ છે કે દક્ષિણ કાનડામાં મધ્વ રહેતો ને અનેક સૈકાથી જૈનધર્મ ત્યાં મુખ્યધર્મ હતો, માટે તે ધર્મની છાપ મધ્વના સમ્પ્રદાય ઉપર છે "વિષ્ણુધર્મનું મધ્વ દર્શન (Madhvas Philosophie des Vishnu Glaubens)" નામના મારા ગ્રન્થમાં પૃષ્ઠ ૨૭ ૩૧ ઉપર મેં જણાવ્યું છે કે પ્રારમ્ભવાદ, ભેદિઓ વગેરે મધ્વના સિદ્ધાન્તો તે જૈનધર્મને આધારે બંધાયા હોય એમાં કશું અસમ્ભવિત નથી.

શૈવ સમ્પ્રદાય ઉપર પણ જૈનધર્મની છાપ પડી છે 'ઔ ડ્રૈ પોપ[11] અનુમાન કરે છે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરણ દેનાર ત્રણ પાશનો અથવા મલનો શૈવ સિદ્ધાન્ત જૈનસિદ્ધાન્તને આધારે હોય. એ સંશોધક જ્યારે પોતાના અનુમાનની વિગતોમાં ઉતરે છે ત્યારે તેનામાં જૈનધર્મ વિષેનું ઉંડું ને સાચું જ્ઞાન નથી એમ જણાઇ આવે છે, છતાંયે આનવ–કર્મ–અને માયા–મલનો સિદ્ધાન્ત જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્તને આધારે પ્રકટ થયો હોય એ વાતને અવગણી શકાય એવી નથી; છતાં એને વિષે કંઇક સ્પષ્ટ નિર્ણય ઉપર આવવાને માટે વધારે સંશોધનની અપેક્ષા છે, લિંગાયતોના ધર્મ–કર્મ ઉપર પણ જૈનધર્મની અસર હોવાનો સંભવ છે,[11] પરંતુ

એ સમ્પ્રદાય વિષે પણ શાસ્ત્રીય સંશોધન થાય ત્યારપછી જ કંઈક સ્પષ્ટતાએ કહી શકાય. રાજપુતાનામા અલખગીરનો સમ્પ્રદાય છે, તે સમ્પ્રદાયનો સંસ્થાપક લાલગીર હતો, સર જી ગ્રીઅર્સન કહે છે કે તે સમ્પ્રદાયમા અને જૈનધર્મમા ઘણીક વાતો સમાન છે[13] તેના સંશોધનની પણ જરૂર છે વર્તમાનકાળમા પણ જૈનોએ હિન્દુઓના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર છાપ પાડી છે જે. એન. ફર્કહાર (J N Furguhai) જણાવે છે[14] કે આર્ય સમાજના સંસ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતીના (૧૮૨૪–૧૮૮૩) જન્મસ્થાન ટંકારિયામા (કાઠિયાવાડ) સ્થાનકવાસીઓનુ પરિબળ હતુ અને ઘણુ કરીને એ સમ્પ્રદાયની અસરથી જ દયાનંદ મૂર્તિપૂજાનો ઉચ્છેદ કરવાને પ્રેરાયા હતા, ભારતપ્રજાના નેતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો તેમા પણ જૈનભાવનાની અસર સ્પષ્ટ છે ગાંધી જો કે જન્મે વૈષ્ણવ છે, પણ પોતાની યુવાવસ્થામા જૈનધર્મની ગંભીર છાયામા આવ્યા હતા અભ્યાસ કરવાને એ ઇંગ્લૅણ્ડ જતા હતા, ત્યારે જતા પૂર્વે જૈનસાધુ બેચરજીને હાથે પોતાના માતાની સમક્ષ માંસ–મદિરા અને નારીનો સ્પર્શ નહિ કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી[15]

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ

યુરોપમા જૈનધર્મ વિષે પ્રથમ જાણ થઈ ત્યારથી, તે ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે કંઈ ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ને જૈનધર્મનો અભ્યાસ કરનારા સર્વે સંશોધકોને મુંઝવી મૂક્યા હતા જૈનો પોતે માને છે કે એક પતિત જૈનસાધુએ બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી હતી એક કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનો એક અનુયાયી સાધુ બુદ્ધકીર્તિ સરયૂ નદીને તટે તપ કરતો હતો, એ જ્યા બેઠો હતો ત્યા એક મરેલી માછલી તણાઇ આવતી એણે જોઇ એ ઉપરથી એને વિચાર આવ્યો કે એ માછલીમા જીવ નથી તેથી એને ખાવામા દોષ નથી અને ખાઈ ગયો આ આચારથી વિચ્છેદનુ કારણ ઉભુ થયુ ને તેમાથી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થઇ

બીજી કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના બીજા એક અનુયાયી સાધુ મૌદ્ગલાયને, મહાવીર ઉપરના દ્વેષભાવને કારણે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી અને શુદ્ધોદનના પુત્ર બૌદ્ધને ઇશ્વર કર્યો.[11] બૌદ્ધધર્મ જૈનધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો યુરોપિયન પંડિતો (કોલબ્રુક, પ્રિન્સેપ, સ્ટિવન્સન, એડ. ટૉમસ) પણ માનતા. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ હતું અને તેથી એને જ ગૌતમબુદ્ધ માની લઇને એ પંડિતો પોતાના એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા.

બીજી બાજુએથી બૌદ્ધો જૈનોને પાખંડી કહે છે અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો આરોપ કરે છે.[17] ગયા સૈકાના અનેક યુરોપિયન સંશોધકોનો પણ એવો મત હતો કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મનો સંપ્રદાય છે. 'બૌદ્ધધર્મ અવનતિ પામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ'[18]" એમ વિલ્સન અને બેન્ફી જેવા ભારતસંશોધક માનતા, ત્યારે વળી ડિ લાસન જેવા એને ઈ. સ. ૧–૨ સૈકામાં અથવા જે. વેબર જેવા બૌદ્ધધર્મના શરૂઆતનાં સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલો માનતા. એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત કરવાના એ બધા જ પ્રયત્નો હતા. તેની ભૂલ છેવટે ડૉ. યાકોબીએ શોધીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે એ બે ધર્મમાં જે સમાન અંશો છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થઇ શકતું નથી કે એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો છે

જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમા અનેક સમાન અંશો છે એ વાત સાચી છે અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ એ બે ધર્મને એકઠા ગુંથવી નાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે એ બે ધર્મના કેટલાક અંશો તો કેવળ સરખા જ છે; બન્ને વેદની સત્તાનો અનાદર કરે છે અને બ્રાહ્મણના ગુરુપદ તથા યજ્ઞ સામે વાંધો ઉઠાવે છે બન્ને સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્તમ ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરે છે, બન્નેએ તે સમયને અનુકૂળ સન્તપુરુષોને સ્વીકાર્યાં અને બાહ્ય સ્વરૂપે ભજવા આવે એવા (મંદિરો, સ્તૂપો, ચૈત્યો)[19]

સ્થાનોમા મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યા બનેએ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારના (અર્હત, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યા, એક જ પ્રકારના સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યા અને એક જ પ્રકારના ચિહ્નથી તેમને અલકૃત કર્યા, આ બધી વસ્તુસ્થિતિથી હ્યુએનત્સ્યાગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો[૨૦] બને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમનાં સરખા જ પ્રકારનાં ગુણોનુ આરોપણ કરે છે. વળી બને અહિસાના સિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણ સરખેરૂપે આપે છે, બનેના સઘમા સાધુ અને સાધ્વી મહત્ત્વના અગ મનાય છે વળી વધારે સમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બને ધર્મના સસ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બનેએ એક જ પ્રદેશમા—બિહારમા ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બનેના જીવનચરિતમા એક ને એક સ્થાનનો અને માણસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોના સબધમા જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમના નામ પણ એક જ પ્રકારના છે, કારણ કે મગધના ક્ષત્રિયોમા તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામા આવતા (મહાવીરના પિતાનુ નામ સિદ્ધાર્થ હતુ અને તેજ નામ બુદ્ધનુ તેમની કુમારાવસ્થામા હતુ; મહાવીરની પત્નીનુ નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનુ નામ યશોધરા હતુ)

આ બધાં સ્થળોની ને સમયની, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની, સામાજિક બધારણની અને બીજી કેટલીક બાહ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમા મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા જોઇએ એ બેના ધાર્મિક ગ્રથો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલુ જ નહિ, પણ ધાર્મિક સિદ્ધાતો પણ જડમૂળથી કેવળ જુદા છે બ્રાહ્મણધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ શાશ્વત અલૌકિક જીવનું અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યાં સુધી એ પુદ્ગલના બધનમા હોય છે ત્યા સુધી સમારમા રખડે છે બૌદ્ધોનો મુખ્ય સિદ્ધાત તો એ છે કે કોઈ અહમ્—કોઇ જીવ છે જ નહિ જેને આત્મા, અહમ્ અથવા જીવ રૂપે જાણીએ છીએ એ કોઇ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે, એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

બીજી કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના બીજા એક અનુયાયી સાધુ મૌદ્-ગલાયને, મહાવીર ઉપરના દ્વેષભાવને કારણે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી અને શુદ્ધોદનના પુત્ર બૌદ્ધને ઉપર કર્યો.[૧૬] બૌદ્ધધર્મ જૈન ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો યુરોપિયન પંડિતો (કોલબ્રુક, પ્રિન્સેપ, સ્ટિવન્સન એ. ટૉમસ) પણ માનતા. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ હતું અને તેથી એને જ ગૌતમબુદ્ધ માની લઈને એ પંડિતો પોતાના એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા.

બીજી બાજુએથી બૌદ્ધો જૈનોને પાખંડી કહે છે અને બૌદ્ધ જ ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો આરોપ કરે છે.[૧૭] ગયા સૈકાના અનેક યુરોપિયન સંશોધકોનો પણ એવો મત હતો કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મનો સંપ્રદાય છે “બૌદ્ધધર્મ અવનતિ પામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ[૧૮]” એમ વિલ્સન અને બેન્ફી જેવા ભારતસંશોધક માનતા, ત્યારે વળી ક્રિ. લાસન જેવા એને ઈ. સ. ૧–૨ સૈકામાં અથવા એ. વેબર જેવા બૌદ્ધધર્મનાં શરૂઆતના સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલો માનતા. એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત કરવાના એ બધા જે પ્રયત્નો હતા. તેની ભૂલ ઉપરે પ્રૉ. યાકોબીએ ખાંચીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે એ બે ધર્મમાં જે સમાન અંશો છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થઈ શકતું નથી કે એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો છે.

જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાં અનેક સમાન અંશો છે એ વાત સાચી છે અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ એ બે ધર્મને એકમ ગુંથવી નાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે એ બે ધર્મના કેટલાક અંશો તો કેવળ સરખા જ છે; બન્ને વેદની સત્તાનો અનાદર કરે છે અને બ્રાહ્મણના પ્રરૂપક તથા યજ્ઞ સામે વાંધો ઉઠાવે છે બન્ને સર્વશ્રેષ્ઠ સગુણ ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરે છે, બન્નેએ તે સમયને અનુકૂળ સન્તપુરુષોને સ્વીકાર્યા અને બાહ્ય સ્વરૂપે મળતા આવે એવા (મંદિરો, સ્તૂપો, ચૈત્યો)[૧૯]

સ્થાનોમાં મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યો. બન્નેએ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારના (અર્હત્, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યા, એક જ પ્રકારનાં સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યા અને એક જ પ્રકારના ચિહ્નથી તેમને અલંકૃત કર્યા; આ બધી વસ્તુસ્થિતિથી હુએનત્સ્યાંગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો [૨૦] બંને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમના સરખા જ પ્રકારનાં ગુણોનુ આરોપણુ કરે છે. વળી બંને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણુ સરખેરૂપે આપે છે, બન્નેના સઘમા સાધુ અને સાધ્વી મહત્ત્વના અગ મનાય છે વળી વધારે સમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બને ધર્મના સસ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બન્નેએ એક જ પ્રદેશમા–બિહારમા ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બંનેના જીવનચરિતમા એક ને એક સ્થાનનો અને માણુસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોના સબધમા જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમના નામ પણુ એક જ પ્રકારના છે, કારણુ કે મગધના ક્ષત્રિયોમા તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામા આવતા (મહાવીરના પિતાનુ નામ સિદ્ધાર્થ હતુ અને તેજ નામ બુદ્ધનુ તેમની કુમારાવસ્થામા હતુ, મહાવીરની પત્નીનુ નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનુ નામ યશોધરા હતુ)

આ બધાં સ્થળોની ને સમયની, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની, સામાજિક બધારણુની અને બીજી કેટલીક બાહ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમા મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા જોઇએ એ બેના ધાર્મિક ગ્રથો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલુ જ નહિ, પણુ ધાર્મિક સિદ્ધાતો પણુ જડમૂળથી કેવળ જુદા છે બ્રાહ્મણુધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણુ શાશ્વત અલૌકિક જીવનુ અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યા સુધી એ પુદ્ગલના બધનમા હોય છે ત્યા સુધી સસારમા રખડે છે બૌદ્ધોનો મુખ્ય સિદ્ધાત તો એ છે કે કોઈ અહમ્–કોઇ જીવ છે જ નહિ જેને આત્મા, અહમ્ અથવા જીવ રૂપે જાણીએ છીએ એ કોઇ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણુ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે, એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

પદાર્થોની સાંકળ જ છે એ પદાર્થોની પ્રતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ રૂપ છે આત્મના નાસ્તિત્વનો આ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધધર્મમાં સૌથી મહત્ત્વનો મનાયો છે,[૨૧] અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈનધર્મમાં મનાતા જીવતત્ત્વની કેવળ વિરુદ્ધનો છે જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમાં તેમજ બીજા અનેક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં એ બે ધર્મમાં ઘણો ફેર છે જૈનો માને છે કે જીવને જે પુદ્ગલ તત્ત્વો ઘેરી રહ્યા છે તેને વિરતિદ્વારા તે દૂર કરે અને તેમાંથી નીકળી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે. પછી તે લોકને શિખરપ્રદેશે ચઢે અને પવિત્ર વ્યક્તિત્વ, સર્વ અલૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે શાશ્વત કાળ સુધી ત્યાં રહે. એથી વિરુદ્ધ બૌદ્ધો માને છે કે આત્મના ક્લેશજનક ભ્રમસ્થાયી નાશવન્ત તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એટલે જન્મને ફરી બંધનમાં આવવું પડતું નથી અને પરમશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં સુધી કર્મની સત્તાએ જન્મ મરણ પછી નવ નવા બંધનમાં જન્મ લીધા કરે છે

એ બે ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મોટો ભેદ પાપના નિરૂપણ સંબંધે છે બહારના જીવની હિંસા થાય એટલે જૈનો પાપ થયું માને છે અને તેથી અજાણપે થયેલી હિંસાને પણ પાપ માને છે મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે એમ બૌદ્ધો માને છે એટલે જાણીજોઈને કરેલી હિંસાને જ પાપ માને છે[૨૨]

એ બે ધર્મની આજે જે સ્થિતિ થઈ છે તેનું કારણ પણ એ છે કે તેમની સમાજરચનામાં પણ મોટો ભેદ છે બૌદ્ધોએ જે સંઘ બાંધ્યો તેમાં સાધુ અને સાધ્વી એ બેને જ સ્થાન આપ્યું, ગૃહસ્થોને સંઘબહાર રાખ્યા. સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે ગૃહસ્થો ઉપર બહુ આધાર રાખવો પડતો તોપણ સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર ગૃહસ્થોનો કશો અંકુશ નહોતો અને તેમના ધાર્મિક જીવનમાં પણ ગૃહસ્થોનો સંબંધ પ્રમાણમાં બહુ શિથિલ હતો. જૈનોનો સંઘ મૂળથી જ ચતુર્વિધ હતો કારણકે તેમાં સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાંત શ્રાવક અને શ્રાવિ

કાનો સ્વીકાર થયો હતો. સંઘના મહત્ત્વના અંગરૂપે શ્રાવકો તેમાં સારો ભાગ લે છે અને સાધુના ચારિત્ર ઉપર અંકુશ રાખે છે (પૃ ૯૪૦) અને બીજા એવા મહત્ત્વના અધિકાર ભોગવે છે સાધુ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેના જુદા સંબંધને લીધે બંને ધર્મમા જુદા પરિણામ આવ્યા છે બૌદ્ધધર્મમા સઘ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેનો સંબંધ અતિ શિથિલ હોવાથી પરિણામ બહુ માઠું આવ્યુ બૌદ્ધ સાધુ-સઘ વિકાર પામતો ગયો, બ્રાહ્મણધર્મના પ્રચંડ વિરોધ સામે એ સઘને ટકવુ કઠણ થઇ પડ્યુ અને ધર્માન્ધ મુસલમાનોના ક્રૂર અત્યાચારથી એનો નાશ થયો, એટલે તેની સાથે જ બૌદ્ધધર્મ પણ ભરતખંડમાથી અદૃશ્ય થઇ ગયો અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ હિન્દુ થઇ ગયા, કારણકે તેમને બૌદ્ધસઘ સાથે કશો ગભીર સંબંધ નહોતો એથી વિરૂદ્ધ જૈનધર્મ પોતાની સમાજરચનાને પરિ-બળે આજસુધી એ દેશમા ટકી રહ્યો છે એને ય જુગે જુગે તડકો છાંયડો જોવો પડ્યો છે, પણ છતા યે એનો સાધુસઘ બૌદ્ધધર્મના સાધુસઘની પેઠે અવદશામા નથી આવી પડ્યો અને હિન્દુ-ધર્મની સ્પર્દ્ધા અને મુસલમાન ધર્મના અત્યાચાર સામે પણ શ્રાવ-કોના અનુરાગને લીધે એ ધર્મ આજે પણ ટકી રહ્યો છે [૨૪]

ઉપર બતાવ્યુ તેમ જૈન અને બૌદ્ધધર્મ એકમેકથી ગમે એટલા સ્વતંત્ર અને અલગ હોય, તોપણ એ બે એટલો લાંબો કાળ એટલા બધા પ્રદેશોમા ખીલ્યા છે કે તેમની અસર એકમેક ઉપર થયા વિના ન જ રહે એ તો વગર કહ્યે સમજાય એવી વાત છે પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને એકમેક સાથે વિરોધતાઓ હોવા છતા એક ધર્મે બીજા પાસેથી કેટલાક બાહ્ય સ્વરૂપો—ખાસ-કરીને મૂર્તિવિધાયક અને સામાજીક ભાવો—લીધા છે એકમેક ઉપર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે તેને વિષે હજી વિશ્વાસજનક સંશોધન થયુ નથી એ ખેદનો વિષય છે, બેશક એ પ્રકારનુ સંશોધન ધારીએ એટલુ સહેલુ પણ નથી, કારણકે અમુક વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાથી લીધી છે કે એ બંને વેદવિરોધી ધર્મોએ તે વાત બંનેને સમાન હિન્દુધર્મમાથી લીધી છે એનો નિર્ણય કરવો એ સહેલી વાત નથી. બેશક કોઈ કોઇ પ્રસગ એવા છે

ધારાઓની સાંકળ જ છે, એ ધારાઓની પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થયેલ રૂપ છે આત્મના નાસ્તિત્વનો આ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધધર્મમાં ઘણા મહત્ત્વનો મનાયો છે,[૨૧] અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈનધર્મમાં મનાતા જીવતત્ત્વની કેવળ વિરૂદ્ધનો છે જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમાં તેમજ બીજા અનેક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમા એ બે ધર્મમા ઘણો ફેર છે જૈનો માને છે કે જીવને જે પુદ્ગલ તત્ત્વો ઘેરી રહ્યાં છે તેને નિરતિચાર તે દૂર કરે અને તેમાથી નીકળી પોતાનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે. પછી તે લોકને શિખરપ્રદેશે ચઢે અને પવિત્ર વ્યક્તિગત, સર્વ અલૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે શાશ્વત કાળ સુધી ત્યાં રહે. એથી વિરૂદ્ધ બૌદ્ધો માને છે કે આત્મના ક્લેશજનક ક્ષણસ્થાયી નાશવન્ત તત્ત્વનુ જ્ઞાન થાય એટલે સ્કન્ધને ફરી બંધનમા આવવુ પડતુ નથી અને ધર્મશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં સુધી કર્મની સત્તાએ સ્કન્ધ મરણ પછી નવ નવા બંધનમાં જન્મ લીધા કરે છે

એ બે ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મોટો ભેદ પાપના નિર્બંધ સબંધે છે બાહ્યના જીવની હિંસા થાય એટલે જૈનો પાપ થયુ માને છે અને તેથી અજાણ્યે થયેલી હિંસાને પણ પાપ માને છે મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે એમ બૌદ્ધો માને છે એટલે જાણીજોઇને કરેલી હિંસાને જ પાપ માને છે[૨૨]

એ બે ધર્મની આજે જે સ્થિતિ થઇ છે તેનુ કારણ પણ એ છે કે તેમની સમાજરચનામા પણ મોટો ભેદ છે બૌદ્ધોએ જે સઘ બાંધ્યો તેમાં સાધુ અને સાધ્વી એ બેને જ સ્થાન આપ્યુ; ગૃહસ્થોને સઘબહાર રાખ્યા. સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે ગૃહસ્થો ઉપર ભલે આધાર રાખવો પડતો, તોપણ સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર ગૃહસ્થોનો કશો અંકુશ નહોતો અને તેમના ધાર્મિક જીવનમાં પણ ગૃહસ્થોનો સબંધ પ્રમાણમાં બહુ શિથિલ હતો. જૈનોનો સઘ મૂળથી જ ચતુર્વિધ હતો, કારણકે તેમાં સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાંત શ્રાવક અને શ્રાવિ

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ત્રણ ગુપ્તિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, મ્હો અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ઠબ્લ્યુ બૅંગે (W Bang) સરખાવી[२] છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે. એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે. Electi અને ofuditores (સાંભળનાર) અર્થાત્ 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' વચ્ચે જે સરખામણી એ જી ફૉન વેઝેનડૉંકે (von Wesendonk) કરી છે[२८] તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ભૌગોલિક સંબંધમા ને તે રીતે નિકટના સંબંધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગંભીર છાપ પાડી છે એકંદરે ભારતવાસીઓની–ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી–આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યા હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય–અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કઇક જુદુ સ્વરૂપ મળ્યું છે, બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમાં તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તૂટેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જીદો બાંધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જીદો બાંધી દીધી છે.

ખરા કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી, એમ કહી શકાય, જેમકે યાકોબી જણાવે છે[૨૪] તેમ, વિચાર ઉપર ભારી અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને બૌદ્ધો આસ્રવ કહે છે, એ ભાવ જૈનધર્મના આસ્રવ–ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોવો જોઈએ, કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુદ્ગલ અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે બીજી બાજુએ હરિભદ્રસૂરિના યોગબિન્દુમા તીર્થંકરોને બોધિસત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધો છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભારતખંડમા આવી વસ્યા છે અને જેમણે એ દેશમા પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સબંધમા તો આવ્યા છે પણ એ સબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ હોઈ ને ધર્મની દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે આલ્સ્ડોર્ફ વેબરે ઓક અને ખાસ્વ ખાસ કરીને જૈન-કથાઓમા રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે "એ સમાનતાઓ ગૌણ છે ઇતિહાસકાળની છે હોમરની અથવા તો પાશ્ચિમની કથાઓમા એ વરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંકથી લેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય." પણ જ્યારે આ સંશોધક અલ્ફ્ઝા–એન્ડ્રિયુસની[૨૫] ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મન્તવ્યના આધારમાં ટાંકે છે ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સંભવિત છે તેજસ સમુદ્ઘાતમાં સાધુના ખભામાંથી ભિન્ન નીકળે છે (પૃ ૧૭૧), એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)[૨૬] કથાની કથામાંથી લેવાયું હોય એમ શ્રીમ. યાકોબી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઇ છે તે વિષે હજી કંઈ સંશોધન થયું નથી; પણ એવી અસર સંભવે છે એમ એક પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મે માની (Mani) ધર્મ ઉપર કંઇ અસર કરી છે કે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ત્રણ ગુપ્તિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ. ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, મ્હોં અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ડબ્લ્યુ બૅંગે (W Bang) સરખાવી[૨] છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યુ છે એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે Electi અને ofuditores (સાભળનાર) અર્થાત્ 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' વચ્ચે જે સરખામણી ઓ જી ફૉન વેઝેનડૉંકે (von Wesendonk) કરી છે[૨૮] તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ભૌગોલિક સબધમા ને તે રીતે નિકટના સબધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગભીર છાપ પાડી છે એકદરે ભારતવાસીઓની–ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી–આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય–અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કઇક જુદુ સ્વરૂપ મળ્યું છે; બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે. જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમા તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તૂટેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જીદો બાંધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જીદો બાંધી દીધી છે.

શક કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી, એમ કહી શકાય; જેમકે યાકોબી જણાવે છે[૧૪] તેમ, વિચાર ઉપર માઠી અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને બૌદ્ધો આસ્રવ કહે છે એ ભાવ જૈનધર્મના આસ્રવ–ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોવો જોઇએ, કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુદ્ગલ અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે બીજી બાજુએ હરિભદ્રસૂરિના યોગબિન્દુમાં તીર્થંકરોને બોધિસત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભારતખંડમાં આવી વસ્યા છે અને જેમણે એ દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે, તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સંબંધમાં તો આવ્યા છે પણ એ સંબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડો ને ધર્મની દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે આલ્બ્રેખ્ટ વેબરે ગ્રીક અને ભારત ખાસ કરીને જૈન–કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે ' એ સમાનતાઓ ગણું છે ઐતિહાસિકકાળની છે ખ્રિસ્તી અથવા તો ધર્મની કથાઓમાં એ તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંકથી લેવાઇ ને સ્વીકારાઇ હોય." પણ જ્યારે આ સંશોધક અલ્કયા–ઓક્રિઓસની[૧૫] ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મન્તવ્યના આધારમાં ટાંકે છે ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સંભવિત છે તેજસ્ શરૂઆતમાં સાધુના ખભામાંથી ભિન્ન નીકળે છે (પૃ ૧૭૨) એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)[૧૬] કથાની કથામાંથી લેવાયું હોય એમ ઍમ્. યાકોબી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઇ છે તે વિષે હજી કંઇ સંશોધન થયું નથી, પણ એવી અસર સંભવે છે એમ એક પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મે માની (Mani) ધર્મ ઉપર કંઇ અસર કરી છે કે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ત્રણ ગુપ્તિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ. ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, મ્હોં અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ડબ્લ્યુ બૅંગે (W Bang) સરખાવી[૨] છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યુ છે. એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે Electı અને ofudıtores (સાભળનાર) અર્થાત ‘સાધુ’ અને ‘શ્રાવક (સાંભળનાર)’ વચ્ચે જે સરખામણી ઓ જી ફૉન વેઝેન્ડૉંકે (von Wesendonk) કરી છે[૨૮] તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ભૌગોલિક સબંધમા ને તે રીતે નિકટના સબધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગભીર છાપ પાડી છે એકદરે ભારતવાસીઓની–ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી–આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યા હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય–અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કઇક જુદુ સ્વરૂપ મળ્યું છે, બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે. જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમા તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તૂટેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જીદો બાંધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જીદો બાંધી દીધી છે.

ખરા કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી, એમ કહી શકાય; જેમકે ચાર્પેન્ટીઅર જણાવે છે[૧૪] તેમ, વિચાર ઉપર માઠી અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને બૌદ્ધો આસ્રવ કહે છે, એ ભાવ જૈનધર્મના આસ્રવ–ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોવો જોઈએ, કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુદ્ગલ અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે. બીજી બાજુએ હરિભદ્રસૂરિના યોગબિંદુમાં તીર્થંકરોને બોધિસત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભારતખંડમાં આવી વસ્યા છે અને જેમણે એ દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સંબંધમાં તો આવ્યા છે પણ એ સંબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડો ને ધર્મની દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે. આલ્બ્રેખ્ટ વેબરે બાઈબલ અને ખાસ્ત ખાસ કરીને જૈન–કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે એ સમાનતાઓ જોવું છે ઈતિહાસકાળની છે. એમની અથવા તો પાશ્ચિમની કથાઓમાં એ તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંથી લેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય." પણ જ્યારે આ સંશોધક અહ્નલ્ય–એક્લિપુસની[૧૫] ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મન્તવ્યના આધારમાં ટાંકે છે ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સંભવિત છે. તેજસ પ્રસંગવાતમાં સાધુના ખભામાંથી ભિન્ન નીકળે છે (૫ ૧૭૧) એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)[૧૬] ખભાની કથામાંથી લેવાયું હોય એમ ચૅપ્ટ ચાર્પેન્ટીઅર કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે. જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઈ છે તે વિષે હજી કંઈ સંશોધન થયું નથી; પણ એવી અસર સંભવે છે એમ એક પારસી જ મને કહેતા હતા.

જૈનધર્મે માની (Mani) ધર્મ ઉપર કંઈ અસર કરી છે કે

ચામડું વાપરવુ એ પાપ છે, તેથી ચામડાના જોડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો. બીજે એક સ્થળે, નગ્ન રહેવાની એ પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે ' ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે[૨૯] ' ભીખારીને દિરમ (Duhem) દેવો તેના કરતાં માખીને જીવન દેવુ સારૂ છે ' એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિંસા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો."

નગ્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ[૩૦] વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પક્ષપાત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી અબુ-લ્-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ બગદાદમા રહેલો, એ નગર વેપારનુ કેન્દ્ર હતુ, જૈન વેપારીઓ ત્યા ગયા હોય, તેમની સાથે કવિનો સંબધ બધાયો હોય એ બધી વાતો સભવિત છે એના લખાણો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્તવ્યોનું જ્ઞાન હતુ ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે શબદાહની પદ્ધતિની એ પ્રશસા કરે છે ને લખે છે કે " જુઓ, ભારતવાસી પોતાના શબને કેવા બાળે છે, બધી ઉપાધિઓ કરતા એ સારૂ છે, મને જો બાળો તો રાતે ખોતરી ખાતા તરસથી (yena) અને વળી દુર્વ્યવહારથી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉ. શબની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગધિત પદાર્થો નાખો છો, તે સૌ કરતા અગ્નિ સારો છે " ભારતના સાધુઓ ચિતાની અગ્નિજ્વાળામા પડતુ મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ્-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો બેશક ધર્મહીન 'પ્રમત્ત તપ' માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રણાલીને પ્રશસ્ત ગણે છે બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ્-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને 'સલેખના' વિષે (પૃ ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતુ, પણ એ વ્રત એ પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા સબળ નહોતો આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ્-અલા જૈનોના સબધમા આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

ધાર્મિક પ્રદેશમાં મુસલમાનધર્મે જૈનધર્મ ઉપર કંઈક મહત્ત્વની અસર કરી છે. મૂર્તિપૂજાની વિરૂદ્ધ લોંકાશાહે જે વિરોધ જગાવ્યો અને તેવી જ રીતે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરનાર કેટલાક સમ્પ્રદાય વૈષ્ણવધર્મમાં પણ જાગ્યા એ મુસલમાનધર્મની પરોક્ષ છાયા જ હતી. બીજી બાજુએથી હિન્દી મુસલમાન ઉપર જૈનધર્મની અસર પણ જણાઈ આવે છે; કારણ કે હિન્દી મુસલમાનોએ–ખાસ કરીને ભારતના આર્યધર્મોમાંથી થઈ ગએલા મુસલમાનોએ–એ આર્યધર્મોના ઘણા સિદ્ધાન્તોને ને રીતરિવાજોને સ્વીકારી લીધા છે. આ ઐતિહાસિક વિષયનું સંશોધન મુસલમાનધર્મના સંશોધકને બહુ રસિક થઈ પડે એવું છે.

જૈનધર્મની અસર મુસલમાનધર્મ ઉપર એથીએ મોટા વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર પડી હોય એમ લાગે છે. A. Furbur \ Kremer એક નાના નિબંધમાં લખે છે કે આરબી કવિ અને ફીલસુફ અબુ-લ્-અલા (Abu-l-Ala, ૯૭૩-૧૦૫૮), જે નુમાનમાં (Numan) આવેલા પોતાના પિતૃનગર મારાતમાં (Marrat) સામાન્ય રીતે અબુ-લ્-અલા અલ-મારીના (al Maarri) નામથી ઓળખાતો, તેણે જૈન પ્રભાવને બળે પોતાના નૈતિક સિદ્ધાન્તો ઘડી કાઢ્યા છે. આ માણસના આચાર વિચાર કેવળ અ-મુસલમાન હતા અને તેનું વર્ણન ક્રેમર આ પ્રમાણે કરે છે — અબુ-લ્-અલા કેવળ અન્નાહાર જ કરતો, અને વળી દૂધ પણ નહોતો ખાતો કારણ કે બચ્ચાંના ભાગનું દૂધ માતાના સ્તનમાંથી એવી લેવું એને એ પાપ માનતો; વળી બની શકતું ત્યાં સુધી તો આહાર વિના જ એ ચલાવતો. મધનો પણ એણે ત્યાગ કર્યો હતો. કારણ કે જે મધમાખીઓએ એટલી ખંતથી જે મધનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમની પાસેથી તે મધ લુંટી લેવું એ અન્યાય છે એમ એ માનતો. તે જ કારણે એ ઇંડા પણ ખાતો નહિ. આહારમાં ને વસ્ત્રમાં એ સન્યાસી જેવો જ રહેતો. મારાં વસ્ત્ર સુતરનાં છે. તે લીલાં કે પીળાં કે રાતાં નથી અને બીજા સૌ માણસો જેનો ત્યાગ કરે એ મારો આહાર છે. પગે માત્ર લાકડાની પાવડીઓ જ પહેરતો, કારણ કે પશુને મારવું ને તેનું

ચામડું વાપરવું એ પાપ છે, તેથી ચામડાના જોડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો. બીજે એક સ્થળે, નગ્ન રહેવાની એ પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે 'ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે.[૨૯] 'ભીખારીને દિરમ (Dirhem) દેવો તેના કરતા માખીને જીવન દેવુ સારૂ છે' એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિંસા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો."

નગ્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ[૩૦] વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પક્ષપાત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી અબુ-લ્-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ બગદાદમા રહેલો, એ નગર વેપારનુ કેન્દ્ર હતુ, જૈન વેપારીઓ ત્યાં ગયા હોય, તેમની સાથે કવિનો સબધ બધાયો હોય એ બધી વાતો સભવિત છે એના લખાણો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્તવ્યોનુ જ્ઞાન હતુ ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે શબદાહની પદ્ધતિની એ પ્રશસા કરે છે ને લખે છે કે "જુઓ, ભારતવાસી પોતાના શબને કેવા બાળે છે, બધી ઉપાધિઓ કરતા એ સારૂ છે, મને જો બાળો તો રાતે ખોતરી ખાતા તરસથી (yena) અને વળી દુર્વ્યવહારથી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉં. શબની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગધિત પદાર્થો નાખો છો, તે સૌ કરતા અગ્નિ સારો છે" ભારતના સાધુઓ ચિતાની અગ્નિજ્વાળામા પડતુ મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ્-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો બેશક ધર્મહીન 'પ્રમત્ત તપ' માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રણાલીને પ્રશસ્ત ગણે છે બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ્-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને 'સલેખના' વિષે (પૃ ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતુ, પણ એ વ્રત એ પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા સબળ નહોતો આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ્-અલા જૈનોના સબંધમા આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

સિદ્ધાન્તો એણે સ્વીકાર્યા હતા. એની કવિતાઓમાં આવતા દાર્શનિક વિચારો ઉપરથી એમ લાગે છે કે એને જૈનધર્મ વિશે ઘણું ઉંડું જ્ઞાન નહોતું કારણકે એ કવિતાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ પુનર્જન્મને માનતો નહિ.

યાહુદીધર્મ અને ખ્રિસ્તિધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર કેટલે અંશે પડી છે, તેનો તોલ બહુ સંભાળથી કરવાનો છે. સોલોમને આપેલા આબના જેવો ન્યાય (પૃ ૨૭૯) અને વણ વેપારીઓનું[૩૧] દૃષ્ટાન્ત, મહાવીરને જેમ બાર મુખ્ય (૧૧) શિષ્યો હતા તેમ ક્રાઈસ્ટને પણ બાર શિષ્યો હતા અને તેમાંથી એકેક (જુડાસ, ગોશાલ) પ્રદ્રોહી હતો, આવા આવા સમાન અંશોમાં કશું મહત્ત્વ નથી.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે સમુદ્રમાર્ગ ઉઘડ્યો તે પહેલાં ઘણું જમાનાથી જૈનો ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં આવ્યા હતા. પોર્તુગીઝ ભારતમાં આવ્યા તે પૂર્વે બહુ સૈકાથી દક્ષિણ ભારતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ હતો એ વાત જાણીતી છે. ભિંટરના કેટલાક કથનથી તો ખ્રિસ્તિધર્મની છાપ જૈનધર્મ ઉપર પડેલી સ્પષ્ટ છે. વર્તમાનમાં જૈનો ખ્રિસ્તિધર્મમાં ધર્મપ્રચારની વપરાતી પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે—ટ્રેક્ટ કાઢે છે, ધર્મની પરિષદો ભરે છે, તીર્થસ્થાનોની વ્યવસ્થા કરે છે, યુવકસંઘો સ્થાપે છે અને એવી ઘણી પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરે છે. વળી નવા જમાનામાં તો પોતાના ધર્મના હિતને હેતુએ બાઇબલનો પણ ઉપયોગ કરે છે. સેંટજોનના પ્રકટીકરણના ૪ થા અધ્યાયમાં ૨૪ તીર્થંકર સંબંધેનો મર્મ ખોલતાં[૩૨] ચમ્પતરાય જૈન કહે છે કે ' બીજા સૌ ધર્મો મળી શકે અને એકમેક સાથે મેળ પામી શકે એવી ભૂમિકા માત્ર તીર્થંકરોનો જ ધર્મ રચી છે (The creed of the Tirthankars furnishes the only platform where all other creeds may meet and be reconciled to one-another)[૩૩]

ઉપરની વિગતોથી જાણી શકાશે કે ઈરાની, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિધર્મો સાથે જૈનધર્મનો સંબંધ છેક નજીવો છે. અહીં જે વિગતો આપી છે તેમાંની વળી અનેક તો અનિશ્ચિત

છે, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ સંશોધક એ સંબંધોને પ્રમાણભૂત અને નિશ્ચિત કરી શકશે, ત્યારે એને જણાઇ આવશે કે એવા સંબંધની વિશિષ્ટતાઓ ધર્મની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ કેવળ ભારતની વિચારપ્રણાલીમાંથી જ થઇ છે, અને હિન્દુધર્મની તથા બુદ્ધધર્મની પેઠે જૈનધર્મની પણ જન્મભૂમિકા પશ્ચિમના તેમજ અતિપૂર્વના ધર્મોની જન્મભૂમિકા કરતા બહુ જુદે જ પ્રકારે રચાયેલી છે. ભારત ધર્મપ્રણાલીની કથાઓ તથા ઐતિહાસિક ભાવનાઓ પશ્ચિમના ધર્મોની કથાઓ ને ભાવનાઓ કરતા છેક જુદી જ છે, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મના ખુદ સિદ્ધાન્તો પણ જુદા જ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ રજુ કરે છે. એની ત્રણ વસ્તુઓ તો સ્પષ્ટ રીતે આવે છે—

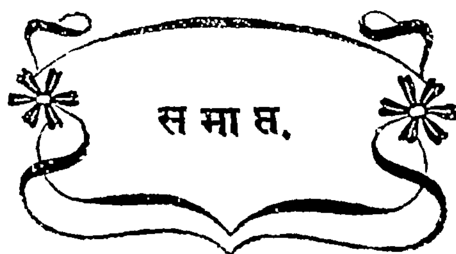
ભારતના સૌ આર્યધર્મીઓ–પછી ગમે તો એ હિન્દુ હોય, બૌદ્ધ હોય કે જૈન હોય તો પણ સંસારના આ જીવનમાં દુઃખ જ જુએ છે એને મન આ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તેમાં કશુ કશાદ્વારા પણ ફેરફાર કરી શકે નહિ કશાથી એ દુઃખ ટાળી શકાય નહિ, સ્વર્ગમા સુખનુ અને વિલાસનુ રાજ્ય છે, ત્યા જવાથી યે દુખ ટળી શકે નહિ, ખુદ અનિત્ય દેવોને પણ દુખ વળગેલુ છે જ સમસ્ત જીવન દુઃખ ભર્યું છે, કારણ કે તેમા આનન્દ નથી, શાન્તિ નથી, એને કર્મ કરવા પડે છે ને કર્મના ફળ ભોગવવા પડે છે પશ્ચિમવાસીની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે, એ ભૌતિક જીવનમા દુખ નથી જોતો એમ નથી, પણ એમા સુખનુ મૂળ પણ જુએ છે આ ભાવના ગ્રીકોની, પારસીઓની, મુસલમાનોની અને આધુનિકોની જ છે એમ નથી, પણ મધ્યજુગના ખ્રિસ્તિઓની પણ હતી એને મન સંસાર એ દુખની ખીણ છે, પણ એ સ્થિતિ ટુંકા વખતની જ છે, કારણ કે કાળને અન્તે માનવપુત્ર સ્વર્ગમા પિતાની કીર્તિમા પ્રકટ થશે અને તેના દેહનુ પુનરુત્થાન થશે ત્યારે વળી નવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થશે અને તે ન્યાયપરાયણોની અને પવિત્રોની શાશ્વત આવાસભૂમિ બનશે.

ભારતવાસી અનન્તને માને છે એ માને છે કે જગત્ શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છે એ માને છે કે ન તે (જૈનો માને છે તેમ) એ સરજાતું પણ નથી ને નાશ પામતું નથી, અથવા તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ સરજાય છે ને નાશ પામે છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર નહિ, પણ યુગે યુગે એમ ને એમ થયા કરે છે વળી તેઓ માને છે કે મુક્તિને માટે જ્યારે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે મળે છે; કાળને અમુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી. પારસીઓ તેમજ મુસલમાનો માને છે કે જગતનું નાટક એક જ વાર ભજવાય છે ખ્રિસ્તિઓ માને છે કે જગત અમુક સમય સુધી જ ચાલે છે અને શુ યમાથી તથા મનુષ્યત્વનથી શરૂ થાય છે, ક્રાઇસ્ટના આત્મસમર્પણથી હિશા બદલાય છે અને છેવટે ન્યાય તથા ક્રાઇસ્ટનું શાશ્વત રાજ્ય આવી સૃષ્ટિનો અન્ત આવે છે આધુનિકો વિકાસને અને વર્ધનને માને છે અને તેમાં પણ એડવર્ડ હાર્ટમાન (Edward v Hartmann) જેવા નિરાશાવાદી માને છે કે જગત્પ્રવાહ તો કોઇ અચેતન દેવની વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ છે અને એ દેવ પ્રયાસ કરતો કરતો અશુભમાંથી શુભ તરફ જતો જાય છે

વ્યક્તિત્વનો નાશ કરવો એમાં જ કલ્યાણ છે એમ ભારતવાસી માને છે જૈન માને છે કે જીવને પૌદ્ગલિક આવરણમાંથી મુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, ને ત્યારે તેની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા કશી રહેતી નથી સૌ તીર્થંકરો એકમેક સરખા જ છે માત્ર તેમની પાદુકા ઉપરનાં ચિહ્નોથી જ અમુક પ્રતિમા ક્યા તીર્થંકરની છે તે જાણી શકાય. ધાર્મિક હિન્દુ માને છે કે ઇશ્વરની કૃપાથી મુક્તિ મળે, ત્યારે ઇશ્વરના નિરાનુસાર પ્રતિબિમ્બ રૂપે બની રહેવાય; વેદાન્તી બ્રહ્મને જાણે છે ત્યારે તે એમાં ભળી જાય છે; બુદ્ધના અહમ્-ભાવનું મિથ્યાજ્ઞાન તેના નિર્વાણમાં ટળી જાય છે પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરૂદ્ધ છે એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ થવા દેતી નથી, પણ ગમે તો આ જીવનમાં, ગમે તો ઉચ્ચતર

જીવનમાં એને પરિપૂર્ણ બનાવે છે, અશુભ વાવીને શુભ લણવાનો પ્રયત્ન કરે છે પૃથ્વીના બાળકનુ શ્રેષ્ઠ સુખ વ્યકિતત્વમાં છે

પશ્ચિમની અને પૂર્વની વિચારશ્રેણિ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ કયા છે તે ઉપરની હકીકતોથી જણાઇ આવશે એ બેની વચ્ચેના ભેદ ઉપર રસ્તો બધાય, એ બે વચ્ચેનો સામાન્ય પ્રદેશ શોધી શકાય, એ બેની તુલના કરી શકાય એવા પ્રયત્ન થયા છે, પણ એથી એમ માની લેવાય નહિ કે એ બે વચ્ચે જે ખાડો છે તે પૂરી શકાય બંનેમા માનવજાતિના સાચા અનુભવ છે, બને કાળની આવશ્યકતાને અનુસરી વિકાસ પામ્યા છે અને તેમનામા જીવનશકિત હશે ત્યા સુધી જીવતા રહેશે પશ્ચિમના તેમજ ભારતના બને તત્ત્વદર્શને હજારો વર્ષ જીવીને પોતાના અસ્તિત્વનો અધિકાર સાબીત કરી આપ્યો છે તેથી આ દર્શન ઉચુ કે પેલુ ઉંચુ એ વિષે વિવાદ કરવો નિરર્થક છે, પણ તે બેમા અમુક ભેદ છે, એ જાણુવુ આવશ્યક છે, કારણુ કે એ બન્નેની વિશિષ્ટતા જે જાણે, તે જ એ બેના જીવનની ભાવનાઓની સમ્પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા નિશ્ચિતભાવે સમજી શકે

ભારતવાસી અનન્તને માને છે એ માને છે કે જગત્ શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છે એ માને છે કે કાં તો (જૈનો માને છે તેમ) એ સરજાતું ય નથી ને નાશે ય પામતું નથી, અથવા કાં તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ સરજાય છે ને નાશ પામે છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર નહિ પણ જુગે જુગે એમ ને એમ થયા કરે છે વળી તેઓ માને છે કે મુક્તિને માટે જ્યારે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે મળે છે; કાળને અમુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી. પારસીઓ તેમજ મુસલમાનો માને છે કે જગતનું નાટક એક જ વાર ભજવાય છે ખ્રિસ્તિઓ માને છે કે જગત્ અમુક સમય સુધી જ ચાલે છે અને શૂન્યમાંથી તથા મનુષ્યપતનથી શરૂ થાય છે, ક્રાઇસ્ટના આત્મસમર્પણથી ફિદ્યા ભરાય છે અને છેવટે ન્યાય તથા ક્રાઇસ્ટનું શાશ્વત રાજ્ય આવી એનો અન્ત આવે છે આધુનિકો વિકાસને અને વર્ધનને માને છે અને તેમાં પણ એડવર્ડ હાર્ટમાન (Edward v Hartmann) જેવા નિરાશાવાદી માને છે કે જગત્પ્રવાહ તો કોઈ અચેતન દેવની વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ છે અને એ દેવ પ્રયાસ કરતો કરતો અશુભમાંથી શુભ તરફ જતો જાય છે

વ્યક્તિત્વનો નાશ કરવો એમાં જ કલ્યાણ છે એમ ભારતવાસી માને છે જૈન માને છે કે જીવને પૌદ્ગલિક આવરણમાંથી મુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે ને ત્યારે તેની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા કશી રહેતી નથી; સૌ તીર્થંકરો એકેક સરખા જ છે માત્ર તેમની પાદુકા ઉપરના ચિહ્નોથી જ અમુક પ્રતિમા કયા તીર્થંકરની છે તે જાણી શકાય. ધાર્મિક હિંદુ માને છે કે ઈશ્વરની કૃપાથી મુક્તિ મળે, ત્યારે ઈશ્વરના નિરનુશય પ્રતિબિમ્બ રૂપે બની રહેવાય, વેદાન્તી બ્રહ્મને જાણે છે ત્યારે તે એમાં ભળી જાય છે; બુદ્ધના અહમ્-ભાવનું મિથ્યાજ્ઞાન તેના નિર્વાણમાં ટળી જાય છે પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ થવા દેતી નથી, પણ ગમે તો આ જીવનમાં, ગમે તો ઉચ્ચતર

નોંધો

સંક્ષેપ

ERE=Encyclopaedia of Religions and Ethics, ed. by J Hastings.

GSAI=Gioenale della Societa Asiatica Italiana.

Ind. Antq.=Indian antiquary

J=Jainism

JRAS=Journal of the Royal Asiatic Society.

JBORS=Journal of the Bihar Orissa Research Society.

RAS=Royal Asiatic Society.

SBE=Sacred Books of the East.

Tattw=તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.

WZKM=Wiener Zeitschrift jur the Kunde des Morgenlandes.

ZDMG=Zeitschrift der Deutochen Morgenlandischen Gesellschaft.

અધ્યાય ૧—ભૂમિકા.

૧ (પૃ ૧૪) Chr. Lassen "Indische Aetertumskunde" (Leipzig 1861) IV, પૃ ૭૫૭

૨ (પૃ. ૧૪) Major C Mackenzie, Dr. F Buchanan અને H T. Colebrooke "Asiatic Researches" IX (Calcutta 1809), J. Delamaine, F. Buchanan Hamilton, H T Colebrooke: "Transactions of the R. A S" I (London 1827) અને Lient, Col. William miles તેના પુસ્તકમા III, પૃ ૩૩૫—કોલબ્રૂકના લેખ ફરીવાર એના "Miscel-

૪ (પૃ ૨૬) R Hoernle " Proceedings of the Asiatic Society of Bengal " ૧૮૯૮, પૃ ૩૯ થી

૫ (પૃ ૨૮) H. Jacobi " Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern " (Bonnund Leipzig, 1923) પૃ ૨૫, Th Stcherbatoky : " The Central Conception of Buddhism " (London, 1923) પૃ ૭૨

૬ (પૃ ૨૯) Jacobi તેજ ગ્રથ પૃ ૬૮, Stcherbatoky તેજ ગ્રથ પૃ ૭૩, Sten Konow નો એવો જ મત in Chantepie de la Saussaye, " Lehrbuch de Religionsgeschichte " 4(Tubingen, 1924) II પૃ ૧૦૯

૭ (પૃ ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રથ, પૃ ૬૮

૮ (પૃ. ૩૫) ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સબધેનો જીનચરિતમાનો § ૧૬૦ તે બીજા ગ્રથોમા આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી, સરખાવશો M. Bloomfield . Life and stories of Parshwanath પૃ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind Antiq XIX (૧૮૪૦) પૃ ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાચ ધર્મ-સસ્થાપક બહુ ઓછા છે '

૯ (પૃ ૩૭). શ્વેતામ્બરોને મતે ઇ સ પૂ પ૨૭ મા મહાવીર નિર્વાણ પામેલા અને તેવીજ રીતે ઘણાખગ દિગમ્બરોને મતે પણ (સરખાવશો નેમિચન્દ્રનો " ત્રિલોકસાર ", શ્લોક ૮૫૦, વળી પ્રો યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનનો ' ભગવાન મહાવીર, " પૃ ૨૧૧), બીજા દિગમ્બરો એથી યે આગળ ૬૦ વર્ષે માને છે (જ લા જૈની " Outlines of Jainism " પૃ XXVII)—આખા એ વિષયને માટે સરખાવશો યાકોબીની ' કલ્પસૂત્ર'ની અને ' પરિશિષ્ટપર્વણ'ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, G Buhler, Denkschr d. Wierer akademic ૩૭, પૃ ૨૪૮, J. Carpentier, Ind Antiq 43, પૃ ૧૧૮ થી, A. F R. Hoernle ERE I પૃ ૨૬૧ (મહાવીરનુ નિર્વાણ વર્ષ ઇ સ પૂ ૪૮૪ માને છે), તેમજ V A Smith · " Early History of India " ૪ થી આવૃત્તિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) પૃ ૪૯ JRAS ૧૯૧૭, પૃ. ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેકટેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

laneous Essay" (London [1]1837, [2]1873) અને તેના "Essays on the Religion and Philosophy of the Hindus" (Leipzig 1858) એમાં છપાયા છે

૩ (પૃ. ૧૪). H. H Wilson "Asiatic Researches" XVI, XVII (કલકત્તા ૧૮૨૮ ૧૮૩૨) તેમ તેમના "Sketch of the Religious sects of the Hindus" (લંડન ૧૮૬૨) એમાં ફરી છપાયા છે

૪ (પૃ. ૧૫). વેબરના અને તેના અનુયાયીઓના જૈન-સંશોધન સંબંધે સરખાવો E. Windisch: Geschichte der Sanskrit-Philologie und Indischen Altertumskunde" (Strassburg ૧૯૧૭) પૃ. ૩૪૬ થી.

અધ્યાય ૨—ઇતિહાસ

૧ (પૃ. ૧૯) "Alberunis India" Ed. Sachau નો અંગ્રેજી અનુવાદ (લંડન ૧૮૮૮) II પૃ ૧

૨ (પૃ ૨૩) પાર્શ્વની પૂર્વેના તીર્થંકરોના-ઋષભના અરિષ્ટનેમિ વગેરેના-ઇતિહાસનો નિર્ણય કરવા આધુનિક જૈન લેખકો મથે છે અને વેદ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રન્થોમાં તીર્થંકરોનાં નામ છે એમ બતાવવાનું સાહસ કરે છે જેમકે બરોદીઆ: History of Jainism" પૃ ૧૫, Seeker "Notes on the Sthanakwasi Jains" પૃ ૧૭ ન્યાયવિજયના "અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક" ઉપર મહેતાનો ઉપોદ્ઘાત, પૃ IV "Mithya Khandan containing the Origin of Jainism" (Ludhiana ૧૯૧૪) એ પુસ્તકમાં શ્રી પ્રેમચંદ (પાછળનું નામ નાનકચંદ) જૈનદૃષ્ટિએ આ વિષયને વિસ્તાર ચર્ચ્યો છે—મુનયો વાતરશનાઃ એવો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ ૧ ૧૩૬ ૨ માં આવે છે A. Weber ને પણ લાગ્યું કે એ ઉલ્લેખ દિગમ્બર જૈનો વિષે છે (એનો નિબંધ Zur indischen Religionsgeschichte" Deutsche Revue 1899 ભાગ બારમાના પૃ. ૨૧ ઉપર)

૩ (પૃ ૨૪) વિમલ ચરણ લૉએ "Historical Gleanings" (કલકત્તા ૧૯૨૨) એમાં આપેલા ઉતારના એપીકરણમાં પૃ ૭૧ થી સરખાવો.

૪ (પૃ ૨૬) R Hoernle "Proceedings of the Asiatic Society of Bengal" ૧૮૯૮, પૃ ૩૯ થી

૫ (પૃ ૨૮) H Jacobi "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" (Bonnund Leipzig, 1923) પૃ ૨૫, Th. Stcherbatoky : "The Central Conception of Buddhism" (London, 1923) પૃ ૭૨

૬ (પૃ ૨૯) Jacobi તેજ ગ્રથ પૃ ૬૮, Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ પૃ ૭૩, Sten Konow નો એવો જ મત in Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch de Religionsgeschichte" [4](Tubingen, 1924) II પૃ ૧૦૯

૭ (પૃ ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ, પૃ. ૬૮

૮ (પૃ. ૩૫) ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સબધેનો જીનચરિતમાનો § ૧૬૦ તે બીજા ગ્રથોમા આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી, સરખાવશો M. Bloomfield : Life and stories of Parshwanath પૃ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind Antiq XIX (૧૮૪૦) પૃ ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાચ ધર્મ-સસ્થાપક બહુ ઓછા છે।

૯ (પૃ ૩૭). શ્વેતામ્બરોને મતે ઇ સ પૂ ૫૨૭ મા મહાવીર નિર્વાણ પામેલા અને તેવીજ રીતે ઘણાખરા દિગમ્બરોને મતે પણ (સરખાવશો નેમિચન્દ્રનો "ત્રિલોકસાર", શ્લોક ૮૫૦, વળી પ્રો યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનનો 'ભગવાન મહાવીર," પૃ ૨૧૧), બીજા દિગમ્બરો એથી યે આગળ ૬૦ વર્ષે માને છે (જ લા જૈની· "Outlines of Jainism" પૃ XXVII)—આખા એ વિષયને માટે સરખાવશો યાકોબીની 'કલ્પસૂત્ર'ની અને 'પરિશિષ્ટપર્વણ'ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, G Buhler, Denkschr d Wierer akademic ૩૭, પૃ ૨૪૮, J. Carpentier, Ind Antiq 43, પૃ ૧૧૮ થી, A. F R. Hoernle ERE I પૃ ૨૬૧ (મહાવીરનુ નિર્વાણ વર્ષ ઇ સ પૂ ૪૮૪ માને છે), તેમજ V A Smith : "Early History of India" ૪ થી આવૃત્તિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) પૃ ૪૯ JRAS ૧૯૧૭, પૃ ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેંકટેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

ઇ સ. પૂ. ૪૭૭ માં નિર્વાણ પામેલા અને પીટકના નિર્ગ્રંથો તે પાર્શ્વ નામના અનુયાયીઓ હતા, પણ તે મત સર્વસંમત નથી. સરખાવો Sir Charles Eliot Hinduism and Buddhism " (London 1921) I પૃ ૧ ૫.—બુદ્ધના નિર્વાણ વર્ષ વિષેના મતોના એકીકરણ વિષે જુઓ M. Winternitz ' Geschichte der Indischen Litteratur " II પૃ ૨, ૩૧૩ અને V A Smith પૃ ૪૯ થી

૧ (પૃ ૪૯) Ernst Leumann "Buddha and Mahavir' Zeitschrift fur Buddhismus IV પૃ. ૧૩ થી.

૧૧ (પૃ ૪૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૨૩

૧૨ (પૃ ૪૨) સરખાવો મિ મ શ્રેષ્ઠીની ઉંચી આવૃત્તિ "Historical Gleanings" (કલકત્તા, ૧૯૨૨) પૃ ૨૧ થી

૧૩ (પૃ ૪૨) A. F R Hoernleએ ERE પૃ. ૨૫૯ ઉપર આજીવિકોના સિદ્ધાન્તનું અને ઇતિહાસનું વિસ્તારવાર વર્ણન આપ્યું છે

૧૪ (પૃ ૪૬) સરખાવો H. Jacobi ZDMG ૩૪ (૧૮૮૧) પૃ ૧૮૦

૧૫ (પૃ ૪૬) આ વિષે જુઓ L Rice Ind. Antiq ૩ (૧૮૭૪) પૃ ૧૫૬ થી, H. Jacoby ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ ૯ થી, J F Fleet Ind. Antiq ૨૧ (૧૮૯૨) પૃ ૧૫૬થી, Fleetની પેઠે V A. Smith પણ ગતસૂચને દંતકથા લીધા ને સાચું બનાની વાત કાલ્પનિક ગણી કાઢી હતી, પણ પોતાના " Early History of India " ની ત્રેજી આવૃત્તિમાં (૧૯૨૪) એ વાતને ઐતિહાસિક માની છે

૧૬ (પૃ ૪૭) આલુક્ય વિષેની કથાઓ હેમચન્દ્રના " પરિશિષ્ટપર્વ ૮ મા છે (અનુવાદ Joh. Herlet: Ausgewahle Eryahlungen aus Hem. Par " Leipzig ૧૯ ૮ પૃ. ૧૮૬થી.

૧૭ (પૃ ૪૮) વળી સરખાવો E. Thomas: The early Faith of Asoka JRAS ૯ (૧૮૭૭) પૃ ૧૫૫થી.

૧૮ (પૃ ૪૮) Buhler ના Beitrage Zur Erklarung der Asoka-Inschriften" (Leipzig) પૃ ૨૦૮ ને અનુસરીને. ચૈત્યક વૈપાર સાથેનો અભ્યાસ

૧૯ (પૃ ૪૯) Beal Si-yu-ki, Buddhist Records of the

Western World" (૨ જી આવૃત્તિ, લંડન, ૧૯૦૬) II ૬૬, ૧૫૮ ૧૬૯, ૧૯૫

૨૦ (પૃ ૫૦) છેવટમા આર ડી બૅનરજી અને કે પી. જયસ્વાલે ખારવેલ સબધી વિવેચન કર્યું છે (JBORS III ડીસે ૧૯૧૭ પૃ. ૪૨૫ થી) V A Smith "Early History of India" ૪થી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૨૪) પૃ ૪૪ જોશો હ્યુએનત્સ્યાગ વિષે જોશો Beal ના તેજ ગ્રન્થમા પૃ. ૨૦૮

૨૧ (પૃ ૫૧) ખાસ કરીને સરખાવશો H Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧થી, ૪૦ (૧૮૮૬) પૃ ૯૨ થી

બંને સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ને ક્રિયાવિધિ વચ્ચેના ૨૨ ભેદો વિષેની હકીકત W Miles એણે As Researches III પૃ ૩૬૮થી આપ્યા છે, ૮૪ ભેદો વિષેની "Jain Gazette" X ન. ૬–૯મા આપ્યા છે ને તે XX પૃ ૯૩ થી ફરી છપાયા છે.

૨૨ (પૃ ૫૪) Buhler WZKM ૧ પૃ ૧૬૫. ૨ પૃ ૧૪૧, ૩ પૃ. ૨૩૩, ૪ પૃ. ૧૬૯,૩૧૩, ૫ પૃ ૫૯, ૧૭૫, ૧૦ પૃ ૧૭૧

૨૩ (પૃ ૫૪) જોશો H Jacobi, ZDMG ૩૪ (૧૮૮૦) પૃ ૨૪૭; E Leumann; ZDMG ૩૭ (૧૮૮૩) પૃ, ૪૯૩

૨૪ (પૃ. ૫૫) જિનપ્રભુસૂરિના "કલ્પપ્રદીપ" મા (૧૪મુ સૈકુ) શાલિવાહનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જોશો V N Mandlik, J. Bombay Branch RAS ૧૦ (૧૮૭૩) પૃ ૧૩૧થી તેમજ Bombay Gazetteer I ૨ પૃ ૧૬૯ થી, શાલિવાહને વિક્રમને હરાવ્યો હતો એ કથા કેવળ ઇતિહાસ વિરૂદ્ધની છે, એમ બીજા વર્ણનોથી સાબિત થાય છે અને તે પ્રમાણે તો વિક્રમનો વશ ૧૩૫ વર્ષ ચાલ્યો હોવો જોઇએ જૈનો નિશ્ચય ભાવે માને છે કે વિક્રમ જૈન હતો અને એનું નામ સન્ધ્યાવદન પહેલાના સકલ્પમા રાજા શ્રેણિકના નામ પેઠે જ આવે છે વિક્રમ સબધે સરખાવશો હરિત્ કૃષ્ણદેવ, Zeitschr jur Indologie I પૃ. ૨૫૦ (૧૯૨૨) આર શામશાસ્ત્રી JRAS ૧૯૨૫ પૃ ૮૧

૨૫ (પૃ. ૫૬) K. B Pathak Ind Antiq ૧૯૧૮ પૃ ૧૮, વળી જોશો H. B Bhide, Ind. antiq ૧૯૧૯, પૃ ૧૨૩

૨૬ (પૃ ૫૮) ૧૩ મા કે ૧૪ મા સૈકામાં લખાયેલા " બપ્પભટ્ટિસૂરિ ચરિત " માંથી 'આમ' ની કથા ઉત્પન્ન થઈ છે એમાં ઐતિહાસિક બીજ કેટલું છે તે પ્રશ્ન છે શંકર પા. પંડિતની "ગઉડવહો" ની આવૃત્તિનો (Bombay Sanskrit Series No. 34) ઉપોદ્ઘાત પૃ CXXXV થી જુઓ.

૨૭ (પૃ ૫૮) મેરુતુંગનો " પ્રબંધચિંતામણિ " (Tawney નો અનુવાદ પૃ ૬૩)

૨૮ (પૃ ૬) ઉપરનો જ ગ્રંથ પૃ ૧૯ ૨૯ (પૃ ૬) Bombay Gazetteer I. પૃ ૧૬૯

૩૦ (પૃ ૬) G Buhler Uber das Leben des Jain monches Hemchandra Denkschripten der K. Akademie der Wissenschaften Wien 1889

૩૧ (પૃ ૬૩) ઉપરના ગ્રન્થમાં પ. ૪૫ થી કુમારપાળ વિષે વધુ જુઓ Some Distinguished Jains by Tank (૨જી આવૃત્તિ આગ્રા ૧૯૧૮) પૃ. ૧ થી.

૩૨ (પ. ૬૪) સોમદેવે પોતાના કાવ્ય નામે " કીર્તિકૌમુદી " માં વસ્તુપાલના કાર્યો વર્ણવ્યાં છે August Haack એનું એનો જર્મન અનુવાદ Die Lotosblume des Ruhmes એવે નામે કર્યો છે. (Ratibor ૧૮૯૨) ઉપોદ્ઘાતમાં વસ્તુપાલના સમય જીવન વિષે વિસ્તાર સહિત આપી છે સરખાવો વળી U S. Tank " Some distinguished Jains" પૃ ૪૫થી.

૩૩ (પૃ. ૬૬) જૈનોની હકીકતો માટે સરખાવો B Lewis Rice " Mysore and Coorg " (પાન ૧૯ ૯)

૩૪ (પૃ ૭) બિટ્ટિદેવ ૧ ૯૬ માં વૈષ્ણવ થયો હોય કારણ કે તે હજી તો ગાદીએ બેઠો નહોતો માત્ર એકાદ વિભાગનો (પ્રાન્તનો) અધિકારી હતો. " Vaishnavism Shaivism Etc. " (Strassburg ૧૯૧૩) પૃ. ૫૨ ઉપર સ. ગો. ભાણ્ડારકર જણાવે છે કે 'બિટ્ટિ' તે 'વિષ્ણુ' શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ છે તેથી એ રાજાને પહેલેથી 'વિષ્ણુદેવ' પણ કહેતા.

૩૫ (પૃ ૭) E. P Rice " History of Kanarese Literature " ૨જી આવૃત્તિ (કલકત્તા ૧૯૨૧) પૃ ૨૨.

૩૬ (પૃ. ૭૧) એમ એસ. રામસ્વામી આયંગર: " South Indian Jainism પૃ ૩૨.

૩૭ (પૃ. ૭૧) ઉપરનો ગ્રંથ પૃ. ૩૩ થી.

૩૮ (પૃ ૭૧) Sir Walter Elliot Coins of Souther India (London ૧૮૮૬) પૃ ૩૮, ૪૦, ૧૨૬.

૩૯ (પૃ ૭૧) Coldwell "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages" ૩ જી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૧૩) પ. ૧૨૪

૪૦ (પૃ. ૭૨) Rice "Kanarese Literature" પૃ. ૨૬

૪૧ (પૃ ૭૨) Ind Antiq ૨ (૧૮૭૩) પૃ. ૨૫, Rice Epigraph. Carnatica II પૃ ૪૭

૪૨ (પૃ ૭૪) કુમારિલ અને જૈનો વિષે જોશો K B Pathak, Transact J Int Orient. Congress London 1893 I પૃ. ૧૮૬ થી, બ્રહ્મસૂત્ર ૨ ઉપર શંકર ૨, ૩૩–૩૬

૪૩ (પૃ ૭૪) Ind Antiq ૧૯૧૧ પૃ ૨૧૫

૪૪ (પૃ. ૭૫) Elliot, " Coins of South India " પૃ ૧૨૬, V. A Smith " Early History of India " પૃ ૪૭૫, અને ત્યાં જ બીજુ સાહિત્ય, વળી જોશો Ind Antiq ૨૨ પૃ ૬૩— જૈનો અને શૈવો વચ્ચે જાદુબળે લઢાએલા યુદ્ધોનુ વર્ણન " મદુરાસ્થલ પુરાણ " મા છે, એ વિષેનુ પૃથક્કરણ William Tagor ના " Oriental Historical Manuscripts " (મદ્રાસ ૧૮૩૫) એના ૧ લા ભાગમા, ખાસ કરીને, ૭૦ થી, ૭૬ થી, ૧૧૧ થી જોશો

૪૫ (પૃ ૭૫) લિંગાયતો વિષે સરખાવશો V Glasenapp: " Hinduismus " પૃ ૩૯૩ થી અને Missional Wurthim "Magazin fur die neueste Geschichte der evengelischen mission sund Bibel-Gesellschaften" ૧૮૫૩ (Basel), ૧ લો ભાગ પૃ ૮૬ થી, જૈનોના બસવદ્વારા ધર્માન્તર વિષે તેજ સ્થળે પૃ ૧૧૭ ઉપર જોશો

૪૬ (પૃ. ૭૬) Bombay Gazetteer I ૨ (૧૮૯૬) પૃ.૪૮૨ થી.

૪૭ (પૃ ૭૬) Rice. " Mysore and Coorg " પૃ ૨૮

૪૮ (પૃ ૭૬) રામાનુજના એક સમકાલિન પુરુષે લખેલા એમના ચરિત્રમાં ૯૭ મા શ્લોકમાં આપસ્તંબના " યતિ રાજવૈભવ "ને મળુ છે મિથ્યાદૃષ્ટિરપિ કિમપર્યાઃ । આ ગ્રન્થની એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરની આવૃત્તિ અને તેના અનુવાદ વિષે જુઓ Ind. Antiq ૩૮ (૧૯૦૯) પૃ ૧૨૯ થી—એજ લેખકે લખેલા અને મદ્રાસમાં છ એ. નાટેસને પ્રસિદ્ધ કરેલા Sir Ramanujacharya, A sketch of His Life and Times માં લખ્યુ છે કે આ Constanline of Vaishnavism ના ભીન્ન ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધીના આચાર વિચારો જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમને આરોપેલી ક્રૂરતા માની શકાતી નથી અને તેથી તેને કલ્પનામાત્ર જ કહી શકાય જોઈએ.

૪૯ (પૃ ૭૭) Rice, Ind. Antiq ૪૧ (૧૯૧૨) પૃ ૨૩ Rice: " Mysore and Coorg " પૃ ૧૧૨ ૨ ઘ.

૫ (પૃ ૭૭) સરખાવો. v Glasenapp: " Madhvas Philosophie des Vishnu-Glaubens " (Bonn und Leipzig ૧૯૨૩)

૫૧ (પૃ ૭૭) Sir G Grierson ERE ૨, પૃ. ૫૪૫ (હરિ મન્તના " વૈષ્ણવ સર્વસ્વ " ને અનુસરી).

૫૨ (પૃ. ૭૯) Sir T W Arnold: ' The Preaching of Islam " ૨ જી આવૃત્તિ લંડન ૧૯૧૩ પૃ ૨૭૨.

૫૩ (પૃ. ૭૯) ઉ. દે. જ્હોરીઆ History and Literature of Jainism" પૃ ૭૫.

૫૪ (પૃ. ૮) V A. Smith: " Jain Teachers of Akbar " R. G Bhandarker Commemoration Volume. (પૂના ૧૯૧૭) પૃ. ૨૬૫ થી, P C. Nahar અને K. C Ghosh એમનું પણ બેધીનુ પુર આધાર " Epitome of J " માં પરિશિષ્ટ પૃ. VI–XXX ઉપર છે વળી Guerot " Epigraphie Jaina " પૃ ૨૧ અને નં ૧૮૨ ૧૮૪ ૧૯૨ જુઓ

૫૫ (પૃ ૮) Rice Epigr Carnatica VIII Nagar No. 46.

૫૬ (પૃ ૮૨) James Tod " Annals and Antiquities of Rajasthan " (London ૧૮૨૯) I પૃ. ૫૧૯ થી, ૫૫૩ થી— 'મેવાડના ઉદ્ધારક' જૈનપ્રધાન ભામાશાનો ઇતિહાસ U. S. Tankના " Some distinguished Jains " મા પૃ. ૪૫ ઉપર ટુંકામા આપ્યો છે. તેજ લેખકે વળી, જે અનેક જૈનોએ રાજપુત રાજાઓની સેવા કરેલી તેની વિગતવાર હકીકત આપી છે.

૫૭ (પૃ. ૮૨) Ind Antiq ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

૫૮ (પૃ. ૮૨) Seeker " Notes on the Sthankwasi Jains " (૧૯૧૧).

૫૯ (પૃ ૮૫) M D Desai " Shrimad Yashovijayaji, a Life of a Great Jain Scholar " Bombay (વર્ષ વિના)

૬૦ (પૃ. ૮૬) આ હકીકતો મને રા છોટેલાલ જૈન અને કલકત્તાની " શ્રી સમ્મેત્તશિખર ચમ્પાપુરાદિ દિગમ્બર જૈન તીર્થક્ષેત્ર કમિટી " સાથેના પત્રવ્યવહારથી મળેલી ને તે માટે તે બનેનો આભાર માનુ છુ

૬૧ (પૃ ૮૭) ૧૮૮૧ ના વસતિપત્રક પ્રમાણે ૧૨૨૧૮૯૬ જૈનો હતા ૧૮૮૧–૧૮૯૧ ના દશકામા જે વધારો છે તે (આગલા વસતિપત્રકમા ભૂલ ના હોય તો) તે વારે શરૂ થએલા જૈનધર્મ પ્રચારને કારણે હોવો જોઇએ. જૈનધર્મના પ્રચાર માટે નવેસરથી પ્રયત્નો થતા હોવા છતા અને તેમનામા સગઠન થતુ હોવા છતા જૈનોની વસતિ ત્યાર પછી ઘટતી જ જાય છે એ ખેદજનક છે

૬૨ (પૃ ૮૯) વિજયધર્મસૂરિનુ જીવનચરિત બહુ રીતે યુરોપિયન ભાષાઓમા લખાએલુ છે, જેમકે, A. Guerinot એમણે Journ. Asiatique 18 મા પૃ ૩૭૯ થી, L P Tessitory ' Vijaya Dharma Suri, a Jaina Acharya of the Present Day (સ્થળ અને વર્ષ વિના,) A. J Sunavala " Vijaya Dharma Suri " (Cambridge), " Modern Review " (કલકત્તા ૧૯૨૩) પુસ્તક ૨૩, પૃ ૪૬૫ થી H S Bhattacharya

૬૩ (પૃ ૮૯) પછી આવતી હકીકતો માટે " Archiv fur Religionswissenschaft " XIII (૧૯૧૦) પૃ ૬૧૫ થી, XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૩ થી અને J. N Farquhar. " Modern Re

ligious movement in India" (New York ૧૯૧૫) પૃ ૩૨૪ થી સરખાવશો.

૧૪ (પૃ ૯૩) ગાંધી વિષે "Speeches and Writings of Virchand P Gandhi. Vol. I The Jain Philosophy Collected and Edited by Bhagu F Karbhari" (મુંબઈ ૧૯૧૧) પૃ IV થી એમની જીવનરેખા સરખાવશો. શિકાગોમાં ભરાએલી Parliament of Religions વિષે જુઓ. "The Chicago-Prashnottar or Questions and Answers on Jainism for the Parliament of Religions held at Chicago U S A. in 1893 by late Mahamuni Shrimad Vijyanandsuri, Translated and published by Shri Atmanand Jain Pustak Pracharak Mandal Agra 1918"

૧૫ (પૃ ૯૪) H Warren ના ભાષણના પ્રમાણે પાછળથી Robert Wightman અને J H Dunn જૈનો થયા.

અધ્યાય ૩—ભાષા

૧ (પૃ ૯૬) "Scientia" ભાગ XIV પૃ ૭ (૧૯૧૩) પૃ ૨૫૨ થી H Jacobi "Was it Sanskrit?"

૨ (પૃ ૯૬) Journ. of the American Oriental Society Vol. XXXII પૃ ૪૧૯

૩ (પૃ. ૯૬) Wackernagel "Altindische Grammatik" I પૃ XIX.

૪ (પૃ ૯૭) બનારસીદાસ જૈન: "Ardha-Magadhi Reader" (લાહોર ૧૯૨૩) પૃ XI

૫ (પૃ ૯૮) R. Pischel: Grammatik der Prakrit Sprachen (Strassburg ૧૯) પૃ ૧૯ થી.

૬ (પૃ ૯૮) H Jacobi "Bhavisatta Kaha" (Abh. Kgl-Bayer Akademie Phil. Klasse XXIX 4 München 1918) p. 86.

૭ (પૃ ૧૦૨) H. Jacobı, Archıv fıır Rıligıonswıssenschaft XVIII (૧૯૧૫) પૃ. ૨૭૫

૮ (પૃ ૧૦૪) Weber · ' Indısche Studıen " ૧૬, પૃ. ૨૧૫ થી

૯ (પૃ ૧૦૫) " Report 1883/84 " પૃ ૧૨૯ ઉપર રા ગો ભાણ્ડારકરે જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્લભીનો સંઘ મથુરાનાની પછી ભરાએલો; તારીખો ત્યારે ફેરવવાની રહી

૧૦ (પૃ. ૧૦૫) ત્યા જ ભાણ્ડારકર " Jaına Law " પૃ ૩ ઉપર જ લા. જૈનીએ આપેલી એક દિગમ્બર કથા પ્રમાણે વિ સ ૪૯ મા (ઇ પૃ. ૮ મા) ગ્રન્થો સગ્રહાયા હોય

૧૧ (પૃ ૧૦૭) Weber "Indısche Studıen" ૧૬ પૃ ૩૪૯.

૧૨ (પૃ ૧૧૧) અહીં સરખાવશો Leumann ZDMG ૪૬ પૃ ૫૮૧ થી, " Archıves d'Etudes Orıentales " Vol 18 ની Charpentıer ની આવૃત્તિની ભૂમિકા ૧/૨, Schubrıng, Orıenlalıst–ısche " Lıteratur Zıtung 1924 સપ્ટે પૃ ૪૮૩ થી

૧૩ (પૃ ૧૧૨) Nahar and Ghosh " Epıtome of J " ના પરિશિષ્ટ પૃ. XXXVIII ઉપર ૩૬ જૈન–ઉપનિષદનુ પત્રક આપે છે—ઘણા ધર્મગ્રન્થોના પ્રાકૃત નામોના સસ્કૃત રૂપ અનિશ્ચિત છે વળી એ ધર્મગ્રન્થોના ક્રમમા પણ ફેર છે ઘણા શ્વેતામ્બરો અગ, ઉપાગ, મૂલસૂત્ર, છેદસૂત્ર, પ્રકીર્ણ અને પછી એ સૂત્ર એવે ક્રમે એ ગ્રન્થોને મૂકે છે સ્થાનકવાસીઓ આ ક્રમે મૂકે છે ૧૧ અગ, ૧૨ ઉપાગ, ૪ મૂલસૂત્ર (ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર, નન્દિ), ૪ છેદસૂત્ર (૧, ૩, ૪, ૫) અને આવશ્યકસૂત્ર સ્વતત્ર રૂપે

૧૪ (પૃ ૧૧૩) H Jacobı " The Kalpsutra of Bhadrabahu " પૃ ૧૨ ઉપરનુ પત્રક જોશો

૧૫ (પૃ ૧૧૪) Weber " Indıshe Studıen " ૧૬ પૃ ૩૪૪–૩૫૪ V Glasenapp " Dıe Lehıe Von Kalman " પૃ ૯ થી

૧૬ (પૃ ૧૧૪) Weber " Indısche Studıen " ૧૬ પૃ ૨૧૯

૧૭ (પૃ ૧૧૫) Jaina Sutras" (SBE) I પૃ XXXIX.

૧૮ (પૃ ૧૧૬) સરખાવશો સાસ્વાતિનો "તત્ત્વાર્થાધિગમ ૧ લો અધ્યાય (જોશો ર. ગો. ભાંડારકર "Report of the Search for Sankrit Mss 1883/84" પૃ ૧ ૬ થી, ૪૬૭ થી); નેમિચન્દ્રનો 'ગોમ્મટસાર,' ઝ્વાયક પૃ ૪૫૮ થી (Jaina Gazette ૧૯ ૫ પૃ ૧૩૭ થી અને જ બા. જૈની: Outlines of J" પૃ ૧૩૫)

૧૯ (પૃ ૧૧૯) J N Farquahar "Outlines of Religious Literature of India" પૃ ૨૧૯.

૨ (પૃ ૧૨૧) ZDMG ૬ (પૃ ૧૯ ૬) પૃ ૨૮૭ થી દિગમ્બરો ઉમાસ્વાતિને ઉમાસ્વામિ કહે છે અને તેમને કુન્દકુન્દના શિષ્ય માને છે એમને મતે એમનો સમય વીર સં ૭૦૪-૭૪૮ નો છે. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના પાઠ વિષે શ્વેતામ્બર દિગમ્બરોમાં અનેક સ્થળે મતભેદ છે (જે બા. જૈનીના ભાષાન્તરની ભૂમિકા જોશો.)

૨૧ (પૃ ૧૨૧) Peter Peterson "Report of Operations in search of Sanskrit Mss in the Bombay Circle Bombay ૧૮૮૩ પૃ ૬૭.

૨૨ (પૃ ૧૨૨) સમરાઇચ્ચકહા"ની યાકોબીની આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

૨૩ (પૃ ૧૨૫) માધવના સર્વદર્શનસંગ્રહ માટે (પૂનાની આવૃત્તિના પૃ ૧૧૯ ઉપરનું) અવતરણ, Paul Deussen નું ભાષાન્તર "Allg Geschichte der Philosophie I ૩ પૃ ૩૬૯.

૨૪ (પૃ ૨૬) WZKM ૨ (૧૮૮૮) પૃ ૨૪

૨૫ (પૃ ૧૨૬) સુશિલ કુમાર દે Studles in History of Sanskrit Poetics" (લંડન ૧૯૨૩) ભાગ ૧ પૃ ૧૨૩ ૧૭ ૨ ૨, ૨ ૧ ૨ ૮ ૨૧ ૨૮૩ ૨૯૫.

૨૬ (પૃ ૧૨૬) P C Nahar "A Note on the Jaina Classical Literature" (Second Oriental Conference, Calcutta ૧૯૨૨) પૃ ૯

૨૭ (પૃ ૧૨૬) R. Simon "Zeitochr. Indologie ૨ (૧૯૨૩) પૃ ૧૬૦

૨૮ (પૃ ૧૨૬) શ્રી શેષાગિરિ રાવ "Andhra Karnata J" પૃ ૯૮.

૨૯ (પૃ ૧૨૭) આ ગ્રન્થોમાથી તેમજ ઇન્દ્રભૂતિના "જીન સહિતા" માથી, સોમસેનના "ત્રિવર્ણાચાર" માથી અને જિનસેનના "આદિપુરાણુ" માથી મળી આવતાં વારસાઇ હક્કના વાક્યોના અવતરણુ, દિલ્લીમા પ્રકટ થએલા "Jaina Law" નામે સગ્રહમા આપ્યા છે

૩૦ (પૃ ૧૨૭) અમદાવાદવાળી ૧૯૦૬ ની આવૃત્તિનુ પૃ ૧૫૧, ૧૭૪ જુઓ

૩૧ (પૃ ૧૨૭) આ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થોના નામ W Kirfel "Kosmograpic der Inder" મા પૃ ૨૦૮ ઉપર આપે છે

૩૨ (પૃ ૧૨૭) જૈન જ્યોતિર્વિદ્યા વિષે સરખાવશો E Leumann "Beziehungen der Jaina Literatur zu Anderen Literaturkreisen Indiens" III (Acts du VIe Congres des Orientalistes III, 2, p 469–564, Leiden 1885)

૩૩ (પૃ ૧૨૭) મહાવીરાચાર્યના "ગણિતસારસગ્રહ" ની એમ રગાચાર્યની મદ્રાસની (૧૯૧૨ ની) આવૃત્તિ અને તેનુ ભાષાન્તર. જૈન ગણિત વિષે વળી સરખાવશો જ લા જૈનીની "Jaina Gem Dictionary" ના પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી આપેલુ "Brief Statement of 21 kinds of numbers"

૩૪ (પૃ ૧૨૭) પરમાણુખડ–ષટ્ત્રિંશિકા, પુદ્ગલ-ષ, નિગોદ-ષ, (શ્રી આત્માનન્દ–ગ્રન્થરત્નમાલામા પ્રકટ થએલુ ૧૩ મુ પુસ્તક)

૩૫ (પૃ ૧૨૭) Guérinot "La doctrine des êtres Vivants dans la religion Jaina" (Rev. de L'historie des Religions, 47, Paris, 1903)

૩૬ (પૃ ૧૨૮ Rice "History of Kanarese Literature" પૃ ૩૭, ૪૫ પૂજ્યપાદનુ નામ આજે પણ જૈનોમા પ્રખ્યાત છે, અને જે વૈદ્યો એમને અનુસરે છે અને એમની વિધિએ ઔષધ કરે છે, તેમની તેવા પ્રકારની જાહેરાતો જૈન પત્રોમા હોય છે Jaina Ga-

zette XX નં. ૧ માં એવી એક જાહેરાત આ પ્રમાણે છે "કોઈ ઔષધ શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીએ બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે તૈયાર બનાવવામાં આવે છે આચાર્ય ઔષધ એવાં શુદ્ધ કે ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને વાપરી શકે"

૩૭ (પૃ. ૧૨૮) "આદિપુરાણ" પૃ ૨૬ ૧૬૨ થી શિલ્પશાસ્ત્ર ઉપર આપેલી હકીકતનો સંક્ષેપ.

૩૮ (પૃ ૧૩) G Buhler: "Leben Hemachandras" પૃ ૨.

૩૯ (પૃ ૧૩૩) Joh. Hertel "Das Panchatantra" (Leipzig 1914) p VII થી.

૪૦ (પૃ. ૧૩૩) H. Jacobi "Erzahlungen in Maharashtri" p. XIX.

૪૧ (પૃ. ૧૩૪) "ત્રિષષ્ટિશલાકામહાપુરાણ" ના આધાર ઉપર, ૧૮૩ થી. E. Hurtsch નું આપેલ "Quarterly Journal of the Mythic Society" XII, પૃ ૪૧૭–૪૩૮

૪૨ (પૃ ૧૩૭) H. Jacobi ની પ્રસ્તાવના સાથેની આવૃત્તિ Abh. Bay Akademie Philos. Kl. XXIX, 4 (München 1918).

૪૩ (પૃ. ૧૩૮) Leumann નું "Nonne" પ્રથમ "Zeitschr fur Buddhismus" III પૃ ૧૯૩ થી (Munchen 1921) અને પછી સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થયું

૪૪ (પૃ ૧૩૮) Georg Muller Verlag, Munchen તરફથી ૧૯૧૩ માં આ વાત જાહેર થઈ છે

૪૫ (પૃ ૧૩૯) Jain Gazette X (૧૯૧૪) પૃ ૧૪૬ W Kirfel નું [illegible] ભાષાન્તર (Leipzig 1924).

૪૬ (પૃ ૧૩૯) "Indische Liebeslyrik in Übersetzungen Von Fr Rückert" (Munchen 1921) એની ખરી આવૃત્તિ "Geist und Wesen der indischen Kunstdichtung" ના બદલે જોવી.

૪૭ (પૃ ૧૪૦) આ પ્રકારના બીજા ગ્રંથો વિષે જુઓ Rice: "Epigr. Carnatica" II પૃ. ૫૪ ની નોંધ

૪૮ (પૃ. ૧૪૦) Aehdly f. d kunde des Morgenlandes V ન ૩ મા Albrecht Weber ની આવૃત્તિ અને તે જ પત્રમા VII ન ૪ મા (Leipzig ૧૮૭૬ તેમજ ૧૮૮૧ મા) તેનું સુધારેલું સ્વરૂપ ભાષાન્તરવાળી ગાથા બને આવૃત્તિમા આ અનુક્રમે છે (૧) I, II ૧૬, (૨) II ૩૮૫, (૩) I, II ૪૬, (૪) I ૧૩૫, II ૧૩૨, (૫) II ૬૫૮, (૬) II ૮૧૮ હાલની બીજી ગાથાઓ કવિતા સ્વરૂપે ફરીથી O V. Glaseapp એમણે "Indische Gedichte aus vier Jahrtausenden" મા (Berlin 1925) પૃ ૭૧–૭૫ ઉપર આપી છે

૪૯ (પૃ ૧૪૨) Julius Laber "Uber das Vajjalaggam des Jayavallabha" (Leipzig 1913)

૫૦ (પૃ ૧૪૩) "South Indian J." પૃ ૪૧ થી

૫૧ (પૃ ૧૪૩) "Weihnachtsbaum fur Arme Kinder 6 Christbescherung, Von Frudrich Hofmann" મા F. Ruckert એમણે પ્રકટ કર્યું (Hildburghausen 1847 પૃ ૧૫૩). જુદું છપાયું L. Hirschberg ના "Ruckert–Nachlese" મા (Weimer ૧૯૧૧) II પૃ ૩૪૬ થી

૫૨ (પૃ. ૧૪૪) "Nâladiyar with Introd, Transl. and Notes by G U. Pope" (Oxford ૧૮૯૩).

૫૩ (પૃ ૧૪૫) Richard Schmidt નુ સસ્કૃત તથા જર્મન ZDMG 59 અને 61 મા (૧૯૦૫, ૧૯૦૭) ગાથા ૬, ૨૦, ૨૪

૫૪ (પૃ ૧૪૭) પછીનાને માટે સરખાવો E. Hultzsch: "Neue Sanskritdramen" (Nachr–der K. Ges. d. Wiss. zu Gottingen Phil. Kl 1921) પૃ ૩૬ થી

૫૫ (પૃ. ૧૪૮) Sten Konow: "Das indische Drama" (Berlin ૧૯૨૦) પૃ. ૯૫ થી

૫૬ (પૃ ૧૪૯) Ind Antiq. ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

અધ્યાય ૪—સિદ્ધાન્તો

૧ (પૃ. ૧૫૪) ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧૮

૨ (પૃ. ૧૫૫) W. Schubring એમણે ZDMG ૭૫ (૧૯૨૧) પૃ. ૨૫૪ થી વિશ્વભૂતના કેટલાક વિષયોમાંના મતભેદ વિશે ચર્ચા કરી છે.

૩ (પૃ. ૧૫૬) સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યેક ગ્રંથ અમુક તેના મૂળ આધારભૂત ગ્રન્થોનાં નામ બે ત્યાં જ આપ્યાં છે તેથી અહીં તો કોઈ નવા સાહિત્ય ગ્રન્થનું નામ આપવાનું હશે તો આપીશ.

૪ (પૃ. ૧૫૬) પ્રત્યક્ષ"ના અર્થ સંબંધે જૈન દાર્શનિકોમાં મતભેદ છે. સ્થાનાંગસૂત્ર અને ઉમાસ્વાતિ (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૧ ૧૧-૧૨) જેવા અનેક માત્ર આત્માથી જ થએલા (અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવલ) જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનને પરોક્ષ માને છે. પાછળથી થએલા—સિદ્ધસેન દિવાકર માણિક્યનંદિ દેવસૂરિ આદિ—દાર્શનિકો ભારતવર્ષના બીજા ઘણાખરા સંપ્રદાયોના દાર્શનિકોની સાથે એકમત થાય છે ને કહે છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ છે (સરખાવો S. C. Vidyabhusana "History of the Mediaeval School of Indian Logic" ખાસ કરીને પૃ. ૬ ૨૮ ૩૮)

૫ (પૃ. ૧૫૭) તર્કથી અને અનુમાનથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન વચ્ચે કેટલાક ભેદ માને છે. તર્કનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે "જ્યાં અગ્નિ હોય છે ત્યાંથી ધુમાડો નિકળે છે; પણ જ્યારે અગ્નિ હોતો નથી, ત્યારે નિકળતો નથી." અનુમાનનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે: "અહીં અગ્નિ છે કારણ કે અહીં ધુમાડો છે"

૬ (પૃ. ૧૬૨) આત્માના કેટલાક વિષયો વિશે જુઓ સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ: "History of the mediaeval School of Logic" (કલકત્તા ૧૯૦૯) અને "A History of Indian Logic" (કલકત્તા ૧૯૨૧) S. N. Dasgupta "History of Indian Philosophy" (Cambridge ૧૯૨૨) I પૃ. ૧૭૩ થી, એસ. રાધાકૃષ્ણન્: "Indian Philosophy" (London & New York ૧૯૨૩) I પૃ. ૩૨ Nahar and Ghosh "Epitome of J" પૃ. ૧ ૩ થી, "તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર" વિશે વાંચો I પૃ. ૩૫.

૭ (પૃ ૧૫૨) " તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર " વિષે યાકોબી I પૃ. ૭

૮ (પૃ ૧૫૬) ,, ,, ,, ,, II પૃ ૧૭.

૯ (પૃ ૧૫૬) " દ્રવ્યસગ્રહ " પૃ ૨૨.

૧૦ (પૃ. ૧૫૬) વધારે માટે જુઓ " તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર " વિષે યાકોબી IV પૃ. ૧૫, Kirfel " Kosmo-Graphic પૃ ૩૩૭ થી, Jaini " Outlines " પૃ ૧૫, " Gem Dictionary " પૃ. ૧૫૩.

૧૧ (પૃ. ૧૫૮) આ સિદ્ધાન્ત વિષે ભારતના દાર્શનિકોમા ઘણા વિવાદ ઉઠેલા છે વૈશેષિક સમ્પ્રદાયનો આ સિદ્ધાન્ત સામે પ્રચડ વિરોધ છે, જુઓ E Hultzsch " Annambhattas Tarksangraha " (Abh Gottinger Ges d Wiss, ૧૯૦૭) પૃ ૮.

૧૨ (પૃ ૧૫૯) " દ્રવ્યસગ્રહ " ૧૬ અને ટીકા.

૧૩ (પૃ ૧૫૯) " વેતાલપચવિશતિ " આવૃત્તિ Uhle (૧૮૮૧) XI, ૨

૧૪ (પૃ. ૧૬૨) " ગોમ્મતસાર " કર્મકાણ્ડ, શ્લોક ૨૧

૧૫ (પૃ. ૧૬૩) આનો અર્થ એવો છે કે જે જીવ નરક–આનુપૂર્વી–નામ–કર્મના બધનમા છે, તે પોતાનો અન્યભવ પૂરો કરીને નરક આનુપૂર્વી કર્મને બળે ત્યાથી નીકળીને નરકના ભવને સ્થળે જાય છે, અને ' વિગ્રહગતિ 'ના એટલે એક ભવેથી બીજે ભવે જતા સુધીના કાળમા નરકભવનુ રૂપ ધારણ કરી રાખે છે.

૧૬ (પૃ ૧૬૫) દિગમ્બરો માને છે કે સ્થિર નામકર્મથી રસ, અસૃજ (રુધિર), માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ શરીરની સાત ધાતુઓ તથા વાત, પિત્ત, કફ, નાડી, પિડ, ત્વક્ અને પાચક અગ્નિ એ સાત ઉપધાતુઓનુ રૂપાન્તર થાય છે (નરજાતિના પ્રસગમા) અસ્થિર નામકર્મથી ઉલટી અસર થાય છે (નારીજાતિના પ્રસગમા) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર વિષે જ લા. જૈની VIII પૃ ૧૧

૧૭ (પૃ ૧૬૯) V Glasenapp " Hinduismus " પૃ ૨૪૦

૧૮ (પૃ ૧૭૫) " ગોમ્મતસાર " જીવકાણ્ડ, શ્લો. ૧૩૦

૧૯ (પૃ ૧૭૬) પુરુષની સભોગલાલસાના ૭ પગથીઆ ગણાવ્યા છે W. Schubring " Mahanishitha Sutta " પૃ ૬૬.

૨ (પૃ. ૧૭૭) વી. રા. ગાંધી Karma Philosophy પૃ. ૪૫ W Schubring ઉપરના તેજ પ્રબંધમાં પૃ. ૭ ઇ૨.

૨૧ (પૃ ૧૭૮) ક્લ્પસૂત્ર ૧, ટીકા.

૨૨ (પૃ. ૧૮૩) "Es ging ein mann durchs syrerland fuhrt' ein Kanrel am Halfterband (સિરિયામાં થઈને એક માણસ જતો હતો, અને ઊંટને રાશથી દોરતો હતો)" એ કવિતાવાળી Ruckert ની કથામાં આ જૈનકથાનો ભાગ છે હરિભદ્ર "સમરાઇચ્ચકહા," યાકોબીની આવૃત્તિ, પૃ ૧૧ થી, પ્રદ્યુમ્ન સમરાદિત્ય સંક્ષેપ," યાકોબીના આવૃત્તિ II ૩૨ થી, પૃ ૫૮ (Hertel નું જર્મન પૃ ૨૨૫) હેમચન્દ્ર "પરિશિષ્ટપર્વ" II ૧૪૧ (Joh. Hertel નું જર્મન ' Ausgewählte Erzählungen Aus Hem. Pari. Leipzig ૧૯૦૮ પૃ ૧૪ થી) અમિતગતિ "ધર્મપરીક્ષા" II ૫-૨૧ (N Mironow નો અનુવાદ: Die Dhar des Amit." પૃ ૩૪) સમસ્ત જગતમાં આવતી આ કથાના વિવિધ સ્વરૂપો વિષે જુઓ E. Kuhn "Der Mann in Brunnen" (Bohtlingk Stuttgart ૧૮૮૮ પૃ. ૬૮ ઇ૦) વળી જુઓ Chanvin "Bibliographie des ouvrages arabes" II, પૃ ૮૫, ન ૧૧૩ ૧૭ III પૃ ૧

૨૩ (પૃ. ૨ ૩) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર IV ૫ ઉપર જ ઘા. જૈનોએ આ આબત ચર્ચા કરી છે Stevenson: "Heart of J" પૃ ૧૨૧ ૩ ૫, Nahar and Ghosh Epitome of J" પૃ. ૫૩૨ થી.

૨૪ (પૃ. ૨ ૫) V Glasenapp: Lehre Vom Karman" પૃ, ૩૫ Stevenson ઉપરના જ પ્રબંધમાં પૃ ૧૧૩ થી, ૧૩૨ થી, ૩ ૧ થી, Nahar and Ghosh ઉપરના જ પ્રબંધમાં પૃ ૪૯૩ થી ૫૨૪ થી

૨૫ (૨૦૭) આ ૨૫ ભાવના આચારાંગસૂત્ર" (II, ૧૫)માં વર્ણવી છે (Jacobi Jaina Sutras I પૃ ૨ ૨ થી).

૨૬ (પૃ ૨૧૨ અનિષ્ટોના સંકેત કુ ખડુ તેમજ ઉત્પાતપૂર્વક કરેલા પાપનું ફળ પરલોકમાં મળે છે જુઓ "ઔપપાતિક સૂત્ર" §§ ૬૯ ૭૦ J J Meyer Indian Tales" પૃ ૯

૨૭ (પૃ ૨૧૯) સૃષ્ટા છે કે નહિ તે પ્રશ્નની વિગતવાર ચર્ચા જિનસેનના "આદિપુરાણ" ૪ ૧૬ થી આવે છે, હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય" ગુણરત્નની ટીકા, ૪૫ થી, મલ્લિષેણુની "સ્યાદ્વાદમંજરી" (Chowkhamba-Series ની આવૃત્તિ પૃ ૨૩ થી), H. Jacobi· "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" મા એનુ જર્મન ભાષાન્તર પૃ. ૧૦૨ થી, વળી જોશો F. O Schrader "Uber den stand der Indischen Philosophic zur Leit Mahavirs and Buddhas" પૃ ૬૨ થી, S N. Dasgupta "History of Indian Philosophy" I, ૨૦૩ થી, H. Jacobi: "Atheism (Jain)" ERE 2, પૃ ૧૮૬ થી, Rikhab Dass Jaini : "An Insight into Jainism" પૃ ૫૯ થી

૨૮ (પૃ ૨૨૩) મલ્લિષેણુ "સ્યાદ્વાદમંજરી" VI ૬૯ થી (યાકોબીના ભાષાન્તરમા પૃ ૨૦૯ થી)

૨૯ (પૃ ૨૨૮) "ગોમ્મતસાર" જીવકાણ્ડ ૧૯૭.

૩૦ (પૃ ૨૨૮) નેમિચન્દ્ર "ત્રિલોકસાર" ૧ ૧૪૩, જોશો કેસરીચદ ભડારીની "Ardha Magadhi Dictionary" I પૃ ૪૧૦.

૩૧ (પૃ ૨૨૯) જોશો "Hinduismus" પૃ ૨૨૯, Schomerus "Caiva-Siddhanta" પૃ ૨૨૩ થી, F S. Growse· "The Ramayan of Tulsi Dás, translated" (6th edition, Allahabad ૧૯૨૨) પૃ ૮ નીચે નોધ

૩૨ (પૃ ૨૨૯) જ લા જૈની "Jaina Gem Dictionary" પૃ ૧૫૭—કેટલાક શરૂઆતમા જ નિગોદના આ બે પ્રકારે ભેદ પાડતા નથી, પણુ માને છે કે "સમાન દેહની વનસ્પતિ" ૧૪૦૦૦૦૦ હોય છે ને તે "વિશેષ પ્રકારના દેહની વનસ્પતિ" થી ભિન્ન છે

૩૩ (પૃ ૨૩૦) વિશ્વનુ અહીં જે વર્ણુન ઉતાર્યું છે, તે મુખ્ય અને મહત્ત્વના મતોનો સાર છે, એમા વિસ્તાર કર્યો નથી, તેમજ વિવિધ સમ્પ્રદાયોના સિદ્ધાન્તોની તે મબધની વિશેષતાઓ તેમ મતભિન્નતાઓ આપી નથી, કારણુકે જૈન વિશ્વવર્ણુનનુ વિસ્તૃત વર્ણુન W Kirfel "Die Kosmagraphic der Inder" પૃ ૨૦૮-૩૩૧ ઉપર આપેલુ

છે વળી આ ગ્રંથનું અવલોકન કરતાં W Schubring એમણે એનો ખ્યાલ આપ્યો છે (ZDMG ૭૫ [૧૯૨૧] પૃ ૨૫૦–૨૭૫), તે ઉપરાંત ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ” ૩–૪ નેમિચન્દ્રના “ દ્રવ્ય-સંગ્રહ ” ઉપર બ્રહ્મદેવની ટીકા ૩૫ (મૂળગ્રન્થ પૃ ૪૭ ૧૨)

૩૪ (પૃ ૨૩૯) “ દ્રવ્યસંગ્રહ ઉપર બ્રહ્મદેવની ટીકા ૩૪ (પૃ ૪૮).

૩૫ (પૃ ૨૩૯) Stevenson : Heart of J ” પૃ ૨૭૫.

૩૬ (પૃ. ૨૪૩) G Thibaut “ Astronomie, Astrologie and Mathematik ” im “ Grundriss der Indo-Arischen Philologie u. Altertumskunde ” III 9 (Strassburg ૧૮૯૯) પૃ ૨૧

૩૭ (પૃ ૨૪૮) હેમચન્દ્ર “ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત ” ૪ ૩ ૨૧૧ અમૃતચન્દ્ર : “ તત્ત્વાર્થસાર ” ૨ ૧૧૯.

૩૮ (પૃ. ૨૫) અસ્તિકાય વિષે જુઓ F O. Schrader : Über den Stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahaviras and Buddhas ” પૃ. ૫૮ થી.

૩૯ (પૃ ૨૫) તત્ત્વાર્થાધિગમ ૧૦ ૧૫ ઉપર ટીકા. આ હકીકત જૈનોને બહુ મહત્ત્વની છે. ભારતમાં દુઃષમા–આરા ચાલે છે ને એ આરામાં કોઈ નિર્વાણ પામી શકે નહિ પણ વિદેહ જેવા ક્ષેત્રમાં પામી શકાય. જે જૈન નિર્વાણ પામવાનો હોય તે આવતે ભવે વિદેહમાં જન્મ પામે ને ત્યાંથી નિર્વાણ પામે.

૪૦ (પૃ. ૨૫૧) “ Outlines of Jainism પૃ ૧૨૭ ઉપર આનું પત્રક આપ્યું છે

૪૧ (પૃ ૨૫૨) તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ” ૧: ૨૩ (યાકોબી)

૪૨ (પૃ ૨૫૫) ભદ્રબાહુ “ કલ્પસૂત્ર ” § ૧૧૮

૪૩ (પૃ ૨૫૬) દે. રા. ભાણ્ડારકર : “ Jaina Iconography ” Ind. Antiq ૪ (૧૯૧૧) પૃ ૧૨૫ થી, ૧૫૩ થી સમવસરણ વિષે વિગતવાર હકીકત આપે છે

૪૪ (પૃ ૨૫૭) હેમચન્દ્ર : અભિધાનચિન્તામણિ ” ૫૭ થી

Otto Bohtlingk અને Charles Rieu ને અનુસરીને (થોડા ફેરફાર સાથે) ભાષાન્તર વળી જોશો "લોકપ્રકાશ" ૩૦, ૯૮૪ થી, "પ્રવચન-સારોદ્ધાર" ૧, સૂત્ર ૪૫૦

૪૫ (પૃ ૨૫૭) જોશો H Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ ૧૩.

૪૬ (પૃ. ૨૫૮) "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ૧ ૪૪૦

૪૭ (પૃ. ૨૬૦) આ અતિશયો લોકપ્રકાશ ૩૧ ૨૩ થી ગણાવ્યા છે

૪૮ (પૃ. ૨૬૧) હેમચન્દ્ર "ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત ૭: ૧૩ ૧૧ થી

૪૯ (પૃ ૨૬૪) "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ૧ ૨૯૮ થી

૫૦ (પૃ. ૨૬૫) હેમચન્દ્ર "અભિધાન-ચિન્તામણિ" ૫૦ થી— ગઇ ઉત્સર્પિણીના ભરતવર્ષના ૨૪ તીર્થંકરોના નામ આ પ્રમાણે છે — કેવલજ્ઞાની, નિર્વાણી, સાગર, મહાયશ, વિમલ, સર્વાનુભૂતિ, શ્રીધર, શ્રીદત્ત, દામોદર, સુતેજ, સ્વામી, શિવાશી (અથવા મુનિસુવ્રત), સુમતિ, શિવગતિ, અસ્તાગ (અબાધ), નેમીશ્વર, અનિલ, યશોધર, કૃતાર્થ, ધર્મીશ્વર (જિનેશ્વર), શુદ્ધમતિ, શિવકર, સ્યન્દન, સમ્પ્રતિ.

૫૧ (પૃ. ૨૬૫) E. Leumann "Actes du 6 iéme Congrés des Orientalistes" III પૃ ૫૪૮ (Leiden ૧૮૮૫).

૫૨ (પૃ ૨૬૬) "૬૩ લક્ષણમહાપુરાણ" માના વર્ણનની વિવિધતા વિષે જુઓ Glasenapp in der Jacobi Festschrift

૫૩ (પૃ ૨૬૮) નેમિચન્દ્ર "ત્રિલોકસાર" ૮૨૮, વળી જ લા. જૈની: "Outlines" પૃ ૧૨૬

૫૪ (પૃ ૨૬૮) ગુણભદ્ર "ઉત્તરપુરાણ"

૫૫ (પૃ ૨૬૯) દિગમ્બરો જુદા કલ્પદ્રુમ માને છે. તેના નામ અને તેનાથી મળતા ફળના નામ નીચે આપુ છુ —૧ મદ્યાગ મદ્ય, ૨ તુર્યાગ. વાદ્ય, ૩ વિભૂષાગ આભૂષણ, ૪ સ્રગગ માળા, ૫ જ્યોતિરગ પ્રકાશ (આ પ્રકાશ નિરતર પ્રવર્તે છે, તેથી દિવસ રાત્રિનો ભેદ રહેતો નથી), ૬ દીપાગ એથી પણ પ્રકાશ, ૭ ગૃહાગ ઘર, ૮ ભોજનાગ, ભોજન, ૯ પાત્રાગ વાસણ, ૧૦ વસ્ત્રાગ વસ્ત્ર (આદિપુરાણ ૩: ૩૯)

૫૬ (પૃ ૨૭૨) જુઓ "આદિપુરાણ" અધ્યાય ૩.—૪૪૨, ઋષભ ભરત અને તેના પછીના પુરુષોની અવસ્થા દર્શાવતો A Weber: "Uber das Satrunjaya-Māhātmya (Leipzig) પૃ ૨૬ થી આગળ આવશે.

૫૭ (પૃ ૨૭૨) ઋષભના પૂર્વભવો L. Sauli એ આપેલું નિબંધ "Analisi dell' Adicvaracaritra di Hemcandra" મા (Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, ૧૯૦૯) ગણાવ્યા છે વળી આદિપુરાણને અનુસરતી ટુંકી ગણના માટે જુઓ H. H. Wilson "Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. collected by the late Collin Mackenzie (૨ જી આવૃત્તિ કલકત્તા ૧૮૨૮) પૃ ૧૭૬ થી

૫૮ (પૃ ૨૭૫) કથાકોષ માં નાગદત્તની કથા વર્ણવી છે (C H. Tawney નું ભાષાન્તર પૃ ૧૯૨ થી).

૫૯ (પૃ ૨૭૫) જુઓ "આચારદિનકર" પૃ ૮/૧ ચાર આશ્રમોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: સરસારસ્વતન, સરસ્વાનપરાભવન, તત્ત્વબોધ, વિદ્યાપ્રબોધ. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં આજે વપરાતા સંસ્કૃત શ્લોક જૈન વેદમાંથી લીધેલા છે

૬ (પૃ ૨૭૬) બ્રાહ્મણ વર્ણની ઉત્પત્તિની કથા મેં "Jacobi Festschrift" મા આપી છે.

૬૧ (પૃ ૨૭૭) "ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની ટીકામાં સગરની કથા વિસ્તારથી આપી છે Richard Fick એમણે એનું મૂળ તથા એનું ભાષાન્તર પોતાના નિબંધ નામે "Eine Jainistische Bearbeitung der Sagar-Sage" મા આપ્યું છે સગર કથાનું સામાન્ય બ્રાહ્મણ સ્વરૂપ Glasenapp ના Hinduismus" પૃ ૯૪ થી આપેલું છે

૬૨ (પૃ ૨૭૯) હેમચન્દ્રે (ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત" ૪: ૪) રાણી પાસે અતિ સાવધને અનુસરતો ઉત્તર અપાવ્યો છે રાણીએ કહ્યું કે તીર્થ કરતો જ્યાં સુધી ત્યાં સુધી બેસી જાઓ એ તમને ન્યાય આપશે આથી જૂઠી માતા રાજી થઈ પણ સાચી માતા તો આંસુ પાડવા લાગી ને દુર્લભ ન્યાય માગવા લાગી —આ આપેલી કથા સોલોમનને આપેલા

ન્યાયની કથા જેવી જ છે. (૧ રાજાઓ ૩: ૧૬–૨૮) આ સબંધે જોશો Hertel "Geist des Ostens" I (૧૯૧૩) પૃ ૧૯૨, L. P Tessitory, Ind. Antiq ૧૯૧૩ પૃ. ૧૪૮ થી, આ કથા ક્યાથી લેવાઈ હશે તે સબંધનુ બીજું સાહિત્ય જોશો R Garbe: "Indian und das Christentum" (Zubingen ૧૯૧૪) પૃ. ૨૫ થી

૬૩ (પૃ ૨૮૩) વાસુપૂજ્ય એમના સમયના બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એમના જીવનચરિત તથા એમના વિષેની કથાઓ વર્ધમાનસૂરિના "વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર" ને (આશરે ૪ સ ૧૨૪૩) અનુસરીને A. Ballani પોતાના "Rivista degli Orientali" I મા, પૃ ૪૧ થી, ૧૬૯ થી, ૪૩૯ થી, II પૃ ૩૯, ૨૩૯ થી (Rom ૧૯૦૭/૦૮) આપે છે

૬૪ (પૃ. ૨૮૪) Mrs Stevenson "Heart of J" પૃ ૫૪ ઉપર કથાઓ આપે છે

૬૫ (પૃ ૨૮૫) અનન્ત અને એમના સમયના ૪થા ત્રણ શલાકાપુરુષના ચરિત "ચામુણ્ડરાય પુરાણ" ને અનુસરી H H Wilson "Descriptive Catalogue of the mss collected by Col Mackenzie" ૧૭૯ ઉપર આપે છે

૬૬ (પૃ ૨૮૬) અનેક પ્રસગોના વર્ણનથી શણગારેલી સનત્કુમારની કથા જૈનોને અતિપ્રિય છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની પ્રાકૃત ટીકામા એ કથા આવે છે (અગ્રેજી ભાષાન્તર J J Meyer ના "Indian Tales" મા, ફ્રેંચ ભાષાન્તર G de Blonay ના Revue de L'historie des Religions" ૩૧ મા [પારીસ ૧૮૯૫], પૃ ૨૯–૪૧), હરિભદ્રના "નેમિનાથ ચરિત" મા પણ અપભ્રશમા એ કથા આવે છે (યાકોબીનુ જર્મન ભાષાન્તર "Abhdlg der Bayerischen Akademic der Wiss" Phil Kl. XXXI ૨, München 1921)

૬૭ (પૃ ૨૯૨) જોશો Huttemann "Die jnata-Erzahlungen im 6. Anga des Kanons der jinisten" (Dissertation Strassburg 1907) પૃ ૨૯ થી

૬૮ (પૃ ૨૯૫) જૈન રામ કથા બ્રાહ્મણ કથાથી અનેક પ્રસગોમા અનેક રીતે જુદી પડે છે વળી જૈન કથાના પણ જુદા જુદા સસ્કરણ

એકમેકથી અનેક રીતે જુદા પડે છે એવા પ્રસંગો માટે જુઓ N. Mironow "Die Dharmaparikṣha des Amitgati" પૃ ૨૮-૪૯ થી. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર: "Notices of Sanskrit Mss" ૬ (૧૮૮૨) પૃ ૭ થી (પુણ્યચન્દ્રોદય પુરાણ) William Stutterheim "Rama Legenden und Rama-Reliefs in Indonesien" (München ૧૯૨૫) પૃ. ૯૩ D. C. Sen: "The Bengali Ramayana" પૃ ૩૫ અ, ૨ ૬

૬૯ (પૃ ૨૯૬) આ સમ્બન્ધે જુઓ A. Weber "Über das Satrunjaya Mahatmya" પૃ ૩૫ થી અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર, Ind. Antiq ૩ (૧૯ ૧) પૃ ૨૩૯ થી "અન્તગડ-દસાઓ" (L. D. Barnett નું ભાષાન્તર, લંડન ૧૯૦૭, પૃ ૧૩-૧૪, ૬૭-૮૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૨ (H. Jacobi નું ભાષાન્તર, SBE ૪૫ પૃ ૧૧૨ થી); વળી દ્વારકાના દહન વિષે અને કૃષ્ણના મરણ વિષે જુઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકા (H. Jacobi નું ભાષાન્તર ZDMG ૪૨ [૧૮૮૮], પૃ ૪૯૩-૫૨૯) તેમજ અરિષ્ટનેમિની કથા વિષે તે જ સ્થાને (Jarl Charpentier નું જર્મન ભાષાન્તર, ZDMG 64 [૧૯૧], પૃ ૪ ૮-૪૨૯).

૭૦ (પૃ ૨૯૯) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકાને આધારે P. E. Pavolini એ બ્રહ્મદત્તની કથાનું ઇટાલિયનમાં ભાષાન્તર કર્યું છે G. S. A. I. ૬ (૧૮૯૨) પૃ. ૧૧૧-૧૪૮ J. J. Meyer એમણે "Hindu Tales" માં અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે હેમચન્દ્રના "યોગશાસ્ત્ર" ઉપરની ટીકા વિષે P. E. Pavolini એ G. S. A. I. ૭ (૧૮૯૩), પૃ ૩૩૯-૩૪૨ ઉપર વિવેચન કર્યું છે.

૭૧ (પૃ. ૩) જૈન અને બૌદ્ધ એ સાહિત્યોની કથા આપણું (ઇસિભા ૧ ૧૮-૨૪) બૌદ્ધ (જાતક ન ૪૦૮) અને અનેક જૈન (આવશ્યક નિર્યુક્તિ ને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકા) સ્વરૂપમાં છે જુઓ E. Leumann WZKM 4, પૃ ૧૧૧ ૧૪૬ ૬ પૃ. ૧-૪૬ (Wien ૧૮૯૧-૯૨).—જુઓ વળી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૩ (H. Jacobi નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર SBE ૪૫ પૃ. ૫૧ થી, Ed. v. Lehmann નું જર્મન ભાષાન્તર: "Textbuch zur Religionsgeschichte" [Leipzig ૧૯૧૨] પૃ. ૨૦૭ થી.

૭૨ (પૃ. ૩૦૨) પ્રથમ Major Delamaine એમણે પાર્શ્વ-કથા "Transactions of the RAS" I માં (૧૮૨૭), પૃ ૪૨૮ થી પ્રસિદ્ધ કરી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકામાની કથા Jarl Charpentier એમણે ભાષાન્તર કર્યું ZDMG ૬૯ (૧૯૧૫), પૃ ૩૨૧-૩૫૯. ભાવદેવસૂરિના "પાર્શ્વનાથ ચરિત" ને અનુસરી પાર્શ્વકથાનુ પૃથક્કરણ Maurice Bloomfield એમણે પોતાના પુસ્તક "The Life and Stories of the Jaina Savior Parsvanath" મા (Baltimore ૧૯૧૯) આપ્યુ છે

૭૩ (પૃ ૩૦૯) જૈનોએ મહાવીરનુ જીવન ખૂબ વિસ્તારથી લખ્યું છે જોશો ભદ્રબાહુનુ "કલ્પસૂત્ર" (યાકોબીનુ ભાષાન્તર, SBE ૨૨, પૃ ૨૧૭ થી), માણેકચંદ જૈનીનુ "Life of Mahavir" (અલાહાબાદ ૧૯૦૮)

૭૪ (પૃ ૩૧૦) કલ્કિ વિષે જોશો H B Bhide, Ind Antiq ૪૮ (૧૯૧૯) પૃ ૧૨૩ થી

૭૫ (પૃ ૩૧૧) જબૂસ્વામી વિષેની કથાઓ હેમચન્દ્રના "પરિશિષ્ટપર્વ" અધ્યાય ૨ થી આવે છે, યાકોબીનુ પૃથક્કરણ એના નિબધમા પૃ. ૨૦ થી, જર્મન ભાષાન્તર J Hertel "Auswahke Eryahlungen aus Hemchandras Parishistaparvan" પૃ ૪૪ થી

૭૬ (પૃ ૩૧૨) જોશો નોધ ૩૯ (પૃ ૪૮૬)

૭૭ (પૃ ૩૧૩) જુદા જુદા ગ્રન્થોમા કઇક કઇક ફેર હોય છે (જેમકે રગદેવને બદલે ગગદેવ). ભાણ્ડારકર, રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પ્રમાણે ૧૦ પૂર્વ જાણનારા યુગપ્રધાનના નામ આમ છે મહાગિરિ, સુહસ્તી, ગુણસુન્દર, સ્યામ, સ્કદિલ, રેવતીમિત્ર, ધર્મ, ભદ્રગુપ્ત, ગુપ્ત અને વજ્રસ્વામી.

૭૮ (પૃ ૩૧૪) ભાણ્ડારકર, તે જ ગ્રન્થ પૃ ૧૨૫

૭૯ (પૃ ૩૧૪) "Guérinot Epigraphie Jaina" પૃ ૩૬, જિનસેન - "આદિપુરાણ" ૨ ૧૪૧ થી

૮૦ (પૃ ૩૧૪) એ પ્રકારની અનેક કથાઓ ધર્મઘોષના "ઋષિમડલ પ્રકરણ" ના ભાણ્ડારકરના પૃથક્કરણમા (રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪, પૃ.

૧૭૦ થી) હેમચન્દ્રના "પરિશિષ્ટપર્વ" ના યાકોબીના પુસ્તકસૂચીમાં જેમજ બીજે સ્થળે મળી આવશે.

૮૧ (પૃ ૩૧૪) આદિ ઉત્સર્પિણીની વિવિધ ઘટનાઓ બનવાના સમય વિવિધ ગ્રંથોમાં વિવિધ આપ્યા છે. કેટલાકને મતે ઋષભનાથ ઋષિ દુઃખમદુઃખમા આરાના અંતમાં વસે છે બુદ્ધાકરી દુઃખમામાં અવતરે છે ઇતિ (જુઓ ઉત્તરપુરાણ ૭૬ : ૪૫૪ થી)

૮૨ (પૃ ૩૧૮) હેમચન્દ્રનો "અભિધાનચિન્તામણિ" ૫૩-૮૬ "લોકપ્રકાશ" ૩૪ ૨૯૭ થી, "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ૧ સૂત્ર ૪૧૭ થી, "ઉત્તરપુરાણ" ૭૬ ૪૭૭ થી.

૮૩ (પૃ ૩૧૯) 'પ્રકરણરત્નાકર" ભાગ ૨ ન ૬૧ શ્લો. ૧૮ એ જ ગ્રન્થમાં એ જ પ્રકારના બીજા શ્લોક.

૮૪ (પૃ ૩૨) હરિભદ્ર : "લોકતત્ત્વનિર્ણય" ૧ ૩૮ (ઉદ્ધૃત in, GSAI ૧૮ [૧૯ ૫] પૃ ૨૦૮).

૮૫ (પૃ ૩૨) Herbert Warren Jainism in Western Garb as a solution to life s great problems" (Madras 1912).

૮૬ (પૃ ૩૨) O Pertold "The Place and Importance of Jainism in the Comparative Science of Religions" (Bhavnagar O J) ખાસ કરીને પૃ. ૧૪ થી.

૮૭ (પૃ ૩૨૧) આચારાંગ" ૨ઃ ૨ ૩૩ ઉપર શીલાંકની ટીકા, કર્પોર બીજાક રસિકની ૩ (આનંદસાગરની આવૃત્તિ કલકત્તા ૧૯૧૧); ઉપાન્ત્ય સરસ્વતી, ખાસ કરીને "સમાચારીશતક" ના ૧૨ મા સમુદ્દેશમાં.

૮૮ (પૃ ૩૨૧) E. Washburn Hopkins The Religions of India (Boston and London ૧૮૮૫) પૃ. ૨૯૬

અધ્યાય ૫—૨ ૭.

૧ (પૃ. ૩૨૨) યશોવિજય : "સ્તવન-આગમયણ" ૧૨

૨ (પૃ. ૩૨૨) Georg Buhler "Uber die indische Sekte der Jains" પૃ ૩૬

૩ (પૃ ૩૨૩) હેમચન્દ્ર. "પરિશિષ્ટપર્વ" ૮૯-૧૦૨.

૪ (પૃ. ૩૨૩) Bühler તે જ ગ્રન્થમા પૃ ૩૬. જૈનધર્મ સ્વીકારેલો એવા એક પાદરી વિષે યાકોબીને ખબર હતી

૫ (પૃ. ૩૨૩) Samuel Beal "Si-yu-ki Buddhist Records of the Western World" (લંડન ૧૯૦૬) ૧, પૃ ૫૫.

૬ (પૃ ૩૨૩) Pulle GSAI ૧ (૧૮૮૭), પૃ ૫૫

૭ (પૃ. ૩૨૩) A. Grünwedel "Alt-Kutscha" (બર્લિન ૧૯૨૦) ૧· ૧૦, ૧૨.

૮ (પૃ ૩૨૪) G. Bühler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮) પૃ ૨૮.

૯ (પૃ ૩૨૪) F Buchanan "Particulars of the Jainas," Asiatic Researches IX (૧૮૦૭), પૃ ૨૦૮.

૧૦ (પૃ ૩૨૫) "આદિપુરાણુ" ૧૬ ૧૮૩ થી, ૩૮ ૩ થી "Jacobi-Festschrift" માના મારા નિબન્ધમા વિગતવાર.

૧૧ (પૃ. ૩૨૬) ભદ્રબાહુ "કલ્પસૂત્ર," જિનચરિત ૧૭.

૧૨ (પૃ. ૩૨૬) Bombay Gazetteer ૪, પૃ ૧૦૬

૧૩ (પૃ. ૩૨૭) Jaina Gazette X ન ૪ (એપ્રિલ ૧૯૦૪)

૧૪ (પૃ ૩૨૮) Imperial Gezetteer of India (૧૯૦૭) ૧, પૃ ૪૧૬

૧૫ (પૃ ૩૨૮) જ લા જૈની "Jaina Law" પૃ ૭૭.

૧૬ (પૃ ૩૨૮) Census of India ૧૯૧૧, XXI મૈસુર પૃ ૧૭૭

૧૭ (પૃ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૭, પૃ ૫૬

૧૮ (પૃ ૩૨૮) આ વિષે સૌથી પ્રથમ Dr Buchanan-Hamilton એમણે Transactions of the RAS (૧૮૨૪) પૃ ૫૨૪, ૫૩૭ ઉપર નોધ કરી

૧૯ (પૃ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૨૩, પૃ ૨૮૦, કંઈક અંશે ચતુર્થમાથી અને પચમમાથી પણ ઉપાધ્યાય લેવામા આવે છે (તે જ ગ્રન્થમા પા. ૨૪, પૃ ૧૩૫)

૨ (પૃ ૩૨૯) Census ૧૯ ૧ XIX પૃ. ૬૬

૨૧ (પૃ ૩૨૯) J Tod 'Annals of Rājasthān (૧૮૩૨) ૨ ૧૮૬

૨૨ (પૃ ૩૨૯) J N Bhattacharya Hindu Castes and Sects" (કલકત્તા ૧૮૯૬) પૃ ૨ ૭ માં "શ્રીમાળ" અને ઓસવાળમાં સમાતી "શ્રી શ્રીમાળ" અને શ્રીમાળી" એ નાતોમાં ભેદ માન્યો છે એ મ શ્રને મતે શ્રીમાળીની નાત જુદી જ છે, અને આગળ જણાવેલી બે નાતો સાથે એ નાત વ્યવહારવાર નથી રાખતી.

૨૩ (પૃ ૩૨૯) H Jacobi મને લખે છે કે: "પોરવાલ અથવા પ્રાગ્વાટ કોઇ વેપારીજાતમાં નથી જ ઉતરી આવ્યા " હરિભદ્રના સનિત્કુમાર ચરિતમ ચારોલીની આવૃત્તિમાં (Munchen ૧૯૨૧) તેની ભૂમિકા પૃ Xથી અને ત્યાં આપેલ Epigr Indica IX પૃ ૧૫૧ ઉપરના Kielhorn ના નિબંધનું અવતરણ જોવો."

૨૪ (પૃ ૩૨૯) J "Tod Western India" પૃ ૪૧૫. Sir A. Baines "Indian Ethnography" (Strassburg ૧૯૨૧) પૃ. ૩૩

૨૫ (પૃ. ૩૨૯) 'Bombay Gazetteer" ૭ ૧ પૃ ૯૭.

૨૬ (પૃ. ૩૨૯) ઉ દે. ભરોડીયા History and Literature of Jainism" પૃ. ૫

૨૭ (પૃ ૩૩) J N Bhattacharya "Hindu Castes and Sects" પૃ ૨ ૫.

૨૮ (પૃ ૩૩) Bombay Gazetteer" ૭ ૧ પૃ ૯૭ જોવો.

૨૯ (પૃ ૩૩) Sir A. Baines એ જ મ થમાં પૃ. ૩૪

૩ (પૃ ૩૩) Bombay Gazetteer ૭ ૧ પૃ ૭૩

૩૧ (પૃ ૩૩) Syed Siraj ul Hassan "Castes and Tribes of H I H the Nizam's Dominion" ૧ પૃ ૨૫૯

૩૨ (પૃ ૩૩૧) Bombay Gazetteer" ૪ પૃ ૧૧૩.

૩૩ (પૃ ૩૩૧) ત્યાં ૮ ૧૯ પૃ ૫૮ થી.

૩૪ (પૃ ૩૩૧) ત્યાં ૮ ૨૩ પૃ ૮ થી.

૩૫ (પૃ ૩૩૨) Census ૧૯૧૧, XXX પૃ. ૫૯.

૩૬ (પૃ. ૩૩૨) ત્યાં જ પૃ ૧૭૭

૩૭ (પૃ. ૩૩૨) " Bombay Gazetteer ૭ પૃ ૬૭

૩૮ (પૃ. ૩૩૨) ત્યાં જ ૧૭ પૃ ૯૯, ૧૨, પૃ. ૭૧

૩૯ (પૃ ૩૩૨) ત્યાં જ ૧૨, પૃ. ૭૧

૪૦ (પૃ ૩૩૨) ત્યાં જ ૨૩ પૃ ૨૮૦ થી ૨૪, ૧૩૫, સૈયદ સિરાજ ઉલ હસન તે જ ગ્રન્થમાં પૃ ૨૬૩

૪૧ (પૃ ૩૩૨) " Bombay Gazetteer " ૨૪ પૃ ૧૩૩

૪૨ (પૃ ૩૩૩) G Buhler, WZKM ૪ (૧૮૯૦) પૃ ૩૨૪

૪૩ (પૃ ૩૩૩) राजा राज्यम् इति प्रकृतिसंक्षेप । ("અર્થશાસ્ત્ર" પૃ ૩૨૫)

૪૪ (પૃ ૩૩૪) હેમચન્દ્ર 'અર્હન્નીતિ " ૧ ૪૪ (પૃ ૯)

૪૫ (પૃ. ૩૩૪) સોમદેવ "નીતિવાક્યામૃત" (મુંબઈ ૧૮૮૭) પૃ ૧૪. M Winternity " Gesch. der ind. Litterature " ૩, પૃ. ૫૨૯ પ્રમાણે.

૪૬ (પૃ ૩૩૫) B L Rice " Incriptions of Shravan Belgola " (Epigr Carnatica, Vol II પૃ ૧૪૫ માં [Bangalore] લેખ ૫૭ માં યુદ્ધ સમયના, ૩૮ પ્રકારના વ્યૂહ બતાવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જૈનોએ યુદ્ધકળા વિષે પણ ચર્ચા કરી છે.

૪૭ (પૃ ૩૩૬) કૌટિલ્ય " અર્થશાસ્ત્ર " પૃ. ૬૯ થી, Winternitz " Gesch der ind Litterature " III પૃ. ૫૧૨

૪૮ (પૃ ૩૩૬) Joh Hertel " Das Panchatantra " (Leipzig ૧૯૧૪) પૃ ૩૭૪, " Indische marchenromane " ૧ પૃ ૭૬ રાજા નન્દે (પૃ ૩૪) આ પ્રકારે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય છે (ભાણ્ડારકર, Report ૧૮૮૩-૮૫, પૃ ૧૩૨)

૪૯ (પૃ ૩૩૭) જૈન અધિકાર સબંધે ટુંકી નોંધ પદ્મરાજ પંડિત પોતાના ગ્રંથ " A Treatise on Jain Law and Usages " માં મુંબઇ ૧૮૮૬, કર્ણાટક પ્રેસ અને જ લા જૈની Jaina 'Laws Bhadrabahus Samhita " માં (Arrah ૧૯૧૬) આપે છે

૫ (પૃ ૩૩૭) જ બા. જૈની " Jaina Laws " માં અનેક ઉદાહરણ.

૫૧ (પૃ ૩૩૮) નેમિચંદ્ર ' ત્રિલોકસાર " ૮૪૮

૫૨ (પૃ ૩૩૯) G Buhler Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪), ૪ પૃ ૨૨૮

૫૩ (પૃ ૩૩૯) Jaina Gazette IX ૧૧ (નવેંબર ૧૯૧૩), પૃ ૮

૫૪ (પૃ ૩૩૯) Stevenson : " Heart of J " પૃ ૨૨૧ થી

૫૫ (પૃ ૩૪) ત્યાં જ પૃ ૨૧૧ નોધ ૨

૫૬ (પૃ ૩૪) G Buhler WZKM ૪ (૧૮૯) પૃ ૩૨૧

૫૭ (પૃ ૩૪૨) ધર્મસંગ્રહ " ૧ પૃ ૩૫૩ તેથી સમ્પ્રતિએ ૮૯ મન્દિરોનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોવો જોઇએ અને ૩૬ જ નવાં બંધાવ્યા હોવા જોઇએ કુમારપાલે અને વસ્તુપાલે પણ તેમજ કરેલું

૫૮ (પૃ ૩૪૨) Jaina Gazette X (૧૯૧૪), ન ૪ પૃ ૧૫૩.

૫૯ (પૃ ૩૪૪) Bombay Gazetteer ૪ પૃ. ૧૧૪ થી.

૬ (પૃ ૩૪૫) આચાર દિનકર " પૃ. ૭૪ થી.

૬૧ (પૃ ૩૪૫) ત્યાં જ ૫૫

૬૨ (પૃ ૩૪૭) W Schubring : Das Kalpasutra" પૃ ૫

૬૩ (પૃ ૩૪૮) O Bohtlngk : " Indische Spruche " (૨ જી આવૃત્તિ ૧૮૭૩) ન ૬૫૨૩ વિજયવિજયના આચારોપદેશ "માં (શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ગ્રન્થમાલા ભાવનગર ૧૯૧૮) આચારોપે ટાંકેલાં છે

૬૪ (પૃ ૩૪૯) G Buhler " Leben Hemchandras પૃ ૯ સરખાવો પૃ ૫૯

૬૫ (પૃ ૩૫) Jacobi Archiv fur Religionswissens chapt XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૧ એથી ઘણું જ જુદી પડતી સંખ્યા મને જૈનોએ જણાવી છે

૬૬ (પૃ ૩૫૧) નગ્ન રહેતા દિગમ્બર સાધુઓનાં નામ મેળવવા એક દિન્દી વર્તમાનપત્રે મારી સૂચનાથી પ્રયત્ન કર્યો છે એક પત્રમાં મને તેવા નગ્ન સાધુઓના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે—શાન્તિસાગર, આદિસાગર ૧, આદિસાગર ૨ (બેલગામ મુંબઇ) અનન્તસાગર (ગ્વાલિયર) પ્રભૃતિ

૬૭ (પૃ ૩૫૧) " આદિપુરાણ " ૪૧, સરખાવશો : Jacobi Festschript મા V. Glasenapp

૬૮ (પૃ. ૩૫૧) કલકત્તાના છોટેલાલ જૈનના એક પત્રને અનુસાર.

૬૯ (પૃ ૩૫૨) G Buhler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮) પૃ ૨૮. આ વાત સાચી હોવાની દિગમ્બરોએ મને ના પાડી છે, પણ સૈયદ સિરાજ ઉલ હસન " The Castes and Tribes of H E H. the Nizam's Dominions " ૧ પૃ ૨૫૯ ઉપર (મુબઇ ૧૯૨૦) આવા જ પ્રકારની હકીકત મળી આવે છે

૭૦ (પૃ ૩૫૩) ચપતરાય જૈન " The Householder's Dharma " પૃ ૬૯ થી.

૭૧ (પૃ ૩૫૩) E Thurston " Castes and Tribes of Southern India (Madras ૧૯૦૯) ૨ પૃ ૪૩૨ થી અને ૪૩૦

૭૨ (પૃ. ૩૫૪) તેજ ગ્રન્થમા પૃ ૪૨૪ Sir Charles Eliot ૧૯૦૧ મા શ્રવણબેલગોલાના આર્યવરસ્વામીને મળેલા, તેમણે પણ જાબુડીઆ રગના વસ્ત્ર પહેરેલા (Eliot " Hinduism and Buddhism, " લડન ૧૯૨૧, ૧ પૃ ૧૧૭, નોધ) તેટલા માટે આજે દિગમ્બરોને રક્તામ્બર પણ કહે છે

૭૩ (પૃ ૩૫૪) E. Leumann " Die alten Berichte von den Schismen der Jaina. " Ind. Studien ૧૭ (૧૮૮૫) પૃ. ૯૧ થી

૭૪ (પૃ ૩૫૭) " ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર " ઉપર દેવેન્દ્રની વૃત્તિ પ્રમાણે (યાકોબીનુ ભાષાન્તર ZDMG ૩૮ [૧૮૮૪] પૃ. ૧ થી), જોશો Weber. " Kupaksha-Kaushikaditya des Dharmasagar " Sitzungber der Berliner Akademic ૧૮૮૨, પૃ. ૭૯૬

૭૫ (પૃ. ૩૫૯) Schriptliche mitteilung von Vijaya Indra Suri.

૭૬ (પૃ. ૩૫૯) " Epitome of J " પૃ ૬૬૯ થી.

૭૭ (પૃ ૩૫૯) H Jacobi. " Archiv fur Religionswissenschrift " XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૦.

૭૮ (પૃ ૩૬૦) W Schubring " Das Mahanisih-Sutta. " પૃ. ૮૨.

૭૭ (પૃ ૩૬) Miles "Transact. of the RAS" III પૃ ૩૫૮ થી (અને તેમા જ II ૪૧૪ થી Delamaire પણ) અનેક ગચ્છો અને પેટાભાગો ગણાવે છે

૭૮ (પૃ ૩૬) જે સૂચિત ગ્રન્થ છે તે આ પ્રમાણે છે : ધર્મસાગરનો Sonne für die Ketzer der Irrlehren (મિથ્યાજ્ઞાન-કુ-દિનકર ?) નામે શ્વેતામ્બર ધર્મે ૧૫૭૩ માં લખાયેલો ગ્રન્થ (Weber Sitzungsber der Berliner Akademie ૧૮૮૨ પૃ. ૭૯૬). આ ગ્રન્થમા ૧ નાત સબંધી વાત છે ધર્મસાગરના સમયમાં જે નાતોનું કંઈ મહત્ત્વ નહિ હશે તેનું એમા વર્ણન નથી, એ સમય પછીના સમયમાં જે ઉત્પન્ન થઈ હશે તેનું વર્ણન તો સ્વાભાવિક રીતે જ ના હોય. એ જ રીતનો બીજો ગ્રન્થ દેવસેનનો "દર્શનસાર" છે એ વિક્રમ પછી ૯૯૦ માં (ઇ સ. ૧ ૪૭ મા ?) લખાયો હશે હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન સમુચ્ચય" ઉપરની ગુણરત્નની ટીકામાં પણ આ સબંધી કંઈક હકીકત છે આ ગ્રન્થોમા સાક્ષી આપી નથી તે કંઈક અંશે અને અનિશ્ચિત ભાગે Census of India ના રિપોર્ટોમાંથી અને ગેઝેટીઅરોમાંથી Nahar and Ghosh ની નોંધોમાંથી તેમજ આચાર્ય વિજયેન્દ્ર તેમજ રા હીરાલાલ જૈન સાહેબના પત્રવ્યવહારમાંથી મેળવી લીધી છે ને તે માટે તેમનો આભાર માનું છું

૮૧ (પૃ ૩૬૩) Archiv für Religionswissenschaft" XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૨ વળી જુઓ "Census of India" ૧૯૨૧ Vol I મા પરિશિષ્ટ ૪

૮૨ (પૃ ૩૬૫) દેવસેન "દર્શનસાર" અને હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન સમુચ્ચય" ઉપર ગુણરત્નની ટીકા ૪ આરમ્ભ

૮૩ (પૃ ૩૬૬) વિજયેન્દ્ર સાહેબના પત્રવ્યવહારને અનુસરી.

૮૪ (પૃ ૩૬૬) જ બા. હૈની, Ind Antiq. ૩૩ (૧૯૦૪) પૃ. ૩૩ થી.

અધ્યાય ૬—કર્મકાંડ

૧ (પૃ ૩૬૮) "યોગશાસ્ત્ર" માંથી અવતરણ (ન્યાયવિજયના "જૈનદર્શન" માંથી [ધર્મનીતિ ગ્રન્થમાળા પુસ્તક ૧ ભાવનગર ૧૯૨૨] પૃ ૪૮).

૨ (પૃ ૩૬૯) શકર· "અપરોક્ષાનુભૂતિ" ૧૪૦, "આત્મ-બોધ" ૪૯

૩ (પૃ ૩૭૧) J. G. Buhler : "On the Indian Sect of the Jainas," Jas Burgess ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ (લડન ૧૯૦૩) પરિશિષ્ટ પૃ. ૬૬ થી શ્વેતામ્બર નામ હેમચન્દ્રના "અભિધાન ચિન્તામણિ" (યશોવિજય ગ્રન્થમાળા) ૧ ૪૪ પ્રમાણે આપેલા છે

૪ (પૃ. ૩૭૨) હેમચન્દ્ર, તેજ ગ્રન્થમા ૨ ૧૫૩ થી

૫ (પૃ. ૩૭૨) "આચારદિનકર" પૃ ૨૨૩/૨

૬ (પૃ ૩૭૨) "દ્રવ્યસગ્રહ" ના અગ્રેજી ભાષાન્તરને ત્રીજે પૃષ્ઠે છપાયેલા પ્રખ્યાત શ્લોક પ્રમાણે આ સખ્યા નીચે પ્રમાણે છે ૪૦ ઇન્દ્રો ભવનવાસીના, ૩૨ વ્યન્તરના, ૨૪ કલ્પવૈમાનિકના, ૨ જ્યોતિષ્કના, (એટલે કે સૂર્યચન્દ્રના), ૧ મનુષ્યોનો ને ૧ તિર્યંચોનો

૭ (પૃ ૩૭૩) "આદિપુરાણ" ૩૮, ૨૨૬, ઉમાસ્વામી "તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર" ૩ ૧૯

૮ (પૃ ૩૭૩) Burgess, Ind Antiq. ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૨૭૬

૯ (પૃ ૩૭૫) જોશો નેમિચન્દ્ર. "ષષ્ટિશતક" ૮૨ ("પ્રકરણ રત્નાકર" ભાગ ૨ જામા), જ્યા ગણેશની પૂજા વિષે કહ્યુ છે.

૧૦ (પૃ ૩૭૮) "પચપ્રતિક્રમણ" પૃ ૨૯૫

૧૧ (પૃ ૩૭૯) ત્યાજ, આચારદિનકર પૃ ૨૨૫/૧

૧૨ (પૃ ૩૭૯) આચારદિનકર પૃ ૨૨૮/૧

૧૩ (પૃ ૩૮૦) હેમચન્દ્ર : યોગશાસ્ત્ર ૪ ૧૧૭ થી

૧૪ (પૃ ૩૮૦) શુભચન્દ્ર "જ્ઞાનાર્ણવ" (મૂળ અને ભાષાન્તર) ગોપાળની "દ્રવ્યસગ્રહ" ની આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમા પૃ LIX થી, સરખાવો હેમચન્દ્ર "યોગશાસ્ત્ર" ૭-૧૨, ભાણ્ડારકર "Reports" ૧૮૮૩-૮૪ પૃ ૧૧૦-૧૧૨)

૧૫ (પૃ ૩૮૩) હેમચન્દ્રના "યોગશાસ્ત્ર" ૪ ૧૨૦ થી અનેક આસન બતાવ્યા છે (E Windischનુ ભાષાન્તર, ZDMG ૨૮ [૧૮૭૪] પૃ ૨૫૭.

૧૬ (પૃ ૩૮૩) "આચારદિનકર" પૃ. ૧૧૪.

૧૭ (પૃ ૩૮૩) હેમચન્દ્ર અભિધાન ચિન્તામણિ" (Bohtlingk and Rieu ભાષાન્તર, શ્લોક ૧૧ ૭ થી)

૧૮ (પૃ. ૩૮૩) Schubring "Das Kalpasutra પ ૨૨થી.

૧૯ (પૃ ૩૮૪) 'પ્રત્યાખ્યાનભાષ્ય" પૃ ૧૮

૨ (પૃ ૩૮૫) તે જ ગ્રંથ પૃ. ૮

૨૧ (પૃ ૩૮૫) Schubring : Das Mahanisitha Sutra" પૃ ૮૪

૨૨ (પૃ. ૩૮૬) Jaina Gazette XX (જાનુઆરી ૧૯૨૪) પૃ ૨૪

૨૩ (પૃ ૩૮૭) હરિભદ્ર યોગબિન્દુ" ૩૭

૨૪ (પૃ ૩૮૭) દૃષ્ટિ એટલે પ્રભાસા સમજ પણ લોકો લઈ સમજવાની છે

૨૫ (પૃ ૩૮૮) હરિભદ્ર "યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય" ૧૯

૨૬ (પૃ ૩૮૮) Rice : "Epigr Carnatica" ૨ પૃ ૩૯ ૧૬૨.

૨૭ (પૃ ૩૮૯) સમન્તભદ્ર રત્નકરણ્ડ-શ્રાવકાચાર ૧૧૩.

૨૮ (પૃ. ૩૯) Imperial Gazetteer (Oxford ૧૯ ૭) ૧ પૃ. ૪૧૫.

૨૯ (પૃ ૩૯૦) Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪) ૪ પૃ ૨૯૯ થી.

૩ (પૃ ૩૯૫) ઔપપાતિક સૂત્ર " ફ્ર્ ૧ ૪૯ હેમચન્દ્ર " અભિધાન ચિન્તામણિ પૃ. ૨૯૨

૩૧ (પૃ. ૩૯૫) વી. ૨. ગાંધી : Jain Philosophy " પૃ ૮૮ થી.

૩૨ (પૃ ૩૯૫) J Burgess, Ind. Antiq ૩૨ (૧૯ ૩) પૃ ૪૬૪

૩૩ (પૃ. ૩૯૬) " ધર્મબિન્દુ " ૧ પૃ. ૨૬

૩૪ (પૃ ૩૯૭) R Fick : "Eine Jainistische Bearbeitung der Sagara-Sage " પૃ. ૧૩.

૩૫ (પૃ. ૩૯૯) એમના વિષે જોશો v. Glasenapp · "Der Hındusmus" પૃ ૪૪૬

૩૬ (પૃ ૩૯૯) જયસ્વાલ JBORS III, પૃ ૪૬૫, વળી સરખાવો એમ. જે મહેતાની "અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક" ની ભૂમિકા પૃ XV થી.

૩૭ (પૃ ૪૦૧) B. Laufer · Documente der indischen Kunot, I Citralaksana" (Leipzig ૧૯૧૩) પૃ ૮ થી

૩૮ (પૃ ૪૦૧) " ઔપપાતિક સૂત્ર " § ૧૬. (આ પ્રમાણ Dr W. Hüttemann પાસેના એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાંથી લીધુ છે.)

૩૯ (પૃ ૪૦૨) આ ક્રિયાઓ વિગતવાર " આચારદિનકર " અધ્યાય ૩૩ મા વર્ણવી છે

૪૦ (પૃ ૪૦૩) P Peterson : "૩ Report" (૧૮૮૭) પૃ. ૨૫

૪૧ (પૃ ૪૦૩) Rice ના " Epigr Carnatice " II પૃ. ૧૫૩ ઉપર લેખ ન. ૮૫ મા શ્રવણબેલગોલાવાળા ગોમ્મટનુ બહુ સુન્દર વર્ણન આપ્યુ છે

૪૨ (પૃ ૪૦૪) Jaina Gazette XX પૃ ૩૦ (જાન્યુઆરી ૧૯૨૪)

૪૩ (પૃ. ૪૦૫) " Tranoact of the IXth Congress of Orientalists " (૧૮૯૩) મા G Buhler પૃ. ૨૧૯

૪૪ (પૃ. ૪૦૫) A K Coomarswamy " Jaina Paintings and Manuscripts " પૃ ૩૭

૪૫ (પૃ ૪૦૫) Jouveau-Dubreul " The Pallava Painting," Pudukottai ૧૯૨૦

૪૬ (પૃ ૪૦૬) Nahar and Gosha " Epitome of J" પૃ ૬૯૬, ૭૦૭ (તેમા જ વળી ચિત્રો)

૪૭ (પૃ ૪૦૬) W Huttemann " Miniaturen Sum Jinacarita," Bassler Archiv ૧૯૧૩

૪૮ (પૃ ૪૦૬) A K Coomarswamy " Notes on Jaina Art" (Journal of Indian Art, No 127, London 1914) " Catalogue of Indian Collections in the

Museum of Fine Arts" Boston Part IV: Jain Paintings and Manuscripts" (Boston 1924)

૪૯ (પૃ ૪૦૭) Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪) પૃ ૨૨૯ થી

૫ (પૃ ૪ ૮) પાટણ જ નગર ઉપર પંજાબમાં અને સિંધમાં પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષ જડી આવ્યા છે તે તે દસકા વખના પ્રાચીન છે સ્પષ્ટ રીતે જ તે બીજી કોઈ સંસ્કૃતિના છે ને તેથી આ લખતી વેળા તેના ઉપર ધ્યાન રાખ્યું નથી

૫૧ (પૃ ૪ ૯) "રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગ"માં, જુઓ E. Leumann Transact of the VIth Intern. Orientalist Congress" Part III Sect. II, પૃ ૪૯૮

૫૨ (પૃ ૪ ૯) G Buhler WZKM ૪ (૧૮૯) પૃ ૩૨૭ થી

૫૩ (પૃ ૪ ૯) G Buhler WZKM ૫ (૧૮૯૧) પૃ ૧૭૪

૫૪ (પૃ ૪૧) Sir J H Marshall: Comparative History of India" ૧ પૃ ૬૩૪

૫૫ (પૃ ૪૧૧) E. Hulhysch: "Annual Report on Epigraphy Madras ૧૯ -૧૯ ૧

૫૬ (પૃ ૪૧૪) Bombay Gazetteer ૭ ૧ પૃ ૧૧૨

૫૭ (પૃ ૪૧૪) Census 1901 XVIII Baroda, પૃ ૧૫

૫૮ (પૃ ૪૧૭) Bombay Gazetteer ૨૪ પૃ ૧૩૯

૫૯ (પૃ ૪૧૮) J Tod: Annals and Antiquities of Rajasthan (કલક ૧૮૩૨) ૧ પૃ ૫૧૮

૬ (પૃ ૪૧૮) સરખાવો નોંધ ૪૪ (પૃ ૪૦૭).

૬૧ (પૃ ૪૧૮) ગ્રંથસાગર: રત્નચૂડ (Joh. Hertel: "Indische Märchenromane ૧ પૃ ૧૧૭).

૬૨ (પૃ ૪૧૮) તે જ સ્થળે પૃ ૧ ૩ થી, વળી ત્યાં જ સહેજમાં સ્વપ્નવિદ્યા આપેલી છે

૬૩ (પૃ ૪૧૯) જુઓ Rice Epigr Carnatica ૨ પૃ ૪

૬૪ (પૃ ૪૧૯) "આદિપુરાણ ૪૧ જુઓ "Jacobi Fests-

chrift મા v Glasenapp મંત્રતંત્ર વિષે વધારે હકીકત માટે જોશો v Glasenapp ના "Hinduismus" મા "Aberglaube and Lauberai (વહેમ અને જાદુ)" વિષેનુ પ્રકરણ, પૃ ૩૬૯–૩૭૭, ત્યા જે કહ્યુ છે તે જૈનોને પણ લાગુ પડે છે.

૬૫ (પૃ ૪૨૦) આ પછીનુ વર્ણન મુખ્યત્વે વર્ધમાનસૂરિના "આચાર દિનકર" ને આધારે કર્યું છે.

૬૬ (પૃ ૪૨૫) "આચાર દિનકર" પૃ ૩૧ ઉપરની ટીકામા આજીવિકાશાસ્ત્રને સ્નેહનુ, વ્યવહારનુ ને નીતિનુ શાસ્ત્ર કહ્યુ છે.

૬૭ (પૃ ૪૨૫) પદ્મરાજ પડિત "A Treatise on Jaina Law and Usages" પૃ ૯ પ્રમાણે જૈનોએ (હિન્દુઓની પેઠે) ૭ પ્રકારના વિવાહ માન્યા છે પિતા પોતાની કન્યા વરને સોપે તે **બ્રહ્મવિવાહ;** કન્યાપક્ષની સમ્મતિ વિના ને વિધિ વિના રાજા કોઇ કન્યા સાથે લગ્ન કરે તે **ગાન્ધર્વવિવાહ;** રાજકન્યા જાતે વર પસદ કરે તે **સ્વયંવર;** રાજા જિતેલા શત્રુઓની કોઇ કન્યા લઇ લે ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે **રાક્ષસવિવાહ;** કન્યાપક્ષને અમુક દ્રવ્ય આપીને વર લગ્ન કરે તે **અસુર-વિવાહ;** (આ વિવાહ માત્ર ક્ષત્રિયને જ વિધેય છે), રાજા પોતાના કે પારકા કુળમાથી કોઇ કન્યાને બળાત્કારે હરી લાવે ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે **પૈશાચવિવાહ** પહેલા પ્રકારનો વિવાહ તે જ આર્ષવિવાહ છે, કારણ કે તેમા પિતા પોતાની કન્યા અગ્નિ સમક્ષ લાવીને વિધિપુરસર વરને સોપે છે એ જ ગ્રન્થને મતે, સ્ત્રી જો ઘૃણાજનક, વધ્યા, દુરાચારી, કલહપ્રિય, ધર્મહીન અથવા વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તો પુરુષ ફરીવાર લગ્ન કરી શકે, પણ આ કારણો નથી હોતા, તોય પુરુષો ફરી લગ્ન કરે છે

૬૮ (પૃ. ૪૨૭) પ્રાચીનકાળના વરઘોડાનુ વર્ણન હરિભદ્રની "સમરાઇચ્ચકહા" મા, ધનપાલની "ભવિસત્તકહા" મા અને તેવા જ બીજા કાવ્યોમા આપેલુ છે હાલના વરઘોડાના વર્ણન વિષે જોશો "Bombay Gazetteer" ૯, ૧, પૃ ૧૦૧, ૧૫, ૧, પૃ ૨૩૪, ૨૪ પૃ ૧૪૧, Stevenson Heart of J" પૃ ૧૯૫ થી, J Burgess, Ind Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૧૮૦, સૈયદ સિરાજ ઉલ હમન "Castes and Tribes of H E H the Nizam's Dominions" ૧, પૃ ૨૬૧ થી

૬૯ (પૃ ૪૩) આગમોદય સમિતિ, "..." ૪૦ થી (જ
ઓ. જૈની "Jaina Law" પૃ ૪૦ થી).
૭૦ (પૃ ૪૩૧) ... ... વગેરેને પણ ...
મારે છે ("આચાર દિનકર" પૃ ૩૬૪).
૭૧ (પૃ ૪૩૨) "આચારદિનકર" પૃ ૧૩૭ Stevenson :
Heart of J પૃ ૨૨૮ જોઓ "ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર" ૨૬
૭૨ (પૃ ૪૩૭) જોઓ વળી "Bombay Gazetteer" ૯
૧ પૃ ૧૧ થી Stevenson : "Notes પૃ ૮૬ થી, "Heart
of J પૃ ૨૪ થી.
૭૩ (પૃ ૪૪૨) જ ઓ જૈની, Ind. Antq. ૩૩ (૧૯ ૪)
પૃ ૩૩૨
૭૪ (પૃ ૪૪૪) "આદિપુરાણ ૨૨ ૨૧૯ થી, પ૪૭ Ind.
Antiq ૧૪ (૧૮૮૫) પૃ ૧ ૪ થી.
૭૫ (પૃ ૪૪૪) રત્નશેખર આચારવિધિ" પૃ ૧૬૦ થી.
૭૬ (પૃ ૪૪૪) "કલ્પસૂત્ર," SBE ૨૨ પૃ ૨૭૧
૭૭ (પૃ ૪૪૫) આ પાળવાને માટે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં
મતભેદ છે કેટલાક ભાદરવા શુદિ પાંચમને દિવસે કેટલાક ચોથને દિવસે
પાળે છે. ચોથને રોજ પાળવાનો રિવાજ કે કાલિકાચાર્યના (પૃ ૫૪)
સમયથી ચાલતો આવે છે પાંચમને દિવસે રાજાએ વિધિ પ્રમાણે બીજા
ધર્મની ... કરવાની હોય છે ને તે ઉત્સવમાં ભાગ લઇ શકે એવી એ
આચાર્યની ઇચ્છા હતી તેથી એમણે ચોથને રોજ પાળવો શરૂ કર્યો.
૭૮ (પૃ ૪૪૮) આ હકીકત Nahar "Epitome of J
પૃ ૬૭૩ થી લીધેલી છે
૭૯ (પૃ ૪૪૬) આ કથા Jaina Gazette XX (૧૯૨૪ પૃ
૧ ૪ ઉપર આપેલી છે
૮૦ (પૃ ૪૪૬) પર્વો વિષેની વધારે હકીકત વિષે જોઓ Ind.
Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૧૯૬
૮૧ (પૃ ૪૪૬) "કલ્પસૂત્ર" જિનચરિત ૧૨૮ (SBE ૨૨. પૃ૨૬૬).
૮૨ (પૃ ૪૪૭) Bombay Gazetter ૨૨ પૃ ૧૧૮
૮૩ (પૃ ૪૪૭) O Bohtlingk : Sanskrit-Worter-
buch in Kurzerer Fassung "

૮૪ (પૃ ૪૪૮) સમન્તભદ્ર "રત્નકરણ્ડ શ્રાવકાચાર" ૨૨, જોશો અમિતગતિ "ધર્મપરીક્ષા" ૧૭ ૩૪ થી.

૮૫ (પૃ. ૪૪૯) જિનપ્રભસૂરિના "તીર્થકલ્પ" મા અનેક તીર્થોની હકીકત આપી છે, એ ગ્રથ "Bibliotheca Indice" મા (કલકત્તા) ૧૯૨૩ થી છપાવો શરૂ થયો હતો

૮૬ (પૃ ૪૫૦) "આત્મપ્રબોધ" પૃ ૭૯

૮૭ (પૃ (૪૫૦) P. C Nahar "Tirth Pawapuri Extracts from Visitors' Remerk Book," Pawapuri ૧૯૨૫

૮૮ (પૃ. ૪૫૧) Stevenson "Heart of J" પૃ ૨૫૪

૮૯ (પૃ ૪૫૧) વિક્રમાદિત્ય વિષેની હકીકત "શ્રાદ્ધવિધિ" પૃ ૧૬૫/૨ ઉપર જોશો.

૯૦ (પૃ ૪૫૧) સોમેશ્વરની "કીર્તિકૌમુદિ" ની ભૂમિકામા કાથવટે, પૃ XVI.

અધ્યાય ૭—સમાપ્તિ.

૧ (પૃ ૪૫૩) સરખાવશો પૃ ૩૭૫ ઉપરનો શ્લોક અને હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન સમુચ્ચય" મા ૪૫ થી

૨ (પૃ ૪૫૪) G Buhler "Uber the indische Selte der Jaina" પૃ ૩૮.

૩ (પૃ ૪૫૪) પડિત બાળચદ્ર શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય જોશો Census ૧૯૧૧ XXII Rajputana પૃ. ૧૦૩, એનુ ભાષાન્તર v Glasenapp ના "Hinduismus" મા પૃ ૧૯ થી

૪ (પૃ ૪૫૭) Mironow "Die Dharmapariksha des Amitgiri," ખાસ કરીને પૃ ૪૭ થી

૫ (પૃ. ૪૫૭) તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના સમયમા પશુયજ્ઞની ઉત્પત્તિ થયેલી એમ પડિત પર્વત માને છે, v Glasenapp એમણે "ઉત્તર-પુરાણ" ને (૬૭.૨૧૨ થી) આધારે તે વિષે Jabobi Festochrift મા એક લેખ લખીને તેનુ વર્ણન કર્યુ છે.

૬ (પૃ. ૪૫૭) ચમ્પતરાય જૈન 'The Prectical Path પૃ. ૨૩૦.

૭ (પૃ. ૪૫૭) Joh. Hertel Mundaka Upanishad;

Kritische Ausgabe (Leipzig ૧૯૨૪) પૃ ૬૫ થી—ઉપનિષદમાં આવેલી કથાઓને જૈનોએ પોતાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરી લીધો છે એમ Charlotte Krause એ પ્રગટ કરેલી " Nasaketari Katha an old Rajasthani Tale " માં (Asia Major I Leipzig ૧૯૨૪) જણાવેલું છે

૮ (પૃ ૪૫૮) " અહિંસા' મ સહિત " M. D (Rāmānujāchārya ની આવૃત્તિ, મદ્રાસ ૧૯૧૬) ૩૩ ૧૮

૯ (પૃ ૪૫૮) F O Schrader : Introduction to the Panchatantra (મદ્રાસ ૧૯૧૬) પૃ ૧૧૩

૧૦ પૃ ૪૫૮) L. de Millone : Etude sur le mythe de Vrishabha (Annales du musee Guimet vol X પૃ ૪૧૩ થી, Paris ૧૮૮૭)

૧૧ (પૃ ૪૫૮) G U Pope The "Tiruvacagam" (Oxford ૧૯) પૃ LXXXVI

૧૨ (પૃ ૪૫૮) J N Farguhar : " Religious Literature of India પૃ ૨૫૯

૧૩ (પૃ ૪૫૯) ERE ૧ પૃ ૨૭૧

૧૪ (પૃ ૪૫૯) J N Farguhar Modern Religious movements in India " (New York ૧૯૧૫) પૃ ૧ ૪

૧૫ (પૃ ૪૫૯) ગાંધીજીનું નામ જૈનોમાં આવતું નથી (જોશો પૃ) છતાં જે એ. ક ગાંધી જૈન નહિ પણ હિન્દુ છે અને છતાં જૈનત્વ છે પોતાના ધર્મવિચારમાં " (Young India October ૨૬ ૧૯૨૧) તે પોતે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે અને તેનું અવતરણ U S. Tank Some distinguished Jains માં (૨ જી આવૃત્તિ ૧૯૧૮ પૃ ૭૪) આ પ્રમાણે છે : By birth I am a Vaishnavite I have derived much religious benefit from Jain religious works as I have from scriptures of the other great faiths of the World. I owe much to the living company of the deceased philosopher Raichand Kavi who was a Jain by birth. " Romain Rolland "Mahatma

Gandhi" અને એવા જ બીજાં પુસ્તકોમા ગાધીજીને જૈનધર્મના અનુ-યાયી માન્યા છે.

૧૬ (પૃ ૪૬૦) Mironow . " Die Dharmprakâsha des Amitgiri " પૃ ૪૭

૧૭ (પૃ ૪૬૦) Beal " Si-yu-ki " ૧ પૃ ૧૪૩.

૧૮ (પૃ ૪૬૦) Ersch and Gruber . " Allg. Encycho-pádie de wissenschapten and kunste " (Leipzig ૧૮૪૦) II, ૧૭ પૃ ૨૦૬ ઉપર " Jh. Benfey : " Indian "

૧૯ (પૃ ૪૬૦) Sir charles Eliot " Hinduism and Buddhism " (લડન ૧૯૨૧) ૧ પૃ ૧૧૯ ઉપર પાલીતાણાના જૈન મન્દિર અને બર્માર્જિ બૌદ્ધ મદિરોની સમાનતા બતાવી છે.

૨૦ (પૃ ૪૬૧) Beal " Si-yu-ki " ૧ પૃ ૧૪૫

૨૧ (પૃ ૪૬૨) જોશો v Glasenapp " Hinduisms " પૃ ૩૦ ની નોધમા અવતરણ

૨૨ (પૃ ૪૬૩) L de la vallie Poussin " The way to nirvana " (Cambridge ૧૯૧૭) પૃ ૬૭, A B keith " Buddhist Philosophy " (Oxford ૧૯૨૩) પૃ ૨૦૩

૨૩ (પૃ ૪૬૩) A F R Hoernle " Annual address ૧૮૯૮ " Proceedings of the Asiatic Society of Bengal . 1898 પૃ ૪૫)

૨૪ (પૃ ૪૬૪) ERE ૭ મૂ ૪૭૨.

૨૫ (પૃ ૪૬૪) Sitzungberichte der Berliner Akade-mic, ૧૦ નવેમ્બર ૧૮૮૭

૨૬ (પૃ ૪૬૪) Graf Schook " Heldensagen von Firdusi " (૨ જી આવૃત્તિ, બર્લિન ૧૮૬૫), ભૂમિકા પૃ ૬૧

૨૭ (પૃ ૪૬૫) W. Bang " Manicharische Laien Beichtspiegel " Musion XXXVI પૃ ૨૩૧ Lauvain ૧૯૨૩.

૨૮ (પૃ ૮૬૫) B G von Wesendank " Uver georgisches Heidentum " in " Couasica, " Fase ૧ (Laipzig ૧૯૨૪), પૃ ૩૯ થી

૨૯ (પૃ ૪૧૭) Frhr v Kremer " Uber die Philosophischen Gedichte des Abul ala maurry, Sitzungberichte der Wiener Akademie CXVII ભાગ ૬ (૧૮૮૯).

૩૦ (પૃ ૪૧૭) અમિતગતિ સુભાષિતસંદોહ " ૨૨

૩૧ (પૃ ૪૧૮) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર " ૭ ૧૪ થી-૫૫ ૨૫-૧૪ અને શ્લોક ૧૯-૧૧ જોશો H Jacobi SBE ૪૫ પૃ XLII

૩૨ (પૃ ૪૧૮) ચમ્પતરાય જૈન : Confluence of Opposites પૃ ૩૦૫

૩૩ (પૃ ૪૧૮) યુરોપના સાહિત્ય ઉપર વર્તમાનકાળમાં બૌદ્ધધર્મે જે અસર કરી છે તે જૈનધર્મે હજીસુધી નથી કરી. જૈનધર્મ વિષે આપનારૂ પ્રથમ અને એકમાત્ર પુસ્તકનો Ludwig Fahrenkrog નું " Dschain Mahawir " (Gott im Wandel der Leiter નું ૪ થું પુસ્તક) જ ભાગ લખાયો તે આપ્યું છે

ખાસ સૂચના—આ નોટના પ્રથમના બે ફારમમાં પૃષ્ઠાંક વધેલ નંબરના છપાયા છે તે સુધારવા રહી ગયા છે તેથી પછે આગે મૂકેલા પૃષ્ઠાંકમાં બાર ઓછા કરીને આ ગ્રંથમાં જોવાથી તે તે નોટનું સ્થાન મળવું સંભવ છે

વળી નોટના આંકડા પણ દરેક ઠેકાણે મુકાયેલ નથી. ગ્રંથમાં રહી ગયા છે તેના પૃષ્ઠાંક અનુમાનથી લખ્યા છે તે સહેજ આગળ પાછળ હોવાથી નોટનું સ્થાન મળી આવશે.

— 卐 —